

2015

XII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30-31 березня 2015 р.

ЧАСТИНА 1

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Історія

Математика

Мистецтво

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

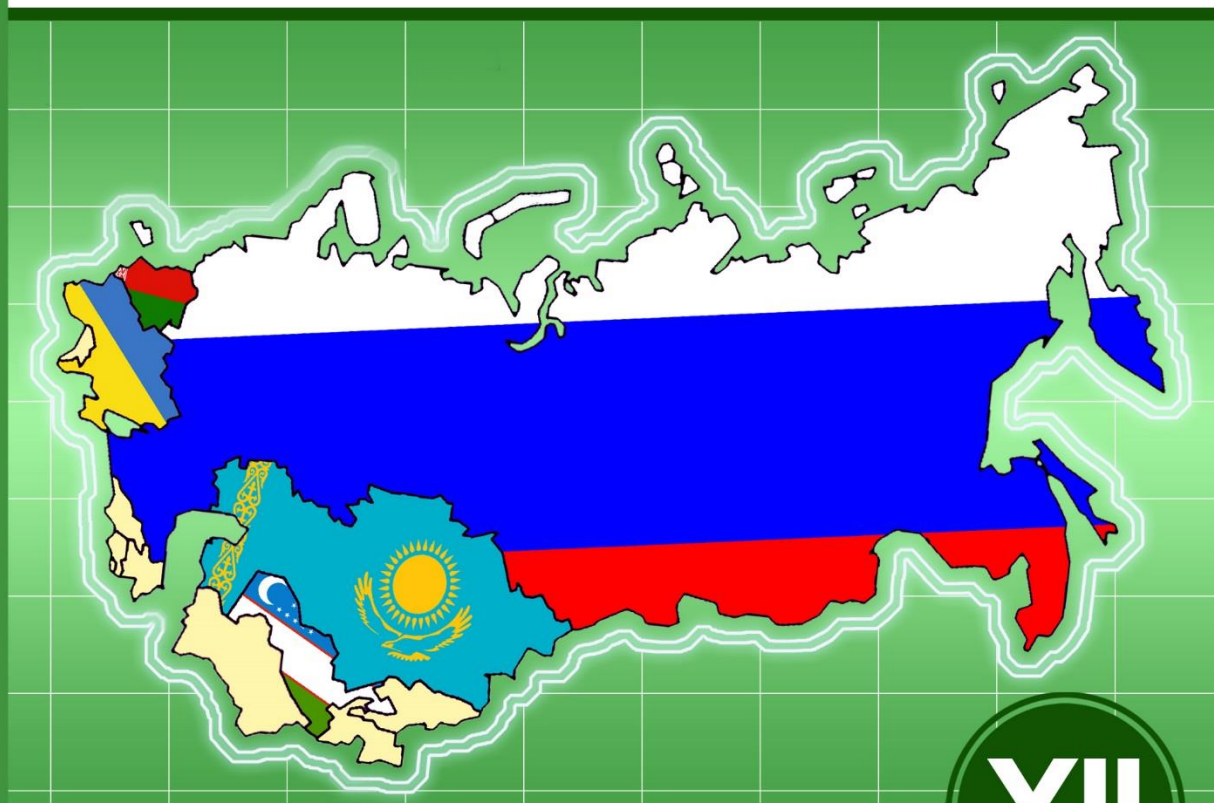
Сучасні інформаційні технології

Технічні науки

Фізична культура та спорт

Філософія

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Переяслав-Хмельницький
2015

XII

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

30-31 березня 2015 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЧАСТИНА 1

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический
университет имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XII Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

30-31 марта 2015 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ
ЧАСТЬ 1

Матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 236 с.

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 236 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко – д.і.н., професор;

Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

С.М. Кикоть – к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко – д.и.н., профессор;

Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;

В.А. Винс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник – к.и.н.;

С.М. Кикоть – к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Muzaffara Normurodova, Shahnoza Bozorova
(SamDU O'zbekiston)

ODAM ORGANIZMINING O'SISHI VA RIVOJLANISHIDA TEMIR ELEMENTNING AHAMIYATI

Bugungi kunga kelib butin insoniyat oldida odam organizmida yuzaga kelayotgan turli kasalliklarga qarshi kurash va ularni oldini olish masalasi eng dolzarb masalalardan bo'lib turibdi. Barcha davlatlar inson salomatligi yo'lida ko'plab izlanishlar, ilmiy-taqirot ishlarini olib borishmoqdalar. Bu ishlarning samarasi sifatida endilikda dunyo bo'yicha bevaqt o'lim ko'rsatkichlarining kamayayotganligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston respublikasida esa bu borada juda ko'plab samarali ishlar bosqichma-bosqich, puxta ishlab chiqilgan maxsus dasturlar asosida olib borilmoqda. Sog'lom avlod Davlat dasturining qabul qilinishi, uch bosqichli sport o'yinlarining tashkil etilishi, "Sog'lom bola", "Oila", "Keksalarni qadrlash" yili kabi jarayonlarning o'ziyoq mamlakatimizda sog'lom turmush tarzining to'g'ri va izchillik bilan olib borilayotganligining isbotidir.

Ma'lumki, to'g'ri ovqatlanish qoidalariga amal qilish salomatlik garovidir. Fiziolog olimlarning [1] ilmiy ma'lumotlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, odam tanasidagi barcha hayotiy jarayonlarning me'yorida borishi uchun natriy, kaliy, kalsiy, fosfor, magniy bilan bir qatorda temir ham juda zarur. Odam tanasidagi mavjud temirning bir qismi gemoglobin tarkibida, 7 % mushaklarda mioglobin ko'rinishida, 16 % to'qimalarda uchraydigan metallofermentlar tarkibida, qolgani esa jigar, taloq, buyraklarda, ilikda zahira holida turadi. Uning kundalik me'yori o'rtacha 10-18 mg ni tashkil qiladi; iste'mol qilinadigan taomlarda temir kam bo'lsa, odamda tez charchash, teri rangining o'zgarishi kabi holatlar paydo bo'ladi.

Bu belgilarning paydo bo'lishiga sabab qonda kislorod va karbonat angidrid tashuvchi gemoglobin moddasining kamayib ketishidir, gemoglobin esa temirsiz hosil bo'lmaydi. Gemoglobin qizil qon tanachalarining yoki eritrositlarning asosini tashkil qiladi. Bitta eritrositda 250 millionta gemoglobin molekulasi bo'lib, uning har qaysida bittadan temir atomi bo'ladi [2, 3]. Ma'lumki, eritrositlar tirik hujayralar hisoblanib, asosan iliklarda hosil bo'ladi va 90-120 kundan keyin jigar, taloqda o'z vazifasini o'tab o'ladi va bir vaqtning o'zida tarkibidagi temirni ham yo'qotadi. Shu bois, yangi eritrositlarning shakillanishi va hosil bo'lishi uchun oziq-ovqat mahsulotlari bilan temir doimiy ravishda qabul qilib turilishi shart [1,2].

Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining e'lon qilgan ma'lumotlariga qaraganda kamqonlik yer yuzidagi aholining 20 % da uchraydi. Shu kasallikning 80 % temir yetishmasligi tufayli sodir bo'lar ekan. [1]. Turli tuman sabablarga ko'ra tanadagi qon yo'qotilishi tanada temir moddasining kamayib ketishiga olib keladi. Shuning uchun ovqatlanishda ushbu moddaning yetarli bo'lishiga alohida ahamiyat berish zarur. Temir yetishmasligi tufayli kamhonlik kasalligiga chalingan ayollardan tug'ilgan bola nimjon, kasalliklarga tez chalinuvchan, injiq, terisining rangi o'zgargan, asab tizimi kuchsiz bo'ladi. Bunday bolaning tez-tez boshi og'rib turadi, ichi dam bo'ladi, sochlari to'kilib siyraklashadi, og'iz chetlarida yorilish bo'lib turadi [1].

Aholi orasida mikro – va makroelementlar, jumladan, temir moddasi haqida, ularga bo'lgan talab va ularning manbalari, hazm jarayonlari to'g'risida tushuntirish, targ'ibot ishlari olib borish kerak. Ayniqsa qishloq joylarida bunga ehtiyoj katta. Turli xil oziq-ovqat mahsulotlari bilan qabul qilinadigan temirning 10 % o'zlashtiriladi, ya'ni qonga so'riladi. Shuni qayd qilish kerakki, o'simlik mahsulotlaridagi temirga nisbatan hayvon go'shti, jigaridan u ancha yaxshi o'zlashtiriladi. O'simliklardan 1 %, go'shtdan 10-25 % o'zlashtiriladi. Ba'zi bir oziq moddalar temirning o'zlashtirilishiga salbiy ta'sir qiladi, bu mahsulotga choy kiradi. Ko'p choy ichilsa temirning o'rtacha o'zlashtirilishi 10-12 % dan 2 % ga tushib qoladi. Shuning uchun ham kamqon odamlarning achchiq choy ichmasligi tavsiya qilinadi [1, 2, 3].

Temir moddasi ko'p oziq-ovqatlarga mol go'shti, jigari, tuxum sarig'i, kepagi ajratmasdan tayyorlangan non, bug'doy kepagi, karam, olxo'ri, o'rik, mayiz, yong'och, kungaboqar va oshqovoq urug'i, bug'doy maysasi, loviya, no'xat va boshqalar kiradi. Bug'doy uni kepagidan ajratilsa temir miqdori sezilarli darajada kamayib ketadi. Masalan, kepakli unning 1 kg da 30 mg temir bo'lsa, u kepagi ajratilgandan keyin bu ko'rsatkich 8,2 ga tushib qoladi.

Shuningden, olma, gilos, nok, yertut, shaftoli va olxo'rida ham temir mo'l. Temir yetishmasligidan hosil bo'ladigan kamqonlilik tufayli bir qator xastaliklar kelib chiqadi, bunga issiqlik almashinuvi buzilishi, me'da shirasida kislotaning pasayib ketishi, asosiy oziq moddalarning hazm bo'lishini olib boradigan fermentlar faolligining kuchsizlanishini, ichaklar silliq qavatining faoliyatini buzilishi kabilarni kiritish mumkin. Ushbu holatlar iste'mol qilingan ovqatlar tarkibidagi uglevod, oqsillar va yog'larning hazm bo'lishini yomonlashtiradi. Me'da-ichak yo'lining yallig'lanishlari, ishtahaning pasayib ketishi, bo'r, kesak kabi moddalarni iste'mol qilishga moyillik paydo bo'lishiga olib keladi. Natijada kamqonlik tufayli kuchsizlanib qolgan tana ovqat hazm qila olmaslik tufayli yanada darmonsizlanadi [1, 3]. Bunday paytlari me'da-ichakdagi noxushliklarni davolashdan avval temir taqchilligini bartaraf qilish maqsadga muvofiqdir. Demak, har birimiz o'z sog'ligimizga befarq bo'lmasligimiz va temir moddasiga, turli vitaminlarga boy bo'lgan oziq-ovqatlarni doimiy ravishda iste'mol qilib turishimiz salomatligimiz garovidir.

Adabiyotlar:

1. Qurbonov Sh. Ovqatlanish madaniyati. Toshkent, 2005.
2. Rajamurodov Z.T. Odam va hayvonlar fiziologiyasi. Toshkent, 2010.
3. Nuritdinov E.N. Odam fiziologiyasi. Toshkent, 2005.

Екатерина Гляковская, Александра Рыжая
(Гродно, Беларусь)

ЭКОЛОГО-ФАУНИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАСЕЛЕНИЯ ГЕРПЕТОБИОНТНЫХ ЖЕСТКОКРЫЛЫХ БИОЦЕНОЗОВ РАЗНОГО ТИПА СВИСЛОЧСКОГО РАЙОНА (ГРОДНЕСКАЯ ОБЛАСТЬ, БЕЛАРУСЬ)

Как известно, почвенные обитатели представляют собой узловое звено на пути трансформации вещества и энергии при переходе с уровня на уровень [1, с. 15].

Для проведения исследования выбрали пробные площадки в четырех биотопах. Первый исследованный биотоп (P-1) – сосновый лес. Рельеф возвышенный. Здесь преобладает сосна *Pinus sylvestris* L. Почва средней связности (к лопате прилипает при копании, но сравнительно легко отстает от нее) и средней твердости (лопата входит в почву с некоторым усилием, из ямы почва выбрасывается целыми пластами) [2, с. 26].

Второй исследованный биотоп (**Р-2**) – пойменный луг. Рельеф здесь равнинный; по берегам реки возвышенный, но без резких переходов. Произрастают: клевер ползучий *Trifolium repens* L., ежа сборная *Dactylis glomerata* L., донник белый *Melilotus albus* Desr. Через 2 метра от точки исследования протекает река Рось, а через 4 метра начинаются посевы гречихи *Fagopyrum* Mill. Влажность почвы по шкале Раменского оценивается в 4 балла: сырая, еще не лоснится, на ощупь холодная. Приложенная фильтровальная бумага намокает, «колбаска» и «шарик» хорошо скатываются [2, с.26]. Почва средней твердости (лопата входит с некоторым усилием, в несколько приемов) и средней связности (прилипает к лопате при копании, но сравнительно легко отстает).

Следующий исследованный биотоп (**Р-3**) – полиагроценоз. Сад и огород находится в частном секторе. Ловушки выставлялись в ряд по десять штук, захватывая грядки с картофелем, морковью, клубникой и со свеклой. Рельеф равнинный. Влажность почвы по шкале Раменского оценивается в 2 балла: свежая, слегка холодит руку [2, с. 26]. Почва рыхлая (лопата легко входит) и выброшенные из ямы рыхлые пласты легко рассыпаются; малосвязная (при копании к лопате почва не прилипает).

Последний выделенный биотоп (**Р-4**) – пустырь площадью примерно 0,5 га, окруженный яблоневым садом. Здесь преобладает сорная растительность: заросли малины *Rubus idaeus* L., крапива двудомная *Urtica dioica* L., лопух большой *Arctium lappa* L., травяные злаки, полынь горькая *Artemisia absinthium* L. Влажность почвы по шкале Раменского оценивается в 3 балла: влажная, заметно холодит руку, высыхая, светлеет. «Шарик» скатывается, а «колбаска» трескается [2, с. 26]. Почва средней связности (лопата входит с некоторым усилием, в несколько приемов) и средней твердости (прилипает к лопате, но сравнительно легко отстает).

По состоянию на 2014 год зарегистрированные виды, по экологическому предпочтению, можно объединить в 11 экологических групп. В материале, собранном в 2012–2014 гг, идентифицировано 94 вида почвенных жесткокрылых. Такие виды как, *Galeruca tanacetii* (Linnaeus, 1758), *Hydrophilus caraboides* (Linnaeus, 1758), *Chlorophanus viridis* (Linnaeus, 1758) и *Phyllolobius* (Germar, 1824) могли попасть в почвенные ловушки, упав с растений или во время перелета, поэтому в дальнейших обсуждениях данные виды не учитывались.

Гигрофилы. Представители данной группы населяют затопляемые луга, берега водоемов, прибрежные тростниковые заросли [3, с. 76]. В эту группу входит Звезда жукелиц (представители родов *Agonum*, *Badister*).

Луговые мезофиллы (типичны для луговых умеренно-увлажненных местообитаний). Виды из данной группы встречаются на лугах различного типа, в тростниковых зарослях, а также заходят в агроценозы [3, с. 77]: *Bembidion quadrimaculatum* (Linnaeus, 1761), *Harpalus tardus* (Panzer, 1797), *Calathus halensis* (Schaller, 1783), *Harpalus affinis* (Schränk, 1781). В эту группу можно отнести стафилинид *Philonthus decorus* (Gravenhorst, 1802), *Paederus* spp.

Лесные мезофиллы (обитают только под покровом леса). Виды из этой группы встречаются в пойменных лесах, лесонасаждениях и лесополосах. Всего в этой группе представлены 23 вида. Из жукелиц к ним относятся *Amara brunnea* (Gyllenhal, 1810), *Amara similata* (Gyllenhal, 1810), *Pterostichus oblongopunctatus* (Fabricius, 1787), *Panageus bipustulatus* (Fabricius, 1775), *Pterostichus strenuus* (Panzer, 1796). К лесным мезофилам можно отнести оленька обыкновенного, *Dorcus parallelipipedus* (Linnaeus, 1785), *Oryctes nasicornis* (Linnaeus, 1758); щелкунов *Athous haemorrhoidalis* (Fabricius, 1801), *Selatosomus aeneus* (Linnaeus, 1758).

Лугово-лесные мезофилы. К этой группе относятся жукелицы *Amara (Curtonotus) aulica* (Panzer, 1796), *Carabus granulatus* (Linnaeus, 1758), *Pterostichus niger* (Schaller, 1783), *Anchomenus dorsalis* (Pontoppidan, 1763), *Harpalus latus* (Linnaeus, 1758) (15 видов).

Политопные мезофилы. Виды из данной группы встречаются на заливных лугах, а также в агроценозах [3, с. 76]. Сюда входит 4 вида жукелиц, такие как, *Broscus cephalotes* (Linnaeus, 1758), *Harpalus aeneus* (Fabricius, 1775), *Harpalus quadripunctatus* (Dejean, 1829) и *Ophonus rufibarbis* (Fabricius, 1792).

Степные мезофиллы (привязаны к открытым сухим местообитаниям) (3 вида). Представители данной группы немногочисленны и обитают в основном на террасах и на песчаном массиве [3, с. 77] по обочинам дорог: *Harpalus signaticornis* (Duftschmid, 1812), *Ophonus brevicollis* (Audinet – Serville, 1821).

Ксерофилы (11 видов). К ксерофилам можно отнести такие виды как, *Crypticus quisquilius* (Linnaeus, 1761), *Harpalus autumnalis* (Duftschmid, 1812), *Tenebrio molitor* (Linnaeus, 1758), *Melanotus erythropus* (Gmelin, 1789).

На исследованной территории отмечено 9 эврибионтных видов (с широким спектром экологических требований). Сюда относятся следующие виды: *Amara fulva* (Muller, 1776), *Harpalus (Pseudophonus) rufipes* (Motschulsky, 1884), *Pterostichus melanarius* (Illiger, 1798).

Мезогигрофиллы (11 видов): *Amara plebeja* (Gyllenhal, 1810), *Laemostenus terricola* (Herbst, 1784), *Margarinotus bipustulatus* (Schränk, 1781), *Sphaeridium bipustulatum* (Fabricius, 1775).

Мезоксерофилы (2 вида): *Synuchus nivalis* (Panzer, 1797), *Calathus erratus* (C.R. Sahlberg, 1827).

Лесные гигрофилы (2 вида): *Staphylinus erythropterus* (Linnaeus, 1758), *Staphylinus olens* (O. Muller, 1764).

В целом набор видов почвенных жесткокрылых типичен для лесных территорий (23 вида). На втором месте находятся лугово-лесные мезофиллы (15 видов). Следующие по числу видов – луговые мезофиллы и ксерофилы (по 11 видов соответственно). Несмотря на наличие разреженного леса и безлесных участков не получают развития степные виды (3 вида), которые типичны для открытых ландшафтов лесостепной зоны [3, с. 77], а также немногочисленны мезоксерофилы и лесные гиофилы.

Литература:

1. Фасулати, К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных / К.К. Фасулати. – 2 – е изд. – Москва: Высшая школа, 1971. – 424 с.
2. Денисова, С.И. Полевая практика по экологии / С.И. Денисова. – Минск, 1999. – 119 с.
3. Евсюков, А. П. Особенности распределения жукелиц (Coleoptera, Carabidae) в дельте Дона / А. П. Евсюков // Изв. вузов Сев. Кавк. регион. Естеств. науки. – 2007. – №6. – С. 76 – 77.

Научный руководитель:

кандидат биологических наук, доцент Рыжая Александра Васильевна.

Абдугаффор Жабборов, Мавлюда Юлчиева,
Эльвира Латыпова
(Ташкен, Узбекистан)

БЎРИГУЛ – VINCA L ТУРКУМИГА ОИД ЎСИМЛИК ТУРЛАРИНИ ФОЙДАЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТОШКЕНТ ШАРОИТИДА ЎСТИРИШ

Илмий ишнинг долзарблиги: Хозирги кунга келиб фармацевтика саноати учун доривор ўсимликларга бўлган талабнинг ортиб бориши, ўсимликларни фақат очик майдонда эмас, балки химояланган тупроқда ҳам ўстириш зарурлигини таъкидлаётган. Шу билан биргаликда фақат Ўзбекистонда тарқалган ўсимликлардан ташқари бошқа регионларда ўсувчи ўсимликларни ўстириб, улардан фойдаланиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Адабиётларда кўрсатилиши бўйича бутун дунёда *Arosupaseae*-кендирдошлар оиласига мансуб, *Vinca L.* – бўригул туркумида 2000та тур ўсимликлар мавжудлиги, улар асосан тропик ва субтропик минтақаларда тарқалганлиги, собиқ Иттифокда эса 15 турини айримлари ёввойи, баъзи турлари эса маданий ҳолда хиёбонларда экиб ўстирилатганлиги маълум [1, с. 646-652; 2, с. 118]. Марказий Осиёда эса бу туркумнинг биргина *V. erecta L.* тури ёввойи ҳолда Ўзбекистон ва Қирғизистоннинг тоғли раёнларида, ёввойи ҳолда тарқалган [3, с. 200; 4, с. 151].

Бу туркум вакиллари кимёвий туркумларини чуқур ўрганилиши натижасида ҳар бирида 60-80 тагача алкалоид сақлаганлиги [6, с. 304-307], ажратиб олинган алкалоидлар асосида: винкатрон, девинкан, винкан, розерпин каби препаратлар тайёрлаб, медицинада қон босимини пасайтирувчи восита сифатида ҳамда мия-қон томирлари спазмини даволашда қўлланилади [5, с. 171; 6, с. 304-307; 7, с. 151].

Халқ таъбиотида бўригул турларидан таёрилган қайнатма бош оғриганда, бош айланганда, ич кетишда ва қон тўхтатувчи восита сифатида қўлланилади [8, с. 43-45]. Бўригул турлари доривор бўлишдан ташқари захарли ўсимлик ҳамдир. Кўпчилик турлари манзарали ўсимлик сифатида дам олиш масканларида парк ва хиёбонларда экиб ўстирилади.

Ишнинг мақсади: *Vinca major L.* – йирик бўригул, *V. minor L.* – кичик бўригул ва *V. rosea L.* = *Catharanthus roseus (L.) G. Don. f.* –

пушти катарантис ўсимликларини химояланган тупроқда ва очик майдонларда экиб ўстириш, улардан хом ашёси ва кўчатларни тайёрлаш.

Тадқиқот услуби ва материаллари: Юқорида номлари келтирилган ўсимликларни экиб ўстиришда ва биологик хусусиятларини ўрганишда ўсимлик уруғлари, илдизпоялари, мевалари ва бошқа органларидан фойдаланилди. Ўсимликларни оила, туркум ва турларини аниқлашда махсус аниқлагич ва флора китобларида келтирилган маълумотлардан фойдаланилди.

Ўсимликларни био-морфологик хусусиятларини ўрганишда ва таърифлашда илмий тадқиқот ишларида қабул қилинган услублардан [9, с. 1; 10, с. 17; 11, с. 16-17; 12, с. 37-40], классификация усуллари ва аъзоларнинг морфологик хусусиятлари Т.А.Работнов [13, с.343], А.Э.Гатцук [14, с. 16] ва О.Б.Смирнова ва бошқалар [15, с. 58] таклиф этган терминлар асосида ишлаб чиқилди.

Тажрибаларни олиб боришда пушти катарантус ўсимлигини табиий шароитда пишиб етилган уруғларидан фойдаланилди. Йирик ва кичик баргли бўригул ўсимликлари вегетатив усулда илдизпояларидан кўпаядиган бўгани сабабли уларни кўчатларидан фойдаланилди. Тажрибалар махсус иссиқхонада (кечалари 16-20°C, кундуз кунлари 25-30°C) олиб борилди. Экиб ўстирилган ўсимликларни сувга бўлган талабига қараб 4-5 кунда суғориб турилди.

Натижалар: Катта ва кичик бўригул ўсимликлари илдизпояларини бўлиб кўпайтирилиши ва уларни иссиқхонада (6 март 2014) ўстирилиши натижасида ҳар икки тур ўсимликларида ҳам вегетацияни 2-3 кундан бошланганлиги аниқланди. Март ойининг охириги кунда катта бўригулда 2-4 тагача поя ўсиб чиқиб, уларнинг узунлиги 15-18 смга етди, уларда 12-14 тагача барглари ҳосил бўлди. Бу вақтда очик майдонга ўтказилган ўсимликларда эса 5-7 см бўлган поялар, барглари сони 7-8 тагача бўлади. Кичик бўригулда поянинг узунлиги 3-4 смни, барглари сони 3-4 тани ташкил қилди. Бўригул ўсимликларда гуллаш даври ҳам бир мунча олдинроқ бошланиши иссиқ хонадаги ўсимликларда кузатилди. Дастлабки гуллар катта бўригулда экилгандан сўнг 20-22 – кунлари (28 мартда) кичик бўригулда 30 – мартда очилганлиги аниқланди. Бу вақтда очик майдондаги ўсимликларда гуллаш аломатлари кўринмади. Ҳар икки ўсимликда ҳам химояланган тупроқда ўстирилган ўсимликларда қийғос гуллаш даври апрел ойдан бошланган бўлса, очик майдондаги ўсимликларда май ойига тўғри келди. Мевалаш жараёни ўсимликларда ҳар икки шароитда ҳам гуллар очилгандан сўнг 3-4 кунлари бошланганлиги, уларда мевалари баргча кўринишида бўлади.

Июн ойларидан бошлаб ўсиш жараёни секинлашиши кузатилди. Бу вақтда катта бўригулни бўйи 60-75 см, кичик бўригулда эса 50-60 см. Ҳар бир тупда 6-8 тагача поя бўлиши кузатилди. Шу билан биргаликда ҳар икки ўсимликни поялари орқали вегетатив усулда ҳам кўпайтириш мумкинлиги аниқланди.

Vinca rosea – Ўзбекистонга келтирилган бир йиллик ўт ўсимлики. Ўсимликни уруғларини лаборатория, дала шароитида унвчанлик хусусиятлари аниқланди. Тажрибалар шуни кўрсатадики 20°C да лаборатория шароитида унвчанликни 93-95% ни ташкил қилди. Тупроқ шароити 15-18°C да эса унвчанлик 85-90% ни ташкил этди. Уруғларни экиш чуқурлиги 0,5-1,0 см бўлиши лозим. Нихолларни 15-16-кундан бошлаб, чириндига бойитилган тупроқли стаканларга экиш, уларда 4-6 та барг ҳосил бўлгандан бошлаб, эса кўчатларни иссиқхона ёки очик майдонларга экиш мумкинлиги аниқланди.

Пушти катарантус ўсимлигининг поялари туксиз, айрим ўсимликларда туклар бўлиши аниқланди. Барглари элипссимон, чўзиқ, силлиқ, қалин, қисқа барг бандига эга. Гуллари йирик: оқ, пушти ва қизил рангларда бўлиши мумкин. Гуллари 2тадан бўлиб, барг қўлтиғида жойлашади. Уруғидан экилган ўсимликларда 30-35-кунлари гулларни очилиши кузатилди. Очик майдонга экилган кўчатларда эса 45-50 – кунларда дастлабки гуллар очилди. Ҳар икки иқлим шароитида экиб ўстирилган ўсимликларда ҳам гуллаш бутун ёз бўйи ва кеч кузгача давом этди. Очик майдонларда октябр ва ноябрда (-5°C, -8°C) да совуқ уриши кузатилди. Химояланган тупроқда эса гуллаш ва мевалаш процесси қиш ойларида ҳам давом этавериши кузатилди. Ўсимликни бўйи 60-70 смгача бориши, мевалари ўроқсимон, қўш баргча 4,0-4,5 см узунликда. Уруғи 3-4 тадан майда, қора рангли.

Иссиқхонада ўстирилган ўсимликлар қиш фаслида ҳам қийғос гуллаши ва вегетацияси 2-3 йилгача давом этиши мумкинлиги аниқланди.

Хулоса: *Arosupaseae L.* оиласига мансуб, ўзида алкалоидлар сақловчи 3та тур ўсимлики: *Vinca major, V. minor* ва *V. rosea* ўсимликларини табиий ва химояланган тупроқда вегетатив усулда илдизпояларидан айримларини

уруғидан кўпайтириш, уларни Тошкент шароитда ва иссиқхонада экиб ўстириш мумкинлиги, йил давомида 2 мартадан хом ашё (ер устки қисми)ни йиғиш мумкинлиги аниқланди. Пушти катарантус ўсимлигини уруғларидан кўпайтиришда кўчатларни етиштиришда махсус стаканларда кўчатлар тайёрлаб, кейинчалик очик майдонларга ёки химояланган майдонларда кўпайтириш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар:

1. Победимов Е.А. // Флора СССР. Сем. Аросупасеае L. Т.18. Изд.АН СССР. М.-Л. 1952. 646-652 с.
2. Алексеев Ю.Е., Вехов В.Н., Гапочка Г.П., Дундин Ю.К., Павлов В.Н., Тихомиров В.Н., Филин В.Р., // Травянистые растения СССР. Т.2 Изд. "Мысль" М.1971. 118 с.
3. Сихобиддинов Р.С. // Барвинок прямой. В кн. // Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. М. ГУГК 1976. 200 с.
4. Короткова Е.Е., Сахобиддинов Р.С. // Барвинок прямой В кн. // Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. М. ГУГК. 1976. 200 с.
5. Блинова К.Ф. Яковлев Г.П. // Ботаника-фармакогностический словарь М.Высшая школа. 1990. 151 с.
6. Юнусов С.Ю. // Алкалоиды. Изд. ФАН Узб. СССР. Т. 1981. 304-307 с.
7. Баранова Ю.В., Ивашен Д.С., "Барвинок малый". В кн. // Атлас ареалов и ресурсов лек. раст. СССР. М. ГУГК 1976.151 с.
8. Холматов Х.Х. Қосимов А.И. // Доривор ўсимликлар. Ибн Сино нашр Т. 1991. 43-45 с.
9. Игнатъева И.П. // Методика изучения морфогенеза вегетативных органов травянистых поликарпиков. Докл. ТСХА М. 1964г.11с.
10. Ахмедов Э.Т. // *Mondragora turcomanica* Mizgir.нинг Тошкент воҳаси шароитидаги интродукцияси. Биол. фан ном дис автореф. Т.2002. 17 с.
11. Бойқобиллов Б.И. // Тошкент иқлими шароитида *Stevia rebandiana* қисқа кунга ўтказиб уруғ олиш. Ёш батаник олимларнинг II республика конференцияси: Марузалар тезислари.Т. Chinor ENK 2000. 16-17 с.
12. Рахимова Н. // Семенная продуктивность *Crotalaria alata* L. и *Guotia abyssinica* (L.F) Gass. Ўзб. Биология журн. №2 Т. 2010. 37-40 с.
13. Работнов Т.А. // Жизненный цикл многолетних травянистых растений в луговых ценозах. Тр. БИИАН СССР серия 3. Геоботаника. Вып. 6 М.Л. 1950.
14. Гатцук М.И. // Элементы структуры жизненных форм гемаксиллярных растений и биоморфологический анализ капеечника кустарникового-*Hedyzardum frumticosum* Pall. Автореф. канд. дисс. Л. 1970.16 с.
15. Смирнова О.В., Загульнова Л.Б., Ершакова И.М. "Ценопопуляция растений. М.Сельхозгиз 1976.58с.

Хабиба Каримова
(Қарши, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ҚУРУҚЛИК МОЛЛЮСКАЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ВА АҲАМИЯТИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР

Маълумки, Ўрта Осиёнинг малакофаунаси жуда хилма-хил бўлиб, бу жанубий ҳудудларнинг табиий экологик муҳитига узвий боғлиқдир. Ҳозирги вақтда мазкур ҳудудда тахминан 200 дан ошқ қуруқлик моллюскалари систематик жойлашиши жиҳатдан етарли даражада ўрганилган бўлса-да, аммо уларнинг биоэкологияси, тарқалиши ва қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти нисбатан кам тадқиқ этилган. Шу боис моллюскаларнинг аҳамияти, биоэкологияси ва тарқалишини ўрганиш муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади [1, 8-б; 4, 3-б; 7, 140-б].

Моллюскаларнинг алоҳида тип сифатида ўрганила бошланганлигига бир ярим асрдан кўпроқ вақт бўлди. Аслида моллюскаларга бўлган қизиқиш қадим замонлардан бошланган бўлиб, қадимий қўлёмаларда келтирилишича, X асрдаёқ садаф тақинчоқлар кенг тарқалган. Лекин моллюскаларнинг илмий жиҳатдан тадқиқ қилиниши эса XVIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. [1, 11-б; 2, 57-б; 6, 8-б].

Адабиётларда қайд қилинишича, Ўрта Осиёни табиий географик жиҳатдан батафсил ўрганиш мақсадида XIX асрнинг иккинчи ярмида П.П.Семёнов-Тянь-Шаньский (1856-1857), Н.А.Северцов (1857-1858), А.П.Федченковлар (1868-1871) томонидан қатор йирик илмий экспедициялар ташкил этилган. Шунга боғлиқ ҳолда йиғилган моллюскалар коллекцияси Э.Мартенс (1874), Ансе (1884), Моллендров (1889) томонидан ўрганилган [4, 20-25-б]. Малакофаунани ўрганишга доир тадқиқотлар кўп бўлиб, улар қаторига Зимрот (1851-1917), В.А.Линдгольм (1922-1928), И.М.Лихарев (1917-2003), П.В.Матёкин (1960), Я.И.Старобогатов (1996), А.А.Шилейко (1978-1986), С.С.Крамаренко, В.Н.Попов (1993), С.В.Леонов (1997), И.М.Хохуткин (1990) ва бошқа олимларнинг ишларини алоҳида қайд қилиш мумкин [4, 20-65-б; 5, 17-23-б].

Ўзбекистон малакофаунасини ўрганиш XX асрнинг 60 йилларида фрагментал тарзда бошланган бўлиб, бу борада З.Обухова, Қ.Самадов ва бошқаларнинг тадқиқотлари алоҳида ўрин тутди. 90-йилларга келиб эса моллюскаларнинг нафақат фаунистик, балки экологик, таксаномик, географик ва бошқа жиҳатлари ҳам кенг тадқиқ қилина бошланди ва бунга мисол қилиб А.Пазиров (1992), Б.Давронов (1999), Х.Боймуродов (2004) ҳамда бошқа тадқиқотчиларнинг илмий ишларини эътироф этиш мумкин [2, 57-б; 4, 5-б]. Хусусан, А.Пазиров Ўзбекистон ва унга туташ ҳудудлардаги қуруқлик моллюскаларини тадқиқ қилиб, 11 тур, 2 та уруғ фанда янгилик сифатида, моллюскаларнинг 22 тури эса Ўзбекистон ҳудудида илк бор қайд қилинди [4, 170-176-б].

Моллюскаларнинг умумий турлар сони адабиётларда келтирилган маълумотларга кўра 100 мингдан 200 минггача бўлиб [8, 6-б], улар ҳайвонот оламида турлар сонининг кўплиги жиҳатдан бугимоёқлилар типидан кейинги ўринда туради [4, 3-б]. Улар табиатнинг турли муҳитларида, яъни сувда, денгизда, тупроқда, ер-ҳаво муҳитида ва бошқаларда учрайди. Шу билан бирга уларнинг айрим турлари ҳайвонлар организмиде яшайдиган вақтинчалик ёки доимий паразитлар ҳам бўлиб ҳисобланади.

Яна шуни ҳам айтиш жоизки, моллюскалар турларининг 80% қориноёқлилар синфига, 19% эса икки паллалилар синфига мансуб бўлиб, улар ер шарининг қуруқлик, денгиз, океан, сув омборлари, тоғ ва бошқа қисмларида кенг тарқалган.

Моллюскаларнинг ўлчамлари ҳақида шуни айтиш мумкинки, икки паллалилар синфига мансуб моллюскаларнинг энг кичик вакилларида – *Condylonucula maya* нинг узунлиги ўртача 0,5 мм ни ташкил қилса, бошоёқли моллюскалар синфининг энг йирик вакилларида – *Mesonychoteuthis* нинг массаси 495 кг га етади.

Уларнинг турлари нафақат ўлчами ва массасига, балки танасининг анатомо-морфологик тузилиши ва функционал хусусиятларига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилади. Бошоёқли моллюскалардан кальмар, каракатица ва осминоглари нерв системасининг ривожланиши жиҳатдан умуртқасизлар ичида биринчи ўринни эгаллайди [8, 6-6].

Моллюскаларнинг биологик аҳамияти шундан иборатки, улар табиатда озиқ занжирининг бир звеноси бўлиб ҳисобланади ҳамда тупроқ ҳосил бўлишида қатнашади, табиатдаги моддалар алмашинуви жараёнларида иштирок этади. Органик олам эволюциясининг муҳим манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Кўпчилик халқлар томонидан уларнинг сувда яшайдиган айрим вакиллари озиқ-овқат сифатида истеъмол қилинади.

Шу билан бир қаторда моллюскалар қуруқлик биоценозини шакллантириш ҳамда сувни филтрлаш каби қатор вазифаларни ҳам бажаради.

Моллюскалар табиат ва инсон ҳаёти учун юқорида қайд қилинган фойдали жиҳатлари билан бир қаторда уларнинг айримлари зарарли хусусиятларни ҳам намоён этади. Чунончи, чорва молларида гельминт касаллигини келтириб чиқаришда тегишли паразитларга оралиқ хўжайин бўлиб хизмат қилади, баъзи моллюскалар кўпчилик қишлоқ хўжалик экинларига зарар келтиради [3, 113-6; 4, 3-4-6].

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, моллюскалар ҳайвонот оламининг муҳим таркибий ва ажралмас қисмларидан бири бўлиб, улар табиатда алоҳида ўрин эгаллайди.

Адабиётларда келтирилган маълумотларни ўрганиш ва уларни таҳлил қилиш асосида шундай хулосаларни қайд қилиш мумкин, яъни айрим моллюскалар табиат ва инсонлар ҳаёти учун катта аҳамият касб этса, баъзилари ўсимлик ва ҳайвонларга таъсир этиб, зарарли оқибатларни келиб чиқишига ҳам сабаб бўлади.

Адабиётлар:

1. Иззатуллаев З. Материалы к изучению наземных моллюсков Гиссарского хребта и сопредельных районов Таджикистана // Изв. АН Тадж. Отд. биол. наук. 1970 а. №239. С.79-86.
2. Пазилов А. Первая находка наземного моллюска *Monacha carthusiana* в Средней Азии // Узбекский биологический журнал. 1992. №2. С. 57-60.
3. Пазилов А. Фарғона тоғ тизмасида учрайдиган ноёб қуруқлик моллюскалари // Таб. ланд. экологик муаммоларга бағишланган 1-Республика илмий назарий анжумани материаллари. Гулистон. 1994 в. 113 б.
4. Пазилов А., Гаибназарова Ф., Саидов М. Закономерности вертикального распространения наземных моллюсков Узбекистана и сопредельных территорий. Ташкент: Фан, 2014. – 192 с.
5. Попов М.Г. Плющ в Западном Тянь-Шане. Избранные сочинения. Ашгабат: Изд-во АН Туркм., 1958. С. 17-23.
6. Увалиева К.К. Наземные моллюски Казахстана и сопредельных территорий. Алма-аты: Наука, 1990. – 224 с.
7. Шилейко А.А. Новые малоизвестные виды наземных моллюсков из Киргизии // Зоологический журнал. Вып.1. 1989. TLXVIII. С. 139-144.
8. Шарова И. Х. Зоология беспозвоночных. – М.: Владос, 2002. – 592 с.

Марина Князева
(Харьков, Украина)

ОСОБЕННОСТИ МИНЕРАЛЬНОГО ОБМЕНА В ТКАНЯХ КОСТНО-СУСТАВНОЙ И СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ СИСТЕМ ПРИ СТРЕССЕ

Известно, что на любое стрессовое воздействие организм отвечает комплексом реакций, объединенных Г. Селье под названием «общий адаптационный синдром» [1,2]. Представление об общем адаптационном синдроме предполагает интеграцию процессов, происходящих во всех системах организма, в рамках которой исследователи редко рассматривают костно-суставную систему. Между тем, определение места и роли тканей костно-суставной системы в интегральном ответе организма на стресс и выяснение метаболических звеньев их интеграции с тканями других систем (например, сердечно-сосудистой) в ходе ответной реакции на стресс может оказаться полезным для объяснения сочетания нескольких заболеваний в одном организме и их взаимном влиянии. Как известно, возникновение стрессогенных заболеваний (острый инфаркт миокарда, остеохондроз и др.) связано со срывом адаптационных возможностей организма в ходе ответной реакции на стрессовое воздействие на стадии истощения [1,2]. Это может возникнуть как результат конкуренции между отдельными органами и тканями за один и тот же метаболит, что было показано нами ранее на примере конкуренции за пролин между тканями костно-суставной и сердечно-сосудистой систем при «экспериментальном остеохондрозе» [3,4]. В связи с активным участием микро – и макроэлементов в обменных процессах во всех тканях, их связью с ферментами, гормонами, витаминами, а также возможностью изменения их биологической роли в зависимости от их концентрации в ткани, возникает предположение о существовании процессов интеграции на уровне компонентов минерального обмена, в число которых входят железо, медь, кальций и магний.

Учитывая важную роль железа, меди, кальция и магния, для характеристики межорганной кооперации костно-суставной и сердечно-сосудистой систем при стрессе, нами изучена динамика их содержания в тканях тел позвонков, межпозвонковых дисков, бедренных костей, аорты, миокарда, печени 3 – и 12-месячных белых беспородных крыс при 30-суточной гипокинезии (Г30) и реадaptации после нее на 1 (РА1), 3 (РА3) и 5 (РА5) сутки. Гипокинезию моделировали, используя тесные клетки-пеналы. Содержание железа, меди, кальция и магния определяли наборами реактивов «Pliva-Lachema». Результаты выражали в г/ 100 г ткани, высушенной до постоянного веса, и в процентах (%) по сравнению со значениями у 3 – и 12-месячных интактных животных (контролем). Статистическую обработку результатов проводили с использованием программ Statgraphics Plus 5.0 и Excell 2003.

Установлено, что при Г30 и РА1 в печени молодых животных создается «пул» меди (до 200-400%), который при РА3 и РА5 перемещается в бедренные кости, что согласуется с динамикой коэффициента корреляции накопления меди в печени и бедренных костях ($r = (-0,493)-(-0,721)$, $p < 0,05$). В отличие от 3-месячных крыс в организме 12-месячных животных «пул» меди при Г30 имеет место в бедренных костях, при РА1 – в миокарде, при РА3 – в миокарде и аорте, при РА5 – распределяется между миокардом и бедренными костями ($r = (-0,315)-(-0,651)$, $p < 0,05$). Содержание такого микроэлемента как медь и состояние ферментов, в состав которых медь входит, является маркером уровня окислительно-восстановительных реакций в организме. Медь может блокировать сульфгидрильные группы белковых веществ, влиять на проницаемость и структуру клеточных мембран [7]. В

составе костной ткани медь способна замещать кальций в кристаллической решетке оксиапатита, а также адсорбироваться на поверхности кристалла [6,7]. Аккумуляция меди при Г30 в молодом организме в ткани печени и в стареющем – в ткани бедренных костей (до 250-320%) у 3-месячных крыс сопровождается снижением ее содержания в тканях тел позвонков (до 7-10%) и аорты (до 70-80%), а у 12-месячных крыс – снижением в ткани миокарда в 2 раза и повышением в телах позвонков (до 120-130%). В ткани бедренных костей молодых крыс при этом наблюдается аккумуляция железа (до 180-190%), снижение его в межпозвонковых дисках, а в старшей возрастной группе снижение уровня железа в бедренных костях (до 65-70%) сопровождается его накоплением в телах позвонков (до 150-155%). Выход из состояния Г30 на 1 сутки РА, характеризовавшийся сохранением пула меди в печени, сопровождался ее дефицитом в телах позвонков, снижением содержания в миокарде (до 50-60%), повышением ее уровня в аорте (до 130-140%) и межпозвонковых дисках (до 140-150%) у 3-месячных крыс. У стареющих крыс при РА1 аккумуляция меди в миокарде (до 380-400%) сопровождалась снижением ее содержания в печени в 2,5 раза и бедренных костях (до уровня контроля). Содержание железа во всех исследуемых тканях 3-месячных крыс, кроме ткани печени, оказалось сниженным (до 35-70%), а у 12-месячных было снижено в миокарде, аорте и бедренных костях (до 55-80%). На 3 и 5 сутки РА большое количество меди в организме молодых животных сосредоточилось в бедренных костях (до 190-200%), пул меди переместился из печени в бедренные кости на фоне сниженного содержания в телах позвонков и миокарде, а у стареющих крыс при РА3 аккумуляция меди отмечалась в миокарде (до 380-400%) и аорте (до 145-150%) при сниженном ее содержании в бедренных костях и печени (до 50-55%). На 5 сутки РА пул меди у них переместился в бедренные кости (до 190-200%) на фоне повышения ее уровня до контрольного в других тканях. Содержание железа при РА3 и РА5 повышалось в бедренных костях молодых животных (до 130-140%) на фоне снижения в других исследуемых тканях, а у 12-месячных крыс местом накопления железа при РА3 были тела позвонков (до 130-140%) и печень (до 110-120%), а при РА5 – бедренные кости (до 130-140%) на фоне снижения его содержания в миокарде и межпозвонковых дисках (до 45-60%). Повышение уровней меди и железа можно связать с преобладанием гипоксического синдрома с последующим усилением синтеза дыхательных ферментов, образование которых происходит с участием этих микроэлементов [5]. В научной литературе отмечается двойственность действия катиона железа – способность выполнять роль про- или антиоксиданта в зависимости от его концентрации в ткани [5,7], что можно расценить как «удобный» способ регуляции биохимических процессов не только в одной конкретной ткани, но и между различными тканями, например, костно-суставной и сердечно-сосудистой систем. В связи с понижением интенсивности окислительных процессов в организме больных ферменты и микроэлементы могут оставаться неиспользованными, что и способствует их накоплению.

Изучение динамики содержания кальция и магния в указанных тканях в условиях указанных стрессовых воздействий показало потерю кальция бедренными костями 3-месячных крыс при Г30 (до 60-65%) на фоне аккумуляции в них магния (до 140-150%), потерю кальция печенью (до 55-60%) и магния телами позвонков (до 60-70%) при РА1 на фоне образования «пула» магния в бедренных костях, аорте, миокарде (до 170-220%). На 3 сутки РА в печени, аорте, телах позвонков молодых животных отмечалось накопление кальция (до 135-160%) на фоне сниженного его содержания в бедренных костях, а также накопления магния в аорте и межпозвонковых дисках (до 120-200%) и дефицита этого компонента в бедренных костях и телах позвонков. На 5 сутки РА в младшей группе экспериментальных животных в аорте и телах позвонков было отмечено накопление кальция (до 130-135%) в сочетании с накоплением магния в аорте и снижением содержания этого химического элемента в телах позвонков (до 40-50%). В организме 12-месячных крыс повышение уровня кальция было отмечено только в аорте при Г30 и РА5. В остальных случаях уровень кальция в исследуемых тканях в старшей возрастной группе был снижен или не отличался от контрольного. Содержание магния в бедренных костях, телах позвонков, миокарде снижалось при Г30 и в ходе реадaptации, в то время как в аорте этот показатель не отличался от контроля или был повышен. Анализ содержания кальция в сыворотке крови крыс показал отсутствие достоверных отклонений от контроля, в то время как содержание магния при Г30 было снижено (до 60-80%), а при РА1 и РА5 повышалось до 120-160% в обеих возрастных группах.

Как известно, кальций выполняет в организме ряд важных функций – пластическую (при формировании тканевых структур), регуляторную (в проницаемости мембран, мышечном сокращении, активировании ферментных систем, метаболизме полифосфоинозитолов). Отклонения в содержании кальция в крови и тканях от нормы приводит к развитию функциональных и морфологических нарушений в деятельности ряда органов. Магний играет важную роль в обмене костной ткани – активизирует ряд ферментов, в том числе щелочную фосфатазу, пирогосфатазу, которые непосредственно участвуют в процессах минерализации. В мышечной ткани магния в 10 раз больше, чем в плазме крови. Уровень магния в плазме даже при значительных его потерях длительное время может оставаться стабильным, пополняясь из мышечного депо [5-7].

Таким образом, результаты изучения динамики содержания меди, железа, кальция и магния в тканях тел позвонков, межпозвонковых дисков, бедренных костей, аорты, миокарда, печени при 30-суточной гипокинезии и реадaptации после ее прекращения на 1, 3 и 5 сутки в эксперименте свидетельствуют об изменении характера межорганной кооперации в регуляции окислительно-восстановительных процессов в ходе ответной реакции на стрессовое воздействие и при старении организма, а также дают основание считать дезинтеграцию метаболических процессов между тканями костно-суставной и сердечно-сосудистой систем при стрессе проявлением срыва адаптационных возможностей этих систем, одной из причин возникновения в них патологий при экстремальных воздействиях на организм.

Литература:

1. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. / Г. Селье. – Москва:Медгиз, 1960.-254с.
2. Селье Г. Концепция стресса как мы ее представляем в 1976 г. Новое о гормонах и механизме их действия. / Г. Селье. – Киев: Наукова думка, 1977. – С.27-51.
3. Князева М.В. Деякі показники метаболізму в тканинах кістково-суглобової, серцево-судинної систем та печінки при «експериментальній остеохондрозі» / М.В. Князева, П.А. Каліман, О.П.Тимошенко // Укр. біохім. Журнал, 1995, №6. -С.66-76.
4. Knyazyeva M.V. Desintegration of collagen metabolism between the various organs as a possible reason for their pathology / M.V. Knyazyeva, A.V. Prokopyuk // The FEBS Journal.-V.272, Supplement 1, 2005.-P. 271-272.
5. Губський Ю.І. Біологічна хімія./ Ю.І. Губський.-Київ-Тернопіль, 2000.-688с.

6. Мешишен І.Ф. Обмін речовин у людини./ І.Ф. Мешишен, В.П. Пішак, Н.П. Григор'єва. – Чернівці: Медінститут, 2005.-193с.
7. Маршалл В.Дж. Клиническая биохимия./ В.Дж. Маршалл.-Москва: МОСБИ, 2002.-393с.

Абдулла Нормуротов
(Ташкент, Узбекистан)

МУҚОБИЛ ЭНЕРГЕТИК МАНБАЛАР СИФАТИДА ҲАЙВОНЛАР ОРГАНИК ЧИҚИНДИЛАРИ БИОМАССАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Иқтисодий тараққий этган ва ривожланиб бораётган мамлакатларда углеводород хомашёсининг жаҳон миқёсида камайиб бораётган шароитда иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши ва рақобатбардошлигини оширишнинг энг муҳим омили сифатида муқобил энергетик манбалардан фойдаланиш имкониятларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади [1].

Мутахассисларнинг фикрича, яқин йилларда бутун дунё мамлакатларида анъанавий энергетик манбалардан фойдаланиш кўрсаткичи пасайиб, муқобил энергетик манбалардан фойдаланиш кучаяди. Жумладан, ҳозирги кунда одамлар томонидан фойдаланилаётган 3 % энергия ноанъанавий энергетик манбалар ҳиссисига тўғри келаётган бўлса, 2020 ва 2050 йилларда бу кўрсаткич мос тарзда 13 % ва 28 % гача ортиши тахмин қилинмоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 1978-йилдаги 33/ 148-сонли қарорига асосан ноанъанавий ва қайта тикланадиган энергия манбалари сифатида қуйидагилар эътироф этилган:

- қуёш энергияси;
- шамол энергияси;
- геотермал энергия;
- денгиз ва океан тўлқинлари ҳамда қуйилишлари ҳаракати энергиялари;
- ёғоч, дарахт қолдиқларидан ҳосил бўладиган энергия (биомассалар энергияси);
- кўмир, торф, ёнувчи сланс, кичик ва катта ҳажмдаги сув қуйилиш ўзанлари энергияси.

Ўзбекистонда ноанъанавий заҳира энергия манбалари сифатида қуёш энергияси, сув заҳиралари, шамол энергияси, биомассалар ва геотермал заҳиралар назарда тутилади. Мувофиқ ташкилотлар томонидан берилган маълумотларга кўра ушбу заҳира манбаларининг максимал потенциали 6750,9 млрд. тоннани, техник потенциали эса 177 млн. тонна нефть эквивалентига тенг деб ҳисобланади. Айни вақтда ушбу заҳира манбалардан бор-йўғи 0,6 млн. тонна нефть эквиваленти нисбатигаги техник потенциалдан фойдаланилмоқда (умумий потенциалга нисбатан 0,3 %) [4].

Шу сабабли бутун дунё мамлакатларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам энергия ишлаб чиқаришнинг ноанъанавий усул ва технологияларини ишлаб чиқиш, улар учун муқобил энергетик манбалар яратиш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этишга қаратилган илмий-тадқиқот ишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда [1].

www.aenergiy.ru ва sgp.uz сайтлари (2011) маълумотларига кўра, ҳар йили миллионлаб тонна миқдорда ҳосил бўлаётган ҳайвонлар чиқиндиларига асосланган биомассаларни қайта ишлаб ўндан биогаз олиш имконияти Ўзбекистонда жуда юқорилиги дунё ҳамжамияти олимлари томонидан ҳам эътироф этилмоқда. Мутахассислар ҳисоб-китобларига кўра биргина биомассалардан унумли фойдаланилганда Ўзбекистоннинг энергетикага бўлган талабини 15-19 % га қоплаш имконияти вужудга келади. Биомассаларни қайта ишлаш орқали нафақат энергетика муаммолари ечилади, балки қишлоқ хўжалиги экин майдонларини юқори сифатли экологик тоза ва таннархи арзон бўлган биологик ўғитлар билан ҳам таъминлаш мумкин.

Келтирилган қисқача адабиётлар шарҳидан кўриниб турибдики, ноанъанавий энергетик манбалар яратишда табиий биохилма-хиллик ресурслари, яъни таркибида ҳайвонлар гўнги қолдиқлари бўлган турли биомассаларни қайта ишлаш ва биогаз ажратиш олиш асосидаги технологияни амалда қўллашнинг назарий-амалий жиҳатларини ўрганиш, бу технология учун самарадор хомашёларни танлаш муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот ишларимизнинг асосий мақсади ҳайвонларнинг органик чиқиндиларини қайта ишлаш натижасида биогаз ишлаб чиқаришга асосланган технология учун фойдаланиладиган хомашёларни самарадор хилларини танлашдан иборат. Мақсадга эришиш учун олдимизга қуйидаги асосий вазифалар қўйилди:

- Ботқоқ намунасида ажратиш олинган метаноген манба (*Метханобактериум сп.*) иштирокида ҳайвон (жумладан, қорамоллар, қўй-ечкилар ва парранда) ларнинг органик қолдиқларидан биогаз ажратиш тезлигини аниқлаш;

- турли хил хомашё манбаларидан ажратиш олинган биогазни сифат жиҳатдан таҳлил қилиш;

Тажрибаларимизда хомашё сифатида ҳайвонлардан қорамол, қўй-ечки ва паррандаларнинг органик қолдиқлари, танланди. Танланган хомашёлардан биогаз ажратиш олиш жараёни А.Ковалев (1998) усулида олиб борилди. Тажрибалар ҳар бир вариант учун беш мартали (I, II, III, IV, V) такрорлаш кўринишида ўтказилди. Тажрибаларда метаноген манба сифатида ботқоқ намунасида ажратиш олинган метаноген манба (*Метханобактериум сп.*) дан фойдаланилди. Тажрибалар 5 литр ҳажмли пластик идишларда ўтказилди ва кузатувлар 30 кун давомида олиб борилди, бунда идишдаги газ ҳажмининг ошиши эвазига ўзгариши газ ҳосил бўлганлигини билдирувчи назорат сифатида белгилаб олинди.

Ажратиш олинган газларнинг сифат ва миқдорий таҳлиliga қаратилган тажрибалар Самарқанд давлат университети Табиий фанлар факултети физиология, генетика ва биокимё кафедрасининг биотехнология илмий тадқиқот лабораторияларида ўтказилиб, ҳосил бўлган биогаз ва метан газини миқдорий кўрсаткичларини аниқлаш газ хроматографияси усулида олиб борилди.

Тажрибалар натижасида аниқланди-ки, ҳайвонлар органик чиқиндиларидан нафақат қишлоқ хўжалик экинлари учун органик ўғит сифатида фойдаланилади, балки уларни қайта ишлаш натижасида энергетик манбалар сифатида фойдаланиш имконияти мавжуд. Биогаз ажратиш олишда фойдаланиладиган хомашё манбаларининг асосий ҳусусиятлари сифатида уларнинг газ ҳосил қилиш тезлиги (кун ҳисобида) ва ажралган газ таркибидаги метаннинг улуш (%) ҳисобида) ҳисоби ҳамда миқдор (m^3 /кг ҳисобида) кўрсаткичлари баҳоланади.

Маълумотларидан кўриниб турибдики, қорамол гўнгидан фойдаланилганда максимал миқдорда биогазнинг ҳосил бўлиши 11 кундан 14 кунгача бўлган муддатда юз берса, бу кўрсаткич қўй-ечки гўнгидан фойдаланилганда 10-12 кунни, парранда гўнгидан фойдаланилганда эса 9-11 кунни ташкил қилади ҳамда бунда ўртача кўрсаткич ўзаро мос ҳолда $12,4 \pm 0,5$; $10,6 \pm 0,5$ ва $9,4 \pm 0,4$ кунларга тенг бўлади.

Шунингдек, ажралган газ таркибидаги метаннинг миқдор кўрсаткичи қорамол, қўй-ечки ва парранда чиқиндиларида мос ҳолда ўртача $0,30 \pm 0,03$, $0,33 \pm 0,02$ ва $0,44 \pm 0,07$ м³/ кг га тенг бўлади. Демак, шохли ҳайвонларнинг органик чиқиндиларига нисбатан, парранда чиқиндиларидан ажраладиган биогаз таркибидаги метаннинг концентратсияси ҳам, миқдорий кўрсаткичи ҳам юқори бўлар экан. Хусусан қорамол чиқиндисидан ҳосил бўладиган биогаз таркибидаги метаннинг концентратсиясига нисбатан парранда чиқиндисидан ажраладиган биогаз таркибидаги метаннинг концентратсияси 47 % кўпроқ бўлади. Бу кўрсаткич қўй-ечки чиқиндисидан нисбатан парранда чиқиндисидан 33 % га кўпроқ миқдори ташкил қилади.

Хулоса

Ҳайвонлар органик чиқиндилари орасида парранда гўнги биогаз ажратиш олиш учун самарадор хомашё ҳисобланади. Чунки ундан биогаз ажралиш тезлиги (ўртача $9,4 \pm 0,4$ кун), ажраладиган биогаз таркибидаги метаннинг концентратсияси (ўртача $38,6 \pm 1,4$ %) ва миқдорий кўрсаткичи (ўртача $0,44 \pm 0,07$ м³/ кг) қорамоллар ва қўй-ечкиларнинг айнан шу кўрсаткичларидан юқори бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муқобил энергия манбаларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 2013-йил 1-март, 2-бет.
2. Б.С.Аликулов. Биотехнология усуллари ёрдамида органик чиқиндилардан биоэнергия ишлаб чиқариш технологияси. Магистрлик диссертацияси. Самарқанд-2012-йил, 3-4, 57-61 бетлар.
3. Султонов Р. Биогаз: технологияси ва технологик қурилмалар. Тошкент-2008-й, 22 бет.
4. Раҳимов М.У. Биомассадан энергия олиш усуллари. Тошкент-2010-й, 38-39 бетлар.

Ёрқин Раҳматуллаев, Ҳабиба Каримова,
Карим Дўстов, Гулноза Бўронова
(Қарши, Ўзбекистон)

МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ РАЦИОНАЛ ОВҚАТЛАНИШИДА МИКРОНУТРИЕНТЛАРНИНГ ЎРНИ

Маълумки, ёш авлоднинг сиҳат-саломатлигини муҳофаза қилишда, жисмонан ва ақлан камол топишида, ёшларни соғлом ва баркамол қилиб тарбиялашда овқатланиш омили ўзига хос алоҳида аҳамият касб этади. Республикаимизда ўқувчи-ёшларнинг асосий қисми қишлоқ жойларда истиқомат қилишини инобатга оладиган бўлсак, ушбу аҳоли гуруҳининг амалдаги овқатланишини ўрганиш ва рационал овқатланишини ташкил қилиш нақадар муҳим муаммолардан бири эканлиги яққол намоён бўлади.

Шунга биноан давлатимиз томонидан ушбу муаммони бартараф этиш бўйича қатор ижобий ишлар олиб борилмоқда ва бу кўп ҳолларда ўз самарасини бермоқда. Жумладан ҳозирга қадар Республикаимизда истиқомат қиладиган ўқувчи-ёшларнинг амалдаги овқатланишини ўрганиш бўйича кўплаб тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг аксариятида мактаб ўқувчиларининг озиқ моддалар билан таъминланиш даражаси таҳлил қилинган, шунингдек оқилона овқатланиш ташкил қилиш бўйича айрим таклифлар берилган [1, 5-6; 4, 48-6; 6, 27-6; 8, 109-6]. Бироқ ҳали бу борадаги тадбирларни давом эттириш, айтиб ўтилган аҳоли контингентининг овқатланиши билан боғлиқ масалаларни илмий нуқтаи-назардан янада чуқурроқ ўрганиш бугунги куннинг энг муҳим масалаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Материал ва методика. Юқоридагиларни эътиборга олиб ўқувчилар орасида тадқиқот ва кузатув ишларини олиб бордик. Текширувлар Қашқадарё вилояти Қарши туман ХТБ га қарашли 6 та мактабда таълим олаётган 703 нафар ўқувчилар орасида олиб борилди.

Текширилувчиларнинг амалдаги овқатланиши анъанавий анкета-сўров усулида ўрганилди [3, 24-6]. Кузатув олиб борилган ўғил ва қиз болалар 2 та ёш гуруҳига ажратилди (11-13 ёшлилар ҳамда 14-17 ёшлилар).

Ўқувчилар овқатининг кимёвий таркиби, кунлик рациондаги микронутриентларнинг меъёрга нисбатан ҳолати мавжуд жадвалларга кўра аниқланди [7, 108-144-6].

Шунингдек тадқиқотлар давомида ўқувчилар овқатланишини рационаллаштириш мақсадида махсус тарғибот ишлари олдиндан тузилган дастур асосида олиб борилди. Тарғибот-ташвиқот ишлари ўқувчилар орасида, уларнинг ота-оналари билан ҳамда мактаб педагогик жамоаси орасида алоҳида-алоҳида ўтказилди. Бунда ўқувчилар учун овқатланиш маданиятини юксалтиришга бағишланган 10 соатлик факультатив дарс, ота-оналар учун ўқувчиларни тўғри овқатлантиришга оид мавзуда савол-жавоб ва суҳбатлар, мактаб педагогик жамоаси орасида эса ўқувчиларнинг мактабда ва уйда тўғри овқатланиши бўйича махсус семинарлар ташкил этилди.

Шу билан бирга тажриба гуруҳлари ўқийдиган синф хоналарида махсус деворий газета ташкил қилинди, қолаверса ўқувчиларнинг оқилона овқатланишига оид маълумотларни ўзида акс эттирувчи кўргазмалар қуриллардан фойдаланилди, буклетлар тарқатилди.

Назорат ва тажриба гуруҳларида ҳар мавсумда 7 кун давомида уларнинг амалдаги овқатланиши билан боғлиқ кўрсаткичлар, яъни айрим микронутриентларнинг меъёрга нисбатан ҳолати ўрганилиб, бир-бирига таққосланди. Олинган натижалар Студент-Фишер усулида [5, 156-220-6], Microsoft Excel ва Origin 6.1 дастурларида статистик қайта ишланди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Олинган натижалар текширилувчи гуруҳнинг микронутриентлар билан таъминланишида айрим ўзгаришлар мавжудлигини кўрсатди. Жумладан 11-13 ёшли текширилувчилар гуруҳида умумий ҳолат қуйидаги кўринишга эга. Макроэлементлардан кальцийга (Са) бўлган меъёрий талаб ўғил ва қиз болалар учун ҳам суткасига 1200 мг бўлса-да, ўқувчилар истеъмол таомида унинг миқдори кўпи билан 400 мг дан ошмайди. Шуни қайд қилиш ўринлики, тажриба гуруҳида назорат гуруҳига нисбатан кальцийнинг миқдори қиз болаларда $339,5 \pm 9,9$ мг дан $401,0 \pm 20,6$ мг гача кўтарилган. Минерал моддалардан фосфор (Р), витаминлардан эса тиамин (В₁ витамин) ва рибофлавинлар (В₂ витамин) мисолида ҳам шундай ўзгаришларни кузатиш мумкин. Аммо рибофлавиннинг ҳар иккала гуруҳ ўқувчилари овқатидаги миқдори физиологик меъёрдан сезиларли даражада юқорилигича сақланиб қолган.

Аскорбин кислотасининг (С витамин) ўқувчилар истеъмол таомларидаги миқдори тажриба гуруҳида назорат гуруҳига нисбатан сезиларли миқдорда кўпайган (ўғил болаларда 25,6% га, қизларда эса 26% га ошган). Бироқ шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, бу кўрсаткичлар шу ёшдаги ўқувчилар учун қабул қилинган физиологик меъёр даражасидан пастигича қолади.

14-17 ёшдаги ўқувчиларнинг амалдаги овқатланишини ўрганишдан олинган натижалар 11-13 ёшлилар гуруҳига мансуб бўлган текширилувчиларда кузатишган ҳолатга жуда яқин. Бунда фарқ шундан иборатки, ушбу ёшдаги қиз болаларнинг рибофлавин қабул қилиши назорат гуруҳига нисбатан статистик ишонарли даражада ошган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, қишлоқ мактаби шароитида таълим-тарбия олаётган ўқувчиларнинг қиш ва баҳор фаслларидаги кунлик рационидида минерал моддалардан кальций ва фосфорнинг, витаминлардан рибофлавин ва аскорбин кислотанинг миқдори физиологик меъёр даражасидан анча камлиги аниқланди. Шунга ўхшаш натижалар ва хулосалар ўз вақтида бошқа муаллифлар томонидан ҳам қайд этилган [2, 24-б; 6, 29-б].

Шуни алоҳида қайд этиш ўринлики, юқоридаги ўзгаришлар ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий фаолиятига, сиҳат-саломатлигига салбий таъсир этмасдан қолмайди. Айтиш мумкинки, ўқувчилар овқатланишини рационаллаштириш мақсадида ўтказилган тарғибот-ташвиқот ишлари уларнинг овқатланишида кузатиладиган салбий ҳолатларни қисман бўлса-да тузатишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, қишлоқ мактаблари шароитида ўтказилган кузатувлар шу нарсадан дарак берадики, ўқувчиларнинг амалдаги овқатланишини яхшилашда рационал овқатланиш бўйича тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш орқали маълум ижобий натижаларга эришиш мумкин ва бу ҳолат ўқувчи-ёшларнинг жисмонан ва ақлан камолга етишида, уларнинг сиҳат-саломатлигини муҳофаза қилишда муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Воронина Н.В. Гигиеническая оценка питания и физическое развитие учащихся общеобразовательных школ // Мед.журн.Узб. 1994, №2. стр. 5-6.
2. Кондратьева И.И. и др. К характеристике фактического питания, физического развития и состояния здоровья школьников Москвы // Вопр. питания. 1993, №1. стр. 23-26.
3. Методические рекомендации по вопросам изучения фактического питания и состояния здоровья населения в связи с характером питания / Зайченко А.И и др. М., 1986. – 86 с.
4. Раҳматуллаев Ё.Ш. Қишлоқ умумтаълим мактаби ўқувчиларининг асосий озиқ моддалар билан таъминланиши // Ўзб.биол.журн., 2004, №3. 48-53 б.
5. Рокицкий П.Ф. Биологическая статистика. Минск: Вышэйшая школа, 1967. – 326 с.
6. Хайров Х.С. Структура питания подростков в Республики Таджикистан // Вопр. питания. – Москва, 2007. – №1. – С.27-30.
7. Химический состав пищевых продуктов. Под.ред И.М.Скурихина, М.Н.Волгарева. М., 1987, №1. – 224 с.
8. Шайхова Г.И. ва бошқ. Тошкент Тиббиёт Академияси Академик лицейида таълим олаётган қизлар мутлақ овқатланишининг гигиеник таҳлили // Актуальные проблемы гигиены, экологии и здоровья населения: Материалы научно-практической конференции. Фергана. – 2007, С. 109-110.

**Хамдам Турсунбоев,
Бахытлы Қалилаева, Шоҳида Аметова
(Нукус, Каракалпакстан)**

MEVA DARAXTLARIGA SHAKL BERISH VA QIRQISH

Shakl berish va butashning ahamiyati. Mevali daraxtlarni butash-xirurgik operatsiya bo'lib, bunda daraxtning hosildorligi hamda mevalarning sifati bilan bog'liq bo'lgan quyosh radiatsiyasidan ratsional foydalanishni daraxtlarning o'sishi, assimilyatsiya apparatining kattaligini, shoh-shabbada uning joylanishini tartibga solishga imkon beradi.

Butash bilan daraxtning hosilga kirish muddatlarini o'zgartirish, uning mahsuldorlik davrini uzaytirish, mustahkam yoritilgan shoh-shabbalar tuzish, bog'larni parvarish qilishni qulaylashtirish, yildan-yilga meva berishni tartibga solish. Daraxt hosildorligini oshirish mumkin va hokazo. Butash yordamida gektariga ko'proq daraxt joylashtirishga imkon beradigan ixcham (kompakt) shoh-shabbalar tuzish, shu bilan bir vaqtda butashda, mevalarni uzib olishda mehnat unumdorligini oshirish mumkin. Ixcham shoh-shabbalar bog' ishlarini mexanizatsiyalashga yordam beradi. Bunday shoh-shabbalar kichikroq daraxtlarda hosil qilinishi mumkin. Kam gabaritli va yassi formalar birmuncha afzalliklarga ega, ularda asosiy shohlar kam. O'suvchi shohlar esa ko'p bo'ladi. Ular juda serbarg bo'lganda, hosil shohlari ko'p bo'ladi. Bu formalar daraxtlarni zichlashtirish va mevalardan yuqori hosil olishga imkon beradi. Ulkan meva daraxtlarga qiziqish qolib ketdi. Hozir ular o'zini oqlay olmaydi. Lekin kam gabaritli, yassi formalar endigina ishlab chiqarishda joriy etilmoqda. Bog'larimizning mutlaqo ko'pchiligi hajmi formalaridagi kuchli o'sadigan payvandtaglarda barpo etilgan. Ular hali ancha uzoq vaqt saqlanadi va ularni yangilarini ekish davom etaveradi.

Butash – meva daraxtlariga ta'sir etadigan eng aktiv agrotexnik usullaridan bo'lib, ularni parvarish qilish kompleksida muhim element hisoblanadi. Meva daraxtlarini sistemali butash orqali hosilni uch barobargacha oshirish mumkin.

Daraxtlarni butash mevalarini 20,4 % gacha yiriklashtiriladi, ularning ta'm sifatini ham yaxshilaydi. Butalgan mevali daraxtlarning tarkibida butalmagan daraxtlarnikidagiga qaraganda shakar va kislotalar ko'p bo'ladi. Butash shoh-shabbalarini yig'inchoq qiladi, shohlashini kuchaytiradi, asosiy (skelet) shohlarini mustahkamlaydi, tirgovichlar qo'yishga bo'lgan talabni kamaytiradi, shoh-shabbaning pastki qismlaridagi barglar to'kilishini (daraxtning yalong'ochlashini) kechiktiriladi va mevani shoh-shabbaning gektarida hosil bo'lishiga yordam beradi, daraxtni sinishdan saqlaydi va shu bilan daraxtlarning uzoq yashashini ta'minlaydi. Butash yordamida daraxtlarni yoshartirib bog'ning mahsuldorlik yoshini uzaytiradi.

Butash daraxtlarning sovuqqa chidamliligini ham oshiradi, ya'ni bunda butalgan daraxtlar yaxshiroq barg chiqaradi va qishki tinim davri uchun ko'p oziq moddalar to'playdi. Bu moddalar o'simlikni sovuqdan himoya qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Nihoyat, butash agrotexnikaning boshqa usullari bilan birga har yilgi hosilni tartibga solib turishiga yordam beradi.

Shakl berish. Kuchli o'sadigan payvandtakka ulab o'stirilgan meva daraxtlariga shakl berishni asosiy tartibi – bu yarusli (qavatli) qilib siyraklashtirishdir. Jumxuriyatimizda olma va noklarning ko'pchilik navlariga nisbatan shu usul qo'llaniladi. To'la shakl berilgan meva daraxtlari birinchi qavatda besh-etti dona asosiy shohga ega bo'lishi kerak. Ularni shakllantirish bilan bir vaqtda ikkinchi va uchinchi qavat shohlari ham qoldiriladi. Ikkinchi qavatning birinchi shohi asosiy shohlardan 30-40 sm, ikkinchi shoh birinchi shohdan 25-30 sm masofada qoldiriladi. Uchinchi qavat shohlari ham shu tartibda qoldiriladi.

Uch-to'rt yil shakl berilgan yosh daraxtlarni ko'p chilpish tavsiya etilmaydi. Chunki bu ularni o'sishini kuchaytirib, hosil berishni kechiktirib yuboradi. Olmalarga to'liq hosil bera boshlashiga qadar shohlarini o'rtacha qisqartirilib va siyraklashtirilib shakl beriladi. Bu davr boshlanishida bir-biriga soya va xalaqit beradigan hamma shoh va novdalar olinib tashlanib, daraxt shoh-shabbasi maromida siyraklashtiriladi.

Olma to'la hosil bera boshlangandan keyin uning o'sishini va hosildorligini saqlab turish uchun me'yorida qirqiladi. Bunda faqat mayda, daraxt shoh-shabbasini qalinlashtirib yuborishi mumkin bo'lgan novdalar va bachkilar olib tashlanadi, ba'zi yangidan o'sib chiqqan uzun novdalar, ularni hosil shohiga aylantirish uchun kaltalashtiriladi. Haddan tashqari yirik ularni boshqa shohlarga tenglashtirish uchun qisqartirib kesiladi.

Daraxtlar o'sishdan orqada qolsa (10-15 sm), bir yillik novdalarining normal o'sishini ta'minlash uchun uch-besh yoshli o'sgan ona shohlarga taqab kesiladi.

Daraxt hosil qilmagan yilda butash sistemasi quyidagicha bo'ladi: shu yili o'sib novdalar ko'proq kaltalashtiriladi, halqasimon meva shohlari siyraklashtirilib, murakkab halqasimon novdalar kaltalashtiriladi. Natijada bir yillik novdalarining o'sishi tezlashadi, hosil kurtaklarining shakllanishi sustlashadi. Daraxt hosil bergan yili: agar yillab hosil beradigan daraxt hosil bergan yili butalmagan bo'lsa, bu ishni hosil bergan yili qilish kerak. Bunday holatda, novdalar 35-40 sm o'sgan eski shohlar taqab kesiladi. Hosil kurtaklarini ko'plab shakllantirish uchun o'sgan bir yillik novdalari qisqartiriladi. Shu bilan bir paytda daraxtlarni oziqlanish va suv bilan ta'minlanish sharoitini kuchaytirish kerak.

Noklarni kesish xuddi olmalarni kesishga o'xshashdir. Shuningdek, navlar xususiyatini ham e'tiborga olish kerak. Kam shohlaydigan, ammo bir yillik novdalari tez o'sgan va asosiy halqali meva shohlari ko'p bo'lgan navlarning ularning uzunligiga qarab yarim yoki uchdan biri kesib tashlanadi. Ko'p shohlaydigan va asosan chiviq novdalarida hosil beradigan daraxtlarning shoh-shabbalari siyraklashtiriladi. Behi daraxtiga olma daraxtiga shakl berilgandek, yarusli siyraklashtirilgan shakl beriladi. Daraxtning ko'p yillik shohlarini shakllashda ularning bir-biriga moyillashtirish butash kerak. O'tkir burchakli bo'lib qolishiga yo'l qoymaslik lozim.

Daraxt to'la hosilga kirgach, novdalarining o'sishi keskin kamayadi va meva berish kalta shoxlarga o'tadi. Bu davrda hosilli shoxlarning haddan tashqari ko'payib ketishining oldini olish uchun pastroqda joylashgan hosilli shoxcha taqab shox qisqartirib kesiladi.

O'sish sustlashgan chog'da (oxirgi novdalar 25-30 sm dan qisqa bo'lsa) uch-to'rt yilda bir marta 2-3 yillik shohlarga taqab shox-shabbalarni yoshartirish maqsadida kallaklanadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Oliy majlis qonunlar tuplami. 1,2 qism 1998.
2. A.A.Ro'bakov, S.A.Ostrouxova – «O'zbekiston mevachiligi» T.: «O'qituvchi», 1981.
3. A.A.Ro'bakov, S.A.Ostrouxova – «Plodovodstvo O'zbekistana». T.: «O'qituvchi», 1972.
4. V.A.Kolesnikov – «Plodovodstvo» M.: «Kolos» 1985.
5. V.A.Kolesnikov – «Praktikum po plodovodstvu» M.: «Kolos» 1971.
6. A.G.Martinenko – «Praktikum po plodovodstvu» T.: «Matbuot», 1982.
7. M.M.Mirzaev, M.K.Sobirov – «Bog'dorchilik» T.: «Mehnat» 1987.
8. V.M.Kurennoy, V.F.Koltunov – «Plodovodstvo» M.: «Agropromizdat» 1985.
9. O.K.Afanasev – «Intensivnoe sadovodstvo» T.: «O'qituvchi» 1975.

Зоҳида Холмирзаева, Шохиста Рахимова
(Наманган, Ўзбекистан)

КИМЁ ДАРСЛАРИНИ ЎҚИТИЛИШИДА «КИМЁ АКЦИЯ» УСУЛИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИ МУСТАҚИЛ БИЛИМ ОЛИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

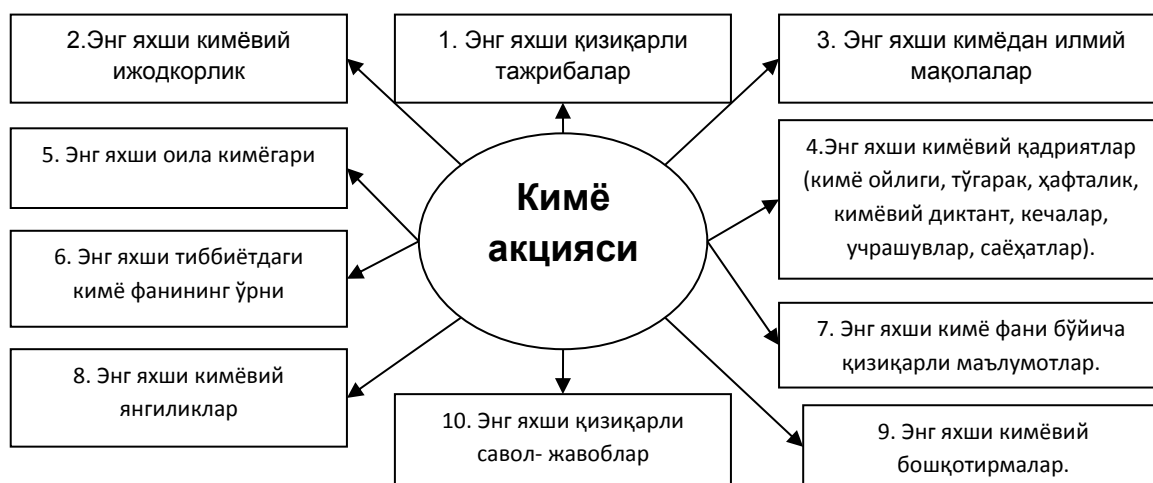
Табииyki, ҳар қандай замонавий дастур кимё фанида ва кимёвий ишлаб чиқаришда эришилган ҳамма ютуқларни ҳам ўзида акс эттира олмайди. Ўқув дастурида кўрсатилишича, кимё фани ўқитувчисининг асосий вазифаси-фаннинг зарурий тушунчалари асосида кимёвий жараёнларни бошқариш, замонавий усуллар билан янги моддалар олиш ва улардан нафақат саноат, қишлоқ хўжалиги миқёсида, балки кундалик турмушда, оилада ҳам фойдаланишнинг умумий йўналишларини кўрсатиб беришдан иборат.

Ўқитувчи ўзининг асосий вазифасидан келиб чиқиб, бугунги кун янгиликларини ўқувчиларга етказишда ўқувчиларни билим олиш жараёнининг фаол иштирокчисига айлантириши, мустақил, эркин фикрлашга ўргатиши, ўқувчилар ташаббускорлигини ривожлантириб бориши даркор. Бунда синфдан ташқари ишларнинг ўрни муҳимдир.

Ҳозирги вақтда иқтидорли ёшларни фанга қизиқишини ошириш учун ҳар хил танловлар ўтказилмоқда, шулардан бири «Келажак овози» танловидир. Танлов муносабати билан биз кимёни тарғиб қилиш, бу фанга ёшларнинг қизиқишларини орттириш мақсадида умумий ўрта таълим муассасаларида «Кимё акцияси» тадбирини ташкил этишни таклиф этамиз Акцияни кимё ойлигида ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Акциянинг мақсади – ўқувчиларда ўрганилаётган ҳодисанинг муҳим хусусиятлари, намоён бўлиш шакллари ҳақида билим ва кўникмаларни шакллантириш, ўқувчини ўрганилаётган ҳодисага нисбатан онгли муносабатда бўлишга йўналтириш, ўқиб-ўрганишга эҳтиёж уйғотиш, фанга қизиқишини орттириш ҳамда акцияда келтирилаётган йўналишлар бўйича иш-ҳаракат усулларини ўзлаштиришга ўргатишдан иборатдир.

Акция йўналишлари қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Қизиқарли тажрибалар йўналишида ўқувчилар ўқитувчи ёки кимё фани лаборанти иштирокида “Ранг-баранг аланга ҳосил қилиш” каби мавзуларида қизиқарли тажрибалар ўтказишлари мумкин.

2. Энг яхши кимё ижодкорлиги йўналишида ўқувчилар ўз ижод намуналарини кимё фанига оид шеърлар, топишмоқлар, тез айтишлар, эртақлар асосида намоён қиладилар.

3. Энг яхши кимёга оид илмий мақолалар йўналишида ўқувчилар “Ўқувчи ўқитувчи орасидаги муносабатлар”, “Кимё дарсларида АКТнинг ўрни” каби мавзуларида илмий қарашлари билан (конференция тарзида) ўртоқлашадилар.

4. Энг яхши кимёвий қадриятлар йўналишида кимё ойлиги, кимё тўгараклари, кимё ҳафталиклари, кимёвий диктант, кимё кечалари, учрашувлар, саёҳатлар сенарийлари билан иштирок этадилар.

5. Энг яхши оила кимёгари йўналишида ўқувчилар оилада дуч келадиган ва бевосита фойдаланадиган жараёнларни тўплайдилар. Масалан; Ҳидланган гўшт маҳсулотларини калий перманганатли сувда ювиш;

6. Энг яхши тиббиётдаги кимё фанининг ўрни йўналишида кимё фанининг тиббиётдаги ўрни очиқ берилди. Масалан; Агар одам кўрқиб кетса, активланган кўмир берилса, ошқозондаги захарли моддаларни сиртига адсорблайди;

7. Энг яхши кимё фани бўйича қизиқарли маълумотлар йўналишида

Коинотда энг кенг тарқалган элемент – водород. Ундан кейин эса гелий.

Занглаган темир зангламаганидан оғирроқ бўлади, чунки темир оксиди темирдан оғирроқ;

8. Энг яхши кимёвий янгиликлар йўналишида ўқувчилар матбуот, интернет янгиликларини йиғиладилар.

Масалан: “Кремний нанонайчаннинг хусусияти”

Нью-Йорк штатидаги Буффало университети олими Марк Свихарт бошчилигидаги тадқиқотчилар гуруҳи кремний нанонайчаси ёрдамида сувдан водородни ажратиш олиш методини тадқиқ қилдилар. Шу пайтга қадар сувдан водород олишда асосан алюминий бирикмасидан фойдаланиб келинган. Сувда кислород ва водороднинг парчаланиши кремний найчаси ёрдамида амалда синаб кўрилган бўлса-да, унинг самарадорлик даражаси алюминийдан камроқ ҳисобланади.

9. Энг яхши бошқотирмалар йўналишида ўқувчилар колба, айлана, диогнал, венгерча бошқотирмалар, сканвордлар тайёрлайдилар, тузадилар.

10. Энг яхши қизиқарли савол-жавоблар йўналишида кимё фанининг мазмун моҳиятини ўзида мужассам этган савол – жавоблар йиғилади.

Масалан: Нима учун шамнинг алангаси ёруғлик бўлади-ю, спирт лампасининг алангаси ёруғ бўлмайди?

Ж: Шам ёнганда, ундаги углероднинг бир қисми тўлиқ ёнмасдан чўғланади ва чўғланган углерод заррачалари шуъла тарқатади. Спирт буғланиб тўлиқ ёнгани учун ёруғлик тарқатмайди.

Ушбу танлов тўғрисида ўқувчиларга эълон қилинади.

Ушбу акция ўқувчиларни фан доирасида мустақил тарзда фикр юритишга ўргатишга йўналтирилган бўлиб, унинг якунида қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

- ўқувчиларнинг фани чуқур ўрганишларига туртки беради;
- ўқувчиларда табиатга меҳр уйғотиб, уларнинг экологик маданиятини оширади;
- кимё ва табиат, кимё билан бошқа фанлар ўртасидаги боғлиқлик тўғрисида тасаввур уйғотади;
- ўқувчининг ўз кучига бўлган ишончини орттиради.

Фойдаланилган адабиёт:

1. Примкулов М. Биз билган ва билмаган кимё. – Тошкент., 2011, 206 б.
2. Тургунов С., Максудова Л. Педагогик жараёнларни ташкил етиш ва бошқариш. – Тошкент., 2009, 168 б.

Сайёра Шукурова
(Ташкент, Ўзбекистан)

ЗАВИСИМОСТЬ КАЧЕСТВА БИОГАЗА, ВЫДЕЛЕННОГО ИЗ РАСТИТЕЛЬНЫХ ОТХОДОВ ОТ ВИДА СЫРЬЯ

Использование традиционных энергетических технологий конечно удобно, однако в экологическом отношении может привести к некоторым проблемам, в том числе потепление окружающей среды, химическому и радиоактивному засорения, и другим катастрофическим изменениям. Наряду с этим на сегодняшний день потребность в энергии возрастает год от года. Таким образом, возрастающая потребность населения Земли в энергии и использование основных источников энергии, таких как природный газ, нефть, приводит к истощению

природных запасов, а также увеличению глобальных проблем. Поэтому рациональное использование традиционных энергетических запасов и использование нетрадиционных источников энергии возможностей широкого исследования, а также практическое применение перед учеными мира остается одной из актуальных задач [2, 4, 5, 7].

Многие развитые и развивающиеся страны разработали государственные программы по использованию и практическому применению нетрадиционных источников энергии. Одним из эффективных и восстанавливающихся источников считается биомасса. Запасы различных форм биомассы имеются повсеместно, переработка каждой из них дает возможность получения энергии или топлива [3].

Согласно подсчетам специалистов, на сегодняшний день 3% производимой энергии приходится на нетрадиционные источники энергии. (1-рис.) Из этих данных видно, что среди всех видов источников энергии, экологически чистые источники энергии составляют очень малую часть ($16+3=19\%$). Повышение этой доли в общем балансе энергий является одной из актуальной проблемы [1].

Большое значение в создании нетрадиционных источников энергии имеют различные природные ресурсы, то есть переработка биомассы растительных отходов стеблей растений и листьев и выделение биогаза в основе технологии практического применения, изучение научно-практическом отношении, выбор эффективного сырья для этой технологии [6].

Целью нашей работы было выбор эффективных видов сырья, используемые в технологии производства такого нетрадиционного источника энергии как биогаз, из органических отходов растений и животных в Узбекистане, в частности в Самаркандской области.

Известно, что в процессе выделения биогаза имеет большое значение оценка качества и эффективности используемого сырья, скорость выделения биогаза, определение показателей доли метана, а также составных показателей в выделенном биогазе.

В наших исследованиях мы использовали в качестве сырья стебли хлопчатника, солому пшеницы и листья деревьев. В каждом варианте опыты проводили с (I, II, III, IV, V) кратной повторностью. В опытах, в качестве источника метаногена, из исследуемой болотной пробы выделяли культуру *Metanobacterium sp.* Опыты проводили в 5 литровых пластиковых посудах и наблюдали в течение 30 дней, за основу увеличения объема газа в посудах взяли образованный газ в контроле.

Наши исследования были направлены на определение скорости газа из различных источников сырья, которые были проведены в условиях Самаркандской области. (Таблица 1). Анализ качества и количества выделенного газа проводили в научно-исследовательской лаборатории биотехнологии кафедры физиологии, генетики и биохимии факультета естественных наук Самаркандского государственного университета. Образовавшийся биогаз и количественные показатели метана определяли методом хроматографии.

Особенно, эти показатели видны у стеблей хлопчатника 17-24 дня, соломы пшеницы 19-22 дня, остатков листьев деревьев 28-30 дней, средняя величина равна соответственно $19,6 \pm 1,3$, $20,6 \pm 0,6$, $29,0 \pm 0,6$.

Наряду с этим необходимо отдельно отметить, что количество метана в биогазе, выделенном из стеблей хлопчатника больше на 36% чем в биогазе выделенном из соломы пшеницы и на 23% больше, чем в выделенном из отходов листьев деревьев.

Выводы:

1. Для получения биогаза можно использовать все используемые в наших исследования растительные отходы (стебли хлопчатника, солома пшеницы и листья деревьев).
2. Среди всех органических отходов растений интенсивность образования биогаза и количество метана в составе биогаза выше у стеблей хлопчатника.

Литература:

1. Ахмедов Р.Б. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. М, 1988 г, стр 125-137.
2. Баадер В. и друг. Биогаз – теория и практика. М, 1982 г, стр 9-25.
3. Дубровский В.С., Виестур У.Э. Метановое сбраживание сельскохозяйственных отходов. Рига. "Зинатие"-1990, стр 15-33.
4. Смирнов А. Биогазовая энергетика: опыт ЕС. М. 2010 г, стр 18-24.
5. Шевелухи В.С. Сельскохозяйственная биотехнология. М. "Высшая школа" – 2003 г. стр 297-317.

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ І ГЕОЛОГІЯ**Рустем Бейшов
(Костанай, Казахстан)****ОЧИСТКА НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ ТЕРРИТОРИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ УГЛЕВОДОРОДОКИСЛЯЮЩИХ МИКРООРГАНИЗМОВ**

В настоящее время устойчивое развитие экономики любой страны мира, в частности, Казахстана зависит от ресурсного и, прежде всего, нефтяного потенциала. Нарращивание темпов нефтедобычи, открытие новых месторождений и выдвижение правительством Республики Казахстан на ближайшие годы амбициозной задачи – войти в число ведущих экспортеров углеводородов делают приоритетным исследование по разработке эффективных способов очистки окружающей среды в местах нефтедобычи [1, с. 68].

Загрязнение нефтью окружающей природы происходит как за счет роста объемов добычи углеводородного сырья, так и вследствие несоблюдения технических регламентов добычи, переработки и транспортировки. При этом, происходит комплексное загрязнение воздуха, воды и почвы, что приводит к формированию обширных нефтяных геоаномалий [2, с. 488].

При попадании в почву, углеводороды нефти, способны вызывать изменения ее физико-химических свойств, приводить к снижению функциональной активности микробиоты почвенных биоценозов.

Известны различные методы рекультивации почв от нефтепродуктов (ландфарминг, адсорбция, компостирование, очистка в биореакторах), однако, полного восстановления биологической активности почв при этом не достигается.

Показано, что одним из эффективных способов очистки почвы от нефтезагрязнения является биоремедиация, основанная на применении микроорганизмов, способных использовать углеводороды нефти в качестве источника энергии. Но эффективность ее применения заметно выше в условиях повышенной влажности, где существуют благоприятные условия среды для жизнедеятельности специализированных групп микробов [3].

В Казахстане основными нефтедобывающими областями являются Атырауская, Западно-Казахстанская, Кызылординская, Актюбинская, Северная, а также Мангистауская, находящиеся в условиях выраженной аридности, что требует особых подходов к поиску и разработке высокоэффективных и экологически чистых способов очистки почв, загрязненных углеводородами нефти. В разработке таких подходов важную роль имеет химический состав добываемой нефти. Актуальность таких исследований в регионе, огромные территории которого в настоящее время выводятся из землепользования, ввиду высокой загрязненности высокопарафинистыми органическими токсикантами, очевидна.

Цель настоящего исследования – разработать экологические основы микробиологической очистки нефтезагрязненных территорий с применением углеводородоокисляющих микроорганизмов.

По литературным данным, А.Е. Филонов, К.В. Петриков, Т.В. Якшина и их коллеги из Тульского государственного университета осуществили подбор оптимальных параметров как раздельного культивирования нефтеокисляющих микроорганизмов, так и выращивания в смешанной культуре с сохранением наибольшей жизнеспособности клеток и активности ключевых ферментов деградации углеводородов нефти [4, с. 14].

В нашей работе были использованы два штамма активных психротрофных микроорганизмов – деструкторов углеводородов нефти из коллекции лаборатории Биотехнологии (г. Астана): *Pseudomonas* sp. 142NF(pNF142), содержащий плазмиду биodeградации полиароматических углеводородов pNF142, и *Rhodococcus* sp. S67.

Для получения чистой рабочей культуры отдельные колонии пересевали три раза подряд на чашки Петри с агаризованной средой в присутствии нафталина (для бактерий рода *Pseudomonas*) или дизельного топлива (ДТ) (для бактерий рода *Rhodococcus*). Условия создавались аэробные.

В качестве добавок использовали салицилат натрия или ДТ. Добавки вносили в экспоненциальной фазе роста.

Условия ферментации штамма *Rhodococcus* sp. S67 были сходными с условиями культивирования псевдомонад. Состав среды отличался по содержанию кислотного гидролизата казеина (5 г/л) и дрожжевого автолизата (100 мл/л), а также присутствием пептона (5 г/л).

Выращивание смешанной культуры *Pseudomonas* и *Rhodococcus* осуществляли в условиях культивирования, аналогичным условиям культивирования родококков. Посев микроорганизмов р. *Pseudomonas* производили через 12 ч после начала культивирования родококков, одновременно добавляли глюкозу. В конце экспоненциальной фазы роста в среду вносили дизельное топливо. Длительность совместной ферментации составляла 26 ч.

Культивирование штаммов-нефтедеструкторов *Pseudomonas* sp. 142NF(pNF142) и *Rhodococcus* sp. S67 проводили в периодическом режиме в ферментерах. В состав использованной питательной среды ГКДА входили: кислотный гидролизат казеина и дрожжевой автолизат.

Ферментацию штамма *Pseudomonas* sp. 142NF(pNF142) проводили с добавлением салицилата натрия, поскольку известно, что салицилат является индуктором ферментов деградации полиароматических углеводородов, входящих в состав тяжелых фракций нефти, а также ряда ферментов, обладающих достаточно широкой субстратной специфичностью, а, следовательно, способствует наиболее полной деградации компонентов нефти.

В другом эксперименте для индукции ферментных систем деградации углеводородов в процессе культивирования было использовано ДТ в экспоненциальной фазе роста, после чего наблюдали кратковременный рост культуры, а затем его снижение (что можно наблюдать на рисунке 1). Для поддержания роста, в среду добавляли глюкозу. Ферментацию прекращали в фазе замедления роста культуры.

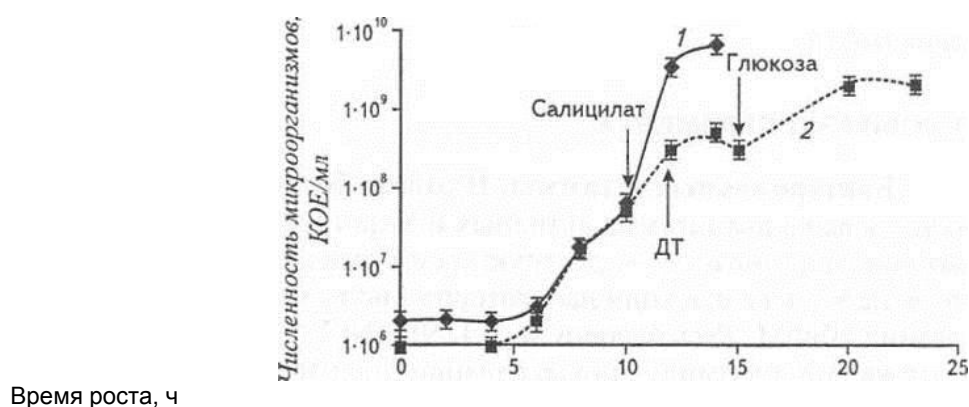

Рисунок 1 – Влияние салицилата, ДТ и глюкозы на кинетику роста штамма *Pseudomonas* sp. 142NF (pNF142) (данные двух ферментаций): 1 – ферментация с салицилатом; 2 – ферментация с ДТ

Штаммы-деструкторы родов *Pseudomonas* и *Rhodococcus* значительно различаются по удельной скорости роста, поэтому для получения близких значений количества клеток разных штаммов в смешанной культуре необходимо вносить посевной материал более быстро растущей культуры псевдомонад после инокуляции родококков. В результате подбора времени инокуляции посевной культуры псевдомонад при проведении совместной ферментации указанных микроорганизмов посев штамма *Pseudomonas* sp. 142NF производили через 12 ч после начала культивирования штамма *Rhodococcus* sp. S67.

Как видно из графиков на рисунке 2, время посева псевдомонад совпало с началом экспоненциальной фазы роста родококков.

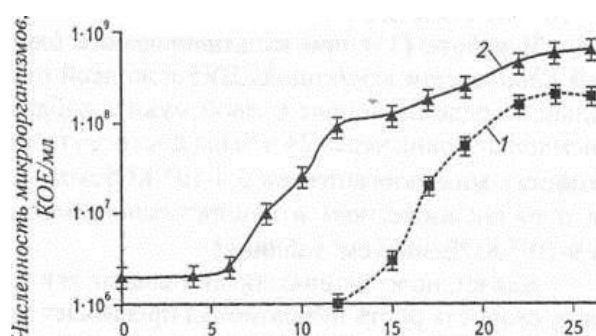

Рисунок 2 – Кинетика роста штаммов *Pseudomonas* sp. 142NF (pNF142) (1) и *Rhodococcus* sp. S67 (2) в смешанной культуре

Следует отметить синхронность достижения стационарной фазы роста обеими культурами; при этом значения численности микроорганизмов обоих штаммов близки, данные об этом приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Ферментация штамма *Pseudomonas* sp. 142NF (pNF142)

Ферментация	Максимальная численность микроорганизмов, КОЕ/мл	Время культивирования, ч	Максимальная удельная скорость роста д, ч (час роста)	Выход сырой биомассы, г КС	Численность микроорганизмов в КС, КОЕ/мл
<i>Pseudomonas</i> (с салицилатом)	$6,7 \cdot 10^9$	14	1,99 (10-й)	160	$4,2 \cdot 10^{10}$
<i>Pseudomonas</i> (с ДТ)	$2,1 \cdot 10^9$	23	1,76 (10-й)	136	$1,8 \cdot 10^{10}$
<i>Rhodococcus</i>	$4,9 \cdot 10^{10}$	24	0,65 (18-й)	200	$1,3 \cdot 10^{12}$
Совместная	$P.-4,3 \cdot 10^8$ Rh – $6,3 \cdot 10^8$	26	$P.-0,54$ (7-й) / 8й.- $0,44$ (15-й)	208	$P.-3,4 \cdot 10^{10}$ Rh – $3,8 \cdot 10^{10}$

Как видно из данных таблицы 1, по основным показателям совместная ферментация лишь незначительно уступает раздельному культивированию псевдомонад и родококков, а ее преимущества очевидны: число большинства необходимых технологических операций сокращается почти в два раза. Кроме того, соотношение, равное 1:1, штаммов *Pseudomonas* sp. 142NF и *Rhodococcus* sp. S67 в КС можно априори считать эффективным, а их численность ($3,4 \cdot 10^{10}$ КОЕ/мл и $3,8 \cdot 10^{10}$ КОЕ/мл, соответственно) достаточно высока для использования в составе жидкой формы биопрепарата.

Таким образом, в данной работе были подобраны условия культивирования, позволяющие получить биомассу микроорганизмов-нефтедеструкторов родов *Pseudomonas* и *Rhodococcus* с высокой численностью живых микроорганизмов, а также с сохранением активности ферментных систем биодegradации углеводов нефти. Режим совместного культивирования был подобран таким образом, чтобы получать биомассу с равным соотношением численности штаммов *Pseudomonas* sp. 142NF (pNF142) и *Rhodococcus* sp. S67 при наименьшей длительности процесса ферментации.

Литература:

1. Абрамец А. М., Дударчик В. М., Ивашкевич Л. С. и др. Гуминовые препараты для мелиорации рекультивируемых песчаных почв // Химиз. с. х. – 1988. – № 3. – С. 68-71.

2. Балашова Н. В., Кошелева И. А., Филонов А. Е. и др. Штамм *Pseudomonas putida* BS371 деструктор фенантрена и нафталина // Микробиология. – 1997. – Т.66, № 4. – С. 488-493.
3. Белонин М. Д., Рогозина Е. А., Свечина Р. М. и др. Биопрепарат для очистки почвы и воды от нефти и нефтепродуктов. Патент 2053205 Россия. Оpubл. 27.01.96. Биология. №3.
4. Борзенков И. А., Ибатуллин Р. Р., Милехина Е. И. и др. Использование микроорганизмов при ликвидации нефтяных загрязнений почв. // Интродукция микроорганизмов в окружающую среду. Тез. докл. конф.-Москва 17-19 мая 1994 г. – С. 14-15.

Анна Єфіменко, Оксана Шахасьва
(Київ, Україна)

ГЕОЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ МІСТ

Однією з характерних рис сучасного етапу розвитку цивілізації є посилення процесу урбанізації. Кількість міського населення і площі, зайняті містами, постійно збільшуються. В результаті утворюються урбогеосистеми – динамічні системи, що складаються з архітектурно-будівельних об'єктів та трансформованих компонентів природного середовища. Саме урбогеосистеми є середовищем життєдіяльності міських жителів.

Урбогеосистеми – це території з найвищим рівнем антропогенного навантаження, але при цьому тут надзвичайно важливим є створення сприятливих умов життя населення. Саме в містах найбільше загострюється проблема взаємодії людини і навколишнього середовища. [3]

Основна діяльність міста спрямована на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності населення, а також на максимізацію економічної ефективності. При цьому економічну ефективність слід розглядати як співвідношення між споживанням ресурсів (земельних, водних, повітряних та ін.) та витратами на підтримку необхідного стану навколишнього середовища. Загалом для міських систем характерне нерациональне природокористування.

На відміну від природних систем, напрямок розвитку міста визначається діяльністю людини, яка в свою чергу часто не відповідає особливостям розвитку природного середовища і підтримці рівноваги всередині системи. На сьогоднішній день вплив людини на навколишнє середовище перевищує здатність природи до самовідтворення. [3] Це все частіше призводить до виникнення кризових екологічних ситуацій.

Значна швидкість і глибина антропогенних перетворень на території міст зумовлює актуальність вивчення стану урбанізованого середовища. Одним з найперспективніших методів вирішення екологічних проблем є комплексний аналіз стану навколишнього середовища і техногенних впливів. Проведення такого аналізу дає змогу оцінити екологічний стан території і виявити ділянки підвищеного ризику.

На сьогоднішній день існує багато засобів і прийомів оцінки якості міського середовища. Одним з найперспективніших і повних є геоєкологічний аналіз – це комплексні міждисциплінарні дослідження ландшафтно-технічних систем, що спрямовані на створення наукових основ покращення екологічної ситуації і раціоналізації природокористування, їх оптимального функціонування у відповідності до природних умов і технічних можливостей задля виконання соціальних функцій. [5]

За своїм змістом геоєкологічний аналіз є комплексним. Оскільки він не обмежується дослідженням лише складових частин геосистем, а відображає зв'язки між населенням, природою та господарством. [3]

Виразною особливістю геоєкологічних досліджень є використання системи оцінок, що пояснюється антропоцентризмом такого виду досліджень. [2] В геоєкології людина розглядається одночасно як джерело негативного впливу на стан навколишнього природного середовища, та як жертва впливу природно-антропогенних процесів. Таким чином однією з важливих задач геоєкологічного дослідження є оцінка території, з точки зору її придатності для проживання чи господарювання людини.

Еколого-географічний стан урбогеосистеми визначається її стійкістю, здатністю її природної підсистеми протистояти антропогенним навантаженням, а також природними та антропогенними джерелами потенційних небезпек. [3]

Під антропогенним навантаженням на природне середовище слід розуміти вплив на ґрунти, надра, водні об'єкти і джерела, атмосферу тощо, в процесі господарської діяльності людини. Будь-який із видів такої діяльності призводить до забруднення або трансформації середовища. [2]

При оцінці стійкості природної підсистеми перш за все оцінюється особливості рельєфу, стан поверхневих вод, рослинного і ґрунтового покриву, поширення небезпечних геоморфологічних процесів. [2] Важливими показниками стану урболандшафту також виступають співвідношення функціональних зон, наявність відкритих територій в межах міста і кількість зелених насаджень.

Відповідно до індивідуальних рис окремого міста, його рівня та спеціалізації процес геоєкологічного дослідження може також набувати певних унікальних особливостей. Результати геоєкологічного дослідження можуть використовуватися як в наукових цілях, так і в планувально-управлінських рішеннях. Інформація таких досліджень також може слугувати основою для розробки екологічних програм, планів сталого розвитку. Геоєкологічний аналіз значною мірою корелює з основними принципами сталого розвитку, адже допомагає знайти оптимальне співвідношення для збалансованого функціонування трьох складових: природи, суспільства й економіки.

Відповідно до Хартії сталого розвитку європейських міст, прийнятої учасниками першої Європейської конференції з проблем сталого розвитку великих і малих міст (м. Ольборг, Данія, 27 травня 1994р.), мета сталого розвитку – досягнення стабільної економіки, соціальної справедливості і сталості навколишнього середовища [4].

Екологічна безпека є одним з головних факторів сталого розвитку міст. Загрозу їй можуть становити чотири основні чинники: забруднення довкілля, техногенна небезпека, антропогенне навантаження і природні стихійні лиха [1].

Сталий розвиток урбанізованих територій напряму залежить від стану їх екологічної збалансованості. Міста з найбільш розвинутою і ефективною екологічною політикою мають найкращі показники середовища, найвищий рівень сталого зростання, економічного розвитку та загальної конкурентоспроможності міської території.

Для забезпечення сталого розвитку основними напрямками міської політики мають бути [1,4]:

- раціональне використання природних ресурсів і збереження екологічної рівноваги в місті;
- стабільне зростання якості життя всіх мешканців міста;

- узгодженість соціального, економічного, містобудівного й екологічного аспектів розвитку міст і прилеглих територій;
- раціональне використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів, створення умов для їх відновлення;
- забезпечення економічної ефективності й соціальне спрямування;
- поліпшення екологічного стану міст, створення безпечних для життя і здоров'я людини умов, упровадження сучасних систем збирання, вилучення, переробки і знешкодження відходів.

Виходячи з цих напрямів міської політики актуальним постає проведення геоecологічного аналізу території, як засобу досягнення оптимального стану середовища.

Комплексний геоecологічний аналіз території доцільно проводити саме на міському рівні, адже людина найбільше зацікавлена в поліпшенні свої власних умов життя. Найбільш охочим населення є до змін, які стосуються їх безпосередньо. Сталий розвиток, хоч і має глобальні цілі, повинен починатися на місцевому рівні.

Проведення геоecологічного аналізу території є важливим для прийняття ефективних управлінських рішень та контролю за якістю середовища, що дозволяє виявляти пріоритетні проблеми конкретного міста та розробити адекватні покращуючі заходи. Поліпшення геоecологічної ситуації можливе в разі одночасного зменшення антропогенного навантаження і підвищення стійкості природної підсистеми.

Незмінно важливим для сталого розвитку міських територій залишається покращення стану зеленого господарства – розвиток зеленої зони, парків і скверів, контроль за станом земельних ресурсів міста. Зелена зона виконує незамінну роль фільтру середовища міста. Збереження рослинності є необхідною умовою збереження якості середовища життя населення, його відновлення. Рослинність є важливим компонентом міського середовища, який забезпечує стійкість та самоочищення природної підсистеми. Саме тому при проведенні геоecологічного аналізу урбанізованої території значна увага приділяється стану рослинного покриву. [2]

Проведення геоecологічного аналізу міської території добре корелюється з провідним світовим принципом розвитку людства – принципом сталого розвитку. Результати такого аналізу відображають рівень екологічної безпеки, вказують на необхідність проведення конкретних поліпшуючих заходів, можуть використовуватися на різних управлінських рівнях та в системі екологічної освіти.

Література:

1. Згуровський М.З. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти. Ч. 2. / М. З. Згуровський. – К.: НТУУ "КПІ", 2010. – 217 с.
2. Кучерявий В.П. Проблеми сталого розвитку урбоeкосистеми великого міста.// Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – вип.18.12 – с.23-29
3. Макаров В.З., Новаковский Б.А., Чумаченко А.Н. Эколого-географическое картографирование городов. – М.: Научный мир, 2002. – 196 с.
4. Хартия "Города Европы на пути к устойчивому развитию" (Ольборгская хартия). Одобрена участниками Европейской Конференции по устойчивому развитию больших и малых городов Европы. Ольборг, Дания, 27 мая 1994 г. URL: <http://www.ecology.donbass.com/publications/aalborg/aalborg.html>
5. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании / П. Г. Шищенко. – К.: Фитосоцицентр, 1999. – 283 с.

Нурбала Касым
(Астана, Казахстан)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЕКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТРАНЗИТТІК ДӘЛІЗДЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ

Бүгінгі таңдағы жаһандану жағдайында Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін көлік-коммуникация кешенінің тиімді қызметіне байланысты. Мемлекеттік көлік-халықаралық транзиттік саясатқа сәйкес келетін жоғары технологиялық көлік инфрақұрылымы отандық тауарлардың, қызмет көрсетулердің және тұтастай экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің кепілдігі болып табылады.

Қазақстанның геосаяси, географиялық ерекшеліктері (кеңбайтақ аумағы, теңізге шығатын жолының болмауы, елді мекендерінің және табиғи ресурстарының біркелкі орналаспауы) көлік жүйесіне жоғары тәуелділіктің себебі бола отырып, оның экономикасын әлемдегі барынша жүк қажеттілікті экономикалардың бірі етеді.

Еуропа мен Азияның тоғысында орналасқан Қазақстан Азия елдеріне Ресей және Еуропамен географиялық жағынан баламасыз жер үсті көлік байланысын ұсына отырып, тендесі жоқ халықаралық транзиттік әлеуетке ие болып отыр. Аса көлемді өткізу нарықтары бар елдермен көршілес болу да отандық көлік жүйесінің дамуын болашағын жарқын етеді.

Республика жерінің біршама жазықтығы және табиғи тастың үлкен қоры болуы темір жол және автомобиль көлігінің коммуникацияларын кедергісіз дамытуға мүмкіндік береді.

Жер үсті жолдары қатынасы желісінің негізгі үлесі автомобиль және темір жолдарға (тиісінше 88,4 және 14,0 мың км) келеді. Пайдаланатын су жолдарының ұзындығы 3,9 мың км, әуе трассаларының ұзындығы – 61 мың км құрайды. 1000 шаршы км аумақтағы көлік желісінің тығыздығы: 5,1 км темір жолды, 32,4 км қатты төсемді автомобиль жолдарын, 1,5 км ішкі су жолдарын құрайды [1].

Қазақстанның 90 жылдардың басында жасаған нарықтық экономикаға деген таңдауы және басталған тиімді реформалары, көлік жұмысының жағдайын және көлік қызметтеріне деген бүгінгі кездегі сұраныстың сипатын айтарлықтай өзгертті.

Қазақстанның аумағы бойынша республикадағы қазіргі қалыптасқан көлік инфрақұрылымының негізінде құрылған халықаралық төрт транзиттік көлік дәлізі өтеді:

– *Трансазиялық темір жол магистралінің (ТАТМ) солтүстік дәлізі*: Батыс Еуропа – Ресей мен Қазақстан (Достық – Ақтоғай – Саяқ – Мойынты – Астана – Петропавл (Пресногор) учаскесінде) арқылы Қытай, Корей түбегі және Жапония.

– *ТАТМ оңтүстік дәлізі*: Оңтүстік Шығыс Еуропа – Түркия, Иран, Орталық Азия елдері мен Қазақстан (Достық – Ақтоғай – Алматы – Шу – Арыс – Сарыағаш учаскесінде) арқылы Қытай және Оңтүстік-Шығыс Азия.

– *ТРАСЕКА*: Шығыс Еуропа – Қара теңіз, Кавказ және Каспий теңізі (Достық – Алматы – Ақтау учаскесінде) арқылы Орталық Азия.

– *Солтүстік – Оңтүстік*: Солтүстік Еуропа – Ресей мен Иран арқылы Парсы шығанағының елдері, Ақтау теңіз порты – Ресейдің Орал өңірлері және Ақтау – Атырау учаскелерінде Қазақстанның қатысуымен.

Транзиттік әлеует өзінің аумағы арқылы халықаралық транзитті жүзеге асыру жөніндегі мемлекеттің қызмет көрсету мүмкіндігін айқындайтын сыртқы және ішкі факторлар мен шарттардың жиынтығын білдіреді. Транзиттік әлеуетті пайдалану тиімділігі мемлекеттің қолда бар мүмкіндігін толық көлемде іске асыру қабілетімен айқындалады.

Қазақстанның транзиттік әлеуетін дамыту және тиімді пайдаланудың географиялық алғышарты ретінде Қытай мен Еуропа арасындағы жаңа жүк ағындарының туындауы болып табылады, бұған мына экономикалық-географиялық факторлар септігін тигізеді:

– Қытайда іске асырылып жатқан Бірыңғай көлік стратегиясы («Қарқынды қадам») және "Go West" («Батысқа қарай жүру») ҚХР-дің батыс провинцияларын жедел дамыту бағдарламасы. Олар ірі көліктік инфрақұрылымдық жобаларды, оның ішінде қазақстан-қытай шекарасында құрылып жатқан «Қорғас» еркін сауда аймағына жаңа темір жол желілерін (атап айтқанда, пайдаланудың алғашқы жылдарында тасымалдау көлемі жылына 6 млн. тоннадан асатын Цзиньхе – Қорғас), сондай-ақ "Шығыс-Батыс" бес стратегиялық автомобиль жолын (соның ішінде Ляньюньгань – Қорғас, Шанхай – Хэфэй – Сиань – Қорғас) салуды жүзеге асыруды көздейді, бұл Қазақстан аумағы арқылы Қытайдан транзиттік жүк ағынының болашақта ұлғаюын болжауға мүмкіндік береді.

– Бостон портынан (АҚШ-тың солтүстік-шығыс бөлігінде) бастау алып, норвегиялық Нарвик портына дейінгі теңіз жолы бойынша өтетін Трансасиялық темір жол магистралінің (Петропавл – Достық) Солтүстік дәлізі бағыты бойынша Норвегия, Швеция, Финляндия және Ресей аумақтары бойынша өтетін, Суэц каналы арқылы оңтүстік теңіз дәлізіне балама болып табылатын АҚШ – ҚХР бағытындағы "N.E.W. – corridor" көлік дәлізін дамыту перспективалары[2];

– Баламалы бағыттар, атап айтқанда Транссібір магистралі тарапынан қазіргі бәсекелестік жағдайында Солтүстік-Оңтүстік дәлізі шеңберінде Бандар-Аббас –Бандар-Анзали – Ақтау порттарын пайдалана отырып, Қытайдың шығыс порттарынан шығатын трансмұхиттық жол жүктерді тасымалдаудың тартымды бағыттарының бірі болуы мүмкін.

Осы бағыттағы орнықты қызметті ұйымдастыру Каспийдегі порт инфрақұрылымдарының және кеме қатынасының дамуына ықпал ететін болады, сондай-ақ темір жол-паром және қазіргі автопаром қатынасының жандануына серпін береді. Сонымен бірге, Транссібір арқылы өтетін жүктерді қайта бағдарлау үшін баламалы бәсекелес бағытты іс жүзінде құру бастапқы кезеңде жыл сайын шамамен 100 мың тонна жүк ағынын және 10 мыңнан астам стандартты контейнерлерді қамтамасыз етуге қабілетті.

Халықаралық транзиттік дәліздер Шығыс-Батыс қатынасындағы географиялық қашықтықты және жүктерді жеткізу мерзімдерін айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді.

Қытай экономикасының, атап айтқанда оның батыс өңірлері экономикасының қарқынды өсуі, бүгінгі өзінде әлемдік нарықтарға тауарлардың алуан түрін жеткізу қажеттілігін туғызып отыр. Сонымен бірге, мамандардың бағалауы бойынша, Қазақстанда халықаралық транзиттің даму деңгейі саланың және тұтас алғанда республиканың әлеуетіне сай емес. Мысалы, 2003 жылы Қытайдың ЕО елдерімен сыртқы сауда көлемі 115 млн. тоннаны құрады, алайда Қазақстан Республикасының аумағы бойынша осы бағыттағы транзиттік тасымалдың көлемі шамамен 3 млн. тонна болды[3].

Халақаралық көлік дәліздері желісі географиялық жағынан өнеркәсіптік және шаруашылық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған. Өңірлік даму, өндірістік күштерді орналастыру және халықты қоныстандыру болашақтарын ескере отырып, оны одан әрі оңтайландыру және ішінара қайта бағдарлау қажет болады.

Осы тұрғыдан алғанда "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" халықаралық транзиттік дәлізі, Қазақстанның көлік саласы үшін осы ғасырдың басындағы басты жобасы болып отырғандығын айтпауға болмайды. Бұл жобаның тарихы 2005 жылы басталған болатын. 2006 жылғы қарашадағы кездесу де, Қазақстан-Қытай арасындағы ынтымақтастық Комитетінің көлік саласындағы Қазақстан-Қытай ынтымақтастығы жөніндегі кіші комитетінің екінші мәжілісінің де басты тақырыбына айналды[4].

Жобаның қазақстандық учаскесінің жалпы құны 825,2 млрд теңге, соның аясында 1390 шақырым жолды (Қызылорда – Түркістан – Шымкент – Тараз – Алматы – Қорғас) 4 жолақты I техникалық санатқа өткізу көзделген, қалған ұзақтығы 1062 шақырым учаскелері II техникалық санатқа өткізілетін болады (РФ-ның шекарасы – Мартөк – Ақтөбе – Қарабұтақ – Қызылорда). Бүкіл дәліз бойы трассаның геометриялық өлшемдерін (бұрылыстар, көріну қашықтығы, еңістер) жақсарту көзделген, ал экологиялық және санитарлық жағдайды жақсарту мақсатында ірі елді мекендерді (Ақтөбе, Шаған, Арал, Қызылорда, Шиелі, Жаңақорған, Түркістан, Икан, Темірлан, Шымкент, Тараз, Құлан, Ташқарасу, Жәргент, Қордай, Машат, Күйік) айналып өту қарастырылған[5].

Жобаны іске асыру үшін қаржыландырудың үш көзі белгіленген. Айталық, республикалық бюджет есебінен 136,1 млрд теңге сомаға Қарабұтақ – Ырғыз – Қызылорда облысының шекарасы учаскесі, Ақтөбе қаласын айналып өту, Шымкент қаласы арқылы өту, АҰААЖ-на (Алматының үлкен айналма автомобиль жолы) шығу, сондай-ақ халықаралық қаржы институттары қаражаты есебінен қаржыландырылатын учаскелерге қосымша қаржыландыру көзделген. Маңыздылығы жөнінен екінші орында – сомасы 3,4 млрд АҚШ доллары болатын халықаралық қаржы институттарының сыртқы займы. Олардың ішінде Халықаралық қайта құру мен даму банкі 2 125 млн АҚШ долларын бөледі, Азия Даму банкі – 700 млн АҚШ долларын, Ислам Даму банкі – 398 млн АҚШ долларын және Еуропалық қайта құру және даму банкі – 180 млн АҚШ долларын бөлетін болады[6]. Бұл жерде Халықаралық қайта құру және даму банкінің банк тарихындағы басқа елдерге бөлген ең ірі займы болып табылатындығын баса айту ләзім. Бұл жобаның қазіргі бар балама дәліздермен (Транссібір, автожолы, Суэц каналы арқылы теңіз жолы) салыстырғандағы оң көрсеткіштері оның ұзақтығының төтелігі мен жолға кететін уақыттың аздығында. Егер теңіз дәлізін пайдаланғанда жолға кететін уақыт 45 тәулікке дейін. Ал Транссібір арқылы 14 тәулік кетсе, "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" дәлізімен Ляньюньгань портынан Еуропа мемлекеттерінің шекарасына дейінгі жолға кететін уақыт 10 тәулік шамасында. Жоба мынадай негізгі үш бағыт бойынша жүк тасымалын жасауға мүмкіндік ашады: Қытай – Қазақстан, Қытай – Орталық Азия, Қытай – Қазақстан – Ресей – Батыс Еуропа.

2015 жылы «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» дәлізінің құрылысы аяқталғаннан кейін елімізде туризм саласын дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер берілетін болады. Дәліз «Көксай» тау шаңғысы базасы, «Ежелгі Түркістан», «Ежелгі Отырар», «Қасқасу» таулы шаңғы курорты, «Байқоңыр», «Қорқыт Ата», «Қамбаш», «Ғарыштық аймақ», Киіз үйлі

отель, «GREENLAND» және «Ырғыз керуен сарайының» туристік аймақтары арқылы өтеді. Туристік орталықтарға апаратын бағыт қауіпсіздігі мен қолайлылығы қамтамасыз етілетін болады.

Дәліздің құрылысы толық аяқталғаннан соң халықаралық стандарттарға сәйкестендіре отырып, жол бойында қызмет көрсетудің 20-дан астам нысанын салу жоспарланып отыр. Олардың құрылысын қаржыландыру үшін жеке инвестициялар тартылмақ. Өйткені тұңғыш Президентіміз елімізде шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту бәсекелестікті және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретінін айтып, өңірлерге арнайы тапсырма берді.

Жалпы, Қытай мен Еуропа аралығында жаңа жүк тасымалы легінің пайда болуы Қазақстанның халықаралық транзиттік әлеуетін дамыту үшін алғышарттар жасап отыр. Жобаның техникалық-экономикалық негіздемесін әзірлеу кезінде Қазақстан Республикасы бойынша 2020 жылы жүк тасымалы 2,5 есе, яғни жылына 13 млн. тоннадан 33 млн. тоннаға дейін өсетіндігі белгілі болған. Жоба Қытай – Қазақстан (25%), Қытай – Орталық Азия (35%) және Қытай – Қазақстан – Ресей – Батыс Еуропа (40%) бағыттары бойынша жүк тасымалын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Яғни мамандар бұл дәліз арқылы Орталық Азия, Ресей Федерациясы және Еуропа елдері арасындағы жүк тасымалының шамамен 80 % Қазақстан арқылы өтетін болады деп жобалауда. Халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша, бүгінде транзиттік жолы бар елдер жылына 1 триллион доллар көлемінде табыс табады екен[6]. Демек, болашақта халықаралық бәсекелестікте біздің елдің дүние жүзілік жүк тасымалындағы үлесі қомақты болмақ деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Социально-экономическое развитие Республики Казахстан (Краткий статистический бюллетень) – А., 2010 – 72с.
2. Китай продолжает развитие высокоскоростных программ. Казахстанская правда. 4 августа. 2011г.
3. АхметовЕ.А., КарменоваН.Н.,КарбаеваШ.Ш, АсубаевБ.К.Экономическая и социальная география Казахстана. Учебное пособие Издательство «Мектеп» – Алматы. 2005-176 с.
4. Стратегия развития транспортной отрасли Республики Казахстан до 2015 года. Астана. 2010 – 35с.
5. МожароваВ.В. Транспорт в Казахстане. Алматы. КИСИ РК. 2011 – 216 с.
6. Мамин А. Семь ключевых задач развития АО «Казахстан Темир жолы». Казахстанская правда. 17 июня. 2010г.
7. Саипов А.А.География индустриально-инновационного развития Казахстана. (Учебно-методическое пособие для учителей географии). –Астана: Гор ИПК, 2013 – 159с.

Научный руководитель:

д.г.н., профессор Сапаров Куат Табылдиевич.

Ярослава Коробейникова

(Івано-Франківськ, Україна)

ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ В КОНТЕКСТІ ЇХ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

Туристична дестнація як один із основних термінів у практиці туризмознавчих досліджень появився не так давно. У зарубіжній літературі з теорії та практики туризмознавства цей термін вживається кілька десятиків років. Найбільш відомі праці Лейпера, Купера, Флетчера, в яких дано визначення туристичних дестинацій та їх систематизація. Всесвітня туристична організація дає таке визначення туристичній дестинації: «дестинація – це фізичний простір, в якому турист перебуває не менше доби. Він містить туристичні продукти, такі як послуги та атракції, а також туристичні ресурси в межах хоча б однієї доби перебування. Цей простір має фізичні та адміністративні межі, які визначають форму його управління, імідж та репутацію, що впливають на його конкурентоздатність на туристичному ринку». Слід відзначити ґрунтовні праці вітчизняних вчених у даній галузі Т.Ткаченко, Л. Дядечко, А. Головчан, С. Мельниченко, Ю. Леонтьєвої, Ю. Мальцевої та ін. [1-5]. Туристичну дестинацію в більшості сучасних трактувань розглядають як економічну та соціально-економічну систему, як об'єкт інтегрованого управління. Для цього в туристичній дестинації об'єднуються всі елементи для надання послуг туристу. Такі ж підходи у визначенні туристичної дестинації містяться у документах Європейської Комісії.

В більш загальному вигляді туристичною дестинацією вважають територію прибуття та місцезнаходження туристів. За визначенням Н.Лейпера туристична дестинація – це деяке місце прибуття туристів та розглядається як географічна категорія [6].

У праці Матрищенко Н.С. туристська дестинації представлена як «центр (територія) зі всілякими зручностями, засобами обслуговування і послугами для забезпечення всіляких потреб туристів». На його думку, зараз дестинації – це географічна територія, що має певні межі, яка може залучати і задовольняти потреби досить широкої групи туристів [7].

Туристична дестинація виникає саме як географічна одиниця, як територія, маршрут або приурочений до певної місцевості об'єкт, що є місцем туристичного інтересу ("туристичним напрямом"), інші складові, такі як елементи туристичної інфраструктури, слід вважати "надбудовними", поступово розкривають суть туристської дестинації в ході еволюційного розвитку. Таким чином, туристична дестинація визначається як економіко-географічна категорія, де базою її функціонування виступає територіальний ресурс з можливими проблемами природовикористання, в тому числі і екологічними. Тому системний аналіз функціонування туристичних дестинацій, як категорій економіко-географічних, є актуальним науковим дослідженням. Важливою складовою системного аналізу функціонування туристичних дестинацій є екологічна складова.

Сприятливий екологічний стан туристичних дестинацій розглядається як важливий, рівноцінний з іншими, чинник розвитку туризму. Тому, актуальними на сьогодні є наукові дослідження, що стосуються екологічних наслідків техногенного втручання в навколишнє середовище туристичних дестинацій й розробка запобіжних науково-технічних засобів з метою їх мінімізації в контексті сталого (збалансованого) розвитку територій рекреаційного природокористування. Туризм можна визначити як систему збалансованого туризму, яка має справу із зростанням ринку, що розвивається, внаслідок зростання інтересу до природного середовища. Питання збалансованого розвитку туризму є актуальним у порядку денному світових зібрань з питань охорони навколишнього середовища та розвитку туризму останніх років. Зі зростанням обсягів надання туристичних послуг, розширенням туристичної

інфраструктури, екологічна ситуація на територіях в зв'язку з їх рекреаційним використанням може досягти загрозливого стану. В Україні розроблена «Стратегія сталого розвитку туризму і курортів» [8]. Наукові публікації останніх років присвячені обґрунтуванню наукових засад збалансованого розвитку туризму, окремих аспектів забезпечення збалансованого розвитку туристичних регіонів [9-12]. Визначені складові сталого розвитку туризму, окреслені основні екологічні проблеми, пов'язані з розширенням туристичної діяльності, особливості екологічних аспектів розвитку туризму в гірських туристичних дестинаціях. Проте, часто література з питань збалансованості містить широкі визначення, що ґрунтуються на невимірному ідеальному стані, яким можна керувати за допомогою низки головних принципів, які часто є нечіткими та суперечливими. Аналізом напрямків забезпечення екологічної безпеки у розвитку туристської індустрії, як складової її збалансованого розвитку, займалися О.А. Воробйова, А.П. Голод, Н.В. Корж, В.І. Куценко, Т.Л. Миронова, В.В. Шарко [13-15]. На сьогодні актуальними залишається питання практичної реалізації забезпечення екологічної безпеки в межах територій туристичної діяльності, так як більшість опублікованих праць мають загальний теоретичний характер. При цьому визначення об'єктів екологічних досліджень та залишається дискусійним та неоднозначним. Класичні підходи передбачають дослідження екологічної безпеки екосистем та природно-техногенних систем. Деякі вчені вважають об'єктами таких досліджень елементи інфраструктури та їх вплив на довкілля, деякі розглядають питання визначення екологічних меж діяльності шляхом розрахунків рекреаційного навантаження на територію. Також зустрічаються наукові публікації, присвячені дослідженню впливу на екосистеми регіонів туристичної діяльності. Під поняттям туристичної дестинації розуміємо специфічні природно-техногенні системи територіально взаємопов'язаних туристичних ресурсів та елементів туристичної інфраструктури. Туристична дестинація, в контексті її збалансованого розвитку, є природно-техногенною системою туристично-рекреаційного типу з визначеними екологічними впливами та наслідками функціонування, які визначатимуть структуру та особливості екологічних досліджень та пошуку шляхів збалансованого розвитку в її межах. Вона визначається ієрархічною будовою від туристичного комплексу як дестинація найнижчого ієрархічного рівня до туристичної крупних туристичних регіонів як то регіон Південно-Східної Азії, Середземномор'я тощо з чіткою спеціалізацією туристичної діяльності та визначеними типовими впливами на довкілля.

Таким чином, незважаючи на доволі широке та деталізоване трактування поняття туристичної дестинації, поза увагою залишаються екологічні аспекти її оптимального функціонування. Структурування природно-техногенних систем туристичних дестинацій, їх ієрархія, підходи до системного дослідження екологічних аспектів їх діяльності є предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу: навч. пос. [Текст] / Л.П. Дядечко. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2006. – 224 с.
2. Головчан А.І. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності туристичних дестинацій та управління ними [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/2009_27/24.pdf
3. Мельниченко С.В. Управлінський механізм розвитку туристичної дестинації [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tiru/2009_27/24.pdf.
4. Леонтьева Ю.Ю., Тимошенко О.А. региональная туристическая дестинация и ее социально-экономическое развитие [Електронний ресурс]. – режим доступу <http://cyberleninka.ru/article/n/regionalnaya-turistskaya-destinatsiya-i-eyo-sotsialno-ekonomicheskoe-razvitiye#ixzz3UXOORTK5>
5. Мальцева Ю.Н., Влащенко Н.Н. Подходы к определению туристической дестинации [Електронний ресурс]. – режим доступу http://eprints.kname.edu.ua/view/year/2011.type.html#group_conference=5Fitem
6. Leiper, N. Tourism Management. 3d ed. / N. Leiper. – Sidney: Pearson Education Australia, 2004. – 326 p.
7. Матрышенко Н.С. Кластерный подход к пространственному развитию туристских дестинаций региона (на примере Приморского края) / Н.С. Матрышенко. – Экономические науки. – 2010. – №1. – С.143-147.
8. Стратегія сталого розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс].-Режим доступу <http://www.vincult.org.ua>.
9. Караван Ю.В. Екологічні аспекти сталого розвитку туризму: [Текст]Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Стратегія розвитку туризму у 21 ст. у контексті вирішення глобальних проблем сучасності. Львів, 28.05.2014 р. – Львів:ЛІЕТ, 2014. – С.265-271.
10. Кучинська І.В. Туризм в умовах глобальної екологічної кризи:сучасні виклики і перспективи розвитку [Текст]:Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Стратегія розвитку туризму у 21 ст. у контексті вирішення глобальних проблем сучасності». Львів, 28.05.2014 р. – Львів:ЛІЕТ, 2014. – С.291-301.
11. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу [Текст]: монографія / Т. І. Ткаченко.-2 вид. випр. допов. – К:КНТУ, 2009.-463 с.
12. Коробейникова Я.С. Стратегія збалансованого туризму [Текст]: Конспект лекцій / Я.С. Коробейникова: ІФНТУНГ.– Івано–Франківськ: Факел, 2011. – 147 с.
13. Воробйова О.А. Екологічна безпека як складова сталого розвитку рекреаційно-туристичних територій [Текст]/ О.А. Воробйова // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: матеріали Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. (Бахчисарай, 15-16 вер. 2011 р.). – Сімферополь: Фенікс, 2011. – С.46-48.
14. Голод А.П. Екологічна безпека туризму в регіоні: суть та шляхи забезпечення[Текст] / А.П. Голод, З.П. Новосад // Науковий вісник НЛТУ України: [зб. наук.-техн. праць]. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2012. – Вип.22.3. – С.84-88.
15. Корж Н.В. Формування системи економічної безпеки індустрії туризму як складової стійкого розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс] / Н.В. Корж, О.В. Заноско // Економіка. Управління. Інновації. – Житомир, 2011. – №2(6). – Режим доступу: http://tourlib.net/statisti_ukr/korzh.htm

Михайло Танасюк, Ірина Цапок
(Чернівці, Україна)

ЛАНДШАФТНІ КОМПЛЕКСИ БАГНИНСЬКОЇ ДОЛИНИ (БУКОВИНСЬКЕ ПЕРЕДКАРПАТТЯ, ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ)

Ландшафтні комплекси Буковинського Передкарпаття, яке знаходиться на контакті гірських та рівнинних ландшафтів, більшість дослідників розглядають в складі гірських ландшафтів. Оскільки вплив суміжних територій однаковий і ландшафти передгір'їв набувають особливих ознак, тому, деякі науковці, зокрема П.І. Чернега, відносить Буковинське Передкарпаття до самостійного класу – класу передгірських ландшафтів [7, с. 14].

Хоч територія Буковинського Передкарпаття порівняно невелика (2,7 тис.км²), однак у певних її частинах виокремились особливі ландшафтні утворення. До таких слід віднести Багнинську долину, де чинники ландшафтогенезу носили своєрідний характер. За К.І. Геренчуком Багнинський рівнинний заболочений район це частина Прут-Сиретського лісолоучного Буковинського Передкарпаття. Розташований на західному продовженні днища долини річки Сирет від с. Стара Жадова Сторожинецького району до м. Вижниці в долині річки Черемош. Долина вважається (за дослідженнями К.І. Геренчука, М.С. Кожуриної, М.М. Рибіна, В.Г. Лебедева, С.І. Проходського та ін.) класичним прикладом такого рідкісного явища природи, як річковий перехват. Загальний нахил поверхні долини із заходу на схід вказує, що рікою, яка створювала "мертву" долину міг бути Черемош, який при виході з гір різко повертав на схід і протікав в районі сучасних долин рік Міхидри та Міходерки. К.І. Геренчук стверджував (1948р.), що під час валдайського зледеніння, праві притоки Пруту вийшли на заплаву Черемошу, і він став його правою притокою. П. Цись відзначає, що перехват Черемошу відбувся при формуванні уступу від VI до V тераси, тобто в рис-вюрмський час, а за даними М. Кожуриної та Б.М. Іванова уступ сформований на межі нижнього та середнього плейстоцену.

Покинута Черемошем давня долина перетворилася в заболочену рівнину. Вона виділяється своїми плоскими, злегка хвилястими межиріччями; майже рівним, ледь нахиленим, слабо дренажованим, досить широким заболоченим днищем долини, що мало відповідає розмірам сучасних водних потоків (річок Міхидри та Міходерки); великою потужністю галечникового алювію (майже 25м), тощо [5, с. 69].

У геотектонічному відношенні район розташований в південно-західній частині Передкарпатського неогенового прогину, в області прилягання його до флішових Карпат. В геологічній будові виділяються осадові утворення мезозойського та кайнозойського комплексів. У відкладах неогенової системи виділяють стебницьку (до 1000м), богородчанську (до 100м), тираську (до 50-100м) та косівську (до 250-800м) свити (різнокольорові аргіліти, глини, алевроліти з прошарком пісковиків, глауконіти, кварц, мергель, прошарки туфів, гіпси, ангідриди, вапняки). Далі наявні породи сарматського ярусу – міоцен (аргелітоподібні глини, алевроліти з прошарками піску, пісковиків, туфів, вапняків) потужністю 400м.

Четвертинні відклади на досліджуваній території розвинуті повсюди. Їх будова та потужність різні, і залежать від характеру рельєфу. Найбільш розповсюджені є алювіальні відклади (галечники мілкі і середні, добре обкатані, з включенням валунів). Галька і валуни представлені карпатськими пісковиками, спостерігається, також, галька метаморфічних порід (слюдяні, хлоритові та графітові сланці, кварц, яшма, конгломерат, приховано кристалічні вапняки). Потужність алювію складає 25 – 30м [2,3]. В геолого-літологічній будові приймають участь верхньочетвертинні алювіальні відклади, представлені тугопластичними глинами та суглинками, що простежуються до глибини 0,5-2,1м, нижче залягають щільні глини та супіски.

В рельєфі Багнинська рівнина має територіальні відмінності та диференціюється: блюдцеподібні пониження, меандри і стариці. Ґрунтові води залягають на глибині 4-9м. На понижених ділянках рівень ґрунтових вод типу "ґрунтової верховодки" знаходиться на глибині 0,5-0,6м. Водотривкими породами слугують верхньочетвертинні глини [1].

Клімат території, в цілому, помірно-континентальний. Літо з температурою вище 15⁰С встановлюється в кінці травня. Середньомісячна температура найтеплішого місяця липня становить 18-19⁰С. Перші осінні заморозки починаються в першій декаді жовтня, а тривалість безморозного періоду 130–150 днів. За вологозабезпеченням територія належить до зволоженої зони. Річна кількість опадів коливається в межах 675-760мм.

Гідрографія території представлена річкою Міхидра, а також струмками, ставками та тимчасовими водотоками. Живлення струмків і річок носить змішаний характер, тобто воно відбувається як за рахунок поверхневих талих та дощових вод, так і за рахунок ґрунтових і підземних вод, причому більша частина припадає на підземні води [6, с. 163].

Ґрунтовий покрив даної території представлений: дерново-глейовими ґрунтами; дерново-глейовими глибокогумусними ґрунтами; дерново-іржаво-підзолистими ґрунтами; торфово-глейовими ґрунтами; дерново-підзолистими поверхнево заболоченими ґрунтами [4].

Схили річкової долини Міхидри та її приток пологі (2-4⁰), русло не глибоке. Тільки у верхів'ях ріки і її притоків схили круті (до 10⁰), русла звивисті, не глибокі. Територія басейну у верхів'ях рік сильно заліснена. Більша частина басейну до осушення була у чагарниках та заболочена. Після проведення осушення (основні об'єми робіт по осушенню виконані у 1965-75р.р.) різко порушились деякі характеристики басейну. Так, Міхидра та її притока Міходерка на великій протяжності спрямлені, частково одамбовані, чагарники та малопродуктивні ліси викорчовані, землі трансформовані в ріллю – що і призвело до зміни деяких фізико-географічних характеристик: зменшення залісненості басейну, збільшились нахили русел рік та притоків, зменшилась звивистість, змінився ландшафт та рослинний покрив [1].

Згідно схеми ландшафтного районування Буковинського Передкарпаття за П.І. Черногою басейн р. Міхидра розміщений в межах Прут-Сиретської передгірної підвищеної області (область Буковинського підгір'я), Багнинського району лучно-широколистянолісових ландшафтів древньоалувіальної плоскохвилястої рівнини.

В межах Багнинської долини виділяються наступні основні групи місцевостей та урочищ: заплавні; терасові; днищ долин малих річок; схилів та вододільні. Розглянемо їх детальніше (рис. 1).

Рис.1 Картосхема ландшафтів Багнинської долини (фрагмент)

Умовні позначення: місцевості вододілів: 1. Останці терас Пра-Черемошу; терасові місцевості: 2. Перша тераса (4-6м), з дерновими слабопідзоленими середньо суглинковими ґрунтами під поселеннями, дорогами, ріллею. 3. Друга тераса (7-5м), з торфувато-підзолисто-глейовими середньо суглинковими ґрунтами під поселеннями, дорогами, ріллею; заплавні місцевості та днищ потоків: 4. Заплава (0,5-1м) з дерново-розвинутими опідзоленими ґрунтами під чорновільшанниками, луками-сіножатями. 5. Плоскі днища малих рік з дерново-лучними слабопідзолистими глейовими середньо суглинковими ґрунтами під ріллею. 6. Заболочені староріччя під осоково-очеретяними заростями. 7. Полого нахилені днища потоків з дерновими слабоопідзоленими глейовими легкосуглинковими ґрунтами під осоково-різнотравними луками та вільшаниками; місцевості схилів: 8. Пологі (3-5°) схили долин з дерново-підзолистими поверхнево-глеюватими слабо змитими легкосуглинковими ґрунтами під різнотравно-злаковими луками та поселеннями. 9. Слабо спадисті (5-10°) ерозійно-розчленовані схили долин з дерново-підзолистими поверхнево-середньозмитими легкосуглинковими ґрунтами під різнотравно-злаковими луками-сіножатями та рідколіссям. 10. Середньоспадисті (>10°) розчленовані схили долин з дерново-підзолистими поверхнево-глеюватими середньо змитими щебенювато-легкосуглинковими ґрунтами під луками та хвойно-широколистими лісами.

Так, до вододільних місцевостей належать грядово-горбисті височини (500-440м над рівнем моря), що розташовані в південній частині долини, складені суглинками на глинах неогену, з дерново-підзолистими поверхнево оглєсними середньо – та легкосуглинковими щебенюватими ґрунтами під хвойно-широколистяними лісами (ялицево-буковими) і різнотравно-злаковими луками-сіножатями, поселеннями та городами. В їхніх межах виділяємо ряд урочищ: денудаційні пологосхилів (5-7°) останці (500-470м); виположені (3-5°) поверхні гряд (470-440м); слабоспадисті (5-10°) схили гряд.

Наступною групою на даній території є терасові місцевості. Вони представлені полого нахиленими рівнинами (20-10м над урізом Міхидри) та плоскими рівнинами (7-3м), які складені лесоподібним середньосуглинковим, піщано-галечниковим алювієм на глинах і пісках неогену, з дерново – та слабопідзолистими поверхнево-глеюватими та торфувато-підзолисто-глейовими ґрунтами під мезофільною рослинністю, поселеннями, ріллею, дорогами. Представлені наступними видами урочищ: перша тераса (4-6м), друга тераса (7-5м), друга тераса (20-10м) виположена (3-5°).

Місцевості заплав рік (1,2-0,5м) і днища потоків, складені піщано-гравійно-галечниковим алювієм на глинах неогену, з дерновими, дерново-глейовими суглинковими, дерновими слабозвинутими піщаними, дерново-лучними слабопідзоленими глейовими середньо – та легкосуглинковими ґрунтами під дрібнолистими лісами (чорновільшанниками, вільшанниками), чагарниками, гідрофільними та різнотравними луками-пасовищами і осоково-очеретяними заростями, ріллею. Ці місцевості включають такі види урочищ: висока заплава (1,2-1м); низька заплава (1-0,5м); заболочені староріччя; плоскі днища верхів'їв малих рік, полого нахилені вузькі днища потоків.

Схиліві місцевості долин рік і потоків, складені щебенювато-суглинковим делювієм на глинах неогену, з дерново-підзолистими поверхнево-глеюватими слабо – та середньозмитими легкосуглинковими та щебенюватими ґрунтами під хвойно-широколистими лісами, різнотравно-злаковими луками-сіножатями, поселеннями, городами. В межах силових місцевостей розрізняють такі урочища: пологі (3-5°) борознисті схили долин; слабоспадисті (5-10°) ерозійно розчленовані схили долин; слабоспадисті (5-10°) ерозійно-зсувні схили долин; сильноспадисті (10-20°) розчленовані схили долин; крутосхили (понад 20°) ерозійно активні яри, врізані у щебенювато-суглинковий делювій схилів долин рік і потоків.

Отже, детально розглянувши ландшафтні комплекси досліджуваної території, можна сказати, що в межах Багнинської долини виділяються наступні основні групи місцевостей та урочищ: заплавні; терасові; днищ долин малих річок; схилів та вододільні.

Література:

1. ГОСКОМВОДХОЗ УКРАИНЫ, Институт "УКРВОДПРОЕКТ", Черновицкий филиал института "Львовгипроводхоз", Паспортизация малых рек Украины, Черновицкая область, Паспорт реки Михидра, г. Черновцы – 1994г.
2. Госкомгеология Украины, Государственное геологическое предприятие "Запукргеология", Львовская геологоразведочная экспедиция. "Предварительная и детальная разведка Майдан – Испасского месторождения пещано – гравийной смеси Вижицкого района Черновицкой области, 1991-1992 г.г." – 76С.
3. Гофштейн И.Д. Неотектоника Карпат / И.Д. Гофштейн. – К.: Изд-во АН УССР, 1964. – 184с.
4. Кучинський П.О. Ґрунти району цілинних і перелогових земель у долині рік Міхидра і Міходерка Вижицького району Чернівецької області, і шляхи підвищення їх родючості. // Праці експедиції ЧДУ. – Т.4. – Сер. геогр. наук. – 1957. – С. 44-64.
5. Природа Чернівецької області / [за ред. проф. К.І. Геренчука]. – Львів: "Вища школа", 1978. – 158 с.
6. Танасюк М.В., Цапок І.Л. Ландшафтні комплекси села Іспас та їх антропогенна перетвореність / М.В. Танасюк, І.Л. Цапок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія геогр. – 2013. – Вип. 25. – С. 162-166.
7. Чернега П.І. Антропічна трансформація ландшафтних комплексів Буковинського Передкарпаття / П.І. Чернега // Наукові записки Вінницького у-ту. Серія геогр. – 2003. – Вип. 5. – С. 12–16.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**Наталія Ільчанинова
(Миколаїв, Україна)****ПІДГОТОВКА ТА РІЛЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

В наш час суспільство не може функціонувати без державної служби. Українці майже кожен день звертаються до державних служб. В свою чергу робота державної служби, залежить від професіоналізму державних службовців, вони повинні мати цілеспрямовану підготовку та компетенцію для вирішення справ держави. Передусім від них вимагається вміння розробляти варіанти політичних рішень, упроваджувати їх у життя, проектувати й реалізувати відповідні програми, оцінювати результати та встановлювати зворотні зв'язки з політичними організаціями, діями та громадами. Від професійної компетентності і ділової активності кадрів, залежить ефективне вирішувати завдання державного управління. А від постійного прагнення державних службовців до самовдосконалення й службової кар'єри залежить, динамізм і результати реформ, що здійснюються в нашій державі.

В Україні інститут державної служби запроваджено з 1994 року на підставі Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року №3723-XII. Закон з урахуванням світового та європейського досвіду визначив професійний характер, принципи державної служби та рівний доступ громадян України до неї, а також обмеження, які накладаються на державного службовця.

Крупним недоліком Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII було відсилання з ряду основних положень до підзаконних актів. В умовах політичної нестабільності та посилення «неформальних правил гри» ефективні організаційно-правові механізми реалізації цих положень не були запроваджені.

Професійна державна служба досі не створена. Рівний доступ на державну службу не гарантовано. Більша частина верхівки державних службовців політизована та задіяна у корумпованих мережах. Не право і закон, а безініціативність та формальне виконання розпоряджень домінують серед значної частини їх підлеглих.

Класифікація посад і організація оплати праці, передбачена Законом України «Про державну службу», не мають яких-небудь наукових обґрунтувань і не враховують у достатній мірі якісні відмінності у змісті праці державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

Здавалося б, що прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про державну службу» від 17.11.2011р. № 4050-VI мав зняти цілу низку проблем та адаптувати законодавство України до законодавства Європейського Союзу. Проте новій редакції Закону так і не вдалося втілити свої положення в життя. Хоча новий Закон України «Про державну службу» від 17.11.2011р. також не вирішує ряд проблем, в тому числі і при підготовці державних службовців.

Здійснення, або проходження служби в органах державної влади включає низку ключових етапів, які в сукупності і складають процес перебування державного службовця на посаді. Практично в усіх країнах, за винятком хіба що надто малих, несуттєвих відмінностей, ця система схожа. Тобто суспільний інститут проходження державної служби складається з організації добору кадрів державних службовців, переміщення працівників по службі, присвоєння їм категорій, рангів і усілякого стимулювання їх праці, визначення та використання підстав для припинення державної служби.

Така система проходження державної служби зумовлена законодавством, певними нормативними документами на рівні урядів, державних установ, що відають державною службою, організують її.

У процесі формування персоналу державних установ принципове значення мають насамперед питання добору кадрів державних службовців і до того ж, у співставленні українського та, зокрема, європейського досвіду.

Загалом, добір персоналу – це процес оцінки професійних якостей кола претендентів, визначення придатності кожного з них для використання на певних посадах. І в Україні, як і інших країнах, цей аспект є одним із найбільш складних і найбільш болючих у роботі з кадрами. Без створення об'єктивної системи добору кадрів (яка є серйозною проблемою в системі державної служби України), значно ускладнюється можливість притоку до неї найбільш компетентних і кваліфікованих спеціалістів.

З цією метою доцільно запровадити в Україні на центральному і регіональному рівнях щорічного визначення потреби державних органів у підготовці та перепідготовці фахівців у вищих навчальних закладах (на основі аналізу професійно-кваліфікаційного складу державних службовців та визначення осіб, які за своєю кваліфікацією та компетентністю не відповідають вимогам, встановлених професійними стандартами). Як на мене, Національному агентству України з питань державної служби необхідно щороку визначати квоти при вступі до вищих навчальних закладів на бюджетну форму навчання в галузі знань «Державне управління» для патріотично налаштованої, активної і талановитої молоді з вищою освітою (переважно відмінників) з гарантією надання цим слухачам першого робочого місця після навчання в органах виконавчої влади.

Не варто відкидати і перехід в перспективі до підготовки фахівців в галузі знань «Державне управління», як правило за денною формою навчання, із зарахуванням громадян України, які не є державними службовцями.

Крім того, можна розглянути і варіант запровадження вертикальної та горизонтальної спеціалізації, які повно і адекватно відображають об'єктивно існуючий посадовий і функціональний поділ праці в державному управлінні.

Потрібно також надати вищим навчальним закладам, які здійснюють навчання фахівців в галузі знань «Державне управління» право самостійно визначати перелік та зміст навчальних дисциплін нормативного блоку і дисциплін спеціалізації за єдиною умовою формування у слухачів в результаті навчання необхідних загально-рольових, ролеспецифічних, технічних і поведінкових компетенцій, необхідних для заміщення певних посад та успішного виконання відповідних професійних завдань та обов'язків.

Потрібно також створити за прикладом розвинутих країн акредитаційної ради в галузі знань «Державне управління» за участю відповідних професійних асоціацій випускників та викладачів відповідних вищих навчальних закладів, інших зацікавлених сторін для контролю за визначенням закладами змісту навчання та забезпеченням його якості.

Позитивом буде і перехід в перспективі до навчання в регіональних центрах підвищення кваліфікації переважно за професійними програмами вертикальної та горизонтальної спеціалізації з повним охоптом слухачів, які

потребують такої спеціалізації для просування по службі, поряд з проведенням періодичного підвищення кваліфікації за диференційованими нормативами залежно від складності та відповідальності роботи.

Непересічне значення у формуванні нового типу державного службовця вимагає вироблення його громадянської позиції, високої політичної культури. Домінуючим елементом такої культури державного службовця є досвід практичного державного управління, який конкретизує і збагачує теоретичні знання, що трансформуються в дієвий інструмент соціальних перетворень. Отже, у зв'язку з цим, постає питання про узагальнення і використання кращого світового та вітчизняного досвіду у сфері державного управління, пошуках його найбільш ефективних методів та засобів використання в Україні.

Таким чином, питання підготовки державних службовців у цілому завжди має розв'язуватися як складна, комплексна науково-прикладна, соціальна проблема. Висхідним для цього процесу має бути процес вдосконалення усієї системи державного управління у конкретно взятій державі, зокрема в Україні. Основою проблеми персоналу державних установ мають бути якісні, професійні характеристики державних службовців конкретного рівня і сфери діяльності. Із метою вдосконалення підготовки державних службовців високого рівня необхідна розробка питань соціальної технології, комплексу методів і організаційних процедур, які були б спрямовані на оптимізацію управління суспільними процесами, як цілісними феноменами. Ґрунтовно належить змінити систему освітньої підготовки державних службовців. Її основу має становити модель безперервного професійного навчання, побудована на вдосконаленні навчальних програм. Зміст навчання має обумовлюватися особливостями розвитку, ситуацією, що склалася в країні, в окремому регіоні. Не применшуючи значення таких якостей державного службовця як компетентність, самостійність у вирішенні поставлених завдань, ініціативність, організованість, діловитість, варто підкреслити роль на моралі та моральності для працівників, зайнятих на державній службі. Велике значення в цьому контексті має розуміння і усвідомлення гідності людини, державного службовця.

Підсумовуючи вище висвітлене, можемо сказати, що підвищення ролі державного службовця полягає в підготовці, а саме в комплектуванні органів державного управління кваліфікованими спеціалістами.

Слід зазначити, що досягнення професіоналізму, компетентності та політичної незаангажованості державними службовцями в Україні є цілком можливим, враховуючи підтримку європейських країн, які зацікавлені у партнерських відносинах з Україною. Нашу державку повинна представляти професійна кадрова еліта, але кожен з нас повинен розуміти, щоб досягти кращих умов життя починати змінювати світ потрібно з себе.

І хоча, проблема професіоналізму широко та детально досліджується авторами видань, монографій, періодичних статей та є темою для дисертаційних робіт, базовою умовою формування професіоналізму державних службовців є зацікавленість, в першу чергу, держави, яка здійснює управління цим процесом, відображаючи свою потребу у кадрах-професіоналах і, відповідно, кожного працівника, тому всі відносини та обов'язки повинні затверджуватися на державному рівні та відображатися в нормативно-правових актах.

Література:

1. Баришніков В.М. Інститут державної служби. Проходження державної служби: навч.-метод. посіб. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – 140 с.
2. Липовська Н. А. Шляхи удосконалення підготовки державних службовців / Н.А. Липовська // Кримський юридичний вісник. – 2007. – № 2. – С. 34–41.
3. Манжула А. А. Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект / Автор. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук. – Харків, 2003.
4. Міськевич Г. С. Шляхи поліпшення кадрового складу державної служби в Україні [Електрон. ресурс] / Г.С. Міськевич. – Режим доступу: <http://www.kds.org.ua/blog/shlyahi-polipshennya-kadrovogo-skladu-derzhavnoi-sluzhbi-v-ukraini>.
5. Нижник Н. Р. Державний службовець в Україні: удосконалення підвищення кваліфікації (організаційно-правовий аспект): [моногр.] / Н. Р. Нижник, В. М. Олуйко, В. А. Яцюк. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. – 300 с.
6. Оболонський О. Державна служба України: концептуальні аспекти розвитку // Збірник наукових праць Української Академії управління при Президенті України: В 2 ч. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К., 1999. – Вип. 2. – Ч. 2.
7. Павленчик П. Т. Проходження державної служби в Україні: організаційно-правові засади / Автор. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук з державного управління. – К., 2001.
8. Плаксіє Л. Специфіка змісту професійного удосконалення працівників державної служби / Л. Плаксіє // Вісник НАДУ. – 2009. – № 4. – С. 7–15.
9. Сурмін Ю. Необхідність концептуальних змін професійного навчання державних службовців в Україні / Ю. Сурмін. – Вісник НАДУ. – 2007. – № 4. – С. 84–92.

Науковий керівник:

доктор наук з державного управління, доцент Беглиця Володимир Петрович.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Mehribon Rahimova, N. Xabibullayeva
(Namangan, Uzbekistan)

ЕКОЛОГІК МАДАНИЯТ – ТАБІАТ HIМОЯСИ UCHUN POYDEVOR

Yurtimiz kelajagi yosh avlodlar qoʻlida ekan, ularni har tomonlama yetuk, insonparvar, jamiyat va tabiat oldida masʼuliyatli shaxslar etib tarbiyalash eng ustuvor maqsadlarimizdan biridir. Mustaqilligimiz eʼlon qilinganidan buyon oʻtgan qisqa davr mobaynida xalqimiz va davlatimiz tarixida katta ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy oʻzgarishlar yuz berdi. Koʻp asrlik beqiyos maʼnaviy merosimiz tarixi madaniyatimiz din-tilimiz qayta qad rostladi. Barcha turdagi taʼlim muassasalarida yoshlarimiz qalbida milliy iftixor, ekologik madaniyatni tarkib toptirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Bu borada ayniqsa boshlangʻich sinflarda oʻqiyotgan tabiatshunoslik fanining imkoniyati beqiyosdir. Chunki vatanimizning boy tabiati, hilma-xil yerosti va yerusti boyliklari, xalqimiz olib borayotgan bunyodkorlik ishlari, yer shari aholisi orasidagi oʻzbek xalqining obroʻsi, eʼtiborini ortib borayotganligi oʻquvchilarda milliy iftixor xissini tarkib toptiruvchi, taʼminlovchi vositalar hisoblanadi.

Ekologik taʼlim va tarbiyaning oʻquvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishning maqsadi va vazifalarining birligi shahar va qishloqdagi ijtimoiy ekologik muhitning oʻziga xos xususiyatlarini inkor qilmaydi. Oʻquv tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirishga imkon beradigan xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Oʻquvchilarda ekologik maʼnaviyatni shakllantirishda ekologik ekologik taʼlim va tarbiyaga bunday yondoshish shunisi bilan muhimki, maktablarning 80 % atrofida qishloqlarda joylashgan.

Oʻquvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy zarurligini koʻp jihatdan qishloq xoʻjalik ishlab chiqarishi bilan izohlanadi. Chunki bugungi Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi texnika va texnologiyani yaxshi biladigan, atrof-muhitni himoya qilish maqsadlarini dehqonchilik va chorvachilik ishi bilan bir qatarga qoʻyadigan, tabiat bilan munosabatda yuksak ahloqiy sifatlarni namoyon qiladigan, oʻzi ishlab chiqarish faoliyatini tabiiy muhitga ehtiyotkorlik, masʼullik va uning boyliklaridan oqilona foydalanish bilan qoʻshib olib boradigan mehnatkashlarga katta ehtiyoj sezadi. Tabiatga koʻrsatilayotgan salbiy taʼsirning oldini olish yoki uning bartaraf qilish, ekologik madaniyatning, ekologik maʼnaviyatning asosiy koʻrsatkichi hisoblanadi.

Ekologik madaniyat – bu insonning ekologik bilimlari, uning bu bilimlarga munosabati va atrof-muhitdagi amaliy faoliyatining rivojlanib boruvchi birligidan iboratdir. Bunday madaniyatni tashkil toptirishning poydevori albatta boshlangʻich sinfda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki bugun ekologik madaniyatni shakllantirishni nafaqat boshlangʻich sinfdan, balki maktabgacha taʼlim muassasalaridan boshlab olib borish maqsadga muvofiqdir. Zero poydevor qanchalik mustahkam boʻlsa, unga qurilgan imorat hech qachon qulamaydi.

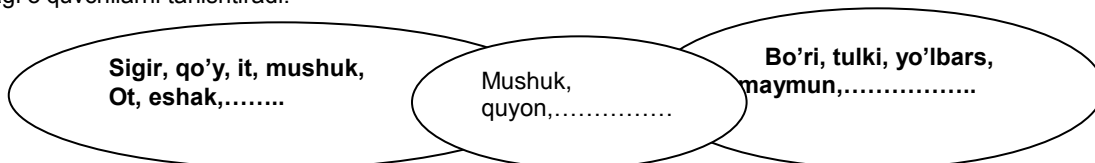
Shu oʻrinda boshlangʻich sinflarda tabiatshunoslik darslarida ekologik madaniyatni oshirishda bevosita interaktiv usullardan foydalanishni tavsiya etamiz.

Bu “Vena diagrammasi” usuli boʻlib, boshlangʻich sinflarda foydalanish mumkin. Bu metod uchta oval figuralarning kesishmasidan iborat. Doirachalar uchta boʻlib, bunda birinchi va uchinchi doirachalar ichiga berilgan topshiriqning farqli jihatlari yozilsa, oʻrtadagi doirachaga ularning umumiy, oʻxshash tomonlari yoziladi. Bu usul yordamida oʻquvchilar mavzuga oid alohida sifatlarni, xususiyatlarni, ikki toifadagi narsalarni farqlashni ajratishni oʻrganib oladilar. Biror bir boʻlim yakunlangach, ushbu boʻlimni xulosalashda, tahlil qilishda “Vena diagrammasi” usulidan foydalanilsa, samarali natija beradi. Bu darsda “Vena diagrammasi” usulini quyidagi tartibda qoʻllash mumkin.

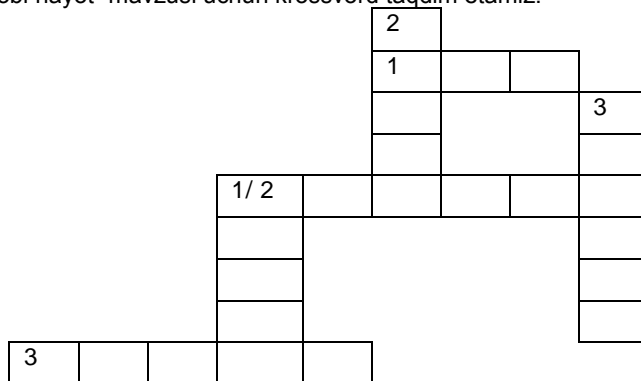
1. Birinchi doira ichiga uy hayvonlari haqidagi.

2. Uchinchi doira ichiga yovvoyi hayvonlar haqidagi maʼlumotlarni yozamiz.

3. Ularning oʻxshash tomonlarini 2-doira ichiga yozing, deb topshiriq beramiz. Bu topshiriqni bajarish uchun oʻquvchilarga vaqt beriladi va vaqt tugashi bilan har bir guruhdan bittadan oʻquvchi chiqib, yozganlari bilan boshqa guruhdagi oʻquvchilarni tanishtiradi.

Bundan tashqari oʻquvchilarga krossvord ishlash orqali ham intellektual salohiyotini rivojlantirishimiz mumkin. Yaʼni oʻquvchilar tezkorlik, mantiqiy fikrlash, individuallik xususiyatlarini rivojlantiradilar. Shu bilan bir qatorda mavzu va fan doirasida bilimlarini namoyon qiladilar. Oʻquvchilarda mantiqiy tafakkur rivojlanadi. Bunga misol tarzda quyida tabiatshunoslik darsida “Suv-obi hayot” mavzusi uchun krossvord taqdim etamiz.

Bo'yiga: 1) Oqar suv havzasi. 2) Eng yirik suv havzasi. 3) Asriy				Eniga: 1) Chuqurlikda yig'ilgan suv 2) Okeangan tutashgan 3) Yer ostida sizib chiqadigan suv			
				O			
				K	O'	L	
				E			M
				A			U
		D	E	N	G	I	Z
		A					L
		R					I
		Y					K
B	U	L	O	Q			

Jumladan integratsion darslarni yo'lga qo'yish orqali ham darsning maqsadi va uni amalga oshirish imkoniyat darajasi kafolatlanadi. Bularni quyidagilar asosida izohlash mumkin:

Boshlang'ich sinflarda o'qish va tabiatshunoslik integratsiyasi

O'qish va tabiatshunoslik integratsiyasi imkonlari juda keng, chunki o'qish darslari va tabiatshunoslik darslari oldida turgan umumta'lim va tarbiyaviy maqsadlar birligi mavjud. Bu darslarda o'quvchilar o'zini o'lkasi tabiati bilan tanishishda, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar bilan tanishish, xonaki va yovvoyi hayvonlar, hasharotlar bilan tanishishadi.

O'qish va tabiat darslarida umumiy tarbiyaviy maqsad bor. O'quvchilarda tabiatga muhabbat va e'zozlash his-tuyg'ularini tarbiyalash, tabiatni estetik birlikda qabul qilishni o'rgatish. Umumlashgan bir qator maqsadlar ta'lim va tarbiyaga oidlari bo'lsa ham, har bir fanning o'ziga xos maxsus pedagogik maqsadlari bor. Ularning echimiga har xil ish usullari talab etiladi.

Tabiatshunoslik va o'qish darslarida o'rganish ob'yekti bu tabiatning bir hodisasidir, lekin ularning o'rganish usullari turlicha.

O'qish darsi tabiat darsiga nisbatan o'quvchilarda estetik didni, tabiatni emotsional ranglarda qabul qilishni shakllantiradi, o'quvchilarga o'zining tabiatga bo'lgan estetik munosabatini til vositasi sifatida nomoyon qiladi. Shu borada quyida ona tili va tabiatshunoslik fanlarini integratsiyalashgan namunasini taqdim qilamiz.

Ona tili va tabiatshunoslik integratsiyasi

Ona tili tabiatshunoslik integratsiyalangan darslarda, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda fanlar va tabiat hodisalarini ta'sirchan qabul qilish doimo bolalarning nutqi o'stirish ishlariga bog'liq. O'qituvchi o'quvchilarga o'simliklar, hayvonlar, o'zining tana a'zolari nomini to'g'ri aytishni o'rgatadi. Kuzatish natijalarini aytib berishni taklif qiladi. Shunday qilib bolalar o'rganigan so'zlar ularning tushunchalarida buyumlar, tabiat hodisalari aniq tasavvurlarga bog'lanadi, hayotiy mazmunga to'ladir. Bu esa bolalarni tabiatga bag'ishlangan hikoyalar, maqolalar, she'rlarni ongli ravishda o'qishga tayyorlaydi, bolalar ko'rganlari haqidagi matnni katta qiziqish bilan o'qishadi yoki o'qituvchi bilan suhbatlashganlarini yaxshiroq tushunishadi.

Integratsiyalashgan darslarni asosiy maqsadi, dars samaradorligiga erishish va vaqtdan unumli foydalanish, bolaga dunyoni bir butunligiga aks ettirishdan iborat. Tabiatshunoslik fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalab o'tish bu o'quvchilarda tabiat va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglashlariga ko'maklashadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'lim bosqichida bolalarga tabiatshunoslik fanidan bilim berishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda xilma-xil zamonaviy metod, usullardan foydalanish yuqori natija beradi. Ayniqsa, darslarni interfaol usullarda tashkil etish, integratsion ta'lim texnologiyalardan foydalanish o'qituvchidan ko'p mehnat talab qilsa-da, o'quvchilarni aniq, tez, lo'nda javob berish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirib, ijodiy faoliyatga yo'naltiradi. Chunki noan'anaviy darsda o'quvchilar savol javob, chaqiriq kabi usullardan foydalanish, ko'rgazma-tarqatma magnitofon, videofilmlardan oqilona foydalanish mumkin. Shu orqali o'quvchilar bu kabi darslardan xech qachon zerikish uchun bo'sh vaqt topa olishmaydi. Ularni fikrlash doirasi kengayadi, ijodkorligi, dunyoqarashi yanada oshadi. Bu dars samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda o'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish uchun poydevor tayyorlash imkonini beradi.

Yurtimiz kelajagi bo'lgan yosh avlod haqiqiy barkamol shaxs, tabiat va jamiyat oldida mas'uliyatni his eta oladigan, nazariy bilim va ko'nikmalarni amaliyotda erkin qo'llaydigan ideal jamiyat a'zosi bo'lishi uchun ta'lim va tarbiyani uzviy olib borish bilan bir qatorda ijtimoiy institutlarning ham o'z ahamiyatidir. Ya'ni oila, mahalla, jamiyatning har bir qatlami bunda o'z ta'siriga ega. Ta'lim muassasalarining har bir bosqichida tabiatni asrash, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish to'g'risida nazariy bilim va ko'nikmalar paydo qilinsada, buni amaliyotda, jamiyat a'zolari orasida qo'llanmasa bu o'zining samarasiga ega bo'lmaydi. Buning uchun har bir mahoratli pedagog oila, mahalla va maktab hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yishi lozim. Masalan, ota-onalarni tabiatshunoslik fanidan ochiq darslarga taklif qilish, mahalla nuronlari va faollari bilan „Tabiat bizning onamiz“, „Isrofini oldini olaylik“ kabi mavzularda sinfda kechalar tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Bu ishlarni amalga oshirishda eng ma'qul va samarali usullarni tanlay bilish, dars va tabiat kabi tushunchalarni uyg'unlashtira olish pedagogning bilim saviyasi hamda qobiliyatlari darajasiga ko'ra natija beradi. Buning uchun esa tinimsiz izlanish va o'z ustida ishlashgina peagogni yutuqlar tomon yetaklaydi.

Камила Алданазарова
(Жезказган, Казахстан)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ БЕРУДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;... оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген [1].

Қазіргі білім беру саласындағы соңғы өзгерістерді дұрыс қабылдап, оқытудың бүгінгі таңдағы жаңа технологияларын меңгермейінше сауатты, жаңа заман талабына сай маман болу мүмкін емес. Осы орайда атақты ұлы педагог

К. Ушинскийдің «Мұғалім – өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды үзіп, ізденуді тоқтата салысымен оның мұғалімдігі де жойылады» деген пікірімен келіспеске болмайды[3].

Сол себепті оқыту үрдісінде инновациялық технологияларды қолдану кеңінен енгізілуде. Себебі әрбір студент білім алу стандартына сай деңгейге жету үшін оқытудың жаңа технологияларын қолдану қажет. Қазіргі кезде Білім беру саласының оқыту мен тәрбие беру үрдістерінде жаңа көзқарастар, жаңаша ойлау жүйелері қалыптасты. Білім беру саласында ұйымдастыруға, технологияларға, бағдарламалар мен оқулықтарға енген жаңалықтар көптеп саналады.

Оқытудың жаңа технологияларын оқыту үрдісінде қолдана білу үшін оқытушы инновациялық технологияны меңгеру мақсатында іс – әрекет жасағаны жөн.

Бұл дәстүрлі емес жаңа технологияны қолданудың мәні мынада:

- Студенттердің танымдық белсенділігі, оқуға деген қызығушылығы артады.
- Студенттердің өз бетімен жұмыс істеуі, шығармашылық қабілеті дамиды.
- Өзін – өзі басқару қабілеттері жетіледі.

Білім беру саласында қолданылып жүрген көптеген жаңа технологиялар бар: модульдік оқыту технологиясы, деңгейлеп оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы және т.б.

Оқытудың осындай жаңа технологияларын оқу үрдісінде қолдана отырып мен өзін – өзі басқару технологиясын сабақ барысында қолданып жүрмін. Онда студент оқытушы ролінде болып, сабақ барысында өз деңгейіне шамалас тақырыпта өзі жұмыс жасап, аудиториямен тығыз байланыста болады.

Шығыс даналығы былай дейді «Маған айтсаң ұмытып қаламын, көрсетсең есімде қалар. Істеуін көрсетіп берші, үйреніп аламын».

Жалпы менің оқытудағы өз проблемам «Экологиялық білім мен тәрбие беру пәнінде оқытудың жаңа технологияларын пайдаланып, студенттердің өзін – өзі басқару белсенділігін арттыру». Сондықтан да әрбір сабақта оқытудың түрлі тәсілдерін пайдалана отырып жеке тапсырмаларды көбірек пайдаланып, студенттің ойлау қабілетін арттыру, пәнге деген ынтасын ояту, өздігінен жұмыс істеу жолында еңбектенемін.

Осы орайда алдағы сәуір айында өткізілген ағылшын тілі топтарында экологиялық білім және тәрбие беру пәнінен өткен ашық сабақ осының бір айғағы.

Мұндай жұмыстар студенттердің экологиялық санасын қалыптастыруда өздігінен әрекет етіп, әрі табиғатты қорғаудағы түсініктерін молайтады.

Бұл ашық сабақта студенттердің өздерін – өзі басқара отырып жеткен соңғы жетістіктері:

-Студенттердің экологиялық білімі мен тәрбиелілігінің қалыптасуы мен оқу іс – әрекеттеріндегі белсенділіктерін арттыруға, экологиялық материалдарды тез меңгеруіне жәрдемдесті.

-Студенттердің табиғатқа деген сүйіспеншілігін және оның мінез құлық мәдениетінің өзіндік тұрғыдан қалыптасуына септігін тигізді.

Бұл технологияның бір ерекшелігі студент бір үлкен тарау немесе тақырып бойынша жүйелі білім алады. Онда ол өзін – өзі дамытады, бірін – бірі оқытады, білімді сапалы меңгереді, біреуден үйрену, біреуге үйрету арқылы логикалық ойлау, байланыстырып сөйлеу, жаттау, салыстыру, дәлелдеу, нақтылау, зерттеу дағдыларын өзіндік тұрғыдан қалыптастырады.

Өзін – өзі басқару технологиясының ерекшелігі жеке тұлғаны дамытуда, оқыту әдістері оның шығармашылық қабілетінің дамуына зор әсер етеді. Әрбір студент оқу материалын шығармашылық деңгейде игере алады, яғни шығармашылық ойын дамыту негізінде оқуға, яғни өздігінен білім алуға үйренеді. Сондықтан, ең алдымен студент даяр білімді оқытушының түсіндіруімен алатын дәстүрлі оқыту практикасынан бас тарту қажет.

Оқытудың жаңа технологиясында оқытушы студенттерге белсенді оқу қызметін ұйымдастыру формаларын мұқият ойлап, әзірлеуге тура келеді. Студенттердің өзін – өзі басқарулары пәнге деген қызығушылығынан туады. Өз білімін көтеру жекелеген студенттердің өз бетімен жұмыс істеу дағдысын дамытып, шығармашылық белсенділігін арттырады. Студенттердің әдеттегіше оқыту барысында алдымен білім алады, ал сонан соң оны қолдану ары қарай шығармашылыққа үйлеседі.

Бұл технологиямен жұмыс бастағанда оқытушының ролі өзгереді, оқытушының орнын студент басқарып, өзіндік дербес танымдық қызметін ұйымдастырады.

Жаңа білім технологиясы бірінші орынға студенттің алатын білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы алға дамуын қойып отыр.

Қазіргі кездегі қоғам талабына жауап беретін жеке тұлғаны қалыптастыру, өсіп келе жатқан ұрпақта белсенді өмірлік ұстаным тәрбиелеу қажеттілігіне байланысты оқыту үрдісінде оқытушы мен студенттің өзара бірлесіп жұмыс істеуі болып табылады. Студентке танымдық әрекет субъектісінің ұстанымын қамтамасыз ету міндеті, оқытушының басшылығымен студент белсенді әрекеттен өзін-өзі басқару негізіндегі әрекетке көшу мен жағдайлар жасау міндеті тұрады.

Бұл міндеттің шешімі оқыту үрдісін жалпы қайта құру есебінен табылады, былайша айтқанда, оқушылардың таным кезеңдерінің барлығында дербестік әрекетін ұйымдастыру арқылы және ең алдымен, жаңа материалды меңгеру кезеңінде табылады. Егер студенттер сабақта белсенді ой әрекетіне қосылса, күші жететін қиыншылықтарды жеңу қажеттілігі алдында тұрса, қорыту мен жалпылау жасауға, әртүрлі сұрақтарға жауаптарды өздігінен табуға ұмтылса, танымдық белсенділігін және дербестігін қалыптастыру мүмкін болады. Студенттер белсенділігінен осындай сипатын көрсету үшін қажетті шарт болып өзін – өзі басқару әрекеті болып табылады. Ол ұзақ уақыт ішінде оқушылардың өзіндік жұмыстарының әртүрлі түрлерін орындаумен көбірек байланысты болады.

Танымдық қабілет пен шығармашылық ойлау процестері қысқа мерзімде қалыптаспайтындығы белгілі. Студенттердің танымдық қажеттілігін қанағаттандыруға шығармашылық жұмыстар мен тапсырмалар игі әсерін тигізетіндіктен, бұл мәселе оқытудың алғашқы күнінен-ақ педагогикалық ұжымның назарында болуы тиіс. Яғни, өзін – өзі басқару қабілетінің артуы үшін оқытушы мен студенттің шығармашылық ізденулері өз-ара ұштасуы қажет.

Сондықтан экологиялық білім мен тәрбие беру пәнінде оқыту үрдісін жетілдіру студенттердің танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын, өзін – өзі басқару қабілетін арттыруға негізделген. Оқу–танымдық қызметі барысында оқушылар қажетті көлемдегі білімді игеріп қана қоймай, олардың танымдық қабілеті мен шығармашылық ойлауы да дамытылады.

Қазіргі кезде жалпы білім берудің мақсаты мен міндеттері, іс мазмұны, сабақ барысы едәуір өзгеріске ұшырап, жаңаша мәнге ие болды. Сондықтан әр бір пәнді өткізу барысында тақырыптарды жаңа сипатта, жаңадан ұйымдастыру қажет деп ойлаймын. Осы тұрғыдан алғанда мен де өз сабақтарымда оқыту мен тәрбиелеудің әр түрлі тиімді формаларын іздестіріп қолданып отыруға тырысамын. Сабақта күнделікті ұйымдастыру әдістері мен тақырыпты түсіндіру әдістемелерінің жаңа тәсілдерін күнделікті сабаққа қолданып отырамын. Сондықтан да мына жағдайларға көңіл бөлемін:

1. Сабақтың мазмұны;
2. Оны өткізу тәсілдері мен әдістерін таңдау;
3. Сабақтың нәтижелілігі.

Өз тәжірибемізге сүйене отырып студенттің білімін бағалаудағы несиелік оқыту жүйесінің де енгізілуі де біршама қиындықтарды жеңуге септігін тигізіп отыр. Себебі несиелік оқыту жүйесі студенттердің білім сапасын арттырып, өзін өзі басқаруға қажетті жағдайды туғызады.

Қорыта келгенде, жаңа технологиялардың қайсысы болса да оқытушы мен студент әрекетінің өзіндік жүйесі бола отырып, оқытуда жаңа мақсатқа, жаңа табысқа жетуге жағдай жасайды.

Жоғарғы оқу орнындағы оқу үрдісіне енгізілетін және қолданатын оқытудың инновациялық технологиялары студенттердің белсенділігін арттырады деп кәміл сенеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қ.Р. Білім беру туралы Заңы. Астана-, 2007.
2. Ә.С. Бейсенова, Ж.Б. Шілдебаев, Г.З. Сауытпаева. Экология. А., 2001.
3. Оқытудың жаңа технологиялары. Алматы. – 2013.

**Світлана Матвійчук, Катерина Данканич
(Мукачево, Україна)**

АНАЛІЗ РІВНЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ГОТЕЛЬНИХ ГОСПОДАРСТВ

Вступ

Готельне господарство є однією з головних складових туристичної індустрії. Розвиток інфраструктури відбувається як кількісно – збільшується кількість готельних господарств, так і якісно – рівень обслуговування покращується до міжнародних стандартів. Кількість та рівень професійності обслуговуючого персоналу готелю є однією з характеристик, за якою оцінюють якість обслуговування.

Постановка завдання

Відповідно до санітарно – гігієнічних вимог утримання приміщень в готелі всі приміщення готелю повинні ретельно прибиратися спеціальним штатом покоївок і прибиральниць.

Покоївка – це працівник готелю або будь – якого лікувально-оздоровчого закладу, який забезпечує відповідні санітарно – гігієнічні та екологічні умови приміщень для тимчасового перебування мешканців [1,2].

В обов'язки покоївки входять утримання в належній чистоті номерів та інших приміщень, спостереження за збереженням майна, обладнання та інвентарю, а також прийом замовлень від мешканців готелю на додаткові побутові послуги та забезпечення їх своєчасного виконання відповідно до переліку готельних послуг, що пропонуються. Забезпечуючи санітарно-гігієнічні та екологічні умови приміщень готелю, сама покоївка може знаходитись під впливом небезпечних виробничих факторів. Такими факторами, як вважають фахівці, є умови робочої обстановки.

Розглянемо фактори робочої обстановки, що можуть негативно впливати на здоров'я та безпеку персоналу.

Вони повільно й поступово, часто незворотно, призводять до погіршення здоров'я працівників: хімічні, фізичні й біологічні фактори (робота з токсичними й канцерогенними речовинами, хімікатами), стресові умови праці й т.д. Прикладом наслідків можуть бути злоякісні пухлини, отруєння, захворювання дихальної системи, депресія й інші психічні порушення.

Без сумніву, найбільш вирішальним фактором, що впливає на здоров'я й безпеку, є професійний характер роботи, обумовлений виробничими й технологічними умовами праці на підприємстві.

До засобів виробництва (знарядь праці) покоївки відносяться: щітки, віники, совки, широкий асортимент хімічних миючих засобів. Механізація робіт по прибиранню у готелях передбачає наявність різноманітних машин та механізмів – пілососів, натирачів підлоги, тощо.

У функціонуванні служби обслуговування номерів сьогодні використовується значний асортимент миючих засобів та засобів для чищення, перелік їхніх типів повинен бути достатнім для різних видів робіт з прибирання. Розрізняють наступні типи засобів для чищення, що застосовуються покоївками [2]:

- універсальні;
- для чищення підлоги (окремі для чищення мармуру, бетону, керамічної плитки);
- освіжувачі повітря;
- дезинфікуючі;
- для чищення металічних поверхонь;
- спирт (білий (медичний) для натирання металічних поверхонь, надання блиску; синій (технічний) для чищення і дезинфікування різних поверхонь, в тому числі підлоги);
- поліроль для меблів, підлоги, для натирання мідних поверхонь;
- шампуні для чищення килимових покриттів;
- для чищення холодильників;
- для чищення керамічної плитки;
- для чищення поліетиленових виробів.

Кожен з наведених засобів чищення застосовується і в побуті – при прибиранні квартир, будинків, але якщо для домогосподарки контакт з цими засобами триває кілька годин в тиждень, то для покоївок – цілий робочий день.

Виникає питання, наскільки безпечною є багатогодинна робота з засобами побутової хімії і які професійні захворювання можуть виникнути у даної категорії працівників?

Найбільш небезпечними для здоров'я людини вважаються наступні хімічні з'єднання, які використовуються при виготовленні побутової хімії:

- Хлор та хлорвмісні речовини – в засобах для миття та чищення, відбілювачах, дезінфікуючих засобах та засобах для боротьби з цвіллю;
- Фосфати а фосфанати – в пральних порошках;
- ПАР (поверхнево активні речовини) – в засобах для миття та чищення;
- Формальдегід – в засобах для миття посуду, засобах для чищення килимів;
- Соляна кислота – в засобах для чищення.

Можна відмітити, що весь перелік засобів побутової хімії з зазначеними небезпечними з'єднаннями використовується при виконанні покоївкою своїх професійних обов'язків.

Результати досліджень

Розглянемо детально вплив на здоров'я кожного з наведених небезпечних з'єднань.

Хлор призводить до захворювань серцево-судинної системи, спричинює утворенню атеросклерозу, гіпертонії, анемії, різних алергічних реакцій (навіть бронхіальної астми). Хлор роз'їдає білки в організмі людини, негативно впливає на волосся (випадає, виникає ламкість, тьмяність) та шкіру, підвищує ризик захворювань на рак та туберкульоз. В країнах Євросоюзу з 1987 року деякі хлорвмісні засоби заборонені до застосування. При слабких концентраціях хлорвмісних з'єднань гостре отруєння не виникає, але довготривалий контакт з цими речовинами (що спостерігається при виконанні своїх обов'язків покоївок) призводить до поступового погіршення стану здоров'я та прояву вищезазначених симптомів [3,4].

Фосфати можуть бути причиною утворення ракових клітин. З'єднання фосфатів порушують кислотно-лужний баланс клітин організму, проникають в структурні елементи клітини, що призводить не тільки до дерматологічних захворювань, пошкодження дихальних шляхів та алергій. Проникаючи через шкіру у кровоток, фосфати впливають на зміст гемоглобіну, білка, що, в свою чергу, призводить до порушень обміну речовин, функції печінки, м'язів, тяжкого отруєння або загострення хронічних захворювань. Саме тому в більшості країн світу вони заборонені до застосування [3,4].

ПАР поділяються на аніонні ПАР (а-ПАР), катіонні ПАР та неіоногенні ПАР. А-ПАР є більш шкідливими для здоров'я людини та навколишнього середовища, але дешевшими та ефективнішими при видаленні бруду, тому вони більш поширені. Систематичне використання а-ПАР призводить до сильного знежирення та обезводнення шкіри, що призводить до її передчасного старіння. В засобах побутової хімії а-ПАР часто застосовуються разом з фосфатами, які сприяють проникненню а-ПАР крізь шкіру, вони проникають в кров, знижуючи імунітет. А-ПАР накопичуються у внутрішніх органах людини, порушуючи функцію клітин печінки, що призводить до збільшення рівня холестерину, і, як наслідок – збільшується ризик інфарктів та інсультів. Окрім того, викликають алергічні реакції та порушують передачу нервових імпульсів в центральну нервову систему [3,4].

Формальдегід – використовується в засобах для видалення плям та чищення поверхонь. Є сильно токсичним, подразнює слизову оболонку очей, горла. Шкіри, дихальних шляхів та легенів, пригнічує центральну нервову систему та сильним канцерогеном [3,4].

Феноли і крезоли – застосовуються як посилювачі дії засобів для чищення, так і в якості антимікробних засобів. Оскільки вони є органічними речовинами, легко проникають в живий організм, уражаючи нервову систему, внутрішні органи та спричиняють токсичні опіки дихальних шляхів. Також викликають діарею, втрату свідомості, порушують роботу нирок та печінки.

Нафтові дистилляти входять в склад поліролей для металевих поверхонь. Можуть викликати тимчасовий розлад зору, а тривала взаємодія з ними призводить до порушення функціонування нервової системи, нирок, захворювань шкіри та суттєвого погіршення зору [3,4].

Нітробензол використовується в поліролях для підлоги та меблів. Може викликати знебарвлення шкіри, ускладнення дихання та блювання (навіть смерть при значних концентраціях). Окрім того, має канцерогенну дію та може бути причиною вроджених дефектів у дітей.

Висновки

Виробники засобів догляду за оселею не зацікавлені в поширенні нехай і правдивої, але негативної інформації щодо впливу на організм людини їх продукції.

Аналізуючи вплив на здоров'я речовин, з якими щодня доводиться працювати покоївкам готельних господарств, доцільно застосовувати засоби захисту (пов'язки, рукавички) та здійснювати регулярний контроль стану здоров'я (особливу увагу приділяти вагітним, адже під загрозою життя та здоров'я ще ненародженої дитини, організм якої є більш чутливим до хімічного впливу).

Відповідно до вимог особистої гігієни співробітників, усі працівники готельного комплексу не рідше одного разу на рік мають проходити медичний профогляд у поліклініках і подавати на роботі довідки про стан свого здоров'я.

Література:

1. Мальська М. П., Пандяк І. Г. Готельний бізнес: теорія та практика. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.
2. <http://otelier-restorator.com>
3. <http://www.km.ru/zdorove/2013/12/23/sobstvennyi-dom-problemy-i-resheniya/728510-chem-opasny-moyushchie-sredstva>
4. <http://zdravotvet.ru/kak-vliyaet-bytovaya-ximiya-na-zdorove-kak-vybrat-bezopasnye-sredstva-ili-sdelat-samim/>

Світлана Матвійчук, Віра Семак
(Мукачєво, Україна)

ПРОЕКТУВАННЯ ЗАХИСНОГО ОДЯГУ ДЛЯ ПРАЦІВНИКІВ ТЕПЛИЦЬ

Вступ

Впровадження в сільському господарстві вирощування овочів в захищеному ґрунті теплицях в є високорентабельним вирішенням для продуктивного використання земельних ділянок.

За [1] теплиця – це середньо – або великогабаритна культивацийна споруда, огорожена склом або плівкою; обслуговується працівниками, що знаходяться в середині споруди і використовується для вирощування рослин.

Погіршення економічного стану спонукає селян вирощувати овочеві культури не тільки для власного споживання, а і для збуту на ринку. Це вирішує такі проблеми, як незалежність виробника від пор року, від погодних умов. Інша проблема полягає в тому, що земельні ділянки, придатні для вирощування овочевих культур, коштують дорого. Тому для вирішення даної проблеми виробники все більше будують теплиці. «Мало землі – багато врожаю» – ось девіз сучасних аграріїв. Кількість теплиць на ділянках з кожним роком збільшується, технологія вирощування та збору врожаю наближається до промислової. Але якщо великі аграрні підприємства впроваджують систему контролю відповідності санітарно-гігієнічним регламентам та слідуєть рекомендованим технологічним схемам вирощування культур, то власники невеликих (для сімейного малого бізнесу) теплиць часто нехтують технікою безпеки здоров'я працівників. Це є дивним, враховуючи, що на такого типу виробництвах працюють члени родини, навіть діти, що є неприпустимим.

Постановка завдання

Авторами ставитися завдання – проаналізувати існуючі виробничі ризики працівників теплиць з розробкою рекомендацій щодо комплектації робочого одягу, який буде зручним для виконання виробничих завдань, але при цьому буде захищати від негативного впливу робочого середовища.

В зв'язку з специфікою ведення технологічних процесів, організм працівників (які в більшості складаються з жінок) зазнає впливу комплексу небезпечних виробничих факторів [1-3]: мінеральних добрив, пестицидів, стимуляторів росту рослин, дезінфікуючих засобів та продуктів їх метаболізму, високої вологості, підвищеної температури та значних фізичних навантажень. Рівень захворюваності з тимчасовою втратою працездатності у працівниць теплиць в 5,3 рази вище, ніж у їх колег, які працюють з аналогічними хімікатами на відкритому ґрунті, і в 10 раз вище, ніж у людей, які не контактують з пестицидами та добривами.

В результаті використання комплексу хімічних засобів (окрім підкормки ґрунту, принаймні 3 рази на місяць здійснюється обприскування рослин) в повітрі теплиці можуть міститись аміак, оксиди азоту, фосфорний ангідрид, фтористий водень, сірчистий ангідрид. Це викликає захворювання органів дихання, нервової системи, сечостатевої системи та системи кровообігу. Спостерігаються алергічні захворювання (дерматити, бронхіти, бронхіальна астма).

Агрохімічні прихильники мають тенденцію припускати, що невеликі концентрації впливу не є шкідливими. Але пестициди мають кумулятивну властивість – здатність накопичуватися. Патогенні наслідки впливу отрутохімікатів на організм людини характеризуються як прямим впливом так і віддаленими побічними ефектами, тобто мають вплив через певний відрізок часу.

До показників, що характеризує віддалені ефекти, відносяться тривалість часу до настання бажаної вагітності. Жінки, які проживають на забруднених пестицидами територіях, відрізняються такими змінами репродуктивного здоров'я як порушення менструального циклу, мимовільні аборти, висока частота гінекологічної та акушерської патології, порушення темпів і термінів фізичного і статевих розвитку дівчаток. Виявлено також значення таких факторів ризику, як професійний контакт матері з пестицидами, використання пестицидів в домашньому господарстві, проживання на відстані менше 0,4 км від сільськогосподарських об'єктів. Ще в 1979 році було встановлено зниження здатності до запліднення у сільськогосподарських робітників, зайнятих на бананових плантаціях в Коста-Риці [2]. Тому дітям і жінкам до 35 років категорично заборонено працювати з пестицидами.

Але, повертаючись до проблеми розвитку тепличних господарств в умовах малого бізнесу, вищезазначені умови не дотримуються. Саме підлітки та жінки репродуктивного віку (включно з мамами грудних дітей) є працівниками теплиць.

До числа найбільш серйозних відхилень у стані здоров'я дітей, що складають істотну частину в загальній захворюваності та смертності, відносяться вроджені вади розвитку (ВВР) [2]. Протягом останніх років спостерігається зростання показників частоти даного виду патології, зареєстрованих серед новонароджених.

Мутагенна активність пестицидів – одне з найнебезпечніших проявів негативного впливу на здоров'я людини і її потомків.

Токсичність пестицидів визначається не тільки їх хімічною структурою, але і фізичними властивостями [1,2,4]. Найбільш небезпечні отрутохімікати у вигляді парів, аерозолів, газу, туману. Летючість визначає ступінь можливого надходження парів пестициду в повітря і, отже, в організм людини через органи дихання. Ступінь забрудненості атмосферного повітря пестицидами залежить від їх фізико – хімічних властивостей, температури повітря, швидкості вітру, величини оброблюваної площі, а також від способу внесення. Найбільш висока концентрація отрутохімікатів в повітрі відзначається до середини дня, коли температура повітря теплиці підвищується до максимальної.

Отже, інтенсивний вплив відбувається в умовах закритого мікроклімату теплиць, де відмічається наступне:

- підвищена температура;
- висока концентрація отрутохімікатів;
- випаровування відбувається значно повільніше, ніж у відкритому середовищі.

Засоби індивідуального захисту, які можна рекомендувати застосовувати при роботі в теплицях [1,5]:

- 1) спецодяг з просоченням, або плівковим покриттям;
- 2) респиратор;
- 3) рукавиці;
- 4) гумові чоботи.

Для надання тканинам заданих захисних властивостей здійснюють спеціальну обробку тканин за допомогою просочення, хімічної модифікації або нанесення покриттів.

Крім просочення матеріалу, конструкція виробу має максимально покривати відкриті ділянки тіла. Пропонований виріб – комбінезон.

Висновки

Виходячи з вищезазначеного, власники присадибних та промислових теплиць повинні дбати про здоров'я працівників не стільки заради забезпечення відповідності умов праці стандартам безпеки праці, скільки заради збереження здоров'я цих працівників як частини своєї родини. Зекономлені кошти на засобах індивідуального захисту та сертифікованих отрутохімікатах можуть обернутись вкладанням в рази більших коштів на лікування. В такому випадку втрачається сенс існування тепличного малого бізнесу в такому вигляді. Авторами проводиться дослідження в теплицях Закарпатської області з метою розробки спецодягу, який би максимально захищав працівників в заданих виробничих умовах і при цьому був зручним в експлуатації при високих температурах (іноді до

+45°C) в закритому приміщенні з високою вологістю повітря (до 100%) та незначним рухом повітряного середовища (до 0,1 м/с).

Література:

1. ДНАОП 01.1-1.02-01. Правила безпеки праці під час виконання робіт в захищеному ґрунті.
2. Профессиональные заболевания работников сельского хозяйства / под ред. Ю.И. Кундиева, Е.П. Краснюк. – Киев: "Здоровья", 1983. – 272 с.
3. СанПІН Санітарні правила й норми з улаштування й експлуатації теплиць і тепличних комбінатів № 5791-91.
4. ГОСТ 12.3.041-86 ССБП. Застосування пестицидів для захисту рослин. Вимоги безпеки.
5. ГОСТ 12.4.011-89 ССБП. Засоби захисту працюючих. Загальні вимоги й класифікація.

Айнур Сыздыкова, Эльмира МаксUTOва
(Жезқазған, Қазақстан)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттердің экологиялық білім беру және табиғатты қорғаудың жалпы стратегиясын жасап белгілеуі, осыған байланысты іс-шараны үйлестіріп отыруы Біріккен Ұлттар Ұйымының білім беру, ғылым мен мәдениет (ЮНЕСКО) жөніндегі мәселелер деңгейінде жүзеге асырылып келеді.

Осы ретте экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесін мемлекеттік деңгейде кең көтерудің қажеттілігі туындап отыр. Экологиялық білім беру дегеніміз – адамзат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін және оны тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Оның ішінде қоршаған орта мен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы табиғатты аялай білетін, оны ластанудан қорғайтын, экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары, ізгілікті, адамгершілігі мол жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызы зор. Экологиялық дағдарыстың ұлғаюын мейлінше тежеу, табиғат пен қоршаған ортаны қорғаудың жолдарын ұғындыру, жалпы халықтың экологиялық сауатын ашу жастарға үздіксіз білім беру нәтижесінде ғана іске асады.

Экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде жеке адам мен қоғамның табиғатқа деген оң көзқарасын, экологиялық мәдениетін қалыптастыра аламыз [1].

Экологиялық білімді оқу-әдістемелік негізінде ұйымдастыру проблемасы қазіргі пікір-таластың бірі болып табылады. Бұл бағытта екі тенденция байқалады. Кейбір мамандар экологиялық білім өзара тығыз байланысты бола тұра, эквивалентті биотикалық жүйеге жатпайтындықтан, әр түрлі деңгейдегі білім беру жүйесіне «экология» деген жеке пән қарастыру керек деп есептейді.

Басқалары экологиялық проблема кең көлемде, әрі пәнаралық мағынаға ие болғандықтан, барлық оқу құралдарын «экологияландыру» тиімдірек деп санайды. Қазіргі таңда нақ осы пікір үлкен қолдауға ие бола бастады және мұның өзі халықаралық конференцияның тиісті құжаттарынан да көрініс тауып жүр.

Көптеген шетелдегі оқу жүйесінде экологиялық білім беру әр түрлі пәндерді оқытуда оқушылар мен студенттердің білім деңгейлеріне, жас ерекшеліктеріне, өмір тәжірибелеріне байланыстырып кіріккен (интегралдық) пәндер негізінде береді.

Экология – жаратылыстану – ғылыми және қоғамдық-гуманитарлық білімді кіріктіруші білім саласы болып табылады, сондықтан студенттердің экологиялық көзқарастары мен мәдениетін байланыстыру арқылы жүзеге асырады және де пәнаралық сипатқа ие болады. Қазіргі таңдағы «Биология» мамандығы бойынша оқып жатқан ботаника, зоология, адам және жануарлар физиологиясы пәндері арқылы студенттерге экологиялық білімді дамыту, оқыту, білім беруді дамыту және де сол арқылы тәрбиелену қызметін орындай отырып, оқыту мазмұнының ғылымдылығын жүзеге асыруға жағдай жасайды. Сондай-ақ жаратылыстану ғылымы және оның нәтижелері мен әдістерін пайдаланатын қолданбалы ғылыми білім – ғылыми техникалық прогрестің негізі болып табылады. Қоршаған ортаны танып білуде экологиялық білім мен тәрбие беру көкейтесті бағыттардың біріне айналып отыр. «Қазақстан Республикасында 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздікті сақтау тұжырымдамасы» атты құжаттың 4.3.1 бөлімінде «экологиялық білім мен тәрбие беру – қоғамымыздың мәдениетін қалыптастыратын білім негізі» делінген [3].

Бүгінгі таңда экологиялық білім беру жаратылыстану ғылымымен тығыз байланыста болуы тиіс. Жоғарыда айтып өткеніміздей өсімдіктер систематикасы, зоология, физиология салаларымен байланысы экологиялық білім және тәрбиені студентке ұғындыру барысында маңызы зор. Атап айтар болсақ біріншіден: табиғат, табиғи жүйелер және олардың құрамдас бөліктері, құрылымдары, негізгі тіршілік әрекеттері, тірі ағзалар мен өлі табиғаттың арасындағы өзара байланыстарды ашып көрсетеді. Табиғи ортаның адам ағзасына немесе, адам өз әрекеті арқылы табиғатқа әсер ете отырып, өзіне тигізетін әсері жөніндегі түсініктерді қалыптастырады. Біртіндеп адам мен қоршаған ортаның өзара байланысына, болмысқа тұтас ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Екіншіден: оқу материалын біртіндеп меңгере отырып, оқушылар туған өлкесінің өсімдіктері, жануарларының мекендеу ортасының экологиясы мен олардың адам өміріндегі атқаратын маңыздылығымен таныстырады. Бұл кезде, әсіресе ағза мен ортаның өзара қарым-қатынасына, оның ішінде адамның қоршаған ортамен байланысына, адам денсаулығымен, оның қоршаған ортаға әсерленуі нормасы ретінде көрсетуге, адамның экстремальді шөлді, биік таулы жерлердегі жағдайларға бейімделуі ерекшеліктеріне көбірек көңіл бөлінеді. Оқушылар өз ағзаларының құрылымымен мен қызметі қоршаған орта факторларымен байланыстыра отырып, салауатты өмір салтының пайдасын ұғынуы және зиянды әдеттердің, оның ішінде қоршаған ортаны ластанудан туындайтын зардаптардың қауіпін түсінуге жағдай жасалған. Сондай-ақ адам және жануарлар физиологиясы пәні бойынша жасушаны табиғи жүйелердің құрылымы және тұқым қуалау арқылы ақпарат берілетіні жөніндегі негізгі білімдерді ала отырып, олар өмірдің өлшенбейтін күрделілігін әрі оның нәзіктігін ұғынып, қоршаған табиғи ортаны қорғау арқылы өз денсаулығын сақтау, нығайтуда өздерінің нақты іс-әрекеттерінің қажеттілігіне көз жеткізеді. Сонымен қатар экологияны оқытуда физиологиялық тұрғыда ұғынудың бастапқы сатыларына тоқталайық.

Адам ағзасының ерекшеліктері, оның тән денсаулығын, психикалық, дене саулығын, оны сақтау мен нығайту жолдарын біз түрліше жағдайда танып, зерттей аламыз: сатылы дамитын объект ретінде, яғни эволюциялық теория тұрғысынан білім береді.

Ал, зоология ғылымы бойынша да студенттерге экологиялық білім беруге болады. Мысалы: жануарлар түрлері, олардың мекен ету ортасы, таралуы, қоректенуі туралы ақпараттар айтқан кезде барлығыда экологиялық

мәселеге келіп тіреледі. Планетамыздың жер бедері мен ауа райының алуан түрлілігіне байланысты сол жерлерде, сан қилы ортада тіршілік ететін жануарларда алуан түрлі болатыны белгілі. Сол жануарлардың тіршілік формасымен танысады. Олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасын бақылайды. Сонымен қатар олардың санының ауытқуы мен реттелуі ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты болғандықтан, оларды өз қалпынша сақталуы деген мәселе төңірегінде жұмыстар жасалады. Бұған қоса жойылып кету қауіпі бар жануарлармен танысып, олардың түрлерін сақтау шаралары барысында жұмыстар жасайды. Қазақстан аумағында омыртқалы жануарлардың 825 түрі мекендейді, (оның ішінде 396 – сы осында ұя салады, қалғандары қыста ұшып кетеді немесе көктем мен күзде ұшып өтеді). Бауырымен жорғалаушылар – 49, қос мекенділер – 12, балықтар – 104, домалақ ауыздылар – 3. Қорғауды талап ететін эндемикалық және реликті сирек түрлер арасында омыртқалы жануарлардың 300 түрі кездеседі, олардың көп бөлігі жоғалып кету шегінде тұр [2].

Жануарларды браконьерлікпен аулау, басқа да антропогенді факторлар республикамыздың жануарлар дүниесінің ресурсына теріс әсерін тигізуде. Қазақстан аумағында 20 ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан құланы, Тұран жолбарысы, гепард жойылып кетті.

Оқу барысында бұдан өзге Қазақстанның флорасы мен фаунасы туралы ақпараттар айтылып, оларды қорғау, сақтау, келешекке мұра етіп қалдыру сынды мәселелермен жұмыс жүргізіледі.

Қорыта келгенде оқу бағдарламасында экологиялық білім беруді жаратылыстану ғылымдарымен сабақтастыра отырып жүргізу оң нәтиже беретіні сөзсіз. Себебі студенттерге немесе оқушыларға айналасындағы дүниелермен таныстыра отырып, оларды қорғау жолдары, сонымен қатар экологиялық дағдарыстың пайда болуы сабептері, шығу жолдары, тұрақты дамуға өтудің стратегиялық бағыттары туралы экологиялық дүниетанымын қалыптастырады.

Экологиялық ғылым ретіндегі мәні мен міндеттерін нақтылау үшін оның биологияның басқа салаларымен: физиология, генетика, биофизика, даму теориясы, морфология, зоология, ботаника т.б. сияқты іргелі ғылымдардың тақырыптарымен жиі байланысады. Бұл экологиялық физиология, цитозэкология, өнімдік – энергетикалық экология, эволюциялық экология және т.б. сияқты көп аралық және синтетикалық бағыттардың қалыптасуы анықтауға мүмкіндік береді. Экология зерттейтін кейбір мәселелер, мысалы: ішкі популяциялық және тұраралық қатынастардың бекітілген формалары біртіндеп даму механизмі мен селекция үшін маңызды рөл атқарады. Іріктеу – түрлердің қайта құрылу үдерісін көрсететін экологиялық құбылыс болып табылады. Экология мен физиологияның арасындағы шекаралас салада жүргізілетін зерттеулер әртүрлі, оның ішінде суық, құрғақтық, төмендеу, гравитация және т.б. сияқты төтенше жағдайларға бейімделу механизмдерін зерттеу сияқты өзекті мәселелерді шешу үшін қажетті болып табылады [4].

Сондай – ақ табиғи – ресурстың әлеуеттің шектеулігі және ғаламдық экологиялық дағдарыстарды шешу жолын жаралтылыстану ғылымының ішіндегі биология саласымен ғана байланыстырып оқыту, мәселенің шешімін табады деу қиын. Сондықтан химия, физика, география салаларына да экологиялық білім мен тәрбие беру процесінің неізгі бағыттарын енгізу керек. Сонда ғана қоршаған ортаны, табиғат сыйлаған басты байлықтарды қорғап қалуға бір табан жақындаймыз. Себебі: физикалық – географиялық және геофизикалық мәселелердің шешімінің экологиялық тәсілдемесі гидробиологияда ерекше байқалады: судың астыңғы және беткі қабатын мекендейтін ағзалардың жиынтығын зерттеу судың әр түрлі жеке факторлын, оның көтерілуі мен қайту құбылыстарын, су массасының циркуляциясы мен т.б. зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Сонымен экология ғылымын дамыту тек жеке пән ретінде ғана емес, жаратылыстану ғылымдарымен берлесе жүруі тиіс [5].

Әдебиеттер:

1. Ә.С. Бейсенова «Экология – ел тағдыры». – Алматы, 2007, 32-33 бет.
2. Ә.С.Бейсенова «Экология». – Ғылым, 2001, 191-192 бет.
3. «Қазақстанның қызыл кітабы». I том. Жануарлар. – Алматы, 1996,.
4. Ш.Ш.Карбаева «Әлеуметтік-экологиялық білім беру». – Алматы, 2010, 54-57бет.
5. М.С.Тонкопий, Г.С.Сатпаева, М.П.Ишкулова, Н.М.Анисимова – «Экология және тұрақты даму». Алматы, 2011, 95-97 бет.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Muyassar Tojiahmedova
(Namangan, O'zbekiston)

O'ZBEK XALQI MANAVIY-RUHIY QIYOFASINING O'ZIGA XOS JIHATLARI VA UNING TARIXIY ILDIZLARI

Ma'naviy qiyofa millatlarning mavjud va idrok etish mumkin bo'lgan belgilardan biri bo'lib, uning kelib chiqishi xalqning butun tarixi bilan uzviy bog'langandir.

O'zbeklar o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir. Tarix guvohlik beradiki, o'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan, ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlangan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi – o'zaro sintezi o'zbek elatini va keyinchalik o'zbek millatini tashkil etgan. Millat-arabcha so'z bo'lib odatda xalq ma'nosini anglatadi. Falsafa qomusiy lug'atida millat tushunchasiga zamonaviy ta'rif berilgan. Jumladan, unda "millat – bu til, ma'naviyat, milliy o'zlikni anglash, ruhiyat, urf-odatlar, an'ana va qadriyatlar yagonaligi asosida muayyan hududda yashovchi, ijtimoiy aloqalar bilan bog'langan, mustaqil sub'ekt sifatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchi kishilarning etnik birligidir" – deb ta'rif beriladi.

O'zbeklarning millat sifatida shakllanish jarayoni hamda ma'naviy-ruhiy qiyofasining o'ziga xos jihatlari haqida akademiklar Ya.G'ulomov, I.Mo'minov, B.Ahmedov, K.Shoniyozov asarlarida qimmatli ma'lumotlar bor. Rus olimlari V. Bartold, A.Yakubovskiy, L.Gumilyov, xorijiy tadkikotchilar G.Vamberi, X.Xovors, M.Pellio, X.Xukxem, E.Olvort va boshqalar o'zbek xalqining kelib chiqishi, uning shakllanish bosqichlari haqida asarlar yaratganlar.

O'zbek xalqi ma'naviy-ruhiy qiyofasining o'ziga xos jihatlari, uning uzoq va shonli tarixiga borib taqaladi. Bu haqda ma'lumotlar forsiyza va turkiy xalqlarning hayot tarzlariga oid ma'lumotlar Kadimgi yunon tarixchisi Gerodotning "Tarix" va Strabonning "Geografiya", shuningdek Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit-turk" asarlarida hamda Urhun-yenisey bitiklari va boshqa arxeologik yodgorliklar orqali bizgacha yetib kelgan. Gerodotning "Tarix" kitobida qadimgi saklar, forslar va massagetlar eng sharaflaydigan narsa jasurlik, deyilgan. Shunga ko'ra, ular o'g'il bolalarni besh yoshidan boshlab yigirma yoshgacha faqat uch turdaga manaviyatga o'rgatishgan. U ham bo'lsa otda yurish, kamondan otish va adolatli bo'lish bo'limlaridir. O'sha vaqtda ishlab chiqarish kurtak holatida bo'lganligini, kishilar tirikchiligi asosan ovga bog'liq bo'lganini hamda barcha razolalar manbai qo'rqoqlik va adolatsizlik ekanligini hisobga olsak, bu to'rt ma'naviyat o'sha davr odamlarini to'la qanoatlantirgan. Keyingi ikkita "jasurlik" va "adolatli bo'lish" ma'naviyati shu kungacha dolzarbligini yo'qotmagan. Gerodot forslar va ular bilan qo'shni xalqlar uchun yolg'onchilik va qarzdor bo'lish eng katta sharmandalik hisoblangan, deydi.

Markaziy Osiyo xalqlari qadimda yaratgan kahramonlar orasida chet el bosqinchilariga qarshi vatanparvarlik kurashlarini olib borganlar asosiy o'rinni egallaydi. Chunonchi, To'maris, Shiroq, Zarina, Rustam, Siyovush va hokazolar. "To'maris" – eposida Markaziy Osiyo aholisining chet el bosqinchilariga, xususan eramizdan avvalgi VI asrda bu o'lkaga bostirib kirgan Ahomoniylar shohi Kirga qarshi qahramona kurashi aks etgan. "Shiroq" eposida ham Markaziy Osiyo xalqlarning chet el bosqinchilariga qarshi qahramona kurashi aks etgan. Vatanparvarlik va jasorat, vatan va xalq baxt-saodati yo'lida fidoyilik qilishga shay turish kabi yuksak ma'naviylik sak qabilasining cho'poni Shiroq timsolida gavdalangan.

O'zbeklarning Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalardagi o'troq dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega xalq ekanligiga xalqimizning ona tabiatga, yerga, suvga, havoga, olovga bo'lgan cheksiz hurmati va ularni e'zozlash bilan bog'liq turfa xil urf-odat va marosimlari, an'anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik udumlari, ko'p asrlik islom sharoitidan qat'iy nazar, o'zbek xalqining turmush-tarzida, urf-odatlarida saqlanib kelayotgan son-sanoqsiz zardushtiylik elementlarida ayniqsa yaqqol ifodalangan.

Zardushtiylikning paydo bo'lishi eramizdan oldingi X asrga to'g'ri keladi. Uning muqaddas kitobi "Avesto" ham birdan yuzaga kelgan emas. U bir necha asrlar mobaynida yaratilgan. Zardusht "Avesto"ning qadimiy nusxalarini o'rganib, to'plab bir kitob holiga keltirgan. U 30 ta kohin bilan uch yil davomida "Avesto"ning bo'limlarini yig'ib, bir tizimga solgan va 12 ming ho'kiz terisiga zarhlar harflar bilan yozdirgan.

"Avesto" ta'limotiga ko'ra olam qarama-qarshiliklar kurashi asosiga qurilgan: jismoniy narsalarda yorug'lik va zulmat, tirik tabiatda hayot va o'lim, ma'naviy olamda ezgulik va yovuzlik, ijtimoiy hayotda adolatli qonunlar bilan qonunsizliklar o'rtasidagi kurashlarda o'z ifodasini topadi. Yorug'lik, ezgulik kuchlariga Axura Mazda boshchilik qilib, ezgulikni vujudga keltiraveradi, yovuzlik ruhi bo'lgan Ahrimon unga qarshi kurashib, odamlarni yomon ish va yo'larga boshlayveradi. Imon-e'tiqodli odam albatta, ezgulik tarafida turadi.

Shuni alohida ta'kidlash muhimki, zardushtiylik o'zbek xalqi ma'naviy-ruhiy qiyofasining poydevori sifatida e'tirof etishga barcha asoslarimiz mavjud. Negaki, hozirgacha saqlanib kelayotgan zardushtiylik bilan bog'liq bo'lgan odatlarni, misol uchun tabarruk joylardagi daraxtlarga ip, ot yolini bog'lab quyish, qabr boshiga sham yoqish, tuproqni yuzga surtish, tanga pul sochish va shunga o'xshash odatlarni sanab oxiriga yetib bo'lmaydi.

Shuningdek bugungi kunda o'ziga xos tarzda rivojlanayotgan shaharsozlik va me'morchilik an'analarimiz, boy folklor namunalimiz, yozma meros, adabiyot, san'atga bo'lgan qiziqishlarimiz, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, koinot va zamin, inson va havo, o'lim va abadiyat haqidagi asotir va rivoyatlarimizda, asosan o'troq madaniyat sohiblariga tegishli bo'lgan Navro'z, Mehrjon, Sada, Gul sayllari, Hosil bayrami kabi bayram va sayllarning davomiyligi yoki insonning qayg'uli onlari, motam marosimlarida maxsus o'lik xizmatchilari-g'assollar, go'rkovlar ishtiroki bilan bog'liq udumlarimiz, rasm-rusmlarimiz davom etib kelayotganligi fikrimiz dalilidir.

Islomning, umuman dinning jamiyatdagi ahamiyati haqida Prezidentimizning quyidagi fikrlari mavjud: "Biz din bundan buyon ham aholini eng oliy ruhiy, axloqiy va ma'naviy qadriyatlardan, tarixiy va madaniy merosdan bahramand qilishi tarafdorimiz". Shunday kilib, islom poklik, rostguylik, xayrixohlik, hurmat-izzat, mehr-oqibat, kichiklarga va keksalarga g'amxo'rlik, diyonat, o'zgalarga xiyonat qilmaslik, halollik, axloqiy kamolot kabi tushuncha va me'yorlarni ma'naviyatimizga singdirib kelgan. Islom ma'naviy-ruhiy qiyofada insonlarning fe'l-atvori, o'yi, xatti-harakati, niyatida amal qilinishi lozim bo'lgan fazilatlarini qaytadan ko'rib chiqishga harakat qildi. Bu fazilatlar odamlarning shaxsiy hayotida, muomila munosabatlarida rioya qilinishi lozim bo'lgan me'yorlarni aniq, sodda qilib tushuntirdi. Salbiy sifat, amallarni harom, ijobiyalarini halolga ajratdi. Bu bilan islom o'zbek xalqi ma'naviy-ruhiy qiyofasini tamoman yangiladi. Hali hyech bir ta'limot bu darajada qanday vaziyatda, qayerda qanday yo'l tutishni o'rgatishning aniq javoblarini bera olmagan edi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning "Olloh taolo bir necha amallarni farz qildi; sizlar ularni zoe qilmay ado etingizlar! Yana bir necha ishlarni chegaralab qo'ydi; sizlar o'sha chegaralardan tajovuz qilib o'tib ketmanglar! Bir necha narsalarni harom qildi; sizlar ular haqida bahslashib o'tirmanglar! Degan hadisga tayanib o'zbeklarning ruhiyatiga 1300 yil davomida farz, vojib, sunnat, mustahab, muboh, makruh tushunchalari singdirib kelindi. Ijobiy amallarni qilganlarga savob, qilmaganlarga gunoh va'da

qilindi. Yuqoridagi qoidalar o'zbek milliy ruhiyatidan chuqur joy olgan, shuning uchun ham, biz ma'naviy-ruhiy qiyofamizni islomsiz tasavvur qila olmaymiz.

Islom dini o'zining ko'p asrlik tarixi mobaynida O'rta Osiyo xalqlarining muhaddas qadriyatiga aylandi. Shu bois ham islom dini madaniyati va falsafasiz ma'naviy-ruhiy qiyofaning o'ziga xosligi, xalqimizning ruhiyati, fikrlash tarzi va an'analarning haqiqiy mohiyatini anglab bo'lmaydi.

O'zbek xalqining ma'naviy-ruhiy qiyofasi o'zining yangi bosqichini albatta Amir Temur nomi bilan bog'laydi. Zero, XIV-XV asrlar Movaraunnahr o'zining butun kuch-qudratini dunyoga namoyish qilgan davr bo'lib tarix sahnasiga chiqdi. Bu davrda o'zbek xalqi shakllanishining so'ngi bosqichi boshlandi va Shayboniylar davrida tugallandi.

Temuriylar davlati o'rinda dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qo'qon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolgan bo'lsa-da, bu holat o'zbek xalqi birligiga putur yetkaza olmadi. Siyosiy chegaralar bo'lishiga qaramasdan uch davlat tarkibidagi aholi o'zaro doimiy iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelgan.

XIX asrning 50-60 yillarida ruslar Markaziy Osiyoning katta qismini bosib oldilar, qolgan qismini esa yarim mustamlaka davlatga aylantirdilar. Shu davrdan o'zbek ma'naviy qiyofasini majburan o'zgartirish boshlandi. Chorizm davrida minglab osori atiqalarmizni, qo'lyozmalarimizni, ma'naviy boyliklarimizni talon-taroj qildilar. Tarixiy xotiramizdan judo qilishga harakat qildilar.

Mustaqillikning qo'ldan boy berilishi, milliy g'urning kamsitilishi xalqning ilg'or ziyolilarlarini uyqudan uyg'otgandek bo'ldi. Ular jamiyatni ma'rifiy yo'l bilan o'zgartirmasdan istiqloлга erishib bo'lmagligini anglab yetishdi. Shunday qilib jadidchilik harakati yuzaga keldi. Bu harakat 1937-38 yillardagi qatag'onlargacha o'zbek xalqi bilan birga bo'ldi. Ular o'zbek ma'naviy qiyofasidagi o'zgarishlarni boshlab berdi. Milliy maktab, milliy matbuot, milliy teatr, milliy adabiyotni tamoman yangi bochqichga olib chiqdilar. An'anaviy jamiyatga xos bo'lgan, xonliklar davrida rivojlanish uchun tusiq bo'lgan qadriyatlarni yangidan ko'rib chiqish, ularni zamon talablariga moslashtirishga harakat qildilar. Millat uyg'onib kelayotgan bir paytda uni mustamlakachilikning yangi ko'rinishi bo'lgan sovet imperiyachiligi bo'g'ib qo'ydi.

Sovet davrida xalqimiz o'zining milliy asoslaridan, diniy-falsafiy dunyoqarashidan zo'ravonlik bilan ajratildi. O'zbek xalqi uchun butunlay notanish bo'lgan jangovor ateizm, sinfiylik va partiyaaviylik, materializm kabilar ma'naviy qiyofani butunlay salbiy tamonga og'dirib yubordi. Bundan ham dahshati ruslashtirish siyosatining zimdan o'tkazilishi natijasida xalqimizga milliy nomukammallik tuyg'usi singdirildi. Uning oqibatida milliy qadriyatlar jamiyat nazarida qadrsizlana boshladi. Bunga ko'plab misollarni keltirish mumkin. Eng sara urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar eskilik sarqiti deya masxaralandi. Navro'z bayramini o'tkazilishiga turli to'siqlar qo'yishga harakat qilindi va h..

Butun XX asr davomida o'zbek xalqining ma'naviy qiyofasi tubdan o'zgardi yoki o'zgarishga majbur qilindi. Hozir biz bundan 100 yil avval yashagan ajdodlarimizdan ko'p jihatdan farqlanamiz. Bu asrda milliy ruhiyatga kuchli ta'sir etgan hodisalar istiqloлchilik harakati, kollektivlashtirish, ocharchilik, qatag'onlar va eng og'ir bo'lgan 2-jahon urushi sodir bo'ldi. Bularni barchasi o'zbek xalqi ma'naviy dunyosiga ta'sir etmay qolmadi.

O'zbek xalqi mustamlaka davrida o'z tarixiy ildizlaridan ajraldi. Uning ma'naviy qiyofasini "kimlardir" o'zlarining foydasiga o'zgartirmoqchi bo'ldilar. Lekin o'zbek xalqining asl farzandlari bu fojidan millatni qutqarib qoldilar. Ma'naviy-ruhiy qiyofa shakllanishining tamoman yangi bosqichi 1991 yil 31 avgustda Prezidentimiz I. A. Karimovning mustaqillikning e'lon qilishlari bilan boshlandi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari, – T.: O'zbekiston, 1997 yil.
2. Karimov I.A. Milliy istiqloл mafkurasini xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.:O'zbekiston, 2000 yil.
3. Falsafa qomusiy lug'uat. Q.Nazarov tahriri ostida. – T.:Sharq, 2004 yil.
4. Otamurodov S. Globallashuv va millat.-T.: Ma'naviyat. 2008 yil.
5. Tohir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. –T.:Cho'lpon, 2003 yil.
6. Maxmudov T. Avesto haqida – T.:Sharq, 2000 yil.
7. Xudoyberdiyev I. Islom, shaxs va milliy psixologiya – T.: Fan, 1994 yil.
8. G'aniyev I., Afoqova N. Ozod ruh falsafasi. – T.: Fan, 2006 yil.

Mastona Yuldasheva
(Namangan, O'zbekiston)

AYOL MA'NAVİYATI

Bugun jamiyatimizning har bir jabxasida, hatto kelajagi buyuk davlat qurish vazifasini ham ayollar ishtirokisiz hal etish mushkul. "Ayol" so'zining ma'nosiga bir e'tibor beraylik. Arabcha "ayol" so'zi – "oila" kalimasi bilan o'zakdosh. Xalqimiz bekorga ayollarimizni "uy bekasi", "xonadon farishtasi" deb ulug'lamaydi. Hech e'tibor berganmisiz, insonlar har bir so'zni gapirganlarida lablari bir-biriga tegarkan. Lekin ayol so'zini ishlatganimizda lablarimiz bir-biriga tegmas ekan.Qarang "ayol" so'zini xatto lablarimiz ham erkalab aytarkan.

Ayol ma'naviyati-oila ma'naviyati tushunchasini asosiy uzviy qismidir. Kelajagi buyuk davlat qurushda, avvalo bilimli, iqtidorli, yosh avlodga tayanamiz. Farzandni anashunday kamolga yetkazish, oilaviy tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yishdan boshlanadi. Tarbiyani esa ayol beradi. Tarbiya berish jaroyinida ayol ma'naviyatini yuksakligi katta axamiyatga ega. Ayollarning jamiyatimizdagi, har birimizni hayotimizdagi o'rni haqida juda ko'p gapirish mumkin. Oilani ham, jamiyatimizni ham birlashtirib, unga fayzu barokat kiritadigan, xonadonlarimizni mehr-muhabbat, nafosat, ezgulik nuri bilan munavvar qiladigan zotlar ham aslida mo'tabar onalarimizdir.

Yurtimizni rivojiga xissa qo'shayotgan barcha insonlarni, xatto tarix saxifalaridan o'rin olgan buyuk bobokalonlarimizni xam dunyoga keltirib, shunday inson bo'lishlari uchun voyaga yetkizgan bu-ayoldir. Jamiyatning yetakchi kuchlari, mohir va uddaburon murabbiylari, mehribon va oqila tarbiyachilaridir. Yurtboshimiz "Ayollarni qancha ulug'lasak, hayotimizning chirog'i, umrimizning guli deb e'zozlasak, demakki, oilamizni, Vatanimizni e'zozlagan bo'lamiz", deb baho berganlar. Shunday ekan, jamiyatimizning turli sohalarida ularni faol ishtiroklari etishlari uchun barcha sharoitlarni yaratib berilgan. Jumladan 1998 yilning "Oila yili" deb e'lon qilinishi va shu munosabat bilan Oila manfaatlarini ta'minlash borasida 1998 yilda amalga oshiriladigan tadbirlar Davlat dasturining qabul qilinishi, Oliy Majlis XI sessiyasida keng umumxalq

muhokamasidan so'ng Oila kodeksining bir ovozdan qabul qilinishi juda katta voqea bo'ldi. Natijada "Oila" ilmiy amaliy Markazning tashkil etilganligi ayollar uchun qancha e'tibor berilayotganligidan dalolatdir.

Bunday e'tibor yildan-yilga oshib, takomillashib bormoqda. Yurtboshimiz tomonidan 1999-yilni Ayollar yili deb e'lon qilinishi va Xotin-qizlarni oiladagi, davlat va jamiyat qurilishidagi rolini kuchaytirish, ularning huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha 1999 yilga mo'ljallangan tadbirlarning Davlat dasturi qabul qilinishi, oila farovonligiga va xotin-qizlarga e'tiborni yanada yuksalishidir.

Bunday farmonlarni ketma-ket qabul qilinishi jamiyatimizda ayollarni davlat boshqarishda bilimlari, aqlu zakovati, fahmu-farosati va imkoniyatlariga bo'lgan ishonch namunasidir. O'tmishimizda yashab tarixda nomlari qolgan buyuk ayollarimiz yurt uchun, uning rivojiga katta xissa qo'shganlari uchun bunday vazifalarni bugungi kungi ayollarimiz xam ushbu vazifalarni vijdonan bajarish qudratiga egadurlar. Bugungi kunda ayollarimiz o'zlarini xar bir jabxada ko'rsatmoqdalar. Yurtboshimizning e'tiborlari xar bir xotin qizlar uchun katta kuch quvvat bo'lmoqda.

Xar bir inson qilayotgan ishini boshqalarnikiga solishtirgisi, yoki boshqalarnikidan o'rganib uni yanada o'stirgisi keladi. Shunday ekan, bizga bo'lgan e'tibor boshqa yurtlarda xam shundaymikin degan o'y xayol kechadi. Mana tarixdan nazar salsak boshqa yurtlardan ko'ra ko'proq ayol nomi ko'p ulug'langan xalq bizni xalqimiz ekan. Yaqinda ingliz adibasi Jin P.Seessonning "Oltin qafas asirasi" yoxud arab malikasining kechmishlari asarini o'qib qoldim, asarda aslzoda xonadondagi arab ayolinig kechinmalari xamda, oddiy arab ayollarini xam qay tarzda kun ko'rganliklarini xuquq va erkinliklarini bayon qilingan. Asar qaxramoni arab ayollarini tariflar ekan: "Tarixdan ma'lumki, davrlar o'tishi bilan qarashlar, mezonlar, tuzumlar o'zgarib boraveradi. Biroq ming yildan buyon, bizning mamlakatda qarashlar, an'analar o'zgarmasdan kelmoqda. Eng so'ngi texnologiyalar ishlab chiqarishga joriy etilayotir, aholining turmush darajasi ham tobora yaxshilanib bormoqda. Biroq jamiyatning ayol zotiga bo'lgan munosabati o'zgarmay qoldi. Johiliyat davrida arablar ayollar bilan maishatda cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, o'z oilalarida qiz tug'lsa, ular ham vaqti kelib kimlarningdir to'shagini obod qilmasligi uchun qizlarini tiriklayin ko'mar edilar. Aynan islom tufayli bu mudhish an'anaga chek qo'yildi. Bugungi kunda esa millat erlari o'z rohat farog'atlari yo'lida dinni niqob qilib olishgan. Ular payg'ambar ko'rsatmalariga, o'rta asrlardagi qarashlarga muvofiq ish tutib kelishmoqda. Mamlakatda erkaklarga ayollar ustidan cheklanmagan miqdorda hukmronlik joriy etilgan. Ayol erkakning hayotiga zynat bag'ishlashi, uning huzur halovatini ta'minlash uchungina yaratilgan. Qizlar bolaligidan boshlab ana shu qismatga ko'niktirib boriladi. Bu mamlakatda qiz bolani tug'ilishi sharmandalik bilan barobar".

Qarang, qiz farzandni dunyoga kelishi o'zi bir fojea ekan, agar ozgincha insofli otani farzandi bo'lsa yashab ketarkan, qaxri qattiq otaning ayoli qiz farzand dunyoga keltirsa o'sha zaxotiyoy tiriklayin ko'mar yo cho'ktirib yuborarkan. Asarni o'qir ekanman, qizlarni yashaganidan ko'ra o'lib ketganiyam yaxshi ekan degan fikrga kelardim. Bir umr o'sha yurtda erkaklar xoxlagan jazosini qizlariga, xotinlariga berardilar, ular qo'llagan jazo sizuz-biz eshitmagan jazo usullaridan edi. Men ham o'sha yurt ayolidek. O'sha yerda yashayotganday kitobni ichiga shu qadar kirib ketdimki, yakun topib kitobni yoptim, ancha yengil topdim, o'sha paytda kechgan mendagi xolatni tushuntirish qiyin edi. Alloxga shukrki unday yurtda dunyoga kelmaganim. Faqat men emas, butun yurtim ayollari biz jannatlarda tug'ildik, xech yurtda yo'q e'zozni ko'ryapmiz, qadrni ko'ryapmiz.

Bu faqat bir yurtning ayollari haqida edi qolgan yurtlardachi? Shu o'rinda aytib o'tish joizki, xamma narsani ham o'z o'rni, o'z chegarasi bor, shunday ekan hayo, ibo, iffat, farosat, nazokat, samimiylik, kamtarlik, oqilalilik, uddaburonlik ayollarga xos bo'lish kerak bo'lgan fazilatlaridir. Biz o'zbek ayollari ushbu fazilatlarini barini o'zimizga singdirib olib farzandlarimizga, singillarimizni ham shunday bo'lishlarini o'qitirishimiz darkor. Imkoniyatlardan, erkinliklardan yomon yo'lda emas, balki yurtimizni rivojiga xissa qo'shish uchun foydalanaylik, agar o'z qo'limizdan kelmasa, yurtni sevadigan, oqil va dono, buyuk bobokalonlarimizdek, Nodirayu, Uvaysiyu, To'marisdek, Zulfiyadek farzandlarni dunyoga keltirib, o'z manaviyatimizni ishga solib, tarbiya berib, xissamizni qo'shaylik.

Юрій Бобровнік
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРУКТУРИ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ (1991-2010 РР.)

Події україно-російського військового конфлікту на територіях українського Донбасу та Криму, що викликаний агресією Російської Федерації, вказують на актуальність дослідження історії створення та розвитку державних органів, що безпосередньо відповідають за стратегію національної безпеки країни. В Україні одним із таких органів була Рада національної безпеки і оборони (далі РНБО).

Мета статі – висвітлити історію створення та розвитку структури Ради національної безпеки і оборони України.

Завдання: з'ясувати стан нагромадження знань з обраної теми, висвітлити історію формування структури РНБО.

Головним джерелом дослідження є Укази, Розпорядження Президента України та Закони України. Комплексних історичних наукових досліджень з даної теми немає, варто лише відзначити розвідку В.І. Цоклан. Науковець здійснив спробу висвітлити структуру державного органу в контексті конституційно-правового статусу РНБО [17, с. 90-93]. У цьому ж напрямі потенціал РНБО досліджував В.Л. Федорко [16, с. 141-148].

Після прийняття Конституції Указом Президента України від 30 серпня 1996 року № 772 відповідно до статті 107 Конституції України утворено Раду національної безпеки і оборони України – постійно діючий конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони [5]. РНБО утворено замість Ради оборони України та Ради національної безпеки України, які працювали в незалежній Україні до прийняття Основного закону.

Раду оборони України було утворено постановою Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. № 1658-XII. Згідно з Положенням про Раду оборони цей орган було визначено як вищий державний орган колегіального керівництва питаннями оборони і безпеки України, який утворювався з метою захисту суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності республіки, вироблення стратегії і постійного вдосконалення політики у сфері оборони і державної безпеки, всебічної наукової оцінки характеру військової загрози, ефективного контролю за виконанням завдань держави та її інститутів по підтриманню обороноздатності України на рівні оборонної достатності. Очолював Раду оборони відповідальний секретар [6].

До складу Ради оборони згідно з постановою Верховної Ради України від 9 квітня 1992 р. № 2261-XII входили Президент України – Голова Ради оборони України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-Міністр України, Перший заступник Голови Верховної Ради України, Міністр закордонних справ України, Міністр оборони України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України, Голова Служби безпеки України, Командуючий Національною гвардією України, Командуючий Прикордонними військами України [4].

Згідно з Тимчасовим положенням про Раду національної безпеки України, затвердженим Розпорядженням Президента України від 3 липня 1992 р. № 117, Раду було визначено як консультативно-дорадчий орган у системі державної виконавчої влади при Президенті України, головним завданням якого є підготовка пропозицій та проектів рішень Президента України щодо реалізації політики у сфері захисту національних інтересів та забезпечення національної безпеки України [7].

З 1 липня по 19 листопада 1992 р. посаду Державного радника України з питань національної безпеки, Секретаря Ради національної безпеки України, а з 19 листопада 1992 р. по 19 квітня 1993 р. – Радника Президента України з питань національної безпеки – Секретаря Ради національної безпеки при Президенті України обіймав Селіванов Володимир Миколайович.

1 грудня 1993 р. Секретарем Ради національної безпеки при Президенті України – Керівником апарату Ради національної безпеки при Президенті України був призначений Картавцев Валерій Степанович (обіймав цю посаду до 5 серпня 1994 р.) [4].

Розпорядженням Президента України від 5 серпня 1994 р. № 95 Секретарем Ради національної безпеки при Президенті України, а Указом Президента України від 17 жовтня 1994 р. № 613 Секретарем Ради національної безпеки при Президенті України – Радником Президента України з питань національної безпеки був призначений Горбулін Володимир Павлович [4].

Указом Президента України від 23 серпня 1994 р. № 469 було затверджено нове Положення про Раду. Згідно з ним Раду визначено як колегіальний орган при Президенті України, який здійснює організаційно-координаційну діяльність в галузі забезпечення національної безпеки.

З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України розпочався новий період у діяльності Ради. Законотворець прописав статус РНБО в Конституції і по суті об'єднав дві структури, що відповідали за безпеку України, на базі Ради національної безпеки при Президенті України.

Головою Ради національної безпеки і оборони України був Президент України, який і формував її персональний склад. Так до складу РНБО за посадою входили Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України міг брати участь Голова Верховної Ради України. Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначалися законом.

Указом Президента України від 30 серпня 1996 р. № 772 відповідно до статті 107 Конституції України було також утворено Апарат РНБО. Указом Президента України від 4 жовтня 1996 р. № 927 затверджено Положення про Апарат Ради (нову редакцію Положення затверджено Указом Президента України від 14 жовтня 2005 р. № 1446, останні зміни Положення затверджені Указом Президента України від 6 квітня 2012 р. № 251/ 2012). Згідно цих рішень Президента України Апарат РНБО отримав наступну структуру: Секретар Ради національної безпеки і оборони України, два перших заступники Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, заступники Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, служба Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, служба з питань безпеки, служба з питань оборони, служба з питань оборонно-промислового комплексу та військово-технічного співробітництва, служба з питань економічної, соціальної та енергетичної безпеки, служба з питань зовнішньої безпеки, служба з питань інформаційної безпеки, служба забезпечення діяльності Головного ситуаційного центру, управління організаційного та документального забезпечення, управління адміністративно-господарського забезпечення, фінансово-економічна служба, служба персоналу, служба режимно-секретної роботи, юридичне управління, управління забезпечення доступу до публічної інформації. Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради було завершено з прийняттям 5 березня 1998 р. Закону України № 183/ 98-ВР «Про Раду національної безпеки і оборони України» [1]. За запрошенням Голови Ради національної безпеки і оборони України в її засіданнях можуть брати участь голови комітетів парламенту, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами Ради. Рішення Ради національної безпеки і оборони України приймалися не менш як двома третинами голосів її членів. Прийняті Радою рішення вводяться в дію указами Президента України. З листопада 1996 р. по травень 2000 р. главою української держави було видано 12 указів, якими вводились в дію рішення цього допоміжного органу.

Предметом розгляду на засіданнях Ради національної безпеки і оборони стають найбільш гострі та значущі для держави і суспільства проблеми, від оптимального вирішення яких залежали темпи розвитку країни. Зокрема, протягом 2000 р. на засіданнях Ради розглядалися питання вдосконалення державного регулювання діяльності підприємств з іноземними інвестиціями в Україні, стан залізничного транспорту України та заходи щодо забезпечення його ефективного функціонування, а також невідкладні заходи щодо подолання кризових явищ у паливно-енергетичному комплексі України.

Для розробки і комплексного вирішення проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного і прогностичного супроводження діяльності РНБО за її рішенням у межах коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть створюватися тимчасові міжвідомчі комісії, робочі і консультативні органи. Функції і повноваження цих органів визначаються положеннями, що затверджуються Президентом України. Зокрема, при РНБО створено Міжвідомчу комісію з питань фінансової безпеки [15], Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів [10], а також Національний інститут проблем міжнародної безпеки [12] останній був ліквідований у квітні 2010 р. До структури РНБО можна віднести й Національний інститут стратегічних досліджень створений відповідно до Указу Президента України на весні 1992 р. [14].

Дослідженням структури РНБО ґрунтовно практично ніхто з науковців не займався, в силу того, що довгий період часу це був досить не помітний дорадчий орган при Президенті України. Роль цього органу зросла лише після 2006 р. Єдиним джерелом для визначення структури РНБО залишається нормативно-правові акти Президента та Верховної Ради України. В 1991-1996 рр. функції РНБО виконували дві окремі дорадчі Ради з оборони та національної безпеки. Після прийняття Конституції 1996 р. РНБО отримала єдину структуру та функції дорадчого органу при Президенті України з питань оборони та національної безпеки. Склад РНБО формувалася за посадами з переліку визначених посадовців найвищого рангу. Постійним робочим органом між засіданнями РНБО був Апарат

Ради. Дослідницькі функції з наряду розробки стратегій безпеки виконували кілька науково дослідних установ, які вивчали можливі ризики для держави. Відповідно свої висновки та пропозиції пропонували на розгляд Президенту України.

Джерела:

1. Апарат ради національної безпеки і оборони України [Електронний ресурс]: офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/content/aparat.html> – Заголовок з екрана.
2. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. № 183/ 98-ВР (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 35, ст.237) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> – Заголовок з екрана.
3. Закон України Про основи національної безпеки України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст.351) від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> – Заголовок з екрана.
4. Історична довідка про діяльність РНБОУ [Електронний ресурс]: офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/content/history.html> – Заголовок з екрана.
5. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page2> – Заголовок з екрана.
6. Постанова Верховної ради України «Про утворення Ради оборони України» 11 жовтня 1991 р. № 1658-XII [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1658-12> – Заголовок з екрана.
7. Розпорядження Президента України «Про Тимчасове положення про Раду національної безпеки України» від 3 липня 1992 р. № 117/ 92-рп [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/117/92-%D0%B2%D1%80%D0%BF> – Заголовок з екрана.
8. Указ Президента України від 10 жовтня 1994 р. № 585 (585/ 94) «Про Національний інститут стратегічних досліджень» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/585/94> – Заголовок з екрана.
9. Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/ 2007 «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/paran10#n10> – Заголовок з екрана.
10. Указ Президента України від 16 лютого 1998 р. № 119/ 98 «Питання Українського інституту досліджень навколишнього середовища і ресурсів» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/98> – Заголовок з екрана.
11. Указ Президента України від 2 серпня 1993 р. № 296 (296/ 93) «Про Статут та організаційну структуру Національного інституту стратегічних досліджень» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/296/93> – Заголовок з екрана.
12. Указ Президента України від 29 липня 1997 р. № 719/ 97 «Питання Національного інституту проблем міжнародної безпеки» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/719/97> – Заголовок з екрана.
13. Указ Президента України від 30 листопада 1994 р. № 709/ 94 «Про інформаційно-аналітичне забезпечення Президента України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/709/94> – Заголовок з екрана.
14. Указ Президента України від 4 березня 1992 р. №127 «Про створення Національного інституту стратегічних досліджень» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/127/92> – Заголовок з екрана.
15. Указ Президента України від 7 травня 2001 р. № 294/ 2001 «Питання Міжвідомчої комісії з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/294/2001> – Заголовок з екрана.
16. Федоренко В.Л. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України та її нормопретний потенціал // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. Наук. Ст. за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конф., Луцьк, 17-19 червня 2011 р. / уклад.: З.В. Журавська, Т.Д. Климчук, Н.М. Кортинюк, С.С. Савич. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – С. 141-148
17. Цоклан В.І. Структура Ради національної безпеки і оборони України як важливий елемент її конституційно-правового статусу // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 90-93.

Андрей Гавриков
(Гомель, Беларусь)

ПРАВОМОНАРХИЧЕСКИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ И ПРЕССА В ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАЧАЛА XX В

Политическая арена начала XX в. в Российской империи ознаменовалась поляризацией политических сил. Сравнительно новое для империи явление – партия начинает играть значительное влияние. Различные партии использовали разные рычаги политического воздействия на население. Одним из таких методов воздействия являлась пресса.

Свои печатные органы имелись почти у всех партий, они подразделялись на легальную и нелегальную, зарубежную и внутреннюю печать. Политическая пресса начала XX в. делилась как и партии на три уровня: общероссийская, региональная и локальная. В западных губерниях (современная Польша, Беларусь, Украина, Литва, Латвия, Эстония) происходила поляризация политических сил, испытывая сильное национальное влияние интеллигенции постепенно переходящей на национальные позиции.

В политическую борьбу в западных губерниях включились и монархические партии, которые традиционно периодике и газетной агитации отдавали не последнее место. Первые периодические издания правового толка издавались культурно-просветительской организацией «Русское собрание» в Санкт-Петербурге, оно ограниченным

тиражом издавало газету «Известия русского собрания» первоначально эта газета на территорию западных губерний попадала в незначительном количестве в основном она завозилась в центры губерний, где распространялась среди русскоязычного населения[1].

Существенно увеличился тираж «Известий русского собрания» с открытием отделов «Русского Собрания» в западных губерниях. Если в центральных губерниях он выходил два раза в год то в западных губерниях иногда выходил третий номер, освещающий события региона.

Правые газеты преимущественно издавались в западных губерниях на русском языке и ориентировались на русскоязычное население. Правые партии западных губерний проводили борьбу за предоставления их печатных изданий статуса государственных. Если бы правительство согласилось бы на такие условия, то правые имели бы возможность получить дополнительный финансовый источник в виде печатных дотаций со стороны правительства. Поддержку в печати получили либерал-консерваторы «Союз 17 октября» в Северо-Западном крае (газеты Минская речь, Минское Слово, Витебский голос, Двинский листок)[2, с. 132-133]. В прибалтийских губерниях на латышском языке «Правительственные известия», в Малороссии «Голос».

По прежнему крайне правые партии и организации от правительства получали на издательскую деятельность 25% от общей суммы расходовемых ими на печать.

Издание правой прессы в сравнении с другими политическими лагерями находилась на сравнительно не высоком уровне. Это замечал и государственный деятель, юрист, тайный советник С.Е. Крыжановский по его мнению в правом лагере вообще мало кто обладал публицистическим талантом если не считать немногочисленных единичных лиц. «Приходилось поэтому, особенно в провинциальных центрах, довольствоваться газетными кустарями, не имевшими ни навыков, ни такта»[3].

Низкой эффективности правых газет являлось неприятие консервативными кругами политики правительства. Причем, не последнюю роль в этом вопросе играл Николай II, что еще больше осложняло деятельность правительства по созданию удовлетворительной работы правой печати. Правые политики в большинстве своем считали, что правительство оказывает не достаточно уверенную поддержку правого лагеря, а ведет двойную игру то заигрывая с правыми, то с либералами. Так, в частности, была прекращена выдача пособия в размере 15000 рублей А. И. Дубровину на издание газеты «Русское знамя». После чего А. И. Дубровин начал усиленно жаловаться через посредство ген. Дедулина, в то время дворцового коменданта, и адмирала Нилова, флаг-капитана Его Величества, представляя С.Е. Крыжановского чуть

ли не революционером[3].

В западных же губерниях правая пресса сыграла двоякую роль, которая заключалась в том, что она одновременно призвала не поддаваться населению на провокации и призывы революционеров с другой же стороны статью правой прессы были направлены против: евреев, поляков и национально ориентированную часть западных губерний, что в свою очередь пагубно влияло на развитие национальных движений в западных губерниях. Либеральная пресса часто в обвинения правой прессы ставила, то, что та на своих страницах призывала к погромам и выступлениям против социалистов. Эти высказывания являются частично верными, так как правая пресса на своих страницах размещала информацию о делах (как они сами считали о ритуальных убийствах) в которых обвинялось еврейское население. Такие статьи часто находили отклик у населения антисемитски настроенного, что выразилось в еврейских и цыганских погромах в западных губерниях 1903-1906гг[4, с. 243].

Правительство ставит регулирование правой прессы под свой контроль понимая, что если в правых газетах будут по-прежнему содержаться статьи антисемитского и контрреволюционного содержания погромы будут продолжаться и общественно-политическая ситуация в западных регионах дестабилизируется. Показательным является дело с газетой «Русский народ» С.Е. Крыжановский и П.А. Столыпин расценивали ее как газету пустышку, по их мнению, она представляла собой бесцветный листок крайне правого направления, наполненный демагогическими выпадами против правительства и подстрекательством рабочих против фабрикантов и всего экономического строя. Одним словом эта газета относилась к числу тех крайне правых изданий, которые совпадали по своей социальной программе и в способах воздействия на массы с изданиями крайне левых партий[3].

Но правительств никогда полностью не отказывало в помощи правому лагерю на издание газет и журналов, оно использовало экономический механизм регулирования крайней печати. С 1906 по 1911г. правительств выдало правым партиям и организациям около 3 млн. рублей. Деньги выдавались через посредников и из столичных отделов распределялись по всей империи.

Особая роль правой прессы в годы первой Русской революции прослеживается на территории Северо-Западного края по причине того, что здесь были сильные позиции не только революционеров и либералов, но и национально направленных партий и организаций. Со страниц региональных и местных правых печатных изданий звучали призывы не только к объединению, но и защите существующего самодержавного строя на основании Манифеста 17 октября. В одной из статей содержалось обращение к читателям: «Русские люди Западной окраины, объединяйтесь! Пусть этот призыв, как вечевого колокол древней Руси, прозвучит по всему Северо-Западному краю, пробудит русских людей от национального усыпления и соберет на вече по городам под наше национальное знамя, на котором начертано четыре свободы 17 октября»[5, с. 1]. Правомонархисты отмежевывались от фракции националистов, действовавшей в III гос. Думе. В частности в газете «Белая Русь» подчеркивалось, что союзу правых партий чужды идеи национализма и признает за каждой народностью право на самостоятельное культурное развитие, а за собой лишь оборонительное положение на занятой позиции.

Правые партии после революции обратили свое пристальное внимание на прибалтийские губернии, где в центре внимания находился город Вильно. В городе издавалась газета губернского отдела Союза русского народа «Морская волна» – крайне правое монархическое издание, которое выходило под девизом: «Русский народ, помни войну и готовься к ней!». Выход газеты был осложнен в связи с финансовыми проблемами местного отдела СРН: С 31 марта 1907 года по 29 мая 1910 года вышел всего 51 номер. Редактором-издателем газеты стал А.К. Шмидт. Подписная плата на нее составляла для городских подписчиков 3 руб., для иногородних 4 руб. 50 коп. и за границу 9 руб. в год. Приступая к изданию «Морской волны», редакция ставила своей задачей: «Служить Вере Православной, Царю Самодержцу Всероссийскому и Великому Народу Русскому, униженному и всячески оскорбляемому инородцами и иноверцами окраин»[6, с. 58].

Правый лагерь в западных губерниях издавал журналы, ориентированные на рабочих и крестьян таким журналом был «Крестьянин» – периодическое издание общества с таким же названием, которое возникло на рубеже 1905 – 1906 годов, а первый номер был выпущен уже в январе 1906г. «Среди некоторых лиц, вышедших из

крестьян, главным образом среди учителей низшей и средней школы г. Вильно, возникла мысль, по мере сил поработать на пользу родной деревни»[6, с. 58].

На территории Малороссии издавался консервативная газета «Киевлянин», которая на протяжении своего издания эволюционировала из умеренно-либеральной в консервативно-монархическую. В.В. Шульгин, ставший впоследствии, после смерти Д.И. Пихно, главным редактором «Киевлянина». Газета не являлась органом какой-либо организации, однако её руководство и ведущие сотрудники входили в состав Киевского клуба русских националистов и Киевского отделения Всероссийского национального союза, газета фактически стала рупором данных организаций. Вместе с тем, она группировала вокруг себя членов киевского отдела «СРН. Независимость газеты подтверждали характеристики, данные ей Временным киевским комитетом по делам печати в 1908 и 1910 гг. – «не примыкает вполне ни к одной из существующих монархических организаций», «независимый орган национально-монархического направления, ближе всего примыкающий к программе клуба русских националистов»[7, с. 282].

Вопреки расхожему мнению, что в газете регулярно печатались материалы антисемитского характера, Д.И. Пихно не только осуждал погромы и процесс против Дрейфуса во Франции, но и опубликовал в 1912 г. первую статью (уволненного следователя Н. Красовского), разоблачающую фальсификации в «деле Бейлиса». Последовательную линию на защиту Бейлиса газета вела и во время процесса (октябрь 1913), когда во главе её стоял уже В. В. Шульгин. При этом номер от 27 сентября 1913 г. с его передовицей, обвиняющей прокурора Киевской судебной палаты в давлении на следствие, был конфискован. Корреспонденты столичных газет передали передовицу «Киевлянина» в свои редакции по телеграфу, но в столицах не решились её напечатать. Сам Шульгин за эту статью в январе 1914 г. был отдан под суд[8, с. 271].

С 1 января 1911 г. на территории Северо-Западного края широким тиражом выходила газета Северо-Западная жизнь. Газета стояла на позициях западнорусизма. Газета получила толчок к своему появлению и развитию в деятельности сельского учителя Пружанского уезда Лукьяна Михайловича Солоневича. Деятельность, которого была замечена Гродненским губернатором П.А. Столыпиным. Всего газет вышло 110 экземпляров первоначально она ориентировалась и на население Малороссии, но не пользовалась там спросом и по этой сменила название на «Белорусская жизнь». В связи с войной газета перестала выпускаться в 1915 г.[9, с. 256].

Таким образом, правомонархическая пресса и издания в Западных губерниях сыграли двоякую роль: с одной стороны они противостояли революционной и нелегальной прессе, стояли на позициях сохранения исконных норм православия, самодержавия, народности. Сохранения самодержавия. С другой они являлись сдерживающим фактором развития национального самосознания и национального развития западных народов Украинского, Белорусского в меньшей степени Латвийского, Литовского, Эстонского. Крайне правая пресса часто была замешена в политических интригах начала XX в. личных позиций авторов (которые могли стоять на позициях крайнего антисемитизма, западнорусизма, антикоммунизма и др).

Литература:

1. Историческая энциклопедия. Русское Собрание [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.hrono.ru/organ/gossiya/russ_sobr.php. Дата доступа: 21.03.2015 г.
2. Бондаренко К.М., Лавринович Д.С. Русские и белорусские монархисты в начале XX века: Монография. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2003. – 212 с.
3. А.С. Соколов С.Е. Крыжановский и правая печать в Российской империи в начале XX в. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://histrf.ru/uploads/media/default/0001/09/ced1f7dc3a439dafb8763a45f7aee9a7d7e3bc22.pdf>. Дата доступа: 22.03.2015 г.
4. Устав союза «Северо-Западное Русское Вече» // Гродненские епархиальные ведомости. Отдел не-офиц. – 1906. – № 8. – С. 241 – 244.
5. Вечевик. Национальная задача союза «Северо-Западное Русское Вече» / Вечевик // Белая Русь. – 1906. – 19 февр. – С. 1.
6. М.В. Громыко. Консервативная пресса на территории белорусских губерний в 1905-1907 годы. / Громыко. М.В. Вестник Полоцкого государственного университета Новополоцк, 2011. – № 1. – С. 57-61.
7. Київ. Енциклопедичний довідник. За ред. А. В. Кудрицького. Головна редакція Української Радянської енциклопедії. Київ, 1981. – С. 282.
8. Шульгин, В.В. 1917–1919 // Лица (биографический альманах). – Москва–СПб., 1994. – № 5. – С. 271.
9. Дарафееў, А. М. Гарадоцкая старонка з жыцця пісьменніка А. Пшолкі / А.М. Дарафееў // Памяць: Гарадоцкі раён: гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі / уклад. С.І. Садоўская; рэдкал. Н. А. Бурунова [і інш.]. – Мінск Беларусь, 2004. – С. 285–286.

Научный руководитель:

старший преподаватель Бровкин Евгений Александрович.

З.О. Ибадуллаева, Акбота Сагиндикова
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМЫ МЕН КӨП ӘЙЕЛ АЛУ

Бұрынғы Кеңестік дәуірдің қыспағынан шығып, өз егемендігін алған қазақ халқы өзінің ұлттық құндылықтарын қайта жандандыруға ерекше мән беруде. Кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында қазақ халқы көптеген ұлттық этникалық қасиеттерінен айрылып қалды. Ал, сақталып қалған ұлттық салт-дәстүрлердің бет пішіні, мазмұны өзгерістерге ұшырады.

Ұлттық этникалық қасиеттердің ең бір құндыларына оның әдет-ғұрыптары жатады. Көптеген ғасырлардың барысында қазақтардың өзіндік бірегей әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қалыптасты. XVIII ғ. мен XX ғ. бас кезінде оның бірқатарын Ресей әкімшілігінің өкілдері, орыс және шетел ғалымдары, саяхатшылар айқын байқап, жазып қалдырды.

Әдет-ғұрыптардың ішінде «отбасылық» ғұрыптар деп аталатын бөлігі, әдетте «Отбасын құруға байланысты ғұрыптар», «Бала туып оны өсіруге байланысты ғұрып-ырымдар», «Өлген адамды жерлеуге байланысты ғұрыптар»

деп үш топқа бөлінеді. Жалпы отбасы ғұрыптары әдет-ғұрыптардың ішіндегі ең толымдысы, құрамы жағынан ең күрделісі. Этностың негізгі қасиеттерінің бірі болып табылатын әдет-ғұрыптар, оның ішінде отбасылық ғұрыптарды зерттеу этнография ғылымының қай заманда болса да өте маңызды мәселесі болып есептеледі [1, 3-6].

Қазақ халқында ертеден келе жатқан патриархалды-феодалдық қатынасқа тән көне әдеттің бірі – көп әйел алу дәстүрі. Моногамиялық отбасы ежелден бері үстемдік еткенмен қазақ қауымында көп әйел алу салтының түп тамыры әрірек кетеді. Шежіре деректерінің өзі көп әйел алу салтын қазақтың өз алдына халық болып бірігуіне дейін апарады. Көп әйел алудың қай уақытта болсын өзіне тән әртүрлі себептері болды. Ондай себептердің біздің заманымызға дейін ұштасып келуі көп әйел алу салтының сілемін Қазан төңкерісі қарсаңына дейін жеткізді. Олай дейтініміз қазақ отбасы негізінен моногамиялы болды, яғни бір әйелмен ғана шектелді. Ал, көп әйел алу әркімнің қолынан келе бермейтін. Өйткені әйел алудың негізгі жолы қыз үшін қалыңмал төлеп айттырып алу болса, көпшілік қарапайым шаруаның қалың беріп бір әйел алуының өзі күшке түсетін. Көп әйел алу тек қана малы көп, ақшасы мол байлардың ісі болды.

Ескі тарихты екшейтін болсақ, екі әйел алу салт-дәстүрімізде, дінімізде ғана бар үрдіс емес. Бұл халық санын көбейтудегі, ел мен елді достастыру мен рулық қатынастарға қатысты саясат та болды. Бір атаның ұрпағын көбейту арқылы бір рудың, бір жүздің ұрпағы қанатын кеңге жайды. Отағасының бірнеше әйелінен туған ұл-қыз бір-бірін бауыр тұту арқылы елдің ішінде туыстық қарым-қатынас нығаятыны белгілі еді. Оның үстіне үлкен әйел – бәйбішенің қазан-ошақтық тірлікте нұсқаушы, кеңесші рөлін атқаруы ер-азаматты тұрмыстық ұсақ-түйектен азат етті. Осыдан барып, бірнеше әйелі бар еркектер отбасының емес, рудың, елдің мәселесін шешумен айналысты десе де болады.

Ал бәйбіше мен тоқалдан тараған, ат жалын тартып өскен көп ұл жаугершілік заманда жауға қарсы тұрар жасақ, сарбаз бола білді.

Дегенмен көп әйел алу кез-келген қазақтың қолынан келді деуге де болмайды. Қалыңмал мәселесіне келгенде кедей-кепшіктің моногамиялы отбасын таңдағаны анық, яғни бір әйелмен қанағаттануына тура келді. Малы көп, ақшасы мол байлардың өмір салтына айналған көп әйел алушылық XX ғасырдың басында да кездесті.

Этнотарихымыздан сыр шертетін мұрағат қағаздарын мұқият қарағанымызда 1897 жылғы халық санағы бойынша бүкіл Қазақстанда орта есеппен некеде тұрған әрбір 1000 еркекке 1071 некеде тұратын әйел болғанына көз жеткіздік. Егер бұл деректерді облыстар бойынша жіліктейтін болсақ, Жетісуда – 1086, Торғайда да солай, Сырдарияда – 1076, Оралда – 1064, Ақмолада – 1053, Семейде – 1045 некеді әйелден келген. Яғни қазақтың барлығы бірдей екі әйелге ие бола алмағаны анық. Ол жалпы халықтық сипатқа ие болмаған [2, 44-б.].

Сондай-ақ көп әйел алу қазаққа ғана тән қасиет болды деуге де келмейді. Тіпті, тек мұсылман жұртына қатысты деп қарау да қателік дейді саяхатшы-этнограф Г.Вамбери өткен ғасырдың 70-жылдарында жасаған өз тұжырымдамасында. Ол XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басына дейін көп әйел алу христиан, будда дініндегі Азия халықтары, нақтырақ айтқанда, бурят, якут, алтайлықтар мен хакастар, тувалықтар, ненец, монғолдар арасында да жиі кездескен дейді [2, 45-б.].

Этнограф ғалымдар көп әйел алуға еркектер бірінші, екінші әйелдерінен ұл перзент көрмеген жағдайда барды десе, екінші бір себебі, байлыққа мастанғандар төсек жаңғырту мақсатымен әйел үстіне қыз алып, өз даңқын шығаруға ұмтылды дейді.

Ауқатты адамның алғашқы әйелі шаруашылыққа басшылық етуге қабілетсіз – салақ, денсаулығы жоқ, кемтар не кәрі болған жағдайда үй шаруасын істету үшін кедей қыздарын айттырып, тоқалдыққа алатын. Әйел саны неғұрлым көп болса, байдың шаруасы да шалқып өсе берген, жұмысшы қолынан мұқтаждық көрмеген.

Бай-төрелер алған әйелдерінің әрқайсысын бір-бір отау етіп, шамасы келгендер тіпті ауыл дәрежесінде көрші қондырып отырған. Өйткені көп әйелдің барлығын бір отауда, бір үйде ұстау мүмкін болмаған. Олардан туған ұл-қыздың бір-бірімен қарым-қатынасында дау-жанжал жиі туындап жататындығын жасыруға болмас. Сол себепті де әрқайсысын бір-бір үй етіп ұстау тиімдірек болған. Әр бір әйел өз еншісімен бөлек тұрғанмен олардың барлығына бәйбішенің айтқаны заң ретінде жүрген. Бұл орайда күйеуі бәйбішені өзгелерден артық сүйгені, сүймегені маңызды болмаған. Маңыздысы, кейінгі тоқалдардың барлығына бәйбішенің айтқанын орындау міндетті болды. Күйеуі де осыны қалағанын жоққа шығаруға болмайды. Бұл жөнінде А. Левшин өзінің «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких, орд и степей» атты еңбегінде арнайы айтып өткен [3, 338 – б.].

Ал орта дәулетті адамдар да әмеңгерлік әдеті бойынша жеңге алып, шаруасын нығайтуға тырысқан. Жесір қалған әмеңгерін бір не екі әйел үстіне де ала берген. Әмеңгерлік әдеттің құрбаны болу арқылы көп қатынның бірі болу тек күйеуі өлген әйелдердің ғана үлесіне тиген ғұрып емес, мұндай аянышты тағдыр айттырылып оң жақта отырған қалыңдыққа да ортақ болатын, яғни атастырған болашақ күйеуі өлген жағдайда жесір қалыңдық күйеуінің аға-інісінің біреуіне тоқалдыққа берілетін.

Жалпы, қазаққа көп әйел алушылық жат емес екендігі әркімге де анық жайт болар. Ал қазақтың төл тарихына көз жүгіртсек кейбір бай-бақуатты адамдардың, төре-сұлтандардың төрт емес одан да көп әйелі болғаны жөнінде мәліметтерді кездестіруге болады. Пайғамбар заманында да, кейінгі қазақтың басынан өткен жаугершілік заманда да көп әйел алушылықтың басты мақсаты жетім мен жесірді жылатпай, оларға қорған болуды басшылыққа алудан туындаған жағдай ретінде халық санасына сіңірілген болатын. Яғни, көп әйел алу адамның әлеуметтік мәртебесін айқындайтын атрибут немесе ер адамның жеке нәпсісін қанағаттандырудың амалы болған емес. Мұнда жекелеген ер адамның жеке мүддесін ортақ мүддеге бағындыру арқылы өз туысының иесіз қалған отбасына қорған болуы басты орында тұрды.

Жаугершілік замандағы қазақ қоғамы үшін жан санының кемімеуі ең маңызды мәселелердің бірі болғандығын ешкім теріске шығара алмайды. Одан кейінгі кездерде де отаршылық қамытын киген ата-бабаларымыз дәстүр жалғастығы ретінде, ұлт санын азайтпау, жеңіл қатынастарға тосқауыл қою, жетім-жесірлерге туысының қорған болуы мақсатында көп әйел алушылықты тәжірибеде жүзеге асырып отырды. Бірақ, басым жағдайларда көп әйел алушылық мәселесі қазақтың әдет құқығының негізгі институттарының бірі әмеңгерлікпен ұштастырылды.

Ру-ру болып өмір сүрген қазақ қоғамында жесір әйел мен жетім балаға қамқорлық көрсету, ру намысы үшін ер адамдардың жақындарына қорған болуы басты мәселе етіп қойылды. Сәйкесінше, намысты ер азаматтың туысынан қалған жесірге қорған болуын оның некедегі әйелдері де қолдап отырды [4.].

Халықтық әдет бойынша әйел саны шектелмейтін, ал шарифат бойынша да бір кісіге төрт әйелмен некеде болуға рұқсат етілетін. Қазақ хандары мен төрелері, аса ірі байлар шарифат қағидасын ескермей әйел санын төрттен әлдеқайда асырып жіберген. Мәселен, А.Левшин Кіші жүздің XVII ғасырдағы ханы Нұралының 16-17 заңды әйелдері мен 15 көңілдісінің болғандығын атап өткен [5, 63-64 б.]. Ғалым Ирина Ерефеева төрелер туралы еңбегінде Нұралы ханның 15 әйелі болғаны туралы дерек келтірген [6.].

Жаугершілік заманда қолға түскен қыз-келіншектерді әйелдікке алу арқылы да қазақ әйелдерінің санын өсіретін. Өйткені жаугершілік кезінде қолға түскен тұтқындарда киім-кешек те, мүлік те, үй де, мал да болмайтын. Тек қалыңмалсыз дегені болмаса, ондай қыз-келіншектерді де иемдену үшін мол қаражат керек болатын. Осы себептерден де әйел көбейтудің бұл түріне хандар, төрелер, ірі байлар ие болған. Абылай ханның әйелдері қазақ, қырғыз, қарақалпақ және қалмақ қыздарынан болғандығы осы сөзімізге мысал болғандай [2, 47-б.].

Ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың жазуы бойынша бабасы Абылай ханның 12 әйелі болған. Он екі әйелдің алтауына орда тігілген, қалғандары соларға қоңсы болған болып шығады. Бірінші әйелі Қарашаш ханым – Шоқан жазбасында төре тұқымынан, ал Мәшһүр Жазбасында: «Абылай ханның Қарауыл қызы – алғашқы алған бәйбішесінен ұл жоқ, жалғыз қыз болды. Ол қыз Жамантай ханның шешесі» делінеді. Ханның екінші әйелі Сайман ханым – қарақалпақ қызы, үшінші әйелі Бабақ ханым – қашғариялық Кенже сарт деген бектің қызы, төртінші әйелі Топыш ханым – Қалдан Сереннің туысы Хошу мергеннің қызы, алтыншы әйелі Тоқта ханым – ол да қалмақ ноянының қызы, жетінші әйелі Тәтіш ханым – Алатау қырғыздарынан алғаны, сегізінші әйелі Өрес сұлу-ханым – ол да қалмақтың қызы, Тулақ ханым, Сайын Көбен, Шаған ханым, Мунтум атты қалмақ әйелдері болған. Ханның он екі әйелден отыз ұл, қырық қызы болды [7, 200-б.].

Қазақ тарихы жайлы жазылған орыс деректерінде де қазақ сұлтандары жайында, олардың бірнеше әйелдері болғаны жайлы мәліметтер айтылады. Осы деректерге сүйенсек Әбілқайыр ханның ұрпақтары (көп жағдайда Айшуақ ханнан тараған сұлтандарда): Баймұхаммед сұлтан, Махмұд сұлтан, Жанмұхаммед сұлтан, Асфендияр, Есенәлі, Әлғазы, Шыңғыс, Дәулет-Қали сұлтандардың бірнеше әйелдері болған [8, 76-78 б.].

Сонымен қатар айта кететін бір жайт әйел үстіне айттырылатын қыздардың қалыңмалы да әдеттегіден жоғары болады. Кейбір қыздарды тек малға жығып алады. Ал ел ішіндегі болыс, би сияқты беделді әкімдердің мансабына жығылып, кейбір жарамсақ байлар қыздарын онша бұлдамай-ақ тоқалдыққа беретін. Жас тоқал мен күйеуінің жас алшақтығы көбінесе осындай некелерде кездесетін. Бір кісідегі көп әйелдің ең алғашқысы бәйбіше деп аталып, өзгелердің бәрі тоқал делінеді. Бірнеше тоқалдар үлкен тоқал, кіші тоқал, немесе олардың ерекше қасиетіне, түсіне, пішініне байланысты әр қайсысына дара ат қойылатын. Айталық: ақ тоқал, қара тоқал, өнші тоқал т.б. Бұлардың бәрі бір-бірімен бәсекелес болғандықтан, күндес атанады. Бірнеше әйелдің ішіндегі ең сұлуы, қолынан бал тамған өнерлісі, ақылдысы немесе ең жасы күйеуінің «нақ сүйері» атанады. Ондай әйелді қалған күндестер көре алмайды. Күндестер талқысына түскен арулар көбінесе бақытсыздыққа ұшырағыш келеді. Оны халық аузындағы көптеген аңыздар, жырлар ашық сипаттайды [2, 45-б.].

Қазақ тәжірибесінде көп әйел алғандардың әр әйелі көбінесе өз еншісімен бөлек тұрғанмен, өзге әйелдердің бәріне бәйбіше үстемдігін жүргізетін. Бәйбішені күйеуі тіпті сүймеген күннің өзінде ол өзге әйелдеріне қарағанда ерекше жағдайда болған. Әйел үстіне айттыру арқылы тоқал алу, не өменгерлік әдет бойынша әйел үстіне жесір келінін не жеңгесін алу тіпті Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарына дейін сақталып келді де, ал қолға түскен тұтқын әйелдерді және қарауындағы күндерді алу өткендегі жаугершілік заман мен патриархалдық құлдықтың келмеске кетуімен бірге жоғалған. Жалпы Көп әйел алу дәстүріне Кеңес өкіметінің декреттері ғана түбегейлі тыйым салды.

Әдебиеттер:

1. Төлеубаева К.М. Қазақ және Орталық Азия халықтарының отбасы, отбасылық әдет-ғұрып, салт-саналары (салыстырмалы-этнографиялық зерттеу): Тариз ғыл. док... дисс, автореф: 07.00.07. – Алматы, 2010. – 52 бет.
2. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2005. – 216 бет.
3. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). – Алматы, «Санат», 1996. – 656 бет.
4. Екі әйел алу: жаңа заманда ескі мирасқа бет бұру// [http:// ult.kz](http://ult.kz)
5. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми-зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 бет.
6. bilim.kazjur.kz
7. Халық тарих толқынында. Ғылыми серия; мақалалар жинағы. Т.1. Құраст. Т. Шаңбай, А. Ибраева. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 бет.
8. История Казахстана в русских источниках XVII-XX веков. Т. 8; Часть 2. О почетнейших и влиятельнейших ордынах / сост., предисл., коммент. и указ. Б.Т.Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 962 с.:ил. – (Культурное наследие)

Ғылыми жетекші:

т.ғ.д., профессор Кабулдинов Зиябек Ермузанович.

Нигора Исмоилова
(Наманган, Узбекистон)

ТАРИХШУНОСЛИҚДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИ

Ўрганилаётган мавзу тарихшунослиги шуни кўрсатадики, мазкур мавзу ҳозиргача илмий билимнинг мустақил объекти сифатида янгича дунёқараш, миллий мафкура нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаган. Шунингдек, мавзунинг айрим жиҳатлари алоҳида ҳолда тадқиқ этилган бўлиб, яхлит тарзда илмий ўрганилган.

О.В.Горшунова, А.Джалилов тадқиқотлари орқали ишда Мусулмон динининг тарқалиши хотин-қизларнинг ҳаётида ҳам туб ўзгаришларга сабабчи бўлганлигини, бу жараён давомида хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни, турмуш тарзлари ва моддий-маънавий жиҳатларига аниқлик, мантиқий таянчларни аниқлаш орқали аёллар аҳволини аяникли эканлиги тадқиқини кўрамиз.

Мавзунинг ёритишида алоҳида тўпламларнинг ўрни катта бўлиб, улардан ислом ва шарқ аёллари тўпламида Саудия Арабистони, Покистон, Туркия, Ироқ, Афғонистон, Ўрта Осиё мусулмон аёлларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти масалаларини тадқиқига бағишланган бу тўплам ўрганилаётган даврида жамиятнинг стратификациясида аёллар ферменти: анъанавийлик ва ўзгаришларда ислом динининг ўрнини кўрсатиб берувчи муҳим манба эканлиги билан аҳамиятлидир. Шунингдек, жамоавий муаллифликдаги шарқ аёллари тўпламида Шарқ мамлакатларида аёллар турмуш тарзи, аёл ёзувчи ва шоирлари ҳаёти, аёл публицистларнинг журнал ҳамда оммавий ахборот воситаларидаги ўрни ижоди таҳлил қилиб берилган.

Р. Найдуплаева ва Р.Крумаларнинг мухаририликдаги тўпلامда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, мамлакат ҳаётида иштироки статистик рақамларни ёритиб бериш билан ажралиб туради.

Шунингдек, хотин-қизлар фаолиятига доир турли йилларда ўтказилган илмий-назарий конференциялар ўқилган турли-туман илмий маърузалар ҳам ўрганиётган даврда аёллар жамиятдаги ўрнини таҳлил этишда ва улардан танқидий нуқтаи назардан фойдаланишда ёрдамчи манба вазифасини бажаради. М.Василова китоби тадқиқ қилинган даврнинг инқилобгача бўлган Ўзбекистон аёлларининг ҳаётини, турмуш тарзини, анъанаси тадқиқи билан ажралиб туради. Аммо, китоб камчиликлардан холи эмаслиги “социалистик” мафкура асосида тадқиқ қилинганлигидир.

20 аснинг 50-йилларидан бошлаб, хотин-қизлар масаласи илмий-тадқиқот иши сифатида ўрганила бошланди. Бироқ, бу тадқиқотлар асосан фантастик характерга эга бўлиб, хотин-қизларнинг паранжини ташлаши билан боғлиқ бўлган тарихий воқеаларнинг баёнидан иборат эди. Шу билан бирга, муаллифлар томонидан бир қанча муҳим масалалар, жумладан маҳаллий аҳолининг хотин-қизлар “озодлиги”га қарши бўлган муҳолифатчи қисми, хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳақидаги янги тушунчани патриархал имтиёз кучли бўлган анъанавий турмуш тарзига сингиши қийин кечганлиги ҳақида фикрлар билдирилмади. Аксарият тадқиқотларда хотин-қизлар “озодлиги” учун ҳаракат силлиқ, бир маромда, режа асосида, қийинчиликларсиз олиб борилганлиги ифода этилган.

20 аснинг 60-йилларида ҳам хотин-қизлар масаласи билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш янада чуқурлашди ва илмий мақолалар, номзодлик, докторлик диссертациялари ҳамда монографиялар яратилди. Улар архив материаллари ва манбавий адабиётлар асосида яратилган биринчи умумлашган ишлар бўлса-да, ягона сиёсий мафкура қолипида ёзилган бўлиб, кўп муҳим масалаларни моҳияти сохталаштирилган эди.

20 аснинг 70-йилларида Ўрта Осиё республикаларида аёллар масаласи “ҳал қилиниши” тарихини ўрганиш фаоллашди. Жумладан, Ўзбекистон хотин-қизларининг ижтимоий аҳволи ва хотин-қизлар ҳаракати масалалари Х.С.Шукуров, Р.Х.Аминова ва бошқа тарихчиларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топди. Аммо, бу даврдаги адабиётларда ҳам қатор камчиликлар борлигини кўрсатиб ўтиш лозим. Жумладан, Ўрта Осиё хотин-қизларини озодликка чиқаришда мавжуд тузум миллий урф-одатлар, анъанавий қадриятларга эътибор бермай, камситилганлиги, зўравонлик усуллари қўлланганлиги, саноатлаштириш ва жамолаштириш сиёсати салбий оқибатларининг хотин-қизлар турмушига таъсири ҳақида маълумот берилмаган.

Ўрта Осиё хотин-қизларининг ўзига хос ижтимоий муаммолари, уларнинг оғир аҳволи ҳақидаги масалалар фақат, асримизнинг 80-йиллари охирига келиб ўртага ташланди. Советлар даврида нашр этилган адабиётларнинг илмий-танқидий таҳлили қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

-Шу пайтгача яратилган тадқиқотларда тарихий воқеаларни акс эттирувчи бой орантик материаллар тўпланди ва умумлаштирилди, аммо, тадқиқотларнинг барчаси мафкуравий сиёсат ҳукмронлиги даврида ёзилган бўлиб, уларда ўша даврдаги ҳукмрон мафкуранинг кучли таъсири сезилиб туради;

-Ўрганилаётган масалалар коммунистик мафкура тазйиқи остида расмий андозага айланган қарашлар нуқтаи назаридан бир ёқлама ёритилган ва ниҳоятда сиёсатлаштирилган;

-совет ҳукумати томонидан хотин-қизлар масаласининг “ҳал этилганлиги” ҳақидаги ғайри-илмий хулосали асослаш, миллий, диний, анъанавий қадриятларга қарши кураш ғояси тадқиқотлар моҳиятини ташкил этган;

XX аснинг дастлабки ўттиз йиллигида жамиятнинг ижтимоий ҳаётида аёллар ферменти: анъанавийлик ва ўзгаришлар мукамал алоҳида тадқиқ қилинмаган. Ўзбекистон Республикаси мустақилка эришгандан кейингина ҳолисона илмий таҳлилга кенг имкониятлар очиб берилди. Мустабид тузумнинг инқирозга юз тутиши, марксистик методологиянинг рад этилиши, миллий маънавиятнинг тикланиши Ўзбекистон тарихини ёритишга ҳақиқий илмий, сиёсатдан холи бўлган муносабатларнинг шаклланишига, шу жумладан, совет ҳокимиятининг маҳаллий миллат хотин-қизларига муносабатида тарихий ҳақиқатнинг тикланишига имкон берди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида мазкур масалани тарихчилардан Р.Х.Аминова, Д.А.Алимова миллий истиқлол ғояси асосида бугунги кун нуқтаи назаридан тадқиқ этди.

Жумладан, Р.Х.Аминова “Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг долзарб муаммолари” номли рисолида аёлларнинг олий умумтаълим даражаси уларнинг касбий машғуллигига мос келмаётганлиги, уларнинг кам малакали ёки малакасиз меҳнат билан машғуллиги эркакларга нисбатан ортқ эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: Жумҳурият саноати, қурилиши, қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати билан машғул аёллар улуши мамлакатга нисбатан юқори. Республика саноатида қўл меҳнати салмоғи 35,3 фоизни ташкил этса аёллар орасида эса 42,5 фоиздан иборат бўлди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, биз ёритаётган даврни бу ҳолатлари колониал ва совет адабиётларида ҳозирги тадқиқ қилинмаган муаммоларидан биридир.

Д.Алимова ўз монографиясида илк бор кенг қамровли манбалар асосида хотин-қизлар муаммосини танқидий ўрганган. Унда Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг тутган ўрни тарихшунослик нуқтаи назаридан ёритиб берилган. Шунингдек, олима хотин-қизлар масаласида фақат “Хужум” ҳаракати янгича баҳоланганлигини, бироқ унинг тарихи ва “аёллар кооперацияси” масаласи, 1925-1929 йиллардаги ер-сув ислохотининг хотин-қизлар эмансипациясидаги роли, ушбу йўналишдаги жамоат ташкилотларининг фаолияти, ижтимоий ишлаб чиқаришга хотин-қизларни жалб қилиш, хотин-қизларнинг аҳволига қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш сиёсати таъсири янги типдаги хотин-қизларнинг шаклланиши билан маданий ривожланишнинг ўзаро алоқадорлиги каби масалалар миллий истиқлол мафкураси асосида ўрганилиши долзарблигича қолганлигини таъкидлайди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши 90-йилларнинг иккинчи ярмида ва 2000-йилларда янги тарихий тафаккур руҳида, янги ёндошув ва методология асосида тарих фани ва ижтимоий фанларнинг яъни, иқтисод, фалсафа ва ҳуқуқ сингари деярли ҳамма соҳаларда аёллар аҳволини ўрганишга эътибор қаратилиб, хотин-қизлар масаласига оид бир қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳам химоя қилинган. Ушбу диссертацияларда тадқиқ этилаётган даврдаги совет ҳокимиятининг хотин-қизларга муносабати мустамлакачилик моҳияти миллий истиқлол ғояси асосида, илмий тарзда, ҳолис ёритиб берилган. Лекин бу тадқиқотларда муаммонинг айрим жиҳатларига ўз ифодасини топган.

Я.А.Абдуллаеванинг “Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (XIX аснинг охири ва XX аср бошлари)” номли махсус монографияси ва мақолаларига алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз, чунки, уларда архив ҳужжатларига асосланган илмий хулоса ва кенг маълумотлар берилган. У ўз монографиясида совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг хотин-қизлар ўртасида олиб борган сиёсатининг қарама-қарши характерга эга бўлганлигини, ижобий ва салбий аҳамият касб этганлигини, улар орасида иш олиб боришнинг махсус иш услублари, шакллари, механизмлари мажмуи яратилгани биринчи бўлиб аниқ мисоллар асосида кўрсатиб берилган. Советлар ва Коммунистик партия томонидан олиб борилган ишларнинг таснифи яратилган.

М.Тўхтаўжаева ўзининг хотин-қизлар масаласига бағишланган “Ўтмиш толиқтирган аёллар” асарида хотин-қизлар аҳолининг яхшиланиши жамиятга фақат ижобий таъсир кўрсатди, деб таъкидлайди.

“... бугунги кун хотин-қизларини жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳаларга қадимгидек интилаётганини ҳеч ким инкор этмайди. Кечагина совет мактаблари ва университетларида ўқиган хотин-қизлар бугунги кунга келиб ўз интеллектуал ва таълим солохиятини танлади”, -деб ёзади. Олима хотин-қизлар масаласини давлат сиёсати даражасига кўтарилишини тарихий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади.

Кейинги йилларда тарихчи олимларимиз томонидан республикамизнинг шаҳар ва қишлоқлари тарихини ёритишга катта имкониятлар яратилди. Бу тадқиқотларда хотин-қизлар фаолиятига ҳам тўхталганликлари ижобий ҳолдир. Жумладан: Э.Мирзалиев, М.Базарова, Э.Хайитбоев, Ю.Қирғизов, Т.Акрамовларнинг тадқиқотлари хотин-қизлар масаласи бўйича янги маълумотлар бериши билан аҳамиятли.

Мустақиллик йилларида чоп этилган асарлар ичида тарих фанлари доктори, профессор А.Н.Расулов, сиёсатшунослик фанлари доктори Т.Файзуллаевлар масъул муҳаррирлигидаги тўплам ва унга киритилган илмий мақолалар мустақиллик нуқтаи назаридан тадқиқ қилинган бўлиб иш учун керакли манбалар бериш билан ажралиб туради.

Чор Россияси даврида ўлканинг иқтисодий ва маданий ҳамда халқларнинг турмуш шароитини, шунингдек ўлкада хотин-қизлар соводхонлиги борасида Россиядан келган зиёли аёлларнинг фаолияти ҳақида қимматли маълумотларни иш учун берувчи тадқиқотни маҳаллий олимлар томонидан чоп этирилиши мустақиллик йилларида тарихимизнинг очилган саҳифалари тўлдирилиётгандан нишонадир. Бундай ишлар жамламасига И.Ю.Юсупов, Э.Ю.Мирзалиевлар ҳамкорлигида яратилган китобни киритиш мумкин. Аммо, бу асар ҳам ўрганилаётган муоммо учун бир ёқлама ёрдамчи ҳисобланади.

Шундай қилиб, бир мавзуну мукамал ёритиш учун илмий ва даврий ёндашиш зарур. Муаммони ёритиш эса архив манбаларига, адабиётларга ва турли тадқиқот ишларини синчиклаб ўрганишни ва уларга ҳолисона ёндашишни талаб этади. Бу борада Президент Ислам Каримовнинг “Тарихий хотирасиз баркамол киши бўлмагандек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди”, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади”, “Инсон учун тарихдан жудо бўлиш-ҳаётдан жудо бўлиш демакдир” деган методологик аҳамиятга молик сўзлари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Юқоридаги манбаларни таҳлил қилиб қуйдаги хулосага келишимиз мумкин:

- XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида жамиятнинг ижтимоий стратификациясида аёллар ферменти: анъанавийлик ва ўзгаришлар масаласи ҳозирги қадар ўрганилмаган;
- Аҳоли таркибида маҳаллий ва европалик аёллар статистикаси комплекс тарзда тадқиқ этилмаган;
- Туркистонда маҳаллий ва европалик аёллар ўзаро муносабати, ижтимоий ҳолати ва турмуш тарзи қандай кечганлиги кам ўрганилган;
- Ижтимоий ҳаётда хотин-қизлар масаласи ва мафкура масаласи, улар нисбатининг бўлиши сабабларини илмий жиҳатдан, янги мафкуравий муҳим ва миллат манфатлари нуқтаи назаридан таҳлил этилмаган;
- Хотин-қизлар ва демократия масаласини ўрганиш, танлаган мавзу ва белгиланган даврий доира муҳитида хотин-қизларга маъмурий-буйруқбозлик тизимининг салбий таъсири моҳияти аниқланмаган;
- Жамият аъзоларида сиёсийлашган тузимдан бешиш ва ундан бегоналашув ҳолатининг юзага келишини ўрганилмаган.

Мустақиллик шароитида вазият тубдан ўзгариб, юқорида қайд қилинган илмий тамойиллар коммунистик мафкуранинг сиёсий найрангларидан холи бўлганлиги учун ҳам, у ижтимоий фанларга хизмат қила бошлади. Мустақиллик тарихни ҳолисона ёритиш имкониятини яратди. “Ўзбек олимларининг куч ғайратлари билан-деб ёзади И.А.Каримов, тарихимизнинг кўпдан-кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, Темурийлар даври, XIX аср охири, XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди. Шунинг эса тутиш муҳимки, ўтмишимизни “оқлаш” вазифаси умуман олганда бажариб бўлинди, ҳозир эса асосий вазифа, тарихий таҳлилини илмий жиҳатдан ҳолисола ва ҳалол амалга оширишдан иборатдир”.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, республикамизда хотин-қизларнинг жамият-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳалардаги ролини кучайтириш асослаб берилган республика Олий мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш борасида ишлаб чиқилган дастурлар муҳим аҳамият касб этди.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI-аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998.
3. Алимова Д.А. Мустақиллик йилларида тарих фани. // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Фан, 2001..№4.
4. Алимова Д.А. Хужумга зарурият бормиди? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 11 сентябр.
5. Алимова Д.А. Ўзбекистон ижтимоий фанларида хотин-қизлар муаммоларининг ўрганилиши ва муаммолари // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва тендор муаммолари. – Тошкент: Фан, 1999.
6. Аминова Р.Х. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг муаммолари. – Тошкент: Фан, 1991.
7. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии история изучения и современные проблемы. –Тошкент: Фан, 1991.
8. Васикова М. Правовое положение женщин советского Узбекистана. – Тошкент: Узбекистан, 1981.
9. Сулайманова Х. Ўзбек хотин-қизлари коммунистик қурилишнинг қатнашчилари. – Тошкент: Фан, 1955.
10. Рахимбобоева З. Ўзбек хотин-қизлари коммунизм йўлида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949.
11. Содиқова В. Ўзбекистоннинг озода хотин-қизлари. – Тошкент: 1950.
12. Шукурова Х. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за раскрепощение женщин (1924-1929гг). – Тошкент: Госиздат, 1961; Социализм и женщина Узбекистана. – Тошкент: Ўзбекистан, 1970; Аминова. Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. – Тошкент: Фан, 1972;
13. Эргашходжаева Г.Э. Французская историография о проблемах эмансипации женщин Средней Азии в 20-годы (литература 50-80-х годов). Автореф. дисс. к.и.н. – Т.: ТашГУ, 1996.
14. Нишонбаева. К.В. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласини ҳал этишнинг маданий жиҳатлари. Автореф. дисс. кан. ист. наук. – Т.: Ўзр ФА Тарих инсти. 1998.

15. Ражабова. Д. Н. Проблемы молодёжи женщин в воззрениях джаидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.). Автореф. дисс.кан. ист. Наук. – Т.: ЎзР ФА тарих институти. 2003.
16. Абдуллаева Я. А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари. –Т.: Ижод дунёси, 2004.
17. Тохтаходжаева М. Между лозунгами коммунизма и законами ислама. – Вена, 2000; Тўхтаҳўжаева М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Ўзбекистонда жамиятнинг исломга қайтиши ва хотин-қизлар аҳволи. Вена-Т.: Худудий дастур идораси, 2002.
18. Мирзалиев Э.Ю. Базарова М.Т. Наманганинг XIX аср охири XX аср бошидаги социал-иқтисодий ва маданий ривожланиши. – Наманган: 1998.
19. Файзуллаев Т., Расулов. А.Н муҳар. Наманган тарихидан лавҳалар. – Наманган: 2010.
20. Юсупов И. Ю., Мирзалиев Э.Ю. Наманган шаҳар тарихидан лавҳалар. – Наманган: 2010.
21. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.

Мадина Қалдыбекова
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қыз-келіншектерге әшекей жасау – зергерлердің негізгі жұмысы. Ұста зергерлік бұйымдарды асықпай, жетесіне жеткізіп, тапсырыс берушінің қалауын, өзінің жанын тебіренген дүниелерді және сол тұста нақты адамдарға қажет ақпаратты едеуір мөлшерде сол бір алақандай бұйымдарға сыйғызуға жанын салған. Дәстүрлі зергерлік бұйымдардың таңдаулы нұсқаларының ерекше тартымдылығының сыры осында жатыр. Қазақ зергерлері әйел әшекейлерін жасап, оларды жасалу және көркемдік ерекшеліктеріне қарай бірнеше топтарға, түрлерге бөлген. Сол әшекейлердің ең бастыларына жеке-жеке тоқталып өткенді жөн көрдім.

Әйел әшекейінің ең қымбаты, ұзатылатын қыздың үйінен киіп шығатын бас киімі-сәукеле. Оның негізін ақ киізден биік конус тәрізді етіп жасайды. Сыртын қызыл шұға немесе қамқамен тыстап, алтыннан, күмістен, әр түрлі асыл тастардан, түсті шынылардан әшекейлер тағып, құндызбен жиектеледі. Сәукеленің жалпы кескінінің, жасалу жолдарының біркелкілігін қолда бар деректер дәлелдейді. Негізгі айырмашылығы-олардың әшекейленуінде.

Мойынға және көкірекке тағатын әшекейлер тобы екі топшаға бөлінеді: мойынға арналған және көкірекше бұйымдар. Әшекейлердің ішіндегі көлемділігімен де, бедер байлығымен де ерекше көзге түсетіні – мойынға тағатын әшекейлік бұйымдар. Мойынға арналған әшекейлердің өзі екі топқа бөлінеді: металл бұйымдар және маталық негіздегі заттар. Металл бұйымдарға тамақалқа және тамақша жатқызылады. Тамақалқа – мойынды жауып тұратын, артқы жағы тоқыма баумен байланатын, тастардан құралған әшекей. Тамақша-аты айтып тұрғандай, қыздардың мойын әшекейлерінің бірі, бұйымның артқы жағы тоқыма баумен байланатын, тікбұрышты түрдегі топсалы ілгектен құралды. Әшекейдің шеттеріне әр түрлі салпыншақтар тағылды. Мойынға арналған маталық негізден жасалған әшекейлер тікжаға және тамақша деп бөлінеді. Тікжаға – күміс әшекейлермен, тиындармен нақышталған кесте тігетін жіппен тігілген, ұзын бархат жаға, әсіресе, Батыс Қазақстанда көп қолданылды [1, 102-б.]. Тамақша – күміс торы бар және шетіне маржан тастар тағылған, моншақтармен, тиындармен қапталған матадан жасалған әшекей [2, 3-б.]. Алқалар да металдық және тастардан жасалған деп екіге бөлінді. Металдық алқаларға өңіржиек пен алқалардың үш түрі жатқызылады. Өзіндік құрылымымен, әшекейлеу тәсілдерімен ерекше назар аударатын бұйым – өңіржиек. Ол көбіне геометриялық пішіні біркелкі, бір-бірімен тіркескен жалпақша бөлшектерден жасалады. Бұйым тікбұрышты, бесбұрышты, жұмыр, тік төртбұрышты, жапырақша пішіндегі тақта, алақан сияқты ірі пластиналардан құралып, шынжырмен немесе ілгекті әдіспен байланысады. Бұйымды қолдану ареалы Батыс Қазақстан, Шығыс Арал маңы болды [2, 3-б.].

Екі қатар шынжырдан тұратын алқа қос алқа деп аталады. Моншақты алқа – янтарь, меруерт, маржан, інжу, шыны моншақтар қатарынан тұратын алқаның жалпы атауы. Алқалардың бұл түрі Оңтүстікте басым болды, сондай-ақ Солтүстік, Орталық, Шығыста да қолданыста болды, Батыс Қазақстаннан да кездескен екен [1, 104-б.].

Тұмарша-мойынға тағып жүретін әшекейдің бірі. Оны шебер зергерлер күмістен не бұрыштап, не жұмыр түтікше тәріздендіріп жасайды және мойынға іліп жүретін әсем шынжыр бау тағады [2, 4-б.]. Бұйым Оңтүстік Қазақстан аймағында басым болды, Орталық, Шығыс Қазақстаннан да кездескен. Олар тек сән үшін ғана емес, пәле-жаладан сақтау үшін де қажет деп есептелінген. Олардың ішкі жағы тегіс болады да, оған әдетте қағазға жазылған дұға, теңіз немесе өзен ұлулары, үкі қауырсыны, киесі бар деп есептелетін қой мен түйе жүні салынады [1, 105-106-б.]. Үш мүше тұмарша – екі үшбұрышты пластиналары бар шынжыр арқылы байланысқан үшбұрышты тұмар. Үш мүше тұмаршаға алтын жалатылады да, шет-шетіне көгілдір перезе тастары тізіледі. Ортасына қарайтылып, ою-өрнек салынады. Осындай бұйымдар алқа атауымен Оңтүстік Қазақстан аймағында болған [1, 106-б.]. Бұған қоса тұмаршаның сылдырауық салпыншақтары бар ұзын шынжырлы бойтұмар да біршама сәнді. Бұл да зергердің шеберлігіне қарай, күмістен жасалып, түрлі ою-өрнектер бедерленіп, алтын да жалатылады. Көзтана қылып асыл тастар да салынады [3, 122-б.]. Бойтұмар екі немесе үш бөліктен, яғни, шынжырмен не монолитпен байланысқан құбырлы және үшбұрышты пішіндерден тұрады. Бұйым Батыс, Оңтүстік аймақтарда басым болды [4, 6-б.].

Қолға арналған әшекейлер тобы үш категорияға бөлінеді: білезіктер, жүзіктер мен сақиналар [2, 4-б.]. Әйелдерге арналған әшекейдің ең көбі – білезік. Білезік көбінесе күмістен, кейде таза алтыннан да жасалды. Тек күмістен соғылған білезіктердің өзі Қазақстанның әр өңірінде әр түрлі болады. Жергілікті өзгешіліктер оның жасалу, әшекейлеу тәсілінен де, көлемінен де, сыртқы пішінінен де байқалады. Мысалы, Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс аудандарына, негізінен, жұмырланып және төрт қырланып соғылатын білезіктер тән болса, Солтүстік және Орталық Қазақстанға жұқа-тыла соғылған жіңішке білезіктер тән, оңтүстік өңіріне құйма сом білезіктер, ал батыс пен оңтүстік-шығысқа өте көлемді, сырты алтынмен буланатын көзді білезіктер тән. [5, 182-б.]. Білезіктерді үш топқа бөліп қарастыруға болады, олар: монолитті (ұштары иілген және иілмеген), байланысатын бөлігі жартылай қозғалмалы және қозғалмалы білезіктер. Ал монолитті білезіктерді екі үлкен топқа: жалпақ және көлемді деп топтауға болады. Көлемді білезіктерге жұмыр, жыланбас, қобы (қолқа, шұжық), бұрама білезіктер жатады. Ал жалпақ білезіктерге кавказ, көзді, сақиналы, шынжырлы, екіқабатты, топсалы, құйма, бес білезіктері жатады [6, 48-б.]. Өзі жалпақ, ал оған шынжыршамен жалғанған бес жүзігі бар білезік бес білезік деп аталады [5, 183-б.]. Білезіктердің тұтас және құрамды бөліктерден тұратын түрлері де бар. Екі-үш бөлшектен құралған, ашпалы-жаппалы түрін қақпақ

білезік деп атайды. Сырт бейнесіне, өрнек түріне, бір елге тән мәнеріне, орнатылған көздерінің санына қарай әр жерде әр түрлі аталатын білезіктер көп. Білезіктер, негізінде, әйелдерге тән. Бойжеткен қыз сүйген жігітіне ұнатқандығының белгісі ретінде жүзігін, білезігін сыйлайтын болған [1, 98-б.].

Қазақ зергерлерінің өте көп жасайтын әшекейлерінің бірі – әйелдерге арналатын әр түрлі сақина мен жүзіктер [3, 124-б.]. Жүзік – жалпы халықтар үшін махаббат символы саналатын киелі дүние. Бүгінгі отау тіккен екі жастың бір-біріне жүзік сыйлауы да сол ата дәстүрден келе жатқан рәсім. Саусаққа киетін әшекейлерді екі категорияға бөлуге болады: кеңейтілген жүзіктер мен жалпақтығы мен көлемдігінің әр түрлілігімен ерекшеленетін сақиналар. Жүзіктер де көлемді және жалпақ түрлерге бөлінеді екен [5, 183-б.]. Сақина мен балдақты жүзік деп те атаған. Сақинаны, көбінесе, күмістен, кейде алтыннан жасатады. Сақинаның жасалуы жүзікке қарағанда оңай. Өйткені, оның сыртына шапқымен шеку, бізбен безеу тәсілдерімен орындалатын қарапайым ою-өрнектерден басқа ештеңе жүргізілмейді, кейде тіпті, ешбір ою-өрнексіз жасалатындары да аз емес. Нақышты қолдану техникасына және жасалған материалына байланысты жүзіктердің атаулары өзгеріп отырған: кавказ сақина, жез сақина, тасты сақина және тағы басқалар. [6, 44-б.]. Құс тұмсық жүзікті қыздар ғана тағады. Ол қанатты құстай еркін, басы бос дегеннің белгісі [2, 5-б.]. Қазақстанның батысы мен оңтүстік-батысында құдағи жүзік деп аталатын өте көлемді және аса сәнді жүзік жасалады. Мұның бауырында екі саусаққа бірдей кигізетіндей қосарланған екі сақинасы болады. Ал, жүзік беті көлемді келеді. Сонымен бірге асыл тас, түсті шыныға қоса, міндетті түрде, алтындалып әсемделеді. Мұның құдағи жүзік аталу себебі бар. Әдетте, оны ұзатылған қыздың енесіне, яғни, құдағиға бір жылдан соң тарту ету үшін арнайы жасатады. [4, 7-б.]. Жүзіктің Қазақстанның бар облыстарында дерлік кең тараған түрінің бірі – құсмұрын жүзік. Құстың суреті қолөнер туындыларында өте жиі ұшырасады. Құс ежелден-ақ еркіндік пен бақыт, қайырымдылық пен бейбіт өмір белгісі іспетті. Ал балдақ деп көзі жоқ, бірыңғайын айтады. Ертерек кезде еркектер көбінесе балдақ салады екен. Балдақтарды түрлерге бөліп атамайды, тек алтын балдақ, күміс балдақ деп атайды [2, 5-б.].

Үнемі тағып жүретін әшекейдің бірі сырға болып табылады. Сырғаның әр түрлі үлгідегі түрлері мен нұсқалары өте көп. Сырғаның, әсіресе, өрнекті жалпақ түрлері кең тараған. Сырғалар да жалпақ және көлемді болып бөлінеді. Өз кезегінде, жалпақ сырғалар да түршелерге жіктеледі: дөңгелек тұрпатты (пластиналы және жүзікті нұсқалары) сырғалар, жасалу сипаты бойынша селдір, сымды және пластиналы нұсқаларына бөлінетін күрделі тұрпатты сырғалар. Жалпақ сырғалар – жүрек, айбалта, алқа, дулыға, жапырақ, найза, үшбұрышты, ромб түріндегі бірбөлшекті, екібөлшекті және үшбөлшекті пластиналы сырғалар. Көлемді сырғалар болса, екі түршеге бөлінеді: салпыншақсыз және салпыншақты сырғалар. Шар үлгісіндегі немесе ұзын салпыншақ болып келетін күмбез сырға, қозалы сырға, төлме төбе сырға да кезінде кең тараған [1, 96-б.].

Шашқа арналған әшекейлердің үш түрге жіктеледі: шаштың ұшына тағылатын, шаштың түбіріне тағылатын және матамен тысталған шаш бұйымдары. Біріншісіне шаштеңге, меруерт шолпы, шолпыширатпа шолпылар жатқызылады. Шолпы мен шаш теңге бұрымның ұшына ілінеді. Бұлар көбіне қос тоғыз теңгенің тізбегінен құралады. Теңгелер бір-біріне жоғарыдан төмен қарай жалғанады. Шолпы – әйел әшекейлерінің ішінде сәнді әрі күрделілерінің бірі. Қазақ арасында оның түрлері өте көп. Шолпыны сән-әшекей ретінде, сондай-ақ оның салмағының әсерінен шаш ұзын болып өседі деп таққан [1, 99-б.]. Кейде ақша теңгелерін өзара үзбелеп, алақан жасап, олардың бұтақталған теңгелер тізбегінің бауларына меруерт, маржан, жарқырауық тастар өткізіп те шолпы жасайды. Меруерт шолпылар дөңгелек немесе гүл пішініндегі меруерт айылбастардан (тігінен әр түрлі композициялық ретпен тұратын) құралады. Осындай бұйымдар Орталық, Шығыс Қазақстанда болған, сондай-ақ Солтүстік пен Оңтүстік Қазақстанда да кездеседі. Ширатпалы шолпылар түйіршік таспен сәйкестенетін селдір өрнектеу техникасымен жасалған медальондардан құралады. Екінші түрге үзбелі шашбау, шаштүлек, шашкерме жатады. Шашбау бір-біріне сым үзбелер арқылы жалғасатын, ортасына асыл тастардан көз қондырылған теңгелердің тізбегінен тұрады. Мұнда салпыншақтар біріне-бірі тегіліп, шылдырлап, сыңғырлап, сүйкімді дыбыстар шығарып тұрады. Сондықтан қазақта «сыңғырлаған күлкісіне сылдыраған шолпысы үн қосар» деген қанатты сөз де бар [2, 5-б.].

Шекелі, аты айтып тұрғандай, сәукеленің немесе үкілі қасабаның төменгі жиегінен екі жақ шеке тұсқа тағылатын сәндік бұйым. Ол көбінесе сән-салтанаттар мен той-томалақтарға тағылады. Негізі күмістен жасалып, маржан, ақық, көзтана сынды әшекейлермен безендірілген шекеліктің ұлттық киім киген аруларымызға ерекше сән-салтанат пен көрік берері даусыз. Қазақстанның Оңтүстігі мен Батысында басқа киетін шекелік кең тараған [5, 185-б.]. Жалпы, шашқап, шолпы, шашбау, алқа, өңір сияқтылар бой түзеу бұйымдар болуымен қатар, шашты күнге күйіп-сынудан, шаң-тозаңнан сақтау үшін де өте қолайлы.

Ендігі бір зергерлік өнер туындылары – белбеулік әшекейлер. Жалпы, белбеулік әшекейлер екі категорияға бөлінеді: белбеулер және қамзолға арналған қапсырмалар.

Қапсырма – түймесіз киілетін қамзол, шапан сияқты ұлттық киімдердің қос өңірін қапсыру үшін жасалған сәндік бұйым. Әсіресе, қамзолдың сыртынан әйел адамға белдік буынып жату ерсілеу көрінер еді. Оның үстіне қапсырма осындай үлкен қызмет атқаруымен қатар, ұлттық киім ансамблінің бір әсемдік бөлшегі ретінде әрін кіргізетін болған. Үшіншіден, адамның өңірін далаңдатпай, жинақы жүруіне көмегін тигізеді [3, 126-б.]. Әшекейлі қаңылтыр жапсырмасы көркемдеп өрнектелгендіктен, белдіктер де зергерлік өнер туындыларының қатарына кіреді. Археологиялық материалдарға салпыншақты әшекейлі былғары белдіктер сақ дәуірінен бері кең тараған, және жалпы ертедегі ортағасырдан кейінгі орта ғасыр дәуіріне дейін Еуразияны мекендеген барлық көшпелі халықтарда кездеседі [5, 186-б.].

Белбеулерді де ширатпа, белбеу, күміс белбеу, датқалық белбеу, кемер (шытыралы), кісе белбеулер деп бөлген. Ширатпалы белбеу – ілгекті-сақиналы немесе топсалы әдістермен байланысқан тастар орнатылған, күрделі пішіндегі селдір түйіннен жасалған белбеу. Күміс белбеу топсалы әдіспен байланысқан тік төртбұрышты, тік бұрышты, айылбастардан тұратын белбеу болып табылды. Датқалық белбеу – ескі үлгіні көрсететін, күміс, алтын сымдардан өрілген белбеу [6, 17-б.]. Кісе жасы келген еркектерге арналып жасалады. Оны әдетте сырт киімнің сыртынан буынады. Күміс белдік, кемер белбеу кербез жігіттер мен қыз-келіншектерге тән болса, күміс кісе, әдемі дөңдеулер саихалы қарттарға, сапар кезгіш батырларға тән.

Атап айтқанда, түрлі-түсті сәнді түйреуіштер мен қаптырғыштар, түймелер мен қаптырмалар, асыл тасты тұмарлар мен зергерлік бұйымдар, тіс шұқығыштар мен шаш тұтқыштар, тағы басқа толып жатқан киімге сәндік үшін тағылатын заттар әшекейлер шоғырын толықтырып, киім-кешектердің эстетикалық тартымдылығын арттыра түседі. Сонымен қатар, әсерлік қуаты мол, түрі мен өрнегінің айқын үйлесімімен ерекшеленетін қазақ әшекейлері бұрын-соңды өткен талантты зергерлердің айшықты мұрасы, әрі ұлттық мәдениеттің асыл қазынасы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тохтабаева Ш. Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
2. Ниязова Н. Н. Әсемдікке құштарлық академиясы. – Алматы: ЖАҚ «Рост», 2001.
3. Тохтабаева Ш. Ж. Казахские ювелирные украшения. А.-А., 1985.
4. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995.
6. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Алматы, 1993.

Научный руководитель:

доктор исторических наук, профессор Артыкбаев Жамбыл Омарович.

Леонід Кравчук
(Тернопіль, Україна)

**МАТЕРІАЛЬНЕ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТИ ВХОДІ РАДЯНІЗАЦІЇ
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У 1939-1940 Р.Р.**

Основним джерелом матеріального забезпечення навчальних закладів та органів управління освітою були обласні фонди будівельних, технічних, паливно-енергетичних, сировинних та інших матеріалів і ресурсів, розподілом яких займався обласний плановий відділ. Показовим у цьому плані виступає "План розподілу паперу із фондів першого кварталу 1941 року по Тернопільській області", підписаний головою облплану. Із однієї тонни паперу, передбаченого на потреби різних організацій та установ області, 600 кг виділено виконкомом районних рад, що можна означити як "першу групу потреб". До "другої групи потреб" віднесені обласні фінансовий і земельний відділи та облвійськкомат, які отримали в сукупному по 30 кг паперу на квартал. Сюди ж необхідно зарахувати і народну освіту, яку в розподілі фондів представляли облвно, обласний інститут удосконалення вчителів та освітянська торгівельна організація "Укршкілпостач", що отримували по 30 – 35 кг паперу для потреб шкіл області та для внутрішніх потреб установи. Організації, віднесені до "третьої групи потреб", отримували по 20 кг паперу, а решта – по 5 – 10 [1]. Саме такий фондовий підхід до розподілу матеріалів створив можливості для породження корупційного принципу "вибити із центральних фондів", навколо якого оформилась корупційна схема "установа розпоряднику фондів – "гонорар", розпорядник фондів установи – додаткові фондові матеріали".

Функціонував ще один офіційний, дозволений нормативами чинного законодавства, шлях одержання додаткових засобів матеріально-технічного забезпечення навчального процесу із державних фондів – офіційне звернення керівництва навчального закладу до вищого (згідно управлінської субординації) керівного освітянського органу. Прикладом може служити лист дирекції Кременецького державного учительського інституту від 22.08.1940 року до Тернопільського обласного відділу народної освіти з проханням "відпустити матеріали, необхідні для завершення нового будівництва". Серед 26 найменувань – 50 куб.м дошок, 300 кв.м фанери, 200 кв.м дубового паркету, 200 листів покрівельної жерсті, 3 тис. штук вогнетривкої цегли, 15 тонн цементу, 200 кг олії, карбід, кисневі балони, цвяхи, віконне скло, лінолеум, а також 30 л бензину і 40 л 96 %-ного спирту [6]. привертають увагу обсяги "заявки" на бензин і спирт. З цього приводу виникають кілька запитань: чому серед будівельних матеріалів виявився спирт? чому для будівництва нового приміщення потреба у спирті виявилася більшою за потребу у бензині? чи помітило таку невідповідність обласне керівництво? Яким чином і в яких обсягах облвно задовільнило прохання учительського інституту, невідомо. Однак з цього стає зрозумілим, що керівництво навчальних закладів постійно відчувало гостру потребу в матеріально-технічних засобах, а тому змушене було виявляти "господарську кмітливість і винахідливість", аби будь-яким чином здобути необхідний матеріальний ресурс для забезпечення навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що навчальним закладам була надана, хоч і обмежена, можливість самостійно заробляти кошти для розширення, вдосконалення та утримання своєї матеріально-технічної бази. З цього приводу звернемось до одного оригінального документа, що зберігається у фондах Державного архіву Тернопільської області. Йдеться про Наказ № 6381 заступника наркома освіти УРСР тов. Бухало С.М. від 15.12.1939 року. Хоча цей наказ стосується Одеського державного педагогічного інституту, його наявність у Тернополі свідчить про те, що він був чинним і для вищих закладів освіти Західноукраїнського регіону. В Наказі зазначено: "...дозволити існування у складі Одеського державного педагогічного інституту таких підсобних закладів: а) пральня, б) столярня майстерня. Вищезгадані підсобні заклади діють на основах повної самооплатності, без будь-якого фінансування з державного бюджету чи спец коштів педінституту. Статут, план роботи, кошторис і звітність по цих закладах затверджує директор педінституту. Для перерахунку коштів і проведення розрахункових операцій по допоміжних закладах директору педінституту дозволяється відкрити окремий поточний рахунок в Держбанку згідно з дозволом НКФ УРСР № 5/ 258 від 16 травня 1938 року" [2].

Додатком до згаданого Наказу служить наявне в цих же архівних фондах Положення про столярну майстерню педінституту, затверджене директором тодішнього Одеського державного педагогічного інституту. У Положенні зафіксовано, що майстерня організована на підставі цитованого нами Наказу № 6381 з метою здешевлення і покращення робіт з культурно-побутового обслуговування студентів і господарського обслуговування інституту. Зазначено, що майстерня входить до складу адміністративно-господарської частини інституту, але існує поза бюджетом інституту на засадах госпрозрахункової одиниці із самостійним балансом, здійснюючи всі свої фінансові операції через поточний рахунок у Держбанку, який відкритий для допоміжних структур інституту. Майстерня має виробничу програму, кошторис і штат, затверджені помічником директора педінституту з адмінгоспчастини, і виконує всі роботи за цінами, затвердженими ним же. Облік і звітність майстерні знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні головного бухгалтера інституту. Прийом, звільнення і переведення працівників майстерні здійснюється наказом помічника директора педінституту з адмінгоспчастини за поданням завідуючого майстернею. Завідуючий майстернею виконує всі функції, необхідні для забезпечення господарських і виробничих потреб майстерні і несе персональну відповідальність за дотримання правил техніки безпеки, протипожежних заходів, санітарних та інших правил, обов'язкових для підприємств усупільненого сектора. Однак баланси і річний звіт майстерні затверджує директор педагогічного інституту [3]. Така детальна регламентація діяльності госпрозрахункової одиниці начального закладу засвідчувала можливості цієї господарсько-економічної структури

самостійно здійснювати виробничу діяльність, а отже, і виконувати функції додаткового джерела матеріально-технічного забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів. Сама декларація нормативної мети діяльності столярної майстерні – "здешевлення обслуговування" – вказує на майстерню як позабюджетне джерело задоволення матеріальних потреб навчального закладу. Привертає увагу і те, що в Положенні про майстерню нічого не говориться про використання її як навчально-практичної бази трудового навчання і виховання студентів чи про участь студентів у виробничому процесі як форму виробничої практики, передбаченої навчальними планами багатьох педагогічних спеціальностей. З часом досвід Одеситів був запозичений тернополянами: виробничі структури у різних їх формах і масштабах почали працювати у різних навчальних закладах області (Кременецькому учительському інституті, технікумах, професійно-технічних училищах).

До формування та розширення навчально-матеріальної бази реформованих і новостворюваних навчальних закладів західноукраїнських областей залучалися вищі заклади освіти Східної України, що здійснювалося різними способами. Показовим у цьому плані був зв'язок Кременецького учительського інституту з Київським державним університетом ім.Т.Г.Шевченка – столичним навчальним закладом, заснованим століття перед цим на базі перевезених до Києва матеріально-технічних ресурсів і навчально-методичного обладнання, в тому числі бібліотеки, ліквідованого у Кременці відомого Волинського ліцею. Керівництво учительського інституту звернулося до свого історичного освітнього спадкоємця щодо допомоги у справі забезпечення навчального процесу науковою і навчально-методичною літературою. Дирекція університетської бібліотеки у листі-відповіді заявила про готовність допомогти інституту за змістом прохання, насамперед в інформуванні про періодичні видання, необхідні навчальному закладу у підготовці фахівців, що можна повноцінно здійснити лише з урахуванням профілів підготовки та спеціальностей, за навчальними планами яких працює інститут. Окрім цього, бібліотека університету надала інституту інформацію про республіканські та союзні видавництва і книготоргівельні організації, що здійснюють розповсюдження академічної літератури для вищих закладів освіти, як-от, відділення "Академкниги" АН СРСР у Києві, книжковий магазин "Київ" АН УРСР, а також бібліотечні колектори "Укркигокультторгу", який постачає літературу бібліотекам України, і Московський колектор наукових бібліотек. Саме до них необхідно звертатися керівництву навчальних закладів щодо поповнення книжкового фонду своїх бібліотек. Столичні фахівці пропонують провінційним колегам скористатися послугами системи "Книга – поштою", для чого необхідно попередньо ознайомитися з бібліографічним виданнями Всесоюзної книжкової палати та книжкової палати УРСР. Серед столичних рекомендацій кременчанам акцентована пропозиція передплатити кілька бібліографічних видань, насамперед, "Книга і пролетарська революція", "Марксистсько-ленінська література", "На допомогу марксистсько-ленінській освіті" (всі – російською мовою). Дирекція університетської бібліотеки обіцяє: "З отриманням від вас даних про профіль вашого закладу ми, можливо, зуміємо надіслати вам деякі видання нашого університету" і пропонує: "Були б вам вдячними за інформацію щодо можливості отримати від вас у формі обміну чи купівлі видання, що опубліковані західноєвропейськими мовами протягом 1914 – 1939 рр. з таких дисциплін, як фізика, математика, зоологія, ботаніка, геологія, географія, література, історія, юридичні науки, лінгвістика" [4].

До листа додано список журналів і газет, передплачених бібліотекою університету на 1940 рік і необхідних для інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу. Серед 261 періодичного видання лише 40 – україномовні. Причому до обов'язкових для використання у науково-педагогічній роботі віднесені "Антирелигиозник", "Безбожник", "Большевик", "Большовик України", "Большевистская печать", "Блокнот агитатора", "Ворошиловский стрелок", "За комуністичне виховання дошкільника", "За більшовицьку пропаганду і агітацію", "Коммунистическое строительство", "Комсомольский пропагандист", "Комуністична освіта", "Политпросветработа", "Под знаменем марксизма", "Партийное строительство", "Пропагандист", "Партійний робітник України", "Сталинское племя", "Комсомольская правда", "Молодой колхозник" і т.п.

Про ідеологічний акцент інформаційно-літературного забезпечення навчального процесу свідчать штучно заідеологізовані назви періодичних видань за тематикою різних наукових профілів і сфер суспільного життя: "Вопросы советской торговли", "Красный библиотекарь", "Советская музыка", "Советское студенчество", "Советское фото", "Советская наука", "Советская агрономия", "Советские субтропики". Крім них, "советскими" виявилися ботаніка, Арктика, мистецтво та багато іншого. За назвами періодичних видань все інше підпадає під категорію "соціалістичне": "Соціалістична культура", "Соціалістичне сільське господарство", "Социалистическое животноводство", "Соціалістичне тваринництво", "Социалистическое земледелие" [6].

Якщо весь перелік періодичних видань привести до спільного знаменника, то інформаційно-літературне забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів у вищому закладі освіти має бути "комуністичним", "радянським", "соціалістичним" – і ніяким іншим, бо навіть природничо-наукові дисципліни і галузі аграрної науки повинні мати ідеологічне "забарвлення".

Забезпечення навчальних закладів, насамперед загальноосвітніх шкіл, навчальною літературою, наочним і письмовим приладдям здійснювало Українське об'єднання державної торгівлі "Укркниготорг", що мало свої контори в усіх областях України. Підрозділи "Укркниготоргу", бібліотечні колектори, здійснювали планове комплектування шкільних бібліотек соціально-економічною, художньою, дитячою, педагогічною та іншою літературою для позашкільного читання учнів і для вчителів. Книги надсилалися школам в оправі та з повною бібліотечною обробкою.

Література:

1. ДАТО. Ф.Р-1833. ОП-6. спр.35. арк.13
2. ДАТО. Ф.Р-21. ОП-3. спр.1. арк.1.
3. ДАТО. Ф.Р-21. ОП-3. спр.1. арк.2.
4. ДАТО. Ф.Р-21. ОП-3. спр.1. арк.3.
5. ДАТО. Ф.Р-21. ОП-3. спр.1. арк.4
6. ДАТО. Ф.Р-21. ОП-3. спр.1. арк.7 – 12.

Botirjon Mallabayev
(Namangan, O'zbekiston)

MUSTAQILLIK DAVRIDA O'ZBEK XALQINING MA'NAVİY QIYOFASIDAGI O'ZGARISHLAR VA ULARNING DEMOKRATIK JAMIYAT QURISHDAGI AHAMIYATI

Istiqlol o'zbek xalqi ma'naviy dunyosida yangi o'zgarishlarni boshladi. Yurtimizda milliy mustaqillikka erishilgach, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy sohalaridagi juda katta o'zgarishlar bilan birga mafkura sohasida ham tub burilishlar amalga oshirildi. O'zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O'zbekiston mustaqillikka erishgan sanadan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy tomirlaridan kuch olgan o'zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlar, turmush-tarzi o'ziga xos uyg'onish va yangilanish pallasiga qadam qo'ydi.

Prezidentimiz, xalqimiz ma'naviy qiyofasini o'zgartirish jarayonlarini tadrijiy tarzda amalga oshirishda asosan, ikki yo'nalishda amaliy faoliyatlarni tashkil etish, ya'ni an'anaviy azaliy qadriyatlarimizga, bugungi milliy taraqqiyotimizga xizmat qiladigan xalqimizning urf-odatlar, tili, dini, ruhiyatiga, qisqacha aytganda, dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanish bo'lsa, ikkinchisi-umuminsoniy va zamonaviy yutuqlarga tayanish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatib berdi. Ma'lumki, tafakkur tarzi, dunyoqarash, ruhiyat omillari fe'l-atvor, xarakter tizimida o'zak jihatlar hisoblanib, barcha o'zgarishlarning ibtidosidir. Tafakkur tarzini takomillashuvida esa ma'naviy-ma'rifiy omillar muhim rol o'ynaydi.

Mamlakatimizda ta'lim xaqidagi qonun va kadrlar tayyorlash Milliy Dasturining qabul qilinishi, ma'naviyat omilining davlat siyosatida ustuvor yo'nalishga aylantirilishi, bu borada amalga oshirilgan keng ko'lamdagi faoliyatlar millat fe'l-atvori, tafakkuri o'zgarishlariga jiddiy turki berdi. Ikkinchi jihatdan esa jamiyatimizning rivojlangan davlatlar bilan hamkorlik doiralarning, ilmiy-texnikaviy, madaniy uyg'unlashuv miqyoslarining muntazam kengayib borishi kishilarimiz dunyoqarashi, turmush tarzida yangicha yondoshuvlarni tarkib toptirayotir. Binobarin, xar qanday taraqqiyot, sivilizatsiyalar turli xalqlar ma'naviyati, madaniyati, erishgan yutuqlari va intilishlarining sintezidan tug'iladi.

O'zbek xarakterini o'rganish va o'zgartirishning tamal toshini jadid bobolarimiz quygan edi. Ular jahon kezib, qiyoslab, o'zbekning zamonning ilg'or millatiga aylantirish uchun milliy tarbiyaviy ishga kirishdilar. Bu o'z maqsad va mohiyati bilan o'zbek xarakterini isloh qilish edi. Chunki Turkistonning ahvoli jahonning o'sha davrdagi taraqqiyotidan ancha orqada edi. Xabarsizlik, hafsalsizlik, mehnatga, el-yurt ravnaqi va obodonchiligiga ishtiyoqsizlik, kelajak uchun kurashmaslik, g'ayratsizlik, umummilliy darajada namoyon bo'lganligi tufayli jadidchilar millatni bu sifatlaridan ma'rifiy yo'l bilan tozalash yo'lini tanladilar. O'zbek xarakterini XX asrning peshqadam millatlari darajasiga ko'tarish uchun qator chora tadbirlar, vazifalarni belgilab, qisman bo'lsada amalga oshirdilar. Sovet tuzumi millatparvarlarning bu say-harakatlariga chek quydi. Kommunistik tarbiya sovet xarakterini shakllantirishga kirishdi. O'zbek xalqiga mehmondo'st, mehnatsevar, paxtakor bo'lishga ruxsat berildi.

Bular – o'zbek sovet xarakterining yetakchi chizgilari sifatida ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Milliy o'zlikni, milliy davlatchilikni, milliy kelajakni orzu qilishga, an'analarni tiklashga qaratilgan har qanday intilishga millatchilik aybi to'nkaldi. Shu sababli sovet xarakterini o'zbek muhiti to'la qabul qilmadi. Ijtimoiy konformizm rasman sovet kishisi, qalban o'zbeklik, rasman ateist – qalban musulmonlik uch avlodda davom etdi. Sovet xakteri, sovet tuzumi kabi asosan ko'chada yashadi. O'zbeklar sovet xarakterini ishonada qoldirib, oilalarida, uylarida, mahallalarida milliy hayotga – o'zligiga qaytar edilar.

Milliy xarakter shu tariqa 70 yil davomida bir biriga zid ikki tarkibiy qismga bo'linib, ikkilanib yashadi. Parvarishsiz qoldirildi. Zero, jadidchilardan keyin o'zbek milliy tafakkurini, xarakterini jahonning mutaraqqiy millatlari darajasiga ko'tarish ishi to'xtab qoldi.

Chor Rossiyasi hamda sovetlar mustamlakachiligi davrida xalqimizga xos bo'lgan hamjihatlik, jangovarlik, har ishda so'z va ish birligi singari fazilatlarga jiddiy zarar yetkazildi. Xalq orasida milliy birlikka intilishdan ko'ra guruh, etnik, mahalliy va hududiy ayirmachilikka berilish kuchaydi. Xalq ma'naviy qiyofasida taqdirga tan berish, hamma narsaga rozi bo'lib ketaverish, loqaydlik kabi xislatlar avj oldi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'tmishdan meros bo'lib o'tgan ana shunday salbiy holatlarga yangicha nigoh bilan qarash, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosimizni, o'tmish tariximizni, qolaversa, umummilliy ma'naviy islohotlarni amalga oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi va ular davlat siyosati darajasidagi g'oyat muhim vazifa qilib belgilandi. Bugungi kunda hayotiy zaruratning o'zi xalqimiz fe'l-atvori, ma'naviy dunyosini yangilashga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda.

Jahonning milliy mustaqillikka erishgan Osiyo va Afrika mamlakatlari taraqqiyotning uch yo'lidani birini tanladilar: milliy modernizm, milliy konservatizm, milliy reformizm. Bu yo'nalishlarga mos milliy ma'naviy qiyofa shakllantirildi. Milliy modernizm – milliy, ajdodlar an'analari jahon sivilizatsiyasining yutuqlari bilan uyg'unlashtirib yashash, milliy konservatizm qadimiychilik. Ota-bobolar qanday yashagan bo'lsa, shunday sharoitda yashash, milliy reformizm – milliy an'analardan voz kechib, taraqqiy etgan boshqa mamlakatlar turmush tarzini qabul qilish. Biz milliy modernizm yo'lini tanladik, bu milliy zamonaviylashuv yo'li sifatida 100 yil avval jadid bobolarimiz tamonidan asos solingan yo'l edi. Faqat bu yo'lni davom ettirish bizning vazifamiz bo'lib qoldi.

Istiqlolimiz davlat tuzumi va jamiyat o'rtasidagi tubsiz jarlikka barham berdi. Kishilar davlat hokimiyatiga nisbatan an'anaviy hadik, qo'rquv ilojisizlik va g'animlik tuyg'ularidan xolos bo'ldilar. Aholi davlatga faqat tobeklik maqomidan ozod bo'lib davlat bilan teng huquqiy hamkorlik munosabatlarga kirisha boshladilar. Davlat odamlarga o'z turmush tarzi, xo'jaligi, individual va jamoaviy mehnat faoliyatlarini yulga qo'yish uchun pul kreditlari texnika, sug'urta kafolatlar bilan real ko'makchi mavqeiga o'zgardi. Demak, davlat va qonunchilik tizimi odamlar, jamiyatning o'zgarishi uchun shunday huquqiy shart-sharoitlarni yuzaga keltirdiki, toki shu o'zgarishlar mohiyatan iziga qaytmas xususiyat kasb etdi.

Albatta, bozor munosabatlari aholi ruhiyati, turmush tarzi mehnat faoliyatlari mazmuniga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Shu ta'sirlar oqibatida odamlar xulq-atvori, fe'li, xarakterida ham ma'lum o'zgarishlar yuz bera boshladi. Bozor munosabatlari xalqimiz uchun unikal bo'lgan bag'rikenglik, jamoaviylik, hotamtoylik singari fazilatlarga rahna solish xavfini tug'dira boshladi. Ana shunday muhitda xalqimiz mentaliteti, xarakter birligi va o'ziga xosligini saqlab qolishdek katta ijtimoiy zarurat yirik umummilliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, bu muammo xaqiqatdan ham g'oyatda dolzarb ijtimoiy vazifa sifatida Prezidentimiz asarlarida batafsil tahlil qilib berildi. Xalqimizning yuqorida qayd etilgan umuminsoniy mohiyatga ega bo'lgan ezgu fazilatlarni asrash va ijobiy holatlar sifatida endigina bo'y ko'rsatayotgan yangi milliy jihatlar va xususiyatlarga keng imkoniyatlar ochish uchun ilgari tajribada bo'lmagan, ammo eng turli yo'l, muammoning donishmandona yechimi Prezidentimiz tomonidan ilgari surilib hayotga faol joriy etila boshlandi. Bu yechimni mazmuni va mohiyati e'tiboriga ko'ra yalpi ma'naviy tiklanish yo'li, ma'rifat, ilm, madaniyat yo'li deyish mumkin. Zero, o'zgargan tuzum va o'zgarayotgan jamiyat,

tobora kuch olayotgan bozor iqtisodiyoti, tashqi va ichki muxolifiyat ta'siri sharoitida asosi mustahkam, poydevori kat'iy faqat bir omil ya'ni ilm-ma'rifat kuchigina xalq ma'naviy birligini saqlash imkonini berar, millatni o'z yaxlitligini asragan holda yangi taraqqiyot ko'lamlariga olib chiqishni muqarrar qilarg edi. Darhaqiqat, xuddi shu yo'l tajribalari bugungi kunda Prezidentimiz nechog'li xaq, bo'lganliklarini real isbot etmoqda.

O'zgarayotgan muhit tabiiyki o'zgargan yangi shaxslarni tarkib toptiradi. Hozirgi bozor sharoitida tabiiy tarkib topgan mulkiy farqlar, intellektual, axloqiy va estetik tafovutlar xalqimizning umumiy fe'l-atvor birligidan uzoqlashtirib xarakterlar rang-barangligini yuzaga keltirmoqda. Bunday sharoitda xalqimiz o'ziga xosligini belgilovchi, totuvligini ta'minlovchi mehr-oqibat, hurmat-izzat hamdardlik, o'zaro beg'araz yordamga tayyorlik, sadoqat singari fazilatlarining odamlar orasidagi ta'siri, tarbiyaviy kuchi kamayishi xavfi tug'ilmoqda. Ammo bozor sharoitida kishilar tabiatini muayyan darajada o'zgartimasdan turib iqtisodiy mexanizmlarni ishga tushirishning ham imkoni yo'qdir. Ammo bu o'zgarishlar ko'lamining umuminsoniy me'yorlar darajalaridan chetga chiqmasligi, milliy qadriyatlarimizga rahna solmasligiga hushyor turishimiz lozim. Prezidentimiz bu xususda alohida to'xtalib O'zbekiston taraqqiyotining va bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos va o'ziga mos yo'lini asoslab berdilar. Bu yulning eng muhim o'ziga xosligi insonni e'zozlash, uning ma'naviyatini asrash milliy qadriyatlarimizga, xalqimiz xarakteridagi ezgu fazilatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, milliy an'analar va odatlarga sadoqat bilan yondashuvdan iboratdir.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq demokratik tuzumning elementi va asosiy xususiyati bo'lgan nodavlat va notijorat tashkilotlari, sotsial institutlarning jamiyatdagi o'rni faollashib bordi, ko'p partiyalik tizimi shakllandi. O'zgarish va yangilanish jarayonlarida millat birligini ta'minlash, xayrli istiqbolga umid va ishonchini shakllantirib borish maqsadida milliy g'oya tamoyillariga tayanildi.

Ushbu yo'nalishda Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashi tashkil etildi. Prezidentimiz rahbarligida milliy istiqlool g'oyasining tushuncha va tamoyillari, uning demokratlashtirish jarayonidagi o'rni masalalarining ma'naviy va nazariy asoslari ishlab chiqildi. 2006 yil 25 avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan Respublika ma'naviyat va ma'rifat Kengashi milliy mafkura ilmiy targ'ibot markazi o'rniga ilmiy-amaliy yunalishda faoliyat olib boradigan Milliy g'oya va mafkura ilmiy amaliy Markazi tashkil etilishi tafakkurni demokratlashtirish jarayonidagi faoliyatni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilganidan dalolat berdi.

Qarorda mazkur markazning asosiy vazifalaridan biri fuqarolarimiz qalbida milliy tafakkur va sog'lom dunyoqarash asoslarini mustahkamlash, ularni ongli yashashga, o'z fikriga ega bo'lishga, turli ma'naviy tajovuzlarga qarshi sobit tura olishga qodir bo'lgan irodali, fidoyi va vatanparvar insonlar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan amaliy tavsiyalar tayyorlashdan iborat deb ko'rsatilgan.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yangilanish va taraqqiyot siyosatining strategik maqsadi esa, – huquqiy demokratik davlat va bozor iqtisodiyotiga asoslangan fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iborat. Prezidentimizning qo'yidagi so'zlaridan mustaqillik yillaridagi o'zgarishlarning mohiyatini bilib olishimiz mumkin: "Hayotimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarimizning samaradorligi avvalo xalq ma'naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning chuqur o'rganilishi, an'ana va urf-odatlarimizning saqlanishi, madaniyat va san'at, fan va ta'lim rivoji eng muhimi jamiyat tafakkurining o'zgarishi bilan bog'liq".

Yurtimizda demokratlashtirish yulida olib borilayotgan sa'y-harakatlar, unda fuqarolarning demokratik jarayonlarni idrok etish salohiyatini e'tiborga olish ko'ppartiyalik tizimini takomillashtirishda ham namoyon bo'lmoqda, Jamiyatni bosqichma-bosqich isloh etish, milliy taraqqiyot modeli, real hayotdagi ijtimoiy tafakkur bosqichini e'tiborga olgan holda siyosiy partiyalar rolini yanada kuchaytirish lozim bo'ladi. Ko'ppartiyalik tizimining takomillashtirish ijtimoiy-siyosiy hayotda sog'lom raqobat kuchayishiga, fuqarolarni ijtimoiy faolligi oshib, siyosiy ongini oshishiga, davlat va siyosatdan begonalashuv ruhiyatini yuqolishiga vosita bo'ladi. Prezidentimiz tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga kiritilgan "Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risidagi Konstitutsiyaviy qonun" va "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga (89-moddasiga, 93-moddasining 15-bandiga, 102-moddasining ikkinchi qismiga) tuzatishlar kiritish to'g'risidagi qonun" loyihalari bu borada katta imkoniyatlarni yaratadi. Ularning mohiyatida davlat boshqaruvida ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal qilishda partiyalar ta'siri va rolini oshirish jamiyat fuqarolari va davlat siyosatida partiyalarning bog'lab turuvchi vosita sifatidagi vazifasini yanada kuchaytirish masalalari yotadi. Mustaqillikning o'tgan yillari davomida kishilar ongida shakllantirilgan yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq, farovonligi uchun mas'ullik tuyg'ularining amaliyotda aks etishi, ularning real harakatlarda ifodalanishida partiyalarning jamiyatdagi faoliyati samarasini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini mustahkamlash yo'lida eski tuzum asoratlardan, milliy tabiatimizga yot va begona mafkuraviy qarashlardan voz kechib, yangi hayot, yangi jamiyat qurish, uning konstitutsiyaviy asoslari va demokratik prinsiplarini qaror toptirish borasida izchillik bilan faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar Prezidentimiz ta'biriga ko'ra: "Islohot islohot uchun emas, avvalo inson uchun, inson manfaatlarini ta'minlash uchun" degan prinsipga mos ravishda amalga oshirilmogda.

Mustaqillik mamlakatimiz aholisining bilim doirasini kengaytirdi. Ma'naviy tiklanish – fikrlash tarzini mustaqillik ruhi belgilaydigan yangi avlodga mansub ijodiy ziyolilarning paydo bo'lishi demakdir. Qotib qolgan eski aqidalardan voz kechish – o'z tarixiy o'tmishimizdan voz kechish degani emas. Bu biryozlama va tor fikrlashdan voz kechish demakdir. Milliy tafakkur o'z taraqqiyotida madaniy qurilish vazifalariga dunyo miqyosida yondoshishi, boshqa xalqlarning taqdiri, ularning o'zaro munosabatlari bilan qiziqishi, ular hayotining eng teran nuqtalarigacha kirib borishi, milliy manfaatlarini hisobga olishi kerak. Qadimgi xitoy maqolida aytilishicha, inson uchun eng og'ir hol o'zgarishlar jarayonida yashashdir, shunday ekan mustaqillikka erishgan o'zbek xalqi uchun o'tish davri hisoblangan bu yillar, sinov davri bo'lib tarixda qoladi. Bu davrda yashayotganlar buyuk kelajak poydevorini barpo etadigan avlod sifatida butun mas'uliyatni bo'yniga olib, vatanni taraqqiyot sari boshlab boradigan bayroqdor bo'lishini zamonni o'zi talab qilmoqda. Mustaqillik yillarida kimdir uni e'tirof etadimi, yo yo'qmi, bundan qat'iy nazar har bir o'zbekning ongida juda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. U bugun o'zining taqdiri o'z qo'lida ekanligini, o'z harakati, mehnati bilan o'z turmushini ko'tarishini, o'zining "men"ligini ta'minlashi mumkin ekanligini tushunib yetdi. Bu unga mustaqillik bergan ulug' ne'mat.

Bugungi jamiyatdagi iqtisodiy qiyinchiliklar uni ana shu "men"ligini anglashga majbur etdi. Eng muhimi unga ishlashni yoki ishlamaslikni kimdir emas, balki o'zi hal etish imkoniyati yaratildi. Har bir o'zbekning "men"ligini anglash jarayoni jadal sur'atlar bilan ketmoqda. Unga tusiqlar quyilishi mumkin, qarama-qarshiliklar to'g'ri kelishi mumkin, lekin uni orqaga qaytarib bo'lmaydi, chunki jarayon oldinga qarab ketmoqda.

Hozirda har bir inson millat vakili sifatidagi o'z maqomini ulug'lashga intilishi kuchayib bormogda. Ya'ni har bir inson o'z ozodligi, or-nomusi uchun qaysi darajada mas'ul ekanligini tushunib yetayotgan bo'lsa, uning millat vakili sifatidagi maqomi ham ana shu qadriyatlari shu darajaga ko'tarilishi jarayonlari kuchayib bormogda. Bu tabiiy holat. Chunki insonning

asosiy belgilaridan biri ham millat vakili sifatidagi maqomi uning o'z taqdirini millat taqdiri bilan uzviy holatda tushunish bilan ham belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston: istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-tom. – Toshkent: O'zbekiston, 1996 yil.
2. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T 8. – Toshkent., 2000 yil.

Юрій Марцинішин
(Черкаси, Україна)

ТОТОЖНІСТЬ ПОГЛЯДІВ С. ПОДОЛИНСЬКОГО ТА К. ТІМІРЯЗЄВА

Оригінальна енергетична концепція Сергія Андрійовича Подолинського знайшла логічне продовження серед представників як вітчизняної, так і зарубіжної науково-філософської думки. Послідовники Подолинського розвивали такі ідеї як: існування процесів, протилежних розсіюванню енергії; антиентропійна сутність життя; праця як посилювач потужності, який використовує безпосередньо чи опосередковано потік сонячної енергії для задоволення потреб людства; вичерпність корисних копалин та перспективи використання геліотехнологій; врахування потоку енергії при розрахунках співвідношення затрат та результатів праці в різних галузях господарювання; виокремлення землеробства як оптимальної складової економіки в енергетичному плані; передбачення майбутньої автотрофності людства.

На думку М. В. Курика, «три велетні світової науки» – С. Подолинський, В. Вернадський та М. Руденко заснували нову парадигму цивілізаційного розвитку, яка, в першу чергу, була розрахована для України. Тому дослідник висловлює сподівання, що саме з нашої країни почнеться практичний розвиток нової цивілізації та реалізація процесу господарювання на планеті як фізична економія Космосу [1, с. 103].

Якщо Володимира Вернадського та Миколу Руденка ми вважаємо безпосередніми ідейними послідовниками Подолинського (більше того, самі мислителі наголошували на цьому), то наступні дослідники, яких ми будемо розглядати, хоча й фокусували увагу на енергетичній та антиентропійній проблематиці, проте не були знайомі із науковою спадщиною Сергія Андрійовича. Забігаючи наперед, слід зазначити, що часто їх висновки були цілком співзвучними із відкриттями Подолинського. Ще Вернадський зазначав, що часто певна ідея зароджується майже одночасно, проте окремо в різних частинах світу, або виявляється, що самостійно сформоване та досліджене відкриття вже було в історії наукової думки багато століть тому, проте було забуте [2, с. 115].

Зауважимо, що аналіз розвитку наукових ідей Подолинського, проводить у своїй монографії В. Чесноков. Зокрема, вчений веде мову про визначних вітчизняних та зарубіжних дослідників ХХ століття – М. Умова, М. Холодного, В. Анрі, В. Вільяма, Ф. Аурбаха, Е. Шредінберга, Е. Бауера, С. Герінга, А. Ферсмана, М. Федоровського, О. Капустинського, М. Лемешева, П. Кузнєцова, О. Голобенцева, О. Несміянова, Д. Менделєєва, К. Тімірязєва та інших [3].

М. Д. Руденко казує на вплив енергетичної концепції Подолинського на формування ідей Вернадського, Тімірязєва та Чернишевського [4, с. 83].

Тому вважаємо доцільним окреслити спільність поглядів С. А. Подолинського та К. А. Тімірязєва.

Климентій Аркадійович Тімірязєв (1843-1920), ім'я якого увійшло до скарбниці світової науки, відомий природознавець, біолог, засновник школи фізіології рослин.

Більшість робіт дослідника присвячені експериментальній та теоретичній розробці проблеми фотосинтезу. Зокрема, Тімірязєв встановив, що фотосинтез здійснюється відповідно до закону збереження енергії; а його інтенсивність тісно пов'язана з інтенсивністю світла. Климентій Аркадійович висловив думку, що хлорофіл не тільки фізично, а й хімічно бере участь у фотосинтезі, передбачивши тим самим розвиток сучасної науки.

В так званій «круніанської лекції», прочитаній в Лондоні – «Космічна роль рослини», – Климентій Аркадійович узагальнив результати багатолітнього наукового пошуку в області фотосинтезу. Зокрема, він окреслив значення фотосинтезу, який здійснюється зеленими рослинами, як першоджерела органічної речовини і енергії, що таким чином накопичується, необхідних для життєдіяльності всіх організмів. Дослідження Тімірязєва енергетичних закономірностей фотосинтезу мало важливе значення в обґрунтуванні вчення про єдність і зв'язок живої і неживої матерії в процесі кругообігу речовин і енергії в природі.

Потрібно зазначити, що обидва вчених, крім світоглядної єдності, мають спільну освітню історію: так, під час навчання вони були активними учасниками революційного руху (Тімірязєва навіть було виключено з Петербурзького університету за участь у студентських заворушеннях). Більше того, як і Подолинський, Тімірязєв продовжував навчання за кордоном, причому у тих же професорів (Г. Гельмгольца, К. Бернара) [5, с. 264].

Як і Сергій Подолинський, Климентій Аркадійович вказував на антиентропійний характер землеробської праці. Зокрема, вчений гостро реагував на нерациональне використання наявного потужного джерела енергії, яке є у нескінченному розпорядженні людства – сонячних променів, які Тімірязєв називає «головним джерелом народного багатства». Не утилізований в даний момент сонячний промінь втрачається безповоротно, відображаючись назад у світовий простір. А це, в першу чергу, є пограбуванням власних нащадків. Найпростішим способом перешкодити марному розсіюванню сонячної енергії є землеробська праця. Володіння землею, за Тімірязєвим, є не право або привілей, а важкий обов'язок перед наступними поколіннями.

Климентій Аркадійович бачив основи раціонального землеробства у впровадженні досягнень фізіології рослин і агрохімії в сільськогосподарську практику (також вчений розробляв питання водного режиму та мінерального живлення) [5, с. 265].

Слід зазначити, що Тімірязєв ще в 1875 році говорив про добробут, який матиме людства, коли хіміки відкриють таємницю синтезу складних органічних речовин, коли вони винайдуть спосіб штучного приготування поживних речовин. Вчений був впевнений, спостерігаючи вже наявні успіхи у цьому напрямку, що питання штучного синтезу їжі буде вирішено найближчим часом [6, с. 120].

Ця ж постановка питання була здійснена і Сергієм Андрійовичем у XI розділі «Праці людини та її відношенні на розподіл енергії» [7].

Таким чином, у поглядах С. А. Подолинського та К. А. Тімірязєва прослідковуються немало співзвучних тем, які фактично лягли в основу глобальної економіко-енергетичної концепції розвитку людства.

Література:

1. Курик М. В. Фізична економія українців (у системі людина – природа – суспільство) / М. В. Курик // Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8-10 квіт. 2009 р., м. Київ. – К., 2009. – С. 96–103.
2. Вернадський В. І. Вибрані праці / В. І. Вернадський. – К.: Наукова думка, 2005. – 301 с.
3. Чесноков В. С. А. Подолинський: монографія [Електронний ресурс] / В. Чесноков. – М.: Наука, 1991. – Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_301.htm.
4. Енергія прогресу // Руденко М. Д. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. – К.: Молодь, 1998. – С. 3-183.
5. Тимирязев Климент Аркадійович // Українська радянська енциклопедія. У 12-ти т. / за ред. М. Бажана. – 2-ге вид. – К.: Наука, 1974-1985. – Том 11., кн.1. – К., 1984. – С. 264–265.
6. Тимирязев К. А. Солнце, жизнь и хлорофилл / К. А. Тимирязев. – М.: Сельхозиздат, 1956. – 228 с.
7. Подолинський С. А. Вибрані твори / С. А. Подолинський; упорядк., передмова і прим. Л. Я. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 326 с.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор А. Г. Морозов.

Mastona Yuldasheva
(Namangan, O'zbekiston)

INTELLEKTUAL BARKAMOL AVLOD ASRI

Barkamol avlod – mamlakatimiz taraqqiyotini rivojlantirishda, yuksaltirishda hal qiluvchi kuchdir. Barkamol avlod-uzliksiz ta'lim olayotgan va o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol yetuk qilib tarbiyalashning milliy modelini yaratishda barcha tajribalarni o'rganishga yo'naltirilgandir. Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan tashkil etilgan konfrensiyada "Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti" mavzusidagi konfrensiya ham barkamol, o'sib kelayotgan yosh avlodni ham manan, ham ruhan hayotga tayyorlash hisoblanadi.

Konstitutsiyamizda har bir fuqoro ta'lim olish huquqiga ega ekani bunda davlat bepul, umumiy ta'lim olishni kafolatlashi mustahkamlab qo'yilgan. Bu borada davlatimiz rahbarining tegishli farmon va qarorlari qabul qilingan. Uzluksiz ta'lim va ilm – fan bu jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda bir-birini to'ldiradi. Hususan mamlakatimizda 9779 ta umumta'lim maktabi faoliyat ko'rsatmoqda. 2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish, davlat umummilliy dasturini amalga oshirish doirasida 8,5 mingdan ziyod maktab qurildi va kapital tamirlandi. Ularning aksariyati qishloqlarda joylashgan. Buning natijasida o'quvchilar uchun shahar va qishloq maktablarida bir hil sharoit yaratilgan. Maktablarning 96% i "Ziynet" elektron-axborot tarmog'iga ulangan. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda 1396 ta kasb-hunar kollejlari, 141 ta akademik litsey faoliyat ko'rsatmoqda. Iqtisodiyotimizning turli jabhalarida talab kattadir. 86 ta ta'lim yo'nalishlari, 225 ta kasb va 578 ta mutaxassislikni o'z ichiga olgan umumdavlat tasnifi ishlab chiqilgan.

Yana shuni alohida qayd etish muhimdirki, O'zbekistonda ta'limning barcha bosqichlari uchun davr talablariga mos DTS o'quv dasturlari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda ulg'ayib kelayotkan yosh avlodga boqsang uning yuzida nur, ko'zida porloq kelajakni ko'rsan. Insonning insonparvar, vatanparvar, erksevar, mehnatsevar, kitobnafis ekanligi uning yuzi va ko'zida yaqqol bo'lsada aks etadi. Bugungi kunda yosh avlodga yani bizga yaratilgan imkoniyatlar shu qadar kengki, biz ularni qayerda qanday vaziyatda bo'lishimizdan qat'iy nazar vatanimizni, elimizni taraqqiyotini manfaatini o'ylashimiz lozimdir.

Vatanimiz taraqqiyotini ravnaq topishi uchun mustaqil, teran fikrlay olishimiz, chuqur bilimga ega bo'lishimiz, yoshlar ongida sog'lom dunyoqarashni shakllantirishimiz, yurt ravnaqini yuksak cho'qqilarga olib chiqishimiz, vatanimiz oldidagi eng katta burch va vazifalarimiz hisoblanadi. Hozirgi kunda yoshlarni fikrlashini chalg'ituvchi turli hil oqimlar, tamaki mahsulotlari, ongini zaharlovchi turli hil axborot vositalari yoshlarni hayotiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolgani yo'q. Avvalo bu salbiy oqibatlarga yoshlar – orzu – havas, tanqid, bekorchilikdan asta-sekinlik bilan o'zlari sezmay holatda odat tusiga kirib bormoqda. Bu esa o'sib ulg'ayib kelayotgan yosh avlodni porloq kelajagini barbod bo'lishiga olib kelmoqda.

Bunday salbiy oqibatlarni oldini olish uchun yoshlarni bo'sh vaqtlarida – ularni turli hil manaviy ozuqa beruvchi to'garaklarga jalb etish, turli hil badiiy kitoblar uchulaa qilish, chet tillarni mukammal o'rganishlari bo'sh vaqtlarini mazmunli ishlarga sarflash taqozo etiladi. Buyuk mutafakkir bobomiz ibn Sino aytganlaridek "Sog' tanda – sog'lom aql" Inson sog' ekan, sog'lom fikrlar ekan uning kelajagi barqarordir. Ta'lim ilm-fan jarayonini integratsiyalashuvini taminlash yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida manaviy-ahloqiy tarbiyalash, ta'lim tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirish vazifasini muvaffaqiyatli hal etishga xizmat qiladi.

Maktab, kollej, litseylar haqida fikr yuritar ekanman bu yurtboshimiz tomonidan qilingan eng ulug' ishlardan biri hisoblanadi. Chunki umumiy o'rta ta'limni tamomlagandan so'ng o'quvchi yanayam hayotga mustaqil qadam qo'yadi. Hozirgi kunda maktab, kollej, litseylarda o'qish uchun barcha shart-sharoitlar tashkil etilgandir, eng so'ngi rumumdagi kompyuterlar bilan jihozlanib, o'quv qurollari eng zamonaviy davr talabiga mos holatda qurollantirilgan. Hozirgi kunda davr talabi chet tillarini hamda kompyuter texnologiyalarini chuqur o'rganish hozirgi kunda eng dolzarb masaladir. Shuning uchun ham o'quvchilarni bo'sh vaqtlarida turli hil to'garaklar, ekskursiyalar, ochiq darslarga jalb qilinib ularni puxta o'rganishga alohida etibor qaratilgandir. Kollejlarda turli xil o'rta maxsus kasb egalari bo'lib kamol topishadi. Shuni alohida qayd etish muhimdirki kollejni tamomlab diplomga ega bo'lgan talabalarni davlat tomonidan maxsus ish bilan ham taminlanayaptilar. Ish o'rinlari, ochiq yarmarkalar tashkil etilib talabalarni jalb etilmoqda.

Kollejni tamomlayotkan talabalarni bo'sh qolmasliklari uchun ularga turli xil o'zlarini egallagan soxalari bo'yicha ish o'rinlari bilan taminlanib, ularni qiziqishlarini inobatga olgan holatda ishlarga jalb etish. Shu bilan birgalikda yosh tadbirkotlar uchun davlatimiz tomonidan ajratib berilayotkan imtiyozli kreditlar biz yoshlarni yanada jo'shib o'z faoliyatimizni yanada rivojlantirishga har sohada o'zimizni istedodimizni ko'rsatishga turtki bo'lyapdi. Biz yoshlar moddiy va manaviy jihatdan qo'llab quvvatlanib kelinmoqdamiz. Bu esa yoshlarni o'z ustida yanada jo'shib ishlashga, iqtidorlarini yanada namoyish etishga mustaqil dunyoqarashini aks ettirishga bor kuch va shijoati bilan harakat qilishga undalyapti. Litsey o'quvchilari ham a'lo o'qishi hisobiga turli xil yo'nalishlarda grant sohibi bo'lib, oliy ta'limni chet el oliygohlarida o'qishga muayassar bo'lyaptilar.

Barkamol avlod deganda sog`lom hayotni, sog`lom dunyoqarashni, sog`lom muhitni va sog`lom naslni tushunamiz. Biz yoshlar yuksak intellektual salohiyat, mustaqil fikr, keng dunyoqarash, shakllantirishga hamda jismonan chiniqtirishga, ommaviy axborot vositalarini, ommaviy sportni rivojlantirishga, mamlakatimizning barcha hududlarida zamonaviy sport majmualari biz yoshlar uchun yaratilib, bizlarni etiborimizga topshirilmoqda "Barkamol avlod" respublika bolalar texnik ijodiyot markazi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 28-fevraldagi "Maktabdan tashqari ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" 50-sonli qarori hamda O`zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2011-yil 5-martdagi 39-sonli buyrug'i asosida tashkil etildi.

"Barkamol avlod" respublika ijodiyot markazi o`quvchilarda ishlay olish va ijod qilish ko`nikmalarini hosil qilish uchun xizmat qiladi. O`quvchi – yoshlarning texnikaga bo`lgan qiziqish va istaklarini hisobga olgan holda bilim olishlari hamda ijodkorlik va ixtirochilik imkoniyatlari rivojlantiriladi. Buni o`ziga xos maqsad va vazifalari mavjuddir. O`quvchi yoshlarning maktabdan tashqari ta'lim olish huquqini taminlash, ularga maktabdan tashqari ta'limda qo`yilgan Davlat ta'lim asosida bilim, ko`nikma va malakalar berish ijodiy imkoniyatlarini to`laqonli aniqlash va rivojlantirish orqali ta'lim dasturlarini o`zlashtirishga erishish, o`quvchilarni bo`sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maktabdan tashqari ta'lim olish huquqini ta'minlashdan iboratdir.

O`quvchilarning qiziqishlariga ko`ra boshlang`ich kasb-hunar sirlarini puxta egallashlari va ta'limning keyingi bosqichini to`g'ri tanlashlari uchun ko`maklashish hamda mehnatga yangicha munosabat va layoqatni rivojlantirish. Barkamol avlod respublika bolalar texnik ijodiyot markazining Nizomiga ko`ra markaz tasarrufida faoliyat yuritayotkan to`garaklarga "6 yoshdan 16 yoshgacha" bo`lgan bolalar qabul qilinadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. –Toshkent., 1999 yil.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. –Toshkent., 2008 yil.

Қодиржон Маҳкамов
(Намаган, Ўзбекистан)

ЁШЛАР ВА ТАРИХИЙ ОНГ

Таянч иборалар: маънавий тарбия, авлод, тарих, ахлоқсизлик, геосиёсий кучлар.

Ватанимиз мустақиллиги йилдан-йилга тарихий хотири тиклаш, анъана ва қадриятларимизни эъзозлаш, уларни замон талаблари асосида бойитиш ва ривожлантириш, ўзлгимизни англаш, дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш учун улкан имкониятлар яратиб келмоқда. Халқимизнинг истиқлол йилларида босиб ўтаётган тарихий йўлнинг нақадар буюклиги, амалга оширилаётган умуммиллий дастур ва режаларнинг бениҳоя серқирралигини кўрсатмоқда.

Дунё ҳамжамияти билан иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқаларни кенг йўлга қўяётган Ўзбекистон ҳозирги тарихий даврда жаҳон афкор оммасига ўзининг бой тарихи, маънавий қадриятлари, маданий меросини намоён қилиши зарур. Шунинг учун Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир фуқаро – у хоҳ ёш бўлсин, хоҳ қари, ўтмишимизни, маънавиятимизни чуқур билмоғи даркор. Аини пайтда ўқимишли, зиёли ҳар бир инсон ҳозирги дунёнинг мафкуравий манзарасидан хабардор бўлиши, жаҳонда юз бераётган ғоявий-маънавий силсилалар тўғрисида объектив маълумот ва билимга эга бўлиши лозим.

Мустақиллик йилларида тарихни ўрганиш ва ёритишга янгича ёндошувлар шаклланди, тарихий хотири тиклашга жиддий эътибор қаратилди, ўтмишга махлиё бўлиб, бугунги ва эртанги кунни унутишдек иллатларга қарши профилактика чоралари кўрилди. Шу аснода бир қатор йўналишлар бўйича маънавий-маърифий, таълим-тарбиявий ҳамда ташкилий ишлар амалга оширилди. Маънавий тарбияни такомиллаштириш, тарихни холис ёритиш ва рационал тарихий онгни шакллантириш чора-тадбирлари кўрилди.

Айниқса, ёш авлоднинг тарихий онгини янгилаш, юксалтириш асосий вазифа сифатида белгиланди. Боиси, Юртбошимиз таъкидлаганидек, "биз халқимизни дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизни биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзи бўларчилиққа ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин."¹

Дарҳақиқат, маънавий тарбия жиддий эътиборни талаб қиладиган, инсоннинг шахс бўлиб шаклланишида энг асосий роль ўйнайдиган соҳа бўлиб, унинг муҳим функцияларидан бири тарихий онгни ривожлантириш, тарихий хотири сақлашдир. Маънавиятли шахс ўз халқи тарихини, аجدодлари қолдирган меросни, миллий қадрият ва имкониятларни билиши керак. Маънавиятни англаш учун эса кишида тарихий онг шакллانган, тарихий хотира "кристаллашган" бўлиши зарур. Тарих, тарихий онг халқнинг келажаги учун пойдевор ролини ўтайди, инсонга ўзлгини англаш ҳамда бутун оламни билишга ёрдам беради.

Тарихий онг, тарихий хотира ҳозирги даврга келиб умуминсоний маънавий ҳаётдаги глобал муаммага айланди десак, муболага бўлмайдди. Муайян геосиёсий кучлар бутун олам бўйлаб ахлоқсизлик рецидивларини ёйишга, қадимдан яшаб келаётган олижаноб анъаналарни таҳқирлашга, тарихни сохталаштириб, ёшлар ва катталар орасидаги ворисийликка раҳна солишга уринмоқда. Шу аснода, тарихий онг шаклланидиган социал-демографик замин – ёшлар, шу жумладан уларнинг энг фаол қисми – бутун дунёда ҳам, бизнинг мамлакатимизда эса, мутлоқ кўпчилиқни ташкил қиладиган ўқувчи ёшларда тарихий онг шаклланишининг динамикаси ва статикасини ўрганиш социологиянинг муҳим вазифаларидан биридир.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: Маънавият. 2008. - Б.4.

Махлиё Мисирбекова
(Гулистан, Узбекистан)

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА РАМЗІЙ БЕЛГИЛАРНИНГ АҲАМЯТИ

Ўзбек давлатчилиги тарихида рамзий белгилар ва тамғаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Улар аждодларимизнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни, турмуш маъданиятини ва санъатини ўрганишга, давлатлар ва сулолаларнинг тарихини ўрганишга, тарихни ойдинлаштиришга хизмат қилувчи манбадир.

Масалан қадимги давлат бирлашмаларидан бири Бактрия ҳақида тўхталадиган бўлсак бу давлат манбаларда, Байроғи баланд хилпираб турадиганъдеган тариф билан тилга олинган. Бу эса Ўзбек давлатчилигининг тарихи қадим даврга бориб тақалишини англатади. Байроқлардан ташқари ўрта асрларда туркий халқлар орасида туғ, яловлар ҳам бўлган. Давлатчилигимиз тарихида тамғалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Тамға туркий ва бошқа халқларнинг уруғ белгиси ҳисобланади. Маълумки қадим ва ўрта асрларда кўчманчи ҳамда ярим кўчманчи халқлар от, туя ва йирик шохли молларга маълум бир белги тамға босган. Ҳар бир қабиланинг ўз махсус тамғаси бўлган. Улар шу тамғага қараб ўзларининг молларини таниганлар. Қанғилиларда икки хил тамға бўлиб, биринчи тўғри чизикдан (/) иборат бўлган ва, қовурғаъ, қосовъ ёки, алифъ деб аталган. Бу хилдаги тамғалар ўзбек қороқалпоқ халқи таркибидаги қипчоқларда, Оренбург губерниясида яшовчи қишлоқларда ҳам бўлган. Қанғилиларнинг иккинчи тамғаси, кўш алифъ, икки қовурғаъ, ёки, кўш тамғаъ (//) деб номланган. Қороқалпоқларнинг кўнғирот ва ўзбек қанғили уруғларидан бирининг номи, кўштамғалиъ деб аталган [1].

Тарихимизни ёритишда асосан иқтисодий воситаси сифатида зарб этилган тангалардаги маълумотлар ўз даври сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётни ёритишда ўзига хос ўрин тутди. Жумладан уларда акс этган ҳукмдорлар исми ва унвони, турли хил рамзий белгилар кўпроқ сиёсий ҳаётни ёритишга ёрдам берса иконаграфик ва палеографик жихатлари, ясашиш техникаси метал тури ва бошқалар ўша даврдаги маданий-иқтисодий ҳаётни ўрганишга тасаввур қилишга ёрдам беради.

Тотемизм қадимги туркий халқларнинг ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Туркий қавмларда бўри билан боғлиқ илоҳий тушунчалар кенг тарқалган ва у муқаддас ҳайвон саналган. Туркий халқлар бўрига эҳтиром юзасидан ўз яловларини олтин бошли бўри тасвири билан беаганлар. Олтиндан ясалган бўри қалласи тамғаси улар байроғида ҳам ўз аксини топган. Буюк Турк хоқонлиги давлати ўзининг рамзий белгиларини қабул қилган. Яшил байроқ ўртасида бўри боши тасвири тушурилган, байроқ эни бўйига нисбатан узунроқ бўлган. Оқ хуннлар ёки Кушонлар (милл. авв. ИИИ аср милодий В аср) байроғининг ранги оқ рангда бўлиб, унинг олд томонида беш қиррали оч сариқ тусдаги юлдуз тасвирланган бўйи узун эни қисқа бўлган. Эфталлийлар (В-ВИ асрлар) Кушонлар империясининг давоми сифатида оқ хуннлар давлати деб юритилган.

Ислом динини қабул қилган туркий халқларнинг давлат байроқларида айрим ўзгаришлар юз берган. Масалан Қорахонийлар давлатининг байроғи қизғиш-кўнғир рангли бўлган ва унда туғ шаклидаги ўқ тасвирланиб, қуйидан юқорига қараб, Мъ ҳарфи каби учта шакл кетма-кет акс этган. Ботухон томонидан ташкил этилган Олтин Ўрда давлатининг байроғига оқ ранг танланган, байроқ ўртасида ярим ой остида лотинча, Мъ шаклига ўхшаш шакл тасвирланган. Ҳазнавийлар давлатининг байроғи тўқ яшил рангда бўлиб, унинг юқори қисмида оч қулранг ярим ой белгиси тасвирланган.

Салжуқийлар давлатининг байроғи тўқ яшил рангли бўлиб байроқ ўртасида қанотини икки томонга ёйган икки бошли бургут тасвири тушурилган. Бургут олдида ўқланган ёй тасвири ҳам берилган. Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи қора рангда бўлган [2].

Ватанимиз тарихида Темур ва Темурийлар давлати алоҳида ўрин тутди, Амир Темурнинг буюк салтанат ғояси табиийки, Соҳибқирон давлатининг рамз ва тимсолларида ўз ифодасини топган. А. Темур давлатининг бош девонида хизмат қилган ва унинг сафарларида доим қатнашиб юрган тарихчи Шарофиддин Али Яздий ва испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича Соҳибқироннинг давлат белгилари қуёш мовий осмон ва ҳайвонлар сардори шердан иборат бўлган. А. Темур давлатининг байроғи мовий рангда эди. Мовий ранг тириклик мазмуни акс этган мангу осмон ва обихаёт рамзидир [3].

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғилилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 131-132
2. Маҳмудов Қ. Туркий байроқлар рамзи // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1991. – №12. – Б. 20-21
3. Ашрафхўжа Ф. Амир Темур давлатининг рамзлари // Тафаккур. – Тошкент, 1996. – № 3. – Б. 42-47

Махлиё Мисирбекова
(Гулистан, Узбекистан)

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА РАМЗІЙ БЕЛГИЛАРНИНГ АҲАМЯТИ

Ўзбек давлатчилиги тарихида рамзий белгилар ва тамғаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Улар аждодларимизнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни, турмуш маъданиятини ва санъатини ўрганишга, давлатлар ва сулолаларнинг тарихини ўрганишга, тарихни ойдинлаштиришга хизмат қилувчи манбадир.

Масалан қадимги давлат бирлашмаларидан бири Бактрия ҳақида тўхталадиган бўлсак бу давлат манбаларда, Байроғи баланд хилпираб турадиганъдеган тариф билан тилга олинган. Бу эса Ўзбек давлатчилигининг тарихи қадим даврга бориб тақалишини англатади. Байроқлардан ташқари ўрта асрларда туркий халқлар орасида туғ, яловлар ҳам бўлган. Давлатчилигимиз тарихида тамғалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Тамға туркий ва бошқа халқларнинг уруғ белгиси ҳисобланади. Маълумки қадим ва ўрта асрларда кўчманчи ҳамда ярим кўчманчи халқлар от, туя ва йирик шохли молларга маълум бир белги тамға босган. Ҳар бир қабиланинг ўз махсус тамғаси бўлган. Улар шу тамғага қараб ўзларининг молларини таниганлар. Қанғилиларда икки хил тамға бўлиб, биринчи тўғри чизикдан (/) иборат бўлган ва, қовурғаъ, қосовъ ёки, алифъ деб аталган. Бу хилдаги тамғалар ўзбек қороқалпоқ халқи таркибидаги қипчоқларда, Оренбург губерниясида яшовчи қишлоқларда ҳам бўлган. Қанғилиларнинг иккинчи тамғаси, кўш алифъ, икки қовурғаъ, ёки, кўш тамғаъ (//) деб номланган. Қороқалпоқларнинг кўнғирот ва ўзбек қанғили уруғларидан бирининг номи, кўштамғалиъ деб аталган [1].

Тарихимизни ёритишда асосан иқтисодий воситаси сифатида зарб этилган тангалардаги маълумотлар ўз даври сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётни ёритишда ўзига хос ўрин тутди. Жумладан уларда акс этган ҳукмдорлар исми ва унвони, турли хил рамзий белгилар кўпроқ сиёсий ҳаётни ёритишга ёрдам берса иконаграфик ва палеографик жихатлари, ясашиш техникаси метал тури ва бошқалар ўша даврдаги маданий-иқтисодий ҳаётни ўрганишга тасаввур қилишга ёрдам беради.

Тотемизм қадимги туркий халқларнинг ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Туркий қавмларда бўри билан боғлиқ илоҳий тушунчалар кенг тарқалган ва у муқаддас ҳайвон саналган. Туркий халқлар бўрига эҳтиром юзасидан ўз яловларини олтин бошли бўри тасвири билан беаганлар. Олтиндан ясалган бўри калласи тамғаси улар байроғида ҳам ўз ақсини топган. Буюк Турк хоқонлиги давлати ўзининг рамзий белгиларини қабул қилган. Яшил байроқ ўртасида бўри боши тасвири тушурилган, байроқ эни бўйига нисбатан узунроқ бўлган. Оқ хуннлар ёки Кушонлар (милл. авв. ИИИ аср. мил. одий В аср) байроғининг ранги оқ рангда бўлиб, унинг олди томонида беш қиррали оч сариқ тусдаги юлдуз тасвирланган бўйи узун эни қисқа бўлган. Эфталлийлар (V-VI асрлар) Кушонлар империясининг давоми сифатида оқ хуннлар давлати деб юритилган.

Испом динини қабул қилган туркий халқларнинг давлат байроқларида айрим ўзгаришлар юз берган. Масалан Қорахонийлар давлатининг байроғи қизғиш-қўнғир рангли бўлган ва унда туғ шаклидаги ўқ тасвирланиб, қуйидан юқорига қараб, „Мъ“ ҳарфи каби учта шакл кетма-кет акс этган. Ботухон томонидан ташкил этилган Олтин Ўрда давлатининг байроғига оқ ранг танланган, байроқ ўртасида ярим ой остида лотинча, „Мъ“ шаклига ўхшаш шакл тасвирланган. Ғазнавийлар давлатининг байроғи тўқ яшил рангда бўлиб, унинг юқори қисмида оч кулранг ярим ой белгиси тасвирланган.

Салжуқийлар давлатининг байроғи тўқ яшил рангли бўлиб байроқ ўртасида қанотини икки томонга ёйган икки бошли бургут тасвири тушурилган. Бургут олдида ўқланган ёй тасвири ҳам берилган. Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи қора рангда бўлган. [2].

Ватанимиз тарихида Темур ва Темурийлар давлати алоҳида ўрин тутди, Амир Темурнинг буюк салтанат ғояси табиийки, Соҳибқирон давлатининг рамз ва тимсолларида ўз ифодасини топган. А. Темур давлатининг бош девонида хизмат қилган ва унинг сафарларида доим қатнашиб юрган тарихчи Шарофиддин Али Яздий ва испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича Соҳибқироннинг давлат белгилари қуёш мовий осмон ва хайвонлар сардори шердан иборат бўлган. А. Темур давлатининг байроғи мовий рангда эди. Мовий ранг тириклик мазмуни акс этган мангу осмон ва обихаёт рамзидир [3].

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 131-132
2. Маҳмудов Қ. Туркий байроқлар рамзи // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1991. – №12. – Б. 20-21
3. Ашрафхўжа Ф. Амир Темур давлатининг рамзлари // Тафаккур. – Тошкент, 1996. – № 3. – Б. 42-47

Дадахон Норқўзиев, Маҳмуджон Шарофиддинов (Наманган, Ўзбекистон)

БЕРУНИЙНИНГ “ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРДАН ҚОЛГАН ЁДГОРЛИКЛАР” АСАРИ – ТАРИХИЙ МАНБА

Ўрта асрлар шарқ уйғониш даврининг машҳур қомусий олимларидан бири Абу Райҳон Беруний (973-1048) фаннинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ асарлар ёзган. Бу асарлар орасида биринчи энг йириги “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари ҳисобланади. Асарнинг арабча номи “Ал осор ал-боқия ан ал курун ал-ҳолия” бўлиб, Европада “Хронология”, ўзбек шарқшунослигида “Осор ал-боқия” номи билан машҳур. Буруний бу китобини Журжонда муҳожирлик даврида 1000-йили, баъзи манбаларда 1000-1003-йилларда ёзган. Асарни Журжон ҳокими Қобус ибн Вашмиргар тақдим этган ва асар Берунийга катта шўҳрат келтирган. “Осор ал-боқия” тарихнинг ёрдамчи фанлари бўлмиш хронология, этнография, топономика каби фанларга қимматли маълумотлар беради.

Беруний кунт ва матонат билан турли халқларнинг тарихи, маданияти ва тилларини ўрганган, яҳудий, юнон, форс, араб, суғдий, қитбий ва бошқа тилларни мукаммал эгаллаган. Яҳудий ва христиан динлари тарихи, Таврот ва Инжил билан чуқур танишган, Тавротнинг асидан парчалар келтирган. Араб тилини она тилидай билиб олган олим, арабларнинг исломгача бўлган ва ундан кейинги тарихини синчиклаб, ҳар томонлама кунт билан ўрганган. Илм-фанга оид асарлар жуда кам нусхада ва қўлёзма шаклида айрим шахсий кишилар қўлида бўлган бир даврда ёш олимнинг бундай асар ёзиши унинг ниҳоятда буюк қобилият эгаси бўлгандан далолат беради. “Ёдгорликлар”да Беруний эронийлар, суғдийлар, румликлар, хоразмликлар, қитбийлар, христианлар, яҳудийлар, исломгача бўлган араблар ва мусулмонларнинг йил ҳисоблари, ҳайитлари ва машҳур кунларини муфассал тасвирлаб берган. Беруний мусулмон олимлари ичида биринчи марта яҳудийлар календари ҳақида системали маълумотлар беради. Ундан ташқари, жуда кўп тарихий воқеалар, турли миллатлар ва динларга оид муҳим маълумотлар, пайғамбарлар ва сохта пайғамбарлар, подшоҳлар, сулолалар, машҳур тарихий шахслар ва олимлар ҳақидаги маълумотлари ҳам аҳамиятлидир.

Китобнинг Ўрта Осиё халқлари маданияти ва тарихига доир маълумотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Асарда бир қанча шеърлар парчалар ҳам келтирилган, улар орасида суғд ва хоразм тилларидаги парчалар алоҳида аҳамиятга моликдир.

Беруний бу асарни нима учун ёзгани ҳақида шундай дейди: “адиблардан бири мендан турли халқлар ҳақидаги тарихлар, уларнинг бошланишлари ва шохобчалари, яъни ойлари ва йиллари устуда у тарих эгаларининг ихтилофлари ва бу ихтилоф сабаблари, машҳур байрамлар, ҳар хил вақтлар ва юмушлар учун белгиланган кунлар, миллатларнинг баъзиси амал қилмайдиган бошқа маросимлари ҳақида сўради ва мени имкон борида уларни жуда равшан баён этиб, ўқувчи фаҳмлайдиган, турли китобларни ахтариш ва у китоб эгаларини суриштиришга эҳтиёж қолмайдиган бир асар ёзишга даъват этди”. Беруний ўз асарини ёзишга киришар экан, бу ишнинг осон эмаслигини, қадимги халқлар, уларнинг йил ҳисоблари ҳақидаги ривоятлар ниҳоятда чалкаш эканлиги, ёлғон афсоналар ва асоссиз маълумотларларга тўлиб-тошиб ётганини таъкидлайди. Бундай ёлғонлардан ҳоли бўлиш учун “у ривоятларнинг давримизга энг яқин ва энг машҳурини, сўнгра яқинроқ ва машҳурроғини бирин-кетин олиб боришимиз лозим, уларни ўз арбобларидан қабул қилиб тузатиш мумкин бўлганини тузатишимиз, бошқаларини ўз ҳолича қолдирамиз. Шунда биз келтирган ривоятлар ҳақиқатни қидирувчи ва ҳикматни сезувчининг улардан бошқа ривоятлар устида иш юргизишига ёрдамчи ва биз муяссар бўлмаган нарсаларга эришиш учун ёъловчи бўлади” – дейди.

“Ёдгорликлар” подшоҳлар ва машҳур шахсларнинг тарихинигина ёритиб берувчи асар бўлмасдан, халқлар маданияти тарихи, уларнинг урф-одат ва эътиқодлари тарихини ўзида акс эттирилган тарихий-этнографик асар ҳамдир. Беруний ўз асарига турли халқларнинг йил ҳисоблари, урф-одатлари устида тўхталар экан, Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг маданиятини юқорига кўтарган. Асарнинг этнографик хусусиятларига эътибор берадиган бўлсак, унда кўплаб халқларнинг расм-русумлари, ҳайитлари, байрамлари ва афсоналарига тўхталади. Жумладан, қадимги римликлар ҳақида қуйидаги маълумотлар беради: римликлар: “аччиқ ва шўр нарсаларни маълум кунларда ейишади, қон олиш эса совуқ кунларда бажарилади”. Араблар ҳақида эса исломгача бўлган давр ҳақида тўхталганда шундай маълумотни келтиради: “...араблар шаввал ойида туя думини кўтарадиган ой деб, бу ойда ўғилларини уйлантирмайдилар”. Беруний асарда баъзи шаҳарларнинг одатлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтган. Хусусан, Ал-Машаккар шаҳридаги бозорда қулоққа гапириб савдо қилиниши ҳақида маълумот келтирилган. Беруний турли халқлар расм-русумларига ҳам тўхталиб, улардаги баъзи одатлар ҳақида ҳам маълумотлар беради. Баъзи халқларда байрам кунлари бир-бирларига шакар ҳадя қилиш, наҳорга анор, беҳи, олма ейиш, кундузи гулсафсар тутатиш, тол тутатиш, байрамда бир-бирларига сув сепиш ва шу каби қизиқарли маълумотларни ҳам бериб ўтади. Рўза ҳақида фикр билдирилганда, уни мусулмонларда фарз, мажусийларда эса гуноҳлиги ҳақида фикр билдиради. Қадимги халқларнинг урф-одатлари ва ҳайитлари ҳақида тўхталиб, Ўрта Осиё ва Эрон халқлари маданияти алоҳида эътибор қаратган. Беруний, Хоразм аҳли ва сўғдийлар расм-русумлари бир-бирига ўхшаш дейди. Беруний маълумотларига кўра, хоразмликларнинг ҳайитлари 2 хил бўлган:

1. Табиий воқеаларга бағшланганлари: йил боши байрами, очилиш байрами, гулханда исиниш байрами, ёғли нон ёпиш байрами, “Мина” кечаси.

2. Диний маросимлар (исломгача), арвоҳлар учун қабрларга овқатлар қўядиган ҳайит ва бошқалар.

Сўғдийлар ҳайит эса: Бухоро мажусийларнинг “Ромуш оғом” байрами, “Никҳ оғом” ҳайити, ўлган авлодларга йиғлаш куни ва бошқалар. Бундан ташқари Беруний Шарқнинг бошқа баъзи бир халқлари ҳайит ва маросимлари ҳақида ҳам тўхталган.

“Осор ал боқия” да ҳар хил даврда ҳукм сурган турли подшоҳликлар ва сулолаларнинг жуда кўп жадваллари ҳам киритилган. Хусусан, Македония батлимуслари (птолемейлар), рум, христиан, қадимги эрон, сосонийлар сулоласи подшоҳлари, Араб халифалари. Бу жадвалларда ҳар бир сулола вакиллариининг ҳукмронлик қилган йиллари, лақаблари ҳақида маълумотлар келтирилган. Мазкур жадваллар шундай аниқ манбалардан олинганки, подшоҳларнинг ҳукмронлик қилган даврлари деярли аниқ кўрсатилган, улар бошқа тарихий китоблар билан солиштириш натижасида тўла исбот этилган. Масалан, эрон ашканийлар сулоласини ўрганишда Беруний машҳур тарихчилар Ҳамза ал-Исваҳоний, Абул Фараж ал-Занжоний асарлари ва Абу Мансур ибн Абдураззоққа бағишлаб ёзилган “Шоҳнома” асаридан фойдаланган ва улардаги жадвалларни солиштирган ҳамда ўз хулосасини берган.

Беруний диний манбаларнинг нозил этилиш санаси ҳақидаги турли фикрларни келтириб “Яна Худо билади”, дея хулосалайди. Бу ҳол унинг эътиқодий масалалар, айниқса, аниқлаштира олишга кўзи етмаган ихтилофлардан ўзини узоқ тутиб, хато ёки асоссиз хулосага келишдан тийилишини кўрсатади.

Беруний Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаётларига оид масалаларни ҳам ҳар томонлама таҳлил қилган. Пайғамбаримизнинг насаблари Абдуллоҳ ибн Абдулмутталиб ибн Ҳошим ибн Абду Манноф ибн Қусай ибн Килоб ибн Мурра ибн Каъб ибн Луайя ибн Ғолиб ибн Фихр ибн Молик ибн ан-Назр ибн Кинон ибн Ҳузайма ибн Мудрик ибн Илёс ибн Музар ибн Низор ибн Маадд ибн Аднон эканлиги, Исмоил ибн Иброҳим авлодидан бўлганини таъкидлайди.

Беруний Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган саналари борасида ихтилофлар борлигини билдириб, бу борадаги маълумотларни саралашга ва таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Шаъбий китобидан у қуйидаги сўзларни келтиради: “Биров Пайғамбар душанбага ўтар кечаси рабиъул аввал ойининг иккинчисида, биров саккизинчисида деса, бошқаси ўн учинчисида туғилди, деган. Яна биров Хусрав Нўшеравон подшоҳлигининг қирқ олтинчи йилида, биров қирқ иккинчи, биров қирқ учинчи йилида туғилди, деган. Шунинг учун бу ихтилоф баробарида Пайғамбар умри ҳақида ҳам келишмовчилик бор”. Беруний шунингдек, Муҳаммад ибн Жобир Баттоний ўзининг “Китобул кусуфот”ида: “Пайғамбар душанба кечаси йигирманчи найсон Искандар эрасининг саккиз юз саксон иккинчи йилида дунёга келган”, деб ёзганини, ас-Салломий ўзининг “Эралар китоби”да: “У рамазон ойининг ўн иккинчи санаси душанба куни тонг отарда туғилган”, деб қайд этганини, Ҳамза ал-Исфавоний эса “Буюк миллатлар эраларига оид” китобида: “У рабиъул аввалнинг иккинчи, баъзиларнинг айтишича эса саккизинчи, бошқаларнинг айтишича, ўн учинчи куни кечаси туғилган. Унинг душанба куни рабиъул аввал ойининг биринчи ярмида туғилгани ҳақида ихтилоф қилмаганлар ва туғилиши Анушервон подшоҳлигининг қирқинчи, қирқ биринчи, ёки қирқ учинчи йилида бўлди, деганлар” каби фикрларни қиёсий ҳолда келтирган. Юқоридаги фикрларни ўрганган Беруний Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган саналарини қуйидагича келтиради: “Пайғамбар “Ашоби фил” Маккага келганидан эллик кун кейин туғилди. Бу воқеа Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг “Китоб ат-тарих” асаридаги сўзига кўра, Анушервон подшоҳлигининг қирқ иккинчи йилида ёки Искандар эрасининг саккиз юз саксон иккинчи йилида найсоннинг йигирманчи кунида эди”. Демак, агар бу саналар милодий ҳисобга ўгирилса, 570 чиқади. “Ашоби фил” воқеаси эса муҳаррам ойининг ўн еттинчи кунида юз бергани ҳисобга олинса, Муҳаммад пайғамбар 570 йил рабиул аввал ойининг еттинчисида туғилганлари аниқ бўлади.

Шу ўринда олим бу масалага оид “Пайғамбаримиздан душанба кунининг рўзаси ҳақида сўралганида, у зот: “Бу мен туғилган кун, шу куни пайғамбар қилиб юборилдим, шу куни менга Қуръон туширилди ва шу куни ҳижрат қилдим”, деган ҳадисни исбот сифатида қайд этади. Юқоридаги ҳадис асосида Беруний пайғамбарликнинг тушиши ражаб ойининг йигирма олтинчи санаси душанба кунига тўғри келишини билдириб, бир қатор олимларнинг асарларидан бу борадаги фикрларни мисол тариқасида келтиради.

Беруний “Осор ал-Боқия” да кўплаб халқларнинг йил ҳисобларига алоҳида тўхталиб ўтган. Бунга сабаб деб турли халқлар йил ҳисоблари ўртасидаги тафовутларни кўрсатади. Беруний сутка бирлигини ҳамма халқларда бир хил эканлигини қайд этган. Эрон, Сурия ва Хоразм давлатларининг бошланишида ҳафтани ишлатишмаган. Дастлаб ҳафталарни ишлатганлар ғарб томон аҳолиси, айниқса Шом ва унинг теваарагида яшовчилар бўлган. Бунга сабаб, у томонда пайғамбарлар юзага чиқиб, Тавротда айтилганидек, биринчи ҳафта ва бу ҳафтада олам пайдо бўлганлигидан хабар берганлар. Кейин бу одат улардан бошқа миллатларга тарқалган. Кунлар ҳафта ичидаги номларидан ташқари бошқа номларга ҳам эга бўлган. Жумладан, хоразмликлар, сўғдийлар ва эронликлар ойнинг ҳар бир кунига ном қўйганлар. Бир ой ичидаги 11 куннинг исми хоразмликлар ва сўғдийларда бир хил бўлган. Ойларга қўйилган номларнинг ҳар бири ҳар хил маъноларга эга эканлигини Беруний кўрсатиб ўтган.

Араблар йилнинг маълум ойида уруш қилмаганлар. Уларда ойларнинг аталишида мантиқий зиддиятлар бўлган. Масалан, ойлар 2 хил аталиб бир вақтнинг ўзида иссиқ кучайган ой гоҳо иккинчи, гоҳо бешинчи ой ҳисобланган. Беруний бир вақтда бундай бўлиши мумкин эмасди, деб зидлик борлигини таъкидлайди ва шундай хулоса қилади: бу номлар ҳар хил вақтда берилган. Беруний Сурия, Ироқ ва Хуросондаги ишлатилган ойларни ўрганиб, бу ойларнинг номланиши римликлар ва яҳудийлар ойлари номларининг аралашмасидан иборатлигини таъкидлайди.

Беруний, ҳинд, хитой, тибет, хазар, ҳабаш, занжиларнинг ойлари ҳақидаги маълумотлар шубҳали деб уларни асарда баён этмаган. Беруний йилнинг қайси ойдан бошланишига эътибор бериб, турли халқларда бошланиш ойини келтирган: чунончи, янги йил хоразмда “навсоржи”дан, арабларда “муҳаррам”дан, эронликларда “фарвардин”дан, туркларда “сичқон”дан, римликларда “январийус”дан, мисрликларда “тот”дан, марғибликларда “моя”дан бошланган. Йиллар рақамлар билан эмас, номлар билан аталган. Масалан, Муҳаммад пайғамбар замонида: “зилзила йили”, “тинчлик йили”, “ошначилик йили” ва шунга ўхшашларни мисол келтириш мумкин.

Йил ойлари кунлари ортиқча кунларни қўшиш яъни кабисалик қилиш календар тарихида муҳим масала бўлган. Беруний Хоразмда кабисалик йилига ўтиш тарихини тасвирлайди: “Мовароуннаҳрда ортиқча 5 кунни охириги ойга қўшганлар. Суғдийларда ҳам кабиса йили бўлган”. Бу ўринда эронликларнинг кабиса йили ҳақидаги маълумот алоҳида эътиборга лойиқдир: “Уларда йил ҳисоби 365 кун ва 6 соатдан иборат бўлган. Уларни 12 ойга 30 кундан бўлганда 5 кун ортиб қолган. Бу ортиқча кунларни “панжи” ёки “андаргоҳ” деб атаб, улар бирон ойнинг таркибидан бўлмаган. Бу кунларни “обонмоҳ” ва “озормоҳ” ойлари орасига қўшилган ва уларнинг алоҳида номлари бўлган. Чорак кунлар то бир ойга йиғилмагунча эронликлар уларни ҳисобга олмаганлар. Улар бир ойга 120 йилда йиғилган ва бу йилда подшоҳ фуқаролардан “хирож” олмаган”.

Беруний бундан ташқари асарда ой календари билан қуёш календари орасидаги муносабатларига ҳам тўхталган. У қуёш йили ва ой йилларининг Шарқ халқларида (ибронийлар, яҳудийлар, собийлар, ҳарронийлар, христианлар, араблар ва бошқалар) ишлатиш қоидаларини изоҳлаган. Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” номланган қомусий китобини тўла маънода инсоният тарихининг ўтган 5 минг йиллиги воқеалари таҳлили ва синтезига бағишланган мумтоз қомусий асар, деб баҳолаш мумкин.

“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”(“Осор ал-боқия”) асарида баён этилган маълумотлар фан тарихини ёритишда муҳим рол ўйнайди. Бу асар тарих фанигагина эмас, география, математика, астрономия, картаграфика, тилшунослик, биология каби фанлар учун ҳам қимматли маълумотлар беради. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асари Берунийнинг қомусий ва буюк олим эканлигини яна бир исботлайди.

Адабиётлар:

1. Ёш математик қомусий луғати. –Тошкент: Қомуслар, 1991.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.10-том.
3. Ўзбек-совет энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбек-совет энциклопедияси, 1980.
4. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар./ 1-том. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. А.Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан,1968.

Надія Островська
(Бережани, України)

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ В ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В ПЕРІОД 1939-1941 Р.Р.

Паралельно з формуванням матеріально-технічної бази місцевої загальноосвітньої школи йде робота з організації діяльності дошкільних навчально-виховних закладів, насамперед дитячих садків. Президія Тернопільського облвиконкому 5 квітня 1940 року затверджує мережу стаціонарних дитячих садків по Тернопільській області. У містах області таких садків нараховується 29, в них – пона 1600 дітей (3 – в м.Тернополі, по 2 – в Бережанах і Кременці, по 1 – в решті міст області). На 1 дитячий садок, в основному, припадало по 50 дітей, лише в Тернополі, Бережанах, Чорткові та Кременці – по 70 – 80. Сільська мережа стаціонарних дитячих садків була дуже обмеженою – 5 дитсадків: у с.Увисла Копичинського району (25 дітей), с.Денисів Кізлівського району (30 дітей), с.Великі Гаї Микопінецького району (50 дітей) і в селищах Шумське та Почаїв – по 30 дітей [2].

Для покращення проблеми дефіциту дошкільних дитячих закладів місцева влада формувала мережу сезонних дитячих садків на літній період (липень – серпень). На літо 1940 року таких садків по області було зплановано 175 з контингентом 4375 дітей. Зокрема, в Бережанському районі організовувалося 10 дитсадків (250 дітей), у Чортківському – 8 (200 дітей), в Бучацькому, Копичинецькому, Кременецькому і Тербовлянському – по 7 (по 175 дітей у кожному районі), Борщівському, Збаразькому, Скалатському – по 6 (по 150 дітей в кожному районі), в Гримайлівському та Шумському – по 5 садків (125 дітей у кожному районі). В решті районів – по 3 – 4 сезонних дитсадків з контингентом дітей по 75 – 100 дітей в кожному районі [3]. Визначалися конкретні заходи із матеріально-технічного забезпечення сезонних дитячих садків. На голів райвиконкомів покладалася персональна відповідальність за відкриття таких дитсадків з виділенням для них відповідних приміщень і забезпеченням оздоровчої кампанії для всіх дітей і працівників сезонних дитсадків. Для обстеження і формування списків дітей, які потребують оздоровлення через профілактично-оздоровчі заклади, створювалися відповідні лікарські комісії. За рахунок коштів, які поступають від батьків як оплата 25 % витрат на утримання дітей, збільшувався контингент дітей в сезонних дитсадках на 875 чоловік. Завідуючий облторгвідділом був зобов'язаний систематично і безперервно постачати в сезонні дитячі садки продукти харчування, посуд, необхідну постільну білизну тощо. На завідуючого облгосготторгом покладено обов'язок до 15 квітня 1940 року забезпечити дошкільні установи методичною літературою, а облкоопспілку – іграшками та іншим дидактичним матеріалом. Для кадрового забезпечення сезонних дитячих дошкільних структур у Тернополі та Чорткові відкрилися одномісячні курси педагогів-вихователів в кількості по 70 осіб.

Така увага партійно-державних структур до роботи з дітьми свідчила, що радянська система навчання та виховання спрямовується на оволодіння душами дітей вже з дошкільних років їх життя, застосовуючи при цьому всі засоби партійного контролю та методи матеріалістичного, комуністичного світогляду. Дитячі садки були покликані виховувати з 3 – 10-літніх дітей “сталінські кадри”, як колись турки з полонених дітей виховували яничарів. Тому

радянська влада не шкодувала коштів на дитячі садки, навіть розміщувала їх у найкращих будівлях з парками, відібраних у колишніх вельмож, і намагалася обставляти їх розкішно і вимогливо. Розрахунок полягав у тому, щоби побут у дитсадках надовго залишався у дитячій пам'яті, а також формував у батьків симпатії до радянської влади, яка дала дітям у дитсадках те, чого вони не мали вдома. Для цього в дитячих садках було чимало іграшок, музичних інструментів, у тому числі фортепіано, добротні красиві меблі, килими. Крім цього, вихователі дошкільних закладів мали за обов'язок політично правильно впливати на батьків своїх вихованців [4].

Ще один напрям роботи місцевих органів влади у сфері позашкільних установ – впорядкування мережі дитячих будинків і організація виховної роботи серед їх контингенту. Ця робота здійснювалась у відповідності з постановою РНК УРСР від 26 лютого 1940 року "Про організацію дитячих установ, дитбудинків, дитсадків і шкільних інтернатів у західних областях УРСР". На виконання постанови вищого органу виконавчої влади в республіці президія Тернопільського облвиконкому затверджує мережу та контингент дитячих будинків на території області: в Бережанах – на 150 дітей, в с.Нирків Тлустівського району – на 120, в Тернополі – на 110, в Бучачі, Підгайцях і Чорткові – в кожному на 100 дітей. Додатково передбачалося підібрати в районах області ще 6 приміщень для організації в них 3 дитячих будинків і 3 шкільно-інтернатів (для глухонімих дітей – на 75 осіб, для сліпих – 75, для розумово відсталих – 30). Діючи до цього часу дитячі будинки включаються в загальну мережу, підпорядковану облвиконкому і облвно, які зобов'язані укомплектувати штати дитбудинків директорами і кваліфікованими педагогами-вихователями.

Для цього пропонується організувати тримісячні курси підготовки і перепідготовки вихователів дитячих будинків. Передбачалося заснування виробничої майстерні навчального характеру при кожному дитячому будинку шкільного типу. З метою ліквідації бездоглядності і безпритульності планувалося охопити дитячими будинками близько 600 безрідних дітей. В дитячих будинках виникла проблема "переростків", які за віком вже не могли належати до контингенту цих спеціальних дитячих закладів. Облвиконком вирішив згадане питання методом "рознарядки", зобов'язавши окремі обласні організації та установи розмістити на своїх підприємствах "переростків" з дитбудинків: обласне земельне управління – 25 чоловік, обласне управління харчової промисловості – 20 чоловік, обласне управління місцевої промисловості – 20 чоловік, обласний торговельний відділ – 15 чоловік, обласна промислова рада – 25 осіб. Були передбачені конкретні заходи щодо формування і розширення матеріально-технічної бази дитячих будинків, в тому числі, в напрямі їх часткового самозабезпечення, зокрема, новоствореним дитячим будинкам надавалися земельні ділянки по 5 га орної землі, по 2 пари коней, по 5 корів, по 5 – 6 свиней, а дитбудинку с.Нирків Тлустівського району – 8 свиней.

Діяльність позашкільних навчальних закладів області перебуває під постійним контролем обкому КП(б)У. Робота педагогічних колективів і стан матеріально-технічної бази позашкільних виховних установ включаються до порядку денного спільних чи роздільних засідань бюро обкому та президії облвиконкому. Зокрема, 3 червня 1940 року бюро Тернопільського обкому КП(б)У, детально вивчивши питання, приймає постанову "Про стан дитячих будинків області". Насамперед вищий обласний партійний орган стверджує: стан діючих будинків в області є незадовільним, що конкретизується такими фактами: дитячий будинок у Бережанському районі знаходиться у приміщенні, що не відповідає запланованому контингенту дітей; Тлустівський дитячий будинок розташований у непридатному приміщенні; педагогічними кадрами і лікарями дитячі будинки до цього часу не забезпечені; незадовільним залишається забезпечення дітей взуттям, одягом, іншим необхідними речами. Бюро дає персональні доручення секретарям райкомів КП(б)У і головам райвиконкомів: стематично перевірити стан дитячих будинків і за результатами перевірок надавати їм необхідну допомогу; керівництву Бережанського і Тлустівського районів забезпечити місцеві дитбудинки відповідними приміщеннями. Адресоване дане рішення й обласному керівництву: завідувачу облвно доручено підібрати і затвердити кадри директорів, заучів дитбудинків, а також перевірити кадри вихователів і організувати для них курси підготовки і перепідготовки; обком ЛКСМУ зобов'язувався підібрати і затвердити піонервожатих для дитячих будинків; керівництву облторгвідділу та облспоживспілки вказано на незадовільну роботу з виконання постанови РНК УРСР від 26 лютого 1940 року щодо організації роботи дитячих установ і зобов'язано у найкоротший термін забезпечити дитячі будинки області необхідними промисловими товарами, в першу чергу, постільною білизною, одягом, взуттям, посудом. Окрім цього, завідувач облвно до початку 1940 – 1941 навчального року повинен був забезпечити необхідним обладнанням навчальні майстерні дитячих будинків і направити до дитбудинків кваліфікованих інструкторів з експлуатації згаданого обладнання.

Однак, як засвідчує наступний документ, низькі адміністративна кваліфікація та рівень виконавської дисципліни, занижене або й відсутнє почуття персональної відповідальності за доручену справу і відчуття безкарності чи бюрократичне сприйняття символічних стягнень як невідворотного і необхідного елементу управлінської роботи не сприяли самообізнаності місцевих партійно-радянських апаратників на сумлінне виконання настанов вищих керівних органів і власних рішень. Тому не дивно, що через неповних півроку після прийняття вищезгаданого спільного рішення обкому КП(б)У та облвиконкому від 3 червня 1940 року щодо розвитку мережі дитячих будинків на території області ті ж самі вищі партійний і управлінський обласні органи, такою ж самою спільною постановою змушені констатувати, що з причини безвідповідального відношення облвно до виконання своїх функцій з управління позашкільними дитячими закладами "роботу в дитячих будинках поставлено вкрай незадовільно". Конкретизовані недоліки полягають в наступному: не підібрано і не затверджено керівних кадрів, а в окремі дитячі будинки на керівну роботу потрапили випадкові люди; частина дитбудинків (в Скоморохах, Божичі, Бучачі) знаходяться в антисанітарному стані; облторгвідділ і облспоживспілка не виконали завдань із забезпечення дитбудинків необхідними товарами (одягом, взуттям і посудом); завідувач облвно самоусунувся від керівництва і контролю за роботою дитячих будинків, не реагував на зловживання, що мали місце в окремих дитбудинках зі сторони їх працівників. З огляду на останнє, першого освітянина області попереджено, що при невжитті відповідних заходів для усунення згаданих недоліків у роботі дитбудинків його буде притягнуто до суворої партійної відповідальності. Так само попереджені партійні працівники окремих районів. Тут же дано вказівки матеріально-ресурсного характеру: облвно дозволено затратити 30 тис. крб. на ремонт дитбудинку в с.Скоморохи, а облплану доручено виділити дитбудинкам області 100 тонн вугілля, 50 складометрів дров, 200 тонн торфу. Відповідні доручення отримали облфінвідділ і облздороввідділ; повторно (точніше, втретє) нагадано облторгвідділу та облспоживспілці про їх обов'язки щодо матеріально-технічного забезпечення дитячих будинків області [1, с.164, 165].

Література:

1. ДАТО. Ф.П-1. ОП-1. спр.15. арк. 164 – 165.

2. ДАТО. Ф.Р-1833. ОП-6. спр.11. арк. 14 – 15.
3. ДАТО. Ф.Р-1833. ОП-6. спр.11. арк. 15.
4. ДАТО. Ф.Р-1833. ОП-6. спр.11. арк. 16.
5. Західня Україна під більшовиками. IX.1939 – VI.1941. Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с. – С.164 – 166.

Наталя Пасічник, Ренат Ріжняк
(Кіровоград, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ ТА МЕТОДІВ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Методологія сучасних досліджень з історії науки і техніки ґрунтується на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому пошуку для розв'язання поставлених завдань. Так, під час дослідження історії становлення та розвитку інформатики необхідно було відмовитися від приписів та вимог, що орієнтують особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки. Наприклад, з еволюції розвитку теоретичного забезпечення створення електронно-обчислювальної техніки на теренах України можна наводити яскраві приклади, коли інноваційна поведінка науковців формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. Таким прикладом може бути захоплення В.М.Глушковым побудовою загальнодержавної автоматизованої системи управління економікою країни, яке на той час не розділяло суспільство. Але бажання науковця випробувати свої можливості, вивчити незвідане, його реальне бачення ситуації з однієї сторони та потреба підприємств та цілих галузей у вдосконаленні управління виробничими та економічними процесами з іншої сторони забезпечили локальну реалізацію проекту на окремо взятих підприємствах (на машинобудівних (суднобудування), приладобудівних (виробництво кінескопів), хімічних (содове і азотно-тукове виробництво), металургійних (конвертерне виробництво сталі) та інших підприємствах).

Дослідження з історії науки і техніки мають комплексний міждисциплінарний характер, а тому ґрунтуються на методологічних принципах, які є загальними для всіх галузей історичної науки. Наприклад, методологічні підходи щодо розкриття історії становлення та розвитку інформатики та її впровадження у вищу освіту України визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою та окресленими завданнями. Методологічною основою такого дослідження були фундаментальні теоретичні розробки про природу історичного пізнання, соціальні та особистісні аспекти історії науки і техніки та основні періоди розвитку історіографії проблеми, що досліджується. У якості визначальних у процесі проведення дослідження та формулювання основних висновків були обрані охарактеризовані нижче принципи. Використаний був принцип історизму, зміст якого полягав у вивченні розвитку інформатики як галузі науки, що постійно змінюється протягом свого існування в часі, з урахуванням результатів її попередніх трансформацій та передумов еволюційних процесів з використанням історичного підходу до кожної окремо взятої історичної ситуації. Важливим виявився також принцип об'єктивності та науковості, дотримання якого забезпечувалося об'єктивне вивчення історичних фактів про особливості еволюції становлення та розвитку науки інформатики у вишах України протягом означеного історичного періоду, використання науково обґрунтованих методів та прийомів для вивчення закономірностей історичного процесу та формулювання висновків дослідження на основі реальних фактів та їх неупередженої інтерпретації, формування цілісної картини розвитку інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України незалежно від суб'єктивних чинників, застарілих стереотипів та сфальсифікованих тверджень. Принцип системності регулював вивчення історії становлення та розвитку інформатики у вишах України протягом означеного історичного періоду на основі полісистемності та загальнонаукової методологічної концепції реалізації системного підходу до організації досліджень. У дослідженні був дотриманий принцип інтегративності, зміст якого полягав, з одної сторони, у вивченні окремих складових частин предмету дослідження з наступним синтезом нового знання про предмет шляхом органічної інтеграції в єдине ціле до рівня цілісності усіх структурних компонентів інформації про досліджувані об'єкти, а з іншої сторони, в органічному об'єднанні результатів наукових пошуків істориків суспільних та системних наук, науковців в області інформатики та інформаційних технологій для розв'язання завдань дослідження. Дотримання принципу багатогранності забезпечило вивчення структури знань з інформатики та інформаційних технологій, відтворення цілісної картини розвитку інформатизації вищих навчальних закладів України на основі розгляду альтернативних думок і гіпотез вчених, реалізації можливостей щодо вибору наукових ідей з їх різноманіття та багатогранності.

Характерними для використання в дослідженні з історії науки і техніки є такі конкретно-історичні та загальнонаукові методи: діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний, пошуково-бібліографічний, біографічний (просопографічний), типологічний. У зазначеному вище дослідженні вказані методи дослідження дали змогу не лише зрозуміти динаміку еволюції розвитку інформатики та інформатизації вишів України, але й одержати різнобічні дані про конкретні історичні події, факти, особливості. Використання діахронного методу дало можливість визначити загальні особливості еволюції розвитку складових частин інформатизації вишів України та означити основні періоди розвитку нормативно-правового забезпечення інформатизації, еволюції електронного дистанційного навчання та автоматизованих систем навчання, інформатизації наукових книгозбірень вищої школи України та розвитку апаратного, програмного, технологічного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації вишів. Застосування порівняльно-історичного методу в дисертаційному дослідженні дало можливість виявити особливе й загальне в процесі розвитку інформатизаційних процесів: порівняння особливостей організації діяльності та її теоретичного забезпечення різних центрів дистанційної освіти на Україні (у Харкові, Львові та Києві); порівняння розвитку апаратного та телекомунікаційного забезпечення різних типів вищих навчальних закладів; порівняння розвитку теоретико-методологічного забезпечення електронних бібліотек на різних етапах їх еволюції; порівняння особливостей розвитку теоретико-практичного забезпечення різних етапів еволюції лабораторій (центрів) квантитативної історії у різних вишах України. Ретроспективний метод використовувався, коли для кращого розуміння сутності та значимості теоретичного забезпечення інформатизаційних процесів у вищій школі України необхідно було звертатися до більш віддаленого минулого, ніж нижня хронологічна межа, що визначається в дослідженні. Застосування статистичного методу наукового пошуку дає можливість підсилити доказову базу тактичних та стратегічних висновків (аналіз статистики

розвитку апаратного забезпечення вищих навчальних закладів створив можливість аргументувати визначення особливостей та закономірностей комплектування вишів обчислювальною та телекомунікаційною технікою на кожному з періодів еволюції; аналіз статистики підключень вищих навчальних закладів до освітньо-наукової мережі УРАН зумовив обґрунтування основних етапів розвитку самої мережі та теоретико-практичного забезпечення її функціонування; аналіз статистики створення ґрид-структури закладів освіти та науки України разом з аналізом статистики завантаженості українських ґрид-ресурсів прикладними задачами дав можливість оцінити рівень відповідності можливостей структури української ділянки ґрида тим прикладним та науковим задачам, що ставить світова наукова спільнота (наприклад, проект ЦЕРН)). Пошуково-бібліографічний метод був використаний у процесі аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури, законодавчих актів України, історико-методологічного аналізу друкованих та архівних джерел, матеріалів періодичної преси, музейних матеріалів, технічної документації. За допомогою біографічного (просопографічного) методу розкривалися особливості та закономірності становлення та розвитку інформатики та інформаційних технологій на підставі виявлення їх зв'язку з біографією науковця (або з колективною творчою біографією групи науковців), яка розглядається як визначальний чинник наукових досліджень. Типологічний метод використовувався у процесі виявлення подібностей і відмінностей серед сукупності подій та при здійсненні пошуку надійних засобів їх ідентифікації.

Комплексність та міждисциплінарність характеру дослідження з історії науки і техніки проявляється в тому, що його предмет лежить у площині перетину інтересів кількох наук: власне історії, права та тієї галузі, історія якої вивчається. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання відповідного науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів, як мінімум необхідне застосування методів юриспруденції та методів відповідної галузі наук. Наприклад, так як інформатизаційні процеси стосувалися зміни умов існування всього суспільства, то закономірною постає необхідність створення нормативно-правової бази для регулювання відносин у галузі інформатизації суспільного життя. Для аналізу актів правового змісту застосовувалися методики правознавства. Враховуючи, що інформатика має триєдиний зміст – як міжгалузева наука, як навчальна дисципліна та як сфера суспільних відносин, що знайшла відображення у інформаційному праві, ми не могли не скористатися у процесі проведення дисертаційного дослідження термінологією інформатики та методами і засобами здійснення інформаційних процесів, методами налагодження наукової комунікації у самій науці та між наукою і виробництвом.

Природними та логічними для пошуків з історії науки і техніки є загальнонаукові методи дослідження: аналітичний, синтетичний та логічний методи, методи абстрагування та узагальнення. Методи аналізу та синтезу є діалектично-суперечливими та взаємообумовленими методами пізнання. Так, з метою вивчення проблеми в її конкретній цілісності може бути здійснений попередній поділ її на складові і розгляд кожної з них був проведений окремо (наприклад, розвиток теоретичного обґрунтування інформатизації наукових бібліотек вищих навчальних закладів був розділений на три основні складові: обґрунтування процесів автоматизації бібліотек вишів, обґрунтування технологій та опис методик надання доступу до локальних та зовнішніх бібліотечних сервісів, обґрунтування теоретичної основи, розробка стратегії та створення технологій формування повнотекстових електронних масивів інформації (електронних бібліотек)). В результаті аналіз виступив способом проникнення в сутність явищ і процесів. А вже метод синтезу забезпечив вивчення об'єкта дослідження як єдності різноманітного чи подібного, а то й протилежного (окремий розгляд складових розвитку теоретичного обґрунтування інформатизації бібліотек дав можливість створити алгоритми, за якими аналізований матеріал був синтезований у чіткий науковий продукт і були сформульовані загальні висновки до еволюції інформатизації наукових книгозбірень вищих навчальних закладів України). З використанням логічного методу було відтворено реальний історичний процес становлення та розвитку інформатики та інформаційних технологій у вишах нашої держави протягом означеного періоду у його теоретичній формі та в системі понять. Саме логічний метод здебільшого використовувався при визначенні періодизації подій, пов'язаних з предметом дослідження. Метод абстрагування застосовувався, коли виникала необхідність відволіктися від окремих аспектів об'єкта дослідження зосередити увагу на тих фактах та подіях, які є безпосереднім предметом наукової роботи (наприклад, з метою дослідження еволюції наукових пошуків щодо обґрунтування через задачний метод комп'ютерного навчання ми абстрагувалися від конкретної форми організації такого навчання – це могла бути автоматизована система навчання, імітаційна, експертна навчаюча система, або комп'ютерно орієнтоване середовище). Метод узагальнення використовувався при фіксуванні ознак та властивостей процесів розвитку наукового пізнання, а також при формулюванні висновків до окремих розділів наукового дослідження.

Таким чином, у процесі проведення дослідження з історії науки і техніки можуть бути використані фундаментальні принципи та методи, загальнонаукові методи та сукупність методів і технологій, що застосовуються для розв'язання конкретних спеціальних дослідницьких завдань. Крім того, має бути врахована необхідність з'ясування методологічних особливостей функціонуванні відповідної наукової галузі в межах визначеного історичного періоду та важливість уточнення понятійно-категоріального апарату.

**Інна Підберезних
(Миколаїв, Україна)**

В'ЄТНАМ, СІНГАПУР І ТАЙЛАНД: ШЛЯХИ ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ З США

Як дві сторони діалогу, країни Південно-Східної Азії (ПСА) і США досягли вже значних успіхів в оборонній сфері, а також таких здобутків як припинення війни у В'єтнамі, спільні військові навчання, допомога країнам ПСА в їх участі в миротворчій місії ООН. На сьогодні відкритим залишається питання, чи зуміють сторони встановити міцний контакт. Через це актуальною є проблема знаходження шляхів для діалогу, які б трансливали новий етап взаємовідносин між країнами ПСА та США.

Метою даного дослідження є окреслити можливі варіанти, через які цей діалог може дійсно знайти розвиток та мати важливі історичні наслідки як для обох сторін, так і для міжнародного співтовариства в цілому.

Розвиток міжнародних відносин в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) перебуває в центрі уваги зарубіжних [1] і вітчизняних дослідників [2]. Проте поки що немає ґрунтовного дослідження щодо шляхів, які ймовірно можуть призвести до зміни підозрілого та упередженого стилю ведення діалогу між країнами ПСА та США.

Так, у 2011 р. В'єтнам проводив дискусії на переговорах з США щодо цивільно-правового договору в ядерній співпраці. Угода про цивільну ядерну співпрацю охоплювала передачу інформації, що стосується ядерних матеріалів, обладнання та технологій в США, щоб гарантувати, що ядерна зброя не пошириться. В'єтнам рішуче заявив, що він підтримує і активно бере участь в світі щодо ядерного роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї. Як країна, що підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, В'єтнам прискорив використання ядерної енергії в мирних цілях і констатував, що завжди був прихильний до повної реалізації своїх зобов'язань з договорів з країнами і безліч націй оцінили цю роботу.

В'єтнам готовий розширювати міжнародне співробітництво в галузі використання ядерної енергії для забезпечення електроенергією, що особливо важливо для встановлення зв'язків із США. Ще у 2010 р. в'єтнамським заступником міністра науки і технологій Ле Дінь Тієн і послом США в В'єтнамі Майклом Міхалаком був підписаний меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці в галузі атомної енергії в мирних цілях зі США. Відповідно до меморандуму, В'єтнам і США мають продовжувати свої зусилля з розробки необхідної інфраструктури для безпечної цивільної ядерної енергетики. Виступаючи на церемонії підписання, заступник міністра В'єтнаму науки і техніки Ле Дінь Тієн сказав, що В'єтнам розпочинає реалізацію програми атомної енергетики, що буде служити соціально-економічному розвитку. Політика В'єтнаму – використання ядерної енергії в мирних цілях, забезпечення безпеки та протистояння поширенню ядерної зброї. Посол США в В'єтнамі Майкл Міхалак відзначив, що меморандум служить необхідною основою для розвитку мирної цивільної ядерної енергетики В'єтнаму [6].

Зазначимо, що В'єтнам підписав також двосторонні угоди ядерної співпраці з Росією, Китаєм, Францією, Індією, Республікою Корея і Аргентина [3].

Події 2014-го року свідчать, що кроки назустріч не лишилися без уваги. Голова Об'єднаного комітету начальників штабів США генерал Мартін Демпсі заявив, що його візит до В'єтнаму є виявом прихильності до регіонального миру і стабільності. Він мав плідні переговори з в'єтнамською стороною з питань, що становлять взаємний інтерес, а також з просування американсько-в'єтнамського всебічного партнерства. Генерал підтвердив прихильність США щодо військово-технічного співробітництва з В'єтнамом в п'яти узгоджених областях.

Вітаючи тур Демпсі, а також домовленості, досягнуті між двома сторонами, прем'єр-міністр В'єтнаму Нгуєн Тан Зунг сказав, що візит внесе важливий внесок у розвиток В'єтнаму і США до всебічного партнерства, обидві сторони досягли, таких здобутків як припинення війни, навчання англійській мові в'єтнамських офіцерів, допомагаючи В'єтнаму в його участі миротворчої місії ООН і незабаром підйом заборони на продаж Смертельної зброї В'єтнаму тощо [4].

Держсекретар США Джон Керрі відзначив, США будуть підтримувати В'єтнам в боротьбі зі зміною клімату, зобов'язуючись фінансувати в проект 17-мільйонів доларів США для реагування на зміни клімату у В'єтнамі через агентство з міжнародного розвитку (USAID).

Сенатор Джеймс Вебб відмітив, що вражений швидкими змінами В'єтнаму, а також розвитком американсько-в'єтнамських відносин, і вважає, що відносини будуть зміцнюватися і в майбутньому, та хотів би спробувати зробити внесок у подолання наслідків Agent Orange у В'єтнамі [7].

Окрім цього, В'єтнам має великий потенціал, щоб стати основним торговим партнером США в регіоні, сказав держсекретар США Джон Керрі. Торговельні зв'язки між США і В'єтнамом на вірному шляху. Двосторонній товарообіг зріс з \$ 55000 в 1995 р. до 25 мільярдів доларів в даний час. Керрі відзначив, що американський народ більше не думає про В'єтнам з зображенням війни, а як про країну з тонкими дипломатичними відносинами зі США і великим потенціалом для розвитку [9].

Відомо, що Сінгапур і США приступили до річної співпраці готовності і підготовки кадрів (KAPAT). За заявою Міністерства оборони Сінгапуру, до навчання приєдналися Збройні Сили Сінгапуру, ВМС Сполучених Штатів і берегової охорони США. Вправи 2009 р. були спрямовані на компетенції в морській війні, анти-наземні операції, боротьбу з підводними човнами, морські повітряні операції та операції щодо забезпечення морської безпеки, йдеться в заяві. Всього 1500 співробітників, 11 кораблів, два підводні човни і 18 літаків з обох країн брали участь у навчаннях цього року. Ця серія щорічних двосторонніх морських навчань проводиться з 1995 року [10].

Того ж року заступник прем'єр-міністра Сінгапуру і міністр оборони Тео Чи Хін зустрівся з секретарем США Робертом Гейтсом. У ході зустрічі були обговорені питання регіональних і глобальних інтересів, відносини між США та Сінгапуром, які засновані на загальних стратегічних перспективах і багаторічному військово-співробітництві та партнерстві. Гейтс і Тео Чи Хін висловив задоволення тим, як схвально США і Сінгапур працюють разом в Афганістані та Аденській затоці.

Варто відзначити, що 21 лютого 2013 р. солдати з США і Таїланду взяли участь у Cobra Gold навчанні в Сукхотай, що тривав 11 днів. За оцінками, взяло участь 13 000 військовослужбовців з семи країн, що беруть участь в Cobra Gold, в тому числі з Сінгапуру, Малайзії, Індонезії, Японії, Південної Кореї, США і Таїланді [12].

Отже, в майбутній перспективі США будуть тісно співпрацювати і докладати зусиль з країнами ПСА у військово-напрямку, який розглядається в якості питання, якому США надає великого значення і встановлює пріоритет. Зокрема, США підтримує В'єтнам приєднатися до миротворчої діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН), і буде прагнути до плану зняти заборону на продаж Смертельної зброї у В'єтнам. Ці дві країни повинні прискорити співпрацю у боротьбі зі зміною клімату та підвищення рівня моря на спільних інтересах народів двох країн.

У цьому контексті субрегіони очікують побачити подальшу економічну та інвестиційну співпрацю зі США, розглядаючи її як імпульс для розвитку двосторонніх відносин. Підкреслюючи, що потенціал для співпраці між країнами в достатку, держави бажають, щоб двосторонні відносини з США були більш практичними в галузі політики, дипломатії, економіки, торгівлі, інвестицій, культури, освіти та професійної підготовки, науки і техніки, охорони навколишнього середовища та реагування на зміну клімату, а також питання безпеки і оборони.

Література:

1. Beeson M. The United States and East Asia: The decline of long-distance leadership? [Electronic resource] / The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Access mode: <http://www.japanfocus.org/-Mark-Beeson/3240>; The Rise of China. Essays on the Future Competition / Ed. by Gary J. Schmitt. – N.Y., London: Encounter books, 2009. – 192 p.; Хилл, Кристофер Р. Восточная Азия и Тихий океан [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу до джерела: <http://usinfo.state.gov/journals/itps/0906/ijpr/eap.htm>; Wade, G. China and its neighbors [Electronic resource] / The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Access mode: <http://japanfocus.org/events/view/19>, etc.

2. Городня Н. Країни Східної Азії в першому десятилітті ХХІ ст.: регіональні інтеграційні ракурси та глобальні пріоритети // Дослідження світової політики. – Вип. 50. – К., 2010. – С. 198–227; Шевчук О.В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку: Монографія. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 197 с.; Пронь С.В. Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951–2007 роки: монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 296 с.; Шевчук О.В. Китай між США і Росією: геостратегічні відносини: Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. – 448 с., ін.
3. Vietnam discusses civil nuclear co-op agreement with US / Global Times / 2010-8-11 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/562387.shtml>
4. US military official's visit to Vietnam commitment to regional peace, stability / Global Times / 2014-8-14 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/876266.shtml>
5. US pledges to support Vietnam in tackling climate change / Global Times / 2013-12-16 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/832347.shtml>
6. Vietnam, US cooperate in nuclear energy sector / Global Times / 2010-3-31 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/517749.shtml>
7. Vietnam attaches importance to ties with U.S: vice NA chairman Global Times | 2010-7-9 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/550001.shtml>
8. Vietnam calls for further economic, trade ties with US / Global Times / 2014-8-4 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/874249.shtml>
9. Vietnam has potential to become major trade partner: US secretary of state
10. Global Times 2013-12-15 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/832148.shtml>
11. Singapore, U.S. forces kick off annual bilateral drill / Global Times / 2009-6-9 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/435715.shtml>
12. Singapore deputy PM meets U.S. defense secretary / Global Times / 2009-5-31 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/433492.shtml>
13. Cobra Gold exercise ends in Sukhothai, Thailand / Global Times / 2013-2-22 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globaltimes.cn/content/763510.shtml>

Марія Поливач
(Київ, Україна)

ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА НАУКОВИЙ ТАЛАНТ ПШЕНИЧНОГО ПАВЛА ДМИТРОВИЧА В СПОГАДАХ ЙОГО УЧНІВ

Небагато напрямків людської діяльності існують і будуть існувати вічно. Серед них чільне місце займає освіта. Освіта розвивається, часом реформується, намагається готувати фахівців на перспективу, але, як не парадоксально при цьому, її вічність в значній мірі забезпечується позитивним консерватизмом учасників освітньої діяльності [8].

Однією з основних завдань, які ставив перед собою Павло Дмитрович Пшеничний – це підготовка достойної наукової зміни, яка б могла якісно продовжити дослідження та примножити наукові здобутки.

Метою даної статті є висвітлення наукового таланту та педагогічної діяльності одного з передових українських науковців у галузі зоотехнії в ХХ ст. – Пшеничного Павла Дмитровича, очима його учнів та сучасників. Також ознайомити з життєвим шляхом та науковою роботою академіка.

Народився Павло Дмитрович 12 листопада 1903 р.в слободі Савиці Ізюмського повіту Харківської губернії в сім'ї робітників – помер 1 травня 1985 р. в Києві. По завершенню в 1914 р. Савинської земської початкової школи Павло Дмитрович у 1915-1918 рр. працює учнем слюсаря і підручним слюсаря в Ізюмських головних майстернях Південно-Донецької залізниці. Однак потяг до знань не залишала юнака і він в 1920 р. закінчує Савинське вище початкове училище [6, С. 158]. Будучи випускником училища в 17 років стає членом Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу молоді (ВЛКСМ), або коротко – комсомолу [1, арк. 90].

По закінченню в 1923 р. Харківської зоотехнічної профшколи, П. Д. Пшеничний, в цьому ж році вступає у Харківський молочно-зоотехнічний інститут на зоотехнічний факультет, який закінчує його повний курс в 1926 р.

Отримавши кваліфікацію агронома-зоотехніка П.Д. Пшеничний до квітня 1930 р. працював зоотехніком в експедиції Наркомзему УРСР по обстеженню сірої української худоби на Кобилянській Агробазі ім. Раковського Полтавського Окр ЗУ (окружне земельне управління), в Златопольському райземвідділі Шевченківського округу; на племзаводі «Горянка 2» м. Гришине Артемівського округу; в Уккредгоспоб'єднанні; в радгоспі «Пролетар Харківщини»; у науково-технічному секторі Наркомзему УРСР [4, с. 235].

Починаючи з 1926 р. і до виходу на пенсію в 1978 р. – Павло Дмитрович пов'язує своє життя з науковим пошуком і розробкою основних проблем тваринництва. Він був активним громадським діячем, організатором і керівником багатьох з'їздів і конференцій з тваринництва. Приділяючи велику увагу поширенню знань з тваринництва. Він часто виступав з доповідями і лекціями на загальносоюзних, республіканських, обласних і районних нарадах, семінарах та конференціях [6, С. 160]. Його життя – це був постійний рух вперед, до нових досягнень та вирішення проблем в галузі зоотехнії.

Як згадує внучка Павла Дмитровича – Світлана Харламова: «Дідусь був «кришталево чистою людиною», він ніколи не користувався своїм ім'ям навіть для родини. Наука для нього стояла перш за все!» [7].

Будучи талановитим науковцем, наказами ВАСГНІЛ (Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна) П. Д. Пшеничний протягом життя багато разів змінював місце роботи, тим самим примножуючи наукові здобутки по всьому тодішньому СРСР. Павло Дмитрович працював:

- у 1930 – 1932 рр. – завідувачем відділу годівлі сільськогосподарських тварин Київської зоотехнічної дослідної станції Терезине;
- у березні – листопаді 1932 р. – завідувачем відділом годівлі сільськогосподарських тварин і заступником директора станції з наукової роботи на Західній зоотехнічній дослідній станції в м. Сичівка, Росія;

- з 3 листопада 1932 р. по 17 серпня 1937 р. – завідувачим відділом годівлі сільськогосподарських тварин, заступником директора з наукової роботи та науковим консультантом інституту в Оренбурзькому науково-дослідному інституті м'ясо-молочного скотарства;
- з 5 вересня 1937 р. по 5 вересень 1938 р. – старшим науковим співробітником Інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова»;
- з вересня 1938 р. по листопада 1943 р. – першим завідувачем кафедри годівлі сільськогосподарських тварин, деканом зоотехнічного факультету, а також проректором і п'ятим ректором (1941-1943 рр.) Башкирського СГІ, м. Уфа;
- з 7 листопада 1943 р. до 23 жовтня 1953 р. – на кафедрі годівлі сільськогосподарських тварин Харківського зоотехнічного інституту;
- з вересня 1953 р. – завідувачем кафедри загальної зоотехнії Київського сільськогосподарського інституту;
- з жовтня 1954 р. по березень 1957 р. – першим ректором Української сільськогосподарської академії (УСГА), одночасно завідує кафедрою загальної зоотехнії;
- з відкриттям 1957 р. зоотехнічного факультету при навчальній частини Української академії сільськогосподарських наук (УАСГН) на базі кафедр загальної зоотехнії та годівлі сільськогосподарських тварин колишнього Київського ветеринарного інституту було створено кафедру годівлі сільськогосподарських тварин, яку П. Д. Пшеничний очолював до 1974 р.

Постійна повсякденна тяжка праця Павла Дмитровича та прагнення досягнути все нових вершин в науці принесли свої плоди. «Одні вчені мають хист узагальнювати й синтезувати все зроблене до них. Такі майже не помиляються, але рідко створюють нове, інші, вивчивши всі праці з проблеми, після глибокого всебічного обдумування ставлять експерименти. Павло Дмитрович Пшеничний поєднував у собі кращі якості обох типів учених» – такими якостями володів П. Д. Пшеничний за словами його учня О.В. Циганюка, кандидата сільськогосподарських наук, доцента кафедри птахівництва НАУ [5, с. 183].

Не забарилася і винагорода за плідну працю в царині зоотехнії. ВАК (Вища атестаційна комісія) та ВКВШ (Всесоюзний комітет у справах вищої школи) при РНК (Рада народних комісарів) СССР затвердила надати П. Д. Пшеничному:

а) в 1938 р. науковий ступінь кандидата с.-г. наук без захисту дисертації;

б) в червні 1949 р. науковий ступінь доктора с.-г. наук і в звання професора на кафедрі «Годівля сільськогосподарських тварин» [1, арк. 90].

Його колеги та учні були в захопленні від організаційних здібностей науковця. За словами його учня І. М. Березюка, основними традиційними принципами Пшеничного Павла Дмитровича були: чесність, трудолюбство, обов'язковість. Збереження традицій – це не підтримка жару, а збереження Вогню! [2].

Окрім наукових досліджень, іншою важливою ділянкою життя Павла Дмитровича була підготовка фахівців для сільського господарства. За 45 років педагогічної діяльності він підготував близько 5000 агрономів, вчених зоотехніків, ветеринарних лікарів. Професор П.Д. Пшеничний приділяв велику увагу вихованню наукової зміни. За роки роботи у вузах і науково-дослідних установах він підготував 22 доктори та 138 кандидатів наук, з яких 19 – для зарубіжних країн [3, с.286].

Ось, як описує Павла Дмитровича його учень – І. Т. Вінничук, доктор сільськогосподарських наук, професор, Інституту агроєкології та біотехнології УЛАН: «П. Д. Пшеничний зовнішньо притягував до себе людей: середнього росту, міцної статури, відкрите обличчя, простота в спілкуванні, чітке формулювання думок, нестандартне мислення, відстоювання інтересів науки на самих високих рівнях влади створили йому авторитет та популярність: його цінувала і шанувала вся зоотехнічна спільнота України, колишнього СРСР, європейських країн.

За своє насичене життя професор П. Д. Пшеничний сформував найбільшу в Україні наукову школу з проблем годівлі сільськогосподарських тварин і технології кормів. Дослідження, виконані на його кафедрі, завжди відзначалися актуальністю, класичними методиками та комплексністю взаємопов'язаних питань, тому опубліковані наукові праці його та його учнів завжди знаходили зацікавлений відгук фахівців самого широкого профілю: фізіологів, анатомів, спеціалістів з онтогенезу, селекціонерів, біологів, морфологів. Як більшість вчених ХХ ст., він був широко освіченою людиною, цікавився багатьма галузями наук, пов'язаних з годівлею тварин, а також літературою, філософією. Нові видання завжди були на його кафедрі і періодично обговорювалися на семінарах» [5, с.155-156].

Окрім того, Павло Дмитрович був чудовим оратором, збирачем наукової літератури, критиком. Він дуже любив своїх студентів та всіляко їм допомагав. Ось, як описує громадську діяльність професора в своїх спогадах його учень, кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри птахівництва НАУ О. В. Циганюк: «Проникливий розум, залізна логіка допомагали йому знаходити слабкі місця в загальноновизнаних теоріях великих наукових авторитетів і піддавати їх нещадній за принциповістю, яскравій і переконливій критиці. Рідкісний ерудит, з ясним поглядом і гострим розумом він не раз вносив світло у темні, здавалося безнадійно темні, проблеми.

На цьому шляху Павло Дмитрович – сміливий і пристрасний полеміст – пережив чимало неприємностей. Він завжди ставив на перше місце моральний обов'язок людини. Враження від його виступів і самого вигляду завжди було величезним.

Стосовно посадових і владних людей взагалі Павло Дмитрович був дуже незалежним, що у деяких це викликало незадоволення. Його гордий характер, був не сумісним з підлабузництвом. Проте було в ньому щось таке, що примушувало навіть недругів розмовляти з ним шанобливо» [5, с.184-185].

За великі заслуги в підготовці висококваліфікованих фахівців сільськогосподарського виробництва та фахівців вищої кваліфікації, науково-виробничу діяльність, громадську роботу Павло Дмитрович Пшеничний був нагороджений орденами Леніна і Знаком Пошани, а також багатьма грамотами, медалями, зокрема, 4 з яких – великі срібні ВДНГ. У 1969 р. президія Верховної Ради Української РСР указом від 4 квітня № 240, присвоїла професорові Пшеничному Павлу Дмитровичу почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР [1, арк.133].

Підсумовуючи написане, варто відзначити, що Павло Дмитрович був непересічною людиною в науковому житті, його здобуткам може позаздрити будь який сучасний науковець. Він все своє життя працював над розвитком зоотехнії, примножуючи її науковими здобутками та підрастаючими науковими кадрами. Фанатична віддача роботі принесла Павлу Дмитровичу всесоюзне визнання, яке на жаль, в даний час призабуте. Створена ним наукова школа продовжує роботу та проводить різнопланові дослідження задля покращення кормової бази для худоби. Наукова спадщина академіка частково забута і потребує детального вивчення та систематизації.

Література:

1. Архів матеріалів – ВП НУБіП України, ф. особова справа Пшеничного П.Д.
2. Архівні матеріали кафедри годівлі тварин та технології кормів ім. П.Д. Пшеничного.
3. Березюк М. Пшеничний Павло Дмитрович (1903-1985) // Вчені у галузі тваринництва / УААН; наук. ред. Г.О. Богданова, В.П. Бурката. – К.: Аграрна наука. – 1999. – С. 284-287. – (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ століття»; кн. 2).
4. Вергунов В. А. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962). До 110-річчя створення Нац. аграр. ун-ту. – К.: Аграр. наука, 2008. – 304 с. – (Кн. 26).
5. Відомий вчений і педагог у галузі зоотехнії Павло Дмитрович Пшеничний (до 100-річчя від дня народження) / НАУ; уклад.: І.І. Ібатуллин, В.Д. Столюк, І.М. Березюк та ін.. К.: НАУ, 2003. – с. 200.
6. Колектив кафедри годівлі сільськогосподарських тварин і технології кормів ім. М.Д. Пшеничного. До 100-річчя від дня народження Академіка Павла Дмитровича Пшеничного // Аграрна наука і освіта. – 2004. том 5. – № 1-2. – С. 158-160.
7. «Мій талановитий дідусь»: [інтерв'ю з внучкою П.Д. Пшеничного Світланною Харламовою / спілкувалася Марія Поливач] // Офіс. – 2015. – 20 березня.
8. Про підготовку дослідників нового покоління в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://koldog.univ.kiev.ua/IHT-Article-0001> – Назва з екрану.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент Лановіюк Людмила Петрівна.

Ж.С. Таджибаева, К.Р. Ушакбаева
(Тараз қ., Қазақстан Республикасы)

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінде ел арасында «қазақ мемлекеттілігі қай дәуірден басталады?», «қазақ хандығы қашан құрылды?» немесе «қазақ хандығының құрылғанына қанша жыл?» деген сауалдар көптің көкейіндегі сауалдардың біріне айналды. Себебі, осы жылы еліміз Қазақ хандығының негізі қаланғанына 550 жыл толуын кең көлемде атап өтпекші. Бұл жөнінде Елбасымыз мәлімдеген болатын. Елбасы Н. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы. «2015 жылды ұлттық тарихымызды ұлықтау, бүгінгі белестерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы деп есептеу керек», – деген Елбасымыз Н.Назарбаев. Елбасы өз сөзінде: «1465 жылы сұлтандар Керей мен Жәнібек алғаш рет хандық құрып, біздің тарихымыз қазақ мемлекеттілігін осы кезден бастайды. Мүмкін, бұл термин біздің қазіргі түсінігіміздегі, бүгінгі шекарамыздағы бүкіл әлемге танымал және беделді болғанымыздай мемлекет бола алмаған да шығар. Бірақ, сол замандағы басқа барлық мемлекеттер туралы да осылай айтуға болады. Ең маңыздысы, сол кезде мемлекетіміздің негізі қаланғандығы, ал біздердің ата-бабалар ұлы істерін жалғастырғанымыз» деген еді.

Тәуелсіздігімізге биыл 23 жыл толғалы отыр. Егемен ел атанғалы бері қазақ хандығының мерейтойы алғаш рет аталып өтпек. Сондықтан да бұл қазақ елі үшін тарихта қалатын ең маңызды мереке болмақ. Келер жылдың қыркүйек айына жоспарланған бұл мерекеге байланысты халық арасында «қазақ хандығының күні» атты жаңа мереке белгіленсін деген ұсыныстар да айтылып жатыр.

Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз. Осынау тарихи белестер жаңа қазақстандық патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие». Тәуелсіздігінің ширек ғасырға жуық жаңа шежіресінде өркениеттік даму үрдісімен төрткүл дүниені тандандырған Қазақстанның мемлекеттігі кейбіреулер айтқандай кеше ғана басталмаған. Оған Мемлекет басшысының 2014 жылғы 22 қазанда Астана қаласы активімен кездесуіндегі: «Керей мен Жәнібек 1465жылы алғашқы хандықты құрды, қазақтың мемлекеттігінің тарихы сол кезден бастау алады», деген сөзі дәлел.

Қазақстандық тарих ғылымында бұл терең зерттелген дүние. Десе де, қазіргі күні зерттеушілер арасында қазақ хандығының қашан құрылғандығы жөнінде қарама-қайшылықты пікірлер қалыптасып отырғанын айтуымыз керек. Тарих беттерін парақтасақ, бұл мәселені бүге-шүгесіне дейін зерттеген тарихшыларымыздың бірі қазақ хандығының құрылуы 1428 жылдан бастау алады деп әріге жіберсе, енді бірі 1445, 1456, 1465 жылдарына қатысты сан түрлі дәйектерін ұсынған.

Қазіргі кезде еліміздің егемендігі бекіп, іргесі нығайған сайын оның болашағы мен тарихына деген қызығушылықтар арта түсуде. Қазақ хандығы – бүгінгі Қазақстан Республикасы мен көрші аймақтардың территориясында 1465-1847 жылдар аралығында құрылған мемлекет [1; 13].

Қазақ хандығы Еділден Жайыққа дейінгі территорияны, Сырдария мен Амудария өңдерінің аралығын, Хорасан жерін қамтыған. Мұндай мәселелер бұрынырақта тек тарихшы-мамандардың ғана айналысатын нысаны болса, бүгінгі күндері бұл тақырыптар тарихшылармен қатар, көзі ашық, көкірегі ояу, өз елінің тарихына сүйіспеншілікпен қарайтын әуесқой тарихшылардың, әдебиетшілердің, журналистердің, сондай-ақ кейбір мамандық иелерінің зерттеу объектісіне айналууда.

Қазақ хандығының Дешті Қыпшақ аумағында ежелден бері үзілмей жалғасып келе жатқан этникалық, мәдени-рухани дамулар мен XIII-XV ғғ. саяси процестердің заңды қорытындысы ретінде XV ғасырдың ортасында тарих сахнасына шыққандығын зерттеушілердің бәрі мойындайды. Сондай-ақ хандықтың құрылуында Керей мен Жәнібек хандардың атқарған басты рольдерін ешкім де жоққа шығармайды. Тарихшы Т.И.Сұлтанов болса Қазақ хандығының құрылуы 1470 жылы аяқталады деп қорытады [4;13].

Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өту тек қана той-томалақтың, ғылыми конференцияның ғана шаруасы емес. Мәселе қажетті мемлекетшілдік психологияны қалыптастыруда. Ел азаматтары арасында Қазақ жеріне, мемлекетіне деген мақтаныш сенімін орната білуде. Яғни, келесі жылғы шаралар үлкен жолдың басы ғана. Болашақта ешкім, президент болсын, ауылдағы ауылнай шенеунік болсын, ешкім де «қазақта мемлекет болмаған, шекара болмаған» деген лепірме сөздерді айта алмайтындай ақпараттық, мәдени, саяси жұмыс жүргізілуі тиіс. Яғни, 2015 жыл қоғамдық ортаға, саяси дискурске, жалпы рухани өмірімізге тың серпіліс беретін, жаңа ой салатын кезеңнің басына айналуы керек. Екінші мәселе, ақпараттық және саяси ортаға қатысты. Менің ойымша ел ішінде сан алуан

тарихи концепція, көзқарас орын алып келеді. Ел ішінде тұрып жатқан барша азамат мектепте бірдей оқулық оқитын сияқты. Бірақ, мектептен шыға келе қазақ бір түсінікте, орыс өзге түсінікте жүреді. Себебі неде? Оқулық бір, стандарт бір, мұғалім бір. Яғни мәселе тек қана оқулықта, стандартта, мұғалімде ғана емес, саясатта, ақпараттық салада. Еліміздің сан алуан ақпараттық ықпалдың соңында жүруі, еліміздің жұртының көрші елдің теледидарын көп көруі, мектептің жұмысын зая қылады. Мектептегі білім бірінші саты ғана. Егер мектеп беріп жатқан білім саясатта, ақпарат және мәдениет саласында жалғасын тауып жатпаса, еліміздің ішінде жүрген өзге ұлыс өкілдері ғана емес, қарапайым қазақ та «мемлекет, шекара болмаған» деген жалған пікірде жүруі ықтимал. Сондықтан да толыққанды, жан-жақты, кешенді мәдени саясат, ақпараттық тәуелсіздік мәселесін бірінші қатарға шығуы тиіс, – дейді ол.

Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты ең маңызды дәйекті деректі біз Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың «Тарих – и Рашиди» еңбегінен аламыз. XVI ғасырдағы белгілі тарихшы Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасы XIV-XVI ғасырлардың басында Қазақстан аумағы мен көрші аумақтарда өмір сүрген ірі мемлекеттердің бірі Моғолстан тарихына арналған. Бұл еңбек – Қазақ хандығының тарихын зерттеу үшін де аса маңызды бастапқы деректеме. Онда тоқсан жыл ішіндегі қазақ хандарының тарихы қысқа, дәйекті түрде баяндалған. Қазақ хандығының құрылуында Дешті Қыпшақ, Моғолстан және Мауереннахр аумақтарындағы мемлекеттердің саяси дамуы, бір-бірімен саяси қарым-қатынастары қолайлы жағдай жасайды. Керей мен Жәнібектің Моғолстанға көшіп келуіне Дешті Қыпшақтағы Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан арасындағы қарым-қатынастар себепші болса, Моғолстанның батысында Қазақ хандығының құрылуына Моғолстан мен Мауереннахр билеушілері арасындағы шиеленіскен саяси жағдайлар алып келеді. Қазақ хандығының нақты құрылған жылын анықтауда осы екі мемлекет арасындағы саяси оқиғалар қосымша жәрдем бере алады [3;165].

Керей мен Жәнібек хандардың бір жыл кеш емес, дәл 1457 жылы Шу бойына келіп, екі хан иеліктерінің ортасында хандық құруы Исан-Бұға ханды күшейтіп, ал Жүніс ханға тосқауыл болған дейміз. Керей мен Жәнібек хандардың 1457-ші жылы келгенін, тіпті жылдың қай мезгілде болғанын тарихи аңыз да растайды – “Тышқан жылы қара күзде” Керей мен Жәнібек сұлтандардың Мойынқұмға келгендері туралы мәлімет бар. XV ғасырдағы тышқан жылы ол қай жылы? XIV ғасырдың 40-50 жылдары жазылған Масут ибн Осман Кухистанидың “Тарих-и Абулхайрхани” атты еңбегінде Әбілхайрханның қай жылы өлгендігі туралы: “57 жасында тышқан жылына сай келетін 874 жылы (біздің жыл санауымыз бойынша 1469 жыл – оның жаны о дүниеге ұшты” делінеді. 1469 жыл – тышқан жылы болса, оның алдында өтіп кеткен тышқан жылға 1457 жыл сай келіп тұр. Ал “қара күзіміз” қараша айы. Сонда Керей мен Жәнібек хандар 1457 жылы қараша айында Шу бойына келіп, қыстап шыққан және келесі жылы көктемде, яғни 1458 жылы наурыз-көкек айлары ішінде Керейді хан сайлаған болады. Алғашқы ханы Керей хан болған Қазақ хандығы осылайша дүниеге келген. Осылайша, қазіргі кезде баспасөз беттерінде және кейбір тарихи әдебиеттерде жиі айтылып жүрген Қазақ хандығы 1456 немесе 1465-66 деген даталармен қоса, хандықтың 1458 жылы құрылғандығы жөнінде тұжырым жасасақ болады.

2015 жылы Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл толады. Бұл оқиғаның саяси және қоғамдық маңызы сол, 1465-66 жылдары іргесін көтерген қазақ хандығы Орта Азиядағы бірінші ұлттық мемлекет, оның ең басты маңызы бұл хандықты құрған ұлт – қазақ халқы бүгінде өміршеңдігімен көрініп отырған жұрт. Қазақ халқы хандықты құрып қана қойған жоқ, оны ғасырлар өте әлем халқы таныған мықты елдер қатарына қосуға бүгінгі таңда еңбек етуде.

Қазақ хандары билігінің негізін қалайды. Өз тектеріне қарамай Қазақ хандығын негізін қалаған Керей мен Жәнібек қазақ тайпаларының басын қосып ұлт болуына себепкер бола білді. Олай болса: Есімің кетті сенің бар ғаламға. Рухың жанып тұр ғой әр жанарда. Сен десе, бүкіл қазақ қайраттанып, Күшейіп кетеді ғой тау, далам да, -дей отырып, Қазақ хандығының 550жылдығын тойлау ол ұрпаққа қалдыратын рухани мәдениеттік жемісі болмақ.

Биыл Қазақстан халқы үшін аса маңызды мерейлі мерекелер жылы. Ең бастысы – Қазақ хандығының 550 жылдығы. Бұл – тарихымызды түгендеудің бастамасы. Ішкі саясаттағы маңыздысы – Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығы. Бұл болашағымыз үшін қажет. Ал, Қазақстан Республикасының Конституциясы күні бүгінгіміз бен келешегіміздің кемелділігінің көрінісі. Рас, бұл мереке жыл сайын мемлекеттік деңгейде аталып өтілетіні белгілі. Десек те, биылғы мейрам ерекшеленуі болғалы тұр. Өйткені, Ата Заңымыздың 20 жылдығы мемлекет пен халық тарапынан айрықша тойланады. Себебі, құқықтық саясатымызда Тәуелсіздігіміз бен Конституциямыз тайға таңба басқандай ажырамас егіз ұғымға айналған. Бірінсіз бірі толыққанды мазмұнға ие бола алмасы анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хасенов А. Қазақ тарихының баяны. А., 1996. 175 б.
2. Хасенов Ә. Қазақ хандығы қай жылы құрылды? “Қазақ тарихы” журналы №2 1993, 38-41 бб.
3. Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан шубырынды) А., 1992. 605 б., Чулошников А.П. Очерки по истории казак –киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских народов. Оренбург, 1924, ч. 1, 134-161 бб.
4. Сұлтанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. М., 1982.
5. Құрманәліұлы Қ. Тарихи кезеңге тереңірек үңілсек. “Қазақ тарихы” журналы. 1993 №2 18-21 бб.

Жамшид Туляганов
(Ташкент, Узбекистан)

ИБН СИНО (980-1097) – ЖАҒОН ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИГА УЛКАН ҲИССА ҚҰШҒАН БҮЮК ҚОМУСИЙ ОЛИМ

Ұрта Осиё тарихий вақеаларға ғоят бой ұлка бұлиши билан бирга азалдан илм-фан, маданият ва маънавиятнинг марказларидан бири бұлиб келган. Бу ұлка дунёга маънавият ва маърифатнинг барча соҳаларида юзлаб, минглаб жаҳоншумул улуғ зотлар, давлат арбобларини тарбиялаб берган. Умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда буюк аждодларимиз бевосита иштирок этганлар, унинг тараққиёти ва бойишига улкан ҳисса қўшганлар. Ұрта Осиё маданий мероси жаҳон маданияти ва маърифатининг узвий ажралмас таркибий қисмидир.

Ұрта Осиёнинг кўҳна ва ҳамиша навқирон Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарлари қадимдан фан, маданият ва маънавиятнинг маркази бўлиб келганлиги билан ажралиб туради. Ұрта Осиё табиийиийлмий тафаккури ривожининг бошланиши буюк алломалар Мусо Муҳаммад Ал-Хоразмий, Аҳмад алФарғоний, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Синоларнинг номи билан боғлиқ.

Ібн Сино ніхоятда истеъдодли, хотираси ўткир, зеҳнли бўлганидан ёшлигиданоқ ўз даврида маълум бўлган барча илмларни тез ва чуқур эгаллаган. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, у 10-13 ёшидан мантиқ, фикр, фалсафа, математика, тиббиёт масалалари билан шуғулланган.

Ібн Сино ўз таржимаи ҳолида ёзишича, қисқа вақт ичида у тиббиёт илмини ўзлаштирган, қадимги юноннинг машҳур табиатшунос олимлари Гиппократ ва Галеннинг асарларини, Шарқнинг машҳур ҳаками Закариё Розийнинг асарларини кунт билан мутолаа қилган ва олган билимларини амалда татбиқ этиш учун, айнаи вақтда, табиблик билан шуғулланган. У Бухорода 16-17 ёшида машҳур табиб сифатида шухрат қозонди, 17 ёшида Сомонийлар давлатининг бошлиғини оғир касалликдан даволайди ва унинг рухсати билан Бухородаги амир кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Ібн Сино таърифича, бу кутубхона ўша даврдаги энг машҳур кутубхоналардан бири бўлиб, унда билимнинг барча соҳаларига оид қимматбаҳо китоблар мавжуд бўлган.

Алломанинг илмий ижоди 18 ёшидан бошланади. У Нуҳ ибн Мансурга атаб нафсоний қувватлар ҳақида рисола, “Уржуза” тиббий шеърӣ асари, ўз қўшниси ва дўсти Абу-л-Хусайн ал-Арузийнинг илтимосига биноан, кўп фанларни ўз ичига олган “Ал-Ҳикмат ал-Арузий” (“Арузий ҳикмати”) асарини таълиф этди. Ундан ташқари, бошқа бир дўсти фақиҳ Абу Бакр ал-Барқийнинг илтимосига кўра, 20 жилдди “Ал-Ҳосил ва-л – маҳсул” (“Яқун ва натижа”) қомусий асари ҳамда 2 жилдди “Китоб ал-бар ва-л-исм” “Саҳоват ва жиноят китоби”)ни ёзди.

Хоразмшоҳлар Али ибн Маъмун ва Маъмун ибн Маъмун илм-фанга эътиборли ҳукмдорлар бўлиб, олимларга илмий ижод учун қулай шароит яратиб берган эдилар. Шу боис бу даврда Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч)да замонасининг кўпгина таниқли олимлари тўпланди. Йирик математик ва астроном Абу Наср ибн Ироқ, атоқли табиб ва файласуфлар Абу Саҳл Масиҳий, Абу-л Хайр Хаммор ва буюк олим Абу Райҳон Беруний шулар жумласидан. Ана шу илмий даврага 1005 йил Ібн Сино ҳам келиб қўшилди.

Хоразмда Ібн Сино асосан, математика ва астрономия билан шуғулланди. Бу соҳалардаги билимларининг чуқурлашиб, илмий дунёқарашининг шаклланишида Ібн Ироқ ва Абу Райҳон Беруний билан бўлган илмий мулоқатлар катта аҳамият касб этади. Ібн Синонинг Аристотель таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний ва ўзининг шогирди Бахманёр билан ёзишмалари тарихда машҳурдир. Ібн Сино Абу Саҳл Масиҳийнинг тиббий тажрибаси ва билимларидан ҳам катта сабоқ олади. Ібн Сино 1012-1014-йилларда Журжонда яшайди, лекин шу қисқа вақт ичида унинг ҳаётидаги муҳим воқеалардан бири — Абу Убайд Абдўлвоҳид Жузжоний билан учрашади. У Ібн Синога ҳам шогирд, ҳам содиқ дўст эди. Жузжоний Ібн Сино билан олимнинг сўнгги дамигача, 25 йил давомида бирга бўлади. Ібн Сино таржимаи ҳолининг ёзилиб қолдириши, кўпгина асарларининг таърифи ва тартибга тушиши ҳамда уларнинг кейинги авлодларга келишида Жузжонийнинг хизмати катта.

Жузжоний (Ібн Синонинг Гурон шаҳрига келгинига қадар бўлган биографиясини унинг ўзидан эшитиб) Ібн Синонинг таржимаи ҳоли ва асосий асарларининг рўйхатини ёзиб қолдиради. Жузжоний туфайли биз буюк ватандошимиз тўғрисида аниқ маълумотларга эгамиз. Гургонга келишидан бошлаб то умрининг охиригача, яъни 1037 йилгача Абу Али Ібн Сино Рай, Казвин, Исфажон, Ҳамадон каби вилоятларда сарсон-саргардонликда яшади, ватанига қайтишга шароит бўлмади, табиблик билан шуғулланди, баъзан вазирлик қилди. Қамалди, китоблари, мол-мулк талон-тарож этилди, аммо тинмай меҳнат қилди, буюк асарлар ёзиб келажак авлодга қолдирди, номини ва меросини абадийга айлантирди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ібн Сино жисмоний жиҳатдан жуда бақувват бўлган.

Вазирлик Ібн Синонинг кўп вақтини олган бўлса-да, у тўхтовсиз ишлар ва ниҳоятда тез ёзар эди. У китоблар, манбаларга ҳадеб мурожаат қилавермас, ундаги хотира шунчалик кучли эдики, қачонлардир мутолаа қилган китобларини ёддан тўла билар эди. Кечалари ухламай ўзининг илмий қарашларини баён этар, шогирдлари, олимлар билан суҳбатлар, баҳслар ўтказар эди. Аммо унинг кечаю кундуз тинмай меҳнат қилиши, реакцион кучлар томонидан тўхтовсиз тазйиқ остига олиниши, жамиятнинг ноқобиллиги туфайли соғлиғи заифлашади — оғир ошқазон касалига чалинади, Ібн Сино 57 ёшида Ҳамадонда вафот этади.

Абу Али ибн Сино жаҳон маданиятига буюк ҳисса қўшган олимлардан биридир. Буюк энциклопедист олим сифатида у ўз даври илмининг деярли барча соҳалари билан шуғулланган.

“Тиб қонунлари” (асл номи “Китоб ал-Қонун фи-л-тибб”) ўз давридаги табобатнинг муфасссал энциклопедияси бўлиб унда инсон соғлиғи ва касалликларига оид бўлган барча масалалар мантиқий тартибда тўла баён этилган. Олдинлари табобат, асосан, ҳунар ҳисобланар ва у билан шуғулланувчилар назарий масалаларга унчалик аҳамият бермай уни амалда қўллаш билан чекланар эдилар. Ібн Сино эса асосан шу китобида табобатни илм даражасига кўтарди ва юнон, рим, ҳинд, Яқин ва Ўрта Шарқ табибларининг эришган ютуқларига таяниб унинг ҳам назарий ҳам амалий томонларини чуқур ишлаб чиқди.

“Тиб қонунлари” бешта китобдан иборат:

1-китобда-табобатнинг назарий асослари, ҳамда амалий табобатнинг умумий масалалари, табобат илмининг таърифи унинг вазифалари, хилт ва мижоз ҳақидаги таълимот баён қилинади. Кейин одам танасининг аъзолари, касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, кўринишлари, даволашнинг умумий усуллари ҳақида фикр юритилади.

2-китобда — ўша даврда ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан тайёрланадиган 800дан ортиқ дори-дармонларнинг таърифи, уларни қўллаш усулларини баён қилган.

3-китобда — одам танасининг аъзолари ва уларда юз берадиган касалликлар ҳақида маълумот берилади. Умуман олганда, бу китоб хусусий патология ва терапияга бағишланган.

4-китобда — киши аъзоларидан бирортасига хос бўлмаган «умумий» касалликларга бағишланган. Бундай касалликларга турли истмалар, шишлар, тошмалар, яра-чақалар, куйиш, суяк синиши ва чиқиши, асабларнинг жароҳатланиши, бош суяги, кўкрак қафаси, умуртқа ва қўл-оёқларнинг шикастланиши киритилган. Шунингдек, мазкур асарда узоқ чўзиладиган ва ўта юқумли касалликлар: чечак, қизамиқ, мохов, вабо ва қутуриш ҳақида сўз боради.

5-китоб-фармакопея бўлиб, унда мураккаб таркибли дори-дармонларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усуллари ёритилган.

Ібн Сино 1023-йили Исфажонга бориб, умрининг 14 йилини шу ерда ўтказди. Бу ерда ҳам у тинимсиз илмий иш билан машғул бўлиб, бир қанча асарлар яратади. Улар орасида тиб, фалсафа, аниқ фанлар, тилшунослик каби фанларга оид китоблар бор. “Китоб аш-Шифо”нинг қисмлари, форс тилидаги “Донишнома” ва 20 жилдди “Инсоф-адолат китоби” шулар жумласидан.

Ібн Синонинг илмий меросини шартли равишда 4 қисмга, яъни, фалсафий, табиий, адабий ва тиббий соҳаларга бўлиш мумкин. Лекин Ібн Сино асарларининг миқдорий нисбатига назар солсак, олимнинг қизиқиш ва эътибори кўпроқ фалсафа ва тибга қаратилганини кўрамиз. Гарчи, уни “Авиценна” сифатида Ғарбда машҳур қилган

унинг тиббий мероси, хусусан, “Тиб қонунлари” бўлса-да, “Шайхар-раис” номи, энг аввал, унинг буюк файласуфлигига ишорадир.

Олимнинг фалсафага оид энг йирик ва муҳим асари “Китоб аш-Шифо”дир. У 4 қисмдан иборат: 1) мантиқ — 9 қисмга бўлинган: “Ал-мадҳал” — мантиққа кириш; “Ал-мақулот”-категориялар; “Ал-Иборат”-интерпретация; “Ал-Қиёс”-Силлогизм; “Ал-бурҳон” Исбот-далил; “Ал-Жадал”-тортишув, диалектика; “Ас-сафсата” софистика; “Ал-хитоба”-риторика; “Аш-шеър”-поэтика (шеър санъати);

2) тиббиёт — (бу ерда минераллар, ўсимликлар, ҳайвонот олами ва инсонлар ҳақида алоҳида-алоҳида бўлимларда гапирилади); 3) риёзиёт — 4 фанга бўлинади; ҳисоб (*арифметика*), ҳандаса (*геометрия*), астрономия ва мусиқа; 4) метафизика ёки илоҳиёт.

Ибн Синонинг яна бир фалсафий асари “Китоб ан-Нажот” “Китоб аш Шифо”нинг қисқартирилган шакли. Олимнинг фалсафий қарашлари яна “Ал-ишорат ва-т-танбиҳот” (*Ишоралар ва танбеҳлар*), “Ҳикмат ал-машриқийн” (*Шарқчилар фалсафаси*), “Китоб ал-ишорат фи-л-мантиқ ва л-ҳикмат” (*Мантиқ ва фалсафанинг ишоралари*) форс тилида ёзилган. “Донишнома” (*Билим китоби*) ва бошқа турли ҳажмдаги фалсафий рисолаларида ҳамда “Тайр қиссаси”, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Юсуф ҳақида қисса” каби фалсафий мазмунли бадиий қиссаларда ўз аксини топган.

Ибн Синонинг дунёқараши Аристотель таълимоти ва Абу Наср Форобий асарлари таъсирида шаклланди. Унинг фикрича, фалсафанинг вазифаси мавжудотни яъни барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бир-бирига ўтишини зарурият, имконият, воқелик, сабабият оламлари асосида, ҳар томонлама ўрганишдан иборат.

Ибн Сино минералогия (*маъданшунослик*) соҳасида ҳам салмоқли ишлар қилган. У минералларнинг оригинал таснифини таклиф этади. Унга кўра, барча маъданлар 4 гуруҳга: тошлар, эрийдиган жисмлар (*металлар*), олтин гугуртли ёнувчи бирикмалар ва тузларга бўлинади.

Ибн Сино ботаника масалалари билан ҳам жуда кўп шуғулланган, чунки, табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. У “Китоб аш-Шифо”нинг “ан-Наботот” (*Ўсимликлар*) қисмида ўсимликларнинг турлари, пайдо бўлиши, озикланиши, ўсимлик аъзолари ва уларнинг вазифалари, кўпайиши ҳамда ўсиш шароитлари ҳақида ёзади, илмий терминология яратиш соҳасида ҳам иш олиб боради.

Ибн Сино ёшлигидан астрономияга қизиққан ва бу қизиқиш умрининг охиригача сақланган. У 8 та мустақил рисола ҳамда “Китоб аш-шифо” ва “Донишнома”нинг риёзиёт қисмларида астрономияга алоҳида бобларни бағишлаган. Птолемейнинг “Алмагест”ини қайта ишлаб, шунинг асосида амалий астрономия бўйича қўлланма яратган. Ибн Сино Журжон шаҳрининг географик узунлигини ўз даври учун бутунлай янги бўлган усул — Ойнинг энг баланд нуқтасини кузатиш орқали аниқлаб берган. Абу Райхон Беруний “Геодезия” асарида бу усулнинг тўғрилиги ҳақида гапириб, уни фақат Ибн Сино номи билан боғлайди. Бу усул Европада 500-йилдан кейин (1514) астроном Вернер томонидан янгидан кашф қилинади.

Ибн Сино мусиқа бобида Абу Наср Форобийнинг илмий йўналишини давом эттирган йирик назариётчидир. Мусиқа ҳақидаги “Жавомеъ илм ул-мусиқий” (*Мусиқа илмига оид тўплам*) асари “Китоб аш-Шифо”нинг бир қисми бўлиб, ҳар бири бир неча бобли 6 бўлимдан иборат. “ан-Нажот”, “Донишнома”ларда мусиқа ҳақида кичик бўлимлар мавжуд. “Тиб қонунлари”, “Рисолаи ишқ” ва бошқаларда мусиканинг айрим масалалари, жумладан, инсон психикасига таъсири ҳақида фикр юритган.

Ўрта аср бошларида бошқа илғор мутафаккирлар қатори Абу Али Ибн Сино ҳам ёш авлодга ақлий тарбия беришга муҳим аҳамият беради, унинг фикрича, ақлий тарбия илм-фанларни эгаллаш билан боғланган бўлиши керак. Аллома ҳақиқий инсонпарвар сифатида кишининг ўз ақлини ҳар томонлама тараққий эттириш ва ҳақиқатни англаш имкониятига эга эканлигига ишонди. Шунинг учун у бу фикрни нотўғри деб ҳисобловчи ўз даврининг “донолариға” қарши кескин кураш олиб борди. У фан ва маданият тараққиёти ҳақиқатга йўл очиши мумкинлигини исбот қилди. Бу соҳада бошқаларга ўрнатилган бўлиб, ўзининг толмас кузатувчи ва текширувчи эканлигини кўрсатди. У ўз олдига илм-фанларни чуқур ўрганиш ва умумлаштириш вазифасини қўйди.

Абу Али Ибн Сино ўз асарларида кишиларни, айниқса ёшларни фанни эгаллашга, бу соҳада камолатга эришиши учун интилишга чақирди. Олим табиат қонунларини очиши ва уни авлоддан-авлодга бериши керак. Илмни эгаллаш жараёнида ҳар қандай тўсиқлар учрайди, кимки фан чўққисини эгаллашга интилса, у мақсадга интилувчан, қийинчиликларни енгишга тайёр бўлиши керак. Бунда кишининг ботирлиги ва жасурлиги катта аҳамиятга эга.

Ибн Сино ўзининг бой ва серқирра илмий мероси билан кейинги давр Шарқ ва Ғарб маданиятининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

Аъзамжон Тўхтабаев
(Наманган, Ўзбекистон)

ЁШЛАР ДЕМОКРАТИК ТАФАККУРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШНИ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ

Мамлакатимизда демократик ислохотларни амалга ошириш ва фуқаролик жамиятини барпо этишда Мустақиллик мафкурасини яратиш, ҳамда ёшлар онгига сингдиришда албатта, ёшлар руҳиятига таъсир этувчи, уни руҳан ва ақлан бойитадиган, завқлантирадиган воситалардан фойдаланиш зарур, чунки мафкура ҳаракат учун назарий асосдир. Бу назарий асосни ҳамма ҳам бир хилда қабул қилавермайди. «Миллий истиқлол мафкураси халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужассам ифодаси бўлиши керак».

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Миллий истиқлол мафкурасининг ташаббускори ҳам, асосий назариётчиси ва асосчисидир. Унинг асарларини чуқур мушоҳада қилиш натижасида бу мафкура ҳар томонлама қараб чиқилганини, инсониятнинг йирик, кўзга яққол ташланиб турган муаммоларидан тортиб, энг нозик инсоний ҳис-туйғуларни ҳам ҳисобга олинганлигининг гувоҳи бўламыз. Бу мафкурада Ўзбекистоннинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий тараққиёти йўналиши диалектик тарзда мукамал ва батафсил ёритиб берилган. Мустақиллик мафкурасининг турли соҳалари шундай алоқадорликда ворислик нуқтаи назаридан ёритиб берилганки, бу соҳаларни алоҳида олиб қараш мумкин эмас.

Шундай қилиб, президентимиз ўз асарларида мустақиллик мафкурасини шакллантиришда қуйидаги ижобий ва салбий жиҳатларга эътибор бериш лозимлигини илгари суради. Салбий жиҳатлар: диний мафкуралар таъсирида экстремизм ва фундаментализм ғояларининг мустақиллик мафкурасига аралашиб қолмаслигига, буюк давлатчилик шовинизми ғояларидан эҳтиёт бўлишга, миллатчиликка берилмасликка, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик

кайфиятидан эҳтиёт бўлишга эътиборни қаратади. Бу хусусиятлар мустақиллик мафкураси учун ёт бўлмоғи лозим. Ижобий жиҳатлар: миллий ғурур, бошқа миллатлар ва этник ғуруҳлар маънавий қадриятларини ҳурмат қилиш, байналминналчилик, Ватанга муҳаббат, ўтмиш меросимиздаги маънавий қадриятларимизни барча ижобий томонларидан фойдаланиш, бошқа миллат ва халқларнинг мафкурасидаги ижобий хусусиятлардан фойдаланиш, турли хил синф ва тоифалар манфаатини умуммиллий манфаатлар асосида илгари суриш, миллий манфаатларни Ўзбекистон халқлари манфаатлари билан тенг қўйиш. Қолаверса, аввало, оилавий тарбия, ота-онанинг тарбияли, тарбиясизлиги билан боғлиқ. Демак, ёшларни баркамол бўлиб тарбияланиши учун оила қураётган ўғил-қизларнинг оилавий ҳаётни тўғри ташкил қилиши, соғлом муҳитни яратиши зарур.

Оилада ота-онанинг ҳар бир хатти-ҳаракати бола тарбияси учун шахсий намуна ҳисобланади. Президент Ислам Каримов тараққиётнинг ривожланиш қонуниятларини чуқур англаган ҳолда, “Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди”, деб таъкидлагани бежиз эмас, албатта.

Дарҳақиқат, маънавиятни юксалтириш шу куннинг долзарб вазифаларидан бири, келажагимиз пойдевори бўлмиш ёшлар қалби ва онгига бой маънавий меросни сингдириш асосида баркамол авлодни шакллантириш эса ундан ҳам долзарбдир. Чунки, Ватанимиз келажаги, халқимиз олдида турган мақсадларга эришиш, аввало ёшларимизга, уларнинг ҳар томонлама баркамол инсон бўлиб вояга етишига боғлиқдир.

Инсон ҳамиша тараққиётнинг объекти ва субъекти бўлиб келган. Инсон тараққиётнинг объекти бўлан экан, аввало, унинг таъсирини ўзига ҳис этса, борлиққа, атроф муҳитга таъсир қилади. Жамият ҳаётидаги ислохотлар халқ дунёқараши, маданий ва маънавий қадриятларига онгли муносабатда бўлишга боғлиқ. Агар жамиятни демократлаштириш, мамлакатни модернизациялаш ва ислох этишдаги янгиланишлар одамлар онги ва дунёқараши, қалби ва руҳиятига таъсир этса, самарали бўлади. Маърифатли жамиятда маънавият, ахлоқ, тафаккур мезонлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга. “Аслида ҳар қандай ислохотнинг энг муҳим самараси, аввало, халқнинг маънавий-руҳий қарашларидаги янгиланиш жараёнлари, унинг онгу тафаккурининг юксалиши, мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар унинг ҳаётига, тақдирига дахлдор бўлганини чуқур ҳис қилиши ва шундан хулоса чиқариши билан белгиланади”.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997 йил.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Асарлар, 6-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.

Бахтиёр Халмуратов
(Наманган, Ўзбекистон)

ШОМОНЛИК ЭВОЛЮЦИЯСИ ВА УНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МЕТОДОЛОГИЯСИНING АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИГА ДОИР

Диннинг илк шакллари орасида шомонлик алоҳида ўрин эгаллайди. Шомонлик, ибтидоий уруғдошлик динларидан фарқли ўлароқ, қабила уюшмалари бирлашаётган даврда шаклланиб, ижтимоий онгнинг уруғ-қабила шакллари билан боғланади. Хусусан, “варварчилик” деб аталмиш ижтимоий-уруғчилик даврининг охирида қабила яхлит, жипслашган ғуруҳга айланиб, қабилалар орасидаги алоқалар мустаҳкамланади, умумқабила ҳокимият органлари: қабила кенгаши, қабила сардорлари, ҳарбий саркорлар шаклланади. Ижтимоий ҳаётнинг бундай шаклига маънавий нуқтаи назардан диннинг илк шакллари билан беш тури тўғри келган. Булар – шомонлик, нагуализм, махфий бирлашмалар, сардорларга сиғиниш ва қабила худоларига сиғиниш. Бу ерда тилга олинган диний онгнинг барча шакллари бевосита қабилага хос муносабатда бўлиб, қабила тузумининг инъикосидир. Ёки, аксинча, қабила тузumi ўз мавжудлигини маънавий асослаш мақсадида уларни ўзига мувофиқлаштиради.

Бунда шомонлик қабила тузumi билан боғлиқлиги даражасининг ортишига мувофиқ равишда, қабила тузumi тўлиқ ҳукмронлик қилган даврнинг дини сифатида асосий ўрин эгаллайди. Қабила тузумининг аста-секин емирилиши, қабилалар орасидаги алоқаларнинг сусайиши ва жамиятнинг янги ҳудудий ва ҳудудлар аро ижтимоий муносабатларга ўтиши муносабати билан, шомонлик ички ўзгаришларни бошдан кечиради. Бу босқич шомонликнинг умумжаҳон миқёсида ижтимоий онг шаклига айланишига кўмаклашади, чунки барча халқлар уруғчилик, уруғчилик-қабила, қабила жамияти босқичларини босиб ўтган. Шу сабабли шомонлик ва унинг элементлари дунёнинг барча халқлари маънавий ҳаёти ва кундалик анъаналарида кузатилади.

Шомонлик қачон пайдо бўлган, деган саволга баъзи археолог олимлар мавжуд топилмаларга таяниб шомонлик тош асрида ҳам мавжуд бўлган, деб тахмин қиладилар. Германиянинг Мюнхен шаҳридаги Парапсихология ва Сарҳад Фанлари институти томонидан чоп этилган рисолада ёзилишича, Франциянинг Труа Фрер ғорида милoddан тахминан ўн икки минг йил муқаддам чизилган расмда шомон ҳайвон терисига ёпинган ҳолда рақс тушаётгани тасвирланган.

А.П.Окладников «шомонлик тасаввурлари мажмуи жуда қадимий илдизларга эга бўлиб, палеолит ғояларига бориб тақалади» деб қайд этган бўлса, О. Қаюмовнинг 2003–2004 йилларда Навоий вилояти Навбахор тумани ҳудудидаги Сармишсой дарасида олиб борилган экспедиция кузатишлари натижасида Сармишсой қояларига ўрта палеолит даврида ўйиб туширилган расмлар орасида ҳам йиғилишиб зикрга тушаётган қадимги одамлар тасвири мавжудлиги аниқланган. Умуман олганда, мазкур ёдгорликларни қадимги амалий санъат намунаси сифатида эмас, балки ибтидоий давр шомонларининг ёзувлари сифати ўрганиш лозим.

Тўғри, одатда, муайян расм-русумларни талқин қилиш ҳамиша мунозарали бўлиб келган. Жумладан, шомонлик эътиқоди учун хос бўлган хусусият руҳларга ишонишдан ташкил топган бўлиб, бусиз шомонлиқни тасаввур қилиб бўлмайди. Руҳларга ишониш шомонлиқда анимизмнинг таъсири борлигини кўрсатади. Руҳларга сиғиниш палеолит даврида шаклланган бўлса, бундан руҳлар билан боғлиқ бўлган шомонлик ҳам бевосита ўша даврда пайдо бўлган деган хулоса ҳам чиқади. Бу тўғрида бошқача қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, этнограф олим В.Н.Басиловнинг таъкидлашича, “шомонлик маросимлари овчилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи халқларда анча ривожланган. Деҳқончиликнинг пайдо бўлиши туфайли табиат кучларини илоҳийлаштириш билан боғлиқ маросимлар асосий ўринни эгаллаган ва бу маросимлар шомонлиқни жамиятдаги муҳим ўридан маҳрум

етиб, сиқиб чиқарган. Деҳқончиликнинг неолит даврида шаклланганлигини инобатга олинса, шомонлик неолит давригача пайдо бўлган ва ўзининг юксалиш даврини неолитгача босиб ўтган”.

XIX асрнинг охири чорагидан бошлаб шомонликини диний таълимот сифатида таърифлашнинг янги илмий босқичи бошланди. Бу босқич фанда эволюцион мактаб ва этнография, диншунослик ва ҳоказолардаги солиштирма усуллар билан боғлиқ. Ҳозирги кунда шомонликка умуман дин тараққиётининг алоҳида босқичи сифатида қаралади. Юқорида баён этилган фикрлардан ташқари, шомонликга ҳудудий чекланган ҳолат сифатида қарашлар ҳам мавжуд. Чунончи, шомонликини “арктик доира” дини сифатида тушунувчи олимлар ҳам бор. Бироқ, бу қараш танқидга бардош беролмайди, чунки дунёнинг барча халқлари уруғ-қабилла жамияти шаклланиш ва емирилиш босқичида шомонликдан у ёки бу ҳолатда ўтадилар. Бунда ушбу диний эътиқод уларнинг маънавий ҳаётлари, урф-одатлари ва анъаналарида кўплаб реликтлар қолдиради.

Умуман, шомонликини диний тизим сифатида ўрганишда фан тадқиқотнинг бошланғич босқичидадир. Бу шомонлик ва унинг амалиёти ҳар бир алоҳида ҳолатда ҳаммага маъқул бўлган ҳодисаларни ўз ичига олганлиги билан боғлиқ. Рақсга тушиш, ашула айтиш ва зикр тушиш – руҳларни чақириш, доира чалиш, темир тақинчоқлар жаранги, сунъий равишда ёки яхшилаб машқ қилинган ҳолда жазавога тушиш ва ҳоказолар шаманлар иқтидорига қараб индивидуал элементлар билан тўлдирилади.

Шомонлик ўзининг турли кўринишларида энг қолоқ халқларда ҳар доим ҳам диннинг етакчи шакли бўлавермаган. Масалан, Австралия, Африка ва дунёнинг бошқа кўпгина маҳаллий халқларида шомонлик ҳануз сирли шаклда намоён бўлади. Бироқ, Австралия қабилалари орасида сўнги вақтларда шомонликининг анъанавий содда шакллари янгилаш тенденцияси кузатишмоқда. Масалан, оддий эмчиликдан ташқари, руҳлар билан “алоқа” қилувчи мутахассислар тоифаси учрамоқда. Гўёки, бу шомонларни ўз касбларига улар алоқа қилаётган руҳлар йўлламоқда. Бунда шаман руҳлар билан алоқа қилаётганда улар томонидан ўлдирилиб, сўнг яна тирилтирилади, деган афсона алоҳида кўрсатилади.

Кўпчилик қолоқ халқларда шомонлик турли ҳудудий вариантли элементлар билан учрайди. Айрим шомонлар уйқуда руҳлар билан алоқа қилиш қобилиятига эга бўлса, бошқалари бунга гўё ўнгида қилади. Алоқа усуллари баъзан эпилептик тутқаноқни эслатади. Яна шундай вариант мавжуд-ки, бунда шомоннинг бошига ёпинчиқ ёпилади, шунда у гўё ўзини маст сезиб, “ғайритабиий илҳом” олади. Шундан сўнг у дўмбра ва бошқа предметлар садоси остида жадал рақсга туша бошлайди, экстаз ҳолатига келиб, бу ҳолат ёрдамида руҳлар овозини эшитади. Халқ орасидан чиққан шаманларнинг бошқа тоифаси руҳларни “чақириб”, уларга айланади, бунда чақириш ҳаёлда ва тушда рўй беради, бунинг натижасида бўлажак шаман одатда номаълум касалликини бошидан кечирилади. Унинг давоси шаман-табиб вазифасини бўйнига олишдир. Бу дин илк шаклларида шаманлари кўпинча гирифторлик ҳолатида бўлади, бу эса қабиланинг бошқа аъзоларига насиб этмаган истеъдод деб қаралади (ёки тушунтирилади). Улар табиблик, фолбинлик, жодугарлик қилганлар ва бошқа вазифаларни бажарганлар. Шомонлик варварлик тараққиёти босқичида халқ орасида кенг тарқалган. Бу ҳолда ушбу атама Рим империясини ҳалокатга учратган халқларга нисбатан қўлланилади.

Шомонлик одамларнинг табиат олдидаги ожизлиги ва Ер, Осмон ва атроф-муҳит тўғрисидаги илк тасаввурлари натижасида пайдо бўлган. Аммо, шомонликдан инсоннинг фақат ожизлигини ахтариш ҳам тўғри эмас. Агар қадимги кишиларда бу ожизликини енгиш, нима биландир унинг ўрнини қоплаш истаги бўлмаганда, шомонлик мавжуд бўлмас эди.

Одамлар Ер, Осмон ва ўзини ўраб турган табиат ҳақидаги маълум бир тасаввурларга эга бўлган. Кейинчалик шу тасаввурларни маълум бир тизимга солувчи ва ҳимоя қилувчи одамлар – шомонлар вужудга келган. Геродот шомонликини милoddан аввалги XI асрда вужудга келганлигини қайд этган.

Дунёдаги барча халқлар (Шимолий ва Шарқий Осиё, Шарқий Африка, Австралия) орасида шомонлик у ёки бу номда, турлича кўринишда мавжуд бўлган. Улар ёлғон ва кўзга кўринмайдиган алоқа, таъсирларнинг табиатда борлигига кишини ишонтириш, бу таъсирларнинг одамларда салбий ёки ижобий из қолдириш, одамларнинг табиатга ёки бир-бирларига таъсири мавжудлигини уқтириш билан машғул бўлганлар. Жон, руҳ ва арвоҳларнинг мавжудлигига ишониш ибтидоий одамларга хос хусусиятдир. Уларнинг тушунчаси буйича руҳлар шомонларни танлайди, тарбиялайди, ўзга кишилардан фарқ қилувчи ва ўша руҳ ҳамда атрофидаги кишиларга хизмат қилувчи илоҳий кучга эга шахслар бўлиб етишишларига кўмаклашади.

XX асрга мансуб адабиётларда шомонлик атамаси билан бир қаторда “шомонизм” термини ҳам учрайди. Шомонлик деганда шомон фаолияти билан боғлиқ маросимлар тушунилса, шомонизм дейилганда эса кундалик ҳаётда шомонлар муҳим роль ўйнаган дунё халқларининг қарашлар тизими тушунилади.

Шуни қайд этиш лозимки, шомонликининг бошқа қадимий диний тасаввурлар: тотемизм, анимизм ва фетишизмдан фарқи бор. Агар одамлар тотемизмда ҳайвон ва ўсимликларга, анимизмда руҳларга, фетишизмда эса жонсиз буюмларга сиғинган бўлса, шомонликда одамлар одамга – шомонга, яъни ўша даврнинг ўзига хос руҳонийсига сиғинганлар. Бу ҳолатлар диний тасаввурлар эволюциясида жуда катта янгилик бўлган. Кейинчалик диний тасаввурларнинг мазмун-моҳиятига ўзгартириб, энди одамлар худога, пайғамбарларга, турли хил авлиёларга сиғина бошлаганлар.

Шундай ҳулоса қилиш мумкинки, шомонлик назарияси ва амалиёти муаммоларини ҳал этиш мураккаб жараён. Мавзу юзасидан кенг кўламли тадқиқотлар бошқа халқлар мисолида амалга оширилган бўлса ҳам, ҳанузгача диний эътиқоднинг мазкур шакли тўғрисида якуний ҳулосага келинмаган.

Адабиётлар:

1. Басилов В. Н. Избранные духов... – С. 9.
2. Жаҳон илми тасхири тарихидан. // Қалб кўзи. 1997 йил июль..
3. Окладников А. П. Прошлое Якутии до соединения к Русскому государству. – Якутск., 1949. – С. 32.
4. Бу ҳақда қаранг: Қайумов О. Сармишсой пиктографларини ўқишга доир // “Давлат тили ва умуминсоний қадриятлар” мавзуидаги республика илмий анжумани материаллари. Навоий., 2004. – Б. 16–18.
5. Басилов В. Н. Избранные духов. – М.: Политиздат, 1984. – С. 10.
6. Бу ҳақда қаранг: Ёвқочев Ш. Марказий Осиё халқлари динлари тарихи. – Тошкент, 2005. – Б. 25.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Закиржан Ахмедов, Нодиржон Толипов
(Фергана, Узбекистан)

ОБ ОДНОЙ НЕКОРРЕКТНОЙ ЗАДАЧЕ ДЛЯ БИГАРМОНИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ВНЕ КРУГА

В данной работе исследована на условную корректность и построено приближенное решение одной задачи для бигармонического уравнения вне круга.

Задача. Требуется найти функцию $U(\rho, \phi)$, удовлетворяющую условиям:

$$\Delta^2 U(\rho, \phi) = 0 \text{ в } D = \{ (\rho, \phi) : R < \rho < +\infty, 0 \leq \phi \leq 2\pi \} \quad (1)$$

$$\frac{\partial U(R_1, \phi)}{\partial \rho} = f(\phi), \quad 0 \leq \phi \leq 2\pi, \quad (2)$$

$$U(R_1, \phi) = 0, \quad 0 \leq \phi \leq 2\pi, \quad (3)$$

$$U(\rho, \phi + 2\pi) = U(\rho, \phi), \quad R < \rho < +\infty \quad (4)$$

$$\lim_{\rho \rightarrow +\infty} \frac{\partial U(\rho, \phi)}{\partial \rho} = O(1), \quad 0 \leq \phi \leq 2\pi \quad (5)$$

$$\lim_{\rho \rightarrow +\infty} U(\rho, \phi) = O(1), \quad 0 \leq \phi \leq 2\pi \quad (6)$$

где $0 < R < R_1$, $f(\phi)$ - заданная функция, Δ — оператор Лапласа.

Покажем, что в поставленной задаче не имеет места непрерывная зависимость решения от данных. Действительно, функция

$$U_m(\rho, \phi) = \varepsilon \frac{(\rho^2 - R_1^2)}{2R_1} \left(\frac{R_1}{\rho} \right)^m \cos m\phi \quad (m \geq 3) \quad (7)$$

является решением задачи (1)-(6) при $f(\phi) = \varepsilon \cos m\phi$.

Из (7) следует, что для любых констант $0 < \varepsilon < 1$, $c > 0$ и переменных $\phi \in (0, 2\pi)$, $\rho \in (R, R_1)$ можно подобрать такие ε и m , чтобы выполнялись неравенства

$$\|\varepsilon \cos m\phi\|_{L_2(0, 2\pi)} \leq \varepsilon; \quad \|U_m(\rho, \phi)\|_{L_2(0, 2\pi)} > c > 0.$$

Отсюда заключаем, что исследуемая задача поставлена некорректно в классическом смысле.

Справедлива следующая теорема, характеризующая устойчивость решения задачи (1)-(6).

Теорема. Если функция $U(\rho, \phi)$ удовлетворяет соотношениям:

$$\|U(R, \phi)\|_{L_2(0, 2\pi)} \leq M, \quad (8)$$

$$\int_0^{2\pi} \frac{\partial U(R_1, \phi)}{\partial \rho} \cos m\phi d\phi = 0, \quad m = 0, 1, 2$$

$$\int_0^{2\pi} \frac{\partial U(R_1, \phi)}{\partial \rho} \sin m\phi d\phi = 0, \quad m = 1, 2$$

$$\left\| \frac{\partial U(R_1, \phi)}{\partial \rho} \right\|_{L_2(0, 2\pi)} \leq \varepsilon, \quad (9)$$

то выполняется неравенство

$$\|U(\rho, \phi)\|_{L_2(0, 2\pi)} \leq \frac{|\rho^2 - R_1^2| \cdot M}{R_1^2 - R^2} \left(\frac{R}{\rho} \right)^{\lambda(\varepsilon)} \quad (10)$$

где $\lambda(\varepsilon)$ — корень уравнения

$$\frac{R_1^2 - R^2}{2R_1} \left(\frac{R_1}{R} \right)^\lambda = \frac{M}{\varepsilon} \quad (11)$$

Эта теорема доказывается так же, как теорема 2 в [1].

Пусть функция $f(\phi)$ известна с точностью до δ , т.е. известна функция $f_\delta(\phi)$:

$$\|f_\delta(\phi) - f(\phi)\|_{L_2(0,2\pi)} \leq \delta.$$

Предположим, что задача (1)-(6) поставлена условно-корректно [2], и множество корректности определяется неравенством (8). Возьмём в качестве приближенного решения задачи (1)-(6) функцию

$$U_{n\delta}(\rho, \phi) = \frac{(\rho^2 - R_1^2)}{2R_1} \sum_{m=3}^n \left(\frac{R_1}{\rho}\right)^m (a_m \cos m\phi + b_m \sin m\phi); \quad (12)$$

здесь a_m, b_m – коэффициенты Фурье функции $f_\delta(\phi)$.

Оценим разность между точным и приближённым решением задачи (1)-(6) в метрике пространства $L_2(0, 2\pi)$.

Аналогично [1], получим

$$\|U(\rho, \phi) - U_{n\delta}(\rho, \phi)\|_{L_2(0,2\pi)} \leq \omega(M, n, \delta), \quad (13)$$

где

$$\omega(M, n, \delta) = \left| \rho^2 - R_1^2 \right| \left[\left(\frac{R_1}{\rho}\right)^n \frac{\delta}{2R_1} + \frac{2R_1 M}{R^2 - R_1^2} \left(\frac{R}{\rho}\right)^{n+1} \right]$$

При фиксированной точности δ , приближенной данной, значение параметра n , при котором достигается $\inf \omega(M, n, \delta)$, будет оптимальным в смысле оценки (13)

Литература:

1. Атаходжаев М.А.Ахмедов З.А. Об одной условно-корректной задаче для бигармонического уравнения. Изв. АНРУз. Серия физ.-мат. наук, 1980, №1, с 3-9.
2. Лаврентьев М.М. Некорректные задачи для дифференциальных уравнений, Новосибирск, 1981. 75с.

Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Ф.Турсунов
(Самарканд, Узбекистан)

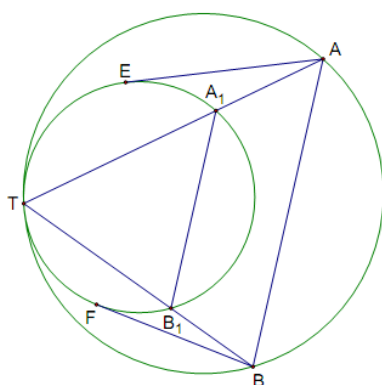
ICHKI URINUVCHI AYLANALARDAGI BA'ZI METRIK MUNOSABATLAR

Biz ushbu maqolada ko'pchilikka noma'lum bo'lgan yangi va muhim geometrik teorema hamda ushbu teorema yordamida isbotlanadigan ba'zi masalalarga to'xtalamiz.

Teorema. ω aylana hamda undagi ixtiyoriy A va B nuqtalar berilgan bo'lsin. γ aylana ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada urinadi. AE va BF lar γ aylanaga mos ravishda E va F nuqtalarda urinuvchi urinmalar bo'lsin. U holda

$$\frac{TA}{TB} = \frac{AE}{BF}$$

tenglik o'rinli.

Isbot: AT va BT lar γ aylanani ikkinchi marta mos ravishda A_1 va B_1 nuqtalarda kesib o'tsin. Bizga ma'lumki, γ va ω aylanalar bir-biriga ichki ravishda uringanligi uchun $A_1B_1 \parallel AB$ bo'ladi. Bu munosabatdan esa $\frac{TA}{TB} = \frac{TA_1}{TB_1}$

(1) tenglik o'rinli ekanligi kelib chiqadi.

Demak teoremani isbotlash uchun $\frac{TA_1}{TB_1} = \frac{AE}{BF}$ (2) tenglikni isbotlasak yetarli.

$A_1B_1 \parallel AB$ ekanligidan Fales teoremasiga ko'ra

$$\frac{AA_1}{A_1T} = \frac{BB_1}{B_1T} \quad (3)$$

$$\frac{AT}{A_1T} = \frac{BT}{B_1T} \quad (4)$$

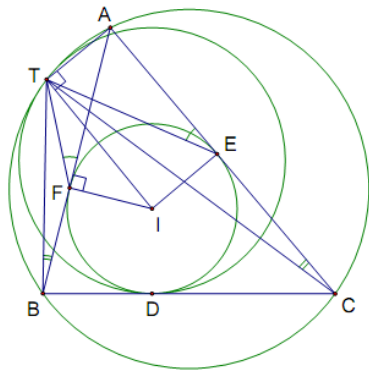
tengliklar o'rinli ekanligi kelib chiqadi. (3) va (4) munosabatlarni hadma – had ko'paytirib yuborsak,

$$\frac{AA_1 \cdot AT}{(A_1T)^2} = \frac{BB_1 \cdot BT}{(B_1T)^2} \quad (5)$$

tenglikka ega bo'lamiz. AE va BF chiziqlar urinma ekanligidan, urinma xossasiga ko'ra $AE^2 = AA_1 \cdot AT$ va $BF^2 = BB_1 \cdot BT$ tengliklar o'rinli ekanligi kelib chiqadi. Hosil qilingan tengliklardan (5) munosabatda foydalansak, $\frac{TA_1}{TB_1} = \frac{AE}{BF}$ munosabatga ega bo'lamiz. Shuni isbotlash talab etilgandi.

1-masala. (Vetnam Milliy Matematika Olimpiadasi) Ω va ρ aylanalar mos ravishda ABC uchburchakka tashqi va ichki chizilgan aylanalar bo'lsin. ρ aylana BC tomonga D nuqtada urinsin. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada hamda BC ga D nuqtada urinadi. I nuqta ρ aylananing markazi bo'lsa, $\angle ATI = 90^\circ$ ni isbotlang.

Yechish: E va F nuqtalar ρ aylananing mos ravishda CA va AB tomonlar bilan

urinish nuqtalari bo'lsin. Yuqoridagi teorema hamda $BD = BF$ va $DC = CE$ tengliklardan foydalansak,

$$\frac{TB}{TC} = \frac{BD}{DC} = \frac{BF}{CE}$$

$$\frac{TB}{TC} = \frac{BF}{CE}$$

tenglikka ega bo'lamiz. Bundan TBF va TCE uchburchaklarning o'xshash ekanligi kelib chiqadi. Demak, $\angle TFA = \angle TEA$ tenglik o'rinli. Bundan esa A, T, F, E nuqtalar bir aylanada yotishi kelib chiqadi. Bizga ma'lumki, A, F, I, E nuqtalar bir aylanada yotadi. Demak, A, I, E, F, T nuqtalar bir aylanada yotadi. Bundan esa $\angle ATI = \angle AFI = 90^\circ$

tenglik o'rinli ekanligi kelib chiqadi. Isbotlandi.

2-masala. (MOSP) ABC uchburchak berilgan. ω aylana B va C nuqtalardan o'tadi. ω_1 aylana ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va AB, AC

tomonlarga mos

ravishda P, Q nuqtalarda urinuvchi aylanadir. M nuqta ω aylananing T

nuqtani o'z ichiga oluvchi BC yoyining o'rtasi. PQ, BC, MT to'g'ri chiziqlarning bir nuqtada kesishishini isbotlang.

Yechish: $PQ \cap BC = K$ va $MT \cap BC = K'$ bo'lsin. Biz $K = K'$ ekanligini isbotlashimiz kerak. Buning uchun $\frac{KB}{KC} = \frac{K'B}{K'C}$ tenglikni isbotlasak, yetarli. ABC uchburchakda PK kesuvchi uchun Menelay teoremasini qo'llaymiz:

$$\frac{KB}{KC} \cdot \frac{QC}{QA} \cdot \frac{PA}{PB} = 1 \Rightarrow \frac{KB}{KC} = \frac{BP}{CQ}$$

Demak, $\frac{K'B}{K'C} = \frac{BP}{CQ}$ tenglikni isbotlasak yetarli. M nuqta ω aylananing T nuqtani o'z ichiga oluvchi BC yoyining o'rtasi bo'lganligi uchun MT to'g'ri chiziq $\angle BTC$ ning tashqi bissektrisasi bo'ladi. Bundan esa $\frac{K'B}{K'C} = \frac{TB}{TC}$ tenglik to'g'ri ekanligi kelib chiqadi. Endi biz $\frac{BP}{CQ} = \frac{TB}{TC}$ tenglikni isbotlasak yetarli. Ushbu tenglik esa teoreмага ko'ra o'rinli. Isbotlandi.

Mustaqil yechish uchun masalalar

1. $ABCD$ to'rtburchak Ω aylanaga ichki chizilgan. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va DB, AC larga mos ravishda E va F nuqtalarda urinadi. $EF \cap AB = P$ bo'lsa, u holda TP to'g'ri chiziq $\angle ATB$ ning ichki bissektrisasi

bo'lishini isbotlang.

2. (Moldova Milliy Matematika Olimpiadasi)

ABC uchburchak va unga tashqi chizilgan Ω aylana berilgan. ω aylana Ω aylanaga ichki ravishda T nuqtada va AB, AC larga mos ravishda P va Q nuqtalarda urinadi. Agar $AT \cap PQ = S$ bo'lsa, isbotlang: $\angle SBA = \angle SCA$.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. www.imo.com sayti.
2. www.imo-official.org sayti.
3. www.matholymp.com sayti.

Зебинисо Ашурова, Ф.Турсунов
(Узбекистан, Самарканд)
Нодира Жураева
(Ташкент, Узбекистан)

ОБ ОДНОЙ СВОЙСТВЕ ПОЛИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

В этом работе построена функция Карлемана для некоторых областей Ди их свойства для получения интегрального представления полигармонических функций порядка n , заданных в неограниченных областях, в m -мерном четном вещественном евклидовом пространстве при условиях $2n \geq m$.

Пусть R^m - m -мерное вещественное евклидово пространство,
 $x = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_m), y = (y_1, y_2, y_3, \dots, y_m), x \in R^m, y \in R^m$
 $x' = (0, x_2, \dots, x_m), y' = (0, y_2, \dots, y_m), r = |x - y|, s = |x' - y'|, h = \frac{\pi}{\rho}, \rho > 0, \alpha^2 = s$

Задача Коши.

Пусть $u \in C^{2n}(D)$ и $\Delta^n u(y) = 0, y \in D$ (1)

$$u(y) = F_0(y), \quad \Delta u(y) = F_1(y), \dots, \Delta^{n-1} u(y) = F_{n-1}(y), \quad y \in S$$

$$\frac{du(y)}{d\bar{n}} = G_0(y), \quad \frac{d\Delta u(y)}{d\bar{n}} = G_1(y), \dots, \frac{d\Delta^{n-1} u(y)}{d\bar{n}} = G_{n-1}(y), \quad y \in S, \quad (2)$$

где $F_i(y), G_i(y)$ заданные на ∂D непрерывные функции, \bar{n} -внешняя нормаль к ∂D . Требуется восстановить $u(y)$ в D .

При произвольных начальных данных задача неразрешима. Если часть границы и начальные данные аналитичны и аналитически продолжим во внутрь области то продолжение существует и единственно, но не устойчиво. По этому оно относится к числу некорректно поставленных задач.

Будем предполагать, что решение $u(y)$ задачи (1)-(2) существует и непрерывно дифференцируемо, $2n-1$ раз вплоть до конечных точек границы и удовлетворяет определенному условию роста (класс корректности), который обеспечивает единственность решения.

D -неограниченная область лежащая в слое $\{y: y = (y_1, y_2, \dots, y_m), (y_1, y_2, \dots, y_m) \in R^m, 0 < y_m < h\}$ с границей $\partial D = L \cup S$, $L = \{y: y_m = 0\}$, $S = \{y: y_m = f(y_1, \dots, y_{m-1})\}$ где $f(y_1, \dots, y_{m-1})$ имеет ограниченные частные производные первого порядка.

Если функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$ при $s > 0, \sigma \geq 0, m$ (m – размерность пространство) определим следующими видами:

при всех нечетных $m \geq 3$, а также четных m с условием $2n < m$, полагаем

$$\Phi_\sigma(y, x) = C_{n,m} r^{2(n-1)} \varphi_\sigma(y, x),$$

$$C_{n,m} = (-1)^{n-1} \left(\Gamma\left(\frac{m}{2} - n\right) 2^{2n} \pi^{\frac{m}{2}} \Gamma(n) \right)^{-1}$$

а при четных m с условием $2n \geq m$, определим: (3)

$$\Phi_\sigma(y, x) = C_{n,m} \int_{\sqrt{s}}^{\infty} \operatorname{Im} K(w) (u^2 - s)^{n-k} du, w = iu + y_m$$

$$K(w) = \left[\frac{\exp(\sigma w + w^2) - \operatorname{achi} \rho_1(w - h/2)}{w - x_m} \right] C_{n,m} = (-1)^{\frac{m-1}{2}} \left(\Gamma\left(n - \frac{m}{2} + 1\right) 2^{2n-1} \pi^{\frac{m}{2}} \Gamma(n) \right)^{-1}$$

Теорема 1. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, является полигармонической функции порядка n по y при $s > 0$ и представима в виде

$$\Phi_\sigma(y, x) = \begin{cases} C_{n,m} r^{2n-m} \ln r + G_\sigma(y, x), & 2n \geq m, m - \text{чётное число.} \\ C_{n,m} r^{2n-m} + G_\sigma(y, x), & \text{в остальных случаях.} \end{cases}$$

$$\text{где } C_{n,m} = (-1)^{\frac{m-1}{2}} \left(\tilde{A}\left(n - \frac{m}{2} + 1\right) 2^{2n-1} \pi^{\frac{m}{2}} \tilde{A}(n) \right)^{-1}$$

и $G_\sigma(y, x)$ регулярная по переменному y и непрерывно дифференцируема на $D \cup \partial D = \bar{D}$.

Теорема 2. Функция, $\Phi_\sigma(y, x)$ при фиксированном $x \in D$ функция $\Phi_\sigma(y, x)$ удовлетворяет

$$\sum_{k=0}^{n-1} \int_{\partial D \setminus S} \left[\left| \Delta^k \Phi_\sigma(y, x) \right| - \left| \frac{\partial \Delta^k \Phi_\sigma(y, x)}{\partial \bar{n}} \right| \right] ds_y \leq C(x) \varepsilon(\sigma),$$

где постоянная $C(x)$ зависит от x и \bar{n} – внешняя нормаль к ∂D , $\varepsilon(\sigma) \rightarrow 0$ когда $\sigma \rightarrow \infty$.

Обозначим через $B_{\rho_2}(D)$ пространство полигармонических функций определенных в D порядка n , имеющие непрерывные частные производные порядка $2n-1$ вплоть до конечных точек границы ∂D и удовлетворяющих условию:

$$\sum_{k=0}^{n-1} \left(\left| \Delta^k u(y) \right| + \left| \operatorname{grad} \Delta^{n-k-1} u(y) \right| \right) \leq C \exp(\exp \rho_2(y')).$$

Теорема – 3. Пусть для функции $u \in B_{\rho_2}(D)$ в любой точке $y \in \partial D$ выполняется неравенство

$$\sum_{k=0}^{n-1} \left(\left| \Delta^k u(y) \right| + \left| \frac{\partial \Delta^{n-1-k} u(y)}{\partial \bar{n}} \right| \right) \leq C \exp \left(a \cos \rho_3 \left(y_1 - \frac{h}{2} \right) \exp \rho_3 |y'| \right) \quad (6)$$

где $\rho_1 < \rho_2 < \rho_3 < \rho$.

Тогда для любой точки $x_0 \in D$ имеет место равенство

$$u(x_0) = \sum_{k=0}^{n-1} \int_{\partial D} \left[\Delta^k \Phi(y, x_0) \frac{\partial \Delta^{n-1-k} u(y)}{\partial \bar{n}} - \Delta^{n-1-k} u(y) \frac{\partial \Delta^k \Phi(y, x_0)}{\partial \bar{n}} \right] ds.$$

Литература:

1. Ярмухамедов. Задача Коши для полигармонического уравнения. Доклады РАН 2003 том 388 ст 162-165.
2. ЯрмухамедовШ, Жураева Н.Ю. Задача Коши для полигармонических функций. Дифференциальные уравнения с частными производными и родственные проблемы анализа и информатики. Труды международной научной конференции. Ташкент 16-19 ноября 2004г. с.301-302.
3. Жураева Н.Ю. Растущие полигармонические функции и задача Коши. Москва. Международная конференция, посвященная 60 летию Ю.П.Соловьева. 14-19 февраля 2005г. с.74-77.

4. Жураева Н.Ю. Об интегральном представлении полигармонических функций. Ташкент. ДАН РУз № 3, 2008г. с.18-20.
5. Жураева Н.Ю. Задача Коши для растущих полигармонических функций. Международная конференция «Обратные и некорректные задачи математической физики» посвященная 75-летию академика М.М.Лаврентьева. Новосибирск. 2007. с.65-67.
6. Жураева Н.Ю. Об одной задаче Коши для растущих полигармонических функций. «Актуальные вопросы комплексного анализа» Ургенч. Хива. 11-15 май, 2008г. с.35-38.

Леся Барановская, Галина Барановская
(Киев, Украина)

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ С ЗАПАЗДЫВАНИЕМ

С момента выхода в свет монографии Дж.фон Неймана и О.Моргенштерна «Теория игр и экономическое поведение», в моделировании экономических систем широко стал применяться игровой подход. Классическими примерами игровых моделей являются такие конфликтные ситуации, как покупатель-продавец, аукционы, арбитражные споры и т.п. Основная сложность заключается в построении самой модели, адекватной реальной ситуации.

При несовершенной конкуренции каждый участник игры должен помимо собственных действий иметь представление о решениях, которые принимают все другие участники. Теоретические исследования таких ситуаций проводились А.Курно и Ж.Бертраном в середине XIX века. При совершенной конкуренции потребитель или изготовитель могут знать только цены различных благ, которые являются результатами решений других участников [1].

Наряду с различной информационностью, как правило, используются марковские модели различной степени сложности. «На наш взгляд, ключевая проблема заключается в том, что большинство моделей, – пишет В.Г.Буданов в [2, с.55], – используют марковский подход, т.е. состояние системы определяются в последующий момент времени целиком и полностью состоянием в данный момент времени, это основной принцип дифференциальной динамики. Именно для таких моделей, со времен Пуанкаре, бурно развивается качественная теория дифференциальных уравнений, теория дифференциальных игр... Но человек и социум обладают глубиной памяти больше, чем лишь в один шаг, и марковские процессы, видимо, не самые адекватные образы исторического и социального развития, хотя бы в силу того, что система учиться, приобретает опыт».

Джек К. Хейл в [3, с. 9] пишет: «Во многих приложениях предполагается, что рассматриваемая система подчиняется закону причинности, т.е. будущее состояние системы не зависит от прошлых состояний и определяется только настоящим... Однако при более тщательном изучении часто становится очевидным, что законы причинности – это лишь первое приближение к истинной ситуации, и более реалистичная модель должна включать некоторые из предшествующих состояний системы. Кроме того, многие задачи теряют смысл, если не рассматривается зависимость от прошлого».

Следовательно, наиболее адекватной для описания игровой модели является модель с памятью, описываемая функционально-дифференциальным уравнением [4]

$$\dot{x}(t) = f(t, x(t), x_t(\cdot)), \quad f: R \times R^n \times Q[-\tau, 0) \rightarrow R^n, \quad (1)$$

которое обладает звеном запаздывания. Это звено обеспечивает наличие памяти системе. В момент t скорость $\dot{x}(t)$ процесса $x(t)$ также зависит и от предыстории $x_t(\cdot) = \{x(t+s), -\tau \leq s < 0\}$.

Отметим, что немарковские модели игры на основе уравнений с запаздывающим аргументом обладают целым рядом особенностей по сравнению с марковскими моделями. Например, вид решения уравнения (1) зависит от вида начальной функции. Вид решения обыкновенных дифференциальных уравнений не зависит от значения начальных условий. Это свойство – прерогатива нелинейных уравнений.

Обсуждение приложений уравнения (1) можно найти в книге Minorsky [5, гл.21], подобную систему исследовали Вольтерра при изучении моделей «хищник-жертва», Boffi, Scozzafava [3, с.401], рассматривая транспортные задачи.

Большим прорывом в практическом применении моделей с запаздыванием на сегодняшний день является, по мнению авторов, разработка численных методов решения функционально-дифференциальных уравнений и выход в свет книги [6], содержащей численные алгоритмы решения таких систем и описание соответствующего программного обеспечения – пакета прокладных программ TIME-DELAY SYSTEM TOOLBOX.

В данном пакете программ используются алгоритмы, которые имеют следующие особенности:

1) численные методы для функционально-дифференциальных уравнений (1) являются прямыми аналогами соответствующих классических численных методов для обыкновенных дифференциальных уравнений, то есть если запаздывание отсутствует, то методы совпадают;

2) численные алгоритмы не зависят от конкретного типа запаздывания, поэтому соответствующие численные схемы являются одинаковыми для различных классов функционально-дифференциальных уравнений.

Такой подход основан на:

- принципе разделения конечномерной и бесконечномерной составляющей в структуре функционалов и функционально-дифференциальных уравнений;
- интерполяции и экстраполяции предыстории дискретной модели;
- конструкциях i -гладкого исчисления [6] функционалов.

Литература:

1. Медведев М.Г. Ігрові методи моделювання економічних систем: Навч. посібник / Медведев М.Г., Барановська Л.В. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – 116 с.
2. Буданов В.Г. Мезопарадигма синергетики: моделирование человекообразных систем и метод ритмокаскадов. Синергетика. Труды семинара. Том 4. Естественнонаучные, социальные и гуманитарные аспекты. М.: МГУ, 2001. – с.54-57.

3. Хейл Дж. Теория функционально-дифференциальных уравнений. – М.: Мир, 1984. – 421 с.
4. Солодов А.В. Системы с переменным запаздыванием / Солодов А.В., Солодова Е.А. – М.: Наука, 1980. – 384 с.
5. Minorsky N. Nonlinear Oscillations, D. Van Nostrand Company, Inc., Princeton, 1962.
6. Ким А.В. i-Гладкий анализ и численные методы решения функционально-дифференциальных уравнений / Ким А.В., Пименов В.Г. – М.-Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика, 2004. – 256 с.

Наталья Можей
(Минск, Беларусь)

ТЕНЗОРЫ РИЧЧИ ОДНОРОДНЫХ РИМАНОВЫХ МНОГООБРАЗИЙ

В работах, связанных с доказательством гипотезы Пуанкаре, потоки Риччи римановых многообразий использовались как важное техническое средство, было получено много результатов о существовании и свойствах таких потоков (см., напр., [1], [2]). С другой стороны, представляет интерес изучение геометрических свойств метрик, входящих в поток Риччи. Поток Риччи определяется через тензор Риччи, который определяет кривизну многообразия в одномерном направлении.

Пусть M – дифференцируемое многообразие, на котором транзитивно действует группа \bar{G} , (M, \bar{G}) – однородное пространство, $G = \bar{G}_x$ – стабилизатор произвольной точки $x \in M$. Проблема классификации однородных пространств (M, \bar{G}) равносильна классификации (с точностью до эквивалентности) пар групп Ли (\bar{G}, G) , где $G \subset \bar{G}$. Начнем с локального описания однородных пространств и связностей на них. Пусть \bar{g} – алгебра Ли группы Ли \bar{G} , а \mathfrak{g} – подалгебра, соответствующая подгруппе G . Инвариантные римановы метрики g на M находятся во взаимно-однозначном соответствии с инвариантными симметрическими невырожденными билинейными формами B на G -модуле \bar{g}/\mathfrak{g} . Каждое риманово однородное пространство (\bar{G}, M, g) , $\text{codim}_{\bar{g}} \mathfrak{g} \leq 4$ описывается тройкой $(\bar{g}, \mathfrak{g}, B)$, будем называть ее *локально римановым однородным пространством*. Ограничимся случаем с ненулевым стабилизатором, т.к. все остальные римановы однородные пространства – только трехмерные группы Ли с инвариантной метрикой. Любое локально однородное пространство, допускающее риманову метрику, т.ч. $\text{codim}_{\bar{g}} \mathfrak{g} = 3$ и $\mathfrak{g} \neq \{0\}$, эквивалентно одной и только одной из следующих троек:

Таблица умножения

B

1.3.1	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	ε_1 0 0 0 ε_1 0 0 0 ε_2	$\varepsilon_1, \varepsilon_2 = \pm 1$
	u_1	u_2	0	0	0		
	u_2	$-u_1$	0	0	0		
	u_3	0	0	0	0		
1.3.2	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	ε 0 0 0 ε 0 0 0 a	$\varepsilon = \pm 1, a \neq 0$
	u_1	u_2	0	0	u_1		
	u_2	$-u_1$	0	0	u_2		
	u_3	0	$-u_1$	$-u_2$	0		
1.3.3	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	a 0 0 0 a 0 0 0 b	$ab \neq 0$
	u_1	u_2	0	$e_1 + u_3$	0		
	u_2	$-u_1$	$-e_1 - u_3$	0	0		
	u_3	0	0	0	0		
1.3.4	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	a 0 0 0 a 0 0 0 b	$ab \neq 0$
	u_1	u_2	0	$-e_1 + u_3$	0		
	u_2	$-u_1$	$e_1 - u_3$	0	0		
	u_3	0	0	0	0		
1.3.5	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	a 0 0 0 a 0 0 0 ± 1	$a \neq 0$
	u_1	u_2	0	e_1	0		
	u_2	$-u_1$	$-e_1$	0	0		
	u_3	0	0	0	0		
1.3.6	e_1	0	$-u_2$	u_1	0	a 0 0 0 a 0 0 0 ± 1	$a \neq 0$
	u_1	u_2	0	$-e_1$	0		
	u_2	$-u_1$	e_1	0	0		
	u_3	0	0	0	0		

1.3.7		e_1	u_1	u_2	u_3		ε	0	0	$\varepsilon=\pm 1, a\neq 0$	
	e_1	0	$-u_2$	u_1	0		0	ε	0		
	u_1	u_2	0	u_3	0		0	0	a		
	u_2	$-u_1$	$-u_3$	0	0						
	u_3	0	0	0	0						
3.5.1		e_1	e_2	e_3	u_1	u_2	u_3				\pm
	e_1	0	e_3	$-e_2$	$-u_3$	0	u_1				
	e_2	$-e_3$	0	e_1	$-u_2$	u_1	0	1	0	0	
	e_3	e_2	$-e_1$	0	0	$-u_3$	u_2	0	1	0	
	u_1	u_3	u_2	0	0	0	0	0	0	1	
	u_2	0	$-u_1$	u_3	0	0	0				
	u_3	$-u_1$	0	$-u_2$	0	0	0				
3.5.2		e_1	e_2	e_3	u_1	u_2	u_3				$a\neq 0$
	e_1	0	e_3	$-e_2$	$-u_3$	0	u_1				
	e_2	$-e_3$	0	e_1	$-u_2$	u_1	0	a	0	0	
	e_3	e_2	$-e_1$	0	0	$-u_3$	u_2	0	a	0	
	u_1	u_3	u_2	0	0	e_2	e_1	0	0	a	
	u_2	0	$-u_1$	u_3	$-e_2$	0	e_3				
	u_3	$-u_1$	0	$-u_2$	$-e_1$	$-e_3$	0				
3.5.3		e_1	e_2	e_3	u_1	u_2	u_3				a
	e_1	0	e_3	$-e_2$	$-u_3$	0	u_1				
	e_2	$-e_3$	0	e_1	$-u_2$	u_1	0	a	0	0	
	e_3	e_2	$-e_1$	0	0	$-u_3$	u_2	0	a	0	
	u_1	u_3	u_2	0	0	$-e_2$	$-e_1$	0	0	a	
	u_2	0	$-u_1$	u_3	e_2	0	$-e_3$				
	u_3	$-u_1$	0	$-u_2$	e_1	e_3	0				

Здесь e_1, e_2, e_3 – базис \mathfrak{g} , u_1, u_2, u_3 – дополнительный к \mathfrak{g} .

Для указанных однородных пространств находим инвариантные аффинные связности. Аффинной связностью на паре (\bar{g}, g) называется такое отображение $\Lambda: \bar{g} \rightarrow gl(V)$, где $V = \bar{g} / g$, что его ограничение на g есть изотропное представление подалгебры, а все отображение является g -инвариантным. Инвариантные аффинные связности на однородном пространстве (M, \bar{G}) находятся во взаимно однозначном соответствии с аффинными связностями на паре (\bar{g}, g) .

Инвариантные аффинные связности трехмерных римановых однородных пространств в базисе u_1, u_2, u_3 имеют следующий вид:

3.5.1, 3.5.2, 3.5.3. Связность

$$\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & p_{2,3} \\ 0 & -p_{2,3} & 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 0 & 0 & -p_{2,3} \\ 0 & 0 & 0 \\ p_{2,3} & 0 & 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 0 & p_{2,3} & 0 \\ -p_{2,3} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

1.3.1 – 1.3.7. Связность

$$\begin{pmatrix} 0 & 0 & p_{1,3} \\ 0 & 0 & p_{2,3} \\ p_{3,1} & p_{3,2} & 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} 0 & 0 & -p_{2,3} \\ 0 & 0 & p_{1,3} \\ -p_{3,2} & p_{3,1} & 0 \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} r_{1,1} & r_{1,2} & 0 \\ -r_{1,2} & r_{1,1} & 0 \\ 0 & 0 & r_{3,3} \end{pmatrix}.$$

Тензорное поле Риччи S – ковариантное тензорное поле степени 2, т.ч.

$$S(X, Y) = \text{tr } V \rightarrow R(V, X)Y \text{ для } X, Y, V \in T_x(M).$$

Теорема. Тензоры Риччи римановых однородных пространств имеют вид:

3.5.1.

$$\begin{pmatrix} -2p_{2,3}^2 & 0 & 0 \\ 0 & -2p_{2,3}^2 & 0 \\ 0 & 0 & -2p_{2,3}^2 \end{pmatrix}$$

3.5.2.

$$\begin{pmatrix} -2p_{2,3}^2 - 2 & 0 & 0 \\ 0 & -2p_{2,3}^2 - 2 & 0 \\ 0 & 0 & -2p_{2,3}^2 - 2 \end{pmatrix}$$

3.5.3.

$$\begin{pmatrix} -2p_{2,3}^2 + 2 & 0 & 0 \\ 0 & -2p_{2,3}^2 + 2 & 0 \\ 0 & 0 & -2p_{2,3}^2 + 2 \end{pmatrix}$$

1.3.1.

A	$p_{1,3}p_{3,2} - p_{2,3}p_{3,1} - p_{3,1}r_{1,2} - p_{3,2}r_{1,1} + r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2} + p_{1,3}p_{3,1} - p_{3,1}r_{1,1} + p_{3,2}r_{1,2} + r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3} - 2r_{1,1}p_{1,3} - 2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

1.3.2.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}+p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}+p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}-2p_{1,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1} + p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2} - p_{3,2}.$$

1.3.3.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}+r_{1,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}-r_{1,2}-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} - 1 - r_{1,2} - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} - r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

1.3.4.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}+r_{1,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}+1-r_{1,2}-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} + 1 - r_{1,2} - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} - r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

1.3.5.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}-1-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} - 1 - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

1.3.6.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}+1-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} + 1 - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

1.3.7.

A	$p_{1,3}p_{3,2}-p_{2,3}p_{3,1}+r_{1,1}-p_{3,1}r_{1,2}-p_{3,2}r_{1,1}+r_{3,3}p_{3,2}$	0
B	$p_{2,3}p_{3,2}+p_{1,3}p_{3,1}-r_{1,2}-p_{3,1}r_{1,1}+p_{3,2}r_{1,2}+r_{3,3}p_{3,1}$	0
0	0	$2p_{1,3}r_{3,3}-2r_{1,1}p_{1,3}-2r_{1,2}p_{2,3}$

где

$$A = p_{2,3} p_{3,2} + p_{1,3} p_{3,1} - r_{1,2} - p_{3,1} r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,2} + r_{3,3} p_{3,1},$$

$$B = -p_{1,3} p_{3,2} + p_{2,3} p_{3,1} - r_{1,1} + p_{3,2} r_{1,1} + p_{3,1} r_{1,2} - r_{3,3} p_{3,2}.$$

Доказательство. Пусть (\bar{g}, \bar{g}, B) – локально однородное пространство 3.5.2, тогда тензор Риччи

$0-R(u_1, u_2)_{2,1}-R(u_1, u_3)_{3,1}$	$0-R(u_1, u_2)_{2,2}-R(u_1, u_3)_{3,2}$	A
$R(u_1, u_2)_{1,1}-R(u_2, u_3)_{3,1}$	$R(u_1, u_2)_{1,2}-R(u_2, u_3)_{3,2}$	B
$R(u_1, u_3)_{1,1}+R(u_2, u_3)_{2,1}$	$R(u_1, u_3)_{1,2}+R(u_2, u_3)_{2,2}$	C

где

$$A=0-R(u_1, u_2)_{2,3}-R(u_1, u_3)_{3,3}, \quad B=R(u_1, u_2)_{1,3}-R(u_2, u_3)_{3,3},$$

$$C=R(u_1, u_3)_{1,3}+R(u_2, u_3)_{2,3}$$

имеет вид, приведенный в теореме.

Для остальных однородных пространств рассуждения аналогичны.

Алгебраический подход позволяет обобщить различные результаты дифференциальной геометрии и упростить их доказательство, а также применить идеи дифференциальной геометрии к другим математическим теориям и, наоборот, использовать различные алгебраические результаты в дифференциальной геометрии.

Литература:

1. Chow B., Knopf D. The Ricci ow: an introduction. Mathematical Surveys and Monographs, V. 110. American Mathematical Society, Providence, RI, 2004.
2. Bennett Chow, Sun-Chin Chu, Chia-Yi, David Glickenstein, Christine Guenther, James Isenberg, Tom Ivey, Dan Knopf, Peng Lu, Feng Luo, and Lei Ni, The Ricci ow: techniques and applications. Part I: Geometric aspects. Mathematical Surveys and Monographs, V. 135. American Mathematical Society, Providence, RI, 2007.

Исломжон Неъматов
(Фергана, Узбекистан)

БИР ГЛОБАЛ ЛИМИТ ТЕОРЕМА ҲАҚИДА

Эҳтимоллар назариясининг лимит теоремаларида кўпроқ локал ва интеграл лимит теоремалар ўрганилади, глобал теоремалар эса анча кам ўрганилган, хусусан [1], [2], [3], [4] илмий мақолалар шу соҳага бағишланган.

Ушбу мақолада глобал теоремаларни тасодифий сондаги тасодифий қўшилувчилар учун лимит теоремаларга ўтказиш масаласи ўрганилган.

Айтайлик,

$$\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n, \dots \quad (1)$$

ўзаро боғлиқмас, бир хил тақсимланган, математик кутилмаси 0 ва дисперсияси 1 бўлган тасодифий миқдорлар кетма-кетлиги бўлсин ва

$$\eta_n = \frac{1}{\sqrt{n}} \sum_{j=1}^n \xi_j,$$

унинг тақсимот функцияси

$$F_n(x) = P\{\eta_n < x\}$$

бўлсин.

Маълумки, [5] монографиядаги маълумотга асосан

$$F_n(x) = \int_{-\infty}^x P_n(x) dx + \varphi_n(x)$$

бўлиб, бундаги

$$P_n(x) = \frac{dF_n(x)}{dx},$$

$F_n(x)$ нинг узлуксиз қисми, $\varphi_n(x)$ эса дискрет ва сингуляр қисмидир.

$v=v(\lambda)$, $\lambda \geq 0$ – параметрга боғлиқ бўлган тасодифий миқдорни киритамиз, бу тасодифий миқдор (1) билан боғлиқмас ва фақат мусбат қийматларни қабул қилади ҳамда

$$P\{v=k\} = p_n, \quad \sum_{k=1}^{\infty} p_k = 1, \quad k=1, 2, \dots,$$

ва $Mv(\lambda) = \alpha$.

У ҳолда

$$F_\lambda(x) = P\{\eta_\lambda < x\},$$

$$\frac{dF_\lambda(x)}{dx} = P_\lambda(x).$$

Қаралаётган мақолада $\lambda \rightarrow \infty$ да p ва q сонлар учун

$$c_\lambda^{(p,q)} = \int_{-\infty}^{\infty} |P_\lambda(x) - \varphi(x)|^p |x|^q dx$$

миқдорнинг асимптотик ҳолатини баҳолаймиз, бу ердаги $\varphi(x) = \exp\{-x^2/2\} / \sqrt{2\pi}$.

Қуйидаги шартларни киритамиз:

I. $n_0 \geq 1$ дан бошлаб

$$\int_{-\infty}^{\infty} P_{n_0}(x) dx > 0.$$

II. Учинчи тартибли момент $\beta_3 < \infty$.

Теорема. Агар I ва II шартлар бажарилиб, p ва q лар учун $p \geq 2$ ва $0 < q \leq 3p$ тенгсизликлар қаноатлантирилса, у ҳолда

$$c_\lambda^{(p,q)} = \frac{|\beta_3|^p}{\alpha^{p/2}} P_{p,q} + o\left(\frac{1}{\alpha^{p/2}}\right)$$

ўринлидир. Бундаги

$$T_{p,q} = \frac{1}{(6\sqrt{2\pi})^p} \cdot \int_{-\infty}^{\infty} |3x - x^3|^q e^{-\frac{px^2}{2}} dx.$$

Бу теоремадан [4] даги баъзи баҳолар хусусий ҳол сифатида келиб чиқади Ю.В.Прохоровнинг [1] ишида $C_n^{(1,0)} = O(1)$ учун 1 шартни бажарилиши зарур ва етарли экани кўрсатилган.

Адабиётлар:

1. Ю.В.Прохоров, ДАН СССР. 1952. 83. № 6.

Айнагуль Онгарбаева, Людмила Устинова, Лейла Фазылова
(Караганда, Казахстан)

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОРПОРАТИВНОГО ПОРТАЛА СРЕДСТВАМИ «1С-Битрикс»

Деятельность современных предприятий носит многопрофильный характер, а управление на основе информационных технологий является сложной комплексной задачей. При изучении современных порталных технологий было выявлено, что порталы представляют собой универсальное средство построения комплексных информационных систем. Они дают возможность в рамках единого интерфейса обеспечить массовый доступ к информации, а также предоставить каждому пользователю исчерпывающий набор необходимых ему функций и сервисов [1]. Анализ популярных порталных решений показал, что в настоящее время на рынке существует целый ряд специализированных решений для построения порталов. К наиболее популярным можно отнести платформы, предлагаемые ведущими поставщиками программного обеспечения: 1С-Битрикс, IBM WebSphere, Microsoft SharePoint, Oracle Weblogic, SAP NetWeaver и другие.

Целью данной работы является повышение эффективности функционирования корпоративного портала за счет использования специализированных инструментальных средств, платформы «1С-Битрикс. Корпоративный Портал», а также дополнительно созданного модуля «Анализ пиковой нагрузки».

Для достижения цели необходимо решить следующий перечень задач:

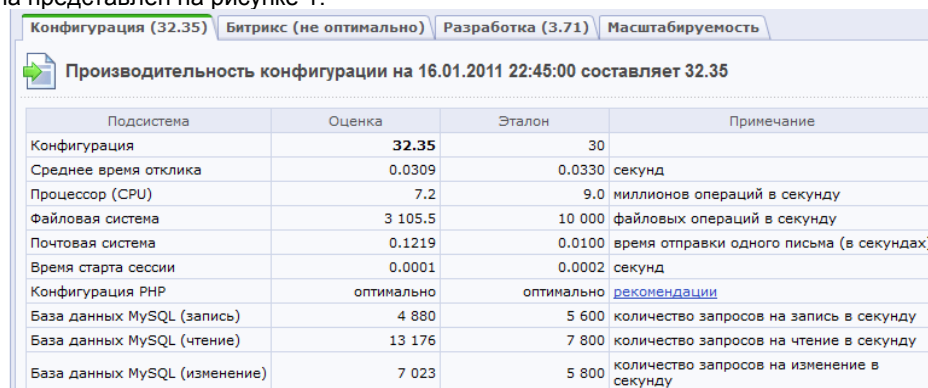
- Изучить критерии качества внедряемого портала.
- Рассмотреть способы и критерии увеличения производительности портала.

«1С-Битрикс: Корпоративный портал» создан на платформе Bitrix Framework и является готовым продуктом, позволяющим быстро развернуть корпоративный портал. В базовой поставке идет большой набор компонентов, и именно он обеспечивает быстрое развёртывание и внедрение проектов. Однако не достаточно просто развернуть портал, необходимо выполнить тщательное тестирование, для того чтобы оптимально настроить работу портала. Основная цель работы – сдать заказчику проверенный, качественный проект, таким образом, снизив количество ошибок.

Для решения проблемы качества внедрения используется Монитор качества. Система тестов для web-разработчиков включает 26 обязательных и 39 необязательных тестов, 11 автоматических проверок [2].

Для успешного прохождения тестов монитора качества, необходимо увеличить оценку производительности системы. Основным препятствием в этом вопросе являются сами администраторы. Так при развёртывании портала «по умолчанию», значение конфигурации определялось 7.3 при эталоне 30. Разработчики оценивают значение меньше 10 как неудовлетворительно [2]. Такая оценка связана с не выполнением рекомендаций по оптимальной настройке php. Параметры настройки значительны и существенно влияют на производительность. Оценка производительности будет изменяться в зависимости от нагрузки. Чем сильнее нагружен сервер, тем ниже оценка. Но даже при пиковой нагрузке она не должна опускаться ниже приемлемого уровня, тогда сервер справляется с нагрузкой. Например, производительность не менее 10 единиц соответствует загрузке одной страницы за 0,1 секунду. Оценка производительности не показывает возможности масштабирования системы. Процесс Web-сервера работает на одном ядре, соответственно, при измерении производительность без нагрузки, число ядер процессора не повлияют на результат.

Для проверки корректности полученных результатов имитируем нагрузку на сервер. Сервер должен сохранять хороший результат при нагрузках. Для увеличения производительности в системе разработан модуль компрессии. Модуль компрессии при передаче данных между сервером и клиентом компрессирует страницы для ускорения вывода содержания сайта пользователям. Предварительный результат расчета производительности создаваемого портала представлен на рисунке 1.

Подсистема	Оценка	Эталон	Примечание
Конфигурация	32.35	30	
Среднее время отклика	0.0309	0.0330	секунд
Процессор (CPU)	7.2	9.0	миллионов операций в секунду
Файловая система	3 105.5	10 000	файловых операций в секунду
Почтовая система	0.1219	0.0100	время отправки одного письма (в секундах)
Время старта сессии	0.0001	0.0002	секунд
Конфигурация PHP	оптимально	оптимально	рекомендации
База данных MySQL (запись)	4 880	5 600	количество запросов на запись в секунду
База данных MySQL (чтение)	13 176	7 800	количество запросов на чтение в секунду
База данных MySQL (изменение)	7 023	5 800	количество запросов на изменение в секунду

Рисунок 1 Оценка производительности портала

Таким образом, использование данного модуля позволило в несколько раз уменьшить объем передаваемых HTML-данных между сайтом и браузером клиента, что существенно увеличивает скорость работы как для посетителей, так и для администраторов сайта.

Для увеличения производительности необходимо оптимизировать время открытия страницы. Для достижения поставленной задачи разработан модуль тестирования времени загрузки страниц, определяемое как сумма времени загрузки html страницы и статики:

1. загрузка html страницы: время выполнения SQL запросов, php кода и загрузки данных по сети;

2. загрузки статики включает время загрузки CSS стилей, JS скриптов, изображений и т.п.

В результате тестирования при отключенном акселераторе время открытия страницы 1,9 сек, выполнения запросов 0,2 секунды. Так как данные сформированы на сервере, время загрузки не учитываем. Таким образом, время работы php скриптов составляет 1,8 секунды. Выполнение оптимизации базы сокращает время открытия страницы на 6% (2,0 секунды). Для уменьшения времени работы скриптов необходимо установить один из акселераторов php.

Общее время создания страницы уменьшилось в 3 раза, с 2,1 секунды до 0,7 секунд. На тестируемом сервере используем Zend Server CE: бесплатная сборка Apache и Php. Результаты увеличения производительности составили 3,2 раза. Однако при тестировании при увеличении нагрузки (кол-ве запросов/ сек ~ 15-20, одновременных пользователей/ сессий > 300) оптимизатор может отключаться. Это характерно при большом количестве допустимых дочерних процессов Apache, параметр MaxClients >= 50. При уменьшении MaxClients до 20, этот негативный эффект пропадает и оптимизатор Zend Server продолжает успешно работать независимо от нагрузки.

Противоположный вариант – выполнение большого числа избыточных запросов. В этом случае, работа базы составляет основное время. Используем инструмент «Статистика SQL запросов» определяем неэффективный запрос. При включении кэширования запросы к базе отсутствуют, соответственно, общее время работы компонента сокращается в 2 раза. Для наиболее сложных запросов создаются дополнительные индексы в БД. Таким образом, анализ генерирования страниц позволит улучшить работу портала в целом.

Выполним анализ второго этапа загрузки страницы – статики. Браузер запрашивает стили, скрипты, изображения. Кроме визуального восприятия скорости загрузки статики влияет на работу сервера. Apache загружает неиспользуемые модули php, что приводит к нерациональному потреблению оперативной памяти. На посещаемом сайте применяют двухуровневую архитектуру.

Однако возможна ситуация, при которой портал создаёт нагрузку на сервер. Подтверждением этого может служить уведомление превышения нагрузки на виртуальном хостинге. Но какая конкретно страница создает такую нагрузку не известно. Одним из эффективных решений оптимизации нагрузки является определение нагрузки на сервер с помощью «Монитора производительности».

Подводя итоги работы, можно выделить ряд моментов:

- разработан алгоритм анализа нагрузки на сервере с целью выявления основных ошибок конфигурации портала;

- для увеличения производительности с использованием штатного механизма событий Bitrix Framework создан дополнительный тест нагрузочного тестирования, что совместно с использованием Монитора качества позволит увеличить производительность портала.

Практическая значимость заключается в возможности использования полученных результатов фирмами, занимающимися технической поддержкой корпоративных порталов, в основном на этапе сопровождения продукта, а так же в разработке элементов корпоративного портала, позволяющего организовать совместную работу предприятий на основе технологии 1С-Битрикс.

Результаты данного эксперимента подтвердили перспективность внедрения интранет-портала для практического применения на малом предприятии. В перспективе, возможно, создание многосайтовой системы для привлечения клиентов, и дальнейшего развития бизнеса.

Литература:

1. Басыров, Р.И. 1С-Битрикс. Корпоративный портал. Повышение эффективности компании. – СПб.: Питер, 2012; 2012. – 318 с.
2. Учебный курс. Пользователь корпоративного портала. [http:// dev.1c-bitrix.ru/ learning/ course/ index.php?COURSE_ID=45&LESSON_ID=2189](http://dev.1c-bitrix.ru/learning/course/index.php?COURSE_ID=45&LESSON_ID=2189)

А.Т. Тошхонов
(Наманган Давлат университети)

ИРРАЦИОНАЛ СОНЛАР ҲАҚИДА

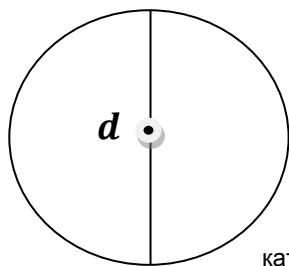
Ўқувчилар VIII синфда биринчи марта иррационал сон тушунчаси билан танишадилар. Ўқитувчи бу мавзунини тушунтиришдан олдин ўқувчиларга квадрат ва арифметик илдиз тушунчаларини тушунтириши сўнгра иррационал сон тушунчасини киритиши лозим.

Тариф: $\frac{p}{q}$ қаср кўринишида тасвирлаб бўлмайдиган сонлар иррационал сонлар дейилади. $(p, q) \in \mathbb{N}$.

Бу ерда яна шуни айтиш керакки, ҳар қандай рационал сонни чексиз даврий ўнли қаср кўринишида ифодалаш мумкин, иррационал сонни чексиз даврий ўнли қаср кўринишида ифодалаб бўлмайди, бунга қуйидаги мисолларни кўрсатиш мумкин. Бу $\sqrt{2} = 1,41421356 \dots$, $\sqrt{3} = 1,73205081 \dots$, $\sqrt{5} = 2,23606798 \dots$, иррационал сонлар чексиз даврий бўлмаган ўнли қаср кўринишида ифодаланяпти. Иррационал сонлар тарифини яна қуйидагича келтириш мумкин.

Тариф: Чексиз даврий ўнли қаср кўринишида ифодалаб бўлмайдиган сонларни иррационал сонлар деб аталади.

Иррационал сонларга квадрати берилган мусбат сонга тенг бўлган сонни топиш масаласигина олиб келмайди. Масалан, айлана узунлигининг диаметрига нисбатини ифодаловчи π сонини оддий қаср кўринишида тасвирлаш мумкин эмас, у ҳам иррационал сондир. π сони айлана узунлигининг диаметрига нисбатига тенг. Иррационал сон ва трансцендент (яъни бутун коэффициентли алгебраик тенглама илдизи бўлмаган) сон. π сони айлана узунлигининг унинг диаметрига нисбати сифатида аввало геометрияда пайдо бўлган, бироқ ҳозирда у математиканинг бошқа бўлимларида ҳам ишлатилади. π сони иррационал ҳамда трансцендентдир. Айлана узунлиги $l = 2\pi R = \pi d$ формула орқали аниқланади. Диаметри 1га тенг бўлган айлананинг узунлиги π га тенг.

Демак, $R = \frac{1}{2}$ бирлиčka тенг бўлса,

$$l = 2\pi R = \pi d = \pi \cdot 1 = \pi.$$

π сони айлана узунлиги, дойра юзи, айланма жисмлар

ҳажмини ҳисоблашда қўлланилади.

π сонинг тақрибий қийматлари бир неча хона аниқликларда топилган

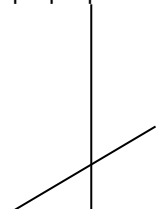
$\pi \approx 3,141\ 592\ 653\ 589\ 793\ 462\ 643\ 383\ 279\ 502\ 884\ 197\ 169\ 399\dots$

Иррационал сонни киритишнинг содда усулларида бири [1] да келтирилган. [2]

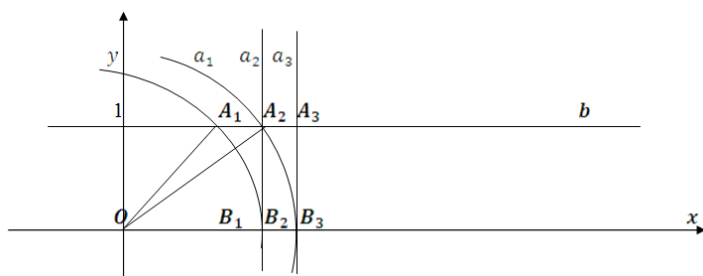
да арифметик квадрат илдиз тушунчаси келтирилиб, унга таъриф берилган. [1] да катетлари бир бирлиčka тенг бўлган тўғри бурчакли учбурчакнинг гипотенузасини топиш

масаласи ечиб кўрсатилган. Бу ерда иррационал сонлар қаторини координата ўқларидан фойдаланиб сонлар ўқида тасвирлаш ҳақида

фикр юритилади.

Бу ерда барча иррационал сонларни Абсисса (x) ўқида тасвирлаймиз.

(х) ўқида бир бирлиčka тенг бўлган ($B_1 = 1$) нуқтани олиб, ордината (y) ўқиға параллел a_1 тўғри чизиқ ўтказамиз, кейин й ўқида 1 нуқтани олиб, (х) ўқиға параллел b тўғри чизиқ ўтказамиз. Бу тўғри чизиқлар кесишган нуқтани $A_1(1;1)$ орқали белгиланади ва A_1 нуқтани координата боши $O(0;0)$ нуқта билан туташтирамиз. Ҳосил бўлган OA_1 кесманинг узунлиги $OA_1^2 = OB_1^2 + B_1A_1^2 = 1^2 + 1^2 = 2$ бундан, $OA_1 = \sqrt{2}$. Сиркулнинг бир учини $O(0;0)$ нуқтага қўйиб, иккинчи учуни $A_1(1;1)$ нуқтага қўйиб, (х) ўқини кесиб ўтувчи ярим ёй чизамиз. (х) ўқини кесиб ўтган нуқта $\sqrt{2}$ нуқта ҳисобланади. $\sqrt{2}$ нуқтадан ҳам (y) ўқиға параллел a_2 тўғри чизиқ ўтказамиз. $A_2(\sqrt{2};1)$ нуқтада (х) ўқиға параллел бўлган b тўғри чизиқ билан кесишади. a ва b тўғри чизиқлар кесишган $A_2(\sqrt{2};1)$ нуқта билан координаталар бошини туташтирамиз. Ҳосил бўлган OA_2 кесма узунлиги $OA_2^2 = OC_2^2 + C_2A_1^2 = \sqrt{2}^2 + 1^2 = 3$ бундан $OA_2 = \sqrt{3}$. Сиркулнинг бир учини $O(0;0)$ нуқтага қўйиб, иккинчи учуни $A_2(\sqrt{2};1)$ нуқтага қўйиб, (х) ўқини кесиб ўтувчи ярим ёй чизамиз. (х) ўқини кесиб ўтган нуқта $\sqrt{3}$ нуқта ҳисобланади. Бу ҳолатни исталганча давом эттириш мумкин.

Теорема: Агар ихтиёрий $\sqrt{n-1}$ сонини ($n \in N$) сонлар ўқида аниқ ўрнини топиш мумкин бўлса, \sqrt{n} сонини ҳам сонлар ўқида аниқ ўрнини топиш мумкин.

$A_{n-1}(\sqrt{n-1};1)$ нуқта билан координаталар бошини туташтирамиз $(\sqrt{n-1})^2 + 1^2 = n - 1 + 1 = n$ бундан $OA_{n-1} = \sqrt{n}$. Бу нуқталарни координаталар бошига нисбатан симметрик кўчирсак, бу сонларга қарама-қарши бўлган манфий иррационал сонлар ҳосил бўлади. Агар $\pm\sqrt{a}$ иррационал сон $a = b^2c$ яъни $\pm\sqrt{b^2c}$ кўринишдаги сон бўлса, бу сонни $\pm b\sqrt{c}$ кўринишда ёзиш мумкин.

Адабиётлар

1. Алихонов С. (2011) Математика ўқитиш методикаси. Чўлпон номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, Тошкент.
2. Алимов Ш. А., Холмухаммедов О. Р., Мирзааҳмедов М. А. (2010) Алгебра (умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик, қайта ишланган 2 – нашр). “Ўқитувчи” нашриёт – матбаа ижодий уйи, Тошкент.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси (2000-2005).

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

Хусан Тошбоев, Берикбоев Алишер
(Гулистан, Узбекистан)

АНЪАНАВИЙ МИНИАТЮРА САНЪАТИДА ЗАМОНАВИЙЛИК МУАММОЛАРИ ЁШЛАР НИГОҲИДА

Ўзбекистонда янги маънавий-ғоявий йўналишларнинг шаклланиши ўз навбатида, замонавий санъатнинг барча соҳаларига таъсир этиб, ижобий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадий тафаккур ривожини янада жадаллаштиради. Тарихий, маданий ва маънавий-ахлоқий қадриятларнинг кенг қатламларини қайта идрок этиш ғоялари, янгиланиш тамойиллари санъатимиз тизимларида яққол намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг барча соҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар маънавий, маърифий, мафкуравий, касбий жиҳатдан мутлақо янги замон кишини такомиллаштиришни талаб этади. Ҳозирги замон ёшларини миллий, шарқона, тарихий қадриятларни ҳисобга олган ҳолда замонавий руҳда тарбиялаш ҳам ижобий инсоний фазилатларга эга бўлган касб соҳибларини тайёрлаш муаммоси давлат миқёсидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Буюк ватандошларимиз – Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Аҳмад ал-Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Камоллдин Беҳзодларнинг номлари ғурур билан тилга олинмоқда. Уларнинг шарафига ёдгорликлар мажмуалари қурилиб, китоблар чоп этилиб, фаолиятлари кенг тарғиб этилмоқда.

“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, – деб таъкидлайди, Президентимиз И.Каримов, – ўзига хос урф-одат ва анъаналарини, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”.²

Ушбу омиллардан олий таълим тизимида ёшларга таълим-тарбия бериш жараёнида миллий санъат намуналаридан, ота-боболар томонидан яратилган ва бутун жаҳонга машҳур бўлган ажойиб санъат намуналаридан кенг фойдаланишда катта аҳамият берилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг истиқлолга эришиши маънавий, тарихий қадриятларимиз ҳамда халқ педагогикаси анъаналарини қайта тиклаш ва уларни замонавий педагогик технологиялар асосида ривожлантиришга йўл очиб беради. Айниқса, асрий анъаналарга эга бўлган халқ амалий санъатига ўқувчиларни жалб этиш – катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги билан диққатга сазовордир. Шу жиҳатдан, ҳам ёш авлодни ҳар томонлама комил топтиришда педагогика фани ўз олдига янги вазифалар юқлади. Зеро, бошқа соҳалар билан ҳамроҳанг тарзда илм ва санъат соҳаларида ҳам туб ўзгаришлар даври кечмоқда. Бу ўзгаришлар ёш авлодда нафақат назарий билимларни эгаллаш, балки уларни амалиётда қўллай олиш кўникмаларини шакллантириш ва такомиллаштиришни ҳам тақазо этади. Ижтимоий-маданий, маънавий-маърифий аҳамиятга молик бўлган бу тадбирларни амалга оширишда кўп йиллар давомида миллий бойлик бўлиб келган халқларимизнинг маданий ва маиший ҳаётга кенг тадбиқ этилган гўзал ҳунарлардан бири миниатюра санъатини янада чуқурроқ ўргатиш муаммоси ҳам ҳозирги кунда жуда катта педагогик аҳамиятга эгадир.

Миниатюра композиция – қоидаларидан фойдаланиш ибтидоий даврдан шаклланган. Табиатга сергаклик билан эътибор бериб, барглар, шохлар гулларни тузилишини кузатганлар, йил фасллари тасвирланиб келиши, кун ва тунни фарқларини англаб табиатдаги ритм ва симметрияни тушуниб етганлар. Масалан қадимги грекларни рельефларида ритм аниқ сезилиб туради. «Композиция» устида ишлаш ва барча тайёрлов босқичлари ижодий жараён ҳисобланади.

Ижод – бу инсон онгининг юқори ва мураккаб даражасидир. Инсонни билим, малака, ҳаётий тажрибалари натижасида туғилувчи мўжизадир. Миниатюра санъатда ижоднинг натижаси бадий асар яратилишидан иборат.

Бадий ижоднинг моҳияти, ижод фаолиятининг структуравий факторларга бўлиниши масаласида қизиқарли ғоялар Л.Г.Ермашнинг ўтказган «Санъатнинг ижодий табиати» тадқиқотида берилган. Ижоднинг кучи «Рухий ва амалий қобилиятлар» – бу меҳнат, илҳом, хотира, тафаккур, бадий талант, ҳаёл, ҳиссиёт кабилар ёрдамида амалга оширилади.

Меҳнат – инсоннинг асосий фаолият турларидан бири ҳисобланади, шу туфайли инсон моддий ва маънавий бойликлар яратади. Меҳнат натижасида санъат асари яратилади. Ижодий меҳнат – табиатни кузатиш, адабиётлар ўқиш, материаллар йиғиш, қоралама ва хомаки расм, этюдлар бажариш композиция эскизлари устида ишлаш, дунёқараш, маҳорат, малакаларни эгаллаш ва асар яратиш билан боғлиқ, рассомнинг индивидуал хусусиятларидан иборат.

Хотира – бадий ижоднинг репродуктив кучи ҳисобланиб, одамнинг ўтган тажрибасини намоён қилади. Инсон ҳаётида, ҳар қандай фаолиятида хотирани четлаб ўтаолмайди, ўша таасуротларни тахлилига кўра натурасиз композиция эскизини чизаолади. Натурадан ишлашда олинган тасаввурлар йиғиндиси ва кўриш таасуротлари, асарни қамраб олувчи қимматли образлар яратишга имкон беради. Жуда кўп машқ қилган ва ўзининг кўриш хотирасини ривожлантирган буюк рус рассоми А.Серов кичик ёшидаёқ сурат чизишни бошлаганда хотирадан чизишни ёқтиради. И. К. Айвазовский эса хайрон қоларли даражада кўриш хотирасини эгаллаган.

Ирода – ижод кучининг самарасини белгилловчи ижод учун энг зарур психик жараёнлардан биридир. Ирода – ақлий ва жисмоний куч – қувватни онгли равишда бошқара олиш демакдир. Мураккаб иродавий ҳаракат мақсадни амалга оширишга олиб келади. Иродани маълум хусусиятлари: мустақиллик, сабр – тоқатлик, ўз – ўзини бошқара олишдан иборат. Ирода катта куч сифатида ижодни активлаштириб юқори натижаларга эриштиради.

Тафаккур – ижод кучларидан бири бўлиб, борлиқ ҳақида фикрлашда, таҳлил қилишда идрок, сезги, ҳиссиётни бадий асар яратиш мақсадида йўналтириш. Бадий асар инсон фаолиятининг бошқа соҳаларидаги каби тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Санъат асари фақат миниатюра воситаларни ўз ичига олибгина қолмай, балки ғоявий – эстетик мазмун, дунёқараш, фалсафий тушинишни ҳам қамраб олади. Рассомнинг тафаккури ижодий характери билан ажралиб туради, ижодий ҳаёл билан бирга ҳаракатланади.

Илҳомланиш – инсоннинг меҳнат жараёнидаги энг кўтаринки руҳий ҳолатдир. Рассомнинг ижодий меҳнатида илҳомланиш, актив ижод кучларидан бири сифатида аҳамиятли рол ўйнайди. Илҳомланиш – ижодий,

маънавий, жисмоний жихатдан рассом учун ижодий вазият жуда тез ечилган бўлади. Бунда рассомнинг ижодий ҳаёли, тафаккури фаол ишлаган бўлади.

Бадий талант – шахсий психологик хусусиятлардан бири бўлиб, бадий ижодда энг катта куч сифатида фаол иштирок этади. Туғма талант инсоннинг ўзида туғма анатомик ва физиологик тузилишида ўзига хослик билан мавжуд бўлади. Бадий талант албатта санъатга меҳр – муҳаббатни талаб этади ва ижод қилиш иштиёқи тинчлик бермайди. Инсоннинг бадий иқтидорининг энг юксак даражали сифати бу гениалликдир. Бадий ижодда гениаллик тушунчаси талантнинг изохсиз юқори даражада намоён бўлган сифати бўлиб, у рассомни маълум тарихий давр санъатидан юқори турувчи ва дунёвий аҳамиятга эга бўлган санъат асарлари яратишга олиб келади.

Ижод компонентларига – билим, дунё қараш, бадий услуб, эстетик ва бадий дид, маҳорат киритилади. Билим ижоднинг асосий бош компоненти ҳисобланиб, уни эгаллаш орқали сезги, эстетик ҳис қилиш, идрок, тафаккур, хотира, дунё қараш, малака, ижодий услуби, маҳорат ривожланиб боради. Рассом учун билим – бу ҳаётний материал, ҳаётни чуқур ҳар томонлама ўрганиш бўлиб, усиз санъат асари яратиш бўлмайди. Рассом ҳар томонлама ҳаётни яхши билган, билимли, зиёли инсон бўлмоғи лозим. Ундан ташқари, у билимини ўзининг ҳиссиётлари орқали умумлашган шаклда бадий образ акс этдирмоғи лозим.

Дунёқараш – объектив борлиқни бадий характерда фаолиятнинг ғоявий йўналишига мос ҳолда аниқлашдан иборатдир. Дунёқараш фанлардан олинган билимлар асосига суянади.

Эстетик ва бадий дид ҳам дунёқараш ҳам бадий услуб бўлиб, рассомнинг маълум алоҳида ғоявий эстетик ижодий йўналишини кўрсатади. Эстетик ва бадий дид инсонга туғилганда берилмайди, худди қобилиятга ўхшаш, у инсоннинг ўсиши билан ривожланиб боради.

Маҳорат – миниатюра санъатнинг зарурий шароитида намоён бўлувчи шахснинг бадий қобилияти, рухий хусусияти ва сифатларидир. Маҳорат юқори даражадаги билим, миниатюра техника, кўникма, малакани мукамал эгалламоқдир.

Мустақилликка эришган халқимиз санъатшуносларидан маданий мерос хазинасига муносиб ёдгорлик ёки ёдномаларни излаб топиш, уларни чуқур ўрганиб мағзини қақиш, улар ташкил этган ижод пиллапояларидан кўтарилиб янги замон маданияти равнақиға хизмат этиш каби ғоят масъул ва эътиборли ишлар кўлами кутиб турибди. Ўзи бир олам бўлган меъморлик санъати ва у билан чамбарчас боғлиқ халқ амалий санъати, хусусан наққошлик, ўймакорлик, ганчкорлик, кандакорлик каби соҳалардаги ижод намуналарини ўрганиш йўлида анчагина самарали тадқиқотлар мавжуд.

Кўп йиллик изланишлар таъкидлашга имкон берадики, халқ меъморлари, халқ усталари таомилига хос анчагина муаммолар бор, улардан бири рамзий безакларни ўқиш алифбосининг тузилмаганлигидир. Китобни ёзишдан мақсад шундаки, меъморий безак ва амалий санъат йўналишида тайёрланаётган кадрларимизни жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган баркамол қилиб тарбиялашдан иборат. Бунинг учун мактабларда, касб-хунар коллежларида ва олий ўқув юртларидаги ўқувчи-талабаларимизни аждоқларимиз қолдирган, маънавий меросимиз бўлмиш меъморий ёдгорликлар ва амалий санъат асарларидаги рамзий безакларни ўқий олишга, ундаги мантикий фалсафий ғояларни тўғри англашга ўргатиш зарурдир.

Ҳозир таълим тизимида амалий санъат турлари: наққошлик, ганчкорлик, ёғоч ўймакорлик, зардўзлик, кулолчилик, миниатюра санъати ўргатилмоқда. Ушбу санъат турларини ўргатиш учун қулай шарт-шароитлар яратилган бўлса-да, айрим муаммолар мавжуд. Улардан бири дидактиканинг муҳим тамойилларидан бири – кўргазмалилик тўлиқ амалга оширилмаётганлигидир. Амалий санъат турлари ва миниатюрадан ўқув, мқтодик қўлланма ва электрон кўргазмали қуроллар етарли эмас. Бу эса рақобатдош мутахассислар тайёрлаш имконини чеклаб қўймоқда.

Бизнинг “Миниатюра дарсларида талабаларнинг тасвирий билим кўникма малакаларини шакллантириш” номли мақоламиз шу каби муаммоларни бартараф этишда асос бўлиб хизмат қилади деган умиддамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Буюк сиймолар, алломалар. Т.:Мерос (уч китоб), 1995, 1996, 1998.
4. С.С. Булатов. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Тошкент.1991 йил.
5. С.С. Булатов, П.П. Шабаратов. Муаллимлар институтлари бадий-графика факультетининг ўқитувчилари учун миниатюра санъати фанидан дастур. Тошкент. 1995 йил.

Олеся Чобанюк
(Івано-Франківськ, Україна)

ПАМ'ЯТНИКИ В ДИЗАЙНІ СЕРЕДОВИША ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

Монументальне мистецтво є фундаментом і водночас найбільш професійною сферою того, що сьогодні у світовому мистецькому контексті загалом і західній теорії зокрема визначають як „публічне мистецтво” (public art). Розглядаючи еволюцію традиційного монументального мистецтва, особливе значення надається скульптурі як панівній художній практиці у просторі міста, що зазнала найбільших формальних, функціональних, естетичних та соціокультурних трансформацій. Один із геніальних скульпторів та архітекторів Італії XVII ст. Лоренцо Берніні говорив: „Мабуть й сам Бог – скульптор, він створив людину не за допомогою чар, а шматок за шматком, як різьбяр” [1, с.140]. У наш час інтерес до монументальної скульптури нерідко йде від прагнення до гармонічного злиття людини з довкіллям, що визначає характер пластичного рішення, композицію і масштаб.

Сучасні скульптури максимально наближені до людини, наче заманюють її у свій мікросвіт, що відіграє важливу роль в обміні символічними знаками, створюючи поле сумісності, яке вже не може існувати само по собі, а тільки в загальній єдності „пам'ятник-людина-середовище”. Погоджуємось із міркуванням І. Монолатія, що кожне порядне місто мусить мати не тільки мури і брами, але й пам'ятники, котрі наповнюють урбаністичний ландшафт символічним, а заразом й міфічним сенсом. Якби пам'ятники могли говорити, „вони б, під тягарем коштовного каміння і заліза, закричали від бажання промовити правду справжніх причин їхніх народжень і смертей! Одні б бажали возвеличення славних звитяг і підкорення неісторичних народів, другі – воліли б увіковічення слабкості перед світовим духом, фатумом і невидимим Промислом, треті – від нестями щось збудувати, спалювати якусь

площу, вулицю чи перехрестя, новомодним покручем-пам'ятником, указати напрям до державної установи, церкви чи школи, так щоб усі пам'ятали" [2, с.3]. Ця розлога цитата, нехай у художньому, а не науковому формулюванні, дуже тонко і точно визначає значення та місце пам'ятників у дизайні міського середовища.

За інформацією Департаменту містобудування та архітектури в Івано-Франківську налічується **33 пам'ятники**. Монумент Івану Франку зведено на вулиці Незалежності біля будівлі Обласного музично-драматичного театру. Пам'ятник визначному українському поетові та мислителю, громадському діячеві, чиє ім'я носить місто, була урочисто відкрита 26 серпня 1995 року. Над ним працювали скульптори Любомир Яремчук і Микола Поскіра, які створили динамічну постать І. Франка, виразно виділивши обличчя письменника, – задуманого філософа. Встановили монумент поета на високому постаменті, вкритому гранітними плитами. Позаду І. Франка височить, за задумом авторів, скеля, про що добре знають жителі міста, а от туристам іноді доводиться пояснювати, що то не вогонь і не крила. Пам'ятник встановлено дещо праворуч від центральної вісі архітектурно-просторового ансамблю, що ним є готель „Надія”. Силуетна виразність, поетична узгодженість з навколишнім ландшафтом – доглянуті зелені насадження (композиції з вічнозелених кущів і дерев, квіткові ансамблі, розкішні магнолії), сучасний кулеподібний фонтан з лавочками навколо – все це сприяє тому, що і франківці, й туристи люблять тут відпочивати, а просторий майданчик використовують для проведення різноманітних акцій.

Площа Міцкевича сформувалася у 1870-х роках і відтоді жодного разу не змінювала своєї назви. Це водночас і чудовий охайний сквер, і одне з найулюбленіших місць відпочинку, а довкола площі знаходиться не одна цікава пам'ятка. Усі туристичні екскурсії містом неодмінно затримуються біля пам'ятника великому поету Адаму Міцкевичу (міський пам'ятник-патріарх). У 1898 році шанувальники польської літератури святкували 100-річчя від дня народження поета (1798-1855). Було прийнято рішення прикрасити пам'ятником Міцкевича площу його імені, хоча поет у Станіславові навіть ні разу не був. У конкурсі проєктів пам'ятника переміг краківський скульптор Т. Блотницький. На спорудження пам'ятника було зібрано пожертви у розмірі 3000 ринських. На площі постала фігура з італійського мармуру; поет зображений з книгою в руках у момент натхнення. Під час українсько-польської війни 1918-1919 років пам'ятник зазнав пошкоджень, і 1930 року його відновили вже у бронзі, крім того, трохи пересунули. Сквер перед пам'ятником А. Міцкевичу облаштований центральним – у всю його довжину газоном (завжди охайно прибраний ландшафтними дизайнерами) – по обидва боки якого розташовані паркові лавки. Тут панує особлива атмосфера спокою і комфорту. В спекотні дні городяни знаходять у цій зеленій оазі порятунок від спеки та міської метушні. У сквері полюбують проводити час люди різного віку і різних уподобань. Зокрема, тут часто можна побачити любителів шахів, які проводять чимало часу, насолоджуючись улюбленою грою.

Зовсім недавно, у квітні 2012р., на території площі Міцкевича споруджено і перший в світі пам'ятник пластунам. У майже чотирихметровій скульптурній композиції, яку виготовив прикарпатський скульптор Володимир Довбенюк, використана бронзова фігура юнака у пластовому однострої зразка 1925 року з мандрівним наплічником та орлом в руках. Пам'ятник непогано вписався у невеличкий зелений острівця площі перед інститутом обласної післядипломної освіти (на жаль, споруда інституту яскравого синього кольору є чужою у колористичному середовищі площі). Будинок дитячої бібліотеки справа в стилі еклектики (двоповерховий, цегляний, з двома фасадами; дах двосхилий, черепичний із слуховими вікнами; триярусний декоративний фронтон; фриз вирішений як аркатура з колонками; кругла вежа, що прилягає до наріжної частини – триярусна, з витягненими напівциркульними вікнами, конічним верхом, покритим листовим залізом, завершена флюгером) справа від пам'ятника гармоніює з ним і у просторовому, і в асоціативно-знаковому вирішенні.

Зовсім поряд, у сквері, позаду медичного університету, в травні 2013р. встановили пам'ятник „Руській трійці” (Іван Вагилевич, Яків Головацький, Маркіян Шашкевич), що представляє образи різних людей, об'єднаних духовним підйомом і єдністю долі. Автором пам'ятника став скульптор Володимир Довбенюк, а ініціатором був історик і краєзнавець Богдан Гаврилів. Багатофігурну сцену зробити нелегко. Фігури треба якомога більше наблизити і водночас потурбуватися, щоб вони не заслоняли одна одну, адже злитість заважає виявляти чіткий силует. На жаль, пам'ятник „Руській трійці” справляє враження механічно поставлених поряд фігур, а не органічно пов'язану групу, в якій не можна змінити ні одного жесту, ні одного контуру, ні одного об'єму, не розірвавши їх досконалого зв'язку.

Статуя Пресвятої Діви Марії прекрасно тримає простір, площу, і є своєрідним орієнтиром в ансамблі центральної частини міста. Її відкрили 2000 року (скульптор С. Топоркова), коли до 2000-ліття Різдва Христового в різних кінцях міста були встановлені 12 каплиць на честь події. Сучасна статуя має певну схожість зі своєю попередницею – тут на Майдані Шептицького раніше стояла барокова статуя Марії (XVIII ст.). Скульптурна композиція має форму ротонди, на чотирьох колонах, накрита куполом і завершена хрестом. У каплиці встановлена скульптура Пречистої Діви Марії, виконана з білого катарського мармуру. Ротонда обведена водним басейном круглої форми, викладений мармуровими плитами. Майдан Шептицького вважається духовно-культурним центром міста. Саме тут знаходиться важлива пам'ятка архітектури – Колегіальний костел Пресвятої Діви Марії. Скульптура ніби акумулює квінтесенцію навколишнього простору – Парафіяльний костел (тепер художній музей), єзуїтський колегіум (корпус медичного університету) та єзуїтський костел (Катедральний собор) – художньо виражає його естетичне значення, зв'язує окремі ансамблі площі у цілісний гармонійний образ. Житлові будинки, що у східній частині майдану (відбудовані в стилі ретро в 1980-х роках), також доповнюють цей образ, якби не одне але – сучасні яскраві та громіздкі вивіски магазинів, що облаштовані на перших поверхах будинків, аж ніяк не вписуються у загальний колорит. А найгірше те, що на узвишші площі розташований масивний чотириповерховий торговий центр, який по висоті рівняється з художнім музеєм і зовсім не гармоніює з архітектурним ансамблем, псує вигляд центральної території міста.

Мистецькою домінантою скверу „Гетьманські вали” є монумент „Вознесіння” роботи львівських скульпторів Р. Сивенького та П. Штаєра, встановлений у День Конституції, 28 червня 2001 року. Основою композиції є триметрова бронзова фігура Ісуса Христа в характерній біблійній позі вознесіння на фоні двох біло-мармурових пілонів, що завершуються хрестом. У цьому місці скверу пагорб піднятий і композиція домінує на площі Валів. Пам'ятник на узвишші, зазвичай, асоціюється з сакральною або стратегічною функцією (кремль, акрополь, замок, собор) і сприймається як знак захисту або агресії, знак влади – земної або небесної. І скульптура, і п'єдестал допомагають встановити грань між реальністю та світом мистецтва, несучи в собі трансцендентний зміст. Полірована бронзова накладка на пілонах сяє в сонячному промінні та імітує німб над головою Христа. Облаштування скверу предметами повсякденними не порушує континуального часу сакральної вічності. Стикаючись в міському ансамблі, ці різні часові системи породжують її міфопоетичне відчуття, що відкривається раптом у суєтній щоденності.

На вулиці Грюнвальдській у 2004 році, в день 85-ї річниці створення Західно-Української Народної Республіки відкрили пам'ятник на честь столиці ЗУНР. Монумент включений в архітектурно-просторову композицію громадської будівлі – Будинку правосуддя (чотириповерховий цегляний будинок, один із найкрасивіших і найбільших у місті, був побудований у 1914р. для залізничної дирекції), в якому у 1919 році знаходився секретаріат ЗУНРу. В чотирьох нішах постаменту автор пам'ятника Володимир Довбенюк розмістив барельєфи видатних діячів ЗУНРу: Євгена Петрушевича, Дмитра Вітовського, Льва Бачинського і Костянтина Левицького. Загалом композиція наповнює енергією простору могутньою експресією, що закладена в основу ритмічної будови скульптури, викликає інтерес не тільки до неї, але й до інших особистостей, епохи, стимулює роздуми про себе і про історичний час. Пам'ятник грамотно вписався у строгий інтер'єр будівлі та облагородженої території, оскільки і рішення тротуарів, плиточного покриття площі навколо скульптури, і зелені території обабіч неї формують строгий завершений образ.

На вулиці Т. Шевченка, у подвір'ї Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 1995 року встановлено пам'ятник Василеві Стефануку авторства Еммануїла Миська. Розлогий постамент, завершеність деталей, виразна темпераментна фігура письменника у сидячій позі – все працює на збереження дистанції між пам'ятником і глядачем. Камерність скульптури допомагає у створенні відповідного настрою, визиває не тільки повагу до моделі, а також до особи, епохи. Водночас пам'ятник може «підпустити» до себе, щоб мати можливість оцінити майстерність скульптора в передачі портретної схожості, деталей костюму тощо. Прикро, що місце для скульптури зовсім малолюдне, йдеться-бо не тільки про студентів, але й інших мешканців міста, туристів.

2 жовтня 2015 року на площі перед університетом встановили монумент пам'яті всім студентам та викладачам, полеглим за незалежність України, та героєві Небесної Сотні Роману Гурику – студентові філософського факультету. Думаємо, що автор пам'ятника Володимир Кіндрачук вклав душу в його створення, бо працював у силовому полі співпереживання втрати разом з усіма нами, студентами і викладачами, жителями міста і всіма небайдужими до тих страшних подій українцями. Враховуючи короткотривалу фронтальну точку розгляду й сприйняття пам'ятника, автор обрав композиційно-пластичну структуру, що нагадує сплюснений горельєф. Навколо композиції розходяться радіально вимощені алеї, а площа навколо обсаджена квітучими та декоративними кущами.

На розі вулиць Є. Коновальця та Військової у 2012 році відкрили пам'ятник засновнику й голові Проводу Організації українських націоналістів, полковнику армії Української народної республіки Євгену Коновальцю – роботи скульптора І. Семака. Пам'ятник зроблено у вигляді бронзового погруддя Є. Коновальця у військовій формі, що височіє на гранітній колоні загальною висотою понад три метри. Унизу на постаменті напис «Євген Коновалець (1891-1938)». Скульптура розміщена у невеликому сквері, добре впорядкованому, з викладеними тротуарною плиткою доріжками навколо пам'ятника, що дає можливість оглянути її з різних ракурсів. Безперечно, перед встановленням пам'ятника дизайнери добре попрацювали над осмисленням простору як активного формотворчого фактора, над формуванням цілісного комплексу предметного оточення – красиві квіткові композиції на газонах, вічнозелені насадження, ліхтарі тощо.

Підсумовуючи зазначимо, що скульптура, як художньо-естетична складова просторового середовища Івано-Франківська, визначає впізнаваність міста. Скульптори намагаються гармонічно вписати свої твори у навколишнє середовище, однак спостерігаємо випадки, коли пам'ятник композиційно конфліктує з довкіллям чи утворює свій додатковий простір, який може сприйматися самостійно. Важливо те, що соціальний контекст і суспільна думка сьогодні готова прийняти розширення тематичного діапазону монументальної скульптури, що, безперечно, є позитивним фактором.

Література:

1. Естетика: Навч. посіб. / М. П. Колесніков, О. В. Колеснікова, В.О. Лозовой та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 208 с.
2. Бондарев І. Слідами забутих пам'ятників / Іван Бондарев. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. – 107 с.

Науковий керівник:

кандидат мистецтвознавства, доцент Чмелик Ірина Василівна.

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ

Марат Закіров
(Луганськ, Україна)

НАЦІЯ, ІДЕНТИЧНІСТЬ І МЕСІАНСТВО: ЗА МОТИВАМИ МІРКУВАНЬ МИСЛИТЕЛІВ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Серед головних тенденцій розвитку сучасного світу все сильніше виявляються процеси глобалізації, що супроводжуються всебічною уніфікацією. Серйозною проблемою для багатьох європейських країн стає вже практично неконтрольована імміграція. Додатково загострює проблему те, що досить серйозна частина сучасних іммігрантів не тільки чинять опір асиміляції, що саме по собі і не нове. Новим є те, що вони не бажають інтегруватися в інше суспільство на прийнятих у ньому умовах і правилах, а навіть намагаються нав'язувати свої національні та релігійні традиції. Тому сьогодні значної актуальності набуває питання: Сучасна національна політика – це збереження національних традицій або ревізія сутності нації заради глобальних завдань? Причому, у тій чи іншій мірі, усі багатонаціональні держави стикаються з проблемою узгодження інтересів так званої титульної нації і решти населення. Принципи демократичного суспільного устрою передбачають, що усі громадяни повинні відчувати лояльність до держави і ототожнювати себе з нею. Держави, виходячи з власних традицій і особливостей історичного розвитку, обирають свій шлях до внутрішньодержавного консенсусу. Саме до пошуків узгодження інтересів були змушені звернутися і керівники багатьох пострадянських країн, коли настав час витверезіння після так званого «параду суверенітетів» початку 1990-х років.

У Російській Федерації це звернення відбулося у загальному руслі повернення ідейної спадщини Російського Зарубіжжя. Зокрема, було згадано термін «росіяни» в якості визначення політичної приналежності. Уперше, як політонім це слово було використано ще у 1929 році. Голова Російського загальновоїнського союзу (РОВС) генерал О. Кутепов на зібранні представників політичних і суспільних організацій 12 травня 1929 року наголосив: «Усі народи, що населяють Росію, незалежно від їхньої національності, перш за все росіяни» [1. с. 315]. Тоді нове значення слова було із натхненням підхоплено російською еміграцією. З одного боку, як вдале, об'єднуюче визначення великої маси представників різних народів колишньої Російської імперії, які були змушені залишити батьківщину. З другого боку, як визначення населення СРСР, оскільки використання назви «радянський народ» для авторів російської еміграції з етичних та ідейно-політичних причин було неприйнятно. Крім того, таке трактування значно більш адекватно відображало сутність Російського Зарубіжжя як культурного і соціально-політичного феномену, що включав у себе майже усю строкату національну палітру колишньої Російської імперії.

Проте, у Росії політонім «росіяни», тепер уже у значенні «громадяни Російської Федерації», розповсюджується лише на початку 1990-х років. Зокрема, звернення «Дорогі росіяни!» постійно використовував у своїх виступах Президент Б. Єльцин. У наш час таке визначення громадян Росії, незалежно від їхньої етнічної приналежності, отримало усталений характер. На думку деяких лінгвістів, слово має відтінок політкоректності і покликане детермінувати колективну ідентичність [2. с. 131].

Першість Б. Єльцина у впровадженні у політичне життя політоніма «росіяни» зовсім не випадкова. Саме за часів його президентства відбувалися усі кардинальні зміни політичного устрою, і відбувся «парад суверенітетів» у межах Російської Федерації, яку в середині 1990-х років дивом вдалося зберегти від ланцюгової реакції розпаду на окремі національні республіки і потужні промислові регіони. Саме за цим зразком і також з метою формування колективної ідентичності, у багатьох як союзних, так і автономних республіках колишнього СРСР було введено відповідні політоніми: «татарстанці», «казахстанці», «киргизстанці» тощо.

Проте слід зауважити, що у такому контексті криється певна небезпека втрати ідентичності національної заради ідентичності державної. Інтереси нації розглядаються суто у державній площині, а національні інтереси ототожнюються з реалізацією геополітичних інтересів або завданнями державного будівництва. Саме такий підхід свого часу відстоював видатний діяч Російського Зарубіжжя, ідеолог націонал-більшовизму М. Устрялов. «Для патріота ця загальна мета краще всього формулюється старим римським висловом: «блага держави вищий закон». Принцип державного блага освячує усі засоби, які обирає політичне мистецтво для його здійснення» [3. с. 65]. Таким чином, М. Устрялов виступає як апологет держави, і державне благо, з його точки зору, понад усе. А найголовніше, вище інтересів конкретного покоління. Випробування революції, громадянської війни, колективізації, індустріалізації – це лише незначний епізод в історії «ланцюга поколінь», і лише необхідний етап у реалізації історичної ролі батьківщини в долі людства.

На згубність такого підходу вказував свого часу інший видатний діяч Російського Зарубіжжя – філософ М. Бердяєв. Він зазначав, що абстрактність нації робить її безособовим знаряддям могутності, перетворює людські покоління в засоби [4 с.234]. Слід зауважити, що час від часу це перетворення породжує спокусу месіанства, яке постійно, ще з часів іока Філофея, живе у російській традиції. Як підкреслював М. Бердяєв, навіть за закликом здійснити планетарну соціальну революцію ховався російській месіанізм, стара ідея світового покликання російського народу [5, с.15].

Наші сучасники мають можливість наочно побачити, що месіанські ідеї й амбіції не тільки не втрачають своєї актуальності і сьогодні, але і знаходять практичне втілення. Так, свого часу один з ідеологів євразійської політичної течії М. Трубецької зазначав: «Сторінка історії на який написано «Росія – велика європейська держава» раз і назавжди перевернулася... У колишній час, коли Росія ще була великою європейською державою можна було говорити про те, що інтереси Росії сходяться чи розходяться з інтересами тієї чи іншої європейської держави. Зараз такі розмови не мають сенсу. Відтепер інтереси Росії нерозривно пов'язані з інтересами Туреччини, Персії, Афганістану, Індії, можливо Китаю і інших країн Азії. «Азійська орієнтація» стає єдиною можливою... » [6, с. 299-301].

Як бачимо, М. Трубецької не помилився не тільки в оцінках тенденцій, але і навіть у політичних реаліях. Провал проєкту спільного з європейськими країнами будівництва газопроводу «Південний потік» Російська Федерація компенсує за рахунок співпраці з Туреччиною. На тлі доволі складних відносин країн Західної Європи і США з Іраном, Росія активно співробітничав з цією державою, навіть у такий дражливій сфері як ядерна енергетика.

Сьогоднішня політика російської держави з активної співпраці саме з азійськими державами, її ставлення до європейського співтовариства є віддзеркаленням месіанських ідей, висловлених майже століття тому. «У свідомості значної частини «азіатів», – наголошує М. Трубецької, –... Росія міцно асоціювалася з ідеями національного визволення, з протестом проти романо-германців і європейської цивілізації. І цей погляд готує

майбутню роль Росії. Росії...що стоїть на чолі своїх азійських сестер... У переможному результаті цієї боротьби – єдина надія на порятунок Росії» [6, с. 301].

Причому, вчений не лише окреслив геополітичні завдання, але і докладно зупинився на ідеологічних передумовах здійснення успішної переорієнтації. Він наголошував, що здійснення зазначених завдань можливе лише за тієї умови, якщо у свідомості всього російського суспільства відбудеться різкий перелом у бік духовного відмежування себе від Європи, утвердження своєї національної самобутності, прагнення до самобутньої національної культури і відкидання європейської культури. Якщо такий перелом станеться, перемога забезпечена... Якщо ж цього не відбудеться, Росію чекає безславна і остаточна загибель [6, с. 303].

Ми бачимо, що сьогодення, іноді з точністю до термінології, відтворює думки російського мислителя. На додаток до вже наведених вище прикладів фактичного підтвердження припущень вченого, слід звернути увагу на впровадженні соціокультурної ідеї «Русского мира». І звісно цілком у руслі «азійської орієнтації» знаходяться активний розвиток міжнародного співробітництва в рамках Євразійської економічної спільноти (ЄврАзЕС), Шанхайській організації співробітництва (ШОС), участь у створенні і діяльності об'єднання Бразилії, Росії, Індії, Китаю і Південної Африки (БРІКС).

Все вище сказане яскраво демонструє, що міркування видатних російських мислителів Російського Зарубіжжя не варто сприймати як абстрактне теоретизування. Безумовно, їхні концепції не позбавлені певних недоліків, як втім і інші подібні концепції. Проте, сутнісна складова творчої спадщини російської еміграції займає по праву значуще місце у теоретичному фундаменті модерного політологічного аналізу. Головне завдання сучасних дослідників уникнути суб'єктивізму і доктринерства, зберегти об'єктивність і критичність оцінок з урахуванням і специфіки часу написання робіт і долі самих авторів.

Література:

1. Трубецкой С. Е. Генерал Кутепов (Материалы для биографии) / С. Е. Трубецкой // Генерал Кутепов: Сборник статей. Париж: Издание Комитета имени генерала Кутепова, 1934. – С. 308 – 317.
2. Грищенко А. И. К новейшей истории слова россияне / А. И. Грищенко // Русский язык в научном освещении. – 2012. – №1. – С. 119 – 139.
3. Устрялов Н.В. Национал-большевизм. / Н. В. Устрялов.– М.: Эксмо: Алгоритм, 2003. – 654 с.
4. Бердяев Н.А. О современном национализме / Н.А. Бердяев // Русские записки. – 1938. – №3. – С. 232 – 238.
5. Бердяев Н.А. Многобожие и национализм / Н. А. Бердяев // Путь. – 1934. – №43. – С. 3 – 16.
6. Трубецкой Н.С. Русская проблема / Н. С. Трубецкой // История. Культура. Язык. М.: Издательская группа «Прогресс», 1995. – С. 295 – 307.

Владислав Лях
(Ніжин, Україна)

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ПСИХОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Людина народжується твариною, а помирає – особистістю. В цих словах закладена вся наша психічна структура, яка відрізняє нас від тварин. У тварини так само як і в людини є бажання і страхи, але відсутня персоніфікація самої себе вона керується лише бажаннями та інстинктами, які в неї вродженні та не даються їй у процесі еволюції. Тварина не здатна стримувати свої бажання, що вона хоче те вона і дістає. Цим пояснюється її постійна агресія тобто в психічній структурі тварини присутнє тільки «воно» на відміну від людини в якій присутнє «я» і «над я». Ці два елементи психічної структури далися людині сучасного типу шляхом еволюції. Коли через льодовиковий період деякі види тварин зникли і постала проблема голоду людина навчилася стримувати це почуття і навчатися жити в цих умовах так з'являється «над я».

Людина з народження років до трьох є так само твариною згідно з цим критерієм, тому що в неї присутні лише бажання та страхи, але згодом ці бажання та страхи вона починає поєднувати з собою тобто персоніфікувати себе з ними тут зароджується такий елемент психічної структури як власне «я». Але виникають певні обставини, які змушують дитину забути про деякі бажання згідно з неможливістю їх виконання. Це спочатку супроводжується агресією але потім це стає звичайними речами, через зародження «над я». Отже на відміну від вродженої біологічної структури психічна структура людини надається їй шляхом розвитку. Але людина може втратити один з цих елементів це або «я» або «над я» тому що бажання та страхи це вроджені структурні елементи.

Саме залежно від цих елементів залежить професійний розвиток людини та розвиток у політичній сфері. Зігмунд Фрейд охарактеризував це на прикладі політиків згідно з ним: «прихід до влади тобто досягнення найвищої ланки у своєму професійній розвитку є компенсацією за фізичну чи духовну неповноцінність». Тобто це означає, що в такої людини в більшості є порушення з «я». Іншими словами в неї присутні дуже великі кількості невиконаних бажань або розчарувань які супроводжувалися різкими заборонами чи приниженнями з боку батьків чи людей, що мали вплив над ними. Жорстока влада над ними породжує бажання влади над іншими і така влада є також не менш жорстокою. Це яскрава виражено на прикладі А. Гітлера, якого жорстоко присікав його вітчим у будь-яких його діяннях. Звісно це не означає що до влади приходять люди з психічними розладами це означає що до влади приходять люди з незламним характером, який витримав багато тортур і підкорень і тому він хоче компенсувати це на підкоренні інших і в переформуванні їхньої поведінки на таку яка потрібна їм. Також за моїми власними міркуваннями до влади над громадами і народом приходять люди, які не могли реалізувати своє «я» у своїй поведінці. Але особливої уваги Фрейд та Юнг надають також феномену людини: «влада перших виникає як взаємодія їхньої волі до влади і готовності других до підкорення». Це Фрейд називає «добровільним рабством» У психіці людини Фрейд вважає є структури, що роблять її схильною до відання переваг свободі від рабства заради власної захищеності та заспокоєння з допомогою любові до володаря. Тобто тут Фрейд розуміє політичну свідомість і поведінку людей, як нестабільний чинник тобто більшість занадто ледача, щоб сама творити владу вона здатна лише не опосередковано обирати. І лише меншість має власні політичні цілі та ідеї, і лише дрібний шмат з цієї меншості має сміливість їх викласти.

Отже зрозуміло, що всередині людини має бути, якась невидима структура елементи, якої роблять можливими підкорення інших та можливість підкорятися. Вперше і найбільш достовірно цю структуру відобразив Георг Гроддек, який зробив ще може й більше відкриттів пов'язаних з психологічною структурою ніж Фрейд, але його

вчення стали відомі після його смерті і як показує нам його біографія він і не хотів популярності роблячи простим лікарем у лікарні Баден-Бадену. Але навіть до такої буденної професії, як лікар Гроддек підходив з іншої сторони. 1917 року виходить його стаття, яка стане основою психосоматичної медицини. В цій статті він зобразив психоаналіз, як метод лікування хвороб. В цьому й проявилася його неординарність в лікарській справі, він стверджував: «психоаналіз не обмежується лікуванням неврозу, а має лікувати і більш складні захворювання такі як туберкульоз». Звісно це і тепер в двадцять першому сторіччі звучить, як божевільня але сам Гроддек це так і називає: «Все божевільне є моєю духовною власністю». Здавалося б, що Гроддек звичайний лікар взагалі не маючого відношення до політичної сфери, але навпаки має. І це пов'язано з таким терміном, як «воно». З одного боку здається що цей термін також далекий від політичної сфери, але в інтерпретації Гроддека «воно» являє собою силу, здатну вплинути на всі життєві явища, – і в людському житті, і в природі. Невідчутне, неясне, безособове, «воно» керує всім існуванням, вказує шлях, яким має йти індивід, проявляється для нього, з ним, незважаючи на нього. Адже «Воно» тисне на людину всією вагою своєї влади, своєю всезагальністю. Тобто воно це засіб впливу на всі сфери людського життя, своєрідний тотальний інструмент. Це і є те що рухає таким незрозумілим феноменом як людина. В поглядах лікаря-психіатра людина є незрозумілим об'єктом, але водночас і егоїстичною істотою, як так само як і у Арістотеля здатна само існування. Отже можна вважати, що і «воно» є тим невидимим від чого залежить політичне лідерство тією структурою, яка зумовлює підкорення мас. Згідно з сказаним раніше «воно» це щось незрозуміле, що керує людиною, щось, що є руйнісним і спрямованим елементом духовної сфери. Та можна допустити що секрет успіху політики ґрунтується на впливі на «воно», яке в свою чергу впливає на поведінку людини. Тобто через «воно» можна контролювати міру можливої політичної поведінки особи. І як правило більшого впливу на «воно» десь до 19 століття має церква через те що вона ближче всього знаходиться до духовної сфери віруючої людини. Саме тому знищивши релігію можна заволодіти людиною, це розуміли і розуміють більшість лідерів певних країн. І якщо в тоталітарній системі релігію потрібно знищити, щоб завоювати людиною, то в демократичній потрібно стати її складовою частиною, що і роблять більшість сучасних політиків дедалі частіше ми бачимо в засобах мас медіа політиків в церкві прикладом може бути новорічне привітання В.Януковича 2014 року і зрозуміло, що цим він хотів показати свою духовність, що ним керує вишавженість. Але в 20 – 21 столітті церкву в більш розвинених країнах замінив піар, тобто робота з масами, що засновується на пропагуванні ідей. Найбільш яскраво нам це показав Бернейс та Гебельс. Бернейс спочатку займався піаром певних товарів, а потім перейшов до політики. Західна демократія Сполучених Штатів стала найкращим плацдармом для цього і фактично свобода преси, телебачення зробила з демократії економічний тоталітаризм, тому що засоби масової інформації фактично поглинули всі сфери життєдіяльності. Цим скористався Бернейс і фактично міг регулювати політичні вподобання людей як хочуть його замовники це стало проривом у політиці і фактично появою невідомих елементів в політичній системі – радіо, телебачення преса...

У психологічній структурі людини Фрейд виділив окрім «воно» і «я» «над я». «Над я» – це своєрідна психологічна совість людини, яка не дозволяє людині робити все що вона хоче. «Над Я» у людини з'являється з настанням перших заборон і тоді людину стримує лише авторитет, але з часом авторитет заміщується примусом або насильством. Згідно з цим від вбивства якоїсь людини нас стримує лише страх відповідальності за злочин, а не якісь гуманістичні переконання. На мою думку ці переконання все ж у людини присутні але виробилися лише за допомогою заборон та примусів і страхом відповідальності. Так само і в політичній сфері нами керує страх свавілля і невинуватих змін. Чому Янукович переміг на виборах – ми хотіли стабільності, але правильніше ми боялися змін. Я вважаю, що «над я» має також більш складну будову. Ця більш складна будова пов'язана із збільшенням бажань людини. Згідно з словами Гроддека зазначеними раніше, що печаль людини прихована глибоко всередині можна сказати, що всі духовні почуття людини, такі сум та печаль знаходяться глибоко у «над я». Це пов'язано з наростанням матеріальних бажань. Отже «воно» і «над я» протилежні поняття тому що «воно» – це область несвідомих бажань і страхів, а «над я» – це стримання цих бажань. «Воно» і «над я» постійно через це сперечаються і це знаходить відображення на власному его людини. Чим більше в людини невиконаних бажань тим більш у людини не здорова психіка, і настає хвилина, коли страхи перестають існувати і стримувати людину і тут починається її деградація як особистості в правовій державі і водночас задоволення «воно». На мою думку власне я у кожній людини однакове, але різне «воно» і «над я». Розміри «воно» і «над я» формуються з роками і залежать від різних обставин також якщо людина не досягає певних цілей то починається її занепад професійної сфери. Це пов'язано з бажаннями і страхами, які сховані в людині. Якщо розглянути перед виборні агітації або реклами то всі вони містять саме бажання і страхи. Прикладом може бути цього річна агітація, яка містить страхи війни та безробіття, та бажання жити так як у Європі. Саме під цими страхами у парламент пройшли різні команди батальйонів тому що у свідомості саме на підсвідомому рівні військовий поєднується з певною строгістю та силою і людиною яку заділа війна. Отже на мою думку такої людині у період війни взагалі не потрібна агітація. Але чи не виражає ця людина свої власні бажання? Я вважаю вона саме цим і займається, бо одночасно бути народним депутатом і захищати державу як військовий не можливо. Та ці командири ще не усвідомили що самі стали засобом досягання бажань або цілей певної людини у випадку командира батальйону "Миротворець" Андрій Тетерук – це Арсеній Яценюк який як голова Народного фронту включив їх до списку заради забезпечення більшості в парламенті, щоб потім більш ефективно виражати свої цілі.

На мою думку у психічній структурі людини є ще один об'єкт – задоволення потреб на що спрямовується її діяльність. І чим більшу людина займає посаду чи чин тим більше зростають її бажання, чим більше людина самореалізується у професійній сфері тим більшш можливості перед нею постають. І саме ці можливості приваблюють людей, так само це відбувається і у політичній сфері. Але можливо це прочитавши ви подумаєте що політики керуються власними бажаннями при досяганні влади. Це частково правда, але на мою думку та держава люди в якій мають більше бажань стає більш розвинутою, але ця держава є аж ніяк не є демократією. Тому що ці бажання сформовані певною елітою заради задоволення свого воно або своїх бажань. Ці бажання так само як і воно є матеріальні так і не матеріальні.

В кожній людини присутнє «воно», яке працює на своє самозадоволення. Викликати бажання мати щось можна двома способами накладення заборони або наданням повної волі. Що стосується першого то це в більшості віковій обмеження на алкоголь, сигарети чи водіння транспортними засобами. Якщо Бернейс досяг куріння жінок через рекламування їх як символу рівності чоловіка і жінки, то викликати куріння в підлітків на багато легше для цього достатньо лише встановити обмеження на сигарети. І тут вони постануть як символи дорослого життя. Щоб предмет став бажанням, елементом «воно» його можна осимволізувати горілка – символ росіянина, сигара – символ латинського американця. Можна цей предмет підлаштувати під обставини які турбують

суспільство наприклад пиво з надписом "Слава Україні" або "Єдина країна" продається набагато краще ніж пиво із звичайною обкладинкою. Можна охарактеризувати певну річ як елемент волі наприклад: «стань творцем свого стилю!» Саме завдяки цим трьом пунктам певні речі стають елементами структури воно, на задоволення яких спрямовується професійна діяльність людини. Отже можна сказати що психологічна структура людини залежить від її професійної динаміки.

За Карлом Юнгом невиражені бажання людей знаходять своє відображення у снах, згідно з його теорією сон є областю перебування несвідомого яке по суті і є «воно». Сон виступає певним протилежним світом страхів та бажань. Все що нам сниться це наші неусвідомлені бажання та страхи, які ще не виконанні або знаходяться у глибокій сплячці. Також якщо ми про щось багато думаємо то це також переходить в стан несвідомого. Вчення Юнга та Фрейда тісно переплітаються тому що вони обоє розвивали засади психоаналізу. Який у свій час стане основою політики повоєнних США за допомогою Едварда Бернейса. Едвард Бернейс відомий не тільки як засновник професії піарщика але і ще як засновник першого інституту опитування громадської думки в США але очевидно що це було лише намагання упевнитися у своїх діях Бернейсом. Саме в його діяльності утвердилися праці Гроддека, Юнга і самого дядька Фрейда на практиці. За допомогою праць цих вчених Бернейс отримав універсальну машину впливу на свідоме і підсвідоме людей розуміючи людей як ненаситних егоїстів для яких головне не товар а символ, який висвітлює у своїх працях Карл Юнг. По-суті Едвард Бернейс не зробив ніяких відкриттів в області психоаналізу, а лише користувався відкриттями попередників.

На сучасному етапі психологічна структура людини залишає бажати кращого, але водночас це забезпечує її професійний розвиток, через те що людина починає більш критично ставитися до речей та подій, які її оточують, людина в сучасності завдяки невиконаним бажанням стала більш критично ставитися до всього, що її оточує. І це має прямий зв'язок з політичною сферою, тому що з кожним роком впливати на «воно» стає важче через те що зростає «над я» невиконаних бажань та обіцянок з боку політиків. Згідно з цим у людей формуються нові ідеали та цінності в політичному критерії. Перш за все ідеалом сучасної людини є справедливий та гуманний політик. Але все змінюється з обставинам, які диктує нам час. Прикладом цього слугує ситуація в Україні вже пройшло більше року з дня закінчення Євро майдану, який виражав головним пріоритетом окрім євроінтеграції – права та свободи, демократизацію державної влади – це було бажанням протестуючих їхнім благородним «воно» але встановлений порядок починає себе вичерпувати. І я впевнений що після правління діючого президента встановиться новий політичний лідер, який буде або авторитарний або тоталітарний. Встановиться нова ідеологія яка буде панівною у суспільстві та протилежною ідеям лібералізму, але вона згуртує націю, на цьому моменті на мій погляд «над я» громадян задовольнитися до нових перешкод.

Література:

1. Зігмунд Фрейд Я і воно/ Зігмунд Фрейд – «Лениздат», – Ленинград 1975
2. В.Г.Кремень, М.І. Горлач Політологія – «Єдинорог», – Київ 2001
3. Карл Юнг Человек и его символы/ «Исолог», – Москва 1998
4. <http://www.etextlib.ru/Book/Details/25578>
5. <http://www.psychol-ok.ru/lib/intpsy/intpsy2008/intpsy051108.html>
6. Адам Кертіс «Векегоизма» часть 1 и 2
7. <http://vdownload.eu/>

Науковий керівник:

кандидат філософічних наук, Циба В'ячеслав Миколайович.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Гулим Жакупова
(Талдықорған, Қазақстан)

ЗАҢДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ПРИНЦИПТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕ БІР ӨЗГЕШЕЛІГІ

Қазақстан Республикасы Конституциясының 78-бабына сәйкес, Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға соттардың құқысы жоқ. Егер, сот, қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік акті Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, онда іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті. Аталған норма бұрынғы заңдарда болмағанын айта кету қажет.

Сондықтан, аталған норманың дүниеге келуі заңдылық принципін нығайтып ғана қоймай, сонымен бірге соттардың рөлін де күшейтті.

Республика Конституциясының 1-бабының 1-тармағында («Қазақстан Республикасы өзін... құқықтық... мемлекет ретінде орнықтырады»), 4-бабында («Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың... нормалары...»), 34-бабының 1-тармағында («Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға... міндетті») заңдылық принципі конституциялық деңгейде белгіленді.

Қылмыстық құқық доктринасында заңдылық принципі былай айқындалады: «әрекеттің қылмыстылығы, оның жазаланушылығы мен басқа да қылмыстық-құқықтық салдары тек қылмыстық заңмен анықталады». *Nullum crimen sine lege* және *nullum poena sine lege* классикалық формулалары біріге осы принциптің ядросын құрап, қылмыстық құқықтың қайнар көздері, қылмыстық жауаптылықтың негізі, қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдану және т.б. маңызды сұрақтарды шешуге жол ашады. [1, 16 б]

Қолданыста жүрген Қылмыстық кодексі бұл принципті тікелей белгілемесе де, оның негізгі элементтерін көрсетіп берді. Қылмыстық кодекстің 1-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңдары тек қана Республика Конституциясы мен халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген Қылмыстық кодекстен тұрады. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге заңдар оларды осы кодекске енгізгеннен кейін ғана қолданылуға тиіс. Қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып қылмыс жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет саналады (3-бап). Қылмыстық құқыққа қатысты заңдылық принципін «әрекеттің қылмыстылығы, оның жазаланушылығы мен басқа да қылмыстық-құқықтық салдары Республика Конституциясы мен халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген Қылмыстық кодекспен ғана анықталады. Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға тыйым салынады» деп қалыптастыруға болады.

Заңдылық – жалпы мемлекеттік, жалпы құқықтық принцип болғандықтан, ол мемлекеттің және қоғам өмірінің барлық салаларында қызмет жасайды әрі құқық саласының басты бір принципі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабына сәйкес, Қазақстан өзін құқықтық, демократиялық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Барлық мемлекеттік органдар, мемлекеттік емес ұйымдар, лауазымды тұлғалар мен азаматтар Конституцияны, заңдарды, Президенттің Жарлықтарын және басқа да нормативтік құқықтық актілерін сақтауға міндетті. Ал, қылмыстық іс жүргізуде заңдылық принципі – қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар, сондай-ақ іске қатысушы тұлғалар барлық іс жүргізу әрекеттерін орындау мен шешімдер шығару кезінде материалдық және іс жүргізушілік құқық нормаларын қатаң сақтауын және соларға сәйкес өздерінің құқықтарын жүзеге асыруы мен міндеттерін орындауын білдіреді.

Дегенмен, заң әдебиеттерінде бұдан өзгеше бірқатар түсініктер де қалыптасқанын ескеруіміз қажет, мысалы, Т.Н.Добровольскаяның пікірінше: «заңдылық принципі – жеке принциптің басқа принциптерімен, басқа принциптердің жеке принциппен байланысын емес, керісінше, барлық принциптердің біртұтас байланысты жиынтықтары болып табылады. Бұл принцип іс жүргізудің барлық принциптерінің негізі болып табылады». ¹ Біздің ойымызша, бұл көзқарас жеткілікті емес, себебі, қылмыстық іс жүргізудің әрбір принципінің жеке өзінің іс жүргізушілік нормасы мен өзіндік бір мазмұны болады. [2, 16 б]

Қоғамдағы қылмыстылықтың алдын алу қай уақытта болсын өзекті мәселелердің қатарында. Осы уақытқа дейін әлемдегі ешбір мемлекет «қылмыссыз қоғам» атауына ие бола алмай отыр, себебі ондай қоғамды құрудың мүмкін еместігі мен адамдар арасында қоғамдық қатынастар бар жерде қылмыстың болмай қоймайтындығына уақыт өте келе көз жеткізіп отырмыз.

Қылмыстық заңдар кез келген елде мемлекеттің заң шығарушы органымен қабылданады. Еліміздің Конституциясының 1-бабында баянды етілген «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады» деген нормасын іске асыруда 1997 жылы қабылданып, 1998 жылы заңды күшіне енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі ғалымдар мен заң шығарушылардың ондаған жылдар бойғы еңбегінің елеулі жемісі екені дау туындатпайды.

Әрбір заңды қабылдағанда заң шығарушыға үлкен жауапкершілік жүктелген және олар оның салмағын сезіне отырып, қабылдайтын заңнамасы негізінде қылмыс жасаған адамның жағдайының болашақта қандай болатынын шешуге әрекет етеді, өзінің әділ бағалауымен құқықтық қатынастардың заңдық негіздерін бекітеді және осы жолда заң шығарушыға қойылатын басты талап – практикалық қателіктер жасамауы тиіс. Яғни қылмыстық заңдар рұқсат етілген мен тыйым салынған мінез-құлықтың шегін қылмыс түрлері мен құрамдарын қылмыстық заңдарда нақты бекіту арқылы адамдарға белгілі бір іс-әрекет жасау талабын қоя отырып, қылмыстық-құқықтық қатынас аясына түсетін субъектілердің құқықтары мен заңды мүдделерін таптамай, шынайы түрде анықтап, заң жүзінде бекітуді талап етіледі. Бұл жөнінде В.Н. Кудрявцев былай дейді: «қоғамға қауіпті іс-әрекеттер істеуге тыйым салатын қылмыстық құқықтың нормалары ең алдымен азаматтардың көпшілігімен ерікті түрде сақтау жолымен жүзеге асырылады. Қылмыстық заңдарды қабылдау арқылы заң шығарушы бір жағынан қоғамдық-әлеуметтік бақылауды да орнатады, қылмыс істеуден азаматтардың басым бөлігінің бас тартуы үшін мүмкіндік жасайды, қандай қылмыстардың артып, қай түрлерінің азайып отыратынын анықтау үшін бақылау орната алады.

Олай болса, өзімізге белгілі, қылмыс болып заң шығарушы арнайы тәртіппен бекіткен қылмыстық заңнамамен көзделген іс-әрекет қана танылады. Бұл заңдылық қағидасын білдіре отырып, келесі мазмұндағы ережелерді бекітеді:

а) іс-әрекеттің қылмыстылығы, жазаланушылығы мен оның қылмыстық – құқықтық салдары тек қана қылмыстық заңмен анықталады;

б) қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адам заңмен белгіленген құқықтар мен міндеттерді иеленеді;

в) қылмыстық заңның мәтінін тек қана оның мәтінімен сәйкес түсіну керек, кеңейтілген түсіндіру пәніне қылмыстық заңның мәтіні жатпайды.

Бұл заңдылық қағидасының мазмұнына қарағанда, кез келген күшіндегі заң талаптарын сақтау міндетті болып есептеледі. Себебі, бұл заңмен қандай іс-әрекеттің қылмыс екендігі мен қылмыс жасаған адамға қолданылатын жаза түрі мен негіздері белгіленеді, басқа заңдарда бекітілген ережелер мен тыйымдар адамға қылмыс жасады деп айып тағуға жол бермейді. Тек қана заңды түрде күшіне еніп қолданыстағы құқық санатына енген қылмыстық заңнама бойынша қылмыстық жауаптылық туындайды. Аталған міндет екінші жағынан алғанда ескірген, сапасыз заңның сақталуын да білдіруі мүмкін. Бұл жөнінде «Әлеуметтік күтілімдер шығарылатын әділетті заңдарға емес, биліктің жедел, кейде асығыс қабылдаған, нормативтік-құқықтық нысанға ие болмаған өкімдеріне сүйенеді»-деп келтіреді. Сөйтіп заң шығарушылар нақты тәртіп пен әкімшілік қызметкерлер дайындап ұсынатын нақты заң жобасын мақұлдап, оның жазылған құқық болып кетуі де жоққа шығарылмайды. Мұндай норма ресми түрде күшінде болғанмен, іс жүзіне келгенде қатынастарды реттеуде туындаған мәселелерді шеше алмайды. Ал заң нақты оқиғаны ресми тануды не ресми тұрғыда шешуді көрсетеді. Осыдан барып қоғамға қауіпті әрекеттерді қылмыс деп тану, не танымау, жазаланатын іс-әрекеттердің құрамын белгілеу, құрастыру, қылмыс деп танылмаған іс-әрекетті жаңа заң бойынша қылмыс деп тану, соның ішінде қылмыс құрамының ауырлатылған және жеңілдететін белгілерін анықтау заң шығарушының «еркіне байланысты».

Ал кез келген заңның кейбір нормаларына қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму бағытының өзгеруіне байланысты уақыт өткен сайын ескіріп, қатынастарды реттеуге қабілетсіздік таныту жағдайлары немесе заңға практика мен ғылыми қызметкерлер тарапынан құқыққолдану барысында сыни көзқарастардың айтылу жағдайлары кездеседі.

Сол себепті заң шығару қызметін әрі қарай жетілдіру процесі үздіксіз, үнемі жалғасатын процесс деуге болады, әйтпесе қолданыстағы заңнама қазіргі заманның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен тенденцияларының шындығына сай келмей не жауап бере алмай қалуы мүмкін. Оны жоюдың бірден бір амалы қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізіп отыру жолы. Бұл жол арқылы заң шығарушы сондай-ақ, бұрынғы жіберген қателіктерін жөндеуі немесе оларды түзетуге талпыныс жасауы және т.б. мүмкін. Алайда заң шығарушы қашан заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізгенге, не жаңа заң қабылдағанға дейін, заңның ережелері қоғам талаптарына қайшы келгеніне, уақыт талабына сай келмегеніне қарамастан, қылмыс жасалған уақытта күшінде болған заң негізінде қылмыс істеген адам жауапты. Заң шығарушы ресми бекіткен заңдылық қағидасының мазмұнына қайшы нормалар қылмыстық құқықтағы маңызды институттардың да дұрыс анықталмауына әкелуі мүмкін. Бұл жөнінде «Қылмыстық кодексте белгіленген қылмыс жасау уақытын анықтау мен заңда белгіленген аяқталған қылмыстар ұғымында қайшылық бар. Қылмыс құрамы тек аяқталған қылмыстарда емес, аяқталмаған қылмыстарда да болуы міндетті» деп көрсеткен. Қылмыс сатыларының бірінде қылмыс жасаған адам өзінің қылмыстық ойын еркінен тыс мән-жайларға байланысты ақырына дейін жеткізе алмаса да оның қоғамға қауіпті әрекетінде қылмыс құрамы бар деп танылып, Қылмыстық кодекстің 24-бабының 1-бөлігі бойынша «қылмысқа дайындалу» немесе осы баптың 3-бөлігі бойынша «оқталу» үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Себебі, қылмыс жасау уақыты дегеніміз қылмыстық құқықта қылмыс жасалуы мүмкін белгілі бір уақыттық кезең болып есептеледі. Ал адамның қылмыстық ойын іске асыруына оның санасынан тыс әр түрлі жағдайлар ықпал етпегенде қылмыс аяқталған болып саналуы әбден мүмкін еді. Сондықтан бұл жерде заң шығарушы аяқталған қылмыс ұғымын заңда бекіткенде қылмыс құрамының аяқталмаған құрамында да болатынын ескермей негізделмеген қателік жіберген және соған қарамастан кодекстің 24-бабы мен 25-бабында белгіленген ережелерін тәжірибеде қолданып келе жатырмыз [3, 12 б.].

Заң міндетті түрде орындалуы тиіс, қылмыс істеген адамға заңда белгіленген шектерде жауапкершілік жүгін көтеру міндеттеледі. Сондықтан алдын ала біле тұра орындалмайтын заң қабылдау елдің жағдайына үлкен қауіп әкеледі. Айта кету керек, қылмыстық заңды жетілдіру мен әрі қарай дамыту процесі тарихи тәжірибе мен ғалым-заңгерлердің ғылыми тұрғыда негізделген көзқарастарына сүйене отырып жүргізілуі тиіс. Осындай кедергілердің алдын алу мен қылмыстылықтың алдын алуда басты құрал болып қылмыстық заң танылатындығын тағы бір дәйектеу үшін қылмыстық құқықтың қағидаларын заңнаманың мәтінінде нақты көрсету керек деген тоқтамға келеміз. Өрине, қағидаларды заңдардың мәтінінде көрсету жаңалық емес, бірақ қазақстандық заң шығарушылық тәжірибеде ҚР Қылмыстық-атқару кодексінде, ҚР ҚІЖК-де, ҚР АІЖК-де бекітіліп, қылмыстық құқықтан басқа құқық салаларына қатысты болып, алдыға кетіп отыр. Бұған байланысты И. И. Рогов «Жаңа Қылмыстық кодекстің негізгі ерекшеліктерінің бірі әрі оның маңызын арттыратын белгісі – республикамыздың Конституциясына негізделіп жасалған қылмыстық құқығының қағидаларын жалпы тұрғыда бекітуінде. Қорыта келе, жаңа заңды талдау барысында қазақстандық қылмыстық заңда қағидалардың тікелей бекітілмеуінен ешқандай салдар туындамайтынын көрсеткен.

Біздіңше, әр заңның ережелерін білдіретін қағидаларды Ата Заңда көрсету міндетті емес, онда тек негізгі қағидалар баяндалады да, салалық қағидалар әрбір құқық саласының заңнамаларының өзінде тікелей келтірілуі керек. Өйткені әрбір құқық қолданушы субъектінің бір жағынан заң нормасын басқаша, өзінше түсінуін жоққа шығара алмаймыз және екінші жағынан заңдарды әр келкі түрде қолдануға да жол береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы № 254-III Заңымен өзгертулер мен толықтырулар енгізілген ресми мәтін. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 136 б.
2. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. – М., 1963.
3. Лейстов О.Э. Три концепции права // Государство и право, №12, 1991.

Ғылыми жетекші:

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент Беисов Ербол Жақсыбекұлы.

Нургуль Кадралиева, Дамира Құрманбаева, Гульзат Ораз
(Қазақстан, Тараз)

АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАРДАҒЫ МЕНШІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақ халқы өзінің тарихында басынан небір қилы заманды өткізген. Көшпелі қазақ өркениетінің бай рухани және құқықтық қазынасын зерттеу болашаққа болжау жасау. Көшпелілердің әдет заңдары қоғамдық дамудың ұзақ процесінде қалыптасты, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасты.[1]

Көшпелілер қоғамы бытыраңқы әрі өзгерістерге толы болғандықтан адамдар құқығын тану, ру мүддесін қорғау қажеттігінен әрекет нормалары туындады. Осы әрекет нормалары қоғам дамуы, қатынастар қалыптасуы барысында әдет заңдарына айналды.

Орта Азияны қоныстанған көшпелілер арасындағы ғұн, үйсін, қаңлы және түркі ұлыстары өздерінің әдет заңдарын біртіндеп өмірге алып келді. Әдет-ғұрып нормалары қоғамдардың орнығуына, экономиканың қуат алуына, мәдениеттің дамуына ықпал етті.

Қытай тіліндегі материалдарға сүйенсек, Орта Азияны мекендеген ғұн, үйсіндерде б.з.д. III ғасырлардан бастап, ал қаңлы, түріктерде V-VI ғасырлардан бастап әдет заңдары болған. Сондағы әдет заңдарында меншік құқығы нормалары бар екендігіне және оларға ғылыми тұрғыда сипат беруге тырысайық.

Көшпелі қазақ қоғамында меншік ерте дәуірден-ақ қалыптасқан. Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде қауымдық меншік орын алады. Шаруашылықтың дамуына байланысты еңбек құралдары жетіліп артық өнім пайда болады. Бұның өзі қауымдық құрылыстың ыдырауына, рулық, тайпалық одақтардың пайда болуына және болашақта семьяның рөлінің артуына және семьялық меншіктің шығуына себеп болады.

Қазақстан территориясында мекендеген сақ, үйсін, ғұн, қаңлы тайпалық одақтарында алғаш рет мүлік теңсіздігінің пайда болғанын көрсетеді. Мүлік теңсіздігінің белгісі оның ерекше бір белгімен таңбалануы.

Малға, оның ішінде жылқыға таңба салу түрік және түркі тілдес тайпаларда б.з. VI-VII ғасырларында кеңінен тараған. Сонымен қатар, үйсін қоғамында мөр салу кеңінен тараған. Сірә, осының өзі қожайындардың меншіктерін айырып көрсетуге пайдаланылған болуы керек. [1-2]

Осының бәрі көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған тайпалар меншік пен айырбас қатынастарын өздерін бірінші боп дамытқан деген ғылымдағы белгілі қағидаға әбден сай келеді. Сол кезде қоғамдық байлықтың қозғалмалы және қозғалмайтын мүлікке бөлінуін алғашқы мемлекеттік құрылым ретінде қалыптасқан Батыс түрік қағанатынан көрінеді.

Батыс түрік қағанатында меншік құқығы бойынша қаған және қоғамдық, рулық меншіктер қалыптасады. Жазба деректерден қағанаттың қылмыстық құқығына қарайтын болсақ, бұл кезде мүлік ұрлағаны үшін, оның ішінде жылқы ұрлағаны үшін өлім жазасы қолданып отырған.

X ғасырдың басында Шығыс Түркістан территориясында Қарахан мемлекеті пайда болады. Бұл мемлекетте басқа мемлекеттерге тән емес ерекше жер иелену формалары пайда болады.

Меншік құқығы, меншік қатынастары қоғам дамуына байланысты күрделене түседі.

Ф.Энгельс басқа тайпалар ішінен мал өсіруге бейімделген тайпалардың бөлініп шығуын ең бірінші ірі қоғамдық еңбек бөлінісі деп атады. Еңбек бөлінісі қоғамды екіге бөлді, яғни екі тап – билеушілер және құлдар, езушілер немесе езілушілер пайда болды. Қола дәуіріндегі экономикалық басты екі бағыттағы: мал шаруашылығы мен металл өңдеу кәсібінің тез дамуы, ең алдымен еркектердің еңбегін қажет етті. Мұның өзі қоғамда еркектер рөлінің күшеюіне әкелді. Сөйтіп, аналық рудың (матриархат) орнына аталық ру (патриархат) пайда болды. Сондықтан мал, еңбек құралдары еркектің меншігінде болды, әйел оны тұтынуға қатынасты, бірақ оның меншікте үлесі болмады. Бұған дейінгі дәуірде қауымдық меншік болған. Патриархаттық қатынастың дамуына байланысты жеке отбасылар бөлініп оқшауланды, меншік ұлғайып кеңейді, рулық қауым ішінде мүлік теңсіздігі көрініс бере бастады. Бұл болашақта семьялық меншіктің шығуына себеп болды.

Орталық Қазақстанда қола дәуірінің соңғы кезеңінде Дәндібай-Беғазы мәдениеті болғанын білеміз. Беғазы дәуірінде жерленгендерден мүлік теңсіздігінің болғанын да байқаймыз. Мал шаруашылығымен айналысудың нәтижесінде малға жеке меншік пайда болады. Малға жеке меншіктен кейін еңбек құралдарына да меншік (жеке) пайда болады.

Іле мен Шу өзендері бойындағы "патша обалары" деп аталатындардың көп болуы бұл жерлерде мал өсіруші сақтар арасында (б.з.б. VII-VI ғасырларда) мүлік теңсіздігінің айқын анықталғанын көрсетеді. Дамудың нақ осы әуелгі кезеңінде көшпелі мал шаруашылығы артық өнімдерді көп берді. Малдың тез көбейетіндігі және біреуден біреудің тартып алуының онша қиынға түспейтіндігі мал өсіретін кейбір рулардың, семьялар мен адамдардың біршама байыуы, басқаларының кедейленуіне себепші болды. Сақ қоғамының өзінде байлықтың жекелеген адамдардың қолына шоғырлануы сақтардың орнына саяси аренаға шыққан үйсіндерде мыңдаған жылқысы бар шонжарлар тобының болуына жағдай жасады.

Биліктің "өріске оймақ, қосылмасын" дегені иеліктегі көтеу, жайлау, күздеу отар, өріс-қоныс, су-суат, пішен-шабындарға тиісуге болмайды, әркім өзінің жерінде болсын, әркім өз өрісін қорысын, басқаның жеріне мал бақпасын, пішеніне қол салмасын, иелік бүтіндігін сақтасын, меншік тұтастығы қорғалсын дегенді білдіреді. [3-5]

"Табынға тұяқ қосылмасын" дегені әркім өз малына ие болсын, бағымдағы малын өрістегі табынға қоспасын, өрістегі малдан өзіне мал қосып алатындар қолдау таппасын, малдың бас саны анық, адамдардың жауапкершілігі күшті болсын, ондағы ауыс-күйістер

Сақ қоғамының экономикасындағы көшпелі жәнәс жартылай көшпелі мал шаруашылығына көшуден, металлургия өндірісінің өсуінен туған прогрестік өзгерістер қосымша өнімнің өсуіне, айырбастың дамуына, жеке меншіктің қорлануына және қатардағы руластар арасында өнімді бөлуге әкелді. Осы тұста жерге қауымдық меншіктің сақталуы тұсында семьялық жеке меншік болды. Қаған тек өмірші ғана емес, сонымен қатар, қағанаттың барлық жерінің иесі де болуы мүмкін. Алайда, көшпелі қоғам жағдайында өкімет билігі негізінен жерге емес, ол жерді пайдаланатын адамдар коллективіне жүргізілді.

Қаған меншігі туралы былай делінеді: "Жорықтарда тұтқынға алынған балалар мен заттар, яшма мен жібек – мұның бәрі қаған меншігінде болған", делінеді сол кездегі документтердің бірінде.

Меншік қаған және қоғамдық, рулық болды. Негізгі меншік объектісі болып жер мен мал саналды. Сонымен қатар құлдарға, құрал-жабдыққа, қаруға, байлыққа, сән-салтанатты бұйымдарға жеке меншік болады. Осы аталған меншіктің бәріне қаған және оның қызметкерлері, тайпа көсемдері иелігін жүргізіп отырды.

Меншікке қарсы бағытталған қылмыстарға, оның ішінде мал (ат) ұрлағандарға өлім жазасы қолданды. Ұры ат ұрласа айып төлеу арқылы құтыла алды. Ат немесе басқа зат ұрлаған адам, ұрлаған затының 10 есе көп құн төлеп құтыла алады делінген.

Қытай деректеріндегі материалдарға жүгінсек, түркілер “иеліктер” ұстады. Дату қаған Византия патшасы Молске жазған хатында: “Алтын тауы әйдік қағандардың иелігінде болған” деп жазды. Тоникок қаған тұсында, түркілердің қаған ордасы Ташкенттің солтүстігіндегі Мыңбұлаққа көшірілді. Түркі қағандарының Мыңбұлақ даласындағы үйірлі бұғыларды иемденіп, оларды өз меншігінде ұстады, бұғыны жазым еткендерді жазалап, иеліктеріне өз әмірін жүргізді. Сонымен бірге орда төңірегіндегі шұрайлы жайылымдар қағандардың иелігінде болды. Иеліктер шекара арқылы бөлініп келді. Бұл Ғұнда, Үйсінде, Қаңлыды және түркілерде болды. Қытайдың Алтай аймағындағы Обақан деген жерде, ұзын сайда қақ ортасынан бөлетін дәу тас бар, жергілікті тұрғындар ол тасты түрік заманындағы ұлыстардың жайылым шекарасы деп түсінеді.

Көшпелілердің иеліктерінде шекара болса, малында ен болды. “У ғасырда қаңлылардың малында ен болды, өрістегі малдар араласып кеткенде, мал иелері малдың еніне қарап, адаспай танып алып отырды”. Бұл қасиет түркілерде де болды. Түркілерде әр рудың өз ені болумен бірге, әр отбасының малында да өз ендері болды. Олар енге сүйеніп өз малдарына иелік етіп келді. Осылайша малдың ертеден меншікке қарауы, оны басқаға қарызға беруге, төлемге төлеуге, енші бөліп беруге болатын “жылжымалы мүлікке” айналдырды.

Архиелогиялық қазба жұмыстары да Ғұнда, Үйсінде, Қаңлыда және түркілерде меншік болғандығын дәлелдейді. Олардың моласынан шыққан жылқы және қой сүйектері, өлген адамның тірі кезіндегі қоғамдық орнын меңзейді. Олардың меншігіндегі құлы, малы және басқа мүліктері, аз болсын, көп болсын, өздерімен бірге жерленген. Осыған негізделіп біз көшпелілерде: жер, мал, құл және олардан туындаған материалдық игіліктерден тұратын меншік болған, бұл процесс көшпелілер қоғамында орныққан, маңызды рөл атқарған деп тұжырымдаймыз [7].

Іле мен Шу өзендері бойындағы “патша обалары” деп аталатындардың көп болуы бұл жерлерде мал өсіруші сақтар арасында (б.з.б. УІІ-УІ ғасырларда) мүлік теңсіздігінің айқан анықталғанын көрсетеді. Дамудың нақ осы әуелгі кезеңінде көшпелі мал шаруашылығы артық өнімдерді көп берді. Малдың тез көбейетіндігі және біреуден біреудің тартып алуының онша қиынға түспейтіндігі мал өсіретін кейбір рулардың, семьялар мен адамдардың біршама байыуы, басқаларының кедейленуіне себепші болды. Біріншіден, жеке меншік, оған мал, мүлік, ал кейбір авторлардың С.Зимановтың, Юшковтың пікірінше жер де жеке меншік объектісі болған. Жеке меншікке әйел, құл, енбек құралдары жатты.

Екіншіден, қоғамдық, рулық меншіктер болған. Қоғамдық меншікке жер, өзен-сулар, таулар, жайылымдықтар жатты. Алайда бұларды басқару жүйесін феодалдар іске асырып отырды. Көшпелілер қоғамы бытыраңқы әрі өзгерістерге толы болғандықтан адамдар құқы тану, ру мүддесін қорғау қажеттігінен әрекет нормалары туындады. Осы әрекет нормалары қоғам дамуы, қатынастар қалыптасуы барысында әдет заңдарына айналды.

Орта Азияны қоныстанған көшпелілер арасындағы ғұн, үйсін, қаңлы және түркі ұлыстары өздерінің әдет заңдарын біртіндеп өмірге алып келді. Әдет-ғұрып нормалары қоғамдардың орнығуына, экономиканың қуат алуына, мәдениеттің дамуына ықпал етті.

Қытай тіліндегі материалдарға сүйенсек, Орта Азияны мекендеген ғұн, үйсіндерде б.з.д. ІІІ ғасырлардан бастап, ал қаңлы, түріктерде V-VІ ғасырлардан бастап әдет заңдары болған. Сондағы әдет заңдарында меншік құқығы нормалары бар екендігіне және оларға ғылыми тұрғыда сипат беруге тырысайық.

Көшпелі қазақ қоғамында меншік ерте дәуірден-ақ қалыптасқан. Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде қауымдық меншік орын алады. Шаруашылықтың дамуына байланысты еңбек құралдары жетіліп артық өнім пайда болады. Бұның өзі қауымдық құрылыстың ыдырауына, рулық, тайпалық одақтардың пайда болуына және болашақта семьяның рөлінің артуына және семьялық меншіктің шығуына себеп болады.

Қазақстан территориясында мекендеген сақ, үйсін, ғұн, қаңлы тайпалық одақтарында алғаш рет мүлік теңсіздігінің пайда болғанын көрсе болады. Мүлік теңсіздігінің белгісі оның ерекше бір белгімен таңбалануы.

Малға, оның ішінде жылқыға таңба салу түркі тілдес тайпаларда б.з. VІ-VІІ ғасырларында кеңінен тараған. Сонымен қатар, үйсін қоғамында мөр салу кеңінен тараған. Сірә, осының өзі қожайындардың меншіктерін айырып көрсетуге пайдаланылған болуы керек.

Осының бәрі көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған тайпалар меншік пен айырбас қатынастарын өздерін бірінші боп дамытқан деген ғылымдағы белгілі қағидаға әбден сай келеді. Сол кезде қоғамдық байлықтың қозғалмалы және қозғалмайтын мүлікке бөлінуін алғашқы мемлекеттік құрылым ретінде қалыптасқан Батыс түрік қағанатынан көрінеді.

Батыс түрік қағанатында меншік құқығы бойынша қаған және қоғамдық, рулық меншіктер қалыптасады. Жазба деректерден қағанаттың қылмыстық құқығына қарайтын болсақ, бұл кезде мүлік ұрлағаны үшін, оның ішінде жылқы ұрлағаны үшін өлім жазасы қолданып отырған [10].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. А. Ерали. Жер меншігі құқықтық негіздері. Алматы, 1996.
2. Мухамед Хайдар Дулати. Тарихи-и-Рашиди. Алматы, 1999.
3. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII века первой половине XIX века. А., 1960.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Л., 1950.
5. С.Созақбаев. "Жеті жарғы". Алматы, 1994.
6. А.Е. Бектұрғанов. Қазақстан Республикасындағы жер құқық қатынастары. Алматы, 1997.
7. Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII-XIX веках. А., 1981.
8. Материал по обычному казахскому праву. А., 1948.
9. Л.Мейер. Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства. 1885.
10. Н.Өсерұлы. Жеті жарғы. А., 1995.
11. Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей, 1832.

Ғылыми жетекші:

құқық магистрі, Кадралиева Нургуль Амангельдиевна.

Нургуль Кадралиева, Дамира Құрманбаева,
Гульзат Ораз
(Қазақстан, Тараз)

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адам құқықтары мен бостандықтарының мәселесі барлық мемлекеттердің саяси-қоғамдық, мемлекеттік-құқықтық тәжірибесі мен теорияда да ең басты орындарының бірінде тұратыны анық, себебі ол ең басты әлеуметтік құндылықтардың бірі.

Адамға құқық тумысынан тиесілі. Олар табиғи сипатқа ие және тұлғаның нәсіліне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына, нанымына қарамастан бөлек қарастырыла алмайды. Адам құқықтарының жыйынтығы адам құқықтарының жалпы мәртебесін құрайды. Ал ол өз кезегінде үш жеке мәртебеден құралған:

- мемлекетте, жеке тұлға да араласуға құқығы жоқ бостандық саласы;
- мемлекетке тиесілі яғни, өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін мемлекетке жүгіну;
- мемлекетті құруға және басқаруға, қоғамдық өмірге белсене араласа алуға құқығы [1.296].

Жалпы адам құқықтары жекелік ерекшеліктеріне қарамастан барлық жерде, барлық уақытта және барлығы үшін тиесілі. Олар тұлғадан бөлінбейді, яғни тұлғаны құқықтарынан айыру мүмкін емес. Сонымен қатар тұлға өз құқықтары арқылы өзінің әр түрлі қажеттіліктері мен мүдделерін қорғау мен өтеуі үшін заңды құрал ретінде де қолдана ала алатыны мәлім.

Адам құқықтарының түсінігі мен құрамы категорияларын қарастырғанда ғылыми теория тұлғаның өмір сүрген немесе өмір сүріп жатқан қоғамның саяси және экономикалық жағдайына көңіл бөлінетін нақты-тарихи анализ негізінде жүргізілуі тиіс деп тұжырымдайды. Н.Н. Моисеев бұл жайлы келесідей көз-қараста: «Өркениет дамуы контекстінен тыс адам құқықтары мәселесін қарастыру өте күрделі. Себебі адам құқықтары мен құндылықтары түсінігі адам санасында өзінің өмір сүріп жатқан өркениетпен және ертеректе қалыптасқан өмір сүру мен жүріс-тұрыс ерекшеліктерінің қалыптасуында» дейді [2].

Көптеген ғалымдарға саяси-құқықтық ілімдер талдауының әдістемелік негізі – ең алғаш өркениеттің шығыс және батыс деп екіге бөлінуі болып табылады. Шығыс – этатизмнің жоғарылығымен, меншіктің мемлекет иелігіне көшумен, ұжымның жеке тұлғалардан үстемдігі, жеке тұлға ұғымының болмауы яғни, адам құқығы мен бостандығы категорияларының болмауымен сипатталады. Ал, батысқа тән құбылыстар – индивидуализм, ежелгі мемлекеттердің экономикалық базисі болып келген – құл иеленушілік болды [3]. Адам құқықтары концепциясының философиялық бастамаларын біз Батыс және Шығыс өркениеттерінен қатар көре аламыз, бірақ, алғаш оның дамуы соңғысынан басталғанын айта кеткен жөн [4]. Аталған құрылымның орын алуының өзі басынан тең құқылықты жоққа шығарған. Адам бұнда толық субъект болып тек азамат ретінде танылған кезде ғана саналған деп жазған М.Ю.Козлихин [5]. Тек азамат барлық құқықтар мен бостандықтарды, солардың ішінде ең басты болып саналатын саяси құқықтарды иелене алды. Осыдан кейін орын ауыстырған саяси және экономикалық формацияларда феодалдық формация шегінде адам құқықтарын мейлінше күшейтіп, мемлекеттік істерді басқару ісіне біртіндеп барлық қоғам мүшелері үшін тең деп танылып, олардың қатыса алуына жол ашады. Бұнда қалың құқықсыз бұқара орын алып отырған билік иелерін жоюмен қорқыту арқылы өз дегендеріне қол жеткізіп отырды. Орта ғасырға тән биліктің абсолютізімінің орнына мемлекет пен тұлға арасындағы конституциялық шарт келеді. Бұнда басшылыққа алынған идея болып бостандық және тұлғаның жекелілігі болып танылады (Г. Гроций, Д. Локк). Аталған теорияны кеңінен қарастырған француз ойшылдары Ш. Монтескье және Ж.Ж. Руссо. Біріншісі саяси бостандықты жеке қауіпсіздікпен, индивидтің билік етушілердің қысымынан бостандығымен теңестіреді, осының ішінде осы кезде орын алып отырған мемлекеттің нысанына сүйемелденіп қазіргі кездегі ең басты саяси-құқықтық қағидалардың бірі болып табылатын билік тармақтарының бөліну қағидасының пайда болуын алып келеді. Руссоның еңбектерінде назар биліктің әлеуметтік табиғаты мәселелеріне және оның халыққа тиесілілігіне бөлінеді [6].

Аталған идеялардың қоғамдық санаға әсері ретінде адамның теңдігі мен бостандығы туралы лозунгтары бар және олар кейіннен 1789 жылғы адам мен азаматтардың құқықтары туралы Декларацияда көрініс тапқан Ұлы француз революциясы болып табылады. Онда келесідей жазылған: «Адам тумысынан еркін және тең құқылы болып келеді. Кез келген мемлекеттік бірлестіктің мақсаты адамның табиғи және бөлінбейтін құқықтары болып табылатын бостандық, меншік, қауіпсіздік және қудалауды болдырмау болып табылады». Сонымен қатар Декларацияда сөз және баспа бостандығы, сенім-наным бостандығы және кімәсіздік призмасына жарияланды.

Ал АҚШ-да адамның табиғи және бөлінбейтін құқықтарының қалыптасуы еркіндік үшін күреспен бірге ұштасады. Америкалық демократияның негізін қалаушы Т.Пейн мен Т.Джефферсонның көзқарастары 1776ж. Вирджиния штатының құқық Декларациясынан өз көрінісін табады. Олар «барлық адамдар тумысынан тең және олар өмірге, еркіндікке, бақытты өмір сүруге құқылы» деген ақиқатты ұстанады. «Егер мемлекет құрылымы адамның табиғи құқықтарына сай келмесе, оны бұзса, келісіммен жүргізілмесе онда халық билікті олардың құқықтарын қорғау үшін жұмыс жүргізетін, оларға қамқор болатын билік түрін тиімді етіп өзгерте алады» дейді Т.Джефферсон [7]. Бірақ В.Остинскидің айтуы бойынша адам құқықтарының концепциясы ағарту кезеңінде шектеулі болды дейді. Барлық адамдарды крепостнойлардан босатқанымен саяси құқықтарды тек аздаған меншік иелеріне ғана берді. Ал әйелдер, жастар, мүліксіздер және ақ нәсілді емесер тыс қалып қалды. Сонымен қатар аталған концепция жергілікті және қара нәсілді американдықтардың жоюын және басынуын тоқтата алмады [8].

Жалпы алғанда қазірге дейін өз мемлекеттерінде орындалып жүрген осы ұлы құжаттар қазіргі кездегі өркениеттің негізін салғаны және онда демократиялық және құқықтық мемлекеттің мәні мен мақсаты айқындалғаны анық. Қазіргі кезде әлемдегі экономикалық және саяси-құқықтық жағынан дамыған мемлекеттер осы табиғи-құқықтық концепцияны ұстанады. Біздің мемлекетіміз де аталған концепцияны ұстанады. Осылай Қазақстан Республикасының 1995ж. 30 тамызда қабылданған Конституциясының 1 бабының 1 тармағында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп бекіткен. Ал 12 баптың 2 тармағында адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылып, олардан ешкім айыра алмайды және заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталатыны көрсетілген.

Сонымен қатар дүние жүзілік тарих тек табиғи-құқықтық доктринаны ғана қарастырып қана қоймаған. Ғылыми әдебиеттерде табиғи құқықпен қатар позитивтік құқықты да қарастырған мағлұматтар жиі кездестіріледі. Бұндай құбылыс

көбіне Кеңес дәуіріндегі құқыққа тән болды. Егер табиғи-құқықтық теория адамның құқықтарын бөлінбес, санадан немесе құдай берген деп ойлауға, не адамға тумысынан тиесілі деп жорамалдаса позитивті бағытты ұстанушылар пайда болған және пайда болуы мүмкін құқықтар тек мемлекетпен беріледі деп санайды. Бірінші жағдайда заң оған дейін орын алған құқықтар мен бостандықтарды бекітуші деп қарастырылса, екіншісінде – оларды қалыптастырады. Адам құқықтарының мемлекеттік емес қасиеттерін И.Е. Фарбер, Е.А. Кучинский, А.П. Таранов өз еңбектерінде бөліп көрсеткен. Сонымен қатар жоғарыда аталған ғалымдар адам құқықтарын заңда көрініс таппаған жағдайда еш күші және маңызы жоқ деп таниды.

Кез келген құқық түсінігі егер ол синтез, қосынды, аталған бағыттардың қосындысы болып келмеген жағдайда дұрыс деп санайды. Сонымен қатар аталғандардың әр бірі екіншісіне тежеу ретінде, яғни әділеттілік шегінен шықпай заңсыздыққа жол бермейтін күш деп қарастырады. Аталған мәселе бойынша қазіргі заман ғалымдармен екі бағытты да ұстанатындығын және мемлекеттің конституциялық тәжірибесінде көрініп отырғандай адам құқықтары мен бостандықтарының пайда болуын табиғи құбылыс деп қарастырған күннің өзінде олардың позитивті рәсімделуін жоққа шығармайды. Табиғи құқық адамның мемлекет пен қоғамға өз құқықтарының бұзылғандығын байқаған жағдайда оларды қалпына келтіруге моральдік негіз береді деп айтуға мүмкіндік береді. Бірақ оларды өмірге жүзеге асыра алмайды, ал позитивті құқық керісінше, өзінің мазмұны жағынан тар бола тұрса да, құқықты қамтамасыз ету амалдары кең болып келеді [10].

Осылайша қазіргі замандағы демократиялық құқықтық мемлекеттерде сонымен қатар Қазақстан да бір-бірімен конкуренциядағы теориялар: табиғи және позитивтік теорияларды жақындастыру мен біріктіру әрекеттерін аңғаруға болады. Ал ол өз ретінде адам құқығы статусын бекітудің оптимальділігін қамтамасыз етеді. Мемлекет табиғи құқықтың кей моральдік негіздеріне сүйене отырып адам құқықтарының абсолюттілігі мен бөлінбейтіндігін мойындай отырып олардың заңды түрде нақты орындалуын қадағалайды. БҰҰ-ң ұстанатын идеялары мен екі негізгі қызметін атауға болады. Олар адам құқықтары жөнінде халықаралық құқықтық актілерді әзірлеу және мемлекеттердің адам құқықтарын дұрыс орындалып жатқанын қадағалау. Қазіргі уақытта біздің республикамыз адам құқықтарына қатысты әр түрлі аспектілерді реттейтін ондаған халықаралық шарттарға қол қойып жұмыс істеп отыр.

Қазақстан Республикасының халықаралық қауымдастық алдындағы міндеттемелері мемлекеттің ішіндегі адам құқықтарын қамтамасыз ету механизміне өзінің оң септігін тигізді. Осындай институттардың қатарына Қазақстан Республикасында өз орнын тауып отырған омбудсмен институтын атауға болады.

Бүгінгі таңдағы алға қойып отырған басты мәселелер қатарына мемлекеттік басқару және сайлау салаларын модернизациялау, бұқаралық ақпарат құралдарының мәртебесін нығайту, құқық қорғау және сот органдарының қызметін жетілдіру, сатылап сот присяжныхларын енгізу болып табылады.

Адам құқықтарының қалыптасуы және дамуына әлемдік өркениет тарихы тұрғысынан көз жүгіртсек аталған процесс аяқталуға жақын деп санау қате болады. Адамзаттың прогресс жолымен жүруі әр атқан жаңа күні адам құқықтарының жаңа аспектілерін ашып оларды қоғамдық-саяси, мемлекеттік-құқықтық тәжірибеге енгізіп, оны сезінуге талап етеді. Қазақстан Республикасы да аталған процестің басты қатысушыларының бірі болып табылады.

Әр мемлекеттің тәжірибесі көрсетіп отырғандай Конституция адам құқықтары мен бостандықтарының пайда болуы мен дамуы, қоғамның дамуындағы формациялық ерекшеліктеріне сай орын алатын объективті көрінісі болып табылады. Аталған тұрғыда Қазақстан Республикасы да тыс емес. Қазіргі кезде орын алып отырған адам құқықтары туралы концепциясын түсіну үшін оның даму барысында басынан өткерген тарихи сатыларын түсіну керек. Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық дамуын талдау барысында елдің конституциялық қалыптасуының тарихынсыз жаңа тәуелсіз мемлекет конституционализм теориясының дамуын елестете алмаймыз дейді А.К.Котов [4].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Права человека: Учебное пособие.-Алматы: Данекер,1999. – 251с.
2. Ким В. Годы созидания. Анализ политических и конституционно-правовых взглядов первого Президента РК. – Алматы: ТОО «Эдельвейс»,.
3. F.C. Сапарғалиев «ҚР Конституциялық құқығы» академиялық курс. – Алматы: Жеті жарғы, 2002-528б.
4. Котов А.К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация, народ (вопросы конституционного права). – Алматы: Жеті жарғы, 1997.-288с.
5. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий/ отв.ред. В.А.Четвернин.-М., 1997.-702с.
6. Моисеев Н.Н. Права человека в России: декларации, нормы и жизнь// Материалы международной конференции, посвященной 50-летию Всеобщей декларации прав человека/ Государство и право.-2000.-с.37.
7. Нысанбаев А. Человек и открытое общество. – Алматы, 1998. – 272с.
8. Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право // Государство и право. – 2000.-№3.-с.5-11.
9. Остлянский В. Введение в концепцию прав человека // Права человека в Казахстане. – 1995.-№1.-с.1-5.
10. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. –М., 1991.-60.

Ғылыми жетекші:

құқық магистрі, Кадралиева Нургуль Амангельдиевна.

Мар'яна Карп'юк
(Львів, Україна)

РОЗБІЙ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Охорона права власності усіх суб'єктів суспільних відносин є важливим завданням кожної держави соціально-демократичного спрямування. Важливим засобом у виконанні цього завдання держави служать кримінальне законодавство. У цьому аспекті дослідження чинного кримінального законодавства має важливе значення особливо, коли йдеться про порівняльне його дослідження. Таке порівняння дає, зокрема, можливість з'ясувати наскільки чинне українське кримінальне законодавство відповідає європейським стандартам охорони права власності. Воно також дозволяє виявити його недосконалі характеристики, узагальнити позитивний зарубіжний досвід кримінально-правового регулювання охорони права власності і творчо використати в законодавчій діяльності.

Кримінальний кодекс Республіки Польща (далі – КК РП) [1] так само, як і Кримінальний кодекс України (далі – КК України), передбачає відповідальність за розбій, хоча поняття розбою трактується дещо інакше, ніж в Україні. Як в Україні, так і в Республіці Польща розбій є одним з найбільш суспільно небезпечних злочинів проти власності.

Крім того, питома вага розбоїв залишається на високому рівні в структурі злочинності. У чинному кримінальному кодексі Республіки Польща відповідальність за розбій передбачена його ст. 280. Законодавча техніка, за допомогою якої описаний в КК РП цей склад злочину, дозволяє зробити висновок, що розбій є кваліфікованим видом крадіжки. Диспозиція § 1 ст. 280 КК РП, що передбачає відповідальність за розбій, сформульована наступним чином: «хто краде, застосовуючи насильство щодо особи, або погрожує безпосереднім застосуванням насильства, чи доводить особу до непритомного чи безпорадного стану підлягає покаранню...» [1]. Про те, що розбій є кваліфікованим видом крадіжки зазначається в польській науковій кримінально-правовій літературі [2, 639; 3, 550], а також в судовій практиці [4]. Звідси, як зазначає А. Цоль, можна зробити висновок, що розбій повинен характеризуватися тими ж ознаками складу злочину, що й крадіжка, а також іншими додатковими ознаками, закріпленими в ст. 280 КК РП [5, 104-105]. Такий підхід польського законодавця дозволяє зробити висновок про те, що поняття крадіжки в кримінальному праві Республіки Польща є значно ширшим від поняття крадіжки в кримінальному праві України. Якщо в Україні крадіжкою є лише таємне викрадення чужого майна, то в Республіці Польща, відповідно до ст. 278 КК РП, крадіжкою вважається будь-яке заволодіння чужою рухомою річю з метою привласнення. По суті, поняття крадіжки за кримінальним правом Республіки Польща близьке до поняття розкрадання, яке використовується в теорії українського кримінального права.

На відміну від інших видів крадіжки, передбачених КК РП, розбій, як і в українському кримінальному праві, посягає на два безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони. Щоправда, в доктрині кримінального права поняття «об'єкт злочину» не вживається. Натомість розрізняють поняття: «предмет охорони» – з пункту бачення цінності, яка охороняється кримінальним законом і «предмет виконавчий» – з пункту бачення виконавця злочину [6, 18]. Далі в статті йдеться, власне, про таке розуміння «об'єкта» в кримінальному праві Республіки Польща. Однак, їх зміст дещо відрізняється від змісту об'єктів розбою в кримінальному праві України. Як зазначають А. Марек, В. Свіда, Й. Бафіа, за кримінальним правом Республіки Польща, розбій посягає на власність особи, а також на недоторканість, волю, здоров'я і життя особи [2, 639; 7, 540; 8, 555]. При цьому, власність є основним об'єктом розбою, а недоторканість, воля, здоров'я і життя особи – додатковим безпосереднім об'єктом. Щодо основного безпосереднього об'єкту – то його зміст збігається зі змістом основного безпосереднього об'єкту розбою, який виділяють в кримінальному праві України.

Предмет розбою в ст. 280 КК РП, яка передбачає відповідальність за цей злочин, не названий. В цей же час, системний аналіз положень КК РП про крадіжку, зокрема, ст. 278 КК РП, дає підстави вважати, що предмет розбою та предмет інших видів крадіжки, за кримінальним правом Республіки Польща, є спільним і таким вважається чужа рухома річ. Як і в Україні, поняття речі в Республіці Польща – поняття цивільно-правове. Відповідно до ст. 45 Цивільного кодексу Республіки Польща [9], річ – є майновий предмет. В доктрині та практиці цивільного права виділяють три ознаки речі [10, 108]: а) річ є матеріальним предметом; б) річ є виділеним предметом; в) річ може самостійно виступати в цивільному обороті.

У розумінні польського цивільного, речами не можуть бути нематеріальні блага, такі як: немайнові права (авторські, винахідницькі), літературні, музичні, наукові твори, а також енергія (електрична, теплова, атомна). Однак, в цей же час можуть бути речами, а також предметом розбою чи інших видів крадіжки носії цієї енергії, з якими вона нероздільно пов'язана.

М. Кулік зазначає, що прикметник «чужа» біля іменника «річ» означає, що ця річ має власника і цим власником є інша особа, ніж суб'єкт злочину. [3, 542-543]. Не можуть бути предметом як розбою, так і інших видів крадіжки речі, які є нічийними, не мають власника. Судова практика Республіки Польща визнає, що чужою для кожного із співвласників окремо є річ, яка перебуває у спільній власності [11], для кожного із подружжя річ, що є об'єктом права спільною сумісною власності подружжя [12], для кожного із учасників та засновників юридичної особи річ, що перебуває у власності юридичної особи [13]. Річ може бути предметом розбою та інших видів крадіжки, якщо вона має майнову вартість, яка виражається у грошовій формі. Заволодіння річю, що не має такої вартості, розбоєм чи крадіжкою не вважається.

Крім того, відповідно до КК РП, предметом розбою чи іншого виду крадіжки є рухома річ. В будь-якому випадку не можуть бути предметом цих злочинів нерухомі речі. Крім того, відповідно до § 9 ст. 115 КК РП, рухомою річю чи предметом є також польські чи іноземні грошові знаки та інші засоби оплати, а також документи, що уповноважують до отримання грошей чи містять в собі обов'язок виплати капіталу, відсотків, частини прибутку, а також підтверджують участь в спілці [1]. По суті, § 9 ст. 115 КК РП розширює цивілістичне поняття рухомої речі, включаючи до предмета розбою та інших видів крадіжки, ряд соціальних благ, які за своєю суттю, відповідно до положень цивільного права, не є рухомими речами, а лише підтверджують майнове право. Зокрема документи, що уповноважують до отримання грошей або містять обов'язок виплати капіталу, відсотків, частини прибутку, а також підтверджують участь в спілці.

В доктрині польського кримінального права, на відміну від українського, людина беззаперечно визнається предметом злочину, наприклад, вбивства та інших [14, 241; 15, 28-30; 7, 424;]. Предметом злочину визнається будь-який матеріальний предмет – особа або річ, на який винна особа скеровує своє діяння [16, 181; 17, 64]. Оскільки з цим, оскільки додатковим об'єктом розбою є воля, недоторканість, здоров'я і життя особи, польські криміналісти, зокрема А. Цоль, предметом розбою вважають поряд з чужою рухомою річю також і людину [5, 130].

З об'єктивної сторони розбій, за кримінальним правом Республіки Польща, характеризується крадіжкою із застосуванням насильства щодо особи, або погрози безпосереднього застосування насильства, чи доведення особи до непритомного чи безпорадного стану. Тому, для з'ясування об'єктивної сторони розбою необхідно з'ясувати, в першу чергу об'єктивну сторону крадіжки. Як зазначають польські вчені, крадіжка полягає в протиправному заволодінні чужою річю. При цьому, заволодіння буде мати місце в тому випадку, коли чужа річ виходить з володіння власника чи особи, яка володіє нею і переходить в розпорядження особи, яка вчиняє крадіжку. Протиправне заволодіння характеризується також тим, що вчиняється без згоди власника чи володільця речі. Якщо заволодіння вчиняється за згодою власника чи володільця речі, протиправним воно не вважається і не утворює складу крадіжки [18, 405]. Таку ж позицію займає й судова практика [19].

Крім цього, розбій характеризується застосуванням насильства щодо особи, або погрози безпосереднього застосування насильства, чи доведення особи до непритомного чи безпорадного стану. Застосування насильства щодо особи полягає на фізичному і безпосередньому впливі на тіло особи, спрямованому на припинення або унеможливлення опору. На відміну від розбою, що передбачений в українському кримінальному кодексі, насильство при розбої за КК РП не повинно бути лише небезпечним для життя та здоров'я. Суди Республіки Польща неодноразово у своїх вироках зазначали, що застосування навіть невеликої фізичної сили, спрямованої на

порушення недоторканості особи, буде ознакою розбою, якщо веде до припинення чи унеможливлення опору потерпілого [20]. В цей же час, судова практика вважає крадіжкою, а не розбоєм, випадки, коли винна особа вириває у потерпілого річ з рук з метою її заволодіння, оскільки в такому випадку не застосовується насильство щодо потерпілого [21].

В цей же час, слід зазначити, що кримінальному праву Республіки Польща відомо поняття насильства, що є небезпечним для життя та здоров'я (*gwałt*). З ухвали Верховного Суду Республіки Польща випливає, що насильство, яке є небезпечним для життя та здоров'я є конститутивною ознакою розбою в тому випадку, коли загальна вартість предмета розбою не перевищує суму 250 польських злотих. В цьому випадку, крадіжка із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя та здоров'я, а також й без насильства взагалі, підпадає під ознаки правопорушення, передбаченого 119 Кодексу правопорушень [22] (аналог Кодексу України про адміністративні правопорушення) [23]. У випадку ж, коли вартість предмета розбою перевищує суму, у розмірі 250 польських злотих, для наявності об'єктивної сторони розбою немає значення з якою силою застосовується фізичне насильство до потерпілого.

Погроза, як ознака об'єктивної сторони розбою, за кримінальним правом Республіки Польща полягає в доведенні до відома потерпілого про невідкладне застосування насильства до нього або до інших осіб, у випадку, якщо він не виконає протиправну вимогу і не передасть винній особі предмет злочину [3, 367, 551]. Форма погрози не має значення: вона може бути виражена вербально, жестами, виразом обличчя, поведінкою винної особи тощо. Велике значення має те, що погроза повинна бути зрозумілою потерпілому. На підставі об'єктивних та суб'єктивних даних потерпілий повинен сприймати дії винного як погрозу застосування насильства щодо нього чи інших осіб. Цим розбіж за кримінальним правом Республіки Польща відрізняється від аналогічного злочину за кримінальним правом України, оскільки погроза насильства при розбої за КК України обов'язково повинна бути спрямована на потерпілого і не може бути спрямована на інших осіб. Спрямування погрози насильства на інших, ніж потерпілий, осіб, характерна для вимагання, що є передбачене ст. 189 КК України.

Література:

1. Kodeks karny Rzeczypospolitej Polski z 6 czerwca 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., Nr 88, poz. 553 z późn. zmian.).
2. Andrejew I., Świda W., Wolter W.: Kodeks karny z komentarzem, Wars., 1973.
3. Kodeks karny. Praktyczny komentarz / [M. Budyn – Kulik, P. Kozłowska – Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska 2007. – 724 s.
4. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 27 maja 1993 r., II Akc 169/ 93, OSA 1994, z. 2, poz. 8.
5. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak – Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 3: Część szczególna: komentarz do artykułów 278 – 363 kodeksu karnego, – 1411 s.
6. Małgorzata Gałazka, Radosław G.Halas, Sławomir Hys, Danian Szeleszczuk, Krzysztof Wiak. Prawo karne. – Warszawa, Wydawnictwo C.H. BECK. 2009
7. Marek A. Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki / A. Marek. – Warszawa: C.H. Beck, 1997. – 699 s.
8. Bafia J., Mioduski K., Siewierski M.: Kodeks karny z komentarzem, Wars., 1987.
9. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 20 kwietnia 2000 r., II Akc 32/ 00, KZS 2000, z. 6, poz. 26.
10. Kodeks cywilny Rzeczypospolitej Polski z dnia 23 kwietnia 1964 r., (Dz. U. z 1964 r. z późn zmian.).
11. Wyrok Sądu Najwyższego z 9 kwietnia 1997 r., III KKN 241/ 96, OSP 1998, z. 5, poz. 95 z głosem Satki.
12. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 30 grudnia 1999 r., II Akc 223/ 99, KZS 2000, z. 1 poz. 27.
13. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 20 kwietnia 2000 r., II Akc 32/ 00, KZS 2000, z. 6, poz. 26.
14. Kodeks karny. Komentarz: w 3 t. / [A. Barczak – Oplustil, A. Zoll i in.]; pod. red. A. Zoll. – Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2006. – T. 2: Część szczególna: komentarz do artykułów 117 – 277 kodeksu karnego, – 1438 s.
15. Kokot R. Zabójstwo kwalifikowane / R. Kokot. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2001. – 297 s.
16. Prawo karne materialne. Część ogólna / [M. Budyn–Kulik, P. Kozłowska – Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa i in.]; pod. red. M. Mozgawy. – Kraków: Zakamycze, 2006. – 468 s.
17. Gardocki L. Prawo karne / L. Gardocki. – Warszawa: C.H. Beck, 2000. – 327 s.
18. Górniok O., Pleńska D., Przestępstwa przeciwko mieniu (w:) System 1989.
19. Wyrok Sądu Najwyższego z 18 grudnia 1998 r., IV KKN 98/ 98, Orz. Prok. I Pr. 1999, nr 7 – 8, poz. 5.
20. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krak. z 13 grudnia 1994 r., II Akc 189/ 94, OSA 1995, z. 4, poz. 19.
21. Wyrok Sądu Najwyższego z 16 lipca 2002 r., III KKN 329/ 01, Orz. Prok. i Pr. 2003, nr 1, poz. 9.
22. Kodeks wykroczeń Rzeczypospolitej Polski z (Dz. U. z 2010 r. Nr 46, poz. 275).
23. Uchwała Sądu Najwyższego z 21 marca 2007 r., I KZP 39/ 06, niepublikowana.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор Гришук Віктор Климович.

Зарина Тлеккабылова
(Қостанай, Қазақстан)

ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ ТҮРІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА

Қоғамдық жұмыстарға тарту іс жүзілік тәжірибеде Біздің елімізде бұрын-сонды қолданылып көрмеген, 2000 жылы ғана Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне енгізілген ізгілік бағытындағы қылмыстық жазаның түрі [1-7]. Бүгінгі таңдағы қолданыс аясының бірқалыпсыздығы, объектілердің жетіспеуі, қылмыстық-атқару инспекция қызметкерлерінің аздығы, прокуратураның заңдылықты тексерудегі қиындығы, тұрақты мекен-жайы жоқ тұлғаларға қолданудағы жүйесіздігі, осы жазаны қолдануда біраз мәселелерге әкеліп соқтыруда. Жалпы алғанда аталған жаза түрінің қылмыстық жаза ретінде дәріптелуі жоғары болғанымен, жүйелі түрде тұрақты қолданысқа түсуі бірқатар толықтырулар мен өзгерістердің басын тоғытуды қажет етеді. Кеше ғана темірдей тәртіп орнаған заңы бар, мұз құрсаулы, әрі әлемді өз мықтылығымен мойындатқан ұлы державаға айналған Кеңестер Одағындағы Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алуына бүгін міне 20 жылдан асты. Осыған орай өз салтымен дәстүріне, ұлттық ожданына сәйкес құралған Конституциясына, оның ішіндегі негіздемесі, яғни, адамның өмір сүру құқығы және бас бостандығы, ар-намысы мен қадір қасиеті іспеттес құндылықтарына баса назар аударылған.

Сонымен қатар Елбасымыздың басшылығымен мемлекет мүддесі мен халық мүддесі Конституцияға сәйкес 2030 жыл бағдарламасында көрнекті етіп көрсетілгендігін де айтып өткен жөн болар.

Маңызы – қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі қылмыстық жазаның қолданылу тиімділігін арттыру.

Жалпы бүгінгі таңда қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаны қолдану көп жүзеге асырыла бермейді. Не себеп? Әрине оған жауапты бірнеше нұсқада беруге болады, бірақ оның барлығы да бірдей нақты жауап бола алатындығына тағы да күмән бар. Өйткені, бұл тақырып атап айтқанда Қазақстан Республикасында аса мән беріліп, тереңірек зерттелмеген тақырыптардың бірі болып табылады екен. Әсіресе қазіргі демократиялы елдердің қатарына қосылғалы егеменді Қазақстан жан жақты даму үстіндегі өсуді көздеген Бағдарламаға сәйкес бет бұрыста. Осыған сәйкес Конституцияны басты назарға ала отырып, тақырыпты теория жүзінен зерттей келе, мақсаты – қылмыстық әрекеттер үшін міндетті түрде адамды бас бостандығынан айырумен байланыссыз немесе мәжбүрлі түрде еңбек еттірумен де байланыссыз, сотталған тұлғаларды қоғамнан оқшаулаудан тыс қоғамдық ортада жұмыстар атқаруы, осылайша қоғам өмірінен қалыс қалмай сотталған тұлғаның түзелуі болып табылады екен. Маңызына тоқталып өтер болсақ:

- сотталған тұлғаның қоғамдық мәдени ортада жұмыс жасауға бейімделуі;
- сотталған тұлғаға ол да еңбек етеді, елге пайдасы бар деген қоғамның жаңаша бір көзқараспен қарауы;
- сотталған тұлғаның өз бетінше жасаған қылмыстық әрекет бойынша келтірген залалдың орнын толтыру мүмкіндігі мемлекет тарапынан беріліп отырғандығын түсінуі;
- сотталған тұлғаға сенім білдіру арқылы тәрбиелік мәнде әсер ету;
- сотталған тұлғаның ешқандай құқығын шектемеу.

Жаңа Қылмыстық кодекс бұрынғы кодекске қарағанда ізгілік принципі басшылыққа алына отырып, қоғамға онша қауіпті емес іс-әрекеттер жасағандарға оларды қоғамнан оқшауламайтын жаза түрлерін (түзеу жұмысы, шартты жаза, міндетті жұмыс, шын жүректен өкінуіне байланысты немесе талаптардың келісімге келуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату) қолдануға кең жол ашылған. Мұндай ізгілік қағидалар қылмыспен күресуге пәрменді әрі тиімді жағдай туғызады. Мысалы, қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі қылмыстық жаза. Осы жазаның атауына мән берелік. Қоғамдық жұмыс дегеніміз – қоғамға пайдалы ақысыз түрде жасалатын жұмыс түрі. Қоғамдық жұмысқа тартылғандар қоғамнан оқшауланбай-ақ жазаны өтеуге мүмкіндік алғандар. Қылмыстық заңның тағы бір басты міндеті – қылмыстан сақтандыру болып табылады. Қылмыстық құқық жалпы және арнаулы сақтандыру функцияларын жүзеге асырады. Жалпы сақтандыру қылмыстық заң арқылы кез келген қылмысты істеуге тыйым салу, нақты қылмысты істеген адамдарға әділ жаза тағайындауды белгілеу арқылы жүзеге асырылады. Арнаулы сақтандыру қылмыстық заң адамға қылмыстық-құқықтық нормалар арқылы белгіленген тиісті ықпал ету шараларын қолдану ретімен іске асырылады.

Қылмыстық құқықтағы ізгілік қағидасы заңды бұзған адамдарға да қолданылады. Қылмыстық жазаның мақсаты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру сондай ақ сотталғандарды түзеу болып табылады. Жаза тән азабын шектіруді немесе адамның адамгершілік намысына тиіп, қадір-қасиетін қорлау мақсатын көздемейді. Жаза жүйелерінің көпшілігі сотталған адамдарды бас бостандығынан айырмайтын жаза түрлерінен құралған. Мысалы, кейбір ауырлығы орта, не болмаса онша ауыр емес қылмыстар үшін екі жылдан 5 жыл мерзімге дейін бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалады. Ал мұндай мекемелерде бұрындары бірнеше мәрте қылмыс жасаған өздерін мақтанш тұтатын көңілі қылмыскерлер, өздерін қылмыстық әрекетсіз ұстай алмайтын тұлғалар, не болмаса өмірден жолым болмайды деп түнілген тұлғалар, сонымен қатар алғаш рет абайсызда қылмыс жасаған, және де жасаған қылмысы үшін өзін өзі жазғырудағы тұлғалар тағы да басқа сол сияқты әрқилы қылмыстық ортадағы мәдени өмірге сәйкес тәрбиелеу жүргізілетіні барлығымызға да мәлім. Мұндағы ары қарай тәрбиелену не болмаса керісінше теріс қылықтарға ие болу сатысы адамның қоғамдық ортаға бейімделу қабілетіне байланысты. Сол сияқты бас бостандығынан айыру мекемесінен жазасын өтеп босап шыққан тұлғаның қылмысқа бару мүмкіндігінің бірнеше есе өсетіндігі практикалық сараптамадан да белгілі.

Ал енді қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаның қылмыстық-құқықтық сипаттамасына келер болсақ ең алдымен Қазақстан Республикасы қылмыстық құқық заңында көзделген жазаның тағайындалуы жасалған қылмыстың ауырлық деңгейлері бойынша тепе-тең екендігіне назар аударуымыз қажет. Яғни, мұнда, қылмыстық жазаның өз мақсатына жетуі қандай дәрежеде деген сұраққа жауап іздеген жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Республика Казахстан. Материалы «круглого стола». Алматы, 2003. – 79 стр.
2. Альтернативы тюремному заключению в РК: Резолюция и рекомендации. Междунродная конференция. Алматы, 1999. – 20 стр.
3. Турецкий Н.Н., Ромашко А.Э. Развитие общественных работ как вида уголовного наказания в РК. – Уч/ мет. пособие. Алматы, 2004. – 39 стр.
4. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам уголовно-исполнительной системы» (от 26 марта 2007 года № 240).
5. Указ Президента Республики Казахстан «О знамени и символе уголовно-исполнительной системы органов юстиции Республики Казахстан» (от 8 января 2007 года № 240).
6. Указ Президента Республики Казахстан «О ведомственных наградах уголовно-исполнительной системы органов юстиции Республики Казахстан» (от 2 июля 2007 года № 358).
7. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил прикомандирования сотрудников уголовно-исполнительной системы к государственным органам и международным организациям» (от 19 июля 2007 года № 614).

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Dilmurod Nosirov
(Ozbekiston, Qo'qon DPI)

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING MEHNAT TARBIYASI HAQIDAGI QARASHLARI

Ta'lim-tarbiya tarixiga nazar tashlar ekanmiz, dastlabki xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, buyuk mutafakkirlar ijodigacha yoshlarni mehnatsevar bo'lib yetishishi, kasb-hunaro'rganish, mehnat ahlini hurmat qilish hamda mehnat insonni ulug'lash masalalariga alohida e'tibor berilganligiga guvoh bo'lamiz.

Buni biz turli davrlarda yaratilgan ta'limiy-axloqiy asarlar va xalq og'zaki ijodi namunalari topishmoq, xalq qo'shiqlari, masal, maqol, ertak va dostonlarda mehnat va kasb-hunar odobi, axloqi va qoidalarini o'zlashtirish muhim hayotiy zarurat ekanligi ta'kidlanadi.

Bundan tashqari «Avesto», Kaykovusning «Qobusnoma», Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu Rayhon Beruniyning «Geodeziya», «Minerologiya», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiyning bir qator asarlari va shu kabi ma'rifiy meros namunalarida mehnatsevarlik, kasb-hunarning ahamiyati haqida muhim fikrlar bayon etilgan. Bular dastlabki xalq og'zaki ijodi namunalaridagi xalq eposlari, ertak, maqol va topishmoqlardan boshlangan³.

Mana shunday ertaklardan biri «Aql va boylik» ertagidir. Bunda 6*hol to'rt o'g'liga qarata «Kim aqlli va davlatmand bo'lsa, o'sha oila boshlig'i bo'lib qoladi», degan so'zlariga o'g'illaridan biri zumrad ko'zli oltin uzugi, ikkinchisi zarbof choponini, uchinchisi esa qimmatbaho kamarini ko'rsatadi.

Kenja o'g'il esa otasining savoliga «Menda zumrad ko'zli uzuk ham, zarbof chopon ham, qimmatbaho kamar ham yo'q. Lekin mehnatkash qo'lim, botir yuragim, aqlli boshim bor», – deydi va otasi uni oila boshlig'i qilib, uy-ro'zg'orini meros qoldiradi.

Ko'rinib turibdiki, xalq bu ertak vositasida yoshlarga insonni hayotda baxtli qila oladigan narsa mehnat degan g'oyani ilgari surgan.

Faqat ertaklarda emas, xalq maqollarida ham mehnatsevarlik, mehnatda hamkorlik, mehnatning insonni baxtli-saodatli qilishi ifodalangan. Masalan:

Daryo suvini bahor toshirar,
Inson qadri mehnat oshirar.
Oltin o'tela bilinar,
Odam mehnatda.
Mehnatda do'st ortar,
G'iybatdan dushman.
kabi maqollar shular jumlasidandir.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida esa shahar va qishloq xalqini ijtimoiy tabaqalarga ajratib, dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar⁴ olimlar, tabiblar va boshqalar haqida so'zlab, ularning jamiyat hayotidagi o'rniga alohida to'xtalib o'tadi. Turli kasblar, ayniqsa, dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilikka oid fikrlarini bayon etadi. U dehqon, hunarmand va chorvadorlarni jamiyatning moddiy boyliklarini yaratuvchi sifatida ta'riflaydi.

Masalan, alloma dehqonlar haqida:

Hammasiga yeyim (va) ichimdan halovat yetadi). Deb dehqonlar mehnatini ulug'lash bilan birga, hunarmandlar haqida ham «juda zarur kishilardir... temirchi, tikuvchi, etikdo'z, suvchi, egarchi, toshchi, o'qchi, kamonchilarning foydasi katta. Ularni sanay berib ko'zim uzayib ketdi.... Bu dunyoga ular yaxshilik keltiradilar, Ular juda ko'p ajoyib narsalarni ishlaydilar», – deb o'zining xayrixohligini bayon etadi va hukmron doiralarga mehnatkashlar bilan munosabatda bo'lish shartlari xususida o'z tavsiyalarini bayon qiladi.

Dehqonlarga nisbatan:

(O'zing bular bilan aralashgin, qo'shilgin,
Tilda yaxshi so'zla, yuzingni ochiq tut).

Hunarmandlarga nisbatan:

(Bular ham senga kerakli kishilardir,
Bularni yaqin tut, foydasi tegadi (ey) bahodir).
Chorvadorlarni ham haqiqiy mehnatkash inson sifatida ulug'lab:
(Aralashgin, qo'shilgin, yedir ham ichir,
To'g'rilik ichra tirikchilik kechir.
Nima so'rsa bergil, kerak bo'lsa ol
Chindan ko'rdim ushbu odamlar
Hiyla-nayrangni bilmaydi(lar).

Yusuf Xos Hojibning mehnat ahli haqidagi bu fikrlari haqiqatan ham ularga nisbatan hurmat va ehtiromni anglatadi. Yusuf Xos Hojibning mehnat tarbiyasiga oid progressiv qarashlari tarbiyaviy jihatdan diqqatga sazovordir.

XV asrning yirik mutafakkiri Alisher Navoiyning mehnatkash insonni ulug'lovchi, mehnat tarbiyasi haqidagi fikrlari «Hayratul abror», «Farhod va Shirin», «Mahbub-ul qulub» asarlari ham mavjud.

Alisher Navoiyning haqiqiy inson uchun eng yaxshi fazilatlaridan biri mehnatsevarlik deb ko'rsatadi. U «Hayratul abror»ning beshinchi maqolatida kishilarning saxovatiga ko'z tikishdan ko'ra o'z qo'li bilan hayot kechirish ulug'roq va oliyjanobroq ekanligini «Hotam Toyi» hikoyatida keltiradi.

Hotam Toyi bir kuni qo'y-qo'zilar so'ydirib, xalqqa katta ziyofat beradi. So'ng biroz dam olish uchun dalaga chiqadi. Unga yelkasida o'tin ko'tarib kelayotgan birchol uchraydi. Hotam Toyi unga «Dashtda yurib bexabar qolgandirsan, tashla bu og'ir yukni, Hotam uyiga borib ziyofatda izzat ko'rgil», – deydi. Shunda chol kulib: «Ey, oyog'iga hirs band solgan, g'ayrat vodiysiga qadam urmagan kishi, sen ham bu tikan mehnatini chekkin va Hotamning minnatidan qutulgin», – deb javob qiladi.

Hotam Toyi cholning bu so'zlariga tan beradi va halol mehnat bilan kun kechirishi uning himmatidan baland ekanligini anglaydi.

³ Avloniy A. «Turkiy Guliston yoxud axloq». T. «O'qituvchi» 1992.

Alisher Navoiy mehnatning insonni go'zallashtirishi, faqat mehnat tufayligina insonning kamol topishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu maqsadda u qator mehnatsevar badiiy obrazlarni yaratadi. Masalan, «Farhod va Shirin» dostonining asosiy qahramoni Farhod ana shunday qahramonlar jumlasidandir.

Farhod Armaniston o'lkasiga qadam qo'yganda, o'z yurtida Qorandan o'rgangan tosh yo'nish hunarini ishlatib, og'ir mehnatdan ezilgan xalqqa yordam beradi. O'z hunari, mehnati tufayli bir tomondan xalqning og'ir mehnatini yengillashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan sevgilisi Shirinning hurmatiga sazovor bo'ladi.

Farhodning mehnatsevar va ijodkorligidan ilhomlangan Alisher Navoiy o'z dostonining ikkinchi nomini «Mehmonnoma» deb ataydi.

Mehnatga muhabbat, ijodkorlik dostonning markaziy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Navoiy «Mahbub-ul qulub» asarida esa turli ijtimoiy guruhlarining hayotidagi o'rnini belgilaydi, fazilat va nuqsonlarini ko'rsatadi. Dehqonlar to'g'risida fikr yuritar ekan, «Dehqonki dona sochar, ycmi yormoq bila rizq yo'lin ochar.... Olam ma'murlig'i alardin va olam ahli masrurlig'i alardin. Har qayonki, qilsalar harakot, elga ham qut yetkumr, ham barakot», – deb dehqonlarni, ya'ni, mehnatkash insonni ulug'laydi. Shu bilan birga shoir bu asarida tekinxo'rlarni, nojo'ya ish tutuvchi kishilarni, ochko'z va ta'magirlarni, mehnat qilmay hayot kechiruvchi shaxslarni tanqid qiladi.

Ma'rifatparvar shoir Furqat ham o'zining ma'rifiy she'rlarida ilm, hunar haqida fikr yuritar ekan, har birsog'lom fikrlovchi insonni hunar egallashga da'vat etadi, hunarga mehr qo'ygan, uni o'rganishni da'vat etgan kishining jahonda qadri baland bo'lajagini uqtiradi⁴.

Pedagog-shoir H.H.Niyoziy esa maktab yoshlarni ilmi, odobli qilib tarbiyalashi va hunarga o'rgatishi kerak, – deb ta'kidlagan ekan, yoshlar ma'naviy fazilatlarining shakllanishida mehnatning rolini yuqori baholaydi. She'rlarida bolalarni ota-onalarining mehnati qadriga yetishga undaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy yoshlikda ilm olishning ahamiyati haqida gapirar ekan, «O'qi», «Kitob», «Qalam» kabi she'rlarida ilmni mehnatsiz egallab bo'lmasligi to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi.

U yoshlarga kelajakda o'z orzulariga yetishish, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan mehnat qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Yuqoridagi fikrlar o'quvchi-yoshlarning mehnat tarbiyasida muhim vosita sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Avloniy A. "Turkiy Guliston yoxud axloq". T. «O'qituvchi» 1992.
2. Jo'raeva O. "Odobnoma" T.: «O'qituvchi» 1995.
3. Hasanov S Mutafakkirlar mehnat tarbiyasi haqida. T.: «O'qituvchi» 1993

Xursanqul Tursunmurodov, Nasiba Xusanova
(Samarqand, O'zbekiston)

TORTINCHOQLIK KASALLIKMI, YOKI RUHIY SIQILISHMI?

O'zbek millatiga xos bo'lgan eng noyob milliy xarakter xususiyatlaridan ayrimlari hayolilik, ibolilik, andishalilik kabilardir. Bu fazilatlar o'zbeklardagi islom ma'naviyati ta'sirida shakllangan kattalarga hurmat, ota-ona, qarindosh-urug'lar hurmatini bajo keltirish, ko'cha-kuyda, mehribonchilikda, odamlar orasida odob saqlash kabi milliy xulq sifatlarining asosi ham hisoblanadi. Bu fazilatlarining teskarisi salbiy ko'rinishlarda ham mavjud bo'lib, ular odobsizlik, andishasizlik, behayollik, beibollik ko'rinishida namoyon bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan o'zbek milliy fazilatlar hayolilik, ibolilik, andishalilik darhaqiqat insoniy fazilatlar sanaladi, shuningdek. andishasizlik, odobsizlik, behayollik, beibollik darhaqiqat eng yaramas xususiyatlardan sanaladi va jamiyat tomonidan tarbiya nuqtai nazaridan qoralanadi. Bu yerda qiziq joyi shundaki, o'zaro muloqotda hayolilik, ibolilik, andishalilik atamalar o'miga ko'proq uyatchan, tortinchoq atamalar ishlatiladi va aksincha ibosizlik, hayosizlik, andishasizlik kabi atamalar o'rniga ko'proq uyatsiz atamasi ishlatiladi. Demak, o'z-o'zidan uyatchanlik, tortinchoqlik, hayo, ibo, andisha atamalariga, uyatsizlik esa ibosizlik, hayosizlik, andishasizlik atamalariga tenglashtirilib idrok qilinadi. Atamalarining salbiy ekvivalentiga hech qanday e'tiroz tuyulmaydi, chunki haqiqatan ham uyatsiz, andishasiz, ibosiz, hayosiz odamlarning xulq shakllari bir-biriga o'xshaydi, bu yerda asosiy muammo uyatchanlik, tortinchoqlik bilan ibolilik, hayolilik, andishalilik tushunchalari teng kuchlimi yoki yo'qmi, bu atamalar ko'rinishi jihatidan almashtirilib ishlatilganda bir xil ma'noni, bir xil shaxs xususiyatini anglatadimi yo'qmi, ana shunda. Oramizda tortinchoq insonlar ozmi-ko'pmi uchrab turadi. Bunday insonning begonalar bilan muloqot qilishi oson kechmaydi. Tortinchoq odam birinchi bo'lib gap boshlamaydi. Mabodo gap boshlagudek bo'lsa, yurak urishi tezlashib, allaqanday vahima vujudini qamrab oladi.

Olimlarning ta'kidlashicha, tortinchoqlik tug'ma kamchilik va kasallik sirasiga kirmaydi. Oila muxitining tasiri asosida vujudga keladi va shu oilada shakllanadi, xar xil salbiy oqibatlarni olib keladi. Uyatchanlik alomatlari eng avvalo, insondagi ichki xavotir, o'ziga nisbatan ishonchi va shashti past kishilarda ko'proq kuzatiladi. Demak, tortinchoqlik hayot mobaynida orttirilgan kamchilik. Psixologlarning takidlashicha uyatchanlik va tortinchoqlik komponentlarini yettita shaxslararo muammolar bilan bog'laydilar:

1. Insonlar bilan tanishishning, yangi do'stlar orttirishning va yangi munosabatlar bilan qoniqishning qiyinligi;
2. Teskari emosional holatlar, ya'ni hayajonlanish, depressiya va yolgizlik;
3. Shaddodlikdagi kamchilik va o'z fikrini bayon qilishdagi qiyinchiliklar;
4. O'ta tortinchoqlik. Boshqalarning ishiga tortinchoqlik bilan baho berish;
5. Uyatchan va tortinchoq odamni boshqalarni mensimaydigan, o'zini yuqori tutadigan, ko'pchilikni yoqtirmaydigan odamlarga o'xshatilishi;
6. Jamoa va begonalar o'rtasida o'z fikri va muammosini qiyinchilik bilan bayon qilish xususiyati;
7. Diqqatning haddan tashqari bir joyga to'planishi.

Ushbu klinikada kuzatishlar jarayonida o'zida uyatchanlik va tortinchoqlik xususiyati bor deb hisoblaydigan odamlarning boshqalarga nisbatan reaksiyalari haqida gapirishganda o'zlaridagi asosiy uch holatni eslatishgani qayd qilinadi: birinchidan, bunday odamlar o'z harakatlarini go'yoki tashqaridan kuzatishib, xuddi boshqalarga "men uyatchanman va tortinchoqman" deb signal berayotgandek tuyuladi; ikkinchidan, hayajonlanishganda fiziologik o'zgarishlarning yaqqol kechishi masalan, yuzlarining qizarib ketishi; uchinchidan diqqatlarining bir joyga to'planishi, uyalishdan qattiq

⁴ Hasanov S Mutafakkirlar mehnat tarbiyasi haqida. T.: «O'qituvchi» 1993.

hayajonlanish. Bunday odamlarning eng xarakterli belgilaridan biri ularning kamgapligi yoki sekin gapirishlaridir. Uyatchan va tortinchoq odamlarning 85% asosan boshqalarning o'z shaxslariga nisbatan munosabatlaridan tashvishlanishadi. Bunday odamlarning tortinchoqligi "ichki" va "tashqi" xarakterga ega bo'ladi.

Tortinchoqligi "tashqi" xarakterga ega bo'lganlar har doim "men to'g'rimda nima deb o'ylashayapti ekan?", "Menga qanday munosabatda bo'lisharkin?", "Men ularga yoqqanimni qanday bilishim mumkin?" kabi o'z-o'zini tahlil bilan tashvishlanadilar. Tortinchoqligi "ichki" xarakterga ega bo'lganlarda esa o'z – o'zini tahlil qilishdagi bilim faqat o'z-o'ziga qaratilgan bo'ladi. Bu shunchaki diqqatni o'ziga qaratishgina bo'lmay, balki negativ tusga ega bo'lgan egotsentrizmdir. Ya'ni bunday odamlar "Men ahmoqman", "Men badbasharaman", "Men bo'lmag'urman" degan o'ylardan qiynaladilar. Pol Pilkonis uyatchan, tortinchoq odamlarni ikki tipga ajratadi. Bular yuqoridagilarga mos ichki va tashqi uyatchan odamlardir. Tashqi uyatchan odamlar o'zlarini qanday tutayotganliklaridan xavotirlansalar, ichki uyatchan odamlar o'zlarini yomon his etayotganliklaridan tashvishlanadilar. Umuman olganda hozirgi paytda dunyoning yetakchi mamlakatlarida ota-onalar va tarbiyachilar bolalardagi uyatchanlik va tortinchoqlikdan tashvishga tushmoqdalar, turli psixoterapiya muolaja usullariga murojaat qilmoqdalar. ba'zi xalqlar bolalardagi uyatchanlik, tortinchoqlikdan tashvishga tushsa, biz bolalarimizdagi ana shu xususiyatlarni rag'batlantiramiz, bolalarni uyatchan, tortinchoq bo'lishga undaymiz. Ana shu xulosadan kelib chiqib shunday bir umumiy hukmlarga kelish mumkin: Birinchidan bizning tasavvurimizdagi hayo, ibo, andisha bilan uyatchanlik va tortinchoqlik bir hil narsa emas. Ikkinchidan aksincha, bu atamalarining salbiy ko'rinishlari haqiqatan ham teng kuchli, chunki uyatchanlik, tortinchoqlik tashqi xarakterga taalluqli bo'lsa, uyat, iymonish hissi ichki xarakterga taalluqlidir. O'zining noto'g'ri hatti harakatidan, qilmishidan uyalish, kattalar oldida andisha saqlash, xulqda, xatti-harakatlarda, maqsadlarda hayoli, iboli bo'lish shaxs fazilati hisoblanadi va bunday fazilatni shakllantirish uchun harakat qilish kerak. Lekin o'z xatti-harakatlari, xulqi, kiyinishi, tashqi ko'rinishi, maqsadlariga nisbatan atrofdagilardan salbiy munosabat kutish, o'zini odamlar orasida noqulay sezishi, doimiy hijolatlik, bular biz xarakter nuqsoni deb ataydigan uyatchanlik, tortinchoqlik sanaladi. Yuqorida misollar orqali ko'rsatib o'tganimizdek bu nuqsonlar shaxsga o'z imkoniyatlarini to'la namoyon qilishga imkon bermaydi, ba'zan noto'g'ri xulq shaklining shakllanishiga olib keladi, nihoyat doimiy kuchli hayajonlanish, depressiya doir somatik va ruhiy siljishlarga ham olib kelishi mumkin. Shunday ekan, undan tezroq va shu onda qutilmoq lozim bo'ladi. Mutaxassislarning quyidagi tavsiyalari bu boradagi intilishlaringizga rag'bat beradi, degan umiddamiz. Eng avvalo, o'zingizga nisbatan ishonch hissi oshsin; Haddan ziyod uyatchanlik va tortinchoqlikni yengishga harakat qiling. Axir, siz o'z ishingizning ustasisiz-ku. Demak, o'zingizdan har qancha faxrlansangiz arziydi. O'zingizni erkin va xotirjam tuting. Ba'zan o'ziga ishonchi kuchli insonlarda ham allaqanday hayajon alomatlari sezilib qoladi. Shunday vaziyatga tushmaslik uchun fe'l-atvoringizga xos nozik jihatlarni o'rganishga, tahlil qilishga harakat qiling:

Faqat o'zingiz haqingizda o'ylashni bas qiling. Mening gapim odamlarga yoqarmikan, degan o'yni xayolingizdan chiqarib tashlang. Atrofigizdagi insonlarga e'tiborliroq bo'lib, ular bilan gurgulashayotganda gap nima haqda ketishini oldindan ilg'ashga odatlaning. Boshqalar bilan o'zingizni solishtirmang. Axir sizda o'sha insonda yo'q fazilatlar bo'lishi mumkin. Demak, o'sha insonga qarab rostanish, yo'q joydan kamchilik izlashning umuman foydasi yo'q. Puch xayollarga berilmang, shunda tortinchoqlik ham sizdan chekinadi. Shunday insonlar borki, ularning davradasida har qanday odam o'zini erkin va xotirjam tutadi. Ular ota-onamiz, yaqin qarindoshlarimiz yoki do'stimiz bo'lishini mumkin. Ammo, tortinchoqlikdan xalos bo'lish uchun tanish-bilishlar ro'yxatini yanada kengaytirish, mutlaqo begona insonlar bilan tez-tez muloqotda bo'lib turish, turli – tuman marosim va kechalarda qatnashib turish lozim bo'ladi. O'z tengqurlari bilan faoliyat ko'rsatsa, faollik ko'rsatishga jalb qilinsa, shunda tortinchoqlikdan sekin-asta bo'lsada xalos bo'lasiz. O'ziga ishonchi kuchli insonlarga taqlid qiling. Ularni zimdan kuzatib, muomala chog'idagi muhim jihat va xatti-harakatlarini o'rganing. Ko'proq jilmaying va suhbatdoshingizning ko'ziga qarab gapiring. Bu qarshingizdagi insonga nisbatan sizda paydo bo'lgan hayajon va uyatchanlik alomatlarini yengishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov.I.A. "Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. T.Uz-on. 1995-yil
2. "Kadrlar tayorlash milliy dasturi" Tosh.1997-yil
3. E.G'oziev. "Oliy maktab psixologiyasi" Tosh.2008-yil

Xursanqul Tursunmurodov, Ilxom Madatov
(Samarqand, O'zbekiston)

HOZIRGI ZAMON O'SMIRLARIDA SHAKLLANAYOTGAN SALBIY XUSUSIYATLAR

Odamsot uchun bir umr zarur bo'ladigan tabiiy ko'nikma xususiyatlari, masalan xar qaysi bolaning o'ziga xos va o'ziga mos qobiliyati atrofdagi odamlar bilan muomalasi tengdoshlari orasida o'zini qanday xis kilishi,yetakchilik xislatlariga yega bulishi yoki yega bo'lmisligi kerak bo'lsa dunyokarashi bularning barchasi avvalo uning tugma tabiati bilan birga,oiladagi tarbiyasiga uzviy boglik yekanini xayot tajribasi ko'p misollarda tasdiklab turibdi

Biz o'z farzandlarimizning baxt saodatini,ikbolini va kamolini ko'rishni istar yekanmiz,nafakat oiladagi balki maxalla ko'ydagi odamlarning xati xarakati xam bolaning shakllanib kelayotgan yosh va sof kalbi va ongiga kanday tasir ko'rsatishi xakida doimo o'ylashimiz bu masalada zimmamizda kanday ulkan masuliyat borligini unutmasligimiz lozim va zarur.

Xozirgi davrda o'smirlarni voyaga yetkazishning o'ziga xos xususiyatlari,konuniyatlari,imkoniyatlari xatti-xarakat mootivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakab mexanizimlari mavjud. O'smirlar muamosiga yetiborning karatilishining asosiy sabablari bor. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan akliy faoliyatda xam burilishlar seziladi.ayrim pedagoglar o'smirlik davri inkirozi to'grisida kuyinib gapiradilar bazi illatlarni tankid kiladilar va ularning ijtimoiy-psixologik ildizini topishga intiladiladilar. Aslida yesa o'smirlarga yondashishga metadologik kamchiliklarga yo'l ko'yadilar.bizda o'gil va kiz bolalarning 10-11 dan 14-15 yoshgacha o'smirlik yoshi deb baxolashda insonga azaldan berilgan kandaydir ilk mayl nishonasi sifatida vujudga keladigan uz mavkeini belgilashga intilish yeng muxim mayl deb xisoblaydilar.o'smirlik yoshi dunyokarashi, yetikodi nuktai nazari pozisiya uzligini anglash davri xisoblanadi. O'smirlarning ideallari negizida orzu maksad va ularni ro'yobga chikarish rejalari namoyon bo'la boshlaydi muayyan kasbga mayl va kizikish tugiladi orzu-istaklar rang baranglikgi bilan ajralib turadi..

Shaxs ijtimoiylashuvi muammosi ko'tarilganda, ijtimoiy tajribaning u tomonidan kanday yo'l bilan va kay darajada o'zlashtirilganligi muxit va oilaning tarbiyasida ustanovka fenomen yoki ijtimoiy ustanovka fenomeni orkali tushuntiriladi

Malumki, ustanovka muamosi dastlab guruzyalik psixoloklar jumladan, **D.N.UZNADZE** tomonidan fanga kiritilgan yedi. lekin ushbu jarayoning psixologik konuniyatlarini o'rganish oddiy ustanovka bilan ijtimoiy ustanovka o'rtasida muayyan farqlar borligini isbotladi.. chunki **D.N.UZNADZE** konsepsiyasiga muvofik "*ustanovka subyektning yaxlit bir dinamik xolatini uning tasirida namoyon bo'ladi; subektning yextiyojlari va muayyan obektiv vaziyatning xolati*" yani, anik bir vaziyatda u yoki bu yextiyojni kondirishga yo'naltirilgan va kandaydir manoda odatiy shakl olgan xolat *ustanovka* deb ataladi **Uznadze** ustanovkani keltirib chikaruvchi vaziyatni taxlil kilganda, uning ijtimoiy omilarga bo'li yekanligi shaxs ayoti mobaynida orttirgan ijtimoiy tajribasi nuktai nazaridan karamagan yedi.

garb ijtimoiy psixologiyasida ijtimoiy ustanovkalarni o'rganish va uni tavsiflash uchun "**attitud**"-**ammumiyud**" tushunchasi ko'llaniladi. xorijlik olimlar attityutga tariff berganlarida ijtimoiy xulkg'a alokador yekanligi individning ilgirigi tajribasi tasirida u yoki bu vaziyatlarga reaksiya berishi xolati yekanligiga ko'prok urgu beradilar.

Yadov yukoridagi jabxalarga mos keladigan konkret vaziyatlarni va ularning individga tasir ko'rsatish darajalarini xam ajratadi. masalan *birinchi* yeng kuyi bosichdagi vaziyatlarda oddiy predmetli mulokot va tez o'zagaruvchan yextiyojlarga alokador xolatlar namoyon bo'ladi. *ikkinchidan* ko'prok gurux doirasidagi mulokot va undan ortirilgan tajriba nazarda tutiladi *uchinchidan* – nisbatan turgun bo'ladi xadeb o'zgaravermaydigan ish faoliyat turlari maishiy yextiyojlar professionaal soxalarda ko'zga tashlanadigan ijtimoiy xulk nazarda tutiladi, nixoyat *to'rtinchi* boskichda vaziyatlar boskichi muayyan ijtimoiy iktisodiy mafkuraviy vaziyatlarda ko'pchilikda shakillanadigan kadriyatlarining namoyon bo'lishini takozo yetadi.

Bilimli, akl farosatli insonda o'ziga bo'lgan ishonch kuchli bo'ladi. do'stga bo'gan ishonch, vatanga o'ziga bo'lgan ishonch, bular shaxsda muvofokiyatga yerishishda muxim komol bo'lib xisoblanadi.

Psixologiyada shaxslar muvofokiyatga yerishuvchilar va muvofokiyatsizlikdan kochivchilarga bo'lindi muvofaiyatga yerishuvchilarda ishonch kuchli kuchli va maksad anik bo'ladi. Insoning komil inson bo'lib shakillanishida asosan 3-ta omil katta rol o'ynaydi *irsiat, talim-tarbiya, faollik* bu uchlasini bir – biridan ajratmagan va birgalikda olib borganda shaxs talab darajasida shakillanishi shubxasiz

XXI asrda insoniyatga xar-xil xujumlar, diniy yekistirimizim, akidaparastlik, terrorizm mafkuraviy maydonlar kurshab oldi bu jirkanch tashkilotlarning bizning tinch va osuda yurtimizga kirib kelmasligi uchun irodasi butun mafkurasi soglom vijdoni pok dunyoviy va diniy bilimlarga yega bo'lgan yoshlar albatta bizning vatanimiz kelajagi uchun zarur.

O'smirlik yoshi xam jismoniy xam psixik xususiyatga yegadir organizimning **I.P.PAVLOV** talimotiga ko'ra bir butun jarayonlardan iborat bo'lib. bunda barcha organlar va to'kimalar, fiziologik proseslar uzviy ravishda bir biri bilan boglangan bo'ladi. o'smirlik yoshining xarakterli xususiyatlaridan biri **jinsiy yetuklik** davrini boshlanishidir. Bu jarayon organizm faoliyatining o'zgarishiga va ichki organlar ishiga va miya faoliyatiga xam tasir ko'rsatadi

Bazi reaksiion psixologlar o'smirlar yoshini jinsiy yetilish tufayli "*chukur krizis*"ga uchrash davri deb ataydilar. Bu davrda o'jarlik, yegoizim, o'z ichki dunyosiga berilish, yakkalikga, intilish, kupollik, intim munosabatlar kabi anarxizm xususiyatlarga yega jarayonlar kechadi. Bizning mamlakatimizda o'smirlarning xayot sharoiti va barcha tarbiya sistemamiz o'smir organizimidagi jinsiy yetilish bilan boglik bo'lgan o'zgarishlarning salbiy xodisalarga olib kelmasligiga va shaxsning salbiy xislatlarini o'stirmaslikga karatilgan.

Milliy goyani uzbek oila muxitidabolaning ongi kalbiga singdirishning muxim vositasi – bu oilaviy kadriyatlarini saklash va ilg'or oilaviy ananalarini kundalik tarbiya tizimiga joriy yetish, turmush tarzining bir bo'lagiga aylantirishdir. Bunda ota-onaning roli bevosita xarakterga yega bo'lib fakat soglom muomala va samimiyat muxitiga o'smirning dunyokarashi shakillanishiga ijobiy tasir ko'rsatadi.

Xar bir insonning, ayniksa, yendigina xayotga kadam ko'yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki ular o'rta ko'yilgan maksadlarga yerishish o'zlariga boglik yekanligini anglab yetishlari kerak. Xuddi shu narsa davlatimiz va xalkimiz ravnak topishining asosiy shartidir. takidlanganidek, xar bir inson uchun *mustakil fikr* zarur. Mustakil fikrga yega bo'lgan insongina o'ziga nisbatan karatilgan yaxshi yoki yomon ma'lumotning moxiyatiga yetishi va unga nisbatab adekvat reaksiya ko'rsatishi, ximoya mexanizmlarini ishga solishi mumkin.

Ikkinchidan yoshlar turli yot va bemaza axborot xurujlariga berilmasligi uchun biz ularga *milliy gururni* tinimsiz tarbiyalashimiz va bunda xar bir fan pretmeti va mulokatlarda okilona foydalanishimiz zarur, masalan, 2006-yilning o'zida nishonlangan kator tantanalar jumladan Mamun Akademiyasi va uning uchun aynan O'bekistonda tashkil yetilganligiga yoshlar yetiborini karatish va ochik fikr almashinuviga chorlash va ularda milliy gururni uygotadi

Milliy gururning axamiyati shundaki bunday sifati bor inson boshalarga ul bo'lishni, jumladan, axborot xurujlariga tobe bo'lmaydi.

Uchinchidan, milliy gururi bor insonda iymon, insof va diyonat tushunchalarini shakillantirish mumkin. Chunki inson kalbi bilan boglik bu kadriyatlar Internet va ochik axborotlar olamida adashtirmaydigan "*kompas*" rolini o'ynaydi. Rus olimlari takidlanganidek, **Internet shunday o'rmonki unda kompasiz yurib bo'lmaydi**" O'zbekiston mustakillikka yerishlari ostonasida yurtboshimiz yoshlarimizga juda katta ishonch bildirib, "Respublikamizning bugungi va yertangi takdiri yosh avlodning kasb maxorati, intellektual darajasi, manaviy tarakiyoti, jismoniy soglomligiga boglik" deganlarida katta ma'no bor.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch"- Toshkent. 2008 (53, 54 b)
2. Yergash oziyev. "Ontogenez psixologiyasi" (176, 180 b)
3. V.M.Karimova "Ijtimoiy psixologiya"- Toshkent, 2012 "Fan va texnologiya" nashriyoti (112, 114 b)

Юлия Бусел
(Жлобин, Беларусь)

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Взросший в последнее время интерес к изучению эмоциональной сферы младших школьников обусловлен тем, что выяснение закономерностей эмоционально-волевого развития может значительно углубить понимание механизмов развития интеллекта и личности в целом. Формирование эмоционально-волевой сферы является одним из важнейших условий становления личности ребенка, опыт которого непрерывно обогащается.

Изучением эмоционально-волевой сферы ребенка младшего школьного возраста занимались С.Л. Выготский, Л.В. Занков, И.М. Сеченов, С.Л. Рубинштейн, В.И. Селиванов, М.С. Певзнер, Т.А. Власова и другие.

В младшем школьном возрасте у ребенка формируется учебная деятельность, которая является для него ведущей деятельностью [1]. Младший школьник переходит от игры к учению как основному способу усвоения человеческого опыта, выраженного в форме научного знания. Значительные перемены, вызванные ходом общего развития младшего школьника, изменения его образа жизни, некоторых целей, возникающих перед ним, приводят к тому, что становится иной его эмоциональная жизнь. Появляются новые переживания, возникают новые, привлекающие к себе задачи и цели, рождается новое, эмоциональное отношение к ряду явлений и сторон действительности, которые оставляли дошкольника совершенно безразличным.

Безусловно, имеются серьезные различия в психическом облике школьника I и школьника IV класса. Поэтому суммарная характеристика эмоциональной жизни за весь период младшего школьного возраста может показаться несколько общей. Однако при наличии различий между первоклассником и учеником IV класса можно с достаточной отчетливостью увидеть то, что в целом является характерным для эмоциональной жизни именно ребенка младшего школьного возраста.

Главной особенностью эмоциональной сферы младшего школьника, особенно первоклассника, является свойство бурно реагировать на отдельные и задевающие его явления [2]. В этом отношении младший школьник мало отличается от дошкольника. Каждое явление, в какой-то мере затронувшее его, вызывает резко выраженный эмоциональный отклик. Однако, можно отметить и другую особенность эмоциональной сферы младшего школьника – большая сдержанность в выражении своих эмоций [3]. Недовольство, раздражение, зависть сдерживаются, когда ребенок находится в коллективе класса, так как несдержанность в проявлении чувств вызывает тут же замечание, подвергается обсуждению и осуждению. Это не значит, что младший школьник уже хорошо владеет собой и в полной мере контролирует свое поведение, но он пытается подавлять выражение тех или других неодобряемых окружающими чувств. Свой гнев и раздражение младший школьник проявляет не столько в моторной форме (дерется, вырывает из рук и т.д.), сколько в словесной (ругается, дразнит, грубит). На протяжении младшего школьного возраста нарастает организованность в эмоциональном поведении ребенка.

Ф. Ленард, Э. Форрай-Банлаки, В. Шеннум и другие отмечают, что в младшем школьном возрасте происходит развитие выразительности эмоций младшего школьника, в частности, большее богатство оттенков интонаций в речи, развитие мимики.

В младшем школьном возрасте также формируется понимание младшим школьником чувств других людей и способности сопереживания эмоциональных состояний сверстников и взрослых [4]. Однако в уровне такого эмоционального понимания наблюдается отчетливая разница между первоклассниками и четвероклассниками.

Не менее важной особенностью эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста является их впечатлительность, их эмоциональная отзывчивость на все яркое, крупное, красочное [5]. Монотонные, скучные уроки быстро снижают познавательный интерес первоклассника, ведут к появлению отрицательного эмоционального отношения к учению.

Согласно исследованиям Н.Е. Ковалева, Б.Ф. Райского, Н.А. Сорокина, в это время происходит интенсивное формирование моральных чувств у ребенка: чувство товарищества, ответственности за класс, сочувствие к горю окружающих, негодование при несправедливости и т.д. На их формирование оказывают влияние конкретные воздействия, увиденные примеры и собственные действия при выполнении поручения, впечатления от слов учителя [5]. В младшем школьном возрасте нравственные чувства характеризуются тем, что ребенок не всегда достаточно отчетливо осознает и понимает нравственный принцип, по которому следует действовать, но вместе с тем его непосредственное переживание подсказывает ему, что является хорошим, а что плохим. Поэтому, совершая недозволенные поступки, он испытывает обычно переживания стыда, раскаяния и иногда страха.

На протяжении младшего школьного возраста происходят не только серьезные сдвиги в интересах ребенка, в его доминирующих чувствах, в объектах, которые его занимают и волнуют, но и в волевой сфере (К.П. Победоносцев, Л.И. Божович, А.В. Веденов, В.А. Иванников, В.А. Крутецкий). В учебной деятельности и в коллективе сверстников у младшего школьника впервые очередь формируются такие волевые черты характера, как самостоятельность, уверенность в своих силах, настойчивость, выдержка.

Важное волевое качество младшего школьника – сдержанность. Проявляется эта черта сначала в умении подчиняться требованиям взрослых. Многие учащиеся уже могут самостоятельно готовить уроки, сдерживая желания поиграть, почитать, не отвлекаясь на посторонние дела.

Однако у младшего школьника наблюдается и противоположная сдержанности отрицательная черта характера – импульсивность. Импульсивность как результат повышенной эмоциональности в этом возрасте проявляется в быстром отвлечении внимания на яркие неожиданные раздражители, на все, что своей новизной захватывает ребенка.

Согласно Е.И. Игнатьеву и В.И. Селиванову, наиболее импульсивны в своем поведении мальчики, девочки же более сдержанны. Исследователи объясняют это особым положением последних в семье, где они выполняют ряд домашних поручений по организации быта и имеют больше ограничений, что способствует воспитанию у них сдержанности.

У младших школьников в определенной мере развита и самостоятельность. Нарастающее стремление к самостоятельности и развитие самосознания нередко толкают школьников младших классов на намеренное неподчинение общим правилам. Такое поведение они считают проявлением своей взрослости и независимости. Нельзя не отметить и проявление уже в 3-м классе высокого уровня такого волевого качества, как решительность, которая в определенной мере может быть связана с достаточно высокой импульсивностью.

Настойчивость, как важнейшая черта характера, особенно обнаруживается, в III классе. Благодаря ей учащиеся добиваются значительных успехов [6].

В младшем школьном возрасте в волевых поступках большую роль играют чувства, которые нередко становятся мотивами поведения [7]. Развитие воли и чувств на этом этапе проходит в постоянном взаимодействии. Так, например, бурное развитие нравственных чувств под влиянием школьного коллектива (чувства долга, товарищества и др.) становится к III классу мотивом волевых поступков учащихся. Сначала эти эмоциональные побуждения определяются личными мотивами. Ученик I–II класса на вопрос, почему он не пошел гулять, отвечает так: «Мама будет ругаться», «Боюсь, завтра «двойку» получу», «Интересный рассказ читал» и т. д. К III классу чувства становятся более социальными: «Надо выучить урок, а то схвачу «двойку», класс подведу».

Таким образом, следует отметить, что эмоционально-волевая сфера личности – это целостный механизм, в котором эмоциональная и волевая регуляция взаимообусловлены. Эмоциональная сфера младших школьников

характеризується високою впечатливістю, возбудимістю, виразністю, гнучкістю, отзывчивістю на все яскраве, нове, необычне, а також формуванням моральних почуттів. В молодшому шкільному віці формуються такі волевые якості, як самостійність, впевненість в своїх силах, наполегливість, витривалість, стриманість. Однак регуляція волевых дій ще недостатньо розвита.

Література:

1. Мухина, В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. – М.: Академия, 2000. – 456 с.
2. Психология эмоций. Тексты / под ред. В.К. Вильямова, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
3. Яковсон, П.М. Эмоциональная жизнь школьника / П.М. Яковсон. – М.: Просвещение, 1986. – 108 с.
4. Ильин, Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2001. – 752 с.
5. Минаева, В.М. Развитие эмоций дошкольников и младших школьников / В.М. Минаева. – М.: АРКТИ, 2009. – 48 с.
6. Кряжева, Н.Л. Мир детских эмоций / Н.Л. Кряжева. – М.: Академия развития, 2000. – 160 с.
7. Слободяник, Н.П. Формирование эмоционально-волевой регуляции в детском возрасте / Н.П. Слободяник. – М.: АЙРИС, 2004. – 176 с.
8. Иванников, В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М.: Просвещение, 1991. – 140 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

Альона Галичанська
(Чернівці, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖПОКОЛІННОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

Наявність великого обсягу дослідницької літератури і різноманіття існуючих підходів до розгляду міжпоколінних взаємодій свідчить про актуальність даної проблематики, з одного боку, і відсутності завершеної методологічної основи досліджуваної теми, з іншого.

В сучасній літературі з проблем взаємостосунків поколінь переважають два погляди. Одні автори обґрунтовують ідею глобального загального розриву між поколіннями, який постійно збільшується (М. Мід) [4]. Інші підкреслюють маятниковий характер міжпоколінних взаємостосунків (періоди конфліктів чергують з періодами спадкоємності (Х. Ортега-Гассет), [5]. Історичному аспекту розвитку взаємин між поколіннями присвячені роботи А. Афанасьєвої, М. Мід, А. Толстик. За останні десятиріччя з'явилась значна кількість досліджень, в центрі уваги яких був "конфлікт поколінь", "розрив поколінь" (Т. Андрєєва, М. Вдовина, Л. Регуш, Л. Торнстон). Так, Л. Торнстон вважав, що «міжпоколінний конфлікт» є універсальною темою людської історії, він ґрунтується на початкових рисах людської природи і є, можливо, навіть більш важливою рушійною силою історії, ніж класова боротьба [6]. Тоді як психоаналітики вважають, що в основі конфлікту поколінь лежить одвічне суперництво між батьком і сином (Едіпів комплекс), матері і дочки (комплекс Електри). Хлопець не просто змагається з батьком, але і відкидає його як зразок, відмовляється від свого соціокультурного спадку [7]. Представники авангардизму вбачають в молодіжній контркультурі єдино надійну, ефективну, радикальну опозицію відносно всього застійного, консервативного в суспільстві. Всі ці пояснення ества конфлікту поколінь, а також суб'єктивні оцінки молоді, яка схильна перебільшувати ступінь своїх відмінностей від старших, повинні бути доповнені аналізом об'єктивно існуючих відмінностей та їх причин.

Серед механізмів, які позитивно впливають на міжпоколінну взаємодію у сім'ї варто виокремити толерантність, як складову готовності до міжпоколінної взаємодії. Торкнувшись поняття «толерантність» звернемо увагу на те, що толерантність підлітка і толерантність дорослої людини, на думку В. Зінченка, мають принципово різне психологічне значення [3]. Якщо для дорослої людини є чітке уявлення, що толерантність – це добре, а інтолерантність – це погано, для підлітка не існує такої чіткої градації, оскільки підлітки орієнтовані на умовну класифікацію людей на «своїх» та «чужих».

Також в руслі дослідження толерантності варто звернути увагу на ідеї О. Гриви, С. Жукової, Є. Петрової, Л. Семенюк, В. Собкіна. О. Грива, враховуючи різні особливості сприймання терміну «толерантність» розглядає толерантність як активну, сенсоутворюючу позицію, яка проявляється в поведінці та діяльності у повазі й визнанні рівності, відмові від домінування і насильства, визнанні багатомірності і різноманіття людської культури, норм, вірувань та відмова від зведення цього різноманіття до однієї точки зору [1]. Поняття толерантності, як якості особистості є досить умовним. Доречніше говорити про певну спрямованість особистості – толерантну та інтолерантну. Так, більшість дослідників даного напрямку, таких як: С. Жукова, Є. Петрова, виокремлюють критерії толерантності [2]. Проаналізувавши критерії, можна більш чітко визначити задачі формування толерантності особистості.

Спираючись на класифікацію О. Гриви [1] щодо розуміння толерантності – інтолерантності виокремимо аспекти формування толерантності. Аксіологічна складова: цінність особистості і культури в межах передачі традицій та засвоєного досвіду як соціального феномену; паритетні, взаємоповажливі відносини між представниками різних поколінь в сім'ї; соціальна відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, деструктивних сценаріїв, руйнівних традицій, упереджень; подолання негативізму, тривожності, упередженості, агресії в межах понятійного апарату підлітків. Інструментальна складова: паритетне спілкування із представниками інших поколінь; відкритість до контакту та взаємодії із представниками інших поколінь, вміння здійснювати комунікацію на основі поваги; діяти в умовах полікультурного світу, в умовах гетерогенних груп; толерантно мислити при взаємодії із дорослими, здійснювати саморегуляцію. Якісна складова: терпіння; відсутність тривожності; емпатійність; критичність мислення; соціальна гнучкість; соціальна перцепція; емоційна стабільність; самостійність [1].

В процесі формування толерантності міжпоколінної взаємодії у підлітків варто розглянути як сенсоутворюючі наступні критерії: толерантність у сприйманні традицій, норм і правил при передачі їх від представників старших поколінь; толерантність у самостійному творенні та готовність до співпраці; Оскільки ми вже

зазначали, що поняття толерантності – інтолерантності досить умовне і не в повній мірі відображає особливості формування особистості підлітка й виокремлюється в умовах соціальної взаємодії ми виділимо характеристики толерантної та інтолерантної особистості і подамо їх у таблиці. Див табл. 1.

Таблиця 1.

Характеристики толерантної та інтолерантної особистості підлітка	
Толерантна особистість	Інтолерантна особистість
Когнітивна складова	
Підліток повинен знати: – історію та культуру країни та регіону, основи релігійних знань; – гендерні, вікові, соціальні відмінності; – процеси, характерні для сучасності: глобалізація, кризовість.	Знання відсутні або поверхневі, обмежений рівень конкретизації уявлень, проявляється небажання засвоювати нову інформацію.
Аксіологічна складова	
Підліток повинен мати ціннісні установки на: – цінність особистості в межах самобутності традицій; – паритетні поважливі стосунки із представниками інших поколінь; – соціальну відповідальність; – подолання стереотипів, упереджень, агресії щодо проявів неоднаковості.	Установки або повністю відсутні, або розвинені недостатньо, однобоко і не враховують прав представників інших поколінь.
Інструментальна складова	
Підліток повинен вміти: – відкрито, неупереджено вступати в контакт із представниками інших поколінь; – паритетно спілкуватись із представниками старших поколінь; – толерантно мислити при взаємодії із дорослими, здійснювати саморегуляцію.	Вміння або відсутні, або сформовані на недостатньому рівні, наявні комунікативні бар'єри та упередження у взаємодії.
Якісна складова	
Підліток повинен мати достатньо сформованими наступні якості: врівноваженість; терплячість; емпатійність; критичність мислення; соціальна гнучкість при відсутності повної конформності; соціальна перцептивність; емоційна стабільність; самостійність;	Якості або повністю відсутні, або розвинені недостатньо, або наявність певних установок блокує прояв даних якостей.

Таким чином, аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних умінь, ми дійшли висновку, що критеріями толерантності є такі інтегративні характеристики особистості як: терпимість; емпатійність; комунікативність; емоційна стабільність; соціальна активність; достатній рівень освіти та культури; достатній рівень розвитку мислення. Міжпоколінну підліткову толерантність розуміємо, як активне ставлення сформоване на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини в межах міжпоколінної взаємодії.

Література:

- Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: [монографія] / Ольга Анатоліївна Грива. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2005 – 228 с.
- Жукова С.А. Культура межпоколенних взаимоотношений / С.А. Жукова // Культура, власть, идентичность: новые подходы в социальных науках. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой. Саратов: Издательско-коммерческое предприятие "Волжский сад", 1999. – 344 с.
- Зинченко В. П. Толерантность к неопределенности: новость или психологическая традиция? / В. П. Зинченко // Вопросы психологии – 2007. – № 6. – С. 3 – 20.
- Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М. Мид – М.: Наука, 1988. – 429 с.
- Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет / под ред. Г.М. Фридлендера; В.Е.Барно. – М.: Искусство, 1991. – 558с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / В. Франкл; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е.В. Эйсмана / общ.ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с. (ТОРНСТОН)
- Edward Erwin. Electra Complex // The Freud Encyclopedia: Theory, Therapy, and Culture / Edward Erwin. – New-York: Routledge, 2002. – С. 174.

Надежда Егiazарова
(Гомель, Беларусь)

УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ВОСПРИЯТИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Восприятие является ведущим познавательным процессом в дошкольном возрасте. Сущность этого процесса заключается в обеспечении получения и первичной переработки информации из внешнего мира: узнавании и различении отдельных свойств предметов, самих предметов, их особенностей и назначения. Значение восприятия в жизни дошкольника очень велико, так как оно связано со всем комплексом человеческих ощущений и

является неотъемлемой частью психики. Без целенаправленного, планомерного развития восприятия невозможно создать фундамент для дальнейшего развития мышления, памяти, внимания, воображения. Поэтому важно изучать и развивать процесс восприятия ребенка для дальнейшего, полноценного развития, формирования его личности и интеллекта.

Развитие восприятия характеризуется как «одно из направлений умственного развития ребенка: формирование новых, ранее не существовавших у него, а также совершенствование имевшихся ранее перцептивных процессов. Процессы восприятия проходят сложный путь развития, особенно в первые годы жизни ребенка. Усложняется и совершенствуется операциональная сторона перцептивных процессов – способы ознакомления с окружающим становятся более адекватными задачам, стоящим перед ребенком» [1, с. 88].

Исследованием проблемы развития восприятия дошкольников занимались З.М. Богуславская, Л.А. Венгер, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, М.И. Лисина, А.Г. Рузская и другие.

А.В. Запорожец [2] выдвинул теорию развития детского восприятия путем формирования и совершенствования перцептивных действий, в основе которой лежит подход к процессам восприятия как к системе выполняемых человеком специфических перцептивных действий, направленных на обследование предметов и явлений действительности, выявление и фиксацию их внешних свойств и отношений. Развитие восприятия у ребенка заключается в последовательном овладении все более сложными перцептивными действиями, причем овладение каждым новым типом в соответствии с общими закономерностями формирования ориентировочных действий проходит ряд этапов. А.В. Запорожец указывал, что ребенок развивается под влиянием воспитания и обучения, в ходе которого он усваивает общественный опыт, накопленный предшествующими поколениями. Ему передаются систематизированные образцы различных свойств и отношений предметов (сенсорные эталоны), являющимися общепринятыми образцами при восприятии различных свойств предметов. При восприятии формы такими эталонами являются геометрические фигуры, при восприятии цвета – решетка цветов спектра с их вариациями по светлоте и насыщенности, при восприятии величины – градации различий между однородными предметами разного размера и единицы метрической системы мер. Перцептивные действия заключаются в сопоставлении воспринимаемых свойств с эталонами.

Л.А. Венгер [3], развивая идеи А.В. Запорожца, на основании результатов цикла исследований выделил основные этапы развития восприятия: этап сенсомоторных предэталонов (до 1,5 лет), этап предметных предэталонов (до 3 лет), этап сенсорных эталонов (до 4-5 лет) и этап системы сенсорных эталонов (с 5 лет).

По мнению А.В. Запорожца и Л.А. Венгера, важным условием развития восприятия в дошкольном возрасте является освоение ребенком сенсорных эталонов и их систем, а также овладение перцептивными действиями, которые выполняются с их помощью. На основе предэталонов ребенок реализует операцию идентификации, опознания предмета. С помощью сенсорных эталонов выполняются такие операции, как отнесение к эталону, перцептивная сериация и перцептивное моделирование. Действие отнесения к эталону позволяет рассматривать объект, отвлекаясь от его несущественных свойств, и определять его наиболее важные перцептивные характеристики, такие как форма, величина или цвет. Операция перцептивной сериации позволяет упорядочить объекты по нарастанию или убыванию какого-либо свойства (например, по величине, по интенсивности цвета). Операция перцептивного моделирования воссоздает образ объекта из сенсорных эталонов как элементов этого образа. По мере освоения систем сенсорных эталонов у ребенка развиваются такие свойства восприятия, как константность формы и величины. Таким образом, у ребенка складываются три основных вида действия восприятия: идентификации, отнесения к эталону и моделирующие действия.

Развитие ребенка осуществляется в процессе различных деятельностей, ведущей среди которых является игра (В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин). По мнению А.Н. Леонтьева [4], важное условие для развития восприятия в дошкольном возрасте имеет игра. В игре дети дифференцируют различные свойства предметов – их цвет, форму, величину, вес, а так как все это связывается с действиями и движениями детей, то тем самым в игре создаются благоприятные условия для взаимодействия различных анализаторов и для создания многостороннего представления о предметах. В процессе игры, рисования и выполнения других заданий дети приучаются самостоятельно ставить перед собой задачу наблюдения. Тем самым уже в старшем дошкольном возрасте восприятие становится более организованным и управляемым.

Огромное значение в развитии восприятия имеют дидактические игры. Как отмечал А.Н. Леонтьев, дидактические игры относятся к «рубежным играм», представляя собой переходную форму к той неигровой деятельности, которую они подготавливают. Они способствуют развитию познавательной деятельности, интеллектуальных операций, представляющих собой основу обучения. Для развития восприятия используются, прежде всего, игры, моделирующие свойства предметов и явлений, их связи и отношения.

Важным условием для развития восприятия дошкольника является включение его в такие продуктивные виды деятельности, как аппликация, рисование, лепка и конструирование. По данным исследований Л.А. Венгера, Т.В. Лаврентьевой, С.Н. Труновой, В.П. Сохиной, именно в контексте продуктивных видов деятельности у ребенка начинают формироваться сенсорные эталоны. Сначала появляются эталоны формы и величины, а затем цвета. Такая последовательность появления эталонов объясняется тем, что для выполнения продуктивных действий в первую очередь имеет значение форма или величина предметов и только в дальнейшем их цвет. Продуктивная деятельность не только создает благоприятные условия для развития восприятия, но и вызывает потребность в овладении формой, цветом, пространственными ориентировками.

Включение ребенка в доступные ему виды деятельности способствует ускоренному развитию восприятия, но если эта активность не организована целесообразно и не направлена специально на развитие восприятия, то процесс будет формироваться стихийно и к концу дошкольного периода может быть не организован в систему, иметь пробелы в представлениях ребенка о ряде свойств предметов (Л.А. Венгер, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, Н.Н. Поддьяков, Н.П. Сакулина, С.Б. Ткаченко).

Умение рассматривать, воспринимать и сравнивать предметы, явления формируются у детей лишь при ясном понимании цели (Н.Н. Поддьяков, Н.П. Сакулина). Поэтому, обучая дошкольников восприятию различных предметов и явлений, необходимо четко объяснять детям смысл их действий, побуждать к использованию своих представлений в практической деятельности.

Развитие восприятия следует осуществлять внутри содержательных видов деятельности: манипуляция с предметами, бытовой, трудовой, конструктивной, изобразительной, музыкальной, игровой деятельностью. Именно в этих условиях у детей наиболее успешно формируется навыки обобщенной ориентировочной деятельности, идет

овладение эталонами. Согласно А.В. Запорожцу [2], благодаря этим «единицам измерения» дошкольник учится соотносить с ними любое воспринятое качество, давать ему определение, полнее и глубже познает различные свойства конкретных предметов, его восприятие приобретает целенаправленный и организованный характер. По мнению Л.А. Венгера [3], усвоить сенсорный эталон – это еще не значит научиться правильно называть то или иное свойство. Необходимо иметь четкие представления о разновидностях каждого свойства и, главное, уметь пользоваться такими представлениями для анализа и выделения свойств самых различных предметов в самых различных ситуациях. Иначе говоря, усвоение сенсорных эталонов – это использование их в качестве «единиц измерения» при оценке свойств предметов.

Н.Н. Поддьяков подчеркивал необходимость специального обучения по определенной системе для приобретения умения воспринимать предметы, анализировать их, сравнивать и обобщать. Им были выделены основные приемы для разных видов обследования: восприятия целостного облика предмета, вычленение основных частей этого предмета и определение их свойств (форма, величина, цвет), определение пространственных взаимоотношений частей относительно друг друга (выше, ниже, слева, справа), выделение более мелких частей предмета и установление их пространственного расположения по отношению к основным частям, повторное целостное восприятие предмета [5]. Овладение таким обобщенным способом обследования предметов – одно из условий развития восприятия ребенка.

Исследования С.Б. Ткаченко [6] и Н.Ш. Корашвили [7] также подтверждают, что главным условием развития восприятия дошкольников является обучение детей основным действиям и правилам восприятия, то есть овладение перцептивными действиями и обследовательскими.

Для развития восприятия необходимо вовлечение детей в различные виды деятельности, создание условий для самостоятельного применения дошкольниками полученных знаний и умений для анализа окружающей действительности. Непосредственная связь восприятий с действиями – характерная особенность и необходимое условие развития восприятия у детей.

Существенную роль в развитии восприятия дошкольников играет включение в этот процесс речи (Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, А.А. Люблинская, Н.М. Швачкин). Овладевая речью, дети правильно передают воспринимаемое. Она помогает осмыслить важнейшие качества предметов как единое целое. Усваивая названия предметов и их отдельных частей, дети учатся обобщать и дифференцировать предметы по наиболее важным признакам; при восприятии нового предмета дают ему наименование в соответствии со своим прошлым опытом, относят к определенной категории сходных объектов.

Таким образом, развитие восприятия в дошкольном возрасте – это сложный, многоаспектный процесс, который проходит под влиянием игровой и специально организованной деятельности, преимущественно продуктивной, в процессе которой ребенок приобретает сенсорный опыт, приобщается к сенсорной культуре, созданной человечеством. В результате ребенок усваивает известную систему общепринятых сенсорных эталонов, которую использует затем в своей перцептивной деятельности, анализируя действительность и отражая ее в синтетических сенсорных образах. Условиями развития восприятия дошкольников являются: усвоение ребенком сенсорных эталонов и их систем; овладение перцептивными действиями; приемами наложения, прикладывания, измерения при сравнении предметов; способами обобщенного обследования предметов; включение речи в процесс восприятия дошкольником окружающего мира: создание установок и формирование гипотез о воспринимаемых явлениях, фиксация внимания ребенка на определенных объектах и признаках, придание обобщенного, категориального и осмысленного характера; наличие мотивации, установки на восприятие нужного материала; наличие развивающей предметно-игровой среды, предусматривающей поощрение самостоятельной деятельности; включение дошкольников в специально организованную деятельность восприятия на основе дидактических игр и продуктивных видов деятельности детей.

Литература:

- 1 Психология развития. Словарь / под ред. А.Л. Венгера // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: в 6 т. / ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 176 с.
- 2 Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2 т. / А.В. Запорожец; под ред. В.В. Давыдова, В.П.Зинченко. – М.: Педагогика, 1986. – Т.1: Психическое развитие ребенка. – 320 с.
- 3 Венгер Л.А. Восприятие и обучение (дошкольный возраст) / Л.А. Венгер. – М.: Просвещение, 1989. – 369 с.
- 4 Леонтьев А.Н. Избранные психологические труды: в 2 т. / А.Н. Леонтьев; под ред. В.В. Давыдова, В.П.Зинченко, А.А. Леонтьева, А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1986. – Т.1. – 392 с.
- 5 Поддьяков Н.Н. Сенсорное воспитание в детском саду / Н.Н. Поддьяков, В.Н. Аванесова. – М.: Просвещение, 1981. – 192 с.
- 6 Ткаченко С.Б. Особенности перцептивных действий у детей 5–7 лет в условиях дидактических и компьютерных игр: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 [Электронный ресурс] / С.Б. Ткаченко. – М., 2010. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/> – Дата обращения: 01.12.2014.
- 7 Корашвили Н.Ш. Влияние особенностей зрительного восприятия на овладение графической деятельностью детьми старшего дошкольного и младшего школьного возраста: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 [Электронный ресурс] / Н.Ш. Корашвили. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/> – Дата обращения: 01.12.2014.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

Наргиса Икрамова
(Фергана, Узбекистан)

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ АГРЕССИИ

«Если ты придешь, завтра в школу, то мы тебя уьем». Такую угрозу услышала по телефону одна учащаяся из Канады по имени Кристин. «Я вовсе не из слабонервных людей, но меня довели до того, что я не хотела ходить в школу. У меня болел желудок, а по утрам после завтрака меня рвало». Вспоминает Хироми,

девушка из Японии, как ее притесняли в школе. Над вами когда-нибудь издевались? Большинство из нас сталкивалось с подобным проявлением агрессии – в школе, на работе или даже дома, где злоупотребление властью сегодня происходит все чаще. Агрессоры и их жертвы могут принадлежать к любому полу, иметь разное социальное происхождение и жить в какой угодно стране. Что понимается под агрессией, или травлей? Это не просто угрозы или стремление нанести телесное повреждение. Обычно она представляет собой целый ряд мелких инцидентов, происходящих на протяжении какого-то времени, а не только один или несколько. Психолог Дан Олвеус, одним из первых начавший систематическое изучение проблемы агрессии, назвал следующие отличительные особенности поведения агрессоров: они действуют умышленно и имеют явное превосходство в силе. Одного исчерпывающего определения этому явлению, пожалуй, не дашь, но его описывают как «умышленное и целенаправленное стремление причинить кому-либо неприятности и вызвать у него/ нее стресс». Причиной стресса бывает не только реальная ситуация, но и страх перед тем, что может произойти. Агрессор прибегает к таким средствам воздействия, как злые насмешки, постоянная критика, оскорбления, сплетни и необоснованные требования. Приведем виды агрессии:

- **Физическая агрессия.** Агрессор открыто изливает злобу, ударяя, толкая человека, избранного в качестве жертвы, или причиняя ущерб его имуществу.

- **Вербальная агрессия.** Агрессор терроризирует свою жертву с помощью слов, оскорбляя ее или изводя грубыми насмешками.

- **Дискредитация.** Она выражается в злобных сплетнях о человеке, избранном в качестве жертвы. К данной тактике чаще прибегают женщины.

- **Ответная агрессия.** Порой агрессорами становятся жертвы агрессии. Однако это может лишь объяснить, но никак не оправдать их поведение.

Что заставляет ребенка обижать других? Если над вами когда-нибудь издевались, вы, возможно, скажете: «До причин мне нет дела! Такое поведение нельзя оправдать ничем», – и отчасти вы будете правы. Но искать причину или оправдание – далеко не одно и то же. Причины, в силу которых ребенок становится агрессором, *не оправдывают*, но *объясняют* его поведение. А это помогает сохранять необходимое благоразумие. Почему это важно?

Древняя мудрость гласит: «Благоразумие делает человека медленным на гнев». Гнев на того, кто проявляет агрессию, может ослеплять, переполняя сердце негодованием и даже ненавистью. Но понимание причин подобного поведения сделает нас благоразумными и поможет сдерживать свой гнев. Тогда нам легче будет рассуждать здраво, и принимать соответствующие меры. Рассмотрим некоторые факторы, порождающие агрессию.

Корни агрессии. Зачастую те, кто ведет себя агрессивно, в детстве – в период формирования их личности – были обделены вниманием родителей или видели их плохой пример. Многие агрессоры растут в семьях, члены которых относятся друг к другу холодно и безучастно или учат детей решать проблемы с помощью ругани и насилия. Порой дети, выросшие в такой атмосфере, не видят ничего предосудительного в том, чтобы ударить или унижить кого-то, и считают такое поведение вполне нормальным. Одна 16-летняя девушка, над которой издевался отчим, а также сверстники в школе, рассказывает, что в 7-м классе сама стала вести себя агрессивно. Она признается: «Во мне говорил накопившийся гнев, и я никому не давала прохода. Душевные раны постоянно напоминают о себе. Когда тебе больно, хочется, чтобы ту же боль ощутили и другие». Хотя девочки физическому насилию предпочитают другие виды агрессии, в большинстве случаев ими движет именно гнев.

Во многих школах бок обок учатся дети самого разного происхождения и воспитания. К сожалению, некоторые из них ведут себя агрессивно, поскольку дома усвоили: запугивание и издевательство – лучший способ добиться своего. И такие методы, увы, очень часто срабатывают. Шелли Хамел, заместитель декана по учебной части в университете Британской Колумбии (Канада), изучала поведение детей на протяжении двадцати лет. Она говорит: «Есть дети, которые ищут способа добиваться своего, и, как ни печально, весьма эффективным средством достижения цели оказывается агрессия. Они получают желаемое – власть, признание и внимание». Еще один фактор, способствующий распространению агрессии, – отсутствие присмотра. Многие дети, страдающие от жестокости сверстников, чувствуют, что защиты им ждать не от кого. И в большинстве случаев так оно и есть. Психолог Дебра Пеплер, занимающегося проблемами насилия и разрешения конфликтов, внимательно наблюдала за поведением учащихся в школе и обнаружила, что учителя замечают и пресекают проявления агрессии лишь примерно в 4 процентах случаев. Вмешательство же взрослых, по мнению Пеплер, крайне необходимо. Она говорит: «Дети неспособны сами разрешить эту проблему, поскольку встает вопрос о лидерстве, а каждый раз, когда агрессор кого-то терроризирует, его авторитет укрепляется». Многие жертвы, опасаясь мести задиры, ничего не говорят учителям. Но опрос показал, что, когда учитель всерьез берется за проблему, расплата ожидает всего 2 процента жертв и задиры оставляют в покое около 40 процентов «пострадавших». Профессор Йоджи Морита из университета в Осаке заметил: «Я совершенно убежден, что задира можно остановить, если жертвы будут жаловаться учителям, а учителя – как следует заниматься вопросом». Но почему о проявлениях агрессии нередко умалчивают? Потому что ее жертвы убеждены: если они кому-то пожалуются, их положение только ухудшится. В результате школьные годы у многих наполнены постоянной тревогой и ощущением опасности. К чему это приводит?

Физический и моральный ущерб. Как сообщает Национальная ассоциация школьных психологов, ежедневно более 160 000 школьников пропускают занятия, чтобы не стать жертвой агрессии. Иногда те, кто ей подвергается, перестают рассказывать что-либо о школе или о каком-то отдельном учебном предмете. Порой они опаздывают в школу, пропускают уроки или даже ищут предлог, чтобы вообще не пойти на занятия. Как определить, что ребенка терроризируют? Например, он может стать угрюмым, раздражительным, неуверенным в себе, выглядеть поникшим и замкнутым. Он может вести себя грубо с домашними или со сверстниками и друзьями. Проявление агрессии негативно сказывается даже на тех, кто лишь наблюдает за происходящим со стороны. У наблюдателя может появиться панический страх, и это снижает способность к обучению. В одном журнале, посвященном вопросам педиатрии, говорится: «Для жертв психотеррора и для общества в целом самое опасное его последствие – это насилие, в том числе самоубийство и убийство. Чувство собственного бессилия юные жертвы агрессии переживают порой настолько остро, что некоторые из них в ответ на жестокость пытаются убить себя или обидчика».

Профессор Торонтского университета Эд Адлаф, занимающийся проблемами здравоохранения, выражает обеспокоенность по поводу того, что «агрессорам и их жертвам в большей мере угрожают эмоциональные

проблемы и сейчас, и в будущем». В Онтарио было опрошено свыше 225 000 школьников. Оказалось, что приблизительно третья или четвертая их часть принадлежит к числу агрессоров или их жертв. Примерно каждый десятый из опрошенных детей всерьез задумывался о самоубийстве. Постоянные притеснения могут разрушить в человеке веру в свои силы, серьезно повредить здоровью и даже карьере. Жертвы психотеррора подвержены головным болям, бессоннице, тревожным состояниям и депрессии. У некоторых из них развивается посттравматический стресс. Если объект физического насилия обычно вызывает к себе сочувствие, то к жертве морального насилия так относятся далеко не всегда. Вред от последнего не столь очевиден. Поэтому, вместо того чтобы сочувствовать человеку, которого терроризируют, друзья и близкие порой пропускают его жалобы мимо ушей.

На самих агрессоров их образ действий тоже оказывает негативное влияние. Если их поведение не корректировали в детстве, они, став взрослыми, станут терроризировать и сотрудников на работе. Согласно некоторым исследованиям, у тех, кто в детстве притеснял других, эта модель поведения закрепилась и сохранилась и во взрослом возрасте. Кроме того, они чаще остальных совершают преступления.

Основная причина, по которой люди в Испании отсутствуют на работе,—это «психологическое давление», как сообщается в отчете, опубликованном в издании «Паис Семаналь». Более двух миллионов испанцев терпят на работе непрекращающиеся издевательства со стороны сослуживцев. Психолог Иньяки Пиньюэл отметил, что объектами травли обычно становятся хорошие работники, которые пробуждают зависть в своих коллегах. Такого человека начинают притеснять, всячески тормозя его работу, не разговаривая с ним и вообще не замечая его присутствия, постоянно критикуя его или распространяя о нем ложные слухи, что плохо сказывается на чувстве собственного достоинства человека. «Подсчитано, что с травлей на работе связано каждое пятое самоубийство в Европе»,—говорится в отчете. Что же можно предпринять? В «Паис Семаналь» даются такие советы: «Не держите то, как с вами обращаются, в секрете. Подумайте, кто мог бы подтвердить ваши слова. Расскажите все начальству. Не обвиняйте во всем себя. В крайнем случае, поменяйте отдел или уйдите на другую работу».

Нездоровый климат на работе оборачивается немалыми убытками для предпринимателей. Язвительный начальник или сотрудник со склочным характером —независимо от пола —могут держать кого-то под пристальным вниманием, придираясь к мелочам, и постоянно отпускать в его адрес критические замечания, зачастую унижая его перед другими. Такого рода агрессоры редко признаются в своей бестактности или извиняются за свое поведение. Часто своими жертвами они избирают способных, добросовестных работников, пользующихся симпатией окружающих. Те, кто подвергается издевательствам, начинают работать хуже. Подобная ситуация отражается и на производительности труда других сотрудников. Иногда они становятся менее преданными своим работодателям и трудятся уже не так добросовестно. Согласно одному сообщению, моральное давление оборачивается для промышленности Великобритании убытками примерно в три миллиарда евро в год. К тому же, как известно, данное явление служит причиной более 30 процентов заболеваний, связанных со стрессом.

Под ударом —отношения в семье. От агрессии на работе нередко страдают мир и спокойствие в семьях. У притесняемого человека может возникать неосознанное желание причинять боль своим домашним. Или же кто-то из членов его семьи может избрать не лучший способ защитить его —отомстить обидчику. Но иногда супруг или супруга терпящего преследование во всем винит его самого. А когда травля не прекращается долгое время, защитник порой теряет терпение, даже если обычно готов к сочувствию и поддержке. Если такая ситуация тянется не один год, брак может оказаться под угрозой. В некоторых случаях моральное давление приводит к потере работы и заработка, раздельному жительству супругов или разводу и даже к самоубийству. От 50 до 70 процентов австралийцев, подвергающихся агрессии на работе, отметили ее негативное влияние на отношения с близкими —с тем, с кем они состоят в гражданском или законном браке, а также с другими членами семьи.

Проблема агрессивного поведения актуальна во всем мире, и это очевидно. Вопрос в том, возможно ли каким-то образом бороться с этим явлением и искоренить его?

Как положить конец агрессии. Многие дети вскоре переходят от мультфильмов к видеоиграм, в которых, чтобы победить, нужно перестрелять или взорвать противников. Кто-то возразит: «Но ведь это всего лишь игра». Однако, играя в жестокие видеоигры дома или в компьютерном клубе, ребенок с головой погружается в насилие, которое формирует его мышление и поведение.

Исследовав поведение 600 молодых любителей видеоигр, Брент Стаффорд из университета Саймона Фрейзера (Канада, провинция Британская Колумбия) пришел к выводу, что многие игры «прививают нашим детям любовь к насилию». В журнале «Маклинз» сообщается: «Некоторые заядлые игроки, предпочитающие игры с самыми жестокими и реалистичными сюжетами, „убивают“ по 1 000 „монстров“ (персонажей на экране) за один вечер, часто в очень откровенных сценах кровопролитий». Исследование показало, в какой степени жестокие видеоигры призваны влиять на чувства игрока и «погружать молодые умы в иные миры, которые делают молодежь равнодушной к насилию и даже убийству». Индустрия видеоигр, оборот которой составляет 17 миллиардов долларов в год, «больше, чем кино — и телевизионная индустрия вместе взятые». Стаффорд призывает родителей интересоваться, в какие игры играют их дети, и обращать внимание на любые признаки появления пристрастия к ним.

Действительно многие родители не вникают в содержание видеоигр для подростков. К примеру, смысл одной игры заключается в том, чтобы попытаться противника, смысл другой игры —в том, чтобы наезжать на пешеходов. В одной игре из числа тех, что в последнее время пользуются наибольшим успехом, показаны десять отвратительных способов того, как мучить женщин». Значит, родители должны делать «тщательную проверку» видеоигр, в которые играют их дети, чтобы обнаружить «завуалированную жестокость» в этих играх. Бездумно покупать все, что дети ни попросят, становится опасней и опасней.

«Агрессии учатся, а от всего, чему научился, можно и отучиться» —сказал Салли Мерфи. В помощи нуждаются как агрессоры, так и их жертвы. Агрессорам надо научиться по-новому, контактировать с людьми. А жертвам агрессии важно освоить некоторые практические методы защиты от агрессоров.

Часто агрессор не умеет строить нормальные отношения с окружающими и не понимает чувств тех, кого запугивает. Его поведение нужно постоянно контролировать и учить его правильно обращаться с людьми. В книге «Дать отпор агрессору» говорится: «Если агрессоры не усваивают и не принимают новые модели поведения, они всю жизнь будут кого-то притеснять. Их жертвами могут стать спутник жизни, дети или подчиненные».

Помощь агрессорам. Чтобы дети не стали агрессорами, важно с ранних лет прививать им умение сопереживать. В некоторых странах педагоги применяют новый метод воспитания —так называемое обучение

сочувствию. Цель метода – с пятилетнего возраста учить детей считаться с чувствами окружающих и относиться к ним по-доброму. Хотя статистических данных о долговременном влиянии такого метода пока мало, первые результаты показывают: те, к кому он применялся, менее агрессивны, чем остальные. Родителям не стоит рассчитывать на то, что такое воспитание их детям предоставят педагоги. Если родители не хотят, чтобы их ребенок был склонен к агрессии, нужно объяснять ему на словах и показывать на деле, как уважать других и считаться с ними. Что поможет в этом? Золотое правило: «Во всем, как хотите, чтобы люди поступали с вами, так и вы поступайте с ними». Чтобы дети усвоили это «золотое правило» и охотно ему следовали, родителям важно самим подавать детям хороший пример и проявлять настойчивость, – словом, от родителей потребуются немало усилий, в особенности потому, что детям свойствен эгоизм. Но старания не пропадут даром. Если они привьют детям доброту и чуткость, тогда им будет отвратительна даже сама мысль о насилии.

Помощь жертвам агрессии. Жертвы агрессии, особенно юные, сталкиваются с испытанием: им надо сохранять самообладание под давлением. Притесняя кого-то, агрессор, скорее всего, старается вывести его из себя в расчете на то, что он придет в ярость или выкажет страх. Если в такой ситуации вы взорветесь или расплачетесь, не сумеете скрыть страха или сдержать обиды, – цель агрессора достигнута. И он будет снова и снова провоцировать вас на это. Как быть? Можно рассмотреть несколько советов. Хотя в первую очередь они адресованы школьникам, те же принципы могут применять и взрослые.

- **Сохраняйте спокойствие; сдерживайте гнев.** Мудрый принцип: «Перестань гневаться и оставь ярость». Потеряв самообладание, вы окажетесь во власти агрессора и можете сделать то, о чем потом пожалеете.

- **Старайтесь избавиться от желания отомстить.** Месть часто не дает желаемого результата. В любом случае она не приносит истинного удовлетворения. Одна девушка, которую в 16 лет избили пятеро подростков, говорит: «Я дала себе слово с ними расквитаться. Поэтому я позвала на помощь друзей и отомстила, двоим из тех подростков». Стало ли ей от этого легче? «Я ощутила лишь опустошенность», – признается она. После этого случая она и сама стала вести себя хуже. Всегда помните принцип: «Никому не воздавайте злом за зло».

- **Когда обстановка накаляется, поскорее уходите.** По возможности избегайте тех, кто склонен к агрессии. Можно применить принцип: «Благоразумный человек видит беду, и укрывается; а неопытный идет вперед, и наказывается».

- **Если кто-то не оставляет вас в покое, возможно, стоит поговорить с ним.** Для этого выберите момент, когда вы спокойны; говорите твердо и выдержанно, глядя ему прямо в глаза. Скажите, что вам не нравится его поведение, что это несколько не смешно, скорее оскорбительно. Сами не опускайтесь до оскорблений и не держитесь вызывающе.

- **Расскажите о проблеме кому-то из взрослых – тому, кто внимателен и заслуживает доверия.** Подробно опишите ситуацию и попросите о помощи.

- **Помните: вы ценны как личность.** Агрессор может пытаться склонить вас к мысли, что вы ничтожны и заслуживаете неуважительного обращения. Но судья вам не агрессор. Тот, кто унижает других, сам роняет свое достоинство.

Защитите своих детей. Родители с ранних лет могут учить детей правильно вести себя, когда над ними издеваются. В этом помогут ролевые игры, которые покажут, как держаться уверенно в такой ситуации. Значение имеет даже поза. Если человек стоит прямо, это создает впечатление уверенности в себе, отбивая у некоторых агрессоров охоту, приставать к нему. Важно также смотреть прямо в глаза, спокойно держать руки, говорить уверенным голосом. Родителям советуется учить детей уходить от конфликтов, избегать агрессоров и обращаться за помощью к заслуживающим доверия взрослым, например к преподавателям.

Борьба с таким явлением, как агрессия, начинается с семьи. Родители, которые уделяют время детям, терпеливо выслушивают их и относятся к ним с участием, дают детям почувствовать, что ими дорожат, их любят и поддерживают. Многие специалисты, занимающиеся вопросами воспитания и проблемами подростков, призывают родителей формировать в детях необходимую уверенность в себе. Тогда вероятность того, что их станут преследовать, значительно снизится. Но одних слов здесь недостаточно. Каждому в семье нужно научиться уважительному и чуткому отношению к другим. Поэтому нельзя допускать никаких проявлений агрессии в семье. Пусть ваш дом будет местом, где царят взаимное уважение и любовь.

Конец агрессии. Представьте, каким будет мир в будущем, когда никто никого не будет устрашать или притеснять, никто из живущих на земле людей не будет страдать от чьей-либо агрессии. Разве не утешительно знать это? Сейчас миллионы людей по всей земле учатся изживать свою прежнюю склонность к агрессии и обходиться с другими достойно и уважительно. Очень скоро результаты такого обучения станут заметными по всей земле – и проблема агрессии отойдет в прошлое.

Литература:

1. Журнал «Pediatrics in Review».
2. Книга «Дать отпор агрессору».
3. Книга мудрых принципов и советов.

Г.Г. Камалова
(Жезказган, Казахстан)

СВЯЗЬ АКЦЕНТУАЦИИ ЛИЧНОСТИ С ВЫБОРОМ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИИ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Для ответа на вопрос, связаны ли акцентуированные черты личности старшеклассников с выбором ими будущей профессии, нами были проведены следующие исследования: выявление среди контингента исследуемых лиц преобладание различных акцентуированных черт характера и в соответствии с полученными результатами разделить исследуемых на группы.

Исследование проводилось с участием учеников школы № 22 г. Жезказгана в возрасте 14-17 лет.

В результатах исследования отражены данные по 68 подросткам, исследованным с использованием 3 – х психологических методик.

Для исследования акцентуаций характера использовалась – методика аутоидентификации акцентуаций характера Э.Г. Эйдемиллера. Для отбора на различные виды профессий – опросник ДДО. Для исследования личностной направленности и склонности к выбору определенных групп профессий – методика «Опросник профессиональных предпочтений» (модификация теста Голанда)[5].

Методика аутоидентификации акцентуаций характера Э.Г. Эйдемиллера отличается от других методик выявления акцентуаций характера своей простотой выполнения и сочетанием процессов оценки и самооценки личности самим подростком. Необходимо отметить, что карточки этого теста, с учетом подросткового возраста испытуемых, в котором есть многочисленные особенности самооценки, для повышения точности методики, показывались самому подростку (самооценка), затем его классному руководителю (оценка). Кроме того, мы в процессе беседы-исследования наблюдали за подростком и оценивали его психологическое состояние. Результат по данному тесту в нашей работе – это комплексный результат оценки, самооценки и наблюдения.

2 Опросник ДДО. Методика предназначена для отбора на различные типы профессий в соответствии с классификацией типов профессий Е.А. Климova. Классификация проводится по 5 типам: 1. Человек – Техника (Ч-Т). Труд людей этой группы профессий связан с: преобразованием деталей, изделий, механизмов; обслуживанием технических объектов; восстановлением (восстановление и ремонт технического оборудования, изделий); изучением (контроль и анализ качества изделий и механизмов, испытание качества изделий). 2. Человек – Человек (Ч-Ч). Труд людей этой группы профессий связан с: воспитанием, обучением, тренировкой других людей (воспитатель, преподаватель в школах и других учебных заведениях, мастер производственного обучения, тренер по спорту и др.); медицинским обслуживанием людей и уходом за ними (врач, зубной техник, медицинская сестра); организацией людей, руководством и управлением ими (администратор, менеджер и пр.); 3. Человек – Знаковая система (Ч-З). Труд людей этой группы профессий связан с: преобразованием, расчетом, сортировкой (бухгалтер, экономист, почтальон и пр.); шифровкой, дешифровкой, распознаванием символов (стенографист, радист, лингвист, филолог, историк, математик, библиотекарь и пр.); управлением движения (диспетчер, инспектор ГИБДД и пр.); 4. Человек – Природа (Ч-П). Труд людей этой группы профессий связан с: преобразованием, переработкой (садовник, технолог пищевой промышленности, рыбо-обработчик и пр.); 5. Человек – Художественный образ (Ч-Х). Труд людей этой группы профессий связан с преобразованием, созданием (архитектор, дизайнер, скульптор, модельер, художник, режиссер, композитор и пр.);

3 Методика «Опросник профессиональных предпочтений» (модификация теста Голанда). Тест Голанда направлен, прежде всего на исследование личностной направленности и склонности к выбору определенных групп профессий. Семиотика теста показана ниже:

1. Реалистический тип. Профессионалы данного типа склонны заниматься конкретными вещами и их использованием, отдают предпочтение занятиям, требующим применения физической силы, ловкости. Ориентированы в основном на практический труд, быстрый результат деятельности. Способности к общению с людьми, формулировке и изложению мыслей развиты слабее.

2. Интеллектуальный тип. Профессионалы данного типа отличаются аналитичностью, рационализмом, независимостью, оригинальностью, не склонны ориентироваться на социальные нормы. Обладают достаточно развитыми математическими способностями, хорошей формулировкой и изложением мыслей, склонностью к решению логических, абстрактных задач.

Люди этого типа предпочитают профессии научно-исследовательского направления: ботаник, физик, философ, программист и другие, в деятельности которых необходимы творческие способности и нестандартное мышление.

3. Социальный тип. Профессионалы данного типа гуманны, чувствительны, активны, ориентированы на социальные нормы, способны к сопереживанию, умению понять эмоциональное состояние другого человека. Обладают хорошими вербальными (словесными) способностями, с удовольствием общаются с людьми. Математические способности развиты слабее. Люди этого типа ориентированы на труд, главным содержанием которого является взаимодействие с другими людьми, возможность решать задачи, предполагающие анализ поведения и обучения людей. Возможные сферы деятельности: обучение, лечение, обслуживание и другие, требующие постоянного контакта и общения с людьми, способностей к убеждению.

4. Артистический тип. Профессионалы данного типа оригинальны, независимы в принятии решений, редко ориентируются на социальные нормы и одобрение, обладают необычным взглядом на жизнь, гибкостью и скоростью мышления, высокой эмоциональной чувствительностью. Отношения с людьми строят, опираясь на свои ощущения, эмоции, воображение, интуицию. Обладают хорошей реакцией и обостренным восприятием. Любят и умеют общаться. Профессиональная предрасположенность в наибольшей степени связана с актерско-сценической, музыкальной, изобразительной деятельностью.

5. Предприимчивый тип. Профессионалы данного типа находчивы, практичны, быстро ориентируются в сложной обстановке, склонны к самостоятельному принятию решений, социальной активности, лидерству; имеют тягу к приключениям (возможно, авантурным). Обладают достаточно развитыми коммуникативными способностями. Не предрасположены к занятиям, требующим усидчивости, большой и длительной концентрации внимания. Предпочитают деятельность, требующую энергии, организаторских способностей. Профессии: предприниматель, менеджер, продюсер и другие, связанные с руководством, управлением и влиянием на разных людей в разных ситуациях.

6. Конвенциональный тип. Профессионалы данного типа практичны, конкретны, не любят отступать от задуманного, энергичны, ориентированы на социальные нормы. Предпочитают четко определенную деятельность, выбирают из окружающей среды цели и задачи, поставленные перед ними обычаями и обществом. В основном выбирают профессии, связанные с канцелярскими и расчетными работами, созданием и оформлением документов, установлением количественных соотношений между числами, системами условных знаков.

Рассмотрев теоретический и практический материал, мы убедились, что проблема выбора профессионального и жизненного пути встает перед человеком в том возрасте, когда он до конца не осознает всех отдаленных последовательных жизненных выборов, связанных с работой, созданием семьи, социальным продвижением, материальным благосостоянием и духовным развитием. С него начинается самостоятельный жизненный путь человека.

Первое, очень важное и самостоятельное решение приходится принимать, опираясь не на жизненный опыт, который приходит с годами, а скорее, на представления о своем будущем и о будущем общества, в котором им предстоит жить.

Люди с каждым из этих типов характеров имеют собственное представление об удачной карьере. Поскольку у каждого типа личности свои потребности.

Так же при исследовании теоретического материала мы видим, что потребности являются важным фактором, для мотивации, определения ценностей, а соответственно и для профессионального самоопределения и профессиональной ориентации, таким образом можно предполагать, что выбор будущей профессии будет напрямую связан с акцентуацией характера.

Однако как мы видим, очень часто на момент профконсультации у подростков уже имеется ряд типичных психологических проблем, связанных с профессиональным самоопределением личности. Так как большинство старается принимать решение о выборе профессии, не основываясь на особенностях своего характера, а исходя из социальных и материальных предпочтений.

Различные акцентуации характера предполагают, различные возможности. А.Е. Личко отмечает, что каждому типу акцентуации характера присущи свои, отличные от других типов «слабые места», у каждого типа своя «ахиллесова пята». Нельзя игнорировать личностные особенности, в которых школьникам трудно разобраться самим, но которые оказывают огромное влияние на его жизнь, профессиональное самоопределение и осуществление карьеры в дальнейшем[5].

Подростки с различной акцентуацией характера уже в возрасте 14-17 лет имеют четко сформировавшиеся акцентуированные черты, в целом соответствующие взрослому возрасту. Подростки с истерическими чертами характера отдают предпочтение управлению и творческим профессиям, причем эта направленность, возможно, носит компенсаторный характер. Эпилептоиды выбирают, как правило, работу со знаковой информацией, связанную с техникой, управлением, четкой регламентацией деятельности. Подростки с шизоидной акцентуацией выбирают работу в технической сфере, любой интеллектуальный труд. Подростки с сензитивной акцентуацией не отличаются определенным выбором в сфере профессиональной деятельности. Лица с меланхолической акцентуацией преимущественно выбирают работу, связанную с природой, художественными образами. Корреляционный анализ показал преимущество подростков с реалистичным и предприимчивым типом по Голланду.

Таким образом, ситуация профессионального самоопределения для школьника оказывается достаточно сложной, большие трудности доставляет ориентировка в его внутреннем мире, в личных качествах, без чего сознательное самоопределение как сознательный процесс выбора профессии не возможен. Данные результаты исследования можно применять при профориентационных консультациях в школьной и консультативной психологии, при предварительном консультировании абитуриентов, а также в практике клинического психолога (при подростковых депрессиях, социальных фобиях и т.п.).

Литература:

1. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. – М.: Изд-во "Институт практической психологии", 1996. – 256 с.
2. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. – Казань, 1969. – 278 с.
3. Альбуханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1988. – С. 137 – 145.
4. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – Киев, 1989. – 528 с.
5. Реан А.А., Коломенский Я.П. Социальная педагогическая психология. – СПб., 1999. – 283 с.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, профессор Жалелов У.Ж.

Светлана Круглёва
(г.Тихиничи, Беларусь)

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Письменная речь в современной психологии трактуется как один из видов специфической деятельности человека, который направлен на построение связных высказываний с помощью начертания графических символов, соответствующих элементам устной речи. Такой подход позволяет утверждать, что письменная речь, как и любой другой вид человеческой деятельности, содержит в своей основе фактор внутренней побудительной силы или мотивационный компонент. Проблемам усвоения и развития письменной речи у младших школьников и рассмотрению психолингвистических основ данного процесса посвящены исследования Ш.А. Амонашвили, Н.И. Жинкина, С.Ф.Жуйкова, М.Р. Львова, А.Р. Лурия, В.Я. Ляудис и др.

Актуальность данной проблемы обусловлена тем, что в реальной практике обучения письменной речи в школе обнаруживаются серьезные недостатки. Обучение этому виду речевой деятельности в традиционной начальной школе строится, таким образом, будто в ней самое главное – это умение выводить буквы и не делать ошибок в словах и предложениях, а не умение создавать семантически самостоятельные высказывания.

Письменная речь как особая знаковая деятельность впервые стала предметом специального изучения в работах Л.С. Выготского. Открытие им своеобразия письменной речи вызвало необходимость исследовать ее формирование не «как привычки руки и пальцев, но как действительно нового и сложного вида речи» [1, с. 234]. Такой подход к изучению формирования письменной речи – от становления моторных навыков письма до становления самой письменной речи как своеобразного средства общения, освоение которого существенно изменяет строение психических процессов у человека, стал решающим в исследовании данной проблемы. В начальный период обучения грамоте письменная речь ребенка представляет собой вариант устной. Письменные знаки являются, по выражению Л.С. Выготского, символами второго порядка, то есть они обозначают не само значение, не сами мысли, а звучания слов, их выражающих. На этой стадии развития знаковой деятельности

ребенок делает открытие, что «рисовать можно не только вещи, но и речь» [2, с. 5]. Поэтому нет ничего удивительного в том, что его письменные высказывания обладают характеристиками устной речи – письменная речь воспроизводит устную, копирует ее. Она представляется ребенку как способ фиксации продуктов устной речи. Однако по мере автоматизации процессов письма и чтения «письменная речь из символизма второго порядка становится символизмом первого порядка. Одновременно со становлением навыков письма и чтения письменная речь постепенно приобретает специфические для нее качества.

Письменная речь – самая многословная и точная, развернутая форма речи. Она имеет очень четкий замысел и предъявляет повышенное требование к мыслительной деятельности. Это речь, которая по своей структуре является наиболее развернутой и синтаксически правильной. Она обращена не к слушателям, а к читателям, непосредственно не воспринимающим живую речь автора и не имеющим, поэтому возможности уловить ее смысл по интонации и другим фонетическим выразительным средствам устной речи. Поэтому письменная речь становится понятной только при условии строгого соблюдения грамматических правил данного языка. Письменная речь появляется в результате специального обучения, которое начинается с сознательного овладения всеми средствами письменного выражения мысли. На ранних ступенях ее формирования ее предметом является не столько мысль, которая подлежит выражению, сколько те технические средства написания звуков, букв, а затем слов, которые никогда не являлись предметом осознания в устной диалогической или в устной монологической речи. На этих этапах у ребенка происходит формирование двигательных навыков письма.

Высокого уровня развития письменной речи достигли ученики В.А.Сухомлинского. Это объясняется тем, что он в своей «школе радости» большое внимание уделял детскому словесному творчеству, считал побуждение детей к творчеству главным принципом педагогической деятельности. Процесс учения представлялся ему как непрерывный процесс открытий. Дети составляли маленькие сочинения о природе, которые развивали письменную речь. Развитию письменной речи у детей в школе В. А. Сухомлинского способствовали и отношения, которые сложились между учителем и учащимися. Гуманные, основанные на уважении личности ребенка, они создали атмосферу взаимного доверия, непринужденности и раскованности, необходимую для нормального протекания всякого обучения как творчества. Он участвовал в словесном творчестве детей, сочиняя вместе с ними, делился замыслами и опытом выражения: «Первое сочинение, которое я прочитал детям, было составлено на берегу пруда, в тихий вечерний час. Я стремился к тому, чтобы ребята поняли и почувствовали, как наглядный образ можно передать словами» [3, с. 48].

Опыт развития детской речи посредством литературного творчества был проведен Дж. Родари. При разработке приемов сочинения текстов, способствующих развитию с раннего детства творчества, он стремился к тому, чтобы «все овладели речевыми способностями, не для того чтобы все стали поэтами, но чтобы никто не был рабом» [4, с. 45]. В опыте Дж. Родари письменная речь была возвращена в естественную для нее «связку» процессов, состоящую из словесного творчества и общения. Поэтому учение осуществлялось полно и доставляло детям радость; учение становилось частицей жизни детей. Это еще раз убеждает в том, что в школе ребенок может чувствовать себя счастливым и жить полноценной жизнью, если учение будет построено как творческий, продуктивный процесс.

Л. Б. Фесюкова [5], опираясь на идеи Дж. Родари и собственный опыт работы с детьми, предлагает подойти к использованию сказочного материала нетрадиционно. Она подчеркивает роль сказок и художественных произведений в воспитании правильной речи. Тексты позволяют расширить словарный запас, помогают верно строить диалоги, влияют на развитие связной, логичной речи, делают письменную речь эмоциональной, образной. По утверждению Л.Б. Фесюковой, важно не только научить ребенка устно сочинять, но и показать ему новые возможности, открывающиеся в жанре письменного общения друг с другом. Самые простые виды такого общения – это записки, телеграммы, короткие письма. И первыми объектами такого общения являются любимые герои сказок, художественных произведений. Ребенок чутко улавливает особенности письменной речи, особенно при таком постоянном участии. Существенным моментом при формировании письменной речи, по мнению Л. Б. Фесюковой, является развитие мышления и воображения. Эти психические процессы очень полезны и важны для школьника: они делают его жизнь индивидуально-творческой, неповторимой, нестандартной.

П.П. Блонский [6], соединяя задачу формирования письменной речи и воспитание в ребенке писателя, считал, что наиболее подходящим и приемлемым видом литературного творчества для учащихся начальной школы является рассказ, выдумывание «коротеньких произведений эгоцентрического содержания», а не описание, которое представляет собой более сложный вид деятельности. Ученик будет с удовольствием писать в том случае, если его заинтересуют тема сочинения, например, о событиях, которые эмоционально поразили ребенка, о будущем, об увиденных снах. Основным способом развития письменной речи, по мнению П.П. Блонского, является написание сочинений, а пересказы и изложения приносят мало пользы. Особое внимание следует уделить редактированию. Учитель должен помогать детям строить рассказы, организовать групповые обсуждения: «Дети рассказывают, что и как они пишут или думают писать, а учитель (также и товарищи), выслушав их, дает им свои советы» [6, с. 83].

Понимание необходимости овладения письменной речью, М. Р. Львов [7] предлагает решить с помощью установления некоего баланса между сочинениями и изложениями: изложение помогает учащимся усваивать образцы речи, а в процессе сочинения эти образцы вводятся в употребление. По мнению М.Р. Львова, основным условием усвоения письменной речи является создание мотивации.

М. Монтессори [8] готовила детей к пониманию того, что через посредство букв можно запечатлеть свою мысль и сообщить ее другому человеку; создавала игровые ситуации, в которых общение велось с помощью коротких текстов, написанных на карточках. Их содержание было самое разнообразное и соответствовало возрасту детей. Поэтому письменная речь субъективно рассматривалась и оценивалась ими как средство общения. Сочинение немудреных записочек было первой попыткой становления письменной речи как новой формы речи и новой возможности общаться в условиях пространственной отдаленности собеседника.

По мнению Ш.А. Амонашвили [9], письменную речь следует формировать одновременно и в единстве с развитием навыков письма и устной речи; предпосылки письменной речи необходимо создавать в условиях устной речи. Метод обучения письменной речи, разработанный Ш.А. Амонашвили, сводится к тому, что учащиеся обдумывают содержание будущего текста, пишут, проверяют свои работы, исправляют найденные ошибки и анализируют результаты, а через месяц им возвращают сочинения для переработки. Материал для содержания текстов предлагается давать в перцептивной или вербальной форме. Интересна попытка Ш.А. Амонашвили

формировать письменную речь во всей полноте ее звеньев – программирование высказывания, его реализация, контроль и коррекция. В традиционном обучении ученик начальной школы выполняет лишь реализацию (написание), а остальные фазы осуществляются учителем.

Таким образом, письменная речь представляет собой особый вид речи, основанный на визуально воспринимаемой устойчивой фиксации языковых конструкций, состоящий из системы знаков, условно обозначающих звуки и слова устной речи.

Таким образом, на основании анализа исследований развития письменной речи в младшем школьном возрасте можно сделать следующие выводы:

- 1) письменная речь лучше формируется и развивается в условиях словесного творчества (Р.Л. Креймер, Дж. Родари, В.А. Сухомлинский, Л.Б. Фесюкова, С. Френе и др.);
- 2) основным условием усвоения письменной речи является создание мотивации (Л.С. Выготский, М.Р. Львов);
- 3) письменная речь является средством межличностного общения (М.Монтессори и др.);
- 4) предпосылки письменной речи необходимо создавать в условиях устной речи (Ш.А. Амонашвили и др.).

Литература:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М.: Лабиринт, 2005. – 352 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений в шести томах / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 6: Орудие и знак в развитии ребенка. – С. 5-90.
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – Киев: Радянська школа, 1973. – 288 с.
4. Родари Дж. Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй / Дж. Родари. – М.: Прогресс, 1978. – 216 с.
5. Фесюкова Л. Б. Воспитание сказкой / Л.Б. Фесюкова. – Харьков: Фолио, 1996. – 464 с.
6. Блонский П.П. Психология младшего школьника / П.П. Блонский. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 575 с.
7. Львов М.Р. Речь младшего школьника и пути ее развития / М.Р.Львов.– М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
8. Монтессори М. Дом ребенка. Метод научной педагогики / М. Монтессори; пер. с итал. С.Г. Займовский. – СПб.: Астрель, М.: АСТ, 2005. – 272 с.
9. Амонашвили Ш.А. Основы формирования навыков письма и развития письменной речи в начальных классах: автореф. дис. д-ра психол. наук / Ш.А.Амонашвили. – М.: Академия пед. наук, 1972. – 171с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

**Христина Павлова
(Чернівці, Україна)**

ГЛУБИНА ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ В КОНТИНУУМІ ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ми часто буваємо більш самотні поміж людей, ніж у тиші своїх кімнат.
Коли людина думає або працює, вона завжди наодинці з собою,
де б вона не знаходилась.

Г. Торо

Похилий вік, як один із завершальних етапів онтогенезу людини, характеризується нерівномірністю змін і гетерохронністю фаз розвитку. У пізній період життя людини спостерігається специфічне співвідношення між збереженням психофізіологічних функцій, дій, мотивації та особливостями особистості. Зниження психічного тону, сили й рухливості становить основну вікову характеристику психічного реагування в старості й водночас стає причиною виникнення почуття самотності та ізоляції.

Багатоаспектним дослідженням проблеми самотності займалися такі вчені, як Л. Галігузова, Е. Еріксон, І. Кон, С. Корчагіна, С. Кривцова, Л. Пепло, Д. Перлман, Х. Салліван та Е. Фромм. Проблема самотності в період похилого віку розглядали такі вчені як М. Ермолаєва, Д. Таунсенд, Л. Хоровиц, М. Шахматов, які окреслили особливості її переживання на даному віковому періоді.

Похилі люди рідко визнають себе самотніми, у порівнянні з молодими, хоча більшою мірою схильні до проживання на самоті. Часто це пов'язується з тим, як вони інтерпретують самотність з власної позиції. Дану тенденцію підтверджують дослідження Л. Хоровиц та його послідовників. Вчені визначили, що поняття «самотність» не використовується всіма в абсолютно однаковому сенсі. Значення самотності, на їхню думку, може змінюватися залежно від соціальної групи, віку, історичного періоду та культурного середовища. Тому для похилих людей самотність асоціюється зі зниженням діяльності, яка обумовлюється неідеальністю та неможливістю пересуватися, а не з відсутністю соціальних контактів. Тобто, самотність у старості – поняття неоднозначне, яке має соціальний зміст [5].

В свою чергу, Д. Таунсенд звернув увагу на відмінність між соціальною ізоляцією та самотністю у похилих людей. Вчений встановив, що люди, які проживають у відносній ізоляції, частіше бувають не стільки самотніми, як ті, які живуть у сім'ї. Вчений зробив висновок, що поясненням переживання самотності може бути втрата близьких, що є більш значимим у старості, ніж соціальна ізоляція [2].

На противагу іншим, М.Ф. Шахматов зазначає, що найбільш суттєвою у старості (у порівнянні з молодістю та зрілістю) є не ізоляція, а психологічні та емоційні аспекти, які відображають усвідомлення самотності, як нерозуміння та байдужості зі сторони оточуючих. Зменшення кола спілкування, на думку вченого, визначається об'єктивними внутрішніми і зовнішніми факторами й становить зміст старечого буття. Він вважав, що самотність в старості зазвичай ставиться в прямий зв'язок із стресовою ситуацією (вихід на пенсію, розрив з родичами, втрата одного з членів сім'ї). Перше місце серед травмуючих факторів, що являються причиною самотності в старості, на думку вченого, – це втрата близьких. Тому М.Ф. Шахматов стверджує, що самотність у старості – це або реальна

відсутність родичів, друзів, або ж переживання емоційної ізоляції, нерозуміння та байдужості зі сторони навколишніх [6].

Як показали дослідження М. Єрмолаєвої, похилі люди, які знайшли для себе адекватний або такий, що їх цікавить вид діяльності, який оцінюється ними як соціальнозначимий, рідше відчують самотність. Адже через діяльність вони спілкуються з сім'єю, групою людей і навіть з усім суспільством (якщо мова йдеться про продовження трудової діяльності чи написання трактатів) [2].

У нашому дослідженні ми розглядали самотність, як соціально-психологічний феномен, відповідно опиралися на визначення С. Корчагіної, яка зазначає, що самотність – це психічний стан людини, що відображає переживання своєї окремоті, суб'єктивної неможливості або небажання відчувати адекватний відгук, прийняття та визнання себе іншими людьми [3].

Метою нашого дослідження було виявити глибину переживання самотності, яка часто стає наслідком низької готовності осіб похилого віку до засвоєння вікових змін. Для реалізації даної мети нами була використана методика С. Корчагіної «Самотність». Вибірка становила 44 особи віком від 55/ 60-75 років, з них 22 особи похилого віку, що завершили трудову діяльність (11-жінок, 11-чоловіків) та 22 особи, що продовжують трудову діяльність (11-жінок, 11-чоловіків). Обрахунки отриманих результатів здійснювалися в програмах Excel та SPSS.

При дослідженні глибини переживання самотності особами похилого віку, які продовжують професійну діяльність, нами було встановлено, що 29,5% досліджуваних переживають можливу самотність, 20,5% характеризуються глибоким переживанням актуальної самотності. Аналізуючи статевий критерій, варто зазначити, що 63,6% жінок, які працюють, неглибоко переживають можливу самотність, а 36,4% жінок глибоко переживають стан актуальної самотності. Щодо чоловіків даної категорії, то 54,5% з них неглибоко переживають можливу самотність, а 45,5% чоловіків, які працюють характеризуються глибоким переживанням актуальної самотності. На основі даних результатів ми можемо зробити висновок про те, що чоловіки, які продовжують працювати, відчують себе більш самотніми, ніж жінки. Такий розподіл, на думку Є.М. Заворотних, О.Н. Мухірової, Н.В. Хамітова, Ю.М. Черепухіна, Н.В. Шитової може бути зумовлений суб'єктивними факторами життєдіяльності чоловіків [1].

Щодо осіб, які залишилися поза професійною діяльністю, то 68,2% неглибоко переживають можливу самотність, 27,3% досліджуваних проявляють глибоке переживання актуальної самотності, ще 4,5% характеризуються доволі глибоким переживанням самотності. Провівши порівняльний аналіз, можна відмітити те, що похилі люди, які залишилися поза межею професійної діяльності, більш глибоко переживають самотність, аніж особи похилого віку, які ще працюють. Тому варто відмітити, що причиною більш високих показників у даній категорії, як зазначає К.І. Кутрон, може бути неможливість похилих людей, які завершили трудову діяльність, адаптуватися до змінених умов життя [4].

Серед жінок та чоловіків, які завершили професійну діяльність, домінує така тенденція – 63,6% жінок неглибоко переживають самотність, 27,3% жінок глибоко переживають актуальну самотність і лише 9,1% досліджуваних жінок переживають доволі глибокий стан самотності. Аналізуючи результати чоловіків, які залишилися поза професійною діяльністю, ми встановили, що 72,7% відчують неглибокий стан самотності, а 27,3% – глибоко переживають актуальну самотність.

Узагальнюючи отримані дані, можна побачити, що більш схильними до переживання самотності є особи похилого віку, які завершили професійну діяльність. На нашу думку, це може бути спровоковане зменшенням та втратою соціальних контактів, звуженням інтересів та зниженням активності. Також нами було з'ясовано, що більш схильними до переживання самотності є працюючі чоловіки, та чоловіки, які завершили професійну діяльність. Отримані статистичні результати можна пояснити такою особливістю чоловіків, як нестійкість до соціальних змін, особливо, якщо це стосується їхньої працездатності.

Отже, у ході нашого дослідження було встановлено, що існує взаємозв'язок між глибиною переживання самотності особами похилого віку та їх включеністю у професійне середовище, тобто вихід на пенсію збільшує глибину переживання актуальної самотності особами похилого віку.

Література:

1. Ващенко І.В. Проблема діагностичного виміру суб'єктивного відчуття самотності / І.В. Ващенко, Л.Ю. Айвазян // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наук. праць. – К.: Логос, 2012. – С. 110-117.
2. Корчагіна С.Г. Генезис, виды и проявления одиночества / С.Г. Корчагіна. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2005. – 439 с.
3. Корчагіна С.Г. Психология одиночества: Учебное пособие / С.Г. Корчагіна. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2008. – 228 с.
4. Кутрона К.И. Поступление в колледж: одиночество и процесс социальной адаптации / К.И. Кутрона // Лабиринты одиночества / Под ред. Н.Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 384-411.
5. Хамитов Н. Философия одиночества: одиночество женское и мужское / Н. Хамитов. – К: Наук. думка, 1995. – 176 с.
6. Шахматов Н.В. Старение время личного познания вечных вопросов и истинных ценностей / Н.В. Шахматов // Психология старости и старения: Хрестоматия / Сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидере. – М.: Академия, 2003. – С. 67-73.

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент Гуцуляк Наталія Михайлівна.

**Викторія Пронина
(Винница, Україна)**

ФЕНОМЕН СОЗНАНИЯ В РАМКАХ ПСИХОФИЗИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

В данной статье предлагается обзор теоретических подходов к изучению феномена сознания в рамках психофизической проблемы на основе трудов западных и отечественных теоретиков.

Для начала рассмотрим взгляды на указанную проблему В. Вундта, так называемого первого в мире психолога, и его основного оппонента У. Джемса. Вундт утверждал, что феномен сознания параллелен процессам в нервной системе, однако он считал последние основанными на комбинации актуальных нервных событий [1, с.182]. При этом Джемс занимал достаточно радикальную позицию: «...глубоко укоренившийся предрассудок, будто мы обладаем состояниями сознания, а мозг наш обуславливает их существование, но ни одного закона в том смысле, в каком мы употребляем это слово по отношению к физическим явлениям, ни одного положения, из которого могли бы быть выведены следствия дедуктивным путем...» [1].

Если немецкие сторонники физиологической психологии считали, что психические состояния – это всего лишь физиологические состояния мозга и нервной системы, то Джемс называл подобный подход «необоснованной дерзостью при настоящем состоянии психологии». Рассматривал уверенность людей в том, что они ощущают себя мыслящими существами, как самый фундаментальный из постулатов психологии. Джемс рассмотрел все основные решения проблемы связи души и тела, нашел недостатки во всех и остановился на дуализме перспективы. Психические состояния не являются состояниями мозга, вызванными внешними явлениями; это – психические состояния, взаимодействующие между собой и в пределах сознания, подчиняющиеся собственным законам причинности. Психологи должны отложить в сторону вопрос о связи души и тела. Интересы психологии в настоящее время должны сосредоточиться на описании и объяснении таких процессов, как рассуждения, внимание, волевые проявления, воображение, память, эмоции [1, с. 204-205].

Используя интроспективный анализ как основной подход к изучению сознания, Джемс утверждал, что реальность, воспринимаемая таким образом, представляет собой непрерывный поток сложных осознанных образов. Джемс рассматривал сознание не в качестве явления, а в качестве процесса или функции. Сознание позволяет организму рассматривать прошлое, настоящее и будущее состояние дел и благодаря приобретенной таким образом предсказательной силе планировать и приспособлять свое поведение к обстоятельствам. Сознание представляет собой борца за достижение целей, некоторые из которых, не будь сознания, вообще не стали бы целями. Главной целью является выживание, и обеспечить его – функция сознания.

У. Джемс заключил, что сознание каждого человека является континуумом, а не серией связанных между собой ощущений или мыслей и сформулировал концепцию потока мыслей или «потока сознания» [1, с. 205-206].

3. Фрейд совершил попытку объяснить психические процессы физиологическими явлениями в мозгу и создал «Проект научной психологии». Хотя проект содержал зачатки некоторых его психологических теорий, излагались они в таких физических понятиях, как законы движения, степень нервного возбуждения в нейронах, инерция или разряд энергии, пути разрядов и принцип сохранения энергии [1, с. 243]. Позже Фрейд сказал, что не желает оставить психологию подвешенной в воздухе без органической опоры. Однако кроме убеждения, у него нет никаких данных, ни теоретических, ни терапевтических, с которыми можно было бы работать дальше. [1] В этих словах можно узнать мысль, которую озвучивал Джемс. Фрейд считал, что к психическим феноменам приложим выдвинутый Гельмгольцем принцип сохранения энергии, согласно которому сумма сил, действующих в изолированной системе, остается постоянной [1, с. 248].

А.Р. Лурия, разрабатывая нейропсихологию как новую отрасль психологической науки, намеренно ограничивал сферу своих интересов высшими психическими функциями (когнитивными, двигательными), что отразилось и на названии теории, объясняющей соотношение мозга и психики («теория системной динамики локализации высших психических функций»). Эмоционально-личностные явления и сознание как предметы специальных нейропсихологических исследований в его трудах если и встречаются, то только в контексте общего описания нейро-психологических синдромов. Их изучение должно стать следующим этапом развития нейропсихологии. Однако А.Р. Лурия не сомневался в безусловной необходимости и принципиальной возможности изучения проблем личности и сознания с позиций нейропсихологии [2, с. 117].

А.Р. Лурия как последователь Л.С. Выготского распространял культурно-исторический подход на изучение не только высших психических функций, но и сознания в целом. Он проводил четкую грань между социально-историческими «источками», детерминантами сознания, определяющими его возникновение и содержание как высшей формы отражения действительности, и мозговым субстратом сознания, мозгом как органом, реализующим сознание. Индивидуальное сознание с точки зрения его детерминант, генеза и содержания рассматривалось А.Р. Лурия как общественно-историческая категория. Он писал, что «для того, чтобы объяснить сложнейшие формы сознательной жизни человека, необходимо выйти за пределы организма, искать источники... сознательной деятельности и "категориального" поведения не в глубинах мозга и не в глубинах духа, а во внешних условиях жизни... в социально-исторических формах существования человека» [2, с. 118].

В виду сложности психических процессов, протекающих в мозгу, психологи, специалисты в области теории информации, физики начали разрабатывать в 1980-е годы подробные теории того, как может работать система параллельной обработки информации. Знание хранится не благодаря состояниям нейронов, а в связях между ними, формируемым опытом или, как в случае машины, среди «единиц» параллельного распределенного процессора. Новая теория стала известна как коннекционизм [1, с. 733].

К. Коффа изложил теорию силовых полей, согласно которой мы группируем, категоризируем, реорганизуем свой опыт в форме, аналогичной действию силовых полей: всегда ищем самые простые и самые значимые конструкции для содержания сознания [1, с.399].

Ф. Крик говорил, что концепция мозга как комплексной иерархии в основном параллельных процессоров «почти наверняка правильна». Пол и Патриция Чёрчленд, известные философы-когнитивисты, суммируя знания о структуре мозга, писали, что мозг действительно функционирует как параллельная машина «в том смысле, что сигналы обрабатываются по миллионам различных путей одновременно» [1, с. 733].

К. Поппер предложил свою концепцию рассмотрения сознания и психофизической проблемы. Он писал, что мы живем в мире физических тел и сами являемся физическими телами. Но когда он с нами говорит, то обращается не к нашим телам, а к нашему сознанию. Так что, помимо первого мира, мира физических тел и их физических или физиологических состояний, который он называл «миром 1», по идее должен существовать и второй мир, мир наших психических состояний, который он называл «миром 2». И здесь возникает вопрос о взаимоотношениях между этими двумя мирами, миром физических состояний или процессов и миром психических состояний или процессов. По Попперу этот вопрос и есть психофизическая проблема [3, с. 18]. Под «миром 3» он имел в виду мир продуктов нашего человеческого сознания [3, с. 19]. То, что он назвал «миром 2» – мир сознания – становится, на уровне человека, все в большей и большей степени связующим звеном между миром 1 и миром 3.

Все наши действия в мире 1 подвержены влиянию того, как мы средствами мира 2 понимаем мир 3. Вот почему невозможно объяснить человеческое «Я» без понимания мира 3. И поэтому же нельзя интерпретировать ни мир 3 как всего лишь выражение мира 2, ни мир 2 как простое отражение мира 3 [3, с. 210]. Наши «Я», высшие функции языка и мир 3 возникли и эволюционировали вместе, в постоянном взаимодействии [3, с. 192]. Поппер отвергает идею параллелизма, вводя понятие о взаимодействии психических состояний с физиологическими состояниями, что подтверждает теория эмерджентной эволюции путем решения проблем [3, с. 175].

Р. Пенроуз взглянул с другой точки зрения на три мира К. Поппера и описал три своих предрассудка. Первый из них заключается в том, что весь физический мир в принципе может быть описан математически. Он не утверждал, что любая математика описывает какие-то физические процессы, а думал, что правильно выбранные разделы математики позволяют очень точно описывать физические явления, т. е. физический мир ведет себя в соответствии с законами математики. Таким образом, некоторая малая часть платоновского мира идей заключает в себе законы физического мира. Точно так же он не утверждал, что все в физическом мире обладает какой-то ментальностью, а предполагал, что все существующие мыслительные объекты основаны на каких-то физических сущностях. Это утверждение называлось его вторым предубеждением. И наконец, третье предубеждение состоит в том, что наше восприятие математики связано с тем, что наше сознание в определенном смысле способно воспринимать какие-то отдельные объекты в мире платоновских идей [4, с. 61]. Также Пенроуз высказался о мозге, как содержащем настолько изолированные системы, что объективная редукция в них может быть отделена от декогеренции окружения, поскольку такие изолированные системы не смогли бы обеспечить требуемую скорость мыслительных процессов. Такую позицию раскритиковал С. Хокинг, отметив, что «ему трудно это представить» [4, с. 166]. В то же время Пенроуз применил квантовую механику для описания ментальных явлений в рамках физикалистской онтологии.

Т. Нагель полагает, что есть все основания утверждать, что ментальное всегда сопутствует физическому, что нет ментальных различий без соответствующего физического различия [5, с. 111].

Логический теоретический тупик в попытках монистического материалистического решения проблемы соотношения психики (сознания) и деятельности мозга неизбежно приводит к мысли, что выход следует искать на пути отказа от сложившихся представлений и о природе психики, и о природе деятельности мозга [5, с. 112].

Созданная Д.И. Дубровским информационная концепция на фоне предложенных в западной литературе теорий сознания представляется оригинальной и конкурентоспособной. Но проведенный С.Ф. Нагумановой анализ показывает, что при всей эвристичности данной концепции в ее рамках все же не удается до конца преодолеть разрыв в материалистическом объяснении психики, хотя она дает основания полагать, что этот разрыв не является непреодолимым [5, с. 112].

Н.И. Чуприкова предлагает собственную концепцию возможности преодоления теоретического разрыва в осмыслении соотношения психики и деятельности мозга. Во-первых, в соответствии с традицией отечественной психологии и философии предлагается рассматривать психику как отражение действительности, необходимое для организации поведения живого существа и деятельности человека, адекватных среде и внутренним состояниям организма и личности. Во-вторых, деятельность мозга предлагается считать отражательной (познавательной) по своим задачам и сущности. Наконец, в-третьих, необходимо четко различать понятия психики и сознания, понимая последнее в его классическом значении как знание человека о своей собственной психике. В рамках данной концепции речь идет о фундаментальной мировоззренческой задаче, поставленной И.П. Павловым – о задаче наложения и слияния объективного и субъективного, физиологического и психологического [5, с. 112].

У. Нейсер говорил, что самый изощренный компьютер бесконечно уступает во многих важных отношениях любому обычному человеку как раз потому, что он не осознает себя как существо.

Б. Джулеш относит вопрос о природе сознания к так называемым проблемам-роскошам. Незнание ответов на которые не замедляет научный прогресс и не влияет на течение исследований, так что выяснение их не является необходимостью, и большинство психологов их игнорирует [1, с. 858].

Таким образом, можно сделать вывод, что, не смотря на всю сложность исследования феномена сознания и трудности решения психофизической проблемы, многие значимые персоналии в истории психологии уделяли им свое внимание. В последние годы интерес к решению данной проблемы стал расти в виду растущего технического прогресса. Однако, сложившийся методологический кризис в психологии оказывает большое негативное влияние на процесс изучения феномена сознания в рамках психофизической проблемы.

Литература:

1. Хант М. История Психологии, пер. с англ. А.В. Александровой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 863 с.
2. Хомская Е.Д. О методологических проблемах современной психологии. / Вопросы психологии, 1997, № 3. – С. 112-125.
3. Поппер К. Знание и психофизическая проблема: В защиту взаимодействия, М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с.
4. Пенроуз Р., Шимони А., Картрайт Н., Хокинг С. Большое, малое и человеческий разум / Пер. с англ. – М.: Мир, 2004. – 191 с, ил. – (Рубежи науки).
5. На пути к материалистическому решению психофизической проблемы. От дуализма Декарта к монизму Спинозы / Чуприкова Н.И. // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 110-121

Зоя Романець
(Львів, Україна)

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ ДІТЕЙ У ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМ'ЯХ

Актуальна ситуація в українській державі з масивною травматизацією населення і формуванням пост травматичного стресового розладу привернула увагу до травма терапії як одного з найперспективніших сучасних терапевтичних методів, який інтегрував у собі методи і техніки різних сучасних терапевтичних напрямків а також у своїх теоретичних підґрунтях опирається на фізіологію стресових реакцій, зокрема, на особливості і специфіку мозкових процесів у відповідь на надсильні стресові фактори, що набувають характеру травмуючих.

Навчання у австрійському проекті травма терапії за методом EMDR у 2009-20011 роках, підштовхнуло мене до висновку, що через «травма окуляри» можна дивитись на будь які психологічні і соціально – психологічні явища, проблеми, оскільки характеристики і ознаки процесів, явищ, міжособистісних стосунків тощо цілком підпадають під кваліфікацію травматичних.

Зокрема, ситуації виховання дітей різних вікових категорій у звичайних пересічних, нормальних, тобто функціональних сім'ях містять достатнього травматичного досвіду для дітей. Спробую обґрунтувати задеклароване припущення.

Коли людина отримує травму – фізичну чи психічну, – діє триада факторів, що викликають певні психоемоційні і соматичні стани. Зазначеним травмуючим факторам притаманні певні ознаки-характеристики.

Перша ознака травмуючого фактору полягає у тому, що він набуває надто інтенсивного рівня впливу – стимулу для суб'єкта, на якого діє, з яким психіка не може адекватно справитись, тобто не може послідовно опрацювати вищими відділами мозку і вписати у загальну картину світу, не може інтегрувати у загальний контекст власного досвіду, оскільки під час переживання травматичного стресового впливу відбувається повне або часткове блокування надходження сигналів у вищі відділи мозку, які орієнтовані на послідовне опрацювання інформації, опрацювання отриманого досвіду.

Важливо зазначити, що регуляторна сторона поведінки у відповідь на впливи-стимули, здійснюється в залежності від характеру стимулу. Формулу біхевіористів S-R ніхто не відміняв, особливо для надсильних стимулів, під дією яких блокуються коркові відділи мозку у автоматичному режимі за принципом спрацьовування запобіжників у електронних приладах.

В ролі такого надсильного фактору можуть виступати: – раптова фізична травма, напад кривдника, який вхопив і годі вирватись, удар, психологічний тиск, якому неможливо протидіяти – звільнення з роботи, зрада, розлучення проти волі одного з партнерів, смерть близького тощо. Під подібного роду категорію травматичних чинників попадають і виховні дії батьків, які, наприклад, відібрали дуже цікаву іграшку, бо вона шкідлива або пора йти спати або їсти, заборонили, примусили, вдарили, сильно накричали, завели в дитячий садок і залишили, тощо.

Інтенсивність впливу такого роду чинників щодо дитини нерідко є досить високою, зважаючи, на їх значущість для дитини і нерівність партнерів у міжособистісних стосунках батьків і дітей. Слід зауважити, що батьки, скоріше, не усвідомлюють значущості і ступеню сили впливу на дитину у кожній конкретній ситуації їх взаємодії з дитиною. Щодо раптовості батьківського впливу, вона частіше є, ніж її немає, оскільки для дитини, наприклад, раннього і навіть дошкільного віку, та й молодшого шкільного віку, з їх зануренням у свій дитячий світ, контекст подій, якими керують батьки, є неосяжним, а відтак, вказівки – впливи батьків, частіше, у сприйнятті дітей, носять раптовий характер, тим більше, що у стосунках з дитиною, батьки не надто турбуються про континуальність сприйняття дітьми усього, що з ними відбувається. Отже, у описі характеристик травматичності впливаючих чинників, найважливішим є зазначити несподіваність фактору, його інтенсивність, вплив і дію проти бажання, потреби, волі суб'єкта, на який діє травмуючий фактор.

Другою ознакою травмуючого фактору є те, що він викликає почуття безпорадності, безсилля, неможливості усунути, подолати або уникнути, втекти від впливаючого травмуючого фактору, тобто адекватно відреагувати у відповідності до природної реакції на стрес, яка має лише два адаптаційні варіанти – усунення загрози або втеча від неї. Існує ще одна можливість – завмерти. Однак, цей спосіб не містить у собі активного фізичного відреагування, і, скоріше, наближається до становища жертви, що перестає подавати ознаки життя перед лицем загрози з метою самозбереження.

Третьою ознакою травмуючого фактору є те, що його вплив на людину супроводжується переживанням дуже сильного страху. Доречно зауважити, що страх сигналізує про небезпеку, загрозу, і граничне переживання страху пов'язане із страхом за життя. Якщо зважити на те, що для дитини інстинкт прив'язаності до матері пов'язаний із інстинктом виживання, то всякого роду атаки на почуття прив'язаності дитини супроводжується переживанням базисного страху, практично такого як при загрозі життю. І кожен випадок невдоволення батьків, висловлювання ними негативної оцінки із погрозами про відкидання і відчуження дитини, переживається нею майже як загроза життю, тому дитяча слухняність, у значній мірі, підтримується інстинктом виживання, інстинктом прив'язаності.

Звертаючись до власного дитячого досвіду, кожен знайде у ньому ситуації, коли діяла триада факторів від потужного батьківського впливу і, залежного від батьків, становища дитини, яке, за багатьма ознаками, нагадувало становище жертви, тобто, коли не можна ні усунути вплив, ні саму впливаючу особу і її владу, ані втекти із ситуації впливу і тиску. Що стає залишком, наслідком впливу подібного роду ситуацій у дитячій психіці? Спробую представити нижче.

Не вдаючись у особливості процесів формування і соціалізації особистості у зазначеному контексті, хочу зазначити, що, здебільшого, батьки у своїй масі не здогадуються про масштаби свого впливу на дитину і його наслідки. А наслідками є те, що через травматичну (насильницьку у багатьох аспектах) соціалізацію, люди, яких можна вважати нормально соціалізованими і адаптованими набувають різного роду акцентуацій характеру, в кожній з яких можна відстежити контекст стосунку з оточенням, реакції на нього, способу взаємодії і побудови поведінкових стратегій щодо інших людей. Можна припустити, що саме дитяча травматизація вплинула на формування певного типу акцентуації характеру, що виводить адаптаційні можливості особистості на межові характеристики, коли виникають значущі ризики щодо дезадаптації у суспільстві, у першу чергу, у сфері побудови близьких стосунків, укладання шлюбу, виховання здорових дітей тощо.

Виховання – можна розглядати як інсталяцію програм поведінки у психіці людини, конкретніше – інсталяція (формування) системи автоматичних неусвідомлюваних реакцій, що утворюють систему психіки, до якої практично потім немає доступу. Прикладом можуть бути безутішні 2-х годинні плачі 3-х річної дівчинки у присутності мами, які практично, не корегуються, – або дисоціативні стани, – тобто, з розділенням психічного і тілесного, – коли хлопчик 7-ми років або не відчуває, або ігнорує сигнали з тіла про наповнення сечового міхура, якщо занурений у щось важливе, позитивне, що його поглинає, аж доки не починається мимовільне сечовипускання.

Вони, ці інсталювані програми потім працюють за принципом «стимул – реакція», тобто поведінкова фізична, словесна, мисленнєва (когнітивна), емоційна, тілесна реакції – як відгук на різні обставини, ситуації, слова, дії інших тощо. Програми – як система само регуляторних реакцій.

Щасливе гармонійне життя дітей, у значній мірі, залежить від стосунків людини з іншими, а стосунки залежать від багатьох комунікативних вмінь і здатності любити і довіряти іншим. А це, у свою чергу, у значній мірі, залежить від відчуття себе, свого я. Відчуття ж себе, свого я залежить від співвідношення досвіду, точніше, переживань досвіду – позитивного і негативного. Якщо переважає негативний досвід – стани дефіциту, образи, безпорадності, відчуженості, душевного болю, це дуже сильно впливає на ставлення особистості до себе і до світу, і дуже сильно впливає на стресостійкість людини у житті, оскільки саме позитивний досвід дитинства стає буфером, джерелом сили, джерелом відновлення при життєвих негараздах тощо. При масивності негативного дитячого досвіду, людина, в принципі, не може бути щасливою, тобто щасливо переживати життя.

Внаслідок травматизації виникає неусвідомлений глибокий сумнів у своїй значущості, гідності, праві бути любимим (ою), спотвореним є образ себе, образ Я. Іще, при цьому, виникає неусвідомлений або частково усвідомлений, а значить погано керований, висновок для подальшого життя і стосунків, що тільки влада і підкорення «іншого близького» може бути надійним захистом від того близького, бо той близький (батько чи діти, чи чоловік.), оскільки він близько, гіпотетично може знову травмувати своїм словом, неспівпадінням у поглядах, поведінкою, ставленням тощо.

Саме значущий близький може похитнути внутрішнє ставлення до себе, образ Я., бо воно, це Я є досить нестійким, його цілісність є достатньо умовною, тобто, існує тільки за умови, що людину приймають, підтримують, розуміють тощо. У стосунках батьків і дітей, умовою прийняття є те, що дитина себе добре поводить, відповідає батьківським вимогам, їх зразкам. Якщо дитина не відповідає зразкам і вимогам батьків, вона отримує реакцію, яку можна розглядати як травматичний вплив, що вибиває її з цілісного позитивного стану фізичним покаранням, жорсткими словами при найменшому відхиленні від цих, батьками виставлених умов. Чому саме образ Я є нестійким, чому травмуючі батьківські впливи діють на самооцінку і образ Я дитини? Відповідь на такого роду запитання витікає із психологічної теорії травми, в якій емпірично доводиться, що увесь травматичний досвід обов'язково заломлюється через Образ Я, сприйняття себе, оскільки психіка людини є егоцентричною. [1, с.27] Досвід ранніх – довербальних, доінтелектуальних травм (до 2-3 р) фіксується масивно в тілі – психосоматикою (напр. незрозумілі головні болі в дорослості тощо).

Так, аналізуючи, наприклад, типи особистостей із відомої класифікації акцентуацій характерів К. Леонгарда [2, с.44], можна відзначити, що демонстративний тип акцентуації (істероїдний) свою травмованість компенсує (відреаговує) надмірною демонстрацією своєї привабливості – з одного боку, а з іншого боку, з боку нарцисичної уразливості, – надто відзначається своєю ранимістю, нарцисичною уразливістю, демонструє її, що призводить до проблем у створенні стосунків, порушень уже існуючих близьких стосунків, викликаючи у партнерів демонстративних особистостей, у першому випадку, почуття відсутності у стосунку істинного я людини, відчуття її штучності, несправжності, а у другому – почуття провини, що також спотворює стосунок внесенням у нього психологічної гри «жертва – кривдник» замість щирості, відкритості і конструктивності у розв'язанні різного роду суперечностей, що з необхідністю виникають у реальних стосунках, в тому числі, і між близькими людьми. Роблячи ще один крок до розгляду демонстративної акцентуації характеру через «травма окуляри», можна припустити, що через певного роду батьківські впливи, впливи інших опікантів дещо спотворилась самооцінка дитини, цілісність і інтегрованість образу я, самоусвідомлення себе. Батьки, імовірно не могли акцентувати позитивні і негативні прояви дитини, через що у психіці дитини не відбулась, у повній мірі, інтеграція позитивного і негативного власного досвіду, що призвело до порушення цілісності образу Я, його легкої уразливості.

З достатнім ступенем імовірності можна припустити, що батьки такої особистості були активними, зацікавленими у дитині, із достатньо насиченим контактуванням з нею, однак надто впливовими, оцінюючими і контролюючими, внаслідок чого, у дитячій психіці не знайшлося ресурсу до адекватного самостійного волевиявлення, а відтак, – формування адекватного цілісного образу Я. Особистість залишилася надто залежною від оцінки інших, втягнутою у контакт, в якому її відчуття себе не є вповні комфортним і адекватним.

Якщо для порівняння, проаналізувати прояви педантичної (обсесивно-компульсивної) акцентуації характеру [2, с.62], в основі якої є засвоєна нормативність і гіперболізоване прагнення до порядку як компенсація травматичної невідповідності ставлення до дитини – від бурхливих позитивних проявів до жорстокого покарання за відхилення від встановлених правил і вимог.

Можна припустити, що загальний фон травмуючих факторів, що вплинув на формування педантичної акцентуації характеру мав певну специфіку, коли, окрім інтенсивності, мала місце підвищена хаотичність, непередбачуваність батьківських реакцій на ті чи інші прояви дитини, причому, це, здебільшого, стосується саме впливу опікантів, а не, наприклад, хаосу речей у помешканні, де проживала дитина.

Наведені припущення і висновки витікають із емпірики помо консультативного досвіду. Слід зазначити, що навіть статистично отриманий масив даних не убезпечує від помилки у інтерпретаціях причинно – наслідкових зв'язків між травматизуючим чинником і наслідком у структурі особистості та інших характерологічних її проявах, оскільки феномен характеру як психічної властивості особистості формується під впливом багатьох чинників – вроджених і набутих, відслідкувати однозначність зв'язків між якими є непросто. Однак, доречним буде зауважити, опираючись на теоретичні моделі особистості відомих учених психоаналітичного спрямування, що саме травматичний досвід дитинства, формування, так званих «точок фіксації» у психіці дитини, набуває визначального значення щодо формування несвідомих мотиваційних тенденцій і характерологічних особливостей, що виявляються у поведінці.

Література:

1. Shapiro F, Hofman A. EMDR-Institut Deutschland Вступний семінар з методу EMDR Посібник ч.1 Copyright.1994. Інтерн. адреса: www.EMDR-Institut.de
2. Леонгард К. Акцентуированные личности.– К: Вища шк, 1989, – 375 с.

Олена Сорока
(Ізмаїл, Україна)

ПСИХОФІЗИЧНІ АСПЕКТИ «ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРУ» ПРИ ВИКОНАННІ ЗАДАЧ ДОВГОСТРОКОВОГО РЕЙСУ

І спостереження, і розрахунки, і оцінка обстановки, і прийняття рішень, і їх виконання в кораблеводінні і морській практиці вимагають від особового складу постійної пильності, зібраності, високої відповідальності. Моряки мають справу з морською стихією, яка далеко не схильна прощати людині його помилки. Море – завжди небезпека. Статистика і аналіз морських подій свідчать про те, що більшість навігаційних аварій і катастроф припадає на так звані, сприятливі умови: штиль або хорошу видимість, тоді коли кораблі виявляють себе на значній відстані і можна вжити заходів для безпечного розходження. У цих умовах здається, що ніщо не загрожує безпеці плавання і мимоволі послаблюється увага і притупляється пильність.

Відомо, що за статистикою число аварій збільшується після 3-4 років самостійного управління капітаном свого судна. Це не можна пояснити нічим іншим, як відомим охолодженням до виконання своїх обов'язків, притуплюванням відповідальності та пильності, виникненням «вторинної безпечності». І статистика аварійності суден світового флоту свідчить, що до 70% всіх аварій відбувається через помилки і прорахунки людей, які сьогодні характеризуються загальним поняттям – впливом «людського фактору» і зневагою, правилами хорошої морської практики.

Певною мірою, це є наслідком ряду обставин, характерних для більшості держав світу: брак на флоті кваліфікованих фахівців, особливо судноводіїв, електромеханіків і механіків, недоліки навчальних планів і програм, а також форм і методів навчання кадетів в морських навчальних закладах, все більш широке використання на судах складної техніки, неадекватність міжнародних та національних норм і стандартів, що регулюють світове судноплавство, умови і потреби експлуатаційної практики.

Очевидно, що проблема людського фактору є складною, багатоаспектною і містить ряд напрямків для досліджень і розробок, які повинні сприяти зниженню помилок, що здійснюються судновим і береговим персоналом в процесі експлуатації суден.

Недарма, основною темою зустрічі Морського інституту України, який був створений у 2000 році як філія всесвітньо відомого центру підготовки моряків, що розташований у Великій Британії (базовим морським навчальним закладом в Україні для нього стала Одеська національна морська академія) з англійським ініціатором і засновником MIU, корифеєм у сфері тренінгу морських кадрів містером Дж. Паркером було визначення ролі українських моряків у системі світового працевлаштування на судна іноземних компаній. Дж. Паркер підкреслив, що сьогодні величезну увагу судовласники приділяють людському фактору. У зв'язку з цим, загострюється проблема добору і, як наслідок, конкуренції за право бути зарахованим до складу судового персоналу. На морському ринку праці сьогодні українцям доводиться суперничати з мільйонами кубинських, арабських, китайських, філіппінських моряків. Усього постачальниками робочої сили на світовий флот є сьогодні 117 країн. Тим часом, як зазначив у своїх дослідженнях старший викладач Київської академії водного транспорту Сергій Горчаков, Україна посідає в цьому списку аж ніяк не лідируюче становище: їй приділяється 84 місце.

Дуже серйозно стоїть для наших моряків і проблема перебування в інтернаціональних, так званих змішаних екіпажах. Команд, які судовласник цілком би набирав з українців, майже немає. Тому мовою спілкування стає англійська як розмовна, так і та, яка складається зі спеціальної морської термінології. З незрозумілих причин лінгвістичний бар'єр стає для українців буквально нездоланною перешкодою. Через це в багатьох з них припинене просування по службі, і вони самі віднімають від себе можливість перейти на більш високу ставку.

Крім того, іноземні роботодавці відзначають таку нашу «неконкурентну» рису, як недисциплінованість. Нерідко моряк, потрапляючи у інше соціальне середовище, не може пройти психологічну адаптацію і шукає розрядку в загулі. Споживання алкоголю робить його неухважним до своїх обов'язків. Буває, що моряки відстають від судна, затримавшись в чужому порту. Є навіть випадки їх конфліктів з поліцією. Звичайно такі інциденти закінчуються для нього списанням і безперспективністю одержати нове призначення. Напруження у рейсах часом створює антагонізм між палубною і машинною командами. Він зберігся як звичай з радянського минулого. Але, незважаючи на його повну недоречність, сьогодні на іноземному судні, буває, що судноводії намагаються обвинуватити у несправності вантажних механізмів машинну групу, хоча частково догляд за ними лежить на плечах палубників.

Чому «людський фактор» в зниженні аварійності на морі настільки важливий? Тому що судна перебувають в русі. Вони становлять небезпеку для інших суден, і самі є об'єктами небезпечних впливів з боку інших суден, течій, ударів штормових хвиль, підводних перешкод і т.д. Транспортні засоби, що перебувають в русі, в будь-який момент часу повинні контролюватися з позиції безпеки.

Технічна причина була, є і завжди буде наслідком або супутнім фактором. Будь-який механізм, устаткування чи транспортний засіб сам по собі завдати шкоди здоров'ю людини не може. Нещасний випадок – це наслідок дії людини (недоладна конструкція, недостатня освіта, неухважність, недбалість, дія третьої особи тощо).

Психологічні причини – це матеріальне або моральне невдоволення, сімейні негаразди, одноманітність, втрата пильності, втома та інше. Все це спонукає йти шляхом найменшого опору. А це вже небезпечно. Отож, кожний нещасний випадок чи порушення вимог охорони праці має одну спільну причину – людський фактор. Основна, ключова роль в охороні праці належить не техніці та технології, а людині. Сам людський фактор є непередбачуваний і проявляється в своїй більшості всупереч логіці. Саме йому властива адаптація до тієї чи іншої небезпеки в залежності від середовища та умов, де він перебуває. Тобто, відбувається поступова адаптація не тільки до небезпеки, а й до порушень.

Обґрунтуванням значущості людського фактору займалися всесвітньо такі відомі вчені як Е. Демінг, Дж. Джуран, К. Ісікава, К. Меллер, Б. Сміт, Г. Тагуті, А. Фейгенбаум, В. Шухарт та інші. Людський фактор визначається як фактор, який пов'язаний з різноманітними ролями людини при вирішенні поставлених завдань і повинен враховуватися при розробці засобів вирішення таких завдань (моделей, методів, методологій, комп'ютерних засобів тощо).

Радянський вчений Ільїн О. І. обґрунтовував поняття «людський фактор» наступним чином: «людський фактор – загальне поняття, властиве кожному суспільному устрою. Проте це поняття характеризує не спосіб виробництва, а виражає сукупність соціальних явищ, характерних для даної епохи». В цілому можна погодитися з точкою зору російського вченого Є. М. Бабосова, який вважає, що людський фактор – це цілісна система соціальної діяльності, направленої на зміну, розвиток і вдосконалення суспільства та умов життєдіяльності самої людини.

Такі вчені як Р. Лайкерт та М. Мескон відзначали, що людський капітал є навіть більш коштовним ніж матеріальний і зробили висновок, що людські ресурси мають особливе значення для розвитку суспільства в цілому і кожної фірми окремо.

Для успішної роботи необхідно володіти комплексом певних природних якостей, а також комплексом якостей, які потім виробляються і коригуються в процесі навчання і виховання. Говорячи про офіцерську діяльність на судні, слід спеціально підкреслити, що для моряка важливі такі якості, як хороша пам'ять, уважність, самовладання, почуття відповідальності, швидка реакція, рішучість і воля, вміння в стислі терміни розібратися в складній (іноді й з критичній) ситуації і прийняти правильне рішення. Людина з таким набором якостей не народжується, ці якості повинні формуватися в процесі професійної підготовки та набувати сталий, а не випадковий характер. І те, що часто сьогодні називають безвідповідальністю, низькою стійкістю до стресів і т.д., має психологічне коріння і посилюється самою специфікою професійної діяльності на флоті, коли екіпаж судна довгий час знаходиться в замкнутому просторі, при постійних психічних і фізичних навантаженнях, в випадково сформованому колективі, в суворо регламентованих (циклічних) умовах судового життя.

Аналіз аварій, пов'язаних з дією «людського фактору», показує, що вони сталися в результаті невірної прийнятих або взагалі не прийнятих рішень, іншими словами – бездієвості. У зв'язку з цим необхідно враховувати цілий ряд обставин, пов'язаних з психологічними особливостями і можливостями конкретних людей і психологічною специфікою впливу на них в конкретних ситуаціях.

Цікаві статистичні дослідження провели експерти Німеччини. Аналізуючи випадки аварій суден, вони встановили, що в момент зіткнень на ходовому містку перебувало одночасно 3-4 людини. З цього можна зробити висновок про те, що механічне збільшення кількості персон, які одночасно беруть участь в управлінні судном, не є достатньою умовою для запобігання аварій. Тут на перший план виступають професійна готовність і компетентність екіпажу.

Професійна готовність – це складна системна якість, що складається з навичок і умінь, можливості організму адаптуватися до впливу несприятливих фізичних факторів рейсу і здатності психіки адекватно реагувати на особливості морської праці. Досвід, навіть при багаторічному плаванні, сам по собі не забезпечує придбання в необхідному обсязі професійних навичок і умінь, необхідних в конкретній обстановці. Причому, як правило, помилки виникають не від нестачі знань, а від невірної оцінки складної навігаційної обстановки, прогнозу її розвитку і правильного рішення щодо виконання тих чи інших маневрів. У непередбачуваних ситуаціях емоційні центри (страху, люті, гніву) приходять в сильне збудження і викликають неадекватні рухово-поведінкові реакції, відмова виконати складне небезпечне завдання. У спеціально підготовленої людини цього не відбувається, бо він здатний до вольового придушення емоцій, а також причин, що зумовили ці емоції.

Чистяков Валерій Леонідович у своїй роботі «Морський професіоналізм: сутність та способу формування» наголосив на тому, що трудову діяльність моряків в плаванні визначає необхідність проявляти моторність – здібність людини виконувати свої трудові операції швидко та спритно. Під спритністю розуміється не хитрість, а розумна вправність, майстерність, натренованість у виконанні своїх функцій. Людина не народжується спритною, стає такою в процесі професійного становлення, в результаті впливу на нього оточення, в якому вона проживає. Спритність – результат тренувань, а вони здійснюються людиною під впливом факторів та умов життя на борту судна.

Істотну роль у формуванні професійної належності відіграє підготовка на тренажерах в екстремальних умовах діяльності за рахунок введення в її структуру додаткових психологічних факторів складності: дефіциту часу, невизначеності інформаційного середовища, додаткових деталей складніших завдань. Подібний комплексний підхід до психологічної підготовки та навчання судноводів реалізується на радіолокаційних тренажерах з використанням імітаційного моделювання, широко вживаних в даний час в навчальному процесі.

Таким чином, проблема забезпечення безпеки мореплавства завжди буде найважливішою на морському транспорті, оскільки від її успішного рішення залежить охорона життя і здоров'я членів екіпажів суден і пасажирів, збереження суден і вантажів, стан морського середовища. Ця проблема продовжує існувати, оскільки негативні наслідки аварій великих морських суден поширюються не тільки на учасників морського підприємства, судна, його екіпаж і пасажирів, судновласника, але і на прибережні країни, великі соціальні групи людей, діяльність яких не рідко зачіпається морськими аваріями.

Література:

1. Колегаєв М.О., Іванов Б. М., Басанець М.Г. Під редакцією В. В. Пономаренка. Безпека життєдіяльності і виживання на морі: Навч. Посібник. Друге видання – перероблене та доповнене./ Одеська нац. морська академія. – Одеса, 2008. – 416 с.
2. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: М.: Дело, 1992. – 702 с.
3. Панасюк І. В. Людський фактор у формуванні безпеки праці людини/ І. В. Панасюк, Л. І. Микитенко, Н.С. Данилевич// Київський національний університет технологій та дизайну, К., 2012. – № 2 (3). – с. 1-8
4. Чистяков В. Л., Козырь Л. А. Морской профессионализм: сущность и способы формирования. – Одесса. Типография «Морьяк». 1992. – 81 с.
5. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_053
6. Кітік Владислав «Море, флотський обід і людський фактор» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.ua/uk/2005/11/08/more-flotskiy-obid-i-lyudskiy-faktor>

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ**Қодиржон Маҳкамов
(Наманган, Узбекистон)****ЁШЛАР ВА ТАРИХИЙ ОНГ**

Ватанимиз мустақиллиги йилдан-йилга тарихий хотирани тиклаш, анъана ва қадриятларимизни эъзозлаш, уларни замон талаблари асосида бойитиш ва ривожлантириш, ўзлгимизни англаш, дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш учун улкан имкониятлар яратиб келмоқда. Халқимизнинг истиқлол йилларида босиб ўтаётган тарихий йўлнинг нақадар буюклиги, амалга оширилаётган умуммиллий дастур ва режаларнинг бениҳоя серқирралигини кўрсатмоқда. Дунё ҳамжамияти билан иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқаларни кенг йўлга қўяётган Ўзбекистон ҳозирги тарихий даврда жаҳон афкор оммасига ўзининг бой тарихи, маънавий қадриятлари, маданий меросини намоён қилиши зарур. Шунинг учун Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир фуқаро – у хоҳ ёш бўлсин, хоҳ қари, ўтмишимизни, маънавиятимизни чуқур билмоғи даркор. Айни пайтда ўқимишли, зиёли ҳар бир инсон ҳозирги дунёнинг мафкуравий манзарасидан хабардор бўлиши, жаҳонда юз бераётган ғоявий-маънавий силсилалар тўғрисида объектив маълумот ва билимга эга бўлиши лозим.

Мустақиллик йилларида тарихни ўрганиш ва ёритишга янгича ёндошувлар шаклланди, тарихий хотирани тиклашга жиддий эътибор қаратилди, ўтмишга махлиё бўлиб, бугунги ва эртанги кунни унутишдек иллатларга қарши профилактика чоралари кўрилди. Шу аснода бир қатор йўналишлар бўйича маънавий-маърифий, таълим-тарбиявий ҳамда ташкилий ишлар амалга оширилди. Маънавий тарбияни такомиллаштириш, тарихни холис ёритиш ва рационал тарихий онгни шакллантириш чора-тадбирлари кўрилди. Айниқса, ёш авлоднинг тарихий онгини янгилаш, юксалтириш асосий вазифа сифатида белгиланди. Бойси, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “биз халқимизни дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизни биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлиб яшашлари учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзи бўларчилиқка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин.” Дарҳақиқат, маънавий тарбия жиддий эътиборни талаб қиладиган, инсоннинг шахс бўлиб шаклланишида энг асосий роль ўйнайдиган соҳа бўлиб, унинг муҳим функцияларидан бири тарихий онгни ривожлантириш, тарихий хотирани сақлашдир. Маънавиятли шахс ўз халқи тарихини, аجدодлари қолдирган меросни, миллий қадрият ва имкониятларни билиши керак. Маънавиятни англаш учун эса кишида тарихий онг шаклланган, тарихий хотира “қристаллашган” бўлиши зарур. Тарих, тарихий онг халқнинг келажаги учун пойдевор ролини ўтайди, инсонга ўзлгини англаш ҳамда бутун оламни билишга ёрдам беради.

Тарихий онг, тарихий хотира ҳозирги даврга келиб умуминсоний маънавий ҳаётдаги глобал муаммога айланди десак, муболаға бўлмайди. Муайян геосиёсий кучлар бутун олам бўйлаб ахлоқсизлик рецидивларини ёйишга, қадимдан яшаб келаётган олижаноб анъаналарни таҳқирлашга, тарихни сохталаштириб, ёшлар ва катталар орасидаги ворисийликка раҳна солишга уринмоқда. Шу аснода, тарихий онг шаклланадиган социал-демографик замин – ёшлар, шу жумладан уларнинг энг фаол қисми – бутун дунёда ҳам, бизнинг мамлакатимизда эса, мутлоқ кўпчилиқни ташкил қиладиган ўқувчи ёшларда тарихий онг шаклланишининг динамикаси ва статикасини ўрганиш социологиянинг муҳим вазифаларидан биридир.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. –Тошкент: Шарқ, 1998 йил.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008 йил.

СЕКЦИЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

А. Абдулхалилов
(ТГЭУ, Узбекистан)

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И БИЗНЕС

По мере развития информационных технологий и проникновения их во все сферы современной жизни все чаще требуется дать ответ на вопрос: что такое ИТ. Казалось бы, ответ должен быть известен каждому, поскольку основы ИТ называют «информатикой» и начинают преподавать еще в младшей школе. Вопрос, действительно, несложный, и, возможно, именно этим и объясняется то разнообразие ответов на него, среди которых «согласья нет». Так, запрос «информационные технологии» в Яндексе выдает более 50 000 000 ссылок.

Но, к сожалению, большинство из них не вносит ясности в предметное понимание термина «информационные технологии». Например, согласно определению, принятому ЮНЕСКО, «информационные технологии (ИТ) – это комплекс взаимосвязанных научных, технологических, инженерных наук, изучающих методы эффективной организации труда людей, занятых обработкой и хранением информации с помощью вычислительной техники, и методы организации и взаимодействия с людьми и производственным оборудованием, их практические применение, а также связанные со всем этим социальные, экономические и культурные проблемы». Что проясняет эта формулировка?

В целях данной статьи сформулируем собственное определение. Итак, информационные технологии – это комплекс мер по обеспечению поддержки бизнеса путем создания системы сбора, обработки, хранения и передачи потребителям требуемой информации.

Следует отметить, что речь идет о создании именно системы, т. е. комплекса взаимодействующих элементов, образующих целостное единство и направленных на достижение единого результата. Таким образом, информационные технологии являются средством организации работы по обработке информации в интересах бизнеса.

Основа информационных технологий – выполнение каждым из элементов системы однозначной последовательности действий (алгоритма), позволяющих получить ожидаемый результат. При этом каждый элемент информационной системы должен представлять результат в такой форме, чтобы его можно было использовать в работе следующего элемента. Без этого невозможно представить получение стабильного предсказуемого результата этой системой в целом. Так, в информационной системе управления предприятием каждый шаг должен быть подчинен ясной цели – предоставление информации для аппарата управления или других ее потребителей, подготовка данных для следующего этапа обработки. Но сам процесс обработки информационных потоков должен быть тщательно продуман. Известен случай, когда компания выстраивала свою систему по частям, и в какой-то момент была допущена ошибка – не были должным образом согласованы входные параметры системы управления складом и параметры, вводимые в системе оперативного учета. Конечно, результат не был фатальным: сотрудники, работающие в системе управления складом, были вынуждены повторно вводить документы, обработанные на предыдущем этапе. Это приводило к потере времени и повторным ошибкам ввода.

Важно обратить внимание на то, что понятие «информационная система» не является синонимом понятия «компьютерная система». Во все времена существовали предприятия, на которых применение единых подходов и стандартов на каждом уровне было обязательным. Например, Римская империя известна тем, что на всей ее территории действовали единые законы, государственные структуры. Без компьютеров это работало, конечно, медленно (письмо из средней Азии в Рим шло несколько месяцев), но надежно, о чем свидетельствует существование регулярной почты.

В наше время при реализации различных систем в большинстве случаев используются информационные технологии на базе компьютерных решений. Они позволяют наладить быструю и надежную связь между элементами системы, помогают системе функционировать быстрее и производительнее. Уровень продаж компьютерной техники, программного обеспечения, программно-технических решений растет постоянно с короткими перерывами на масштабные экономические кризисы, которые в конечном счете нельзя считать существенным препятствием на пути развития ИТ-отрасли.

Рынок формируется в основном с учетом спроса компаний малого и среднего бизнеса. Их техническая оснащенность нередко находится на высоком уровне, они оперативно реагируют на изменения рыночной обстановки, подготовка персонала адекватна поставленным задачам. Но в силу небольших масштабов они зачастую не могут позволить себе иметь собственные обеспечивающие службы, к которым можно отнести ИТ-подразделения.

Малому бизнесу часто проблематично разрабатывать и поддерживать собственные программные решения. В первую очередь, по причине определенного рода сложностей в вопросах качественной технической поддержки и развития собственных программных решений – не всегда в структуре небольшой компании предусмотрен ИТ-отдел или квалифицированный специалист, ответственный за формирование и сопровождение элементов ИТ-инфраструктуры. Кроме того, практика показывает, что для решения задач, стоящих перед большинством небольших компаний, достаточно стандартного (или малодоработанного) функционала существующих готовых систем, среди которых можно назвать Microsoft Small Business Server, «1С:Управление небольшой фирмой» и пр. Рассмотрим подробнее возможные варианты взаимоотношений, которые могут сложиться между бизнесом и ИТ. Сегодня сложно представить современный мир без использования компьютерной техники. Но всегда ли очевидно, какие именно задачи возлагаются на автоматизированную систему?

Один из самых популярных вопросов, которые консультанты задают руководству компании-заказчика – для чего вам необходима информационная система. Ответ на этот вопрос и есть краеугольный камень целеполагания любого ИТ-проекта. Ответы, как правило, очень похожи друг на друга. Большинство руководителей готовы ограничиться автоматизацией бухгалтерии и продаж. Более «продвинутые» говорят об автоматизации отделов управления отношений с клиентами, единицы упомянут бюджетирование и управленческий учет.

Еще не так давно для многих руководителей целью внедрения информационной системы было сокращение персонала. Но в последнее время таких руководителей практически не встречается, что, безусловно, является позитивным трендом. Возможности ИТ в области управления бизнес-процессами, качеством, проектами по-прежнему не считаются приоритетными для большинства собственников и руководителей компаний. Публикации и форумы в сети Интернет не оставляют сомнений – малый бизнес не готов вкладывать в ИТ. Отношения бизнеса и ИТ в этом случае можно назвать союзническими: «вы помогаете нам решить вот такие задачи (бухгалтерия, торговля, склад). Мы – оплачиваем этот процесс в пределах разумного».

На наш взгляд, это может свидетельствовать о том, что малый и средний бизнес не видит необходимости в постоянном совместном развитии с ИТ, а представители ИТ-отраслей не могут объяснить бизнесу, чем это может быть выгодно. Однако это не означает, что данная необходимость объективно не имеет место быть.

Должности ИТ-директора в подобных компаниях обычно нет, в лучшем случае есть системный администратор. Он является «палочкой-выручалочкой» во всех ситуациях – от отправки почты и перестановки компьютера до настройки бухгалтерских отчетов. В меру своего понимания он, в лучшем случае, озвучивает возможные направления развития ИТ-структуры компании. Что может предложить ИТ-индустрия такой компании сегодня?

Организовать ИТ-поддержку на достаточно высоком уровне для компании можно посредством передачи на аутсорсинг работ, связанных с внедрением и сопровождением современных информационных систем. Этот вариант сотрудничества исключает для заказчика такие издержки, как наем квалифицированного ИТ-персонала или необходимость организации дополнительных рабочих мест. Преимущества и недостатки данного подхода известны. С одной стороны, временный союз профессионалов позволяет решить поставленные задачи в рамках одного или нескольких проектов (например, автоматизация продаж, настройка процесса планирования или управления производством), по окончании которых наступает более или менее длительный период эксплуатации готового решения, в течение которого ничего не происходит, с другой – заказчик должен контролировать соответствие реализуемых решений поставленным целям. Иначе заказчик может получить решение, отражающее подход ИТ-компании к задачам заказчика – здесь речь идет, в первую очередь, о качестве коммуникации между заказчиком и исполнителем, о том насколько и четко компания способна объяснить и донести до исполнителя цели и ожидаемый результат от планируемых работ и насколько хорошо он способен это понять. При качественном процессе взаимопонимания решение могло бы быть более сбалансированным, а компании – полноценными партнерами.

В странах Западной Европы проникновение ИТ в малый бизнес достигает, по последним данным, 80-90%. В нашей стране же все еще крепки предубеждения о сложности и недоступности и, как следствие, дороговизне ИТ-решений для небольших предприятий. Тем не менее потребность в ИТ актуализируется по мере развития компании, когда исключительно человеческими ресурсами контролировать и управлять всем становится сложно (рост информации в количественном и качественном выражении вызывает необходимость в технических средствах для формирования информационных потоков). Инвестиции в развитие своей ИТ-структуры – это индикатор того, что компания нацелена на рост и развитие.

Технические возможности для реализации различных решений в области построения информационных систем в настоящее время чрезвычайно широки и вполне доступны. Все большее количество производителей поддерживают работу своих систем на различных платформах и гарантируют подключение к системам разных устройств. Сегодня есть возможность подключиться к локальной сети компании в любой момент. Сервер компании передаст нужную информацию, где бы вы ни были. Руководитель может контролировать работу подчиненного откуда угодно в режиме реального времени.

В ситуации, когда можно реализовать практически любой запрос, ключевой задачей в области создания релевантных и эффективных информационных систем является четкое представление требуемого результата.

На основании рассмотренных в данной статье ситуаций выглядит можно сделать следующий вывод: руководство компаний малого и среднего бизнеса должно ответить на вопросы: в решении каких управленческих задач целесообразно использовать информационные технологии; каковы цели и ожидаемые результаты от их внедрения в компании? В крупных компаниях существуют специальные отделы, которые могут помочь ответить на эти вопросы. В малом бизнесе, как правило, задача ложится на плечи руководства.

От выбора модели отношений с ИТ-структурами и способа поддержки этих отношений напрямую будут зависеть не только успешность и адекватность информационно-технологической поддержки бизнеса в ближайшем будущем, но и качество функционирования и темпы развития компании в целом.

Ганна Алексєєва
(Бердянськ, Україна)

СТВОРЕННЯ ДОДАТКУ ДЛЯ ОС ANDROID НА ПРИКЛАДІ ЛОКАЛЬНОЇ ПОШУКОВОЇ СИСТЕМИ

Світові процеси глобалізації, їх вплив на загальні тенденції розвитку національної економіки України, інтеграція української науки та освіти у світовий та європейський науково-освітній простір ще більш загострили закономірність, яка проявлялася і в попередні десятиліття: ступінь розвитку економіки і суспільства в цілому є напрямку пов'язаним зі становищем науки і науково-технічної діяльності в країні. Джерелом зростання інтелектуального потенціалу у світі дедалі більше стають інновації у широкому сенсі – як оптимізація освітніх процесів, так і безпосередня інтеграція у діяльність вищих освітніх закладів новітніх інформаційних технологій, тому що посилення конкуренції на ринку надання освітніх послуг вимагають інноваційного розвитку освіти, кардинальних змін, спрямованих на підвищення її якості і конкурентоспроможності. Тому необхідно активізувати пошук продуктивних та перспективних форм, методів та засобів навчання, які в змозі забезпечити радикальне підвищення ефективності освітнього процесу на усіх рівнях освіти. Аналіз навчального процесу майбутніх інженерів-педагогів свідчить про те, що одним із напрямів досягнення цієї мети є вивчення можливостей використання в навчальному процесі сучасних інформаційних технологій. Повною мірою це стосується і вищої інженерно-педагогічної освіти, у якій традиційні методичні системи не відповідають вимогам сьогодення, а інформаційно-комунікаційні технології використовуються фрагментарно [4].

Мета статті: розглянути та обґрунтувати розробку локальної пошукової системи елементів планування розкладу занять Бердянського державного педагогічного університету на прикладі створення додатку для ОС Android.

Сьогодні особлива увага в світі інформаційних технологій звернена до зростаючого сектору мобільних додатків і пристроїв. Це зумовлено тим, що натеper суспільство активно використовує нові інформаційно-комунікаційні технології в повсякденному житті. Комп'ютери, ноутбуки, кишенькові комп'ютери, мобільні телефони, DVD-програвачі широко ввійшли в побут. Тому так важливо переглянути підходи до навчання молодого покоління, зосереджуючи особливу увагу на інформатизації та реформуванні освіти з тим, щоб забезпечити все зростаючі потреби.

На основі аналізу сучасного ринку комп'ютерних технологій виявлено, що планшети і смартфони є одним з найбільш перспективних напрямків розвитку в найближчому майбутньому. Особливо популярним є використання різних пристроїв даного типу серед студентської молоді, що і обумовило вибір нашої теми «Створення додатку для ОС Android на прикладі локальної пошукової системи».

Все більше студентів, а не рідко і викладачів відчувають потребу в тому, щоб інформація та певні сервіси були доступні в конкретному контексті, на певному пристрої і в будь-який час. Тобто, використання таких тенденцій в області освіти, як створення та впровадження в освітній процес мобільних додатків для смартфонів дозволять для його учасників (студентів, викладачів та інших користувачів) отримати постійний доступ до необхідної їм інформації, що дозволить значно підвищити ефективність роботи та зекономити час [5].

Наше головна задача – не зважаючи на різноманіття форм доступу до інформаційного ресурсу забезпечити зручну взаємодію з системою незалежно від часу, доби та місцезнаходження користувача. Набагато легше і швидше за допомогою, наприклад, мобільного додатку здійснити певний набір дій (як для викладачів, так і для студентів), ніж шукати цю інформацію через персональний комп'ютер (ПК). Звичайно, функціональні можливості мобільного додатку відрізняються від програмного забезпечення для ПК, що обумовлено власне призначенням самих мобільних пристроїв. Наприклад, складати розклад занять на смартфоні досить незручна операція, проте переглянути цей розклад, чи знайти в ньому необхідну інформацію за допомогою запиту, незалежно від часу та місця знаходження, легко, швидко і доступно [3].

Внаслідок наявності широких можливостей мобільних телефонів такі додатки для ОС Android можуть бути дуже цікавими та доступними для всіх, тому що представлена концепція орієнтована, насамперед, на її кінцевих користувачів. Цей проект направлено на залучення студентів факультету комп'ютерних та енергозберігаючих технологій Бердянського державного педагогічного університету в освітній процес та зацікавлення в процесі навчання новими ІТ-технологіями, що робить освіту більш відповідною духові епохи і потребам суспільства.

Чому саме ця операційна система? На основі аналізу сучасного ринку було виявлено, що планшети і смартфони на основі ОС Android – це недорогі апарати у своєму секторі, що є одними з найбільш розповсюджених серед студентської молоді за рахунок значної кількості зручних функцій та своїх можливостей. Тому під час роботи над проектом нами було створено додаток саме для ОС Android на мові програмування Java у вільному інтегрованому середовищі розробки Eclipse.

Додаток – це клас відносно невеликих програм, що доповнюють і розширюють можливості основного застосування або ж міняють його зовнішній вигляд. Додаток використовує специфікований програмний інтерфейс, та основною задачею є розширення комунікаційних потреб та можливостей завдяки мобільності пристроїв, на які орієнтовано його використання. Сьогодні існує декілька технологій зв'язку, що використовуються в мобільних пристроях: глобальна система для мобільних комунікацій (GSM), бездротовий прикладний протокол (WAP), загальні пакети радіо сервісів (GPRS), бездротова радіо технологія невеликого діапазону (Bluetooth), IEEE 802.11 – тип радіо-технології, що використовується в бездротових локальних мережах (WLANs) [2]. Все це можна ефективно використовувати для різної мети в процесі навчання.

Мобільні додатки економлять час (рис.1). Цьому свідчить статистика: згідно з дослідженням аналітичної фірми Harris Interactive, ті власники, у яких смартфон наповнений додатками мало не для кожної дії, економлять собі по 22 дні на рік. Це 88 хвилин на день, які користувач може вивільнити собі, якщо користуватиметься спеціалізованими додатками на відміну від альтернативних способів, наприклад, веб-програм [6].

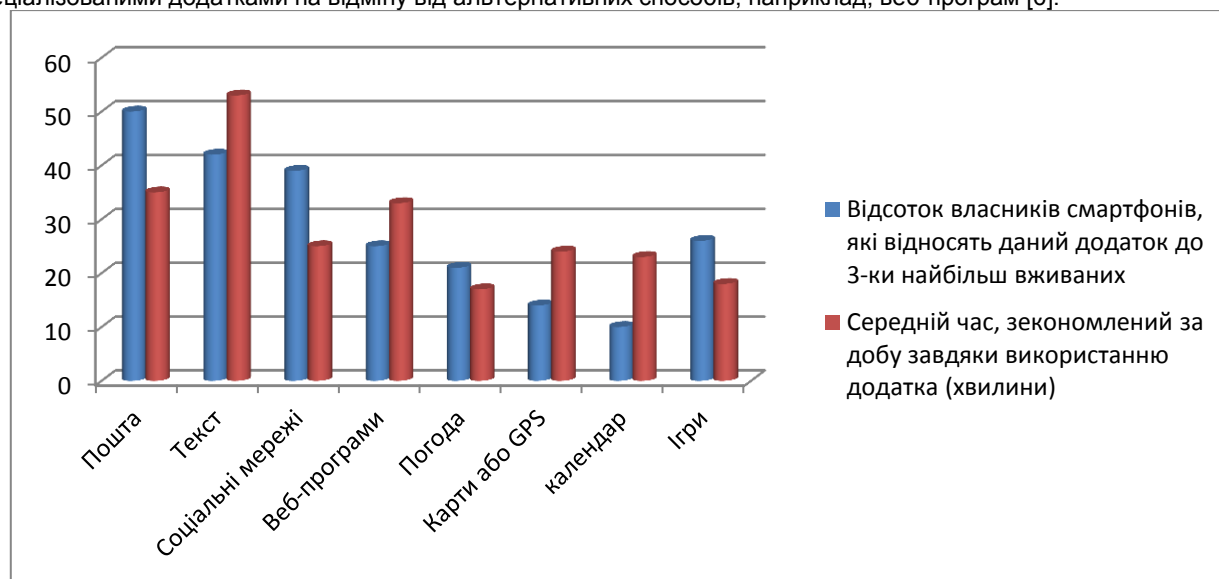

Рис.1. Економія часу при користуванні мобільними додатками

Отже, застосування ІКТ в освіті привело до появи нового покоління інформаційних освітніх технологій, що дали змогу підвищити якість навчання, створити нові засоби впливу, ефективніше взаємодіяти педагогам зі

студентами. На думку багатьох фахівців, нові інформаційні освітні технології на основі комп'ютерних засобів дають можливість значно підвищити ефективність навчання. Але вони мають свої переваги і свої недоліки.

К. Бугайчук виділяє такі переваги користування мобільними додатками: зручність та гнучкість (використання додатку може здійснюватися незалежно від часу і місця знаходження користувача); вони дозволяють використовувати «мертвий час» (час у дорозі, у черзі, в очікуванні на зустрічі тощо); їх можна використовувати для швидкого створення і подальшого передавання інформації; подолання технологічного бар'єру (це дає користувачу додатковий досвід, а також спонукає його до пошуку нових способів використання власного пристрою, у тому числі для задоволення навчальних потреб); персоналізація навчання (інформація відображається відповідно до потреб користувача) [1].

В свою чергу Т. Брабасон виділяє такі переваги мобільних ІТ: корисна навчальна інформація стає доступно більш широкої аудиторії за допомогою мобільних додатків, які потрапляють у поле зору потенційних студентів; переосмислення методів споживання інформації та створення кращого зворотного зв'язку зі студентами [7].

М. Шарплес також виділив кілька переваг мобільних ІТ, а саме: мобільне середовище дає швидкий доступ до контенту, колег, експертів; прозорість (студенти отримують зв'язок з інформацією та сервісами через Інтернет); асинхронне отримання інформації (це дозволяє в освітньому середовищі знайти необхідну інформацію без опрацювання всього масиву тих даних, що на разі не є корисними) [8].

Таким чином ми з'ясували, що мобільні ІТ мають багато переваг, але й є незначна кількість недоліків: дефіцит якісного, повнофункціонального освітнього контенту для мобільних пристроїв і засобів його розробки; недостатня «технічна» підготовка викладачів у галузі створення мобільного контенту; відсутність якісного Інтернет покриття.

Проаналізувавши всі чинники мобільного навчання за різними авторами, можемо виділити такі основні переваги: зручність; швидкий доступ до інформації; портативність; швидке отримання інформації; та основний недолік мобільного навчання – дефіцит якісного освітнього контенту.

Новим етапом глобальної технологізації передових країн стала основа для створення небаченої інфосфери, оскільки об'єднання комп'ютерних систем і глобальних мереж зробило можливим створення і розвиток мобільної інфраструктури, що зв'язує нині все людство. Тому ми вважаємо, що мобільний додаток пошукової системи є одним із видів навчально-інформаційних засобів, що є елементами в освітньому процесі, які забезпечують навчально-методичну та інформаційну підтримку для більш ефективного засвоєння даних.

Висновок. Упровадження мобільних інформаційних технологій в сферу освіти стало початком революційного перетворення традиційних методів і технологій навчання та всієї галузі освіти. Важливу роль на цьому етапі, крім мобільних технологій, відіграють такі ІКТ: комп'ютерні засоби зв'язку, телебачення, космічні комунікації, що переважно застосовуються в процесі управління процесом навчання і системах додаткового навчання.

Саме обґрунтована та створена нами в процесі професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів локальна пошукова система елементів планування розкладу занять Бердянського державного педагогічного університету на прикладі додатка для ОС Android дала змогу працювати з будь-якого місця де є доступ до мережі Інтернет, без звернення до розкладів всіх факультетів університету сайту БДПУ. Дана розробка дозволила спростити всім користувачам доступ до розкладу занять та до пошуку необхідної інформації

Література:

1. Бугайчук К. Мобильное обучение в высшей школе // Мобильное обучение. – 2008. – № 2. – С. 48-49.
2. Козяр М.М. Віртуальний університет: навч.-метод. посіб. / [М.М. Козяр, О.Б. Зачко, Т.Є. Рак]. – Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2009. – 168 с.
3. Кочетов Ю.А. Методы локального поиска для дискретных задач размещения. Новосибирск, 2009. – 261 с.
4. Матвієнко О. В. Основи менеджменту інформаційних систем: навч. посіб. / О. В. Матвієнко, Н. М. Цивін. – [вид. 2-ге, перероб. та доп.]. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 176 с.
5. Миронова О. І. Формування інформаційної компетентності студентів як умова ефективного здійснення інформаційної діяльності / О. І. Миронова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 17 (204). – С. 165-175.
6. Офіційний сайт міжнародної аналітичної агенції "Harris Interactive". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.harrisinteractive.com/NewsRoom.aspx>
7. Brabazon T. Mobile Learning: the iPodification of Universities / T. Brabazon, 2007. – 7 p.
8. Sharples, M. Big issues in mobile learning: Report of a workshop by the Kaleidoscope Network of Excellence Mobile Learning Initiative. Nottingham, UK: University of Nottingham, Learning Sciences Research Institute. – 2007.

У. Асраев
(Ўзбекистон)

СУҒУРТА БИЗНЕСИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Ҳар қандай ривожланиб бораётган давлатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам молиявий фаолиятнинг барча соҳаларида ахборот-коммуникация технологияларининг аҳамияти кун сайин ортиб бормоқда. Долзарб ахборотларга эга бўлиш ва уларга ишлов бериш ахборот-коммуникация технологияларининг (АКТ) асосий таркибий қисми ва ҳар қандай молиявий институтларнинг жамият талабларига мос ҳолда ривожланишининг асосий омиллардан бири ҳисобланиб, уларни жорий қилинганлик даражаси иқтисодий ўсишнинг асосий индикатор-кўрсаткичини ташкил қилади.

АКТни иқтисодий ўсишга таъсири қуйидаги асосий жараёнларда намоён бўлишида кузатилади:

- АКТ секторини ўсиш даражасининг ўта юқорилиги;
- молиявий бошқарувнинг самарадорлигини оширишда АКТнинг таъсири;
- АКТларни иқтисодиётнинг бюджет секторига хизматлари сифати ва уларга кириш даражасининг ўсиши;

– АКТни давлат бошқарув самарадорлигининг ўсишига ҳамда очик фуқаролик жамиятига ўтишини тезлаштириш ижтимоий институтларининг ролига таъсири.

Суғурта бизнесига АКТни жорий қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, суғурта компанияларининг АКТга бўлган талаб ва манфаддорликлари йил сайин ортиб бормоқда. Ҳозирги кунда суғурта бизнесини ахборотлаштириш куйидаги кўринишларда шакллантирилади: асосий бизнес жараёнларни автоматлаштириш учун ахборот тизими мажмуасини (ERP – тизимлар) жорий қилиш; мижозлар билан ўзаро муносабатларни бошқариш тизимларини жорий қилиш (CRM – тизимлар ва Business Intelligence); Интернет-суғурта.

Суғурта қилувчилар ўртасида полисларни рўйхатга олиш, суғурталаш ва қайта суғурталаш, брокерлик ва агентлик шартномаларини юритиш, бухгалтерлик ҳисоби ва ходимлар рўйхатини юритиш каби тўлиқ функциялар тўпламини ўз ичига олувчи ERP – тизимлар замон талабидан келиб чиққан ҳолда қўлланилиб бутунлай бошқарув тизимини автоматлаштиришга имкон беради. ERP – тизимлар суғурта компанияларида суғурта шартномалари, рисклар, мукофотлар, тўловлар, компанияларнинг статистик ва иқтисодий ҳисоб-китоблари учун зарур бўлган барча ахборотлар ҳақидаги бошланғич маълумотларни тўплаб бориш мақсадида кенг жорий қилинади.

Суғурта хизматлари истеъмолчиларига хизмат кўрсатиш соҳасида айнан замонавий АКТларни жорий қилиниши рақобатчилар билан курашда қўшимча устунликларни беради. Суғурта ташкилотларида ERP – тизимларидан ташқари CRM (customer relationship management) бошқарув тизимларидан ҳозирги кунда кенг фойдаланилиб келинмоқда. CRM – стратегиялари мижозларга хизмат кўрсатиш, савдо ва маркетинг соҳасидаги бизнес жараёнларни автоматлаштириш ва такомиллаштиришга имкон берувчи махсус технологиялар ва дастурий таъминотлар мажмуаси кўринишида амалга оширилади. Бу эса хизматлар буюртмачиларига энг оптимал вақт мобайнида ва энг қулай алоқа тармоқлари орқали даромад келтирувчи таклифлар қилиш имкониятини беради.

Суғурта тармоғидаги ҳозирги вазиятда бизнес тузилишини аниқ даражада ишлаб чиқиш, рискларнинг реал даражасини беҳато баҳолаш ҳамда бу рисклар баҳосини мос ҳолда белгилашга имкон берувчи Business Intelligence (BI) воситаларидан фойдаланиш лозимдир.

Business Intelligence (тадбиркор интеллект) тизимини суғурта ташкилотларида жорий қилиш аналитик ахборотлар муҳитига тегишли бўлган куйидаги кўрсаткичларни самарали таъминлаб беради:

- маълумотларга ўз вақтида ва аниқ кириш;
- маълумотлар интеграциясини амалга ошириш;
- маълумотларни интерпретация қилишни соддалиги;
- маълумотлар мутаносиблиги;
- ахборотлардан ҳамкорликда фойдаланиш.

Суғуртачилар Business Intelligence туридаги дастурий маҳсулотлар ёрдамида куйидаги кўринишдаги жараёнларни амалга ошириб, бу уларга турли вазиятлардаги рискларни олдиндан аниқлаш ва бошқаришга имкон беради:

- манфатли мижозларни саралаб олиш;
- мижозларни сегментлаштиришни амалга ошириш;
- бўлиб ўтган йўқотишларни таҳлил қилиш;
- мос келишликни таҳлил қилиш;
- мувофиқлаштирилган маркетингдан фойдаланиш;
- компания фаолиятини таҳлил қилиш.

Айни дамда суғурта компанияларини институционал ривожлантиришдаги энг прогрессив АКТ Интернет-суғурта ҳисобланади.

Интернет-суғурта – бу мижозни суғурта компанияси (бевосита ўзининг сайти орқали) билан келгусида зарур суғурта маҳсулотини танлаш учун виртуал мулоқот қилиш ва ўз навбатида жорий хизматларни намоиш қилиш, суғурта қопламаларини олишни Интернет-технологияларидан фойдаланиб амалга оширишга имкон берувчи молиявий бозор сегментиدير.

Суғурта компаниялари биринчи босқичда хусусий Интернет – сайтларини яратишлари лозим ва бу электрон ташриф функциясини амалга ошириб, унда мижозлар билан алоқаларни ўрнатиш йўллари ҳақидаги маълумотлар, лицензиялар, сотиладиган маҳсулотларнинг қисқача таснифлари бериб борилади. Кейинги босқичда суғурта компаниялари ўз Интернет-ваколатхоналарини ривожлантириш йўлида эътиборларини суғурта мукофотларини онлайн-тўловлар орқали амалга ошириш, мижозни суғурта тарихларига кириши ва персоналаштирилган маълумотларни янгиллаб бориш каби йўналишлардаги суғурта хизматларига қаратишлари лозим.

Айни дамда суғурта компаниялари Интернет-суғурта сегментидаги интернет муҳитида икки йўналишдаги бизнес ечимлардан биридан фойдаланиб фаолият юритиш имкониятига эга бўладилар:

– Интернетда суғурта бизнесини ташкил қилиш (виртуал ваколатхоналар очиш; Интернет орқали суғурта полисларини сотиш; суғурта шартномаларини Интернет орқали кузатиб бориш; барча санаб ўтилган суғурта кўринишларини бирлаштирувчи порталлар);

– Интернет билан боғлиқ рискларни суғурта қилиш (кибержиноятчилик; электрон қурилмаларни суғурта қилиш; молиявий рискларни суғурта қилиш; турли кўринишдаги жавобгарликларни суғурта қилиш ва бошқалар).

Ўзбекистонда Интернет-суғуртани ривожлантирилиши истикболли аҳамиятга эга бўлиб, «Электрон рақамли имзо тўғрисида», «Электрон тижорат тўғрисида», «Электрон ҳужжат айланишлар тўғрисида»ги қонунлар бу тизимни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари ҳисобланади. Янги турдаги бундай хизматларни жорий қилиш келгусида суғурта хизматлари бозори ҳажмининг ўсиши, мижозларга самарали ва сифатли хизматлар кўрсатиш, компания даромадларини ўсишига шу билан бирга рақобатбардошлигини ошиши, суғурта компаниясини ташқи бозорда ҳам самарали фаолият юритиш имкониятларига эга бўлишларига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.О. Рўзиев. Суғурта фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш жараёнларини такомиллаштириш. Иқт.фан. ном. Дис... – Т.: ТДИУ, 2005. –170 б.

Маргарита Брус
(Краматорск, Україна)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАДСТРОЕК EXCEL ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ

В практике экономического планирования на любом его уровне возникает необходимость выбора оптимального варианта среди различных вариантов плана. Однако, как правило, интуиция и опыт планирования оказываются здесь недостаточными. Поэтому в планировании необходимы точные методы, которые дают возможность сопоставлять различные варианты плана и выбирать из них оптимальный. Одним из методов, облегчающим нахождение оптимального плана является линейное программирование.

Рассмотрим подробно решение и анализ задачи линейного программирования по определению оптимального ассортимента.

Задача: Пусть предприятие располагает тремя видами ресурсов, необходимых для производства трех видов товаров. Затраты ресурсов на изготовление единицы данного вида товара и прибыль, получаемая предприятием, а также запасы ресурсов представлены в таблице 1:

Таблица 1

Ресурсы	Вид товаров			Запасы ресурсов
	Товар1	Товар2	Товар3	
Ресурс1	1,6	0,3	0,5	500
Ресурс2	0,8	1,1	0,9	310
Ресурс3	10	7	5	2200
Прибыль на единицу товара (д.е.)	60	30	40	

Определить, какой ассортимент товара надо выпустить, чтобы получить максимальную прибыль.

Формализуем задачу. Обозначим x_i – количество выпускаемых товаров i -го вида, $i = 1, \dots, 3$.

Опишем целевую функцию, рассуждая следующим образом. Прибыль от реализации единицы Товара1 составляет по условию 60 д.е. Общая прибыль, полученная от реализации Товара1, составит $60x_1$ д.е. Аналогично определим прибыль от реализации Товара2 и Товара3. Общая прибыль от реализации всех товаров составит $(60x_1 + 30x_2 + 40x_3)$ и должна быть максимальной.

Составим систему ограничений по использованию ресурсов каждого вида:

$$1,6x_1 + 0,3x_2 + 0,5x_3 \leq 500$$

$$0,8x_1 + 1,1x_2 + 0,9x_3 \leq 310$$

$$10x_1 + 7x_2 + 5x_3 \leq 2200$$

Т.к. x_1 и x_2 – количество товаров, то они неотрицательны.

Получим **математическую модель задачи**

$$F = 60x_1 + 30x_2 + 40x_3 \rightarrow \max$$

$$\begin{cases} 1,6x_1 + 0,3x_2 + 0,5x_3 \leq 500 \\ 0,8x_1 + 1,1x_2 + 0,9x_3 \leq 310 \\ 10x_1 + 7x_2 + 5x_3 \leq 2200 \\ x_1 \geq 0, x_2 \geq 0 \end{cases}$$

Сформулированная задача решается различными методами. Первый по времени возникновения – метод последовательного улучшения плана, предложенный Л.В. Канторовичем. Затем – симплекс-метод Дж. Данцига. Есть и другие методы. Все они весьма трудоемки и поэтому для решения задач используются компьютеры. Есть различные программные продукты, решающие задачи линейного программирования, например, EXCEL.

Решим поставленную выше задачу с применением EXCEL. MS EXCEL предлагает единый, мощный инструмент для решения задач линейного программирования – надстройку **Поиск решения**.

Предварительно запишем задачу в матричном виде:

$$F = \bar{C}^T \cdot \bar{X} \quad (\max)$$

$$A \cdot \bar{X} \leq \bar{B}$$

$$\bar{X} \geq \bar{0}$$

Выпишем векторы и матрицу:

$$\bar{X} = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} \quad \bar{C} = \begin{pmatrix} 60 \\ 30 \\ 40 \end{pmatrix} \quad \bar{B} = \begin{pmatrix} 500 \\ 310 \\ 2200 \end{pmatrix} \quad A = \begin{pmatrix} 1,6 & 0,3 & 0,5 \\ 0,8 & 1,1 & 0,9 \\ 10 & 7 & 5 \end{pmatrix} \quad \bar{0} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}$$

Введем исходные данные в ячейки EXCEL и проведем необходимые вычисления, используя функцию МУМНОЖ(), как показано на рисунке 1.

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	Определение оптимального ассортимента							
2								
3	Сырье	Матрица коэф.			X	Ax		Общие запасы
4	ресурс1	1.6	0.3	0.5	0	0	≤	500
5	ресурс2	0.8	1.1	0.9	0	0	≤	310
6	ресурс3	10	7	5	0	0	≤	2200
7								
8	Прибыль	60	30	40		0		
9								

Рисунок 1

Лист с формулами:

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	Определение оптимального ассортимента							
2								
3	Сырье	Матрица коэф.			X	Ax		Общие запасы
4	ресурс1	1.6	0.3	0.5	0	=МУМНОЖ(B4:D6;E4:E6)	≤	500
5	ресурс2	0.8	1.1	0.9	0	=МУМНОЖ(B4:D6;E4:E6)	≤	310
6	ресурс3	10	7	5	0	=МУМНОЖ(B4:D6;E4:E6)	≤	2200
7								
8	Прибыль	60	30	40		=МУМНОЖ(B8:D8;E4:E6)		
9								

Рисунок 2

Переходим к нахождению оптимального ассортимента при помощи надстройки **Поиск решения**.1. Окно **Поиск решения** имеет элементы, перечисленные в таблице 2.

Таблица 2

Элемент	Описание
Поле Установить целевую ячейку	Приводится ссылка на ячейку с функцией, максимум, минимум или значением которой Поиск решения будет искать, изменяя значения параметров так, чтобы они удовлетворяли налагаемым на них ограничениям.
Группа Равной	Тип взаимосвязи между решением и целевой ячейкой устанавливается путем выбора переключателя в группе Равной . Для отыскания максимального значения целевой функции выбирается переключатель максимальному значению , минимального – переключатель минимальному значению . Если отыскиваются значения переменных, для которых значение функции из целевой ячейки равно установленному в поле группы Равной значению, то выбирается переключатель значению .
Поле Изменяя ячейки	Приводится ссылка на диапазон ячеек или группу диапазонов ячеек, отведенных под неизвестные. Значения в этих ячейках должны изменяться в процессе поиска решения задачи, так чтобы найти решение, удовлетворяющее заданным ограничениям.
Список Ограничения	Допускаются ограничения в виде равенств, неравенств, требования того, что неизвестные могут принимать только целые значения, либо только значения 0 или Ограничения отображаются в окне Добавление ограничения , вызываемого нажатием кнопки Добавить (рис.3). В поле Ссылка на ячейку вводится левая часть ограничений, в поле Ограничение – правая часть. Раскрывающийся список позволяет задать тип соотношения между левой и правой частями ограничения. Для завершения ввода ограничений нажимается кнопка ОК . На экране опять отобразится окно Поиск решения , но теперь уже заполненное (рис.4)

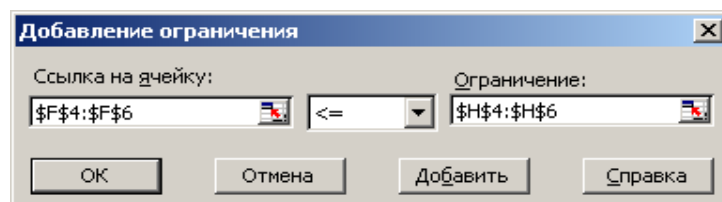

Рисунок 3

На рисунке 4 представлено окно **Поиск решения** после заполнения.

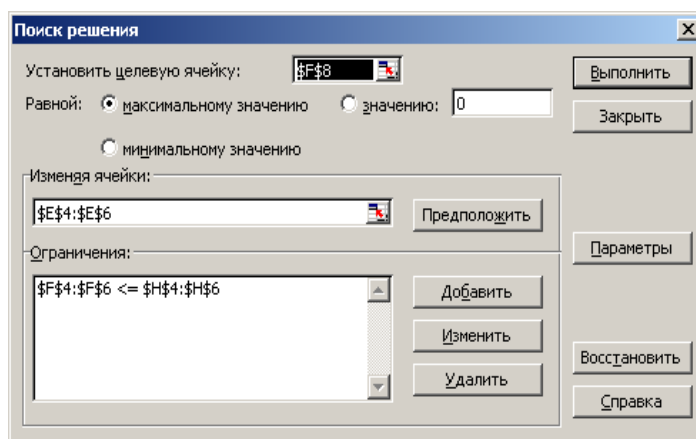

Рисунок 4

По смыслу задачи x_1 и x_2 – количество товаров, следовательно, они неотрицательны. Укажем это в **Параметрах**. Нажимаем кнопку **Параметры**. На экране отобразится диалоговое окно **Параметры поиска решения** (рис. 5). В диалоговом окне **Параметры поиска решения** ставим флажок в опции **Неотрицательные значения**. Нажимаем кнопку **ОК**. На экране опять отобразится окно **Поиск решения**. Для того, чтобы получить результаты решения задачи, нажимаем кнопку **Выполнить**. На экране отобразится окно **Результаты поиска решения** (рис.6). Нажимаем кнопку **ОК**.

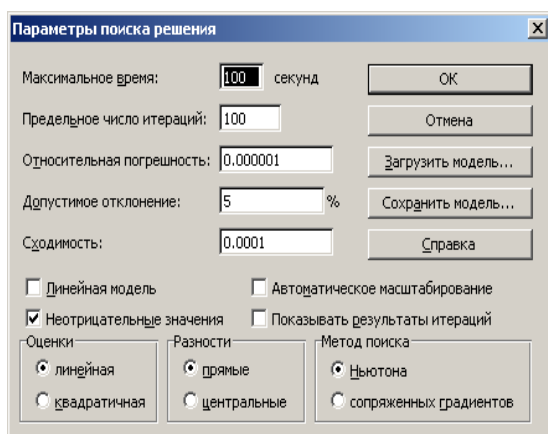

Рисунок 5

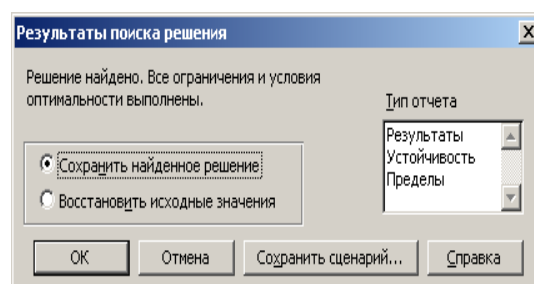

Рисунок 6

На листе EXCEL в соответствующих ячейках появится результат решения нашей задачи (рис.7).

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	Определение оптимального ассортимента							
2								
3	Сырье	Матрица коэф.			X	Ax		Общие запасы
4	ресурс1	1.6	0.3	0.5	86	271.6	≤	500
5	ресурс2	0.8	1.1	0.9	0	310	≤	310
6	ресурс3	10	7	5	268	2200	≤	2200
7								
8	Прибыль	60	30	40		15880		
9								
10								

Рисунок 7

Проанализировав результаты, можно сделать вывод: для получения максимальной прибыли в размере 15880 д.е. Товар1 необходимо выпускать в количестве 86 ед., Товар3 – в количестве 286ед., Товар2 выпускать нецелесообразно

Кроме результатов в электронной таблице EXCEL, надстройка **Поиск решения** создает три типа отчета: Результаты, Устойчивость, Пределы. Подробное рассмотрение каждого из этих отчетов станет темой следующей публикации.

Литература:

1. Горчаков А.А., Орлова И.В. Компьютерные экономико-математические модели. – М.:Компьютер. – 1995. – 135 с.
2. Кузнецов А.В., Холод Н.И. Математическое программирование. Мн.:Высш.шк. – 1984. –221 с.
3. Каллихман И.Л. Сборник задач по математическому программированию. М.:Высшая школа. – 1975. – 270с
4. Гарнаев А.В. Excel, VBA, Internet в экономике и финансах. – СПб.: БХВ-Петербург, 2001. – 816 с.

Ольга Гизатулина
(Гулистан, Узбекистан)

WEB –КВЕСТ КАК ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ НА УРОКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ И СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ

Глобальный процесс информатизации общества, культуры ставит новые задачи перед образовательной системой. Одним из путей воспитания самостоятельной, творческой личности, способной свободно ориентироваться в существующем медиамире, является целенаправленное, продуманное включение современных информационных средств в учебно-воспитательный процесс.

В настоящее время уже существует поколение учащихся, для которых более привычным является восприятие аудиовизуальной информации, нежели печатной. Приходится признать, что эту ситуацию нельзя повернуть вспять: телевидение, видео, компьютер, Интернет и другие телекоммуникационные сети неумолимо изменяют аудиторию, постепенно превращая «читателей» в большей мере в «зрителей». Знания того, как функционируют медиа, как мы взаимодействуем с ними и как мы можем использовать их с максимальной пользой, становятся необходимым компонентом компетентности современного человека.

В противоположность такому рода подходам, «медиаобразование (*mediaeducation*) определяется как обучение, которое стремится развивать медиакомпетентность, понимаемую как критическое и вдумчивое отношение к медиа с целью воспитания ответственных граждан, способных высказать собственные суждения на основе полученной информации. Это дает им возможность использовать необходимую информацию, анализировать ее, идентифицировать экономические, политические, социальные и культурные интересы, которые с ней связаны.

По тому, насколько эффективно учащийся использует информацию, поступающую по различным каналам массовой коммуникации, и сам создает сообщения на языке медиа, можно судить о его информационной грамотности или, другими словами, медиакомпетентности.

Об использовании Интернет-технологий и ресурсов в системе образования в свое время говорила и Евгения Семеновна Полат (1937-2007) – доктор педагогических наук, профессор, заведующая лабораторией дистанционного обучения ИСМО РАО, а методологической основой формирования медиакомпетентности являются работы Федорова Александра Викторовича – доктора педагогических наук, профессора, руководителя проекта "Медиаобразование в России".

Поэтому использование в проектной деятельности учащихся компьютера как инструмента творческой деятельности способствует достижению нескольких целей:

- повышение мотивации к самообучению;
- формирование новых компетенций;
- реализация креативного потенциала;
- повышение личностной самооценки;
- развитие невостребованных в учебном процессе личностных качеств (например, поэтические, музыкальные, художественные способности).

В настоящее время в различных сферах деятельности ощущается нехватка специалистов, способных самостоятельно и в команде решать возникающие проблемы, делать это с помощью Интернета. Поэтому работа учащихся в таком варианте проектной деятельности, как веб-квест, разнообразит учебный процесс, сделает его живым и интересным. А полученный опыт принесет свои плоды в будущем, потому что при работе над этим проектом развивается ряд компетенций:

- использование ИТ для решения профессиональных задач (в том числе для поиска необходимой информации, оформления результатов работы в виде компьютерных презентаций, веб-сайтов, флеш-роликов, баз данных и т.д.);
- самообучение и самоорганизация;
- работа в команде (планирование, распределение функций, взаимопомощь, взаимоконтроль);
- умение находить несколько способов решений проблемной ситуации, определять наиболее рациональный вариант, обосновывать свой выбор;
- навык публичных выступлений (обязательно проведение предзащит и защит проектов с выступлениями авторов, с вопросами, дискуссиями).

Итак, что же такое веб-квест?

«Образовательный веб-квест – это сайт в Интернете, с которым работают учащиеся, выполняя ту или иную учебную задачу. Разрабатываются такие веб-квесты для максимальной интеграции Интернета в различные учебные предметы на разных уровнях обучения в учебном процессе. Они охватывают отдельную проблему, учебный предмет, тему, могут быть и межпредметными.

Различают два типа веб-квестов: для кратковременной (цель: углубление знаний и их интеграция, рассчитаны на одно-три занятия) и длительной работы (цель: углубление и преобразование знаний учащихся, рассчитаны на длительный срок – может быть, на семестр или учебный год). Особенностью образовательных веб-квестов является то, что часть или вся информация для самостоятельной или групповой работы учащихся с ним находится на различных веб-сайтах. Кроме того, результатом работы с веб-квестом является публикация работ учащихся в виде веб-страниц и веб-сайтов (локально или в Интернет)» (Быховский Я.С. «Образовательные веб-квесты»).

Разработчиками веб-квеста как учебного задания является Берни Додж, профессор образовательных технологий Университета Сан-Диего (США). Им определены следующие виды заданий для веб-квестов.

- **Пересказ**– демонстрация понимания темы на основе представления материалов из разных источников в **новом** формате: создание презентации, плаката, рассказа.
- **Планирование и проектирование**– разработка плана или проекта на основе заданных условий.
- **Самопознание**– любые аспекты исследования личности.

- **Компиляция**– трансформация формата информации, полученной из разных источников: создание книги кулинарных рецептов, виртуальной выставки, капсулы времени, капсулы культуры.
- **Творческое задание**– творческая работа в определенном жанре – создание пьесы, стихотворения, песни, видеоролика.
- **Аналитическая задача** – поиск и систематизация информации.
- **Детектив, головоломка, таинственная история** – выводы на основе противоречивых фактов.
- **Достижение консенсуса** – выработка решения по острой проблеме.
- **Оценка** – обоснование определенной точки зрения.
- **Журналистское расследование** – объективное изложение информации (разделение мнений и фактов).
- **Убеждение** – склонение на свою сторону оппонентов или нейтрально настроенных лиц.
- **Научные исследования** – изучение различных явлений, открытий, фактов на основе уникальных онлайн источников.

Структура веб-квеста, требования к его отдельным элементам

Ясное **вступление**, где четко описаны главные роли участников или сценарий квеста, предварительный план работы, обзор всего квеста.

Центральное задание, которое понятно, интересно и выполнимо. Четко определен итоговый результат самостоятельной работы (например, задана серия вопросов, на которые нужно найти ответы, прописана проблема, которую нужно решить, определена позиция, которая должна быть защищена, и указана другая деятельность, которая направлена на переработку и представление результатов, исходя из собранной информации).

Список информационных ресурсов (в электронном виде – на компакт-дисках, видео и аудио носителях, в бумажном виде, ссылки на ресурсы в Интернет, адреса веб-сайтов по теме), необходимых для выполнения задания. Этот список должен быть аннотированным.

Описание процедуры работы, которую необходимо выполнить каждому участнику квеста при самостоятельном выполнении задания (этапы).

Описание критериев и параметров оценки веб-квеста. Критерии оценки зависят от типа учебных задач, которые решаются в веб-квесте.

Руководство к действиям (как организовать и представить собранную информацию), которое может быть представлено в виде направляющих вопросов, организующих учебную работу (например, связанных с определением временных рамок, общей концепцией, рекомендациями по использованию электронных источников, представлением "заготовок" веб-страниц и др.).

Заключение, где суммируется опыт, который будет получен участниками при выполнении самостоятельной работы над веб-квестом. Иногда полезно включить в заключение риторические вопросы, стимулирующие активность учащихся продолжить свои опыты в дальнейшем.

Веб-квесты в обучении языку

Использование веб-квестов в обучении языку способствует повышению уровня владения языком, развивают навыки работы с аутентичными ресурсами.

В процессе обучения иностранному языку веб-квест используется как:

- творческое задание, завершающее изучение какой-либо темы;
- лексико-грамматические упражнения на основе языкового материала аутентичных ресурсов.

Этапы работы над квестом

Начальный этап (командный)

Учащиеся знакомятся с основными понятиями по выбранной теме, материалами аналогичных проектов.

Распределяются роли в команде: по 1-4 человека на 1 роль. Все члены команды должны помогать друг другу и учить работе с компьютерными программами.

Ролевой этап

Индивидуальная работа в команде на общий результат. Участники одновременно, в соответствии с выбранными ролями, выполняют задания. Так как цель работы не соревновательная, то в процессе работы над веб-квестом происходит взаимное обучение членов команды умениям работы с компьютерными программами и Интернет. Команда совместно подводит итоги выполнения каждого задания, участники обмениваются материалами для достижения общей цели – создания сайта.

Задачи:

- 1) поиск информации по конкретной теме;
- 2) разработка структуры сайта;
- 3) создание материалов для сайта;
- 4) доработка материалов для сайта.

Заключительный этап

Команда работает совместно, под руководством педагога, ощущает свою ответственность за опубликованные в Интернет результаты исследования.

По результатам исследования проблемы формулируются выводы и предложения. Проводится конкурс выполненных работ, где оцениваются понимание задания, достоверность используемой информации, ее отношение к заданной теме, критический анализ, логичность, структурированность информации, определенность позиций, подходы к решению проблемы, индивидуальность, профессионализм представления. В оценке результатов принимают участие как преподаватели, так и учащиеся путем обсуждения или интерактивного голосования.

Посмотреть ВЕБ-КВЕСТЫ по литературе и русскому языку можно на моих сайтах, пройдя по ссылкам: http://gulistan77777.ucoz.ru/index/web_kvest/0-9, http://slovesnik5.ucoz.com/index/web_kvest/0-28

Таким образом, используя веб-квест, обучающиеся учатся добывать знания самостоятельно, выстраивать работу по алгоритму; приобретают навыки, используя различные виды деятельности, такие, как поиск и систематизация информации по теме, проведение исследования в образовательной среде, формулирование выявленной закономерности в виде гипотезы, её доказательство и представление результатов работы; в процессе работы поставлены в ситуацию выбора роли, темы, ресурсов; учатся пользоваться различными информационными

источниками: материалами учебника, ресурсами, размещенными в Интернете. Я считаю, что веб-квест – это удобная форма работы для активизации учебной деятельности, повышения интереса к предмету.

Литература:

1. <http://www.ioso.ru/distant> – . Электронный справочник «Технологииобучения».
2. Горовая В.И., Зайцева О.Г., Лукинова Н.Г. Управление самостоятельной работой студентов // Педагогическая наука и практика – региону: Материалы 6 научно-практической конференции. – Москва, 2002.
3. Информационное поведение пользователей ресурсами Интернет http://www.erudition.ru/referat/ref/id.34561_1.html7.
4. Информационные ресурсы в сети Интернет <http://www.nlr.ru/res/inv/ic/index.php>

Наталія Глухова, Олександр Антипенко, Тетяна Бєлік
(Дніпропетровськ, Україна)

МЕТРОЛОГІЧНЕ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИ ОБРОБЦІ ЗОБРАЖЕНЬ ГАЗОРОЗРЯДНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ВОДИ

Сучасний етап розвитку метрологічного забезпечення передбачає не тільки організацію належного супроводу проведення практичної частини вимірювального експерименту, але й належний рівень цифрової обробки отриманих даних. Особливу актуальність це питання набуває у випадку, коли результати вимірювань являють собою не низку фізичних параметрів, для яких за допомогою засобів вимірювань оцінено кількісні значення, а у тому разі, коли результати вимірювань в результаті застосування певної процедури вимірювань отримано у графічному вигляді.

Основною метою створення метрологічного забезпечення є досягнення єдності та точності вимірювань, які створюють базу для виконання встановлених технічними умовами характеристик пристроїв, матеріалів та інших об'єктів. Взагалі метрологічне забезпечення охоплює комплекс науково – технічних та організаційно-технічних заходів, включаючи теорію та методи вимірювань, контролю, забезпечення точності та єдності вимірювань; організаційно-технічні питання забезпечення єдності вимірювань; методики вимірювань, обробки експериментальних даних та програмне забезпечення у галузі інформаційно-вимірювальних технологій.

При цифровій обробці результатів вимірювань, представлених у вигляді графіків або рисунків, постає проблема виділення специфічних кількісних параметрів з графічного матеріалу. Ця процедура відома під назвою «параметризація». На сьогоднішній день спостерігається бурхливий розвиток методів отримання кількісної інформації з зображень.

У даній роботі з метою дослідження структурних особливостей рідиннофазних об'єктів, зокрема води, розглянуто використання методу газорозрядного випромінювання [1].

Реєстрація зображень відбувається під час активного вимірювального експерименту, при якому досліджуваний рідиннофазний об'єкт піддається впливу зовнішнього імпульсного електромагнітного поля високої напруги. Світіння реєструється на фотоматеріалі, наприклад, рентгенівській плівці (рис. 1).

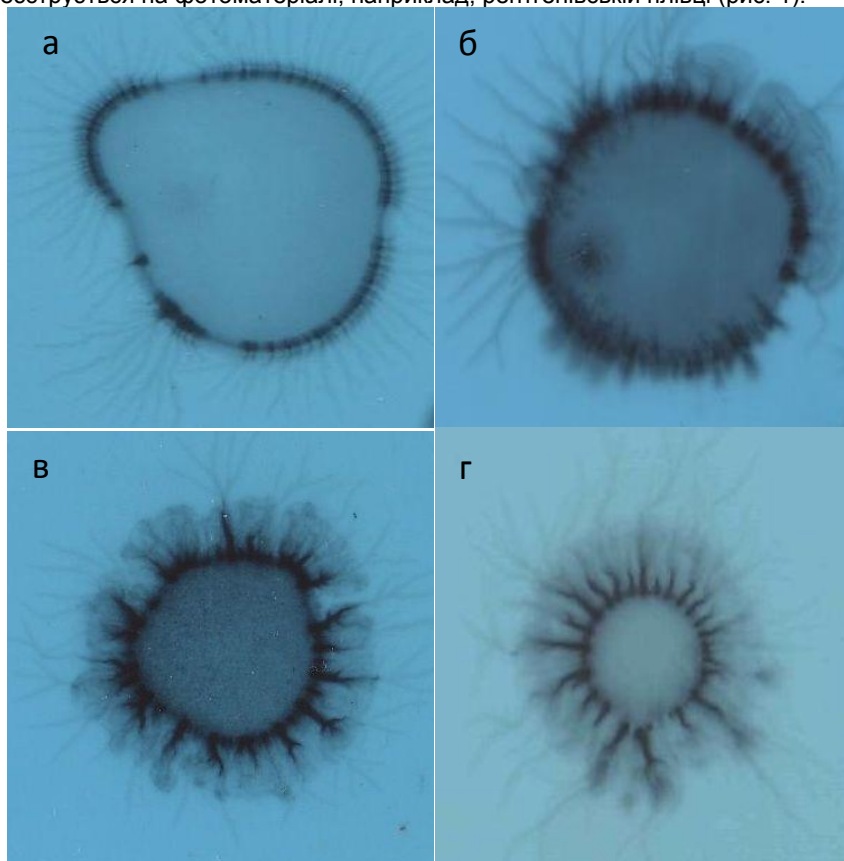

Рис. 1. Зображення газорозрядного випромінювання води:
а – дистильована; б – водопровідна; в – природна;
г – природна з монастирського джерела

У роботі [2] показано переваги саме такого методу дослідження біологічних властивостей води над класичними підходами фізико-хімічного аналізу складу та структури води. З точки зору впливу стану води на процеси метаболізму живих організмів, наукові відкриття за останні 3-5 років дозволили встановити тісний взаємозв'язок між біологічними та квантовими її властивостями. Надзвичайно важливим для функціонування людського організму виявляється наявність у складі води структурованих груп окремих молекул, які здатні формувати когерентні домени, процеси перетворення яких слід оцінювати з позицій квантової механіки [3, 4].

При цьому детальний аналіз квантових властивостей води потребує наявності складного лабораторного устаткування, висококваліфікованого персоналу для обслуговування, що призводить до неможливості виконання оцінки біологічних властивостей води у скринінговому режимі, наприклад, у системах екологічного моніторингу.

З метою дослідження структури води з точки зору корисності її для живих організмів на основі великого обсягу експериментальних даних було створено базу даних для типових класів води, властивості яких важливі та легко сприймаються з точки зору споживача. Було виділено чотири групи води: дистильована, водопровідна, природна, природна з монастирських джерел.

Відповідно для кожної з груп було виконано параметризацію зображень газорозрядного випромінювання та статистичний аналіз результатів з метою отримання певних узагальнюючих показників для кожної з груп. В результаті сформовано базу даних з параметрами зображень випромінювання, які містять середні значення кількості пікселів у певних інтервалах гістограми яскравості зображень, а також різниць яскравостей у сусідніх інтервалах.

Середнє значення кількості пікселів у інтервалах яскравостей оцінювалося як медіана варіаційного ряду. Різниця яскравостей дозволила врахувати та надати кількісну оцінку динаміки яскравостей уздовж профілів зображень.

З використанням сформованої експериментальної бази розроблено програмне забезпечення для цифрової обробки та класифікації зображень, інтерфейс користувача якого представлено на рис. 2.

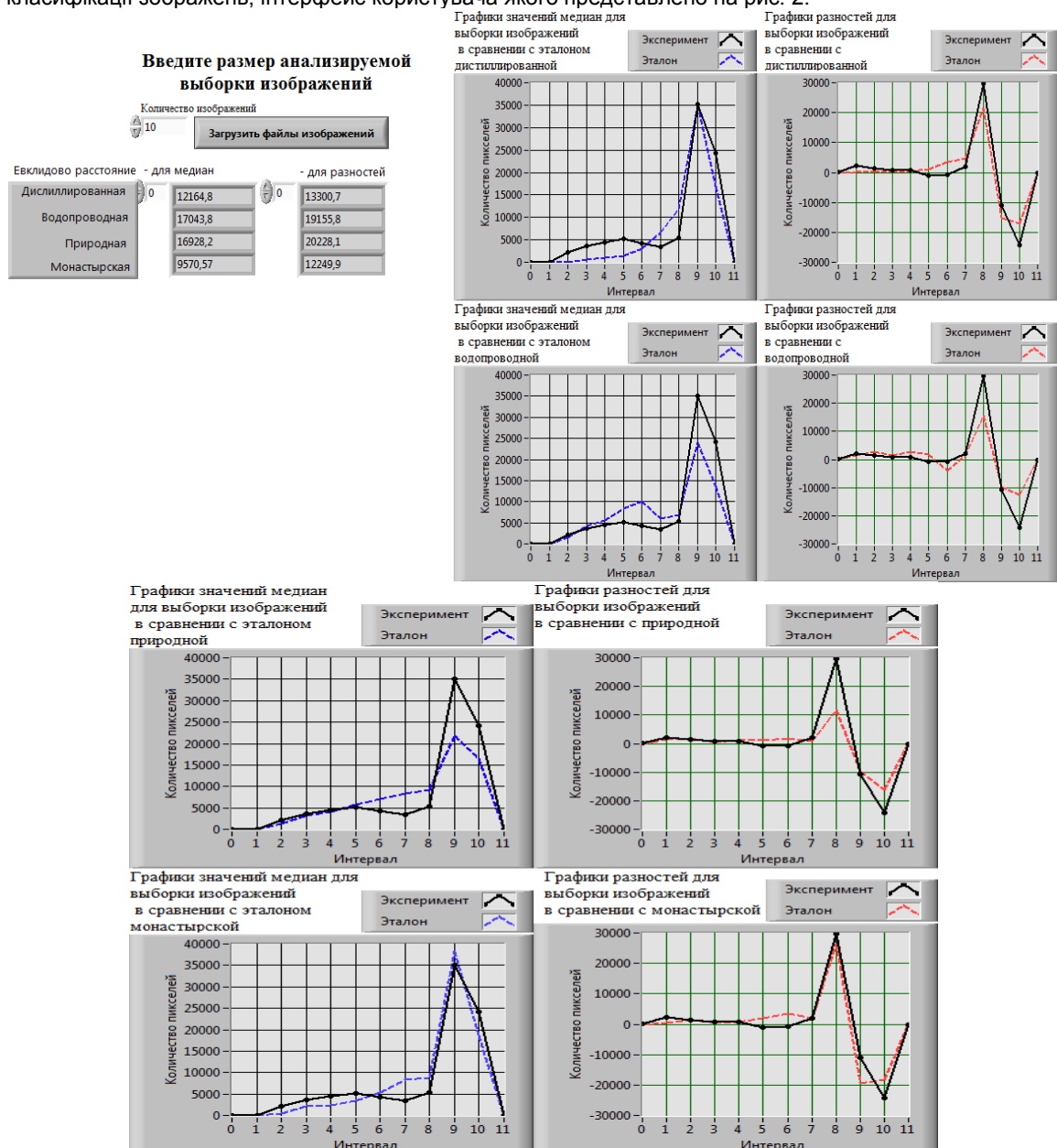

Рис. 2. Интерфейс користувача цифрової та статистичної обробки зображень газорозрядного випромінювання води

Програма передбачає вивід результатів порівняння з типовими зразками у вигляді графіків, що надає можливість наявного якісного аналізу отриманих характеристик зображень. База даних для кожного з чотирьох типів води включає вибірки експериментальних даних з 200 зразків. Аналіз досліджуваного рідиннофазного об'єкту може виконуватись з отриманням довільної вибірки зображень, для якої за аналогічним алгоритмом відбувається статистичний аналіз яскравісних характеристик. Розмір поточної вибірки, яка підлягає аналізу, задається у лівому верхньому куту вікна інтерфейсу користувача.

Для кожної вибірки зображень випромінювання досліджуваного зразка води обчислюються значення медіан яскравості у 12-ти піддіапазонах. З метою кількісного порівняння між яскравостями світіння розраховується евклідова відстань між значеннями медіан досліджуваного зразка з відомими класами води (дистильована, водопровідна, природна, монастирська).

На прикладі, наведеному на рис. 2, видно, що для досліджуваного зразка вибірка експериментальних даних має обсяг 10 зображень. Кількісна оцінка близькості до виділених класів води свідчить про можливість віднесення зразка до класу природних вод з монастирських джерел, оскільки евклідова відстань з цим класом виявилася мінімальною.

Література:

1. Песоцкая Л.А. Анализ изображений кирлиановского свечения капель воды / Л.А. Песоцкая, Н.В. Глухова, В.Н. Лапицкий // Научный вестник Национального горничного университета. – 2013. – №1. – С.91-96.
2. Глухова Н.В. Розробка методу експрес-оцінки біологічних властивостей води / Н.В. Глухова // Східно-європейський журнал передових технологій. – № 6/ 5(72). – 2014. – с.18-25.
3. Habershon S. Competing Quantum Effects in the Dynamics of a Flexible Water Molecule / S. Habershon, T. E. Markland, D.E. Manolopoulos // The Journal of Chemical Physics. – 2009. – Vol. 131, Issue 2. – P. 234–241. doi: 10.1063/1.3167790.
4. Mayers J. Spurious indications of energetic consequences of decoherence at short times for scattering from open quantum systems/ J. Mayers, G. Reiter // AIP Advances. – 2012. – Vol. 2, Issue 3. – P. 032137. – Available at: <http://scitation.aip.org/content/aip/journal/adv/2/3/10.1063/1.4746093>

Жомарт Жиёмбаев, Жадра Мерезенова
(Талдықорган, Казахстан)

FLASH-ТЕ ИНТЕРАКТИВТІ ФИЛЬМ ҚҰРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТЫ

Қазіргі кезде компьютер тек жазып, оқып, сурет салып қана қоймай, видеофильмдер көрсетеді және компакт – дискіден музыкалық шығармалар тыңдата алады. Осының бәрі компьютердің мультимедиялық мүмкіндіктері болып табылады. Ол үшін компьютер компакт – дискілерді оқитын құрылғылармен, дыбыс карталарымен, микрофонмен және колонкалармен жабдықталған.

Мультимедия (multimedia) – ол осы заманғы компьютерлік технологиялар және оған кіретін, компьютерлік мәтіндік жүйе, дыбыс, бейнекерініс, графикалық көрініс және анимация болып табылады.

Мультимедиялық технология мүмкіндіктеріне: түрлі ақпараты енгізу, өңдеу, сақтау, жеткізу және шығаруға кіретін мәтін, графика, анимация, көріністерді цифрлеу, бейнедыбыс, дауыстық ақпараттар болып табылады.

Осыдан 30 жыл бұрын мультимедия мүмкіндіктеріне тек «Консул» жазу машинасының мүмкіндігі бар болатын. Бірақ, уақыт өте келе компьютерлердің көлемі кішкене аппаратураға кішіреді. Ал 1980 жылдан бастап технология қарқынды түрде дамып, мультимедия термині пайда болды. Қазіргі кезде технология барынша дамып, бластерлер және т.б. эволюция жемістері, WWW, Интернеттің пайда болуы жаңа ақпарат төңкерісін көруіңізге болады. Мультимедия жүйесінің пайда болуы, компьютер тренингтерінде, мамандық істерде, ғылымда, өнерде, компьютер ойындарда төңкеріс жасап жатыр. Мұның бәрі техника бағытының алға қарыштап басуына байланысты. Осы прогреске компьютер еске сақтау құрылымы өсіп графикалық мүмкіндіктерінде, бейнетехника және лазерлік дисклер дамып ең қолайлы жолмен алып келді. Қазіргі мультимедия компьютер, стереофондық HI-FI жиынтығымен дисплейлі теледидарға ұқсас оған телефондық колонка, микрофон және дискі кіретін және оны оқитын жері бар (Read Onli Memory). Онымен шектелмей компьютердегі аудио адаптер телефондық дыбыстарды акустикалық колонка арқылы шығара алады. Мультимедиялық технология ақпараттану бағытында жоғары дәрежеге ие болып отыр. Оның негізгі мақсаты; жиынды көрініс, мәтін және мәліметке дыбыс қосу бейне көрініс, анимация және басқа визуалды эффекттерді интерактивті бейнелеу сияқты механизмдерді қолдану. Бұл бағытта Европа комиссиясы 1998 жылы даму жолын алға қойған. Ал негізгі ойды американдық Ванивер Буш 1945 жылы «MEMEX» атты мультимедия концепциясын ұсынған болатын. Оның негізгі ойы мағыналық мазмұнда болған. Ал ойдың көрінісі компьютерде яғни гипермәтін жүйесі «жүйе жұмысында мәтіндік материалдар жинақталған» және гипермедиа жүйесі «жүйе жұмысында жинақталған график, дыбыс және анимация» бұл екеуі мультимедияны құрады. 80-жылдан бастап мультимедия – технологиясы гуманитарлық бағытта қолданысының өріс алуы, американдық компьютерші бизнесмен Билл Гейтс есімімен тікелей байланысты. Ол мультимедияны іске асырып коммерциялық өндіріс ретінде қолдана білді.[1, с.20]

Мультимедиа – дыбыс, графика, анимация (қимыл – қозғалыс), көріністік фрагменттерді және мәтіндерді қатар пайдалана отырып динамикалық түрдегі бейнелер мен дыбыстық мәліметтер алу мүмкіндігін беретін арнайы жабдық. Windows ортасында дыбыстық файлдар құрып оларды құжаттар құрамына енгізуге, кез келген компакт – дискілерде жазылған музыка мен қимылдайтын бейнелерді ойнатуға болады.

Графика – бейнелеу өнерінің бір жанры. Кескіндеме жанрында түс пен бояу негізгі рөл атқарса, графикада (гр. grapho– жазамын) сызықтар, штрихтар, ашық және қара (қоңыр) дақтардың арақатынасы шешуші рөл атқарады, сондай-ақ заттардың ең негізгі белгілері тандап алынады.

Компьютерлік графика – әр түрлі кескіндерді (суреттерді, сызбаларды, мультипликацияларды) компьютердің көмегімен алуды қарастыратын информатиканың маңызды саласы.

Анимация дегеніміз маңызды жағдайларға зейін қоюға, ақпараттың ағымын бақылауға және көрмені қараушының қызығушылығын арттыруға арналған тамаша әдіс.

Анимация ол екі не одан да көп кадрлардың белгілі бір уақыт ішінде ауысып тұруы. Жекелеген бейнелер

жылдам әрі бір қалыпта қайталануы қозғалып тұрған бейненің иллюзиясын береді.

Flash программасы – фильм құруға, анимация жасауға және WEB-сайттарды безендіруге өте қолайлы программа. Әр түрлі программалар белгілі бір мақсатта құрылады, бұл программаның негізгі мақсаты – өте жоғары деңгейі, көрермендер мен қолданушыларды өзіндік ерекшелігімен қызықтыратын мультимедиялық фильмдер құру.

Flash-те анимация «мультфильм» қолданылатын объектілер қасиетінің өзгерісінде негізделген. Мысалы, жайылуы да пайда болуы да мүмкін, өз әрекетін өзгертуі де, формасын, өлшемін, түсін, таза көріну деңгейін өзгерте алады.

Flash-те объектілерді анимациялау кезінде 3 түрлі механизм қарастырылады:

- *кадр бойынша анимация, автор өзі құрып немесе болашақ «мультфильмнің» әрбір кадрын басқа қосымшадан импорттауға мүмкіндігі бар;*

- *автоматты түрдегі анимациялау (немесе tweened-анимация), автордың мультипликациялық кадрларда тек ғана бастапқы және соңғы кадрларын белгілейді, ал Flash автоматты түрде барлық аралық кадрларды генерациялайды; tweened-анимацияның екі түрі болады: анимация, ол объектінің орналастыру кезіне негізделген (motion animation), және объектінің (shape animation) трансформациясына (форманың өзгеруі) негізделген анимация;*

- *сценари негізіндегі анимация, ActionScript деп аталатын Flash тіліндегі объекті әрекетін бейнелейтін қойылым; бұл тілдің синтаксисі басқа тілдер қойылымының синтаксисін еске түсірмеді, олар Web-басылымдарында қолданылады (мысалы, JavaScript и VBScript).*

Әрбір бұл механизмдердің жетістіктері мен кемшіліктері бар. Көбіне, tweened-анимациясы екі артықшылыққа ие:

- *біріншіден, автор әрбір кадрды бөлек – бөлек құра алады;*
- *екіншіден, мұндай «мультфильмді» жүргізу үшін Flash-та бастапқы және соңғы кадрларды сақтау жеткілікті.*

Сонымен қатар, tweened-анимация ең қарапайым көріністерді құру үшін жарамды, мұнда объектілер қасиеттері біркелкі өзгереді. [3, с.135]

ActionScript сценарияларының көмегімен объектінің әлде қайда қиын жұмыстар жазуға мүмкіндік береді, алайда ол үшін ActionScript тілін жақсылап меңгеру қажет.

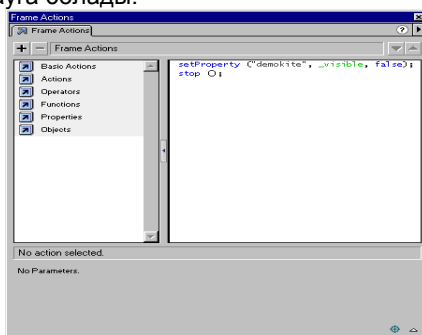
Бір сөзбен айтқанда, ең алдымен өзінің жеке «мультфильмді» жасау алдында, оның орындау механизмінің таңдауымен анықталу қажет.

Action Script сценарий тілі – Flash-те интерактивті фильм құруға арналған. Action Script тілі Java Script сияқты бейімдеуші-объектілі программалау тілі. Бейімдеуші-объектілі сценарийде ақпараттар – класс деп аталатын топтарға біріктіріледі. Action Script-те бар немесе өзіне меншікті құрған кластарды қолдануға болады. Объект деп аталатын түрлендіргіш кластарын басқаруға және әртүрлі сценарийлерде қолдануға болады. Жаңа класс үшін – нақтылы объектілерге көрсетілетіндей объектілердің әрқайсысының қолдану әдісін және параметрлерін көрсету керек. Мысалы, адам үшін – жынысы, бойы, шашының түсі деген сияқты параметрлер; сөйлесу, серуендеу және тағы басқа сияқты әдістер. Келтірілген мысалда «адам» – класс, ал әрбір жеке тұлға осы кластың объектісі немесе түрлендіргіші.

Action Script объектілері – мазмұны бар болып немесе жұмыс үстеліндегі фильмнің фрагменті ретінде графика болып берілуі мүмкін.

Actions панелі – екі түрлі режимде объекті немесе кадрдың процедурасын құру және түзетуге мүмкіндік береді (1-сурет). Қарапайым режимде процедураларды мүмкін болатын аргументтерді ұсынушы параметрлер өрісін қолданып баяндауға болады. Ал сараптық режимде процедураларды, мәтіндік редакторда сценарийді жазғанға ұқсас, мәтіндік өрісте түзетуге және сипаттауға болады.

Toolbox тізімінің
деңгейлері

1 – сурет. Actions панелі

Flash фильмі – WEB – сайт үшін графика және анимация құруға арналған программаның бірі. Фильм негізінен векторлық графикадан тұрады, алайда сырттан әкелінетін растрлық (шашырама) графика мен дыбыстан да құралады.

Flash фильмдері интерактивті және қолданушымен тікелей байланыста бола алады. WEB-дизайнерлер Flash-та анимацияланған логотиптерді, дыбыстарды анимациялап, сонымен қатар толық метражды мультимедиялық WEB-сайттар құрады.

Flash фильмі шағын векторлық графикадан тұрғандықтан тез жүктеліп қолданушы экранының көлеміне толық ашылады.

Flash – интерактивті фильмдерді құруға мүмкіндік береді, сайтты қолданушы сайтқа кіру кезінде пернетақта мен тышқанның көмегімен, фильмнің әртүрлі фрагментіне көшуге, объектілерді орнатуға, формаға ақпарат енгізуге мүмкіндік береді.

Интерактивті Flash-фильмдері ActionScript тілінде жазылған командалар тізбегі түрінде жазылу жолы арқылы іске асырылады. Әрекет соған байланысты орындалады. Ондай жаңалықтар анықталған фильм кадрларына көшуі мүмкін.

Батырмалар, фильм фрагменттері немесе бөлек кадрлар интерактивті болуы мүмкін. Мұнда көптеген стандартты әрекеттер сол немесе басқа фильм элементімен ActionScript программалауына байланыссыз

ориндалады. Стандартты әрекетке фильмді қосу және тоқтату, дыбыстық сүйемелді қосу немесе тоқтату, URL – берілгеніне ауысы және басқалары қатысады. Бұлардың барлығы стандартты әрекет болып табылады.

Қажет жағдайда күрделі сценарий құруға болады, онда сол және басқа да шарттар өзгереді және содан соң қажет әрекет орындалады. Сондай сценари құру программалауда кейбір жетістіктердің болуын қажет етеді.

Дыбыспен жұмыс. Дыбыс, кең мағынасында – газ, сұйықтық немесе қатты күйдегі серпімді орта бөлшектерінің толқын түрінде таралатын тербелмелі қозғалысы; басқаша мағынада – адамдар мен жануарлардың арнаулы сезу мүшесімен субъективті түрде қабылданатын құбылыс. Flash бағдарламасы бейнероликтерге дыбыс қосу мүмкіндігін береді. Ол үшін: дыбыс файлын кітапханаға импорттау керек. Файл (File)® Импорттау (Import) ® Кітапханаға импорттау (Import to library) командасын орындап, кәдімгі (Normal) типтегі жаңа қабат жасау керек. Қасиеттер (Properties) тақтасындағы Дыбыс (Sound) пунктін ашып қажетті файлды таңдау керек. Қалауынша эффекттері (Effects) тізімінен эффект қосуға болады, мысалы біртіндеп өсу (Fade in). Дыбысты редактрлеу (Edit) батырмасы көмегімен редактрлеуге болады. Ол бүгіп алушыны редактрлеу (Edit Envelope) диалогын ашады. Синхрондау (Sync) тізімінде барлық клипке қатысты дыбысты редактрлеуге болады, мысалы ағын (Stream) мәні дыбысты анимацияға қатысты синхрондайды; оқиға (Event) мәні дыбыстық файл толық, тіптен клип аяқталса да орындай береді. Дыбыс клипті ауырлататынын ұмытпау керек. [1, с.27]

Flash фильм дыбысын қолданудың бірнеше әдісін ұсынады. Сіз дыбыстық сүйемелдеуді фильм сюжетімен және қолданушы әрекетінсіз құрастыра аласыз. Альтернативті нұсқасы – анимацияны біркелкілік және дыбысты батырмамен бастауға мүмкіндік береді, олар оны интерактивті қылады. Соңында тағы бір вариант дыбыспен жұмыс – бұл ActionScript-та сценарияға қатысты дыбыстық сүйемелдеуді басқару.

Flash-та сүйемелдеудің екі түрі қарастырылған: (event sound) жаңалықты басқару, топтық (stream sound).

Жаңалықты басқару дыбысын жүргізу үшін сәйкес берілгендер толықтай жүктелген болуы қажет, сонан соң жүргізілу тоқтатылғанға дейін жалғасады. Топтық жүргізілуі тез арада басталады, егер бірінші бірнеше фильм кадрлары үшін жүктелген берілгендер жеткілікті болған жағдайда орындалады.

Қолданушыға Flash дыбысымен жұмыс жасау ыңғайлылығы келесі мүмкіндіктер береді:

- бірнеше фильмде бір кітапханадан дыбысты қолдануға мүмкіндік беретін, бөлінуші дыбыс кітапханасын құру;

- дыбыс сапасының ұқсастығын таңдау мақсатымен дыбыстық берілгендерді қысу параметрлерін басқару; мұнда автор бөлек дыбыстар үшін қысу параметрлерін таңдауға болады.

Сонымен қатар сіз дыбыс модификациясы үшін әртүрлі қосымша эффекттерді қолдана аламыз.

Литература:

1. Катунин, Г.П. Основы мультимедиа. Звук и видео / Г.П. Катунин: монография. – Новосибирск, СибГУТИ, 2006.- 389с
2. Чепмен, Найджел. Цифровые технологии мультимедиа / Найджел Чепмен, Дженни Чепмен. 2-е изд. – М.: Диалектика, 2005.-624с.
3. Катя ван ден Бринк – М.:Дрофа, 2007. – 224с. Джеймс Л.Молер. Flash 8. –ООО «Издательство Эксмо», 2007г.
4. «Информационные технологии» Цихановский В. В., Советов Б. Я., Благовещенская М. М., 2005 г.
5. «Мультимедиа для всех» статьи И.Р.Куцнецова ([http:// inftech.webservis.ru/ it/ multimedia](http://inftech.webservis.ru/it/multimedia)).

Научный руководитель:

ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.
Жиембаев Жомарт Тұмарбекұлы.

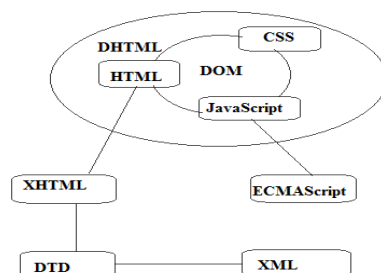
Жансая Кажетова
(Талдықорған, Қазақстан)

WEB-ПРОГРАММАЛАУ ТІЛДЕРІНЕ АРНАЛҒАН ВИРТУАЛДЫ ОҚУ ҚҰРАЛЫН ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазақстан Республикасында ақпараттандыру процесі басталған кезден бастап-ақ оны қолданудың тиімді жолдары іздестіріле басталды. Басында мәтін теру, электронды кестемен жұмыс жасау сияқты дайын программалардың көмегіне жүгінсе, қазіргі уақытта әртүрлі салада өзіне әмбебап бағдарламалар дайындауға көшті.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру еліміздің даму стратегиясының негізгі бағыттарының бірі, себебі XXI ғасыр – білім беру жүйесін ақпараттандыру ғасыры. Сол себепті, бүгінгі таңда компьютерді, Web технологияны, интернетте программалауды, жүйелі программалауды және тағы басқаларды білу өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Web-программалау – web-қосымшаларды жасайтын программалаудың бөлімі. Web-программалау тілдері web технологиямен жұмыс істеуге арналған тілдер. **Web технологиялар** дегеніміз – ақпаратпен жұмыс жасау концепциясы. Бүкіләлемдік өрмектің негізі HTML – (Hyper Text Markup Language) гипермәтінді белгілеу тілі болып табылады (1 – сурет) [1].

1 – сурет. Web – технологиялар

Компьютерлік желілер Web технологиялардың техникалық негізі болып табылады. Web-программалау тілдері 2-ге бөлінеді:

- 1) Клиенттік тілдер
- 2) Серверлік тілдер

Клиенттік тілдер. Клиенттік тілдердегі программалар қолданушы үшін

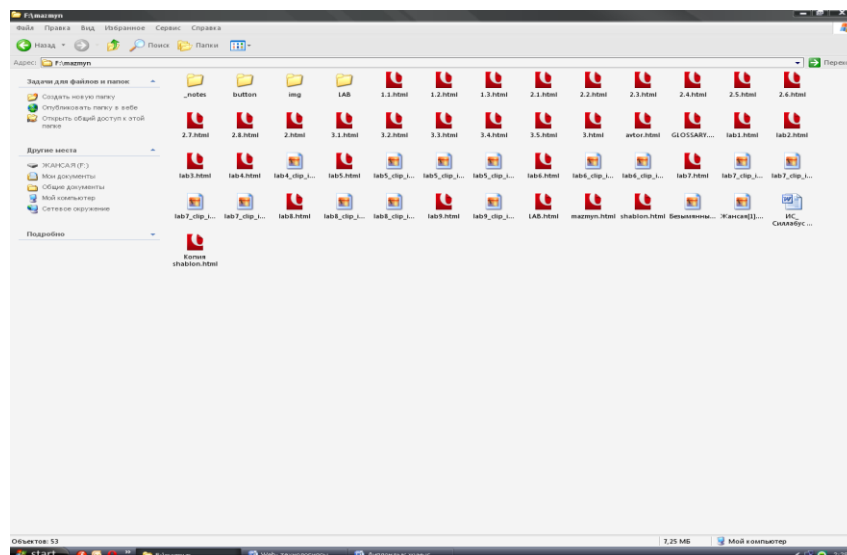
жасалады. Клиенттік тілдердегі басты проблема жұмыстың орындалу нәтижесі қолданушы браузеріне байланысты болады. Егер қолданушы клиент программалардың орындалуын тоқтатса, онда программист қанша қаласа да, программа орындалмайды. Сондай-ақ әртүрлі браузерлерде немесе әртүрлі нұсқадағы браузерде скрипт әртүрлі орындалады. Кең таралған клиенттік программалау тілдеріне: HTML, CSS, JavaScript, VBScript, ActionScript, Java, CoffeeScript жатады.

Серверлік тілдер. Қолданушы кез-келген бетке жүктеу жасағанда, шақырылған бет серверде өңделеді, яғни web-бетпен байланысты барлық программалар орындалады, тек содан соң ғана желі арқылы қолданушыға файл түрінде көрінеді. Ол файлдың мынадай кеңейтілулері бар: HTML, PHP, ASP, ASPX, Perl, SSI, XML, DHTML, XHTML. Программа жұмысы сайт орналасқан серверге және версияға толық байланысты. Серверлік программалау тілдеріне: PHP, Perl, Python, Ruby, NET программалау тілі (технология ASP.NET), Java, Groovy жатады. Серверлік тілдердің маңызды жағы ол мәліметтер қорымен басқарумен байланысты, онда кез-келген уақытта шақырылатын ақпарат сақталады [2].

Біз мақаламызда Web – программалау тілдеріне арналған виртуалды оқу құралын оқу процесінде қолдану туралы айтпақпыз.

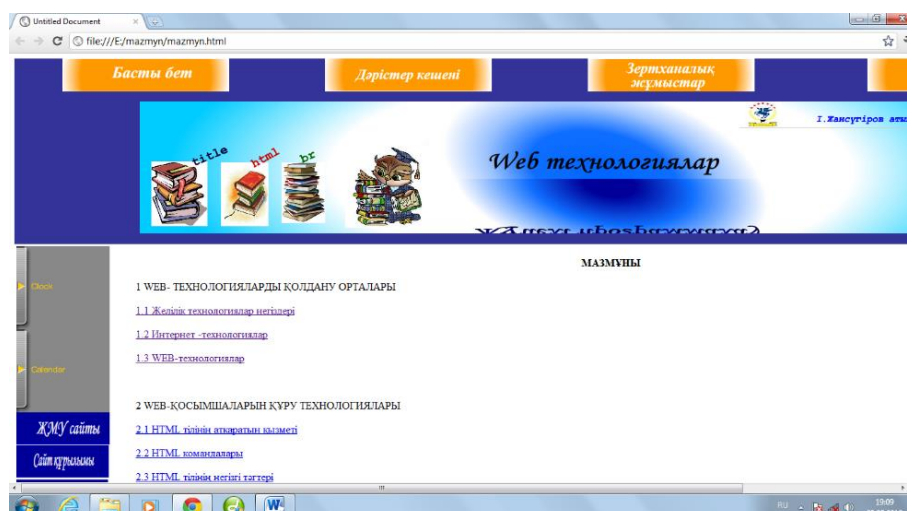
Виртуалды оқу құралын сипаттау. Оқытушы үшін виртуалды оқу құралы бұл күнбе-күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, ары қарай жетілдіре алады. Сол себепті виртуалды оқу құралдарын әзірлеп оны дамытудағы негізгі мақсат – түсіп жатқан ұсыныстар мен пікірлер арқылы виртуалды оқу құралының тиімділігін бірте-бірте арттыру болып табылады [3].

Web-программалау тілдеріне арналған виртуалды оқу құралын іске қосу үшін буманы ашқанда, келесі терезе пайда болады (2-сурет).

2-сурет. Бума ішіндегі нысандар

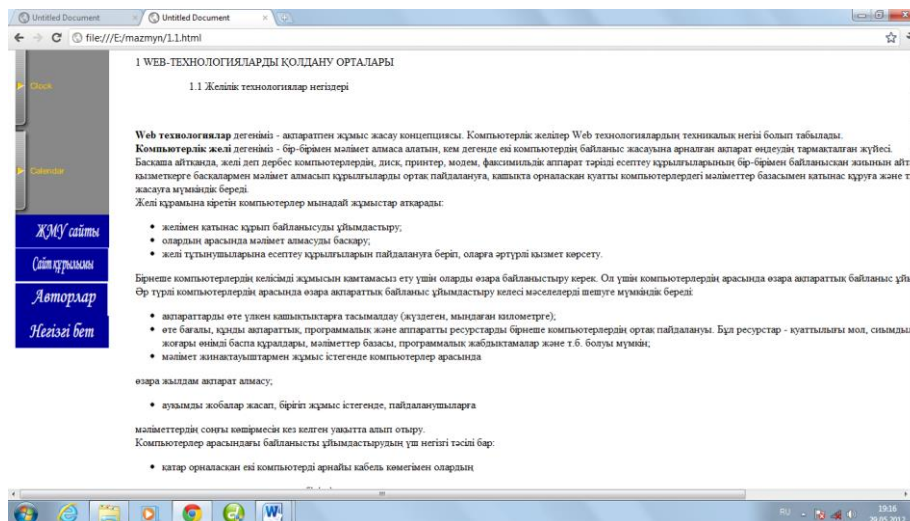
Бұл буманың ішінен index.html басып бағдарламаны ашамыз. Компьютердің экранында бағдарламаның басты беті көрінеді (3-сурет).

3-сурет. Бағдарлама басты беті

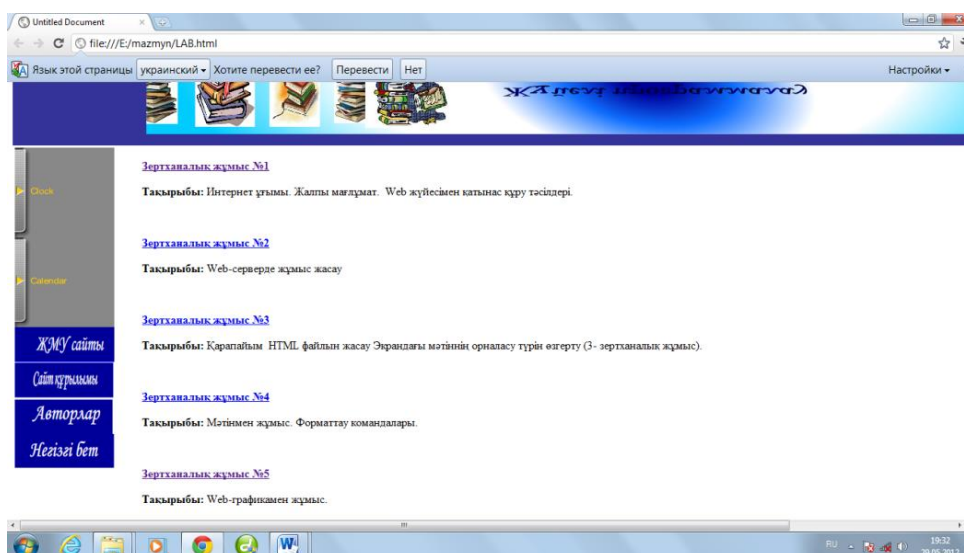
Web-программалау тілдеріне арналған виртуалды оқу құралының интерфейсі бас терезеден басталады. Бұл терезеде төрт негізгі мәзір: басты бет, дәрістер кешені, зертханалық жұмыстар, авторлар пунктері орналасқан. Олар сәйкесінше қызмет атқарады.

Дәрістер кешені мәзірін басқанда дәрістер тақырыптарының тізімі шығады (4-сурет).

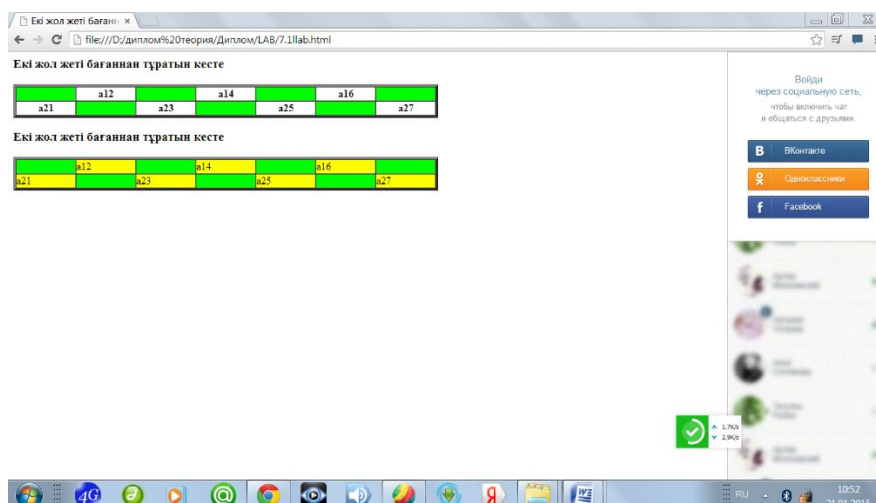
4-сурет. Дәрістер кешені терезесі

Зертханалық жұмыстар батырмасын басқанда, зертханалық жұмыстар тізімі шығады (5 – сурет).

5 – сурет. Зертханалық жұмыстар терезесі

Әр зертханалық жұмыста тақырыпқа сай тапсырмалар мен бақылау сұрақтары берілген. Берілген тапсырмалардың нәтижесін тапсырма нәтижесі сілтемесі арқылы көруімізге болады. Мысалға, №5 зертханалық жұмыс тапсырма нәтижесін басқанда келесі кестені аламыз (6 – сурет).

6 – сурет. Зертханалық жұмыс нәтижесі

Қорыта келе, виртуалды оқу құралын құру жолдарын үйрене отырып және оның әдістемелік тұрғыдан зерттей келе Web-программалау тілдері пәнінің оқытушыларына, студенттер мен басқа да қолданушыларға, сонымен қатар өз бетімен web-программалау тілдерін үйренгісі келетін оқырмандарға арналған қазақ тілінде Web-программалау тілдеріне арналған виртуалды оқу құралы жасалды. Бұл виртуалды оқулық Web-программалау пәнінің оқытушыларына бағдарламалық қамтамасыздандыру, студенттерге өз бетімен білімін жетілдіруде қолданатын көмекші құрал болып табылады. Виртуалды оқу құралымен жұмыс істеу әрбір қолданушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып үйрену ісін жеке дара жүргізуі болып саналады әрі көрнекілік материал. Сол себепті жасалған бағдарлама қолданушының өз бетімен жұмыс істеуіне толық мүмкіндік туғызады.

Виртуалды оқу құралында Web-программалау тілдері курсы бойынша барлық теориялық мәліметтер көркем безендіріліп, суреттермен берілген.

Web-программалау тілдеріне арналған виртуалды оқу құралын оқу процесінде қолдану ақпараттық технологиялардың оқу процесіндегі маңызды рөл алатындығының бір дәлелі болып табылады.

Қолданған әдебиеттер тізімі:

1. Бөрібаев Б., Мадьярова Г.А. Web-технологиялар: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. - 360 б.
2. Дуванов А.А. Web – конструирование DHTML. - СПб.: БХВ – петербург, 2003. - 512 с.
3. Джамса Крис. Эффективный самоучитель по креативному Web – дизайну. HTML, XHTML, CSS, Javascript, PHP, ASP, ActiveX. Пер. с англ./ Крис Джамса, Конрад Кинг, Энди Андерсен. – М.: ООО «ДиаСофтЮП», 2005. - 672 с.

Ғылыми жетекші:

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Алдабергенова Айгуль Аналбековна.

Костянтин Ткачук, Віталій Калінчик
(Київ, Україна)

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОБУДОВИ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Загальні положення. У систему аналізу та оцінки умов праці на підприємствах входить визначення фактичних значень небезпечних та шкідливих факторів на робочих місцях. При атестації робочих місць за умовами праці оцінці підлягають всі небезпечні і шкідливі фактори (НШВФ): фізичні, хімічні, біологічні, важкість і напруженість праці. Проте існуючі методики атестації робочих місць не дозволяють судити про зміну параметрів НШВФ і, відповідно, про зміни умов праці в період між плановими атестаціями.

Метою роботи є удосконалення структури управління охороною праці за рахунок ефективного моніторингу небезпечних та шкідливих факторів виробничого середовища.

Викладення основного матеріалу. Основною вимогою до розробки системи управління забезпечення безпечних умов і охорони праці є виключення неповноти взаємозв'язків необхідної інформації і розв'язування всередині завдань, що дозволяє реалізовувати таку відкриту систему управління, яка в даних умовах давала б можливість реалізовувати цільові функції безпеки та охорони праці. Причому основним ядром такої системи є система моніторингу небезпечних та шкідливих факторів виробничого середовища (рисунок 1).

Суть системи моніторингу небезпечних та шкідливих факторів полягає у взаємозв'язку технічного, програмного і методичного забезпечення з необхідністю взаємного контролю результатів спостереження, корегування практичних дій у сфері безпеки та охорони праці. Така система дає можливість отримувати інформацію стосовно об'єкту дослідження – виробничої системи, внаслідок чого, приймати оперативні рішення з управління охороною праці.

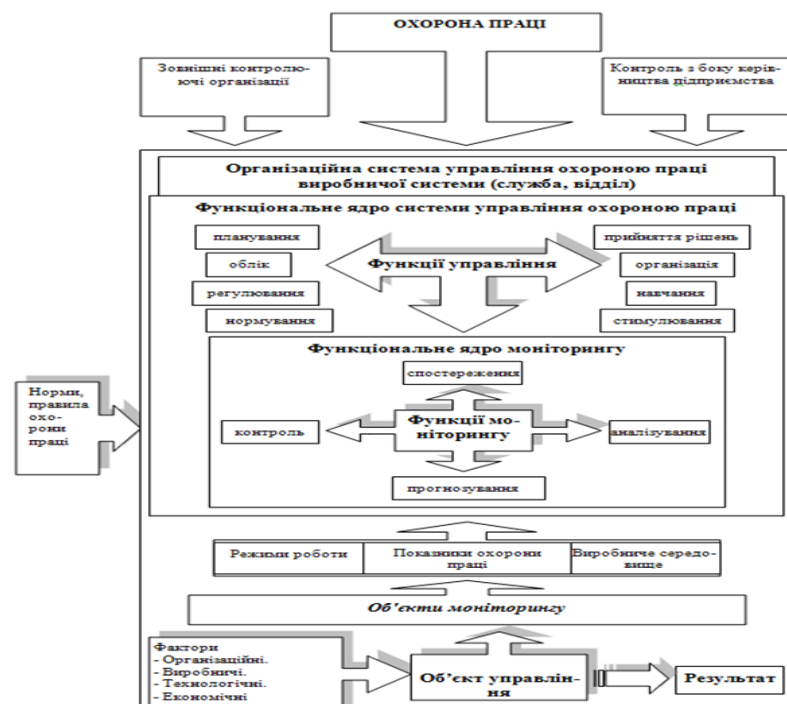

Рисунок 1. Функціональна модель системи управління охороною праці

Аналізуючи питання охорони праці можна стверджувати, що завдання управління виробничими ризиками вимагає як технічних, так і організаційно-управлінських рішень [1-4]. Серед завдань, які потребують детального аналізу є питання комплексного аналізу, моніторингу та розробки моделей і засобів системи управління охороною праці.

Застосування комплексного підходу до оцінювання функціонування систем управління у сфері охорони праці потребує системного контролю. Під комплексним підходом розуміється планувальний комплекс науково-технічних, виробничих та соціально-економічних взаємопов'язаних заходів, виконання яких забезпечує досягнення поставленої мети [5].

Комплексний підхід повинен включати в себе складову аналізу вихідних даних. Результатом комплексного підходу є формування засобів управління виробничими ризиками на основі ефективних технічних та організаційно-управлінських механізмів.

Отже, моніторинг небезпечних та шкідливих факторів – одна з основних функцій системи управління охороною праці, яка спрямована на підвищення оперативності та якості реагування у сфері охорони праці на всіх рівнях контролю, дотримання норм, правил та режимів безпечного функціонування виробничої системи [4,8].

Структурна схема задач моніторингу за умов комплексного підходу показана на рисунку 2.

Формування показників впливу на рівень ефективності охорони праці потребує механізму оцінювання. Поставлену задачу дозволяє здійснити графічна модель емпіричного аналізу, а саме діаграма Ісікави [6,7]. На цьому етапі відбувається аналіз за наступними кроками:

а) підбір показників, які характеризують проблемну ситуацію. Виявлення базисних (основних) показників, які характеризують сутність проблеми, яка вирішується;

б) виявлення показників, які є цільовими. Фактори які безпосередньо мають вплив на завдання яке вирішується;

в) групування показників по блоках (складові цільових показників). Об'єднуються в один блок показники, які характеризують завдання, що є загальним для даного цільового показника.

При зборі вихідної інформації виникає задача визначення інтервалу контролю небезпечних та шкідливих факторів, який задовольняв би як вимогам моніторингу динаміки змін факторів виробничого середовища, так і вимогам управління рівнями небезпечних або шкідливих факторів.

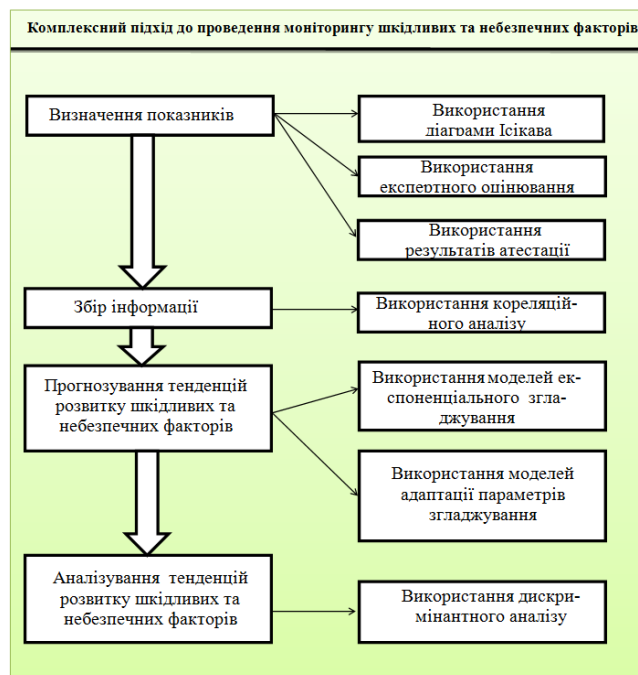

Рисунок 2 – Структурна схема задач моніторингу за умов комплексного підходу

Однією із основних функцій моніторингу є функція прогнозування тенденцій розвитку небезпечних та шкідливих факторів. Причому, моделі прогнозування повинні бути уніфікованими і адаптивними до можливих змін контрольованих параметрів.

Для прийняття рішень безумовним є етап аналізування тенденцій розвитку шкідливих та небезпечних факторів.

Висновок. Запропоновано комплексний підхід до структури моніторингу шкідливих та небезпечних факторів, відмінною рисою якого є поетапний процес оцінки стану виробничого об'єкту, який включає визначення, збір та аналіз тенденцій розвитку шкідливих та небезпечних факторів виробничого середовища

Література:

1. Содержание категории «мониторинг социально-экономических и экологических процессов» [Электронный ресурс] / Г.В. Бушмелева. – Режим доступу: www.bali.ostu.ru/umc/zj2006_2.php.
2. Природопользование. Словарь-справочник. [ред.-упоряд. Н. Ф. Реймерс]. – М.: Мысль, 1990. – 639 с.
3. Сладкова О. Б. Информационный мониторинг: теоретико – методолог. основы [Текст]: Учеб. пособие / О.Б. Сладкова. – М.: МГУКИ, 2001. – 65 с.
4. Т. М. Таїрова. Методологічні засади моніторингу виробничого травматизму/ Т. М. Таїрова. – К.: «Основа». 2014. – 201 с.
5. Словарь по кибернетике / Под редакцией В. С. Михалевича. – 2-е издание – К.: 1989. – 751 с.
6. Басовский Л. Е. Управление качеством [Текст] / Л. Е. Басовский, В. Б. Протасьев. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 212 с.

7. Свиткин М. 3. Группы качества на машиностроительных предприятиях [Текст] / М. 3. Свиткин, В. Д. Мацута, К.М. Рахлін. – Л.: Машиностроение. Ленингр. Отд-ние, 1988. – 141 с.
8. Ткачук К.Н. Мониторинг небезпечних факторів виробничої системи/ Ткачук К.Н., Калінчик В.В. – Енергетика: економіка, технологія, екологія – 2013. – № 2. – С. 66 – 70.

Василь Калінчик, Лариса Несен, Тимофій Боровик
(Київ, Україна)

ДИНАМІЧНА ЗМІНА ШКАЛИ ПРІОРИТЕТІВ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ

Вступ. Різні споживачі електричної енергії несуть різну "відповідальність" перед виробничим процесом. Тому, відключення споживачів-регуляторів (СР) електричного навантаження повинне здійснюватися відповідно до шкали їх пріоритету. Спочатку шкала пріоритету СР може бути встановлена за методом рангової кореляції [1-3]. Проте, як показали дослідження, управління за апріорно встановленою шкалою пріоритету СР не завжди оптимальне [4-5]. При регулюванні навантаження найбільш часто відключаються СР з найбільш низьким пріоритетом і в процесі управління їх пріоритет може істотно зрости.

Метою роботи є підвищення ефективності управління електроспоживанням за рахунок динамічної зміни пріоритетів СР.

Викладення основного матеріалу. Пропонується процедура управління електроспоживанням за шкалою пріоритету, що динамічно змінюється в процесі управління по апріорно заданому циклу, і реалізує критерій рівної поточної участі електроприймачів згідно встановленого пріоритету.

Початкова шкала пріоритетів СР встановлюється за процедурою рангової кореляції [1].

Обробку думок спеціалістів починають із складання анкети. Анкета складається із ряду факторів (споживачів-регуляторів), які розташовуються по горизонталі: x_1, x_2, \dots, x_n . Спеціалістам, які добре знайомі із СР, пропонується присвоїти цим факторам (СР) номери, тобто присвоїти ранги x_{ij} (x_{ij} – ранг j -го СР, заданий i – им експертом). Після цього складається таблиця наступного виду:

Таблиця 1

Експерти	Споживачі – регулятори			
	x_1	x_2	x_n
1	x_{11}	x_{12}	x_{1n}
2	x_{21}	x_{22}	x_{2n}
3	x_{31}	x_{32}	x_{3n}
.....
m	x_{m1}	x_{m2}	x_{mn}
$\sum_{i=1}^m x_{ij}$	$\sum_{i=1}^m x_{i1}$	$\sum_{i=1}^m x_{i2}$	$\sum_{i=1}^m x_{in}$

Середнє ранжованого ряду експерта визначається як $0,5(n + 1)$, де n – кількість СР.

Загальне середнє для всієї таблиці рангів визначається:

$$a = \frac{1}{2} m(n + 1), \quad (1)$$

де m – кількість експертів.

Далі розраховуються квадрати відхилень сумарних рангів від загального середнього

$$d_j^2 = \left(\sum_{i=1}^m x_{ij} - a \right)^2 \quad (2)$$

і сума квадратів відхилень

$$S(d_j^2) = \sum_{j=1}^n \left(\sum_{i=1}^m x_{ij} - a \right)^2. \quad (3)$$

Доказано, що при повній узгодженості думок експертів, максимальна сума квадратів визначається як

$$S(d_j^2)_{\max} = \frac{1}{12} m^2 (n^3 - n) \quad (4)$$

і при наявності дрібних рангів

$$S(d_j^2)_{\max} = \frac{1}{12} m^2 (n^3 - n) - m \sum_{i=1}^l T_i,$$

де $T_i = \frac{1}{12} \sum_{v=1}^q (t_v^3 - t_v)$ – кількість рядків матриці, що мають дрібні ранги; q – кількість типів дрібних

рангів в рядку; t – кількість рівних рангів в i -му рядку.
Далі розраховується коефіцієнт конкордації

$$W_p = \frac{S(d_j^2)}{S(d_j^2)_{\max}} \cdot (5)$$

При повній узгодженості думок спеціалістів $W_p = 1$, а при відсутності узгодженості $W_p = 0$.

Для визначення значимості коефіцієнта конкордації використовується наступна процедура.

Доказано, що для $n > 7$ величина $m(n-1)W_p$ має χ^2 – розподіл з числом ступенів свободи $f = n - 1$ (при $n < 7$ використовуються таблиці Кендала)

$$\chi^2 = m(n-1)W_p \cdot (6)$$

Якщо розрахункове значення χ^2 – розподілу виявиться більше ніж табличне

$$\chi^2 > \chi_m^2(f = n-1, q = 0,05), (7)$$

то думки спеціалістів вважаються узгодженими і будується діаграма (гістограма) рангів, яка встановлює пріоритет СР.

Принцип управління за процедурою динамічної зміни пріоритетів показаний на рисунку.

Суть запропонованої процедури полягає в наступному.

Нехай є n СР, розташованих у порядку зростання пріоритетів, визначених за методом рангової кореляції. Встановлені в порядку пріоритету n СР розбиваються на i груп, кожна з яких містить відповідно $k, l-k, \dots, n-m$ приблизно рівних за рангами СР.

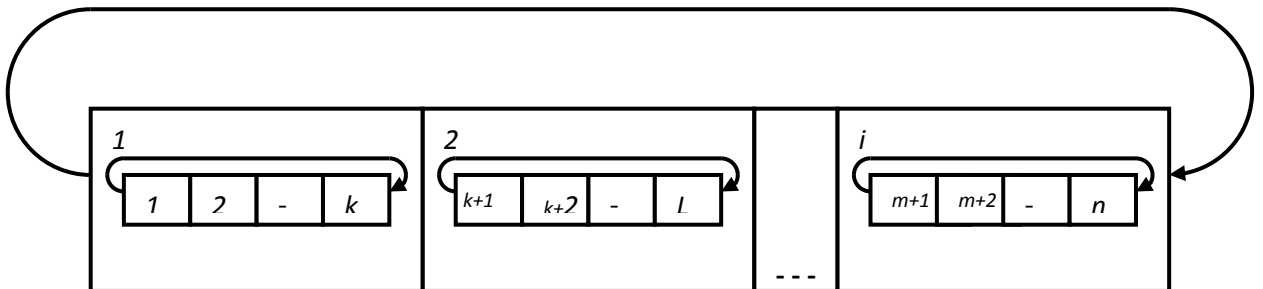

Рисунок – Принцип управління електроспоживанням за динамічною шкалою пріоритету

Введемо умови.

1. Пріоритет груп ПР залишається незмінним, якщо в контрольованому періоді T величина відключається потужності, що відключається, не перевищує сумарну потужність ПР, що входять в групу.

2. Будь-який СР не може бути повторно відключений в контрольованому періоді до тих пір, поки в процесі управління пріоритет СР не буде відновлений до початкового.

Припустимо на k -му кроці управління необхідно знизити електроспоживання на величину ΔW^k , а інтервал управління складає $\tau \Delta t$ хвилин.

Перевіряємо умову

$$\Delta W_{\tau}^k = P_1 \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k, (8)$$

якщо $\Delta W_{\tau}^k \geq 0$, то відключається перший СР на час $\Delta W^k / P_1$, а в шкалі пріоритетів йому

присвоюється найвищий ранг серед СР даної групи, якщо $\Delta W_{\tau}^k < 0$, то перевіряється умова

$$\Delta W_{\tau}^k = (P_1 + P_2) \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k, (9)$$

І в загальному вигляді

$$\Delta W_{\tau}^k = \tau \cdot \Delta t \sum_{p=1}^n P_p - \Delta W^k. (10)$$

При цьому ранг кожного відключеного СР в групі зростає по відношенню до рангів не відключених СР.

Якщо $(P_1 + P_2 + \dots + P_k) \cdot \tau \cdot \Delta t - \Delta W^k \leq 0$, то першій групі СР при-присвоюється найвищий груповий ранг. Аналогічним чином перебудовується порядок пріоритету для інших $i-1$ груп СР.

Припустимо, що на $k+1$ кроці управління необхідно додатково знизити електроспоживання на величину ΔW^{k+1} , а інтервал управління складає $(\tau - 1)\Delta t$ хвилин. Припустимо, що на k -му кроці управління було відключено r споживачів з найбільш низьким пріоритетом. Так як на попередній кроці управління порядок пріоритетів СР був перебудований, то найбільш низький пріоритет матиме $(n-r)$ -й СР.

Надалі перевіряються умови (8) – (10), причому СР, які раніше відключалися згідно умови 2 не відключаються. Якщо, наприклад, для першої групи СР $\Delta W_{\tau-1}^{k+1} = \sum_{p=(k-r)}^k P_p (\tau - 1) \cdot \Delta t - \Delta W^{k+1} < 0$, то відключаються СР наступної групи і так далі аж до виконання умови $\Delta W_{\tau-1}^{k+1} \geq 0$.

Якщо необхідно відновити відключені СР, то відновлюються відключені СР з найбільш високим пріоритетом, встановленим на початку за методом рангової кореляції.

По закінченню контрольованого періоду T групові пріоритети і пріоритети ПР у групах відновлюються до початкового.

Висновок. Запропонована процедура динамічного змінювання пріоритету споживачів-регуляторів електроспоживання по апріорно заданому циклу, яка реалізує критерій рівної поточної участі електроприймачів в управлінні, що підвищує ефективність регулювання електроспоживання виробничих систем.

Література:

1. Бондарь А.Г., Статюха Г.А., Потяженко И.Л. Планирование эксперимента при оптимизации процессов химической технологии. – Киев. Вища школа, 1980. – 264 с.
2. Калинчик В.П. Контроль и оперативное управление электропотреблением в промышленных электрических сетях: Автореф. дис. канд. техн. наук. – Киев, 1983. – 16 с.
3. Калинчик В.П. Оптимизация режимов электропотребления. – К: Знание, 1990.-24с.
4. Каханович В.С. Сравнение методов управления электропотреблением // Изв. вузов СССР. Энергетика. – 1986: – № 10. – С.18-23.
5. Калинчик В.П., Калинчик И.В., Поздний Т.В. Выбор шкалы приоритета потребителей-регуляторов электропотребления/ НТУУ «КПИ» Н.-и. Ин-т автоматики и энергетики „Энергия” – Киев, 2010. –5 с.: ил.:– Рус. – Деп. в ГНТБ Украины 15.03.2010, № 7-Ук – 2010

Василь Калінчик, Лариса Несен, Тимофій Боровик
(Київ, Україна)

ПОХИБКИ КАНАЛІВ ВИМІРЮВАННЯ ТА ОБЛІКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ В СИСТЕМАХ УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯМ

Вступ. Структура вимірювальних каналів (ВК) та обліку електроенергії визначається типами використаних засобів вимірювальної техніки та схемою їх з'єднання, зокрема типами встановлених в точках обліку лічильників електроенергії. До структури ВК відносяться канали, що мають в своєму складі лічильники з імпульсними або із інтерфейсними виходами.

Метою роботи є формування метрологічних характеристик вимірювальних каналів обліку електроенергії.

Викладення основного матеріалу. У системах управління електроспоживанням тракт вимірювань та обліку електроенергії включає в себе (рисунк 1): вимірювальну схему (ВС), що складається з вимірювальних трансформаторів струму (ТС) і напруги (ТН), лічильника електроенергії (ЛЕ), ліній зв'язку між ТТ,ТН і ЛЕ; пристрій обліку (ПО) та пристрій збору даних (ПЗД).

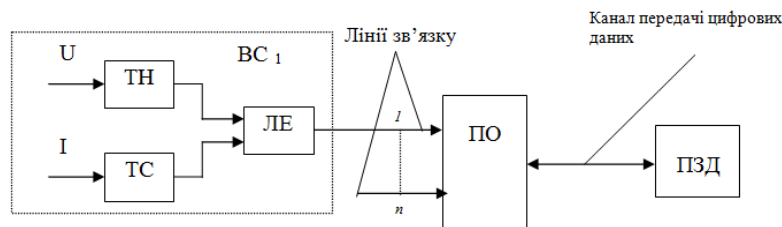

Рисунок 1 – Схема тракту вимірювань та обліку електроенергії

В інформаційно-керуючих системах електроспоживання найбільшого поширення набув метод, заснований на нормуванні метрологічних характеристик окремих елементів вимірювального тракту і синтез їх на основі метрологічної характеристики всієї системи [1,2].

В якості показників точності вимірювального каналу (ВК) застосовуються кордони, в межах яких з заданою точністю перебуває сумарна похибка ВК

$$|\Delta W_n| \leq |\Delta W| \leq |\Delta W_B|, \quad (1)$$

де ΔW – сумарна абсолютна похибка вимірювання кількості елек-троенергії ВК; ΔW_v , ΔW_n – верхня і нижня межі похибки результату вимірювань, відповідно.

Сумарна абсолютна похибка ΔW вимірювання кількості електроенергії W , кВт*год, визначається як

$$\Delta W = \pm \delta_{BK} \frac{W}{100}, (2)$$

де δ_{BK} – сумарна відносна похибка ВК, %, обумовлена як сукупність окремих похибок засобів вимірювань, формуючих вимірювальний канал.

У більшості випадків для розрахунку сумарної похибки ВК можна користуватися формулою

$$\delta_{BK} = \pm 1,1 \sqrt{\delta_{TC}^2 + \delta_{TH}^2 + \delta_{\lambda}^2 + \delta_{LE}^2}, (3)$$

яка враховує тільки похибки вимірювальної схеми.

В останні роки спостерігається тенденція, коли вимірювальні ТС і, відповідно, ЛЕ працюють в режимі малих струмових навантажень. Похибки елементів тракту у цьому випадку маловивчені.

На рисунку 2 показані графіки похибок трансформаторів струму в залежності від струмів навантаження. Видно, що значення похибок ТС змінюються від величини струму навантаження і знаходяться в області негативних значень. Тому неправильний вибір ТТ може призвести до істотного недообліку електроенергії.

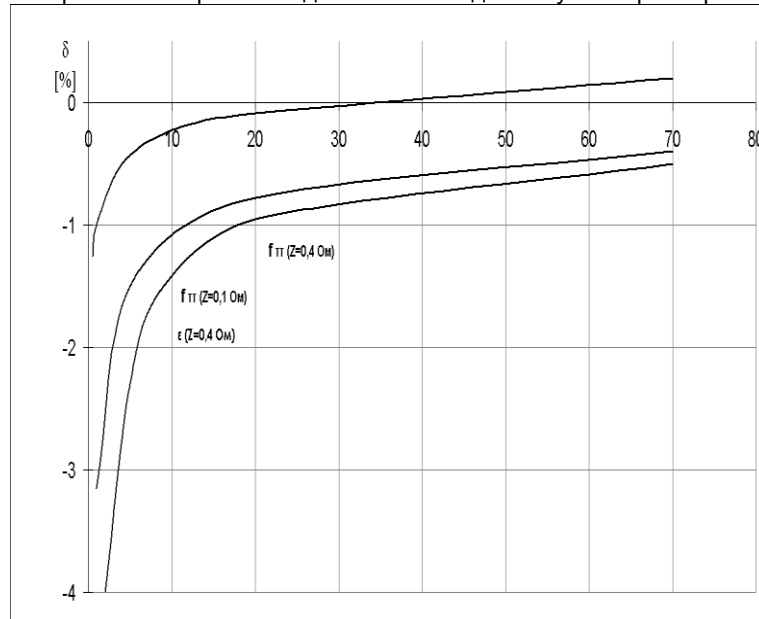

Рисунок 2 – Графіки похибок трансформаторів струму в залежності від струмів навантаження

На рисунку 3 показаний графік похибок індукційних лічильників електроенергії в залежності від струмів навантаження.

Видно, що в області 10% $I_{ном}$ і більше навантажувальна характеристика лічильника відповідає піковій.

При малих навантаженнях характеристика сильно йде в область великих негативних значень. Встановлено [3], що похибки лічильників розподіляються антимодальному закону. Це пов'язано з тим, що джерелом похибок є керований людиною процес налагодження і регулювання лічильника (особливо після ремонту), що призводить до нестійкої роботи індукційного лічильника в режимі малих навантажень.

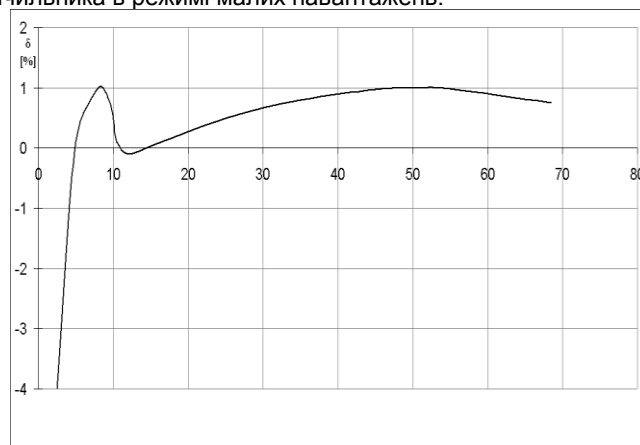

Рисунок 3 – Графік похибок індукційних лічильників електроенергії в залежності від струмів навантаження

Похибки трансформаторів напруги залежать в основному від навантаження на вторинну обмотку і не перевищують 2%.

На рис. 4 показана результуюча похибка вимірювального тракту (ТТ-ТН-ЛЕ) в області малих навантажень.

Така зміна похибок в області малих навантажень призводить до серйозних метрологічних втрат (недообліку електроенергії).

За даними [3] тільки в лініях 10 кВ метрологічні втрати складають понад 63 млн. кВт*год на рік.

Тому аналіз завантаження вимірювальних трактів (ТС-ТН-ЛЕ) повинен бути обов'язковим. І, в першу чергу, необхідна заміна ТС, які працюють із малим навантаженням.

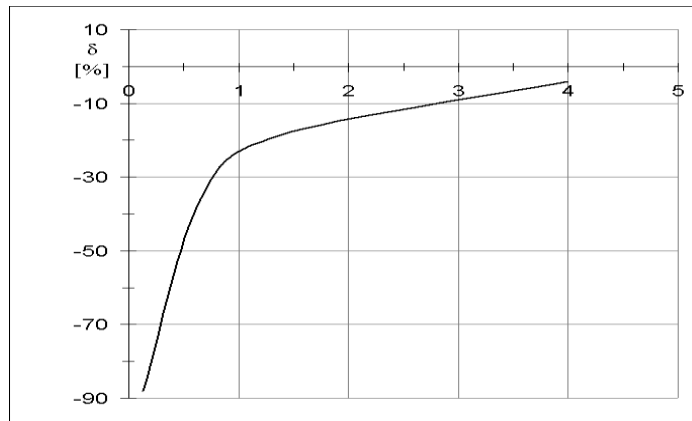

Рисунок 4 – Результуюча похибка вимірювального тракту (ТС – ТН – ЛЕ) в області малих навантажень

При автоматизації обліку електроенергії дані (див. рис. 4) можуть служити основою для корекції похибки вимірювальних трактів, а оцінка навантаження в довільний момент часу може бути отримана по вихідній послідовності імпульсів.

Оцінки похибок при дискретному представленні інформації (від датчиків імпульсів) досить докладно дані в [4,5]. Похибки дискретного представлення при тривалому вимірі витрат електроенергії не приводять до метрологічних втрат.

Висновки. 1. Значне збільшення похибки вимірювального тракту (ТС-ТН-ЛЕ) в області малих навантажень призводить до серйозних метрологічних втрат (недообліку електроенергії). Тому аналіз завантаження вимірювальних трактів (ТС-ТН-ЛЕ) повинен бути обов'язковим. 2. При автоматизації обліку електроенергії графіки зміни похибок в області малих навантажень можуть служити основою для корекції похибки вимірювальних трактів.

Література:

1. Страхов В.Ф. Автоматизированные измерительные комплексы. – М.: – Энергоиздат, 1982. – 212 с.
2. ГОСТ 8.009-84. Нормирование и использование метрологических характеристик средств измерений, – М.: Изд-во стандартов, 1988. – 152 с.3.
3. Гладков Ю.В. Метрологические потери в сетях энергосистем и их оценка// Энергетика. Изв. вузов СССР. – 1986. – № 10, – С. 28-33.
4. Забелло Е.П. Алгоритмические и технические проблемы построения многоуровневых сетей учета, контроля и управления электропотреблением: Дис... д-ра техн. наук: 05.14.02, 05.13.07/ АН Украины. Ин-т электродинамики. – К.: 1992. – 446 с.
5. Калинчик В.П., Федосенко Н.Н., Праховник А.К. Анализ погрешностей элементов тракта измерений и учета электроэнергии / НТУУ „КПИ” Н.-и. ин-т автоматики и энергетики «Энергия». – Киев, 2011. –11 с.: ил. – Библиогр.: 4 назв. – Рус. – Деп. в ГНТБ Украины 19.05.11, № 22-Ук 2011.

Р.Р. Матниязов
(Ташкент, Узбекистан)

РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Статья об усилении роли информации и коммуникационных процессов в информационном обществе находит свое отражение в теориях общества будущего, прежде всего в аспекте сопоставления с современным обществом, еще лишь приближающимся к стадии информационного. В работах постиндустриалистов основное внимание в этой связи сосредоточено на информационно-технологических предпосылках становления нового этапа общественного устройства. Переходной период на пути к информационному обществу часто связывается с процессами глобализации.

В последующем развитии идеи большое внимание стало уделяться тому, что информация не только меняет экономическую основу общества, но и трансформирует самого человека. Эта линия заметна в трудах постмодернистов, для которых основными источниками социокультурных трансформаций становятся информация и коммуникации. Так, Ж.-Ф. Лиотар, придает значение преобразованию и эволюции информации в трактовке информационного общества. Он отмечает, что в эпоху постмодерна к информации как знанию предъявляются новые требования: «...все неперебиваемое в установленном знании, будет отброшено, а направления новых исследований будут подчиняться условию переводимости возможных результатов на язык машин. “Производители” знания, как и его пользователи должны и будут должны иметь средства перевода на эти языки того, что одни стремятся изобрести, а другие – усвоить» [Лиотар, 1998: 17–18]. И если Лиотар обращает внимание на процесс передачи знаний от человека к машине, то куда более важными являются последствия этой передачи знаний. Возможно, в будущем с решением «геделевского аргумента» помимо всех накопленных человечеством знаний машинам также будет доступен и передан разум, свойственный человеку, что значительно расширит возможности использования ранее накопленных знаний и откроет новый этап отношений машины и человека.

Мы можем констатировать, что автор теории будущего состояния общества предполагают закрепление более значительной роли информации на этапе перехода к новому обществу. Роль информации усиливается настолько, что Кастельс вводит отдельное понятие – «информациональное общество» для противопоставления понятию информационного общества. Термин «информационное общество», по утверждению Кастельса, подчеркивает роль информации в обществе и указывает на атрибут специфической формы социальной организации, в которой генерирование, обработка и передача информации становятся фундаментальными источниками производительности и власти [Кастельс, 2000: 42–43].

Возникает даже представление, что информация в ее социальном аспекте должна измеряться по тем же принципам, что и производительность труда. Так, Никлас Луман в своей концептуальной работе «Общество как социальная система» рассматривает отличительные характеристики общества будущего в виде все более затрачиваемого рабочего и свободного времени на производство и потребление информации. При этом, по мнению Лумана, по аналогии с различием предмета и символа необходимо проводить различие между предметом и знанием, то есть информацией, однако, обе компоненты этого различия рассматриваются как предметы, которые не исчезают и не требуют воссоздания при переходе из рук в руки. Это интересное положение остается у Лумана не раскрытым и потому не слишком ясным. Различение – действительное свойство информации, и применение этого свойства к соотношению вероятного и случившегося представляется перспективным. Здесь, в частности, возникает дополнительный аспект социально-философского понимания Происходящего [в трактовке И. М. Ильинского, см.: Кузнецова, 2006]. Но отрицание измерителей различия применительно к информации ничем у Лумана не подтверждается.

Более обстоятельно социально-философские аспекты информации раскрываются в трудах К. К. Колина [см. о его новых публикациях по этим вопросам: Луков, Погорский, 2011]. В своей книге «Философские проблемы информатики» К. К. Колин шаг за шагом доказывает, что именно фундаментальность понятия информации и ключевая роль информационных процессов в развитии живой и неживой природы и являются теми основными факторами, которые выдвигают информацию на уровень фундаментальных факторов развития общества. По его мнению, в XXI веке процесс информатизации общества «перешел на качественно новый этап своего развития – он стал системным и направлен на формирование глобального информационного общества, в котором создаются принципиально новые условия для жизни и деятельности человека» [Колин, 2010: 218].

Колин делает прогноз, что «уже в ближайшее десятилетие будет сформирована новая научная Картина мира, в которой важное место будет принадлежать информации и информационным процессам. Именно это, а не массовое развитие ИКТ <...> и будет означать переход цивилизации на новый уровень – к информационному обществу, основанному на знаниях» [Колин, 2010: 217]. Автор раскрывает различные аспекты социальных практик в сфере коммуникации, включая и сегментированные по социальным общностям (например, коммуникации молодежи), которые выступают как источники и механизмы социокультурных изменений. Здесь есть и аспект дальнейшего развития диалога культур под распространением и увеличением роли современных средств коммуникации, который на этапе становления информационного общества не может не приобретать новые черты (там же). Коммуникативным процессам в обществе будущего уделяет внимание О. Н. Астафьева. В процессе коммуникативной стратегии основные формы активности могут достигаться путем принципов диалога и полилога. Как отмечает Астафьева, коммуникативная стратегия предполагает в себе внедрение новых технологий, задающих алгоритм коммуникативным актам, что выражается, например, в системе образования, где коммуникация выступает в качестве составной части и элементом организации знания [см.: Астафьева, электронный ресурс; Астафьева, Колин, 2010].

Развивая эти оценки и характеристики, мы также будем исходить из понимания, что XXI век несет в себе революцию, основанную на трех глобальных процессах: глобализации общества, его комплексной информатизации и повсеместной технологизации [Колин, 2009: 112]. Как и любую другую революцию, революцию информационную будет сопровождать кризис, выражающийся в таком состоянии человека, когда освоенные человеком способы ориентации в мире и его картина мира не обеспечивают понимания Происходящего (вновь воспользуемся этим термином в интерпретации И. М. Ильинского) под воздействием быстрых и широкомасштабных перемен в окружающей среде, что приводит к процессу утраты человеком ранее освоенных смыслов, составляющих основание его тезауруса как ментального ориентационного комплекса [см.: Луков Вал. А., Луков Вл. А., 2008].

Таким образом, происходящие изменения позволяют нам заключить, что информация и коммуникационные процессы в информационном обществе определяют доминирующие в обществе картины мира и основные социальные практики, которые выступают как источники и механизмы социокультурных изменений и диалога культур. При сохранении в доминирующих картинах мира базовых черт традиционной социальности к ним прибавляются новые характеристики, в которых ценность знания выше ценности материальных благ в их макросоциальном выражении (как благ, принадлежащих обществу в целом, большим социальным группам и т. д.), при этом на индивидуальном уровне долго могут сохраняться установки предыдущих эпох. Диалог культур в этом контексте может закрепляться на макроуровне даже при увеличении противоречий на микроуровне.

Литература:

1. Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2015 год

Лобар Мирзаева
(Ташкент, Узбекистан)

ТАЪЛИМДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Замонавий таълим тизимининг хозирги даврининг барча талабларига жавоб бера олмаслиги ва уни яхшилаш муаммосининг ўта долзарблиги жуда купгина Гарб ва Шаркнинг йўналишдаги университетларининг кўпчилиги етакчи намоёндалари томонидан тан олинаяпти (*AQSH, Xitoy, Yevropa xamjamiyati va boshqalar*). Бу ҳолатни ўзгартаришнинг асосий йўлларида бири –технологик ва интеллектуал ривожланишнинг энг янги дастурий-техник воситаларини жалб қилишдир. Бундай воситалардан бири – интернетда амалга оширилган замонавий он-лайн кўринишдаги масофавий таълим тизимларидир. Таълим муассасаларида кулланилиши назарда тутилган бундай тизимлар ўз таркибига керакли иктисодий-назарий материалларни, уй топшириқларини, тестларни ва якуний имтиҳонларни қамраб олади. Иктисодиёт билан боғлиқ булган назарий ва амалий машғулотлар эса фақат он-лайн кўринишда ташкил этилган бундай турдаги масофавий таълим тизимлари борган сари мураккаблашиб ва сифати ошиб бораётганини таъкидламасдан иложимиз йўқ. Баъзи олимлар, масалан, сиёсий фалсафа бўйича Гарвард

профессори Майкл Сендел ўзининг маънавият ҳақидаги «**Justice**» курсини **YouTube** ва **iTunes** тизимларига ўзиб оммалаштиргани туфайли 2012 йили интернетдаги энг машҳур шахслардан бири бўлиб қолди. Ҳар йили дунё миқёсидаги энг яхши иктисодиётга оид билимларни тўплаш ва уларни интернет орқали барча фойдаланиши учун жойлаштириш бўйича янгидан-янги ишлар қилиниб, филантроплар ва венчур тадбиркорлар бунинг учун ўнлаб миллион доллар маблағлар ажратаяптилар. Уларнинг биргаликдаги сайъи-ҳаракати дунёнинг исталган жойида яшовчи инсонларни жабҳаларида замонавий ва сифатли таълим олишига олиб келиши кутилаяпти. Олимларнинг чамалашларича, 2050 йилга келиб, дунё миқёсида бор-ўғи ўнтагина катта замонавий университетлар қолиб, уларда бир вақтнинг ўзида миллионлаб талабаларни ўқитилишига эришилади. Мисол сифатида куйидагиларни келтиришимиз мумкин:

Khan Academy – 2008 йилда молиявий аналитик Салман Хан томонидан асос солинган нотижорат он-лайн ишланмаси бўлиб, у математика, физика, биология, астрономия, иктисодиёт ва бошқа табиий фанлар бўйича топшириқлар ва видеоматериаллар омбори ҳисобланади. Ушбу академиянинг материаллари турли хил мураккабликда бўлиб, асосан ўрта мактаб талабалари учун мўлжалланган. Шунинг учун ҳам ундаги материаллардан АҚШ даги бошланғич, урта ва олий таълим муассасаларида доимий асосда фойдаланилади. *Khan Academy* си ўқитувчиларга иктисодий ва бошқа соҳалардаги таълим жараёнини тубдан ўзгартиришга имкон беради, яъни, ўқувчилар уйда интернет орқали маърузаларни эшитиб оладилар ва дарсга келганларида фақатгина уй вазифаларини бажарадилар холос. Ўқитувчи эса исталган пайтда ўқувчи қандай материалларни ўзлаштирган ёки қайси материалларни ўзлаштириш унга қийинчилик туғдирганини текшира олади. Бу академияга *Bill & Melinda Gates Foundation* ва *Google* компаниялари молиявий ёрдам кўрсатмоқдалар. Бу академия билан www.khanacademy.org сайти ёрдамида танишиб чиқишингиз мумкин. Мактаблар учун академия томонидан ишлаб чиқилган материаллар жумласига куйидаги видео материалларни мисол сифатида келтиришимиз мумкин:

- *KIPP School Oakland Pilot Video*
- *Summit School Pilot Video*
- *Marlborough School Pilot Video*
- *Oakland Unity Pilot Video*

Khan Academy – ресурсларини эса куйидаги интернет иловалари орқали кўриш ва улар билан танишиш мумкин:

- *YouTube: www.youtube.com/khanacademy*
- *Twitter: <http://twitter.com/#!/khanacademy>*
- *Facebook: www.facebook.com/khanacademy*
- *Google Plus: <https://plus.google.com/109050230672993035916/about>*
- *Translations: www.youtube.com/khanacademylanguages*
- *Talks and interviews (videos)*
- *Speaker requests*

2U ёки **2Tor** – тижорат асосида фаолият кўрсатадиган компания бўлиб, у 2008 йилда замонавий таълим танқидчиси ва таниқли тадбиркор Джон Кацман томонидан ташкил қилинган. Ушбу компания бир неча йилга мўлжалланган тўлиқ он-лайн курслар яратиш бўйича етакчи Америка университетлари билан ҳамкорлик қилади. Компания томонидан интерактив қўлланмалар, планшет ва смартфонлар учун дастурлар, он-лайн маърузалар ва талаба ҳамда профессорларнинг он-лайн мулоқотини амалга оширадиган функционал қўрилмалар ишлаб чиқарилмоқда. Ҳар бир курснинг платформасини ишлаб чиқиш учун **2U** (ёки **2Tor**) компанияси турли хил венчур фондлар томонидан ажратилган 10 миллион доллар атрофидаги маблағ сарф қилмоқда. Ишнинг бошланғич босқичидагина тахминан 100 миллион доллар маблағ сарф қилинган. Анъанавий замонавий таълим жараёнида универсаллаштиришга интилиб, таълим беришда инсонларни бир-бирларига максимал даражада ўхшаш қилиб моделлаштиради. Ҳозирги замондаги турли университетлар ўз талаба-ўқувчиларини классик «*қора қутилар*» кўринишида тасаввур қилиб, уларнинг барчасига бир хил маълумот берадилар ва билим олувчиларнинг индивидуал кўрсаткичларни ҳисоба олмаган ҳолда, улардан жавоб реакциясини кутадилар. Бундай ёндошув кўпчилик томонидан аллақачон воз кечилиши керак бўлган индустриал давр анахронизми сифатида тушунилади. Кимлардир эса бу муаммони кўпроқ миқдордаги ўқитувчиларни жалб қилган ҳолда ҳал қилишни таклиф қиладилар. Чунки бунда ҳар бир ўқувчига алоҳида диққат-эътибор қаратилиб, уларнинг талаб-истак ва қобилиятларини назарга олган ҳолда самарали ўқув жараёнини ташкил этиш мумкин. Аммо бу жуда қимматга тушадиган тадбир бўлгани учун, педагогика бўйича кўпчилик мутахассислар таълим жараёнига замонавий компьютерларнинг дастурий-техник воситаларини жалб қилишга яхши натижаларга олиб келиши мумкинлигини таъкидламоқдалар. Агарда айнан шу йўлдан борилса, келажакда компьютерлар воситасида ҳар бир ўқувчи ёки талабага унинг интеллектуал, эмоционал ва билим даражасига мувофиқ равишда индивидуал ўқув дастурлари тузиб бериш мумкин бўлар эди. Мисол сифатида сўнгги пайтда яратилган *Knewton* – деб номланган тизимни келтиришимиз мумкин.

Knewton тизими турли хилдаги, шу жумладан, он-лайн курслар яратувчиларига компания томонидан ишлаб чиқилган усулдан фойдаланган ҳолда талабанинг конкрет предмет бўйича ўзлаштиришини таҳлил қилиш имкониятини беради. Ушбу йиғилган маълумотлар бўйича *Knewton* ҳар бир ўқувчи-талаба учун уникал дастур тузиб бера олади. Талабанинг билимининг бўш жойлари нималарда эканлигини, қандай ўқув материалларини у яхши ўзлаштиришини (*матнми, аудио ёки видео*), энди у қайси мавзуга ўтгани маъқулроқлигини махсус дастурлар воситасида *Knewton* аниқлаб беради. Турли ўқув адабиётлари тайёрлаш билан шуғулланадиган дунёдаги энг катта нашриётлардан бири *Pearson* математика бўйича он-лайн курслар яратиш учун *Knewton* ни ишлатиши ҳам унинг тўғри йўлдан кетаётганлигини кўрсатади. Нашриётнинг мақсади – уни мутоала қилиш билан бир вақтда қайтадан ташкиллана оладиган интерактив ўқув қўлланмаларини яратиш ва уларни сотишни йўлга қўйишдир. *Knewton* компанияси ўз ишларини давом эттириш ва кенгайтириш учун Питер Тил ва Рид Хоффман каби венчур инвесторлардан 50 миллион долларга яқин инвестициялар олган. Ушбу илмий изланиш материалларига асосланган ҳолда биз ҳам Ўзбекистон Республикасида таълим жараёнини жадаллаштириш ва унинг воситаларини кенг аҳоли оmmasига яқинлаштириш учун замонавий ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланишни юқорида кўриб ўтилган услубият асосида амалга оширишни ҳолисона таклиф қилган бўлар эдик.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар:

1. Р.Х. Аюпов, Ш. Шаякубов. Интерфаол таълим усуллари. Т.: «Тафаккур-бўстони», 2012. – 180 бет.

2. Adams, William J. and B. J. Jansen. "Information Technology and the Classroom of the Future." Presented at the Society for Information Technology in Education Conference. Orlando, FL, USA.
3. <http://jimjansen.tripod.com/academic/pubs/site97/site97.pdf>.

Иван Мухин, Ирина Надеина
(Курск, Россия)

ПРИМЕНЕНИЕ СВЕРХШИРОКОПОЛОСНЫХ СИГНАЛОВ В СИСТЕМАХ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ

Интенсивное развитие науки и техники в течение последнего десятилетия привело к появлению инновационных технологий во всех областях деятельности человека. Одной из таких инноваций является использование в связи, локации и навигации сигналов с шириной спектра более 500 МГц, которые получили название сверхширокополосные (СШП) сигналы. Ряд исследовательских работ, посвященных изучению свойств СШП сигналов и возможности их использования в радиоэлектронных системах различного назначения, позволил выявить значительные преимущества сверхширокополосных сигналов по сравнению с узкополосными сигналами [1,2]. Несмотря на это, вопросы применения сверхширокополосных сигналов в современных системах связи и различных приложениях по настоящее время остаются актуальными.

Как следует из названия, СШП технология – это форма передачи данных, которая использует очень широкую полосу частот. Как правило, она занимает несколько гигагерц (ГГц). Федеральное агентство связи официально утвердило, что СШП сигналы находятся в диапазоне от 3,1 ГГц до 10,6 ГГц. Столь широкий диапазон занимаемого спектра делает данные сигналы «особенными» с точки зрения их создания, распространения и применения.

СШП системы связи обладают следующими преимуществами:

- 1) СШП сигналы являются шумоподобными.

Спектральная плотность мощности такого сигнала оказывается очень мала (мощность сигнала распределена в широком диапазоне частот) и напоминает обычный шумовой фон.

- 2) Высокая скорость передачи данных.

Для широкомасштабного использования большая скорость передачи является наиболее убедительным аспектом. В СШП системах была достигнута скорость более 100 Мбайт, причем существует потенциал и для более высоких скоростей на коротких расстояниях.

- 3) Низкая стоимость оборудования.

Способность напрямую модулировать импульс на антенне так же просто, как и сделать передатчик. Это способствует исключению многих компонентов, требуемых для традиционных синусоидальных приемников и передатчиков.

- 4) Защищенность от многолучевости.

СШП системы невосприимчивы и устойчивы к многолучевости. СШП импульсы, путешествующие в течение длительности одного импульса, возможно разнести во временной области. Если импульсы не будут совпадать, то их можно отфильтровать во временной области или, другими словами, игнорировать.

- 5) СШП сигналы позволяют по-новому решать задачи в области телекоммуникаций, локации и дистанционного зондирования, а также во многих смежных областях.

СШП технология дает множество преимуществ, особенно с точки зрения высоких скоростей передачи данных, приобретая все большее признание во многих промышленных и потребительских областях. Подобные преимущества СШП технологии могут быть применены к определенным областям защиты информации.

СШП сигналы представляют собой совокупностью импульсов пикосекундной длительности. Высокая информативность пикосекундных импульсов в принципе позволяет быстро снимать частотные характеристики объектов и идентификации их по частотным свойствам. В основу импульсного метода исследования объектов положен анализ реакции исследуемого объекта на зондирующий импульс. Такой объект может быть стационарным или подвижным. Применение импульсов пикосекундной длительности в качестве зондирующих позволяет существенно повысить разрешающую способность метода и исследовать не только объект в целом, но и его внутреннюю структуру [3]. Короткий зондирующий импульс локализуется на малом участке объекта, после взаимодействия с этим участком отраженный сигнал характеризует отражающие свойства объекта во времени, определяет его внутреннюю структуру.

Таким образом, СШП системы могут рассматриваться в качестве точного и эффективного механизма аутентификации, сканирования и исследования различных предметов и объектов. К подобным системам относятся системы ближней радиолокации, биорадиолокации, технического зрения, а также интеллектуальные охранные датчики, датчики бесконтактного определения дыхания и пульса человека.

Другой перспективной областью применения СШП технологии с точки зрения обеспечения информации является беспроводное соединение различных электронных устройств и систем [4]. В отличие от большинства современных беспроводных технологий СШП применяют абсолютно отличный метод передачи. Вместо того чтобы использовать заданную несущую частоту и методы, которые применяются в традиционных способах передачи, СШП системы связи используют то, что можно назвать электромагнетизмом "временной области" [5]. Другими словами, СШП сигналы используют импульсы, которые распространяются в широкой полосе частот, а не передачи, заключенные в канале связи.

СШП технология обеспечивает тактовую синхронизацию, при которой данные гарантированно будут доставлены в течение определенного периода времени после начала передачи. Пропускная способность канала резервируется заранее, что определяет постоянную скорость передачи. Это особенно важно для систем, которые работают в режиме реального времени.

На основе описанных выше свойств, СШП системы можно в качестве беспроводных способов соединения таких механизмов, как системы контроля и управления доступом, системы видеонаблюдения и «умных домов», что позволяет обеспечить их надежное и бесперебойное функционирование.

Рассмотренные системы выгодны с точки зрения экономичности, простоты в эксплуатации, гибкости и высокой надежности. Однако, существуют необходимость в организации беспроводных систем связи, которые ориентированы на создание защищенных систем передачи [6, 7].

СШП сигналы обеспечивают высокую помехоустойчивость связи и электромагнитную совместимость с узкополосными системами радиосвязи. Подобные условия позволяют разрабатывать системы связи с шумоподобными сигналами. Эти сигналы в наименьшей мере подвержены воздействию различных сред передачи данных. Малая спектральная плотность коротких импульсов обеспечивает низкую вероятность обнаружения и позволяет скрыть сам факт наличия системы передачи данных.

Использование сверхширокого диапазона частот, высокая скорость передачи данных и помехозащищенность в СШП системах представляет огромные возможности для создания новых механизмов передачи информации. Так, высокая скорость беспроводного соединения передает видеосигнал без потерь, а широкая полоса частот делает сигналы похожими на шумоподобные. В настоящее время СШП сигналы используются в многих приложениях, начиная с систем для радара и зондирования вплоть до СШП коммуникаций. СШП технология показывает значительные перспективы и должна стать один из основных вспомогательных механизмов обеспечения информационной безопасности.

Литература:

1. M. Ghavami, Lachlan Michael, Ryuji Kohno. Ultra Wideband Signals and Systems in Communication Engineering, 2nd Edition, 2004 – 334 p.
2. Шумоподобные сигналы в системах передачи информации. Под ред. В.Б. Пестрякова. – М., “Сов. радио”, 1973, – 424с.
3. О. В. Лазоренко, Л. Ф. Черногор. Сверхширокополосные сигналы и физические процессы. 1. Основные понятия, модели и методы описания: Радиофизика и радиоастрономия, 2008, т. 13, №2, с. 166-194
4. Л.Ю. Астанин, А.А. Костылев. Основы сверхширокополосных радиолокационных измерений – М.: Радио и связь, 1989 – 192с.
5. Скляр, Бернард. Цифровая связь. Теоретические основы и практическое применение. Изд. 2-е, испр.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 1104 с.
6. Защищенные радиосистемы цифровой передачи информации / П.Н. Сердюков, А.В. Бельчиков, А.Е. Дронов и др. – М.: АСТ, 2006. – 403 с.
7. Варакин Л.Е. Системы связи с шумоподобными сигналами. – М.: Радио и связь, 1985. – 384 с., ил.

Научный руководитель:

доктор технических наук Мухин Иван Ефимович.

Х. Насреддинов
(Ташкент, Узбекистан)

РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Быстрое развитие телекоммуникаций и информационных систем в последние годы стало стимулом к внедрению новых информационных технологий в образование. Дистанционное обучение, которое представляет собой информационно-образовательную систему удаленного доступа, основанную на современных информационных технологиях, является сейчас наиболее динамично развиваемой формой обучения.

Отсутствие единой концепции, недостаток практического опыта приводят к совершенно противоположным взглядам на дистанционное образование: от ее абсолютизации до сведения к набору средств и методов передачи учебной информации. Это может привести к дискредитации дистанционного обучения как формы образования.

Используемые сегодня технологии дистанционного образования можно разделить на три большие категории:

Не интерактивные (печатные материалы, аудио-, видеоноситель); средства компьютерного обучения (электронные учебники, компьютерное тестирование и контроль знаний, новейшие средства мультимедиа); видеоконференции – развитые средства телекоммуникации по аудиоканалам, видеоканалам и компьютерным сетям.

Основным фактором при выборе информационных технологий как средств обучения должен быть их образовательный потенциал. Проведенные исследования показали, что это не достигнуто даже в наиболее технологически развитых странах (США, Великобритания, Япония, Германия, Канада).

Дистанционное обучение представляет гибкие условия образования людям, которые не смогли или не могут получить его обычным путем, удовлетворяет образовательные потребности, не покидая своего места жительства и обучаясь у высококвалифицированных специалистов, находящихся в любой стране мира. Дистанционное обучение позволяет решать специфические задачи, относящиеся к развитию творческой составляющей образования и затрудненных для достижения при обычном обучении: усиление активной роли обучаемого в соответственном образовании: в постановке образовательных целей, выборе направлений, форм и темпов обучения в различных образовательных областях; резкое увеличение объема доступной информации, доступ к мировым культурным и научным сокровищам; получения возможности общения обучаемого с преподавателями – профессионалами, консультирование у специалистов высокого уровня независимо от территориальной расположенности; увеличение эвристической составляющей учебного процесса за счет применения интерактивных форм занятий, мультимедийных обучающих программ; более комфортные условия для творческого самовыражения обучаемого [1].

Эффективность любого вида обучения на расстоянии зависит от четырех составляющих:

- 1) эффективного взаимодействия преподавателя и обучаемого;
- 2) используемых при этом педагогических технологий;
- 3) эффективности разработанных методических материалов и способов их доставки;
- 4) эффективности обратной связи.

Сегодня многие университеты мира с помощью Интернета предлагают студентам блоки информации, т.е. часть дисциплин из одного вуза, часть из другого. Если между университетами заключены соответствующие соглашения, то можно получить сразу несколько дипломов.

Модель специалиста – экономиста – менеджера XXI века потребует оперативного внедрения интеллектуальных технологий и дистанционного обучения в профессиональные образовательные программы.

К числу первоочередных задач относятся:

- организационно-управленческое и правовое становление системы дистанционного обучения;
- разработка и реализация федеральной и региональных российских программ развития дистанционного обучения;
- развитие учебно-методической и учебно-производственной базы системы дистанционного обучения;
- разработка теоретических аспектов и практических методик использования дистанционного обучения;
- широкое внедрение информационных технологий и сред на основе развертывания региональных или отраслевых образовательных сетей;
- подготовка, повышение квалификации и переподготовка преподавательских кадров, включая специальную подготовку компьютеров (преподавателей-консультантов), администраторов и менеджеров системы дистанционного обучения и т.п.

Преподавание гуманитарных дисциплин невозможно без личностного участия преподавателя, автора курса, без эмоциональной окраски преподаваемого материала.

Неформальный характер гуманитарных знаний требует применения неформальных способов проверки качества знания.

При реализации программ гуманитарного образования необходима тщательная подготовка методической базы и информационного сопровождения учебного процесса и своевременного ее обновления.

Целесообразно использовать дистанционное обучение как дополнительную форму образования в системе переподготовки и повышения квалификации.

Литература:

1. Х.С.Насреддинов, Ш.Б.Мансурова «Организация электронного фрагмента – аннотацию в проектировании дистанционного образования». Международная НПК «Роль информационно-коммуникационных технологии в модернизации национальной экономики», Т.: ТГЭУ, 2011, 3с.

А.О. Рўзиев
(Ўзбекистон)

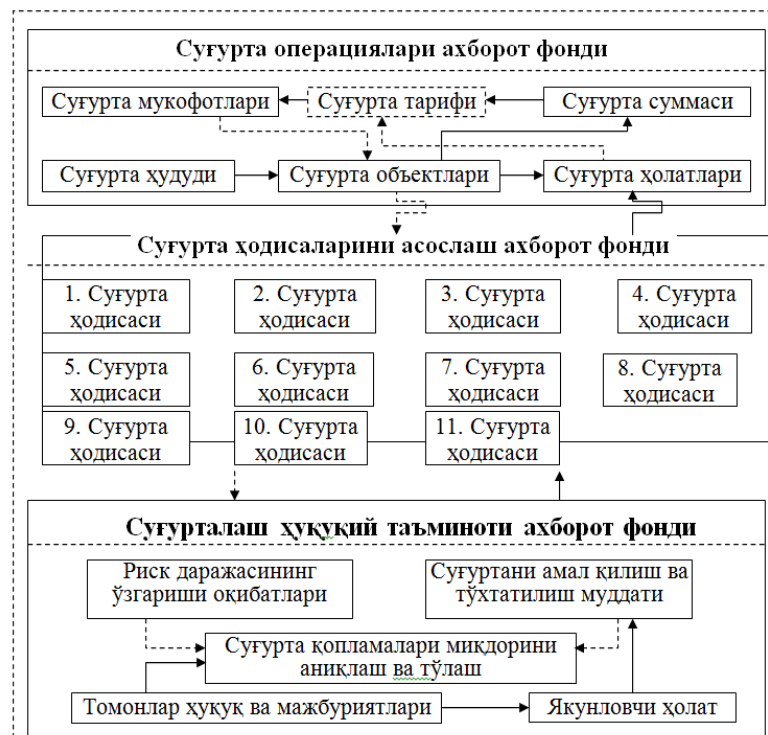
СУҒУРТА МУНОСАБАТЛАРИДА АХБОРОТЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Одатда, суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги муносабатлар суғурта шартномасини тузиш йўли билан расмийлаштирилади ва рискларни қабул қилиш бўйича молиявий шартлар ҳақидаги келишувга эришиш шартномалар тузишнинг асосий шarti ҳисобланади. Яъни, суғурта фаолияти аниқ суғурта шартлари, жумладан, мулккий суғурта шартлари бериладиган тақдирдагина амалга оширилган, деб эътироф этилади.

Ўз навбатида мулк суғуртасини амалга ошириш билан томонлар қонун, ҳуқуқий далолатнома ёки шартномага асосланган молиявий манфаатга эга бўлади. Бундан эса, суғурта шартномасини тузиш жараёнида суғурта шартларини акс эттирувчи ахборотларнинг объективлик даражаси муҳим аҳамиятга эгалиги келиб чиқади. Яъни, иштирокчилар иқтисодий манфаатларини қаноатлантиришда мазкур ҳолатда суғурта ҳодисаси тўғрисидаги объектив тасдиқловчи ахборотлар мавжуд бўлиши асосий омил ҳисобланади. Бу эса томонларнинг иқтисодий манфаатларини қаноатлантирилишида ахборотларни ишончли ва долзарб бўлишига илмий-амалий жиҳатдан ёндашиши талаб этади.

Ахборот-коммуникация технологияларини суғурта фаолиятига қўллаш нуқтаи-назаридан эса мулккий суғурта шартномаси ахборотлар манбаси сифатида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Унинг актуаллик даражаси суғурта муносабатларини ахборотлаштириш мақсадларини аниқлаб беради. Шу билан бирга, бу ахборотлардан суғурталаш муносабатлари самарадорлигини таъминлашда фаоллаштирилган ҳолда қўлланилиши мақсадга мувофиқ. Демак, суғурта субъектларининг иқтисодий манфаатларини муқобиллаштириш нуқтаи-назаридан аввало суғурта фаолиятини ахборотлаштириш йўналишлари, ундаги ахборотлар фаоллигини амалга оширишга имкон берувчи механизмларни аниқлаб, ахборотлар тақчиллиги масаласига тизимли ёндашган ҳолда суғурта шартларини мажмуали таҳлили талаб этилади.

Бундай таҳлилни амалга ошириш учун барча суғурта шартларини ўзаро ҳамкорликдаги ахборотлар оқими кўринишида схематик ифодалаб олиш мумкин. Бунинг учун, бу шартларни суғурталаш жараёнига таъсири ва моҳиятига мос ҳолда ҳар бирининг функционал таркиби аниқ элементлардан ташкил топган учта – суғурта операциялари, суғурта ҳодисаларини асослаш, суғурталашни ҳуқуқий таъминлаш ахборот фондларига гуруҳлаштириш мумкин ва ўз навбатида, бу шартларини ифодаловчи ахборотларни ўзаро боғлиқлиги ифодаси 1 – чизмада келтирилган.

1-чизма. Суғуртани ахборотлаштириш фондининг функционал таркиби

Демак, ахборот манбаалари сифатида кўриб чиқилган шартларнинг барча бандлари ва уларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида суғурта шартларининг ҳаққонийлиги ва асосланганлигини таъминлаш суғурта фаолиятини ахборотлаштиришда асосий мақсад ҳисобланади.

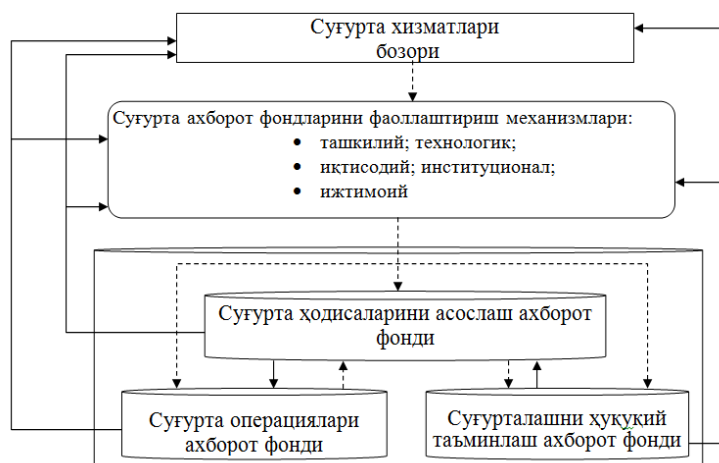
Навбатдаги босқич юқорида кўрсатилган ахборот фондларини долзарб ҳолатда бўлишини таъминлашга имкон берувчи механизмлар таркибини ишлаб чиқишдан иборат. Бундай механизмларни таркиблаштириш суғурта бизнесининг бозор табиатидан, унга мос кўрсаткичлар тузилиши ва уларга таъсир этувчи омиллардан келиб чиқиб олиб борилади. Яъни, ахборот фондларини фаоллаштиришнинг бу механизмлари қисқа ва стратегик қарор қабул қилиш жараёнида энг юқори самарадорликка эришишга йўналтирилиши керак. Бунинг учун эса, мулкни суғурталаш қуйи шартлари ўзаро ҳамкорлигини ифодалаб берувчи ахборот моделини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Бу мақсадга эса суғурта фаолияти самарадорлигини бошқаришга имкон берувчи ахборот тизими фаолияти доирасида эришиш мумкин. Бу тизим ахборот фондларини фаоллаштиришда олинган натижадан ҳар бир суғурта шартини суғурта муносабатларига кўрсатаётган таъсирини баҳолашда фойдаланишга имкон беради. Ўз навбатида, суғурта шартлари ахборотларини фаоллаштириш механизмлар асосида амалга оширилиши суғурта хизматлари бозорининг янги талаблари ва суғурталаш шартларидаги асосий мақсадларни аниқлаб беради. Шу билан бирга, бу мақсадлар АКТдан фойдаланиш асосида суғурта рискларини бошқариш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Суғурта шартларини ахборотлаштиришда ахборот фондларини фаол ҳолатда бўлишини таъминловчи механизмларнинг ишлаш тамойиллари одатда, суғурта амалиётида қўлланилаётган шартнома шартлари суғурталашга қабул қилинаётган рискнинг кўринишини тавсифловчи маълумотлар мажмуидан ташкил топади. Рискни бу тарзда маълум бир чегараланган миқдордаги маълумотлар ёрдамида ахборотли тавсифлаш эса унинг ички ва иқтисодий моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди. Яъни, суғурта субъектларининг иқтисодий муносабатга киришиши масаласида бу ахборотларга асосий муносабат предмети сифатида қараш мумкин. Одатда, тузилаётган шартномаларнинг ахборот таъминотида чекланганлик ҳолати мавжуд бўлади. Бундан эса, қабул қилинаётган рисклар моҳияти, шунингдек, суғуртачи ва суғурталанувчининг иқтисодий манфаатларини тўлиқ акс эттиришда бу ахборотларнинг ҳар доим ҳам етарли даражада бўлмаслиги келиб чиқади.

Демак, ахборот таъминотини имкон қадар оптимал ташкил этиш, суғурталаш шартларини шартли равишда қандай йўналишларни ифодалаши аҳтимолидан келиб чиқиб таҳлил қилиниши учун, суғурта фаолиятига бевосита таъсир этиши мумкин бўлган омилларни ифодаловчи ахборотлар гуруҳлаштириб олинади. Бундай омилларни таҳлил этиш натижасида ҳар бир шартнинг ташкилий, технологик, иқтисодий, институционал, ижтимоий йўналишлардаги ахборотни ифода этишидан келиб чиққан ҳолда гуруҳлаштириш мақсадга мувофиқлигини кўриш мумкин (2 – чизма). Бошқача айтганда, суғурталаш муносабатларига тегишли ҳар қандай ахборот у ёки бу гуруҳга тегишли бўлади.

Суғурталашга алоқадор ихтиёрий ахборотни аниқ бир гуруҳга тегишли эканлиги эса, ана шу ахборотни қийматлигини баҳолашга имкон беради. Бунинг учун тегишли суғурталаш ахборот гуруҳларини фаол ҳолатда бўлишини таъминлаш ва фаолиятга таъсир этишини ҳисобга олган ҳолда, уларга механизмлар сифатида қараш ўринли бўлади. Бу механизмларнинг ишлаш жараёни эса ахборотлар алмашинуви тарзида намаён бўлади. Шу йўл билан суғурта муносабатларига айнан шу гуруҳлардаги ахборотларни қай даражада таъсир этиши аниқлаб олиш, ўз навбатида, тегишли гуруҳлардаги ахборотларни фаоллаштириш орқали суғурта фаолиятини оптимал кечишини таъминлаш мумкин. Демак, ташкилий, технологик, иқтисодий, институционал ва ижтимоий йўналишдаги ахборотларни янгилаб бориш механизмлари суғурта фаолияти

2-чизма. Суғурталаш шартларини фаоллаштиришнинг функционал чизмаси

ахборот фондларини фаол ҳолатда бўлишини таъминлаш билан бирга суғурта бозори талабларини эътиборга олишда асосий манбаа сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ўз навбатида, суғурта фаолиятини самарали ахборотлаштириш янги суғурта маҳсулотларини шакллантириш ва хизматлар жозибадорлигини оширишга олиб келади. Шу билан бирга, бундай ташкил этиш ички ва ташқи ўзгаришларга мослашувчан, тезкор ва тўлиқ маънода эътибор беришга замин яратиб, суғурта фаолиятини бошқаришда ахборот технологияларини ривожлантириш йўналишларини белгилаш ва уларни асослаш тамойилларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дубова Н.Г. Информатизация страхового бизнеса // Открытие системы, 2003, №11. – С. 45-52.
2. Рузиев А.А. Оценка эффективности информационно-коммуникационных технологии в управлении // Социально-экономические проблемы переходной экономики: международная научно-практическая конференция. 3-4 июня 2005 года. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2005. – С. 293-294.

Gulniza Safarova, Umid Inoyatov
(Samarqand, Uzbekiston)

TARTIBLASH ALGORITMLARINING DASTURIY MODULLARI VA QIYOSIY TAHLILI

Ko'pgina hollarda, massivlar katta miqdordagi bir turdagi ma'lumotlarni saqlash, ma'lumotlar bazasi va bankini yaratish va tashqil qilish uchun ishlatiladi. Ko'p hollarda massiv indeksi katta ahamiyatga ega emas. Balki uning qiymati ahamiyatga ega, ya'ni ma'lumotning o'zi. Ma'lumotlar bazasi va banki o'z navbatida faqatgina ma'lumotlarni «saqlash» uchun emas, balki ixtiyoriy vaqtda ularga qulay va tez murojaat qilish imkoniyatiga ham ega. Odatdagi tartiblanmagan massiv elementlaridan ma'lumotlarni topsa bo'ladi, faqat bunda to'kerakli ma'lumot topilmaguncha butun massivni ko'rib chiqishga to'g'ri keladi. Bu oddiy usul faqatgina bitta kamchilikka ega. U ham bo'lsa, ko'p vaqt sarflanishidir. Qolgan barcha ma'lumotlarni izlash usullari samarali, tez ishlaydi, lekin faqat tartiblangan massivlar bilan ishlaydi. Shuning uchun ko'pincha massiv elementlarini tartiblash masalasini yechishga to'g'ri keladi [1].

Massiv elementlarini tartiblashning bir nechta algoritmlari bor. Bular [2]:

1. Qo'yish usuli bo'yicha tartiblash. Elementlar bittadan ko'rib chiqiladi va har bir yangi element oldin tartiblangan massivning mos joyiga qo'yiladi.
2. Almashtirish usulida tartiblash. Agar ikkita element tartib bo'yicha joylashmagan bo'lsa, ularning o'rni almashadi. Bu jarayon massivning barcha elementlari tartiblanmaguncha bajariladi.
3. Tanlash orqali tartiblash. Oldin eng kichik (yoki eng katta) tanlanadi va boshqalaridan qandaydir yo'l bilan ajratiladi, keyin massivning qolgan elementlaridan eng kichiga (yoki eng kattasiga) tanlanadi va h.k.
4. Shell usuli orqali tartiblash. Usul qo'yish usuli kabi elementlarni solishtirish va joyini almashtirishdan foydalaniladi, lekin undan farqli o'laroq solishtirishda qo'yishni elementlar emas, balki bir-biridan muayyan masofada bo'lgan elementlar solishtiriladi.

Biz ishda tartiblash algoritmlarini 4000, 8000, 10000, 15000, 20000 ta butun sonlardan iborat massivlarda sinab ko'rilgan. $O(n^2)$ tartibdagi barcha algoritmlar ichidan qo'yish usulida tartiblashda i – o'tishda $i/2$ ta tenglashtirishlarni talab qiladi. Bu algoritm $O(n^2)$ tartibdagi boshqa algoritmlardan samaraliroq. Eng yomon natijani almashtirish usuli orqali tartiblash beradi. Tajriba natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Quyidagi jadvalda ko'rib chiqilgan algoritmlarning farqlari keltirilgan.

1-jadval

N	Qo'yish usuli	Almashtirish usuli	Tanlash usuli	Tez tartiblash
4 000	5,67	15,78	17,30	0,07
8000	23,15	64,03	29,43	0,17
10000	35,43	99,10	46,02	0,22
15000	80,23	233,28	103,00	0,33
20000	143,67	399,47	185,05	0,47

Algoritmlarning samaradorligini ko'rish uchun o'sish va kamayish tartibida tartiblangan 20000 ta elementdan iborat massivlardan foydalaniladi. Almashtirish va qo'yish usulida o'sish tartibida joylashtirilgan massivda bir marta o'tish bajariladi, bu vaqtda tanlash usuli orqali tartiblashda esa faqat elementlarning o'lchamiga qaraydi va 19999 ta o'tishni bajaradi. Ma'lumotlar kamayish tartibida joylashgan bo'lsa almashtirish va qo'yish usuli uchun eng yomon holat bo'lib qisqalanadi, lekin bu holda tanlash usuli odatdagidek ishlaydi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. С.С. Қосимов. Ахборот технологиялари. «Алоқачи» нашриёти, 2006 й.
2. Дж. Макканелл. Основы современных алгоритмов. 2-е дополнительное издание. Москва. Техносфера, 2004. 368 с.

Динара Тумабаева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан)

БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесін ақпараттандырудың Мемлекеттік бағдарламаларының негізгі міндеттерінің бірі ретінде мамандардың осы сала бойынша біліктілігін көтеру және қайта даярлау қарастырылған.

Мамандардың біліктілігін көтеру міндеттерін шешуде оқу процесінде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдаланудың келесі мүмкіндіктері ұсынылады:

- ақпараттық мәдениет элементтерін қалыптастыруда білім мекемелерінің мамандарының қажеттілігін қанағаттандыру: информатика, ақпараттық және желілік технологиялар саласы бойынша жаңа білімдер алу;
- информатика мұғалімдерінің біліктілігін көтеру және қайта даярлау;
- білім беру жүйесін басқару мамандарын және пән мұғалімдерін жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркін пайдалана білуге үйрету;
- информатика пәнін оқытудың көкейкесті мәселелері бойынша информатика мұғалімдері үшін білім жетілдіру курстарын ұйымдастыру және оны өткізу;
- қашықтықтан оқыту формаларына мұғалімдердің қызметін бағыттау;
- облыстағы білім беру мекемелерін ақпараттандырудың ғылыми-әдістемелік бағыт бойынша жетекшілік ету;

- облыстың біртұтас білімдік желісінің ақпараттық ресурстарын қалыптастыру;
- оқу процесі мен ғылыми-әдістемелік жұмыстарға жаңа ақпараттық технологияны қолдану негізінде олардың озық тәжірибелерін тарату [1].

Педагог мамандарды ақпараттық-коммуникациялық технология негізінде дайындауда келесі қағидалар негізге алынған:

- *вариативтілік* – әрбір білім беру қызметкерлерінің жасақтаған материалдарына сәйкес біліктілікті көтеру жүйесін бағыттайды;
- *болашаққа негізделген* – күтілетін нәтижені анықтайтын кезеңдік бағдарламалардың бағытын орнықтырады және жеке тұлғаға бағытталған курстың жалпылама мақсатын анықтайды;
- *рефлексивті-креативті* – жаңа ақпараттық технологияларды меңгерту білімдерін ұйымдастыруда курстың бағыты даралық-шығармашылық негізге бағытталуы қажет;
- *эргономикалық* – нақты мәселелерді үйренуге қажетті уақыт мөлшері талап етіледі;
- *ізгіліктілік* – бейімделген оқыту жүйесін құруды талап етеді, біліктілікті көтеру жүйесінің құрылымы мен нақтылы нәтижесін анықтау;
- *тәжірибеге бағытталған* – оқыту көздерінің бірі ретінде оқытушылардың тәжірибесі қолдану идеясы жүзеге асырылады және нақты іс-әрекеттер бойынша тыңдаушылардың танымдық процестерінің өзара байланыстылығы мен олардың жеке тұлға ретінде қалыптасу деңгейі анықталады;
- *жекелеген кеңес беру* – тыңдаушыларға кеңес беру ұсынылады. Ол мына бағытта жүргізіледі: әрбір тыңдаушының өзіндік ерекшелігін ескере отырып қойылған нәтижелерге жетуге байланысты игерілетін мәселелердің мазмұны мен оған қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер [2].

Оқу процесінде пайдаланылатын мультимедиялық үйретуші бағдарламалардың, тексеру бағдарламаларының, электрондық оқулықтардың өскелең өмір талаптарына сай дайындалып, компьютерді оқыту құралы ретінде пайдалана алатындай деңгейде болуы керек. Бұл мәселе өз алдына үлкен ғылыми ізденістерді талап ететін мәселе, сондықтан осы мәселе жөніндегі зерттеулер одан әрі жалғасуда.

Қазіргі кезде маманның кәсіби құзырлығының жоғары оқу орны кезеңінде қалыптасуын зерттеуге қызығушылық артып отыр.

Оқыту технологиясы ЮНЕСКО құжаттарында білім беру формаларын оңтайландыру деп белгіленеді де, білімді меңгеру мен оқытудың толық үрдісін анықтау және қолданудың жүйелік әдісі ретінде қарастырылады.

Бұл түсінікті білім беру тұжырымдамаларын, білім беру мақсатын, әдістемесін, мұғалімді, студентті, оқу ғимаратын, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды, бағдарламаларды, оқытудың техникалық орталарын, қаржыландыруды қамтитын жүйе ретінде кеңінен қарастыру қажет [3].

Оқыту технологиясы:

- жоғары білім берудегі білімнің, ғылыми жетістіктердің, техниканың белгілі бір аймағында қойылған мақсатқа жету бағытында ұйымдастырылған, жоспарлы күйде тұрақты жүзеге асырылатын білімді, біліктілік және дағдыларды меңгеру үдерісін;

- оқыту, өздігінен білім алу және өзін-өзі бақылау үдерістерін керек етіп, соларды жүзеге асыратын шарттарды қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдістер, тәсілдер, құралдар жиынтығы және т.б. шараларды жүзеге асырады.

Демек, оқыту технологиясы – бұл оқу ақпаратын бейнелеу мен өзгертудің, өңдеу мен ұсынудың орталары мен әдістерінің жиыны болса, екінші жағынан – оқыту үрдісіндегі техникалық немесе ақпараттық орталарды пайдаланатын оқытушы мен студенттердің өзара әрекеттерінің тәсілдері туралы ғылым.

Студенттердің оқу үдерісі барысында игеруге тиісті білім, білік, дағдыларын қалыптастыруды іске асыруды қамтамасыз ететін, оларды тәрбиелеу мен дамытуға бағытталған оқытушының іс-әрекет түрлерін оқыту түрлері ретінде атауға болады (Кесте 1).

Оқу үдерісіндегі оқыту мен студенттің білікті маман ретінде қалыптасуына қажетті білім, білік, дағдыларды қалыптастыруды негізгі бағдар ететін оқытушы мен студенттің өзара байланысты іс-әрекет түрлері оқыту әдістері арқылы жүзеге асады [4].

Оқу үдерісін оңтайлы ұйымдастыруға бағытталып, арнайы құрастырылған немесе жасалған материалдық объектілер оқытудың құралдарын анықтайды.

Жоғарыда айтылған ойлардың нәтижесінде біз оқыту технологиясының анықтамасын келесі негізде ұсынамыз. *Оқыту технологиясы дегеніміз* – алдын-ала оқу бағдарламаларында қарастырылған, оқытудың формаларының, әдістері мен орталарының жүйесін бейнелейтін, қойылған мақсатқа мүмкіндігінше ықпалды жетуді қамтамасыз ететін, оқыту мазмұнын іске асыру тәсілі.

Оқыту түрлері		Бақылау түрлері	
Теориялық дайындыққа бағытталған	Практикалық дайындыққа бағытталған	Дәстүрлі	Жаңаша
<ul style="list-style-type: none"> ➤ лекция ➤ семинар ➤ лабораториялық жұмыс ➤ экскурсия ➤ аудиториялық өзіндік жұмыс ➤ аудиториядан тыс өзіндік жұмыс ➤ конференция ➤ кеңес алу 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ практикалық сабақ ➤ курстық жұмыстар ➤ дипломдық жұмыстар ➤ практиканың барлық түрлері ➤ іскерлік ойындар 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ бақылау жұмысы ➤ дербес әңгімелесу ➤ коллоквиум ➤ сынақ ➤ семестрлік және ауыстыру емтихандары ➤ курстық жұмыстарды қорғау ➤ дипломдық жұмысты қорғау 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ тестілеу ➤ рейтинг ➤ мамандық бойынша кешенді емтихан

Кесте 1 – Жоғары оқу орнындағы сабақ түрлері

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен техникалық құралдар жиыны. Жоғары білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жиі кездесетін осы анықтамасын біз де қолданамыз. Ақпараттық – коммуникациялық технологиялар қазіргі оқыту технологиясын интерактивті бағдарламалық – әдістемелік сүйемелдеумен қамтамасыз ететін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары, инструменталдық бағдарламалық құралдар жиыны. Оқыту үдерісіндегі заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың негізгі міндеттері – танымдық әрекеттерді басқару үдерісі мен заманауи ақпараттық білім қорларына қол жеткізудің интерактивті ортасын жасау ісі болып табылады.

Жоғары білім берудің ақпараттық ортасы, олардың ара қатынастары төмендегіше анықталады:

- жоғары білім берудің ақпараттық ортасы;
- жоғары білім берудегі ақпараттық – пәндік орта;
- ғылыми – кәсіби білім беру ортасы;
- жоғары білім берудегі біріктірілген ақпараттық білім беру ортасы;
- жоғары білім берудегі ақпараттық оқыту сайты;
- жоғары білім берудегі біртұтас ақпараттық білім беру кеңістігі.

Информатика мамандығы студенттерінің кәсіби құзырлылықтарын қалыптастырудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бағдарламалық – әдістемелік құралдар жиынын бере алатын, сапалы педагогикалық білім алудың материалдық және рухани жағдайларын жасай алатын көпсатылы, толыққанды, әлеуметтік-педагогикалық-психологиялық орта [3].

Ақпарат дегеніміз – тұтынушыға бұрын белгісіз болған және оның зерттелетін объект (үдеріс, құбылыс) туралы түсінігін толықтыратын фактілерден тұратын мәліметтер жиынтығы.

Басқаша айтқанда, ақпарат – тұтынушының мәлімет алмағанға дейінгі анықталмағандық туғызатын әсерін белгілі бір деңгейде шешетін құрал, объект туралы оның түсінігін кеңейтетін мәлімет.

Ақпараттық үдерістер – ақпаратты жинау, жіберу, жинақтау, сақтау, өңдеу, іздеу, беру және пайдаланушыға жеткізу үдерістері. Информатика ғылымы, ақпараттық үдерістерді мақсатты түрде зерттеу нәтижесінде пайда болды. Информатика – ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және жеткізу тәсілдерін, әдістерін және құралдарын зерттейтін ғылым.

Ақпарат – қызығушылық тудыратын, тіркеуді және өңдеуді қажет ететін фактілер, құбылыстар, оқиғалар жиынтығы. Ақпараттың көзі және қабылдаушысы болады. Олардың әрқайсысы ретінде – ғылым мен техника, қоғам мен табиғат объектілері, адамдар мен жануарлар бола алады. Осылардың өзара әрекеттесу нәтижесінде ақпарат пайда болады. Кибернетиканың "ақпарат теориясы" деген саласында "ақпарат" терминінің анықтамасы төмендегіше беріледі. Ақпарат дегеніміз тұтынушыға бұрын белгісіз болған және оның зерттелетін объект (үдеріс, құбылыс) туралы түсінігін толықтыратын фактілерден тұратын мәліметтер жиынтығы. Басқаша айтқанда, ақпарат – тұтынушының мәлімет алмағанға дейінгі анықталмағандық туғызатын әсерін белгілі бір деңгейде шешетін құрал, объект туралы оның түсінігін кеңейтетін мәлімет.

Қазақстан Республикасындағы жоғары білімді реформалау жүйесінің жүзеге асырылуы республикамыздың тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу жағдайында үлкен қоғамдық маңызға ие болып отыр. Білім беру тәжірибесінде қалыптасқан жағдайларға жасалған талдаулар жоғары білім беру жүйесін ақпараттық мәдени құндылықтардың бірлігінде қарастыра отырып, ақпараттық қоғамдағы әлеуметтік экономикалық өзгерістерге сай қайта қарау қажет деген қорытындыға әкелді [5].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Халықова К.З. Информатиканы оқыту әдістемесі. Алматы: Мектеп, 2000.
2. Халықова К.З., Абдулкаримова Г.А. Жоғары оқу орнындағы педагогикалық практика. Алматы: Мектеп, 1999.
3. Полат Е.С. и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов педвузов и системы повышения квалификации педкадров. Москва: Академия, 1999.
4. Кузнецов А.А. О разработке стандарта школьного образования по информатике // ИнфоО. 1994. №1.
5. Кузнецов А.А., Бешенков С.А., Ракитина Е.А. // Современный курс информатики: от концепции к содержанию. ИнфоО. – 2004. – № 1, 2.

Ғылыми жетекші:

п.ғ.к аға оқытушы Жиёмбаев Жомарт Тұмарбекович.

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Артем Волошин, Тарас Комісарук
(Київ, Україна)

ЗМЕНШЕННЯ ВЕЛИЧИНИ ЛЮФТУ СТАНКІВ З ЧПУ ВИКОРИСТАННЯМ ДВОНАПРЯМЛЕНОЇ СХЕМИ МЕХАНІЗМУ

Вступ. Розширення області застосування ЧПУ відбувається одночасно з розвитком і вдосконаленням пристроїв ЧПУ і самих верстатів. Реалізація підвищених вимог до точності верстатів з ЧПУ привели до створення конструкцій, в яких податливість елементів і вузлів механічної частини в середньому на 40-50% менше ніж податливість аналогічних вузлів універсального металорізального обладнання. Лінійна податливість різних передач, застосовуваних у верстатах з ЧПУ, має порядок 10^{-9} м/Н [1].

Зменшення зазорів у передачах верстатів з ЧПУ досягається застосуванням прецизійних кінематичних пар. Величина люфту в таких передачах має порядок 10^{-5} м. Як датчики координат застосовуються перетворювачі лінійних і кутових переміщень з високою роздільною здатністю, які встановлюють на кінцевій кінематичній ланці. Величина мінімальної дискрети перетворювача лінійних переміщень становить 10^{-7} м [2].

Представляється доцільним проаналізувати точність відтворення траєкторії в системі з корекцією в контурі положення для металообробних верстатів з даними характеристиками. У верстатах з ЧПУ кінематичні схеми приводів по всіх координатах переміщення робочих органів верстата є автономними, зв'язок між переміщеннями за координатами здійснюється тільки через керуючу програму.

При використанні програмних методів при технологічній обробці деталей для підтримки високої точності слід розбивати траєкторію на ділянки з певним напрямом руху і задаючи при цьому команду гальмування в кінці кадру. Способи реверсу в верстатах з ЧПУ при обході контуру наведено на Рис. 1. Реверс необхідно здійснювати без контакту інструменту з деталлю. Такі системи часто застосовуються в старих верстатах і верстатах, які ремонтуються без зміни кінематичних зв'язків.

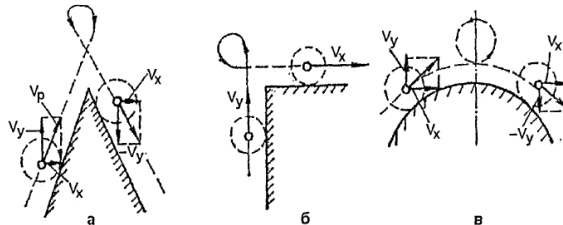

Рис. 1 – Способи реверсу в верстатах з ЧПУ при обході контуру:

а – гострокутного; б – прямокутного; в – кругового;

V_X та V_Y – швидкості ріжучого інструменту по координатам X та Y

З досвіду експлуатації виведено правило, згідно з яким сумарний люфт у виконавчому механізмі не повинен перевищувати половини поля допуску на сталу похибку. Це правило підтверджено досвідом проектування та дослідження систем управління. В іншому випадку в електромеханічних слідкуючих системах не реалізуються вимоги по динамічній точності при заданій продуктивності [3]. Подальше підвищення точності верстатів з ЧПУ можливо при повному виключенні люфту механізму. При використанні двонапрямлених систем з'являється можливість засобами числового програмного керування виключити вплив цього вкрай небажаного фактора, що знижує якісні характеристики системи ЧПУ. В двонапрямленій системі переміщення по координатній осі контролюється двома двигунами, причому один з них працює в рушійному режимі, а інший – в гальмівному [4]. При зміні напрямку руху відповідно змінюються режими роботи двигунів. У такій системі реалізується так зване "послідовне струмове регулювання" в режимі "ведучий-ведений". При цьому ведений в якості задаючого сигналу отримує сигнал заданого значення струму ведучого. Ведений двигун працює в режимі регулювання моменту і створює момент, пропорційний моменту провідного двигуна, забезпечуючи силове замикання кінематичного ланцюга. Двонапрямлені системи дозволяють замінити обладнання з паралельною кінематикою і тим самим спростити кінематичну схему верстата за рахунок розвитку системи ЧПУ. Такий спосіб може бути рекомендований при конструюванні нових верстатів або глибокій модернізації існуючих.

Завдання та мета дослідження. В даній роботі було розглянуто моделювання режиму реверсу механізму станку з ЧПУ. А також порівняно результати моделювання математичної моделі слідкуючої системи з корекцією в контурі положення з урахуванням зазору в редукторі і пружно-дисипативних властивостей його передач (однапрямленої системи) та математичної моделі двонапрямленої схеми.

Математична модель слідкуючої системи з корекцією в контурі положення з урахуванням зазору в редукторі і пружно-дисипативних властивостей його передач вказана на Рис. 2.

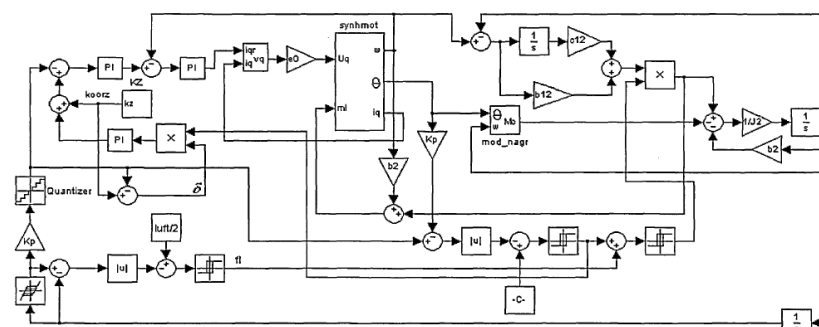

Рис. 2 – Модель електропривода з врахуванням люфта редуктора та пружно-дисипативних властивостей передач

Моделювання проведено при відпрацюванні синусоїдального вхідного сигналу, що відповідає режиму кругової інтерполяції. Параметри режиму задані з умови роботи на підвищеній швидкості робочих переміщень, рівної $1/3$ від швидкості ходу.

В цій моделі пружність враховується коефіцієнтом жорсткості, а демпфування враховується коефіцієнтами в'язкого і внутрішнього тертя. Вибірка люфту контролюється з заданою точністю за допомогою сигналу на виході релейного елемента за умови вибірки люфту.

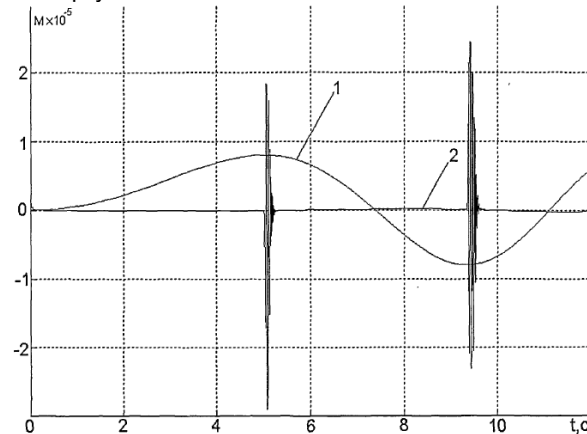

Рис. 3 – Траєкторія руху та похибка одnobічної системи з люфтом в редукторі при відпрацюванні синусоїдного вхідного сигналу

Результат моделювання даного режиму для конкретних вихідних даних наведено на Рис. 3. На цьому графіку крива 1 відображає зміну координати в масштабі $1:10000$, а крива 2 – похибку відпрацювання координати в метрах. Як видно з графіків, система з пружно-в'язкою передачею при низькому значенні величини податливості ($e = 3 \cdot 10^{-9}$ м/Н) вузлів верстатів з ЧПУ зберігає високу точність відпрацювання траєкторії при русі в сталому режимі: величина помилки не перевищує $0,7$ мкм. В процесі вибірки люфту точність відпрацювання заданої координати різко знижується (в даному прикладі – $0,05$ мм). У процесі вибірки люфту можуть виникати коливання.

Наявність люфту зменшує область стійкості системи. Зрив автоколивальних здійснюється за рахунок зменшення коефіцієнтів у ПІ-регуляторі корекції. Однак, завдяки застосуванню корекції в контурі положення, точність відтворення траєкторії в сталому режимі залишається високою.

Для врахування люфтів в слідуючій системі потрібно встановлювати два датчика положення: один – на виконавчий двигун, інший – на кінцеву кінематичну ланку. Сигнал вибірки люфту використовується при формуванні коригуючого сигналу. Дискретність датчиків положення в $0,1$ мкм не вносить істотної додаткової похибки при відтворенні траєкторії.

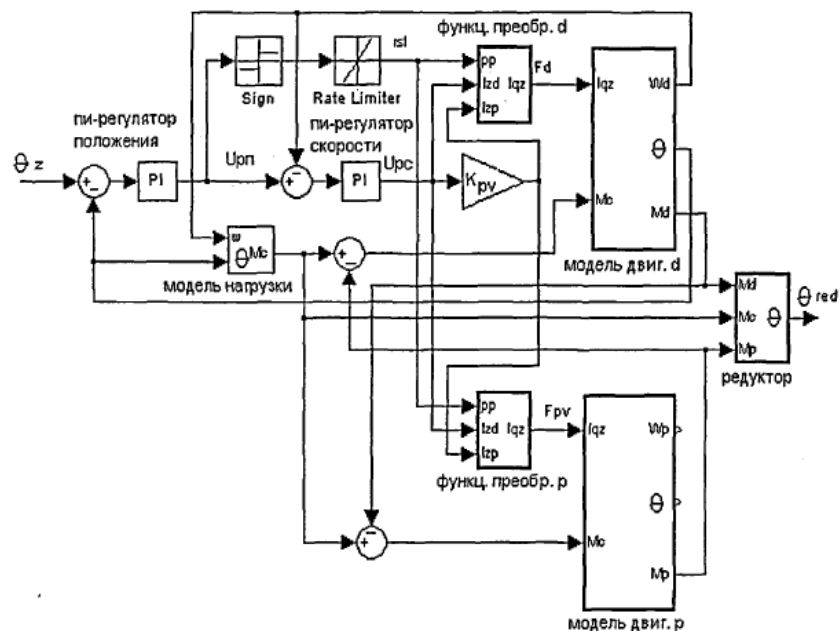

Рис. 4 – Модель двонапрявленої системи електроприводу

Модель двонапрявленої системи представлена на Рис. 4. У цій моделі виконавчий синхронний двигун, що працює в режимі вентильного двигуна, представлений у вигляді двофазної моделі в обертальній системі координат $d-q$.

У запропонованій моделі сигнал з виходу регулятора швидкості надходить на вхід функціональних блоків, де формуються сигнали завдання струмів двигунів з урахуванням знака сигналу неузгодженості на виході регулятора положення. Обмежувач крутизни "Rate Limiter" характеризується параметром, що служить для зменшення ударних навантажень у механізмі при зміні напрямку руху і підбирається з умови збереження досягнутої точності відтворення траєкторії.

$U_{пр}$ – сигнал на виході регулятора положення;

$U_{рс}$ – сигнал на виході регулятора швидкості;

F_d – сигнал задання струму для двигуна, що працює в рушійному режимі;

F_{pv} – сигнал задання струму для двигуна, що працює в гальмівному режимі;

K_{pv} – коефіцієнт противімкнення;

$u1 = \text{sign} U_{pn} \cdot rsl;$

$u2 = U_{pc};$

$u3 = -K_{pv} U_{pc};$

$F_d = 0,5 \cdot u2 \cdot (1+u1) + 0,5 \cdot u3 \cdot (1-u1);$

$F_{pv} = 0,5 \cdot u3 \cdot (1+u1) + 0,5 \cdot u2 \cdot (1-u1).$

Результат моделювання представлений на Рис. 5. На цьому малюнку крива 1 відображає зміну координати в масштабі 1:100 000, а крива 2 – помилку відпрацювання координати в метрах. Як видно з графіка на Рис. 5, величина помилки не перевищує 1 мкм.

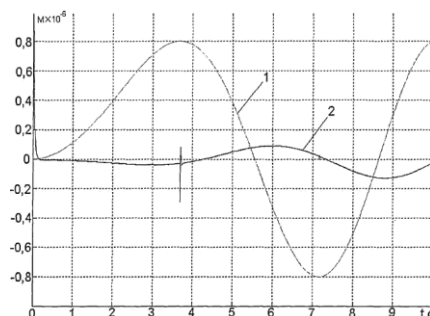

Рис. 5 – Траєкторія руху та похибка двобічної системи з люфтом в редукторі при відпрацюванні синусоїдного входного сигналу

Результати моделювання та висновки. Порівняння показників двох систем: односпрямованої з люфтом і двобічної наведено на Рис. 6.

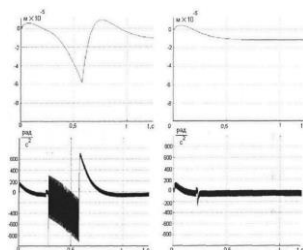

Рис. 6 – Порівняння роботи однонапрямленої та двонапрямленої систем при реверсі

На діаграмах (рисунок 6) відображені результати моделювання при реверсі двигуна: для однонапрямленої системи з люфтом – діаграми ліворуч, двонапрямленої системи – діаграми праворуч. На діаграмах у верхньому ряду зображена похибка неузгодженості, в нижньому ряду – прискорення. Результати моделювання показують, що застосування двобічної системи підвищує чистоту обробки за рахунок виключення впливу люфту. Крім того, в двонапрямленій системі значно (в 4 рази) за рахунок відсутності розмикання кінематичного ланцюга знижене прискорення в редукторі під час реверсу, що означає зниження ударних навантажень у механізмі і збільшення терміну його служби.

Література:

1. Станки с числовым программным управлением / Лещенко В.А. и др. // Москва: Машиностроение, 1988. с. 20-22.
2. Преобразователи линейных перемещений ЛИР-14, ЛИР-15, ЛИР-17. / ТУ ЛИР-15.000ТУ/ СКБ ИС // Санкт-Петербург, 2003.
3. Электромеханические системы управления тяжёлыми металлорежущими станками / С.В. Демидов, С.А. Авдусhev, А.М. Дубников, А.Я. Мальчик, Ю.Г. Печерёнок, В.А. Рыдов, А.М. Свердлов // Л.: Машиностроение, 1986.
4. Исследование систем управления станками повышенной точности» Вычислительные, измерительные и управляющие системы: Сборник научных трудов под ред. Ю.Б. Сениченкова / Б.С. Капулкин // Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2005. с. 114-122.

Гүлзат Ораз, Майра Туралина,
Нургуль Кадралиева, Акбота Муратбеқызы,
Назгуль Сатыбалдиева
(Казахстан, Тараз)

МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕПЛО И МАССООБМЕНА ПРИ ТЕРМИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКЕ МЕХОВОГО СЫРЬЯ

Основы консервирования и механизм консервирования кожевенного сырья рассмотрены в работе [1-3].

После завершения процесса консервирования в целях сокращения длительности производственного цикла шкуру козляны следует подвергать термической обработке.

Термическая обработка шкуры мехового сырья в токе воздуха (сушка) является одним из необходимых этапов в технологии кожи и меха.

В промышленной практике влага удаляется из твердых материалов, паст, суспензий, растворов и кожевенного сырья, причем наибольшее развитие получил используемый для этой цели конвективный метод сушки.

С теоретической точки зрения наиболее полно изучен процесс сушки твердых и эластичных капиллярно-пористых тел. Этот процесс является частным случаем тепло – и массообмена, протекающих одновременно и взаимосвязано внутри высушиваемого материала.

Теория сушки в настоящее время развивается по двум основным направлениям: изучение явлений переноса в пространстве, граничащем с поверхностью высушиваемого материала, и изучение процессов переноса внутри влажных тел. Теория конвективного тепло – и массообмена в настоящее время разработана недостаточно в основном вследствие затруднений, связанных с интегрированием системы уравнений конвективного переноса для трех пограничных слоев, в которых поля скоростей и потенциалов переноса обычно не совпадают. В зависимости от гидродинамических условий обтекания пограничные слои могут быть частично турбулизированы, что еще больше усложняет и так не простую задачу.

В виду трудностей аналитического рассмотрения вопроса совместного переноса импульса, тепла и массы в потоке теплоносителя вблизи поверхности влажного материала, значения коэффициентов массоотдачи в большинстве случаев определяют из экспериментально получаемых критериальных соотношений.

Теория внутреннего переноса разработана достаточно полно и построена на основе введения потенциала переноса вещества – аналога потенциала переноса тепла. Принятый градиентный характер движущей силы массопереноса дает линейное уравнение относительно потенциала переноса. Зависимость потенциала переноса от температуры вызывает термоградиентный поток влаги; уравнение для потенциала переноса влаги замыкается уравнением теплопроводности и уравнением для фильтрационного переноса влаги внутри влажного тела. Эти уравнения могут быть записаны в форме линейных уравнений термодинамики необратимых процессов, но их рассмотрение с учетом взаимного влияния большого числа определяющих факторов затруднительно ввиду сложности определения кинетических коэффициентов, а также потому, что соотношения взаимности кинетических коэффициентов в условиях сушки не выполняются.

Для решения конкретных задач эта система уравнений должна рассматриваться с условиями однозначности и в результате решения должны быть получены нестационарные поля потенциалов переноса, по которым могут быть вычислены соответствующие потоки и влагосодержания.

Решения уравнений переноса, полученные либо методом разделения переменных, либо методом интегральных преобразований, для тел правильной формы (шар, цилиндр, пластина-меховое сырье) с постоянными граничными условиями или в случаях, когда потенциалы окружающей среды изменяются во времени (линейная, экспоненциальная или гармоническая зависимость потенциалов внешней среды от времени), известны, но при условии постоянства кинетических коэффициентов. В большинстве случаев эти коэффициенты зависят от влагосодержания и температуры материала, то есть от искоемых функций, и учет этой зависимости приводит к нелинейным уравнениям переноса, общих аналитических решений которых не имеется. В случаях малых изменений коэффициентов переноса можно пользоваться готовыми решениями, приведенными в специальной литературе [4]. В тех же случаях, когда уравнения проинтегрировать не удастся, они могут быть использованы при численном расчете конкретных задач с применением вычислительной техники, а также для определения вида безразмерных переменных, используемых при обработке экспериментальных данных. Некоторые из этих критериев позволяют установить связь между тепло – и влагопереносом в процессе сушки. Так, например, критерий

Коссовича $Ko = \frac{r \cdot \Delta u}{c \cdot \Delta t}$ представляет собой соотношение между затратами тепла на испарение влаги и на его

нагревание (за весь период сушки). Чем выше значение Ko , тем экономичнее процесс. Аналогом этого критерия

является критерий Ребиндера $Rb = \frac{c \cdot dt}{r \cdot du}$, который представляет обратную зависимость, но за бесконечно малый

промежуток времени. Они связаны соотношениями

$$Rb = \frac{B}{Ko},$$

где $B = \frac{d\bar{t}/T_c}{d\bar{u}/u_0} = \beta \frac{u_0}{T_c}$ – безразмерный температурный коэффициент сушки. Связь между

теплообменным (Ki_q) и массообменным (Ki_m) критериями Кирпичева устанавливается соотношением

$$\frac{Ki_q(\tau)}{Ki_m(\tau)} = Lu(Ko + B),$$

где $Lu = \frac{a_m}{a}$ – критерий Лыкова, являющийся мерой инерционности поля влагосодержаний по отношению к полю температур.

Необходимые граничные условия должны быть заданы независимо от условий внутреннего переноса. При конвективной сушке обычно используют условия третьего рода, а поскольку теория конвективного тепло-массообмена в настоящее время разработана недостаточно, то это усложняет задачу нахождения коэффициентов тепло – и массообмена, которые должны быть известны при задании граничных условий.

Параллельно с развитием теории градиентного переноса развиваются инженерные методы расчета продолжительности сушки, подробно изложенные в литературе [5], использующие экспериментальные данные.

Термическая обработка шкуры козы проводилась в циркуляционной сушилке. Теплоносителем служил атмосферный воздух. Анализ кривой сушки показал, что она состоит из первого и второго периодов сушки.

Условие постоянства скорости сушки в первом периоде записывается так:

$$-\frac{du}{d\tau} = N \quad (1)$$

что после интегрирования дает

$$u = u_0 - N \cdot \tau. \quad (2)$$

В наиболее простом случае для второго периода имеет место линейная зависимость скорости сушки от удаляемой влаги

$$-\frac{du}{d\tau} = K(u - u_p). \quad (3)$$

Интегрируя (3) при начальных условиях $u|_{\tau=0} = u_{кр}$, получим экспоненциальную зависимость между влагосодержанием материала и временем

$$u = u_p + (u_{кр} - u_p) \cdot e^{-K\tau}, \quad (4)$$

где $K = \frac{N}{u_{кр} - u_p} = \aleph N$. Численное значение K определяется внутренними переносными свойствами

материала; \aleph – относительный коэффициент сушки; так как N зависит только от внешних условий, то, следовательно, влияние внутренних переносных свойств конкретного материала содержится в $u_{кр}$ и u_p . Один из методов обобщения опытных данных основан на том, что экспериментальные кривые сушки данного материала, полученные при различных режимах процесса, но при одном и том же начальном влагосодержании, совмещаются в одну кривую, построенную в координатах $u-N\tau$. Это соответствует такому равенству:

$$N_1\tau_1 = N_2\tau_2 = \dots N_n\tau_n = N\tau = \text{const.} \quad (5)$$

Здесь $\tau_1, \tau_2, \dots, \tau_n$ – отрезки времен сушки, в течение которых влагосодержание материала изменяется от u_0 до некоторого, одинакового для всех режимов u . Каждому режиму соответствует определенное численное значение константы N в соотношении (5). Таким образом, если известна зависимость скорости сушки в первом периоде N от параметров процесса, то с помощью обобщенной кривой можно построить кинетические зависимости для данного материала при любых внешних условиях.

Процесс нагрева влажного материала зависит от кинетики сушки. Число Ребиндера Rb , определяющее отношение количеств тепла на нагрев влажного тела и на испарение влаги за бесконечно малый период, может быть найдено из соотношения

$$Rb = A(u - u_p)^m, \quad (6)$$

где m – зависит от вида и формы высушиваемого материала, A – от температуры теплоносителя. Эта зависимость позволяет определить температуру материала в любой момент, что необходимо для расчета изменения температуры сушильного агента в процессе сушки при расчете установок, предназначенных для термической обработки мехового сырья.

Дальнейшее развитие аппаратов, предназначенных для сушки мехового сырья, должно идти в направлении интенсификации процесса теплообмена с целью повышения съема влаги с единицы объема аппарата.

Следует подчеркнуть необходимость автоматизации сушилок для шкуры козлятины.

Обозначения: u_0 , u , $u_{кр}$, u_p – начальное, текущее, критическое и равновесное влагосодержание материала соответственно; t и T – температура; g – теплота парообразования; c – теплоемкость влаги; τ – время; a_m – коэффициент массопроводности; a – коэффициент температуропроводности; N – скорость сушки в первом периоде.

Литература:

1. Шкутов Ю.Г., Костылев А.Ф. Гистология и микробиология кожевенного сырья. М., 1936.-245 с.
2. Чернов Н.В., Аронина Ю.Н. и др. Химия кожевенного и мехового производства. М., 1957.-541 с.
3. Мәдиев Ә.Қ., Айтөленова Қ.Т. Былғары және мех химиясы мен технологиясы. Алматы, 1995.-320 бет.
4. Лыков А.В. Теория сушки. М., 1968.
5. Гинзбург А.С. Основы теории и техники сушки пищевых продуктов. М., 1973.

Научный руководитель:

магистр технических наук Ораз Гульзат Таеркызы.

**Гүлзат Ораз, Майра Туралина, Нургуль Кадралиева,
Назгуль Сатыбалдиева
(Казахстан, Тараз)**

РАЗРАБОТКА ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОЙ ТЕХНОЛОГИИ КОНСЕРВИРОВАНИЯ КОЗЛЯТИНЫ

Загрязнение окружающей среды в настоящее время достигло таких масштабов, что проблема обеспечения экологической безопасности не может быть решена без разработки и активного продвижения нового экологического мировоззрения, основанного на новых идеях [1].

Вопрос экологической безопасности производства в Казахстане стоит давно и остро. Вопрос утилизации отходов производства наиболее актуален в кожевенно-меховом производстве. В процессе переработки шкур происходит загрязнения воздуха, земли и в основном воды. Кожевенно-меховое производство относится к 3-му классу опасности из-за использования различных химических веществ. Переработка мехового сырья требует огромного количества воды, электроэнергии, химикатов. В меховой промышленности процессы выделки проводятся при больших ж.к. и для выработки 1000 меховых овчин требуется 300 м³ воды.

Это приводит к образованию большого количества сточных вод. Проблемы очистки сточных вод решаются по 2 вариантам: 1 вариант – сточные воды подвергаются очистке на заводе при наличии усредненных емкостей, где собираются стоки. Второй вариант – сточные воды спускаются в реки или землю. В этом случае площадь полей фильтрации по своей площади превышает площадь кожевенных заводов [2].

Основным консервирующим материалом традиционных способов консервирования мехового сырья является хлорид натрия. Однако, данный продукт имеет много недостатков: растворы хлорида натрия вызывают коррозию оборудования, очистка сточных вод от соли весьма затруднительна и на практике не применяется, сброс сточных вод на поля фильтрации приводит к выведению этих площадей из сельскохозяйственного оборота из-за засоления и к загрязнению подземных вод. Все это говорит о том, что хлорид натрия не удовлетворяет комплексу требований, предъявляемых к консерванту.

Вышесказанное обуславливает необходимость в разработке новых технологий консервирования, которые могут обеспечить высокое качество сырья при продолжительном хранении. Во всем мире ведется поиск новых консервантов для замены соли.

Среди множества предложенных способов консервирования, с применением различных веществ, наиболее перспективным является применение для консервирования фосфатных соединений, в частности диаммонийфосфата [3]. Использование диаммонийфосфата позволяет исключить использование соли, он является доступным продуктом, прост в применении, а также его сточные воды могут быть использованы для удобрения сельхозугодий. В качестве антисептика было предложено использование нитрита натрия.

В результате исследований было установлено консервирующее действие одного из минеральных удобрений (условное название ДАФ), возможность его использования при консервировании кожевенно-мехового сырья и обеспечение его высокого качества, кроме того, было установлено, что ДАФ не агрессивны к оборудованию и являются отличными удобрениями.

В данной работе были взяты шкурки козлы как наиболее распространенные и характерные для мехового производства Казахстана. При разработке технологий для мехового производства необходимо учитывать, что решающим фактором является влияние химикатов на волос, так как основным в оценке меха является состояние волосяного покрова, прочность связи волоса с дермой. Для оценки влияния консервантов на волосяной покров были проведены исследования структуры волоса на электронном микроскопе. Для сравнения были изучены парной волос, волос обработанный ДАФ, смесью ДАФ и нитрита натрия, на предмет повреждения кутикулы, в качестве контрольного были взяты волос обработанный поваренной солью. Как известно, чем более плотно прилегает кутикула, чем ровнее ее края, тем мех будет более красивым, блестящим. Электронно-микроскопические изображения единичного волоса соответственно парного, консервированного ДАФ, ДАФ с нитритом и поваренной солью ясно показывают, что структура волосяного покрова законсервированных по новому методу аналогична структуре волоса с парной шкуры, а структура волоса с образца законсервированного поваренной солью несколько иная, в ней четко видно поднявшиеся чешуйки волоса, что говорит о том, что волос поврежден.

Для изучения химического взаимодействия консервантов с волосом были проведены исследования на ИК-спектре на предмет взаимодействия химикатов с кератином волоса. Данные показали, что ИК-спектры обработанных волос аналогичны ИК-спектрам парного волоса, что говорит об отсутствии каких-либо вредных воздействий на волос предложенных консервантов.

Для оптимизации процесса консервирования проводили серию испытаний по полному факторному эксперименту. Качество сырья определяли по следующим показателям: температура сваривания, pH водной вытяжки, продолжительности адсорбции йода, гистолого-бактериологическому состоянию сырья, прочности связи волоса с кожей, выходу белковых веществ в консервирующий раствор. Для проверки возможности использования ДАФ для долгосрочного консервирования исследовали образцы сырья по истечении 3, 6, 9 месяцев. Опытные данные показали высокое качество сырья, отсутствие отрицательного влияния на волосяной покров, возможность использования ДАФ для долгосрочного консервирования мехового сырья [4].

Так как в меховом производстве наиболее важным показателем сырья является состояние волосяного покрова то проверялось влияние консервантов на волосяной и кожный покров, проверялась прочность связи волоса с дермой. Также проверялось влияние консервантов на процесс отмоки [5].

Необходимо отметить, что ДАФ является доступным и недорогим материалом, так как он вырабатывается на нескольких крупнейших заводах Казахстана, он технологичен и прост в применении.

Для снижения расхода ДАФ разработана методика, предусматривающая использование в смеси с ДАФ антисептик – нитрит натрия. Нитрит натрия, являясь антисептиком в нейтральной и щелочной средах, восстанавливается до нитратов с выделением азота в кислой среде (нитрат натрия – натриевая селитра). Это свойство было использовано в процессе отмоки для интенсификации процесса обводнения за счет выделяемого азота, который выделяясь в виде пузырьков газа разрыхляет структуру дермы и облегчает дальнейшее обводнение сырья.

Таким образом разработанная технология консервирования позволяет:

- полностью исключить поваренную соль из процесса консервирования;
- получить качественное меховое сырье, пригодное для длительного хранения;
- позволит получить сточные воды, которые можно без предварительной очистки использовать для полива земель;

- снизить расход ДАФ применением нитрита натрия, который является антисептиком;
- интенсифицировать процесс отмоки.

Учитывая вышесказанное, очевидно, внедрение новой технологии консервирования позволит также увеличить выпуск готовой кожи, улучшить технологию забоя и консервирования шкур, повысить конкурентоспособность отечественных товаров.

Литература:

1. Нурпейсова Г. Экологически менеджмент в Казахстане: проблемы и перспективы // Экология и устойчивое развитие – 2002 №5 (май) с.63.
2. Смеховски К. Проблемы сточных вод кожевенной промышленности Польши // Кожевенно-обувная промышленность. – 1996. №3. – С.30-35.
3. Мадиев У.К., Букесова А.М. Исследование возможности использования минеральных удобрений для консервирования кожевенного сырья // Тауар, НТИЦ «Легпром» ИА РК, 1996, №1. –с.36-39.
4. Предварительный патент РК №2003/ 0972.1 от 10.07.2003, МКИ С14С1/ 02. Способ консервирования мехового сырья. Мадиев У.К, Дильдабекова А.Д, Рахметбайулы К.Р., Дилдабек Д.С., Рахметбай А.К.
5. А.с. №40246 РК, МКИ С14 С1/ 04. Ускоритель отмоки шкур животных. Мадиев У.К, Дильдабекова А.Д, Рахметбайулы К.Р., Дилдабек Д.С., Рахметбай А.К.

Научный руководитель:

магистр технических наук Ораз Гульзат Таеркызы.

**Майра Туралина, Гульзат Ораз, Толганай Кемелбек
(Тараз, Казахстан)**

ТЕХНИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЫБРОСОВ ВРЕДНЫХ ВЕЩЕСТВ ТЕКСТИЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Большинство технологических процессов переработки волокон и получения текстильных материалов сопровождается интенсивным выделением сорных примесей, пуха и пыли [1, 2].

Хлопковая пыль представляет собой смесь многих компонентов: измельченные в порошок растительные примеси, волокна, бактерии, ядохимикаты, частицы почвы и другие примеси, которые смешиваются с хлопком в процессе культивирования, сбора и последней переработки. По статистическим данным текстильных фабрик, основную массу хлопковой пыли на предприятиях первичной обработки волокнистых материалов составляют частицы размерами до 4 мкм. Так, например, в состав пыли хлопкопрядильных фабрик входит 72,5-90% частичек размерами менее 3,75 мкм [3, 4]. Наиболее вредны пылинки размером до 5 мкм, так как они способны проникать в альвеолярные каналы легких, а пылинки размером 10 мкм и более задерживаются в верхних дыхательных путях и бронхах. Волокнистая пыль хлопковых предприятий нетоксична, но из-за тонкодисперсности она может оказывать фиброгенное воздействие [5-9]. Дисперсность пыли влияет на скорость оседания пыли, что способствует ее прониканию в органы дыхания (таблица 1). Кроме того, степень вредного и опасного воздействия хлопковой пыли на организм человека зависит от ее физико-химического состава, химических свойств, дисперсности пылинок, их формы и размера, концентрации в воздухе, наличия в ней микроорганизмов, бактерий и т.д. (таблица 2). При этом нами установлены объемы подлежащего очистки воздуха, удаляемого от некоторых текстильных машин, что приведены в таблице 3.

Таблица 1. Дисперсный состав пыли подготовительного цеха

Цех	Дисперсный состав пыли, % при размере частиц, мкм				Содержание минеральной пыли, %, мелкая фракция (менее 10 мкм)
	до 3,75	3,75-7,5	7,5+15,0	более 15	
Сортировочный	72,5	12,3	5Д	10,2	
Трепальный	90,0	2,5	3,3	4,2	
Чесальный	83,4	10,6	2,2	3,8	
Прядильный	76,3	13,7	3,2	6,8	

Таблица 2. Дисперсный состав пыли в воздухе рабочей зоны у оборудования

Место отбора проб	Дисперсность пыли, %, при размере частиц, мкм					
	0-2	2-4	4-6	6-8	8-10	Свыше 10
Гребнечесальная машина модели 1532	77,4	11,8	3,1	1,0	2,4	4,3
Ленточная машина Л-50	73,5	13,2	4,4	2,0	2,6	4,3
Чесальная машина ЧМД-4	71,6	8,4	2,2	0,8	1,6	15,4
Ровничная машина Р-200-3	65,0	14,9	8,2	1,8	2,9	7,2
Прядильная машина П-75-5м	60,	16,1	5,3	3,2	3,2	11,6
Прядильно-крутильная машина ПК-100	40,2	12,7	8,3	2,5	9,7	26,6
Мотальный автомат М-150-2	46,0	15,9	5,6	4,4	3,8	24,3
Ткацкий станок СТБ-2-330	75,0	12,1	4,3	0,8	1,5	6,3

Таблица 3. Расходы воздуха в системах аспирации и угаоудаления текстильных машин хлопчатобумажного производства

Тип машин	Расход воздуха, м ³ /ч
Чесальная	2500
Ленточная	600
Прядильная	7000
Смесительная, очистительная	5000
Ткацкий станок	600

Например, установлено также, что на территории одного из предприятий отрасли АО «Макта» зафиксировано 250 стационарных источников выбросов загрязняющих веществ в атмосферу, из них 86 – оборудованы очистными установками (таблица 4).

Таблица 4. Перечень загрязняющих веществ, выбрасываемых в атмосферу АО «Макта»

Наименование вещества	ПДК м.р. мг/м ³	ПДК с.с. мг/м ³	Класс опасности
Пыль хлопковая	0,2	0,05	3
Пыль неорганическая	0,5	0,15	3
Пыль древесная	-	0,1	-
Оксид углерода	5,0	3,0	4
Серная кислота	0,3	0,1	2
Формальдегид	0,035	0,003	2
Щелочь	-	0,01	-
Анилин	0,05	0,03	2
Оксиды азота	0,085	0,04	2
Хромовый ангидрид	0,0015	0,0015	1
Уксусная кислота	0,2	0,6	3
Хлористый водород	0,2	0,2	2
Оксид железа	-	0,04	3
Соединение марганца	0,01	0,001	2
Оксид кремния	-	0,02	-
Ацетон	0,35	0,35	4
Аммиак	0,2	0,04	4

Концентрация выброса вредных веществ в десять раз превышает ПДК максимально-разовую. Вредные вещества с высоким классом опасности такие как оксид углерода, ацетон, аммиак и др. практически не улавливаются и выбрасываются в атмосферу.

Совокупность экологических процессов для организации легкой и текстильной промышленности может содержать следующие основные действия:

идентификацию законодательных актов, нормативно-правовых, нормативно-технических документов, регулирующих деятельность организации в области экологии окружающей среды на всех этапах жизненного цикла продукции;

- идентификацию аспектов деятельности организации, в наибольшей степени оказывающей отрицательное воздействие на экологию окружающей среды (при этом выделяются процессы, связанные с выбросами вредных веществ в атмосферу, сливами в воду, образованием твердых отходов, загрязнением почвы и др.);

- анализ характера и уровня воздействия на окружающую среду продукции на всех этапах жизненного цикла.

Схема процесса подготовительных действий по определению экологических процессов предусматривает описание и анализ основных требований к экологическим процессам и является комплексом общих стандартных действий. Данные требования позволяют приступить к определению основных экологических процессов, происходящих в организациях, и подчинению этих процессов требованиям ИСО серии 14000, а также начать разработку инструкций и процедур, обеспечивающих стандартное функционирование процессов.

Литература:

1. Артемов А.В. и др. загрязненность воздуха рабочей зоны предприятий текстильной промышленности // Инженерная экология. – 2001.-№1. – 152-155 с.
2. Фомин Г.С., Фомина О.Н. Воздух. Контроль загрязнений по международным стандартам. Справочник. – М., 2002.
3. Пирумов А.И. Обеспыливание воздуха. – М.: Стройиздат, 1981 – 392 с.
4. Ужов В.Н., Вальдберг А.Ю., Мягков Б.И. Очистка промышленных газов от пыли. – М.: Химия, 1981. – 392 с.
5. Халезов Л.С., Шиков Ю.А., Чесноков А. Очистка запыленного воздуха на текстильных предприятиях. – М.: Легкая и пищевая промышленность, 1981. – 136 с.
6. ГОСТ 12.1.005-76. Воздух рабочей зоны.
7. Кавалерчик М.Я. Пневматический транспорт на текстильных предприятиях. – М.: Легкая индустрия, 1969.-103 с.
8. Вальберг А.Ю., Исянов Л.М., Тарат Э.Я. Технология пылеулавливания. Л.: Машиностроение, 1985. – 192 с.
9. Герловин Ю.Н., Иванов Е.Н., Климов Г.В. и др. Автоматические средства обнаружения и тушения пожара. – М.: Стройиздат, 1974. – 240 с.

Научный руководитель:

Phd доктор Туралина Майра Туралиевна.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

R.A. Qosimova
(Samarqand, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINFLARDA DARS DAN TASHQARI SOG'LOMLASHTIRISH JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARINI TASHKIL ETISH YO'LLAR

Uzluksiz ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya mustaqil sohalaridan hisoblanadi. bu borada umumta'lim maktablarining boshlang'ich (I-IV) sinflardagi jismoniy tarbiyani o'qitish muhim ahamiyatga ega.

Yosh bolalarning o'z erki va mustaqil ravishda turli xil amaliy harakatlar bilan shug'ullanishi natijasida «Jismoniy tarbiya» darslarida egallagan ko'nikmalarini davom ettirib, ularni yaxshi o'zlashtirib va eng muhimi esa jismoniy tayyorgarlik darajalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bu jarayonlar sinfdan va darsdan tashqari tashkil etiladigan hamda oila sharoitidagi mustaqil jismoniy tarbiya tadbirlarida amalga oshiriladi. Ularni quyidagi shakl va mazmunlarda qisqacha ifodalash mumkin.

1. Darslar boshlanishidan oldin (ertalab yoki ikkinchi smena) radio tarmoqlari orqali yoqimli kuy va qo'shiqlar berilib, bu orada boshlang'ich sinflarning o'quvchilari (har bir sinf alohida bo'lishi ham mumkin) tartib bo'yicha qatorlarga turishadi. Agar magnit tasmasiga jismoniy mashqlar majmuasini bajarish yozib olingan bo'lsa, shu asosda barcha o'quvchilar birgalikda uni bajarishadi. Bu holat bo'lmaganda jismoniy tarbiya o'qituvchilari yoki o'rgatilgan yuqori sinf o'quvchilari tomonidan amalga oshiriladi.

Musiqasadolari ostida 10-15 daqiqa jarayonida 6-8 (I-IV sinflar) va undan ko'proq mashqlar bajariladi. Bu faoliyat tez va to'g'ri 4 va undan ortiq qatorga saflanishdan boshlanadi. Anatomik va fiziologik vazifalar (funksiya) bo'yicha mashqlarni bajarish tartib-qoidalarga tayaniladi, ya'ni avval yelka, qo'l, gavda va quyi qism a'zolarini harakatga keltiruvchi yozish, bukish, siltash, egilish, o'tirib-turish, sakrash hamda nafas olishni chuqurlatuvchi mashq-harakatlardan foydalaniladi. Mashqlar oxirida yana qisqa yurish va chuqur nafas olish va chiqarish bilan yakunlanadi.

Ta'kidlash lozimki, mashqlar majmuasi va musiqalar hafta jarayonida yangilanib turishi, ko'proq ritmik gimnastikaga xos harakatlar bajarilishi lozim. Shu sababli asosan ruhiy holatlarni ko'zg'atuvchi va shavq-zavqlarni oshiruvchi bolalarga atalgan milliy musiqalardan foydalanish lozim.

O'zbekistonning iqlim sharoiti bunday tadbirlarni o'tkazish uchun juda qulay, hatto qish faslida ham havo ochiq va iliq yog'ingarchiliklar kamroq bo'ladi. Shu sababdan, darsgacha bo'lgansog'lomlashtirish gimnastika mashqlarini doimiy ravishda ochiq havoda o'tkazish lozim bo'ladi.

Yog'ingarchilik uzluksiz davom etgan kunlar yoki sovuq paytlar mashqlarni yopiq joylarda (koridor) va sinf xonalarida ixchamlashgan holatda o'tkazish tavsiya etiladi.

Darsgacha o'tkaziladigan sog'lomlashtirish gimnastika mashqlarini o'tkazish faqat ertalabki uyqu, chigallarni yozishgagina qaratilib qolinmasdan, balki uning negizida tashkiliy-tarbiyaviy jihatlar ham mavjuddir, ya'ni o'quvchilarning o'z vaqtida maktabga yetib kelishi, tartib-intizomga bo'ysunishi va darslarda diqqat-e'tibor hamda chidam bilan o'tirishlariga ham sabab bo'ladi. Ma'lumki, keyingi yillarda ko'pchilik maktablarda, ayniqsa qishloq sharoitlarida darsgacha gimnastika mashqlari umuman tashkil etilmaydi. Buning asosiy sabablari:

1. O'quv kuni tartibiga (rejim) darsgacha gimnastikani o'tkazishning kiritilmaganligi yoki yuqori tashkilotlarning bu sohada tadbirlarga to'la e'tibor bermasligi;

2. Maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sinf rahbarlari zimmasiga darsgacha gimnastika o'tkazish yuklatilmaganligi (mehnat haqi to'lanmasligi);

3. Xalq ta'limi boshqarmalari va bo'limlaridagi mutassaddi (jismoniy tarbiya va sport uchun) xodimlarning o'z vazifalariga yuzaki qarashi yoki faqat vazirliklardan buyruq, maxsus topshiriqlar kutishi va h.k.

Shu sabab bo'lsa kerakki, ko'pchilik o'quvchilarning (I-IV sinf) jismoniy tayyorgarlik darajalari ancha past va birinchi soatdagi darslarga kechikib kelishi yoki kelmaslik holatlari ham kuzatiladi. Darsgacha bo'lgan gimnastika mashqlarining tashkil qilinishi muhim ahamiyatga egadir.

Bu sohada quyidagi holatlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir, ya'ni:

– maktablarda darsgacha gimnastika tashkil etilmayotganligini e'tiborga olgan holda ota-onalar yosh bolalari (I-IV sinf) bilan birgalikda erta tongda turib 8-10 ta gimnastika mashqlarini bajarilishi lozim.

Bunda darsgacha o'tkaziladigan gimnastika mashqlari majmui, ularni bajarish tartib hamda usullariga rioya qilish lozim. Shuningdek, o'zlariga ma'qul bo'lgan turli o'yin-mashqlar (to'p o'yinlari, arqonda sakrash, ʻsilibtortilish va h.k.) va harakatlarni bajarishlari lozim bo'ladi.

Uy, oila sharoitida ertalabki gimnastika mashqlarini bajarishga odatlangan o'g'il va qiz bolalar xiyobonlar, toza havoli va keng ochiq maydonlarda o'rgangan mashqlarini tengdosh qo'shiqlari, sinfdoshlari, aka-uka (opa-singil) bilan birgalikda ham bajarishlari mumkin bo'ladi.

Shu yo'l bilan boshlang'ich sinf o'quvchilarining uy sharoitida erta turishi, uyqudagi chigallarni yozishi, salomatlikni yaxshilashi, gigiyena qoidalarga rioya qilishga odatlanishi, ishtaha bilan ertalabki nonushta qilishi va darslarga kechikmaslikni tarbiyalash mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tana tuzilishi va undagi barcha a'zolarining doimiy ravishda harakatchanlikka moyil bo'lgan tabiiy holatlari mavjud. Ayniqsa 45 daqiqa davomida sinfdan o'tirishi, turli amaliy harakatlarni bajarishning ta'qiqlanishi (yozish, eshitish, diqqat qilish va h.k.) bolalarda toliqishni yuzaga keltiradi. Bu esa nafaqat harakatchanlikni susaytiradi, hatto egilib, tayanib, qiyshayib uzoq o'tirishlar yosh bolalarning tana a'zolariga salbiy ta'sir o'tkazadi, ya'ni bo'yin, orqa umurtqalarining qiyshayishi, bo'g'inlar harakatining pasayishi, nafas olishning susayishi va boshqa sabablarga olib boradi. Shu sababdan ham 3-4 va keyingi soatlardagi darslar jarayonida lahzali yengil mashqlarni o'tkazish zaruriyati paydo bo'ladi.

Nazariy fanlarni o'qitishda darsning boshlanishi yoki o'rtasida sinfdan bolalar bilan 3-4 ta mashqlarni amaliy jihatdan bajarishni tashkil qilish lozim, bunda:

– O'tirgan yoki tik turgan holda qo'llarni oldinga, balandga va yon tomonlarga cho'zib, barmoqlarni musht qilib yana yozish (kuch bilan);

– Qo'llarni belga qo'yib bo'yin, yelka va gavadani o'ng, chap tomonga burish, oldinga egilish;

– Parta chetiga chiqib (suyanib) o'tirib-turish;

– Ko'zlarni sekin va tez ochib yumish, o'ng, chap, yuqori tomonlarga qarash, yuz, qoshlarni siypalash, burishtirib-yozish va h.k.

Mashqlar davomida nafas olish va chiqarishga alohida e'tibor berish zarur. Har bir mashqni kamida 2-3 marotaba takrorlash tavsiya etiladi. Maktab sharoiti va darslarni o'tkazishni tashkil qilish usullari asosida 2 yoki 3 darsdan keyin 15-20 daqiqa katta tanaffuslar beriladi. Bu vaqt ichida ko'pchilik maktablarda turli-tuman kichik tarbiyaviy tadbirlar o'tkazish tajribalari qo'llanmoqda.

Kutilmagan vaziyatlar, yuqumli kasalliklar (shamollash-gripp) va boshqa sabablar tufayli yuqori tashkilotlarning buyrug'i yoki maxsus topshirig'i asosida katta tanaffuslarda o'quvchilarni ko'cha, maydonlarga chiqarmaslik holatlari odatga aylanmoqda. Shu sababli sinflar, koridorlar, sport zali, o'quv xonalari, oshxonalar va umuman keng joylarda sinf rahbarlari tomonidan yoki boshqa fanlar (ma'naviy, o'qish va h.k.) o'qituvchilari boshchiligidagi suhbat, savol-javob, ma'ruzalar tashkil etilmoqda. Ba'zi paytlarda esa qo'shiq, kuy, lapar aytish holatlarini ham uyushtirish uchraib turadi.

Ta'kidlash lozimki, bunday xilma-xil tarbiyaviy tadbirlarning ijobiy tomonlarini inkor etish mumkin emas, lekin, yuqorida ta'kidlaganidek ko'p vaqt harakatsiz o'tirishlar, kam harakat qilishlar o'quvchilarning zerikishi, tana a'zolarining harakat qilish ko'nikmalarini pasaytiradi ishiga salbiy bo'ladi.

Oqibatda esa, sho'xroq, tarbiyasi yetarli darajada bo'lmagan o'g'il-qizlar orasida keraksiz faoliyatlar (tegajoqlik, g'ashga tegish va h.k.) vujudga kelib tengdoshlar hamda o'qituvchilarning noroziligiga sabab bo'ladi. Bu kabi jarayonlarning yuzaga kelmasligi va oldini olishda katta tanaffuslarda reja asosida o'yin-mashqlar, kichik musobaqalarni tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun esa:

1. O'quvchilar yaxshi ko'rgan yaxshi kuy va qo'shiqlarni radio orqali eshittirish yo'li bilan o'quvchilarning sinfdosh yoki boshqa sinflardagi tengdosh bolalar, o'z xoxishlari bo'yicha yuqori sinf o'quvchilari bilan birgalikda milliy raqslar, ritmik gimnastika mashqlarini erkin holda bajarishini tashkil etish.

2. Sinf rahbarlari, sinf o'quvchilari jismoniy tarbiya o'qituvchilari yordami bilan turli harakatli o'yinlar, estafetalarni tashkil etish. Yuqori sinf o'quvchilarining voleybol, basketbol, qo'l to'pi, futbol, tenis kabi qiziqarli sport turlari bo'yicha o'yin qoidalarini ixchamlashtirgan (qisqartirilgan) holdagi o'zaro musobaqalarida III-IV sinf o'quvchilarining qo'shilib o'ynashlarini tashkil qilish lozim.

3. Badiiy gimnastika, milliy kurash, 30, 60 m masofalarga yugurish, to'plarni nishonga otish kabi turlar bo'yicha ko'rgazmali o'yin-musobaqalarni o'tkazib borish foydadan xoli emas.

Yuqorida keltirilgan tadbir va o'yin-mashqlarning turlari, shakl va mazmunlari hamda maqsad va vazifalari boshlang'ich sinflarda o'z erkinligi (mustaqil) bilan turli xil faol harakatlarni bajarishga o'rgatish bilan darslardagi toliqish, zerikish kabi holatlarga barham berishga erishiladi.

Boshlang'ich ta'lim metodikasi tizimidagi amalda xizmat qilayotgan o'qituvchilar va ayniqsa bu sohadagi talabalar maktab sharoitidagi katta tanaffuslarda tashkil etilishi lozim bo'lgan tarbiyaviy jarayonlarning hozirgi davr talabi asosida barcha tur hamda shakllari, mazmunlari, ularning jamiyati haqidagi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lmog'i lozim. Bu jarayonlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloq-odob tarbiyasi va jismoniy tayyorgarlik darajalarini oshirishda asosiy omillardan ekanligini chuqur bilishlari lozim.

I-II va III-IV sinf o'quvchilaridan tashkil topgan guruhlarda sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari olib boriladi. Bunda har tomonlama muhim ahamiyatga ega bo'lgan «Sport soati» yosh bolalarning jismoniy tayyorgarligini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu yo'lda jismoniy tarbiya o'qituvchisining tarbiyachilar (o'qituvchi) bilan o'zaro hamkorligi zarur bo'ladi.

Shu asosda yuqori sinf o'quvchilaridan jamoatchi tashkilotchilar tayyorlash va ularni boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan kichik musobaqalar, o'yin-mashqlar, sayr-sayohatlarni o'tkazish, «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablari bo'yicha tayyorgarliklarni olib borishga jalb etish lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan quyidagi musobaqalarni tashkil qilish mumkin, ya'ni:

- 30, 60 m ga kim tez yuguradi;
- kim uzoqqa sakray oladi (joydan va yugurib kelib);
- joyda turib yoki yugurib kelib kim baland sakraydi;
- to'pni (qor, katta tenis to'pi va h.k.) kim uzoqqa otadi, nishonga kim tegizadi;
- jambarak (obrucho) bilan sakrab tez yugurish;
- to'pli estafetalar;
- futbol o'yini (soddalashtirilgan elementlari);
- milliy harakatli o'yinlar (sharoit va qiziqish asosida tanlash);
- «Quvnoq startlar» shaklidagi o'yin – mashqlar;

Xulosa qilib aytganda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan tashkil etiladigan turli shakl, mazmun hamda maqsad va vazifalardagi sport musobaqalari yosh bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, jismoniy barkamollikni shakllantirishga qaratilishi bilan bir qatorda ularning sport turlariga qiziqishini oshirish, jismoniy tarbiya va sportning inson faoliyati uchun ahamiyati, ijtimoiy madaniy, ta'lim-tarbiya va boshqa sohalardagi o'rnini ongli ravishda tushunishga yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori».-T.: Sharq, 1998 y. 63 b.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, (1992 y).
3. Xo'jayev F., Usmonxo'jayev T. «Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslari», darslik, T., «O'qituvchi», 1996 y.
4. Usmonxo'jayev T., Meliyev H. «Milliy harakatli o'yinlar», O'quv qo'llanma, Toshkent, «O'qituvchi» – 2000 y.

Ботирхон Бузруков, Д.И. Раимов
(Гулистан, Узбекистан)

ЎЗБЕКИСТОНГА ФУТБОЛ ЎЙИНИНИ КИРИБ КЕЛИШИ ВА ДАСТЛАБКИ ЎЙИНЛАР

Ўзбекистонда замонавий футбол ўйини ўтган асрнинг бошларида пайдо бўлди ва тезда машхур ўйинга айланди. Мамлакатимизда футболни биринчи ривожланиш жойлари Фарғона, Тошкент, Андижон, Қўқон ва Самарқанд эди. Футбол ўйинини биринчи бор Фарғона шаҳрида ўйнаганлар. 1911 йилнинг охирида биринчи футбол

жамоаси худди шу ерда ташкил топган. Фарғонада тузилган футбол жамоалари сони 1912 йил августида «Футболчилар жамоаси»га бирлашишга йўл берди.

Маълум бир оз вақт ўтгач, Тошкентда ҳам футбол ўйнай бошлади. Тошкентлик футбол ишқибозлари орасида энг машхур жамоа бу ТОЛС – Ташкентское общество любителей спорта (ТСИЖ – Тошкент спорт ишқибозлари жамияти) эди. Бу жамият 1912 йилда тузилган бўлиб, жуда қисқа вақт ичида футбол ҳамда бошқа спорт турларининг ривожланиши учун кўп хизмат қилган. 1912 йилнинг иккинчи ярмига келиб, Ўзбекистонда футбол айтарли даражада ёйила бошлади.

Кўқон, Андижон ва Самарқанд шаҳарларида ҳам футбол ўйинига қизиқиш орта бошлади. Бу йиллардаги энг қизиқарли босқич албатта Фарғона, Тошкент, Андижон, Самарқанд футболчиларининг учрашуви бўлди. Тошкентга ташриф буюрган илк футболчилар Самарқанд футболчилар тўраги (СФТ) аъзолари эди. 1913 йил 29 августида улар ТОЛС футболчилари билан учрашув ўтказдилар. Яхши тайёргарлик кўрган Тошкент жамоаси 5:0 ҳисоби билан ғалаба қозонди. Андижонда «Андижон футболчилар клуби» 1913 йил июн ойида тасдиқланди. Шу бойис, 1914 йил 25 майда Тошкентда Ўзбекистоннинг энг кучли икки жамоасининг марказий учрашуви бўлиб ўтди. Бунда Тошкент ва Фарғона футболчилари тўп сурдилар. Тошкентликлар ўйинда 3:2 ҳисобида муваффақиятга эришдилар. Шу ерда айтиб ўтиш лозимки, нафақат Фарғона, Тошкент ва Самарқандда, балки Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам футболнинг муваффақият билан тарқалишига қарамай, унинг ривожланиши ўзи бўларчилиқ билан ўтаётган эди. Жамоаларни ўргатиш тизими йўқ эди, машғулотлар ўта содда ва вақти-вақти билан ўтказиларди. Ҳеч бир шаҳарда футбол биринчиликлари ташкил этилмаган эди, шунинг учун ҳатто ундан ортиқ жамоалар мавжуд бўлган Тошкент шаҳрида ҳам биронта расмий мусобақа ўтказилмаган эди.

1920 йилдан бошлаб футбол мамлакатимизнинг чекка қишлоқ ва маҳаллаларига кириб бориб, машхур ўйинга айланди. Ёшлар, талабалар, ишчи ва деҳқонлар футбол ўйинга талпина бошлади. 1921 йил Москва ва Тошкент футболчиларининг илк учрашуви ўтказилгани билан аҳамиятга лойиқдир. 1925 йилда мамлакат Жисмоний тарбия кенгаши томонидан оммавий жисмоний тадбирларнинг тақвими тузилди. Ўзбекистонда футболни ташкиллаштириш бир оз тартиблироқ тизимга эга бўлди. Шундай қилиб, Тошкент биринчилиги 3 тоифа бўйича ўтказилди ва унда жами 28 жамоа иштирок этди. 1927 йилда ўзбек спортчиларини тайёрлашда муҳим босқич бўлган I умум-ўзбек спартакиадаси ўтказилди.

Спартакиада финалида доимий рақиб бўлиб келган Тошкент ва Фарғона жамоалари учрашдилар. Иккала жамоада ҳам Ўзбекистон терма жамоа аъзолари чиқиш қилдилар. Бу учрашувда катта қийинчиликлар билан 2-таймда тошкентликлар ҳал қилувчи голни урдилар ва 2:1 ҳисоби билан ғалаба қозондилар. 1928 йил Москвада бўлиб ўтган халқаро спартакиадада қатнашиш мамлакатимиз футболчилари учун ниҳоятда жиддий имтиҳон бўлди. Футбол бўйича спартакиада биринчилиги учун 22 жамоа кураш олиб борди, улар қаторида Англия, Германия, Австралия, Швейцария ва Финляндиянинг ишчи клублардан иборат терма жамоалари ҳам бор эди.

Швейцария ва Ўзбекистон жамоаларининг учрашуви футбол ишқибозларида катта қизиқишга сазовор бўлди. Ватанимиз футболчилари бу ўйинда жамоавий ўйин, чиройли ва чаққон комбинациялар намоиш этдилар. Аммо асосий вақт 3:3 ҳисоби билан якунлангани сабабли, ғолибни аниқлаш учун қўшимча 30 дақиқа қўшиб берилди. Сўнгги 15 дақиқа ичида Ўзбекистон футболчилари швейцарияликлар қаршилигини енга олдилар ва рақиб 8:4 ҳисоб билан Ўзбекистон футболчилари ғалаба қозондилар.

Бир кундан сўнг эса қийин кечган ўйинда ўзбек футболчилари Россия жамоасига 1:2 ҳисобида ғалабани бой бердилар. Кейинги йилларда ўртоқлик ўйинларини ўтказиш учун Ўзбекистонга Норвегия, Германия, Финляндия, Москва, Ленинград, Украина, Кавказ орти мамлакатларидан кўплаб кучли футбол жамоалари келди. Мисол учун, 1931 йил 4 октябрда бўлиб ўтган ўйинда Норвегия терма жамоасига қарши Ўзбекистон касаба уюшмалари терма жамоаси чиқди. Норвегияликлар техникали футбол намоиш этиб, 5:2 ҳисобида ғолиб чиқдилар. Уч кундан сўнг скандинавиялик меҳмонларга қарши Тошкентнинг биринчи терма жамоаси майдонга тушди. Ватанимиз футболчилари ўйинни юқори тезликда олиб бориб, 4:2 ҳисобида муваффақиятга эришдилар.

Норвегиялик ва мамлакатимиз футболчиларнинг учинчи учрашуви 2:2 ҳисобидаги дуранг натижа билан якунланди. 1932 йилда Ўзбекистонга немис футболчилари ташриф буюрдилар. Бу жамоа ишчи спорт клубларининг энг яхши футболчиларидан тузилган бўлиб, улардан кўпчилиги Германия чемпионати иштирокчилари эди. Ўзбек футболчилари бу бўлажак ўйинга жуда ҳам қаттиқ тайёргарлик кўрдилар ва биринчи мартда 4:2 ҳисобидаги оғир ғалабани қўлга киритдилар. Биринчи учрашувдан сўнг немис жамоаси сардори Лор шундай фикир билдирган эди: «Тошкентликлар жипслашган жамоа бўла олишдек ажойиб хусусиятга эга ва улар биз ҳеч нарса билан таққослай олмайдиган юқори тезликда ўйнадилар. Юқори даражали жамоа бўлиш учун Ўзбекистон футболчиларида барча имкониятлар мавжуддир».

Такрорий учрашувда немис футболчилари бир оз устунроқ келиб, юқори даражадаги тактик тайёргарликни намоиш этдилар ва 3:1 ҳисоби билан ғолиб бўлдилар. Норвегиялик, немис футболчилари билан ўтказилган ўйинлар Ўзбекистондаги илк халқаро ўйинлар эди. Улар техник ва тактик тайёргарликборасида тарбиялашга, ўйиннинг янги-янги системалари билан танишишга ёрдам берди. 1934 йил Ўзбекистон пойтахтида илк ўрта Осиё спартакиадасининг очилиши шарафига 36 минг нафар жисмоний тарбия хлосмандлари намоиш бўлиб ўтди. Бу намоиш ўрта Осиё республикаларида жисмоний тарбия ҳаракати ўсишининг ёрқин намунаси эди.

Футбол бўйича мусобақалар бир пайтнинг ўзида стадионда бўлиб ўтди, улардан энг йириги спартакиада очилиш арасида қурилган 10 минг ўринли «Спартак» стадиониди. Бу ўрта Осиё республикалари орасида футбол биринчилиги учун олиб борилаётган илк ўйинлар эди. Ўзбекистон футболчилари ўз рақиблари бўлмиш Тожикистонни 5:0, Қирғизистонни 10:1, Туркменистонни 3:1 ҳисоби билан доғда қолдириб, муваффақиятли чиқиш қилдилар. 1934 йил футбол жамоаларининг келгусидаги ўсишлари учун муҳим йил бўлди. Биргина Тошкентда касаба уюшмалари биринчилигида 50 та жамоа қатнашди. 1930-чи йилларнинг бошида болалар ва ўсмирлар футболга янада кўпроқ эътибор берилди. 1935 йил Тошкентда ўсмирлар ўртасида футбол бўйича Ўзбекистон биринчилигининг илк танлови бўлиб ўтди. Бутанловда Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Андижон терма жамоалари иштирок этди. Тошкентлик ёш футболчилар ғалаба қозондилар.

1936 йил республика шаҳарларидаги футбол мавсумининг баҳорги билан очилиш аҳамиятга лойиқ. Тошкентдаги мусобақа намоишида 324 футболчи иштирок этди. Оммавий футбол кейинги ривожланиш босқичига ўтди. Умумтаълим мактаблари, техникумлар, олий ўқув юртлири ўз биринчилиги ўйинларини ўтказар, ўзулик сиз равишда қорхоналарнинг ички мусобақалари ташкил этиларди. Шаҳар футбол бўлими қарорига биноан Тошкентда футболга ихтисослашган биринчи болалар ва ўсмирлар мактаби очилди. Бу ерда кўпгина қобилиятли ёш футболчилар

ўз маҳоратларини мукамаллаштирар эдилар. 1936 йили Ўзбекистон биринчилигида 16 шахардан терма жамоалар иштирок этди. Бу ўйинлар катта қизиқиш уйғотиб, кўплаб томошабинларни жалб қилди. Шиддатли ўйинлардан сўнг 1 ва 2 ўринлар Қўқон ҳамда Тошкент терма жамоаларига насиб этди.

1937 йилдан бошлаб Ўзбекистон Кубоги ва биринчилиги учун клуб жамоалар мусобақалари ўтказила бошладди. Ўша йиллардан буён кўпгина гуруҳлар, биринчиликлар ва мусобақа қатнашчилари алмашди, мусобақа ўтказиш тамойиллари, баҳолаш тизими ўзгарди, аммо спортчилар маҳоратининг янги тактик йўналишларини аниқлайдиган чемпионлик унвони учун кураш ўзгармай қолаверди. 1937 йил футбол мавсумининг аҳамиятли ҳодисаси – собиқ Иттифоқ чемпионати эди: 56 жамоа ўртасидаги гуруҳларда ўйнади. Ватанимиз шаънини Тошкентнинг динамочилари ҳимоя қилдилар. Улар футбол бўйича мамлакат чемпионатида иштирок этган биринчи ўзбекистонлик жамоа эдилар.

Ўз ўйинлари билан тошкентликлар синалган чарм тўп усталарига муносиб рақиб бўла олишларини исботладилар. Улар Европанинг «Спартак» жамоасини 5:0, Бакунинг «Нефтчи»сини 3:2, Днепропетровскнинг «Сталь» жамоасини 2:1, Горькийнинг «Торпедо» жамоасини 1:0 ҳисоби билан ютиб, ўз майдонларида чиройли ўйинлар ўтказдилар. Москвада «Крилья Советов» жамоаси билан 2:2, Петербургда «Авангард» билан 1:1 ҳисобида яқунланган ўйин кўрсатдилар. Аммо тажриба етишмаслиги сабаб юқори ўринларни эгаллай олмадилар, натижада бор йўғи 8-ўринга эришдилар (4 та ғалаба, 3 та дуранг, 4 та мағлубият).

Собиқ Иттифоқнинг етакчи спорт жамияти бўлган «Спартак» КСЖ Марказий Кенгаши биринчилигида муваффақиятли чиқиш қилди. Саратовдаги дастлабки ўйинларда улар ўз клубдошларини 11:1 ҳисобида том маънода тор-мор этдилар, сўнг эса Қозоннинг «Спартак» жамоаси устидан ғалаба қозондилар. Бу ғалабалар тошкентликларга Ивановода ўтказиладиган финал ўйинларида қатнашиш ҳуқуқини берди. Унда Харьков, Краснодар, Тошкент ва Иваново спортчилари қатнашдилар. Тошкентликлар яхши ўйин кўрсатиб, учинчи совринли ўринни эгалладилар. Шу йилнинг ўзида Тошкентда ўтказилган «Беш йўл» турнирида «Локомотив» жамоаси муваффақиятли чиқиш қилди. Бу турнирда Куйбишев, Оренбург, Туркистон – Сибир, Ашхобод ва Тошкент темир йўллари жамоалари ҳам иштирок этди. Барча рақибларни енгиб, тошкентликлар 1-ўринни эгалладилар. 1939 собиқ Иттифоқ Кубоги учун кўрашда Тошкент динамочиларининг чиқиши катта муваффақиятга сазовор бўлди. 28 августда Москвадаги «Динамо» стадионида ўзбек футболчилари чорак финалда Бокунинг «Темп» жамоасига қарши тўп сурдилар. Ўйин жуда ўткир ва шиддатли курашда ўтди. Тошкент динамочилари 2:1 ҳисобида ғалаба қозониб, Кубок ярим финалига йўл олдилар. Бунда улар Россиянинг энг кучли жамоаларидан бўлган «Сталинец» (Зенит) билан учрашдилар ва 3:0 ҳисоби билан ютқаздилар. Финалда эса Москванинг «Спартак» жамоаси ленинградликлардан 3:2 ҳисобида устун келди. 1941 йилнинг футбол мавсумига Тошкент динамочилари жиддий тайёргарлик кўргандилар. Чемпионат ўйинлари тақвимида кўра улар Олма-Оталик клубларни қабул қилишлари керак эди. Аммо бутун дунё учун фожеавий бўлган 1941 йилнинг 22 июнида Улуғ Ватан уруши бошланди, шунингдек, Ўзбекистон спорт ҳаёти ҳам вақтинча тўхтатилди.

1942 йилда Ўзбекистон Кубоги учун курашда Тошкентдан иккита, Фарғона ва Самарқанддан биттадан жамоа иштирок этди. 1943 йили Олма-Отада уруш даврининг қийин шароитларида Ўрта Осиё мамлакатлари ва Қозоғистон Спарта-киадаси ўтказилди. Республикамиз футболчилари техник футбол ўйинини намойиш этиб, Туркменистон жамоасини 9:0, Тожикистонни 3:0, Қирғизистонни 5:0 ҳисоби билан мағлубиятга учратдилар. Ҳатто ўзларининг қозоқлар билан бўлган ўйиндаги мағлубиятига қарамай, 1-ўринни эгаллай олдилар. Мамлакатимизда футбол ривожланиши ҳақида ҳулоса қилиб шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, маълум бир вақт ичида ўзбек футболининг ривожига улкан ҳисса қўшган истеъдодли футболчилар пайдо бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида» / Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони Тошкент. 2002 йил. 24 октябр.
2. Акрамов Р.А. Ёш футболчилар нитанлаболиш ватайёрлаш. Т., изд. Медицина, 1989.
3. Алиев М.Б. Распределение нагрузок различной направленности в учебном-тренировочном процессе юных футболистов на основе комплексного контроле // Фан-спортга №4 – 2006
4. Акрамов Ж.А. Обидов Ш.У. Ёш футболчиларнинг мусобақа фаолиятининг хусусиятлари. // Фан-спортга №1 – 2007

Світлана Герасименко, Оксана Романів
(Дрогобич, Україна)

ОЦІНКА РІВНЯ СОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі одним із важливих завдань фізичного виховання у загальноосвітньому навчальному закладі (ЗНЗ) є покращення фізичного здоров'я учнів.

Фізичне (соматичне) здоров'я – це стан організму, при якому показники основних фізіологічних систем лежать в межах фізіологічної норми і адекватно змінюються при взаємодії людини з зовнішнім середовищем. Чим вищий рівень фізичного здоров'я, тим менша вірогідність виникнення соматичної патології й простудних захворювань [3, 7].

Аналіз наукової літератури [4, 8] свідчить, що для його оцінки сьогодні пропонується декілька методик, з яких найбільш поширеною серед фахівців є експрес-оцінка Г.Л. Апанасенка [2].

Мета дослідження – визначити рівень фізичного (соматичного) здоров'я учнів 9 класів.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, експрес-оцінка рівня соматичного здоров'я, методи математичної статистики.

Організація дослідження. Дослідження проводилося у (ЗНЗ) м. Дрогобича, у якому взяло участь 62 учні (особи обох статей).

З метою визначення рівня фізичного здоров'я (РФЗ) учнів 9-х класів нами була використана експрес-оцінка рівня соматичного здоров'я Г.Л. Апанасенка [1], яка передбачає його розподіл на п'ять рівнів: низький, нижчий за середній, середній, вищий за середній, високий.

Результати дослідження та їх обговорення. Розподіл дітей за РФЗ дозволяє розкрити загальні закономірності їх захворюваності з урахуванням впливу ряду факторів, що відображають фізичний стан в повній мірі, на відміну від загальноприйнятої диференціації за медичними групами [6].

Дані розподілу обстежуваних за РФЗ дозволяють констатувати, що 57,82% хлопців мають низький рівень фізичного здоров'я, 25,97% – нижчий за середній та 16,11% – середній (Рис. 1).

Нажаль, серед хлопців, які взяли участь у дослідженні, не було виявлено тих, чий рівень фізичного здоров'я можна характеризувати як вищий за середній та високий.

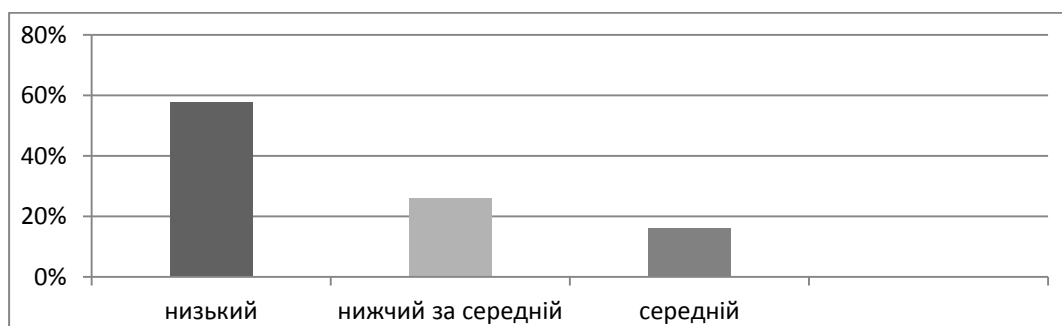

Рис. 1. Розподіл хлопців за рівнем фізичного здоров'я.

Результати проведеного нами дослідження свідчать про те, що серед обстежуваних дівчат 42,87% мають низький РФЗ, 41,21% – нижчий за середній. У 13,95% дівчат, які взяли участь у дослідженні, РФЗ є середнім (Рис. 2) На нашу думку, важливо відмітити, що серед школярок було зафіксовано 1,97%, що мають вищий за середній РФЗ.

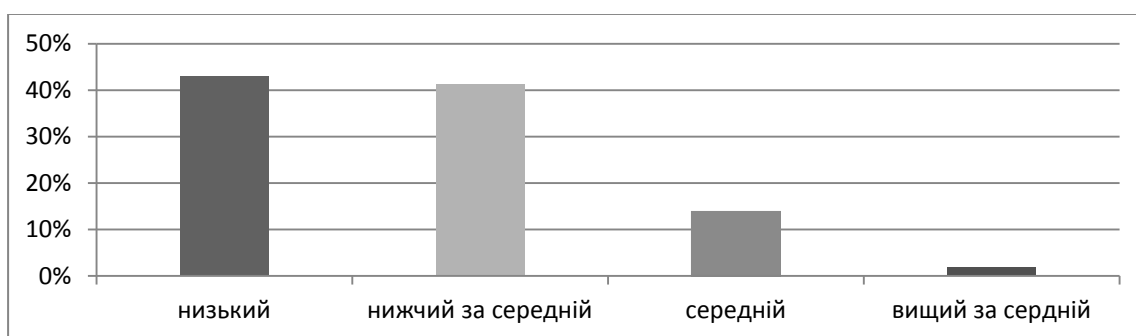

Рис. 2. Розподіл дівчат за рівнем фізичного здоров'я.

З метою якісної та кількісної оцінки рівня фізичного здоров'я обстежуваних школярів нами були проаналізовані індекси (індекс Руф'є, життєвий індекс, силовий індекс, індекс Робінсона), які входять до складу методики експрес-оцінки рівня фізичного здоров'я (Табл. 1), (Табл. 2).

Таблиця 1.

Середньостатистичні значення індексів соматичного здоров'я хлопців 9-х класів		
Параметри фізичного здоров'я	Статистичний показник	
	\bar{x}	S
індекс Руф'є, у. о.	12,00	1,41
життєвий індекс, у. о.	48,48	4,98
силовий індекс, у. о.	48,22	4,25
індекс Робінсона, у. о.	78,86	4,75

Таблиця 2.

Середньостатистичні значення індексів соматичного здоров'я дівчат 9-х класів		
Параметри фізичного здоров'я	Статистичний показник	
	\bar{x}	S
індекс Руф'є, у. о.	10,98	1,38
життєвий індекс, у. о.	46,11	4,97
силовий індекс, у. о.	43,61	4,93
індекс Робінсона, у. о.	78,22	4,57

На сьогоднішній день розподіл школярів на медичні групи здійснюється на основі показників індексу Руф'є, який характеризує функціональний стан серцево-судинної та дихальної систем. Порівняння середньостатистичних значень дало змогу встановити, що показники обстежуваних хлопців та дівчат є задовільними. На наш погляд, отримані дані є свідченням несприятливої реакції

серцево-судинної системи на фізичне навантаження та недостатнього рівня функціональних резервів міокарду.

Життєвий індекс характеризує функціональні можливості системи зовнішнього дихання і показує співвідношення ЖЄЛ до маси тіла.

Аналіз середньостатистичних значень даного індексу свідчить про те, що у обстежуваних хлопців вони знаходяться на низькому рівні, а у дівчат – нижчому за середній.

Аналізуючи показники силового індексу, який виявляє співвідношення сили кисті до маси тіла, ми встановили, що як у хлопців, так і у дівчат він знаходиться в межах нижчого за середній рівня.

За даними дослідників [5] значення індексу Робінсона є важливим критерієм резерву та економізації функцій кардіо-респіраторної системи та свідчить про аеробні можливості школярів, при цьому чим нижчі значення даного індексу, тим вищі аеробні можливості організму.

Аналіз отриманих результатів даного індексу свідчить про те, що показники обстежуваних нами школярів знаходяться в межах середнього рівня.

Отримані результати дозволяють констатувати, що більшість обстежуваних нами школярів знаходяться поза межами безпечного рівня соматичного здоров'я (вищий за середній та високий рівень).

Висновки.

Результати дослідження рівня фізичного здоров'я хлопців та дівчат 9 класів свідчать, що 57,82% хлопців мають низький рівень фізичного здоров'я, 25,97% – нижчий за середній, 16,11% – середній. Диференціація дівчат свідчить про те, що 42,87% школярок мають низький РФЗ, 41,21% – нижчий за середній, 13,95% – середній.

Важливо відмітити, що серед дівчат, які взяли участь у дослідженні, 1,97% мають вищий за середній РФЗ. Нажаль, серед хлопців, які взяли участь у дослідженні, не було виявлено тих, чий рівень фізичного здоров'я можна характеризувати як вищий за середній та високий.

Література:

1. Апанасенко Г.Л. Експрес-скринінг рівня соматичного здоров'я дітей та підлітків: [метод. реком.] / Г.Л. Апанасенко, Л.Н. Волгіна, Ю.В. Бушуєв. – К.: КМАПО, 2000. – 12 с.
2. Апанасенко Г.Л. Інформативність різних методів оцінки рівня здоров'я дітей і підлітків / Г.Л. Апанасенко, Л.М. Волгіна, М.В. Морозов, Ю.В. Бушуєв // Тез. наук.-практ. конф. з міжнародною участю [«Стратегія формування здорового способу життя»], (Київ 19-20 жовтня 2000 р.). – К., 2000. – С. 152–155.
3. Апанасенко Г.Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека / Г.Л. Апанасенко. – СПб.: МПП Петрополис, 1992. – 120 с.
4. Арсф'єв В.Г. Фізична культура в школі (молодому спеціалісту): навч. посіб. [для студ. вищих навч. закладів] / В.Г. Арсф'єв, Г.А. Єдинак. – 3-е вид. перероб. і доповн. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2007. – 248 с.
5. Баевский Р.М. Оценка адаптационных возможностей организма и риск развития заболеваний / Р.М. Баевский, А.П. Берсенева. – М.: Медицина, 1997. – 236 с.
6. Гончарова Н.М. Автоматизовані системи контролю фізичного стану дітей молодшого шкільного віку в процесі фізичного виховання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту: спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Наталія Миколаївна Гончарова. – К., 2009. – 20 с.
7. Карпман В.Л. Тестирование в спортивной медицине / В.Л. Карпман, З.Б. Белоцерковский, И.А. Гудков. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 207 с.
8. Круцевич Т.Ю. Контроль у фізичному вихованні дітей, підлітків і молоді: навч. посіб. / Т.Ю. Круцевич, М.І. Воробйов, Г.В. Безверхня. – К.: Олімп. література, 2011. – 224 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Герасименко Світлана Юріївна.

Олена Дем'янчук
(Луцьк, Україна)

ТЕХНІЧНА ТА ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА У СПОРТИВНОМУ ТУРИЗМІ

Актуальність. Туризм – найбільш масовий вид фізкультурно-оздоровчої діяльності, спорту і активного відпочинку. Світ спортивно-оздоровчого туризму, будучи цікавою, доступною і дешевою школою виживання і адаптації до стресових ситуацій, одночасно створює умови для підготовки підростаючого покоління до служби в армії, для вирішення питань щодо професійної підготовки, пов'язаних з роботою в рятувальних загонах, а також іншими видами діяльності людини в екстремальних умовах.

Крім того, спортивно-оздоровчий туризм є джерелом створення особливого інтелектуального продукту для сфери теорії туризму, що визначає стратегію, тактику, техніку подорожей, розробку новітніх туристських маршрутів, створення сучасного спорядження, підготовку кваліфікованих туристських кадрів (майстрів спорту, гідів, інструкторів, тренерів та ін.)

Спортивний туризм потребує різноманітної підготовки. Насамперед, це туристська підготовка, тобто процес формування системи знань, вмінь і навичок, необхідних для занять даним видом спорту (Дугаренко І.А., 2007).

Метою нашого дослідження було проаналізувати техніку та тактику при підготовці спортсменів у спортивному туризмі.

Для вирішення поставленого завдання ми використали аналіз літературних джерел з проблеми, яку ми вивчаємо.

Результати дослідження та їх обговорення. Система спортивної підготовки – це комплексне поняття, яке охоплює різні види підготовки, різні види діяльності, а також результати цієї діяльності.

Якщо розглядати спортивну підготовку як педагогічний процес, то він охоплює різні види діяльності (тренувальну, змагальну, відновлювальну), а також різні види підготовки: теоретичну, фізичну, технічну, тактичну, психологічну.

Система спортивної підготовки характеризується і її результатами, які відображаються в рівні розвитку спортсменів (фізичний, духовний, психологічний, розумовий, інтелектуальний) і в певному рівні підготовленості (фізичної, техніко-тактичної, теоретичної).

Слід зазначити, що усі види спортивної підготовки в ході тренувальної діяльності здійснюється комплексно в тісній взаємодії.

Відповідно до мети нашого дослідження, розглянемо технічну та тактичну підготовку, як важливі складові системи спортивної підготовки.

Технічна підготовка направлена на навчання спортсмена техніці рухів і доведення їх до досконалості (Л.П. Матвеев, 1982; Н. Г. Озолін, 2002; В. Н. Платонов, 2004; В. П. Савін, 1990, 2003 і ін.).

Спортивна техніка – це спосіб виконання спортивної дії, який характеризується відповідною ступінню ефективності і раціональності використання спортсменом своїх психофізичних можливостей [6].

Технічна підготовка спортсмена спрямована на вивчення і вдосконалення техніки рухів, властивих даному виду спорту. У процесі загальної технічної підготовки спортсмен поповнює фонд рухових умінь і навичок, необхідних йому в житті і в спортивній практиці. У ході спеціальної технічної підготовки він опановує техніку обраного виду спорту і поглиблює свою спортивну спеціалізацію, доводить до досконалості необхідні вміння і навички.

До основних *завдань*, які потребують вирішення в процесі технічної підготовки спортсмена, необхідно віднести наступні:

- збільшення об'єму різноманітності рухових умінь і навичок;
- досягнення високої стабільності і раціональної варіативності рухових дій, які складають основу техніки;
- послідовне перетворення засвоєних прийомів в ціле направлені і ефективні змагальні дії;
- вдосконалення структури рухових дій, їх динаміки і кінематики з врахуванням індивідуальних особливостей спортсменів;
- підвищення ефективності рухових дій в змагальних умовах.

Засобами практичного вирішення завдань вдосконалення технічної майстерності спортсменів є змагальні вправи, тренувальні форми змагальних вправ, спеціально-підготовчі і допоміжні вправи, різноманітні тренажерні прилади та ін. [5, с.17].

Під спортивною тактикою слід розуміти способи об'єднання та реалізації рухових дій, які забезпечують ефективну змагальну діяльність, яка призводить до досягнення найвищих результатів з врахуванням ситуації, яка виникла в конкретних змаганнях: власного функціонального і психологічного стану, складу суперників і їх можливостей, загальної кількості стартів, психологічного настрою і т.п.

Тактика змагальної діяльності передбачає операції, які виражаються в тактичному мисленні, і практичних діях, які забезпечують реалізацію цього задуму. Оптимальним є варіант точної відповідності тактичного задуму можливостям спортсмена в відношенні його технічного і психологічного потенціалу. Найефективніші тактичні моделі не будуть реалізовані повністю, якщо рівень підготовленості спортсмена не достатній для їх реалізації. І навпаки, потенційні технічні, фізичні і психологічні можливості спортсмена не знайдуть своєї повної реалізації в змагальній діяльності в випадку недосконалого тактичного задуму [4, с. 108].

Завданнями тактичної підготовки спортсменів є:

- збір та обробка інформації про середовище та умови проведення змагань, про головних суперників;
- розробка загальної стратегії участі в змаганнях;
- органічне поєднання змагальних стартів з режимом дня – сон, відпочинок, раціональне харчування і т.д.
- ефективне використання знань, досвіду, рівня підготовленості під час реалізації розроблених моделей змагальної діяльності.

Засвоєнню знань по теорії спортивної тактики сприяє весь комплекс словесних і наочних методів. Джерелами знань є спеціальна література, лекції, бесіди, пояснення, показ змагань і відеозаписів, їх розбір та аналіз [5, с.43].

Тренування туриста – одна з важливих складових частин його підготовки. По своїй спрямованості, структурі та змісту навантаження багато в чому відрізняється від тренувань в інших видах спорту, що обумовлене специфікою майбутньої роботи в складних змагальних чи похідних умовах, де фізичне навантаження значною мірою діє на організм протягом тривалого часу. Ця обставина відіграє головну роль в структурі побудови тренувального процесу в туризмі [2, с. 76].

Техніка туризму – багатогранне поняття. Це сукупність технічних прийомів та технічних засобів, які використовуються для вирішення туристських завдань [3, с. 46].

Технічна підготовка – основа підготовки туристів-спортсменів і диференціюється за видами туризму. Вона включає теорію та практику, але основний обсяг навантажень складають практичні заняття в природних умовах. До технічної підготовки належить: техніка подолання природних перешкод, техніка страховки, техніка бівачних робіт, техніка орієнтування на місцевості. Технічна підготовка поділяється на індивідуальну та групову. Перша направлена на засвоєння спортсменом індивідуальних технічних прийомів. Друга – на взаємодію спортсменів при виконанні групових технічних завдань.

Тактика, відносно до туристських походів чи змагань, визначається як сукупність засобів і дій, які необхідні для проходження запланованого маршруту з врахуванням конкретних обставин.

Тактична підготовка – здатність здійснювати цілеспрямовані дії, які забезпечують ефективне вирішення завдань. Вона направлена на формування цілеспрямованих індивідуальних або групових дій туристів. Індивідуальна тактична підготовка спортсмена полягає у вмінні розподіляти сили на дистанції, раціонально пересуватися, орієнтуватися на місцевості, здійснювати страховку та самостраховку, вирішувати різноманітні ситуаційні завдання індивідуального характеру. Групова тактична підготовка направлена на оптимальне вирішення ситуаційних завдань групового характеру [1, с. 178].

Важливий компонент тактичної підготовки туристів – вміння швидко і якісно вирішувати різноманітні техніко-тактичні завдання, пов'язані з вибором тих чи інших технічних прийомів, найбільш доцільних у конкретній ситуації. При цьому вирішуються завдання вибору стосовно до техніки руху, до видів страховки, організації бівачу, техніки орієнтування. Так, ряд прийомів орієнтування (звірення карти з місцевістю, визначення точки стояння, азимутальний рух в заданому напрямку, обчислення шляху) відноситься до числа чисто технічних, але вибір шляху, співставлення швидкості руху з точністю орієнтування – це тактичні завдання, які вирішуються одночасно з технічними.

Часто в спеціальній літературі поняття тактики нерозривно пов'язують з поняттям туристської техніки (Аппенянський А.І., Байковський Ю.В.) і ведуть мову про рішення техніко-тактичних завдань. Дійсно туристська тактика часто втілюється у вигляді вибору відповідних технічних прийомів і технічних засобів з числа тих, якими володіють спортсмени для вирішення конкретної ситуаційної задачі. Відповідно, чим більше буде засвоєних технічних прийомів і засобів, тим більший простір для тактичних рішень.

Висновки.

Цей вид спорту потребує володіння усіма видами підготовки, розумовою силою, вмінням швидко приймати рішення і зосередженістю. Набуття нових знань, умінь, навичок та досвіду, являє собою безперервний процес.

Оптимізація техніки й тактики в змаганнях може здійснюватися через вибір кращого з можливих способів пересування на кожному відрізку дистанції за критеріями швидкості та економічності, ураховуючи крутизну схилу, наявність природних перешкод, погодні умови і т.п. Що більшим арсеналом техніки й технічних прийомів користується кожен турист, то кращою та більш узгодженою буде робота команди, ширшими будуть її тактичні можливості й доступнішою для команди – їх реалізація в умовах спортивних походів та змагань.

Література:

1. Байковский Ю.В. Теория и методика тренировки в горных видах спорта: учебно-методическое пособие / Ю.В. Байковский. – М.: ТВТ Дивизион, 2010. – 304 с.
2. Ганопольский В. И. Туризм и спортивное ориентирование: учебник для институтов и техникумов физической культуры / В. И. Ганопольский, Е. Я. Безносиков, В. Г. Булатов. – М.: ФиС, 1987. – 240 с.
3. Дугаренко И. А. Основы спортивного туризма / И. А. Дугаренко. – Симферополь: СОНАТ, 2007. – 80 с.
4. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты / Л. П. Матвеев. – М.: Известия, 2001. – 333 с.
5. Платонов В. Н. Спортивное плавание: путь к успеху: в 2 кн. / под. общ. ред. В. Н. Платонова. – К.: Олимп. лит., 2012. Кн. 2. – 544 с.
6. www.rusnauka.com/12.APSN_Sport/20690.dok.htm

Марина Дёмина, Д.И. Раимов
(Гулистан, Узбекистан)

СПОРТ СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИГА ЭРИШИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛИ

Спорти дини, миллати ирқи жинсидан қатъи назар, элни жипислаштирувчи яқдил қилувчи омил, жамиятда фуқаролараро тотувлики, ички барқарорлики мустаҳкамловчи, соғлом турмуш тарзини таъминловчи қудратли куч бўлиб, энг муҳими эл юрт келажаги бўлган фарзандларимизнинг баркамол бўлиб вояга етишларида асосий восита ҳисобланади. Спорт – ҳар бир кишини ҳам жисмоний, ҳам маънавий юксалтириб боради, тан соғлиғи, ақл соғломлиғи, рух тетиклиғи хизмат қилади.

Мамлакатимизда ҳам жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга катта эътибор қаратилаётгани бу ҳайрли ишларнинг бошида муҳтарам президентимиз И.А. Каримов тургани, Ўзбекистонда ана шундай оқилона сиёсат ҳуқум сураётганидан дарақдир. Бугунги куннинг хушёр ҳар бир кишиси дунёдаги жамки тинчлик севар мамлакатларда спортни ривожлантиришга жиддий эътибор қаратилганига гувоҳ бўлади. Ўз юртининг истиқболи ҳақида қайғурадиган бундай давлатлар раҳбарлари спортни ҳам тараққиётнинг муҳим шарти деб билишади.

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг Президентимиз И.А.Каримов ёш авлодни жисмоний камолотини ривожлантириш мақсадида, жисмоний тарбия ва спортни юртимизда давлат сиёсати даражасига кўтарди. Спортга бўлган эътибор нафақат бизнинг давримизда, балки бундан бир неч юз йиллар яшаб ўтган аجدодларимиз даврларида ҳам муҳим масалалардан бўлган. Ўша пайтлари ҳам ҳар хил халқ ўйинлари, мусобақалари ўтказилиб турилган. Демак, инсоният абадул – абад тарбия жараёнида тан тарбияси, одам боласининг жисмоний фазилатлари деб атлмиш “куч”, “тезкорлик”, “чидамлилиқ”, “чаққонлик”, “эгиловчанлик”, “бўғинлар ҳаракатчанлиги” ва “мускул эластиклиги”ни ривожлантиришга уринганлар. Тарихан энг илғор ва самарали ҳисобланган қулдорлик давридаги “Спарта”, “Афина” системалари, “Антик гимнастика”, “Олимпиада ўйинлари” ёки ўрта аср грекларининг “Пентайлани”, шведларнинг “Педогогик гимнастikasi”, франсузларнинг “Эбер системаси” ва ҳоказолар ҳар бир халқ, давлат аҳолисининг жисмоний тарбия йўналишини белгилаган.

Бобомиз Амир Темур ҳам ўзининг 27 давлатини бирлаштирган, Темурийлар жисмоний тарбияси тизимида эга бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки боболаримизнинг сарбозларига 3-5-7 йиллик ҳарбий юришларида жуда катта жисмоний таёргарлик даражасига эга бўлиши талаби қўйилган, чидамлилиқ, куч, чаққонлик каби жисмоний сифатларни жанговор ҳолда ишлаш тизими машқ қилишни талаб қилган.

1998 йилги “Фан-спортга” журналининг 16 – саҳифасида келтирилган маълумотларга қараганда Ўзбекистон аҳолисининг 60%и 25 ёшгача бўлганлардир, 7 ёшгача бўлган болалар 3,6млн, яъни аҳолининг 5/ 1 қисмини ташкил этади, уларнинг 3,4млн ни кичик ёшдагилар бўлиб, улар тиббий кўрикдан ўтказилганда 50 мингга яқинида жисмоний камчилиқ, юрак-томир, қон айланиш, нафас олиш, овқат ҳазм қилиш йўлларидаги турли хил касилликлари бўлган болалар ва жамият аъзолари тоталитар тузумдан меърос қолганлиги маълум. Шу боис Президентимиз ташаббуси билан келажақ пойдевори бўлган ёшларнинг жисмонан баркамол авлод бўлиб етишлари мақсадида бир қанча қарорлар қабул қилинди.

Жумладан, 1999 йили 27 – майдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Макамасининг №271 – сонли “Ўзбекистон Республикасида физкультура ва спортни янада ривожлантириш чора тadbирлари тўғрисида”ги махсус қарори қабул қилинди. Буларнинг барчаси ёш авлодни жисмонан баққуват, чидамли ва баркамол бўлиб риважланишига қаратилган сайи ҳаракатларидир. Спортга бўлган эътибор, қизиқишни янада кучайтириш мақсадида бир қанча давлат мукофотлари таъсис этилди. Булардан “Соғлом авлод учун” ордени, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спортчи”, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спорт устози” фахрий унвонларини айтиш мумкин. Яна, Олий таълим ўқув режаларига янги фан “Волеология” – яъни соғлом турмуш тарзига оид махсус билим берувчи фан киритилди. Бу ҳам бўлса юқоридаги мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун қўйилган яна бир дадил қадамдир.

Шундай экан юртимизда ҳар томонлама соғлом, ўзининг куч – қуввати, баркамоллиги билан ўзгаларни ҳавасини ўйғотадиган ёшларни тарбиялаш олий мақсадимиз бўлмоғи керак. Бу эса ёш спортчиларни танлашда, соғломлаштириш гуруҳларни ташкил қилишда, чидамлилиқ белгиларини спортчида ривожлантиришда зарур ҳисобланади. Зеро, спорт баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим воситасидир. Ёшларнинг жисмонан баққуват ва баркамол бўлиб ўсишлари учун мунтазам равишда улар спортнинг керакли турлари билан шуғулланишлари зарур.

Мустақилликнинг илк кунларида И.А.Каримовнинг жисмоний тарбия ва спорт мошғулотларини тўғри ташкил қилиш, ёш авлодни соғлом ва баркамол этиб вояга етишини таъминлаш, боғча, мактаб, академик-литсей, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юрларида, маҳаллаларда ўрта ва катта ёшдаги кишилар билан машғулотлар олиб боориш, бир сўз билан айтганда аҳолининг соғлом турмуш тарзига амал қилишга эришиш чора-тадбирларига эътиборни кучайтириш ҳақида ўз нутқларида айтиб ўтган. Спорт нафақат жисмоний, балки

маънавийкамолотгаэришишдаҳаммуҳимомилдир. У ироданитоблайди, аниқмақсад сари интилиш, қийинчиликларничидамвабардошбиланенгишгаўргатади. Зеро, Президентимизтаъкидлаганларидек: - ғурурайфтихортўғуларинитарбиялайди. «Фарзандларимизбизданкўрақучли, билимливаалбаттабахтлибўлишларишарт».

Ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий барққамолигини таъминлаш, уларнинг соғлом турмуш тарзига интилиши ва спортга меҳрини ошириш борасида шарт-шароитлар яратиб бериш болалар оммавий спортини қишлоқ жойларда ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш, Ватанга садоқат, келажакка ишонч билан қарайдиган уфил-қизларни тарбиялаш, улар орасида истидодли спортчиларни танлаб олиш ва қобилиятини ривожлантиришга кумак бериш мақсадида 2002 йил 24 октябрда мамлакатимиз раҳбарининг «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари туғрисида»ги Фармони эса болалар спортини ривожлантириш, айниқса қишлоқ жойларда ўқувчи ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишга оммавий жалб этиш – умумий ўрта таълим тизимини такомиллаштиришнинг муҳим вазифаси –Қадирлар таёрлаш миллий дастурининг узвий қисми – 2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурининг ажиралмас қисми сифатида янги йўналиш очиб берди.

Юртбошимиз И.А.Каримов спорт фарзандларимизнинг иродасини тоблайди, қалбида ўз халқи, юрти билан фахрланиш туйғуларини мустаҳкамлайди. Зеро, фахру ифтихор инсон учун ўзининг юксак мақсадларига эришишда катта таянч ва мадад бўлади деб қайд қилган эди. Демак фақат соғлом халқ ва соғлом миллатгина буюк ишларга қодир.

Хулоса қилиб шуни айтиш жойизки,энг, аввало фарзандини камолотидан қайғурган ҳар бир ота-она ўз фарзандини кичик боғча ёшиданок ҳар хил спорт турларига жалб қилишлари керак. Шу билан бирга барчамиз келжак авлоднинг соғлом, жисмонан бақувват ва барқамол бўлиб етишишларини таъминлаган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.А. Каримов. «Ўзбекистон мустақилликкаеришиш остонасида». «Ўзбекистон».НМИУ.2012й.
2. И.А. Каримов. «Бизданозода обод ватанқолсин». Тошкент «Ўзбекистон» 1993й.
3. Лазукин В. Зарубежное военное обозрение. –Москва. Россия. 2008, 26-б.

**Юрий Долинный, Жанна Малахова,
Олег Олейник, Юрий Сорокин
(Краматорск, Украина)**

СПОРТИВНО ОРИЕНТИРОВАННАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ

Вступление. Работоспособность будущего специалиста медицинского профиля, как физическая, так и умственная, определяется его стойкостью к разным видам усталости и характеризуется длительностью качественного выполнения работы.

Исследования последних лет показывают, что уровень физического состояния, психической устойчивости и здоровья студенческой молодежи, резко ухудшается из года в год. Снижается заинтересованность и мотивационные аспекты к систематическим занятиям физическим воспитанием и спортом в высших учебных заведениях, ведению здорового образа жизни студенческой молодежи [4].

Такое негативное отношения современной молодежи к занятиям по физическому воспитанию, возможно, изменить, используя новые современные спортивно ориентированные технологии в высших учебных заведениях (ВНЗа) Украины.

Спортивно ориентированные технологии – как особенная отрасль физической культуры направлена на: укрепление здоровья, хорошей учебы, продолжительной творческой активности и жизнедеятельности современной студенческой молодежи. Способствуют росту и совершенствованию всестороннего и гармоничного развития и использования приобретенных двигательных качеств в будущей трудовой, бытовой и общественной деятельности [2; 6; 8].

Анализ последних исследований и публикаций. Современные научные исследования основываются на критериях объективности, соответствия истине, опирается на совокупность трудов отечественных и зарубежных ученых.

Впервые вопрос организации физического воспитания в вузах рассматривали ученые Д. Крадман, Ф. Царичанский.

Определенный интерес проблемы организации физического воспитания студентов представляют работы М. Виленского, В. Ильинича, В. Маслякова, П. Назарова, Ю. Окунькова, В. Попенченко, Ю. Полухина, В. Протасова.

Анализ последних исследований и публикаций, связанных с физическим воспитанием на основе спортивно ориентированных технологий показывает, что таким направлением занимались много известных, отечественных и зарубежных специалистов в отрасли физической культуры и спорта А. Амелин, Л. Барибина, Е. Бирюх, И. Бликин, В. Генкин, А. Козлов, Г. Коробейников, А. Лотоненко, В. Пашнин, Г. Петров, Г. Сиренко, Ю. Смирнов, С. Танянский, В. Темченко, О. Церковная, И. Щербакова, Ю. Ядвига, Е. Яхонтов [2; 6; 8;9].

Эти и другие авторы в своих работах рассматривают влияние и формы спортивно ориентированных технологий при организации занятий по физическому воспитанию и спорту в высших учебных заведениях, а также влияние двигательной активности на психоэмоциональное состояние студентов в современных условиях учебы, труда и быта.

Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и экспериментальной проверке эффективности физического воспитания студентов Донецкого национального медицинского университета им. М. Горького на основе спортивно ориентированных технологий

Задания исследования: 1. На основании анализа педагогической литературы определить сущность и содержание занятий по физическому воспитанию студентов на основе спортивно ориентированных технологий.

2. Исследовать и экспериментально проверить эффективность использования спортивно ориентированных технологий на занятиях по физическому воспитанию у студентов Донецкого национального медицинского

университета им. М. Горького на основе сравнительного анализа физических качеств и математической обработки полученных результатов.

Методы исследования. Теоретический анализ и обобщение литературных источников, педагогическое наблюдение, тестирование, педагогический эксперимент, методы математической статистики.

Изложение основного материала. Спортивно ориентированные технологии являются одним из средств формирования всесторонне развитой личности, направленной на укрепление здоровья и повышение физического состояния будущих специалистов, являются одним из самых эффективных средств физического воспитания.

Спортивно ориентированные технологии способствуют воспитанию у студенческой молодежи чувства коллективизма; настойчивости, решительности, целенаправленности; внимания и скорости мышления; совершенствования способности руководить своими эмоциями, развитию физических качеств.

С целью теоретического исследования эффективности занятий физического воспитания на основе спортивно ориентированных технологий студентов Донецкого национального медицинского университета им. М. Горького был проведен сравнительный анализ и математическая обработка полученных результатов педагогического эксперимента, который проходил в 2015 году в

Предметом исследований выступили студентки медицинского факультета 2 курса (в количестве 40 студенток) подготовительного отделения.

Для решения заданий исследования были организованы одна экспериментальная группа (в количестве 19 студенток) и одна контрольная (в количестве 21 студенток) сравнительно однородных по возрасту, полу и физической подготовленности группы.

В контрольных группах занятие проводилось по программе общей физической подготовки (ОФП), а в экспериментальной группе на основе спортивно ориентированных технологий (СОТ).

Сравнительный анализ и математическая обработка полученных результатов педагогического эксперимента указывает на то, что темп прироста физических показателей в экспериментальных группах, которые занимались на базе СОТ выше, чем в контрольных группах, которые занимались по программе ОФП: – развитие скорости – бег 100 м (4,78 %, $t=3,9065$, $p<0,001$); – развитие силы – сгибание, разгибание рук, в упоре лежащие на полу (10,23%, $t=4,1256$, $p<0,01$); – развитие скоростно-силовых качеств – прыжок в длину с места (4,48 %, $t=1,5498$, $p<0,05$); – развитие гибкости – наклон туловища вперед из положения, сидя (12,38 %, $t=2,2651$, $p<0,01$).

Экспериментальные группы, которые занимались на базе СОТ превосходят контрольные, которые занимались по программе ОФП по темпам прироста показателей скорости, силы, скоростно-силовых качеств, гибкости. Эти качества физической подготовки наиболее необходимы будущим специалистам любой специальности.

Таким образом, статистически достоверная позитивная динамика уровня физической подготовки студентов экспериментальных групп позволяют сделать следующие **выводы**:

– подготовка к профессиональной деятельности здоровых, физически подготовленных, грамотных и интеллектуально развитых будущих специалистов первоочередное и важное задание системы физического воспитания студентов в ВУЗа;

– анализ педагогической литературы отечественных и зарубежных исследователей указывает на позитивную роль занятий физического воспитания на основе СОТ в укреплении здоровья, развития физических качеств будущего специалиста, повышения интереса и мотивационных ценностей у студентов к систематическим занятиям физическим воспитанием и спортом, навыкам здорового образа жизни;

– теоретическое исследование и математическая обработка тестирования указывает на эффективность занятий физическим воспитанием студентов на основе СОТ в развитие физических качеств, навыков и умений, необходимых будущему специалисту медицинского профиля при выполнении своих служебных обязанностей и будущей трудовой деятельности.

Литература:

1. Амелін А.Н. Настільний теніс / А.Н. Амелін // – вид. 2-е, доп. – Фізична культура і спорт, 1985.
2. Барыбіна Л.Н. Результаты применения спортивно-ориентированной формы организации занятий в высшем учебном заведении технического профиля / Л.Н. Барыбіна, Е.В. Церковная, И.Ю. Блинкин// Слобожанський науково-спортивний вісник: Зб. наук.пр. – Харків: ХДАФК, 2008. № 4. – С. 35 – 37.
3. Бирюх Е.В. Ритмическая гимнастика / Е.В. Бирюх// – К.: 1986.
4. Карпенко Е.Н. Место и значение спортивных игр в системе профессионально-прикладной подготовки студентов / Е.Н. Карпенко// III Всеукраїнська науково-практична конференція «Здоров'я і освіта та перспективи». – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.398.
5. Козлов А.В. Некоторые аспекты формирования потребности в спортивно-ориентированной физ-культурной деятельности / А.В. Козлов, А.В. Лотоненко, И.Б. Щербакова// Физическое воспитание студентов творческих специальностей: Сб. научных трудов под ред. проф. С.С. Ермакова – Харьков: ХГАДИ (ХХПИ). – 2009. – №2. – С. 54-58.
6. Танянський С. Результати застосування спортивних спеціалізацій у технічному ВНЗ / С. Танянський, Л. Барібіна, О. Церковна// Теоретико-методичні основи організації фізичного виховання молоді: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції/ За заг.ред. Р.Р.Сіренко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 166-169.
7. Смирнов Ю.Н. Бадмінтон / Ю.Н. Смирнов// Підручник для інститутів фізичної культури. М., 1990.
8. Ядвіга Ю.П. Вплив рухової активності на психоемоційний стан студентів вузу економічних спеціальностей в сучасних умовах навчання / Ю.П. Ядвіга, Г.В. Коробейніков, Г.С. Петров та ін.// Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. праць [за редакцією проф. С. С. Ермакова]. – Харків: ХДАДМ (ХХПИ), 2009. – № 12. – С. 202-204.
9. Яхонтов Е.Р. Баскетбол / Е.Р. Яхонтов, В.А. Генкін// Фізична культура і спорт. –М. 1978.-45с.

Василь Дрожин, Вікторія Григор'єва
(Сєвєродонецьк, Україна)

РОЗВИТОК ШВИДКОСТІ У ГРАВЦІВ В СОФТБОЛ

На сучасному етапі розвитку софтбола від гравців вимагається висока швидкість, покращення її на долі секунд має велике значення. Успішність виступів у спортсменок – софтболісток багато в чому залежить від здатності здійснювати швидкі рухові дії як у пересуванні по полю, так і при виконанні специфічних, властивих даному виду спорту технічних прийомів. Швидкісні якості проявляються як при грі у нападі (біг між базами), так при захисті (прискорення при ловлі м'яча, тактичні пересування).

Вивченням історії розвитку софтбола, тактичних і технічних прийомів гри, підходів щодо впровадження софтбола в навчальний процес вузів України займалися В.В Шигалевський., В.В Сердечний., Т.М.Єрмолаєва, В.М. Кожеваткин, В.Д. Ковалєв. Але багато питань стосовно розвитку фізичних якостей, які необхідні для гри в софтбол, залишаються нерозробленими.

Тому вихованню швидкісних здібностей спортсменок приділяється велика увага. Найбільший обсяг тренувальної роботи з розвитку швидкісних якостей відбувається, як правило, в підготовчому періоді. В цей час активно використовуються тренувальні засоби легкоатлетичної спрямованості. Однак треба враховувати, що біомеханічна структура пересування в ігрових видах спорту істотно відрізняється від такої в легкій атлетиці.

Основні відмінності – біг по складній траєкторії, часта зміна ритму і довжини кроків, різка зміна напрямку бігу, швидка зміна прискорення і гальмування, постійно змінюється спрямованість рухів в залежності від тактики гри і дій суперника.

Прояв швидкості рухів залежить від цілого ряду чинників:

- 1) стану центральної нервової системи і нервово-м'язового апарату людини;
- 2) морфологічних особливостей м'язової тканини, її композиції;
- 3) сили м'язів;
- 4) здібності м'язів швидко переходити з напруженого стану в розслаблений;
- 5) енергетичних запасів у м'язі;
- 6) амплітуди рухів, від ступеня рухливості в суглобах;
- 7) здатності до координації рухів при швидкісній роботі;
- 8) біологічного ритму життєдіяльності організму;
- 9) віку і статі;
- 10) швидкісних природних здібностей людини.[1, 4].

З позиції біомеханіки швидкість бігу залежить від частоти і довжини бігових кроків. Отже поліпшити ці показники можливо збільшуючи частоту бігових кроків та їх довжину. В структурі бігу довжина і частота кроків взаємопов'язані, при збільшенні частоти зменшується довжина і навпаки.

Максимальна частота рухів залежить від швидкості переходу рухових нервових центрів зі стану порушення в стан гальмування і назад, від лабільності нервових процесів.

Розвитку швидкісних якостей софтболісток приділяється багато уваги при роботі зі спортсменками різного віку. У юнацькому віці поліпшення швидкості відбувається за рахунок частоти бігових кроків, в юніорському та дорослому віці (коли зростає силовий потенціал) – внаслідок збільшення довжини кроків.[3]

Для розвитку швидкості бігу в ігрових видах спорту найчастіше використовують традиційні засоби комплексного розвитку – прискорення, спринтерський біг, бігові вправи. Розвиваючи швидкість бігу у гравців в софтбол пропонуємо враховувати специфічні особливості спорту (малі дистанції, зміни напрямів руху, різкі гальмування). Актуально для цього використовувати диференційований підхід при формуванні основних бігових компонентів – частоти і довжини бігових рухів.

Кожен спортсмен має індивідуальні бігові показники. Для визначення довжини і частоти кроків використовуємо тест: біг 18 метрів (відстань між базами) з точною фіксацією часу і довжини 10 послідовних бігових кроків. Виходячи з цих результатів потрібно здійснювати послідовний вплив або на збільшення темпу рухів, або на зростання довжини кроків.

Для розвитку частоти рухів застосовуються: циклічні вправи в умовах, що сприяють підвищенню темпу рухів; біг під ухил, біг з тяговим пристроєм; швидкі рухи ногами і руками, що виконують у високому темпі за рахунок скорочення розмаху, а потім поступового його збільшення; вправи на підвищення швидкості розслаблення м'язових груп після їх скорочення.[5]

У тренуванні з розвитку частоти кроків важливо використовувати вправи, темп виконання яких перевищував би темпові показники спортсмена в процесі контрольного тестування. Вправи виконуються з установкою на максимальну частоту рухів.

Враховуючи специфічні закономірності розвитку швидкісних здібностей рекомендується поєднувати методи в доцільних співвідношеннях. Справа в тому, що повторення рухів з максимальною швидкістю сприяє стабілізації швидкості на певному рівні, виникненню «швидкісного бар'єру».

Доцільно використовувати варіативний метод, коли чергують рух з високою інтенсивністю і рух з меншою інтенсивністю – спочатку нарощують швидкість, потім підтримують її і уповільнюють швидкість. Це повторюють кілька разів поспіль.

Рекомендовані вправи з розвитку темпу кроків:

1. Біг з високим підніманням стегна в русі та на місці, зі зміною темпу, з просуванням у змінних напрямках, обличчям вперед і назад та ін.
2. Дрібний біг на місці, дрібний біг з просуванням вбік, вперед, в сторону, біг з послідовною постановкою правої і лівої ноги спочатку вперед на 5-10 см, потім назад, у вихідне положення.
3. Стрибки на одній нозі з активним виносом махової ноги вгору.
4. Горизонтальні стрибки зі зміною позиції ніг з положення одна нога попереду – інша позаду.
7. Біг по віражу з невеликим радіусом.
6. Біг з укороченою, фіксованою довжиною кроку (85-90 % від оптимального кроку).
7. Темпові вправи у поєднанні зі стартовими прискореннями і стрибковими вправами.

До засобів, що дозволяють розвивати високу швидкість бігу завдяки збільшенню довжини бігового кроку, відносять тренування в умовах обтяження (біг з обважнювачами, біг з гальмовим пристроєм, біг в гору, з опором партнера, з гумовим амортизатором) і полегшення (біг під гору, з тяговим пристроєм, біг за вітром, та ін.). Такі навантаження здійснюють позитивний вплив на розвиток швидкісних якостей і дозволяють повніше реалізувати здібності спортсменки.

В ході тренувального процесу доцільно регулярно проводити контрольні порівняльні тестування частоти і довжини бігового кроку. Це дає можливість оцінювати ефективність використаних методів і корегувати обсяг і інтенсивність навантажень.

Спортсменки – софтболістки повинні вміти реалізувати свій швидкісний потенціал в умовах гри. Для цього під час підготовки використовують просторові орієнтири – бази. Розташувавши їх по куткам квадрату, можна виконувати такі тренувальні вправи:

1. Біг по базам з пробіганням.
2. Біг по базам з зупинкою.
3. Біг на одну, дві і три бази з віражами.
4. Біг по базам зі зміною швидкості.
5. Біг зі зміною напрямку (обличчям вперед, спиною вперед, правим і лівим боком).
6. Поєднання бігових і стрибкових вправ.
7. Човниковий біг в різних варіантах.
8. Біг з бази зі стартом з різних положень (упор лежачи, сидячи, сидячи спиною вперед).

На етапі підготовки гравців в софтбол ефективно застосовувати ігровий метод, який передбачає виконання різноманітних вправ з максимальною швидкістю в умовах рухливих ігор. Можливо поєднувати ігровий метод і змагальний, це надасть тренуванню емоційності, дозволить виявити максимальні вольові зусилля.

Використовуючи надані рекомендації по розвитку швидкісних здібностей софтболісток за рахунок диференційованого підходу в розвитку бігових параметрів бігу – довжини і частоти його кроків – можливо ефективно використовувати індивідуальні можливості спортсмена і підвищити результативність бігових тренувань. Це дозволить якісно підвищити швидкість пересувань гравців і позитивно вплине на якість гри в софтбол.

Література:

1. Высочин, Ю.В. Факторы, лимитирующие прогресс спортивных результатов и квалификации футболистов = Factors Limiting Progress of Sports Results and Qualification of Football Players / Ю.В. Высочин, Ю.П. Денисенко // Теория и практика физ. культуры, – 2001, – N 2, – С. 17-21.
2. Ермолаева Т.Н. История возникновения и тенденции развития софтбола/ Педагогика, психология и медикобиологические проблемы физического воспитания и спорта/ – 2009. – №12. С.55-57
3. З.Кожеваткин В.М. Софтбол. Основы техники, тактики, правил игры и методики тренировки: уч. пос. [для учащ. сред. спец. уч. завед. и тренер.] / В.М. Кожеваткин, В.Д. Ковалёв. – М.: Советский спорт, 2003. – 192 с.
4. Селуянов, В.Н. Вклад медленных мышечных волокон в мощность, развиваемую спринтером в беге / В.Н. Селуянов, В.Т. Тураев // Теория и практика физ. культуры. – 1995. – N 4. – С. 43-45.
5. Сергеев, А.И. Методика проведения занятий по воспитанию быстроты движений и максимальной скорости бега в годичном цикле подготовки юных спринтеров 13-15 лет / А.И. Сергеев // Сборник научных трудов молодых ученых / Смолен, гос. ин-т физ. культуры; под общ. ред. проф. В.В. Ермакова. – Смоленск, 2001. – вып. 8. – С. 19-23.
6. Применение подводящих упражнений в период обучения технике бега на короткие дистанции / В.И. Заварихин, Э.А. Могилин, Е.А. Лосин, А.М. Крылов // Особенности обучения видам легкой атлетики в условиях институтов физической культуры: Сборник научных трудов. – JL, 1986. – С. 4-13

Наталья Забышная
(Киев, Украина)

ОПТИМАЛЬНОЕ ПРЕДСТАРТОВОЕ СОСТОЯНИЕ КАК ЗАЛОГ УСПЕХА В СОРЕВНОВАНИЯХ

Актуальность темы. Дальнейшее повышение роста спортивных результатов спортсменов не может идти только за счет все большего увеличения объема и интенсивности тренировочных нагрузок, впрочем как и за счет дальнейшего совершенствования системы организации учебно-тренировочного процесса и подготовки к соревнованиям. Участие спортсмена в соревнованиях на любом этапе многолетней подготовки предполагает мобилизацию как физических сил, так и, в особенности, психических. Присоединяясь к мнению ряда ученых и специалистов, работающих в области спортивной психологии (Г. Д. Бабушкина, А. С. Гричанова, Е.П., Ю.Я. Киселева В. Н. Смоленцевой, В. Ф. Сопова), следует подчеркнуть, что успешность или неуспешность выступления спортсменов зависит не только от их относительно устойчивых личностных качеств, но еще больше, от их изменчивых психических состояний [2; 6].

Цель работы – определить особенности предстартовых состояний спортсменов.

Методы: анализ и обобщение научно-методической отечественной и зарубежной литературы.

Результаты исследования. Предстартовое состояние (ПС) – это эмоциональная реакция спортсмена, сопровождающаяся усилением и мобилизацией всех вегетативных функций организма, наступающая перед началом соревнований.

Эмоциональная настройка естественна для каждого спортсмена. Она связана с рефлекторными реакциями организма при ожидании экстремальных (чрезвычайных) психофизических напряжений.

Целая гамма чувств и мыслей волнует спортсмена уже задолго до состязания. Здесь и честолюбивые мечты, и некоторое раздражение вследствие необходимости соблюдать аскетический режим, и ожидание тягостных физических ощущений при преодолении порогов своих внутренних возможностей, и воспоминания о недоброжелательной реакции трибун или, наоборот, о фанатичной приверженности болельщиков, требующих только победы. Спортсмена может беспокоить не сданный в институте зачет, отсутствие письма из дому, какие-то индивидуальные недостатки в спортивной технике, неудобный покрой спортивного костюма, остаточные

последствия легкой травмы и многое другое. Все это объединяется в комплекс причин, изменяющий мозаику сложных регуляторных процессов. Таким образом, создается тот неповторимый эмоциональный фон, который отличает соревнование от тренировки. Скрытая внутренняя психическая настройка приводит к сдвигам во всех органах и системах организма [1].

Таким образом, предоставим характеристику предстартовых состояний, которые могут сопровождать спортсмена при подготовке к соревнованиям.

А. Ц. Пуни выделил три формы предстартовых состояний: боевую готовность, предстартовую лихорадку и предстартовую апатию. При этом лишь состояние боевой готовности является благоприятным эмоциональным состоянием, сопутствующим успешному выступлению спортсмена в соревнованиях. Также ученый описал психофизиологические механизмы возникновения и характеризующие признаки предстартовых состояний.

В. Ф. Сопов выделяет следующие психо-эмоциональные состояния, возникающие при подготовке к соревнованиям: оптимальное боевое состояние, предстартовое благодушие, предстартовая лихорадка, предстартовая апатия, болевой финишный синдром, психосоматический срыв. Каждое из них возникает по определенной причине и проявляется симптомами на всех трех уровнях психического состояния: психологическом – мотивация, отношение, поведение; вегетативном – уровень нервно-психической энергии и вегетативных проявлений; психомоторном – мышечный тонус, контроль за движениями [6].

На сегодняшний день выделяют четыре группы признаков, по которым можно определить форму предстартового состояния:

- 1) соотношение (баланс) процессов возбуждения и торможения в коре головного мозга и связанные с этим изменения (сдвиги), происходящие в организме;
- 2) особенности протекания психических процессов;
- 3) особенности движений и поведения;
- 4) типичные отношения спортсмена к предстоящему соревнованию.

Наличие той или иной формы предстартового состояния, а следовательно, и признаков, его характеризующих, связано с определенным уровнем эмоционального напряжения [3].

Следовательно, мы считаем необходимым охарактеризовать три главных формы предстартовых состояний в спорте, а именно: ПС оптимальной боевой готовности, ПС лихорадки и ПС апатии.

Состояние оптимальной боевой готовности положительно сказывается на деятельности спортсмена в соревнованиях, позволяя ему максимально реализовать свои двигательные, волевые, интеллектуальные возможности. Оно характеризуется оптимальной степенью нервного и эмоционального возбуждения. Спортсмен ощущает подъем сил, энергии и активности, у него возникает своеобразное вдохновение. Он уверен в успехе, с нетерпением ожидает старта, намерен с полной отдачей сил и до конца бороться за достижение цели. У него обострено восприятие, особенно специализированное («чувство воды», «чувство льда», «чувство мяча», «чувство дорожки»), внимание сконцентрировано на предстоящей деятельности, мышление осуществляется быстро, характеризуется критичностью и гибкостью. Спортсмен обладает высокой помехоустойчивостью к неблагоприятным факторам [2].

Однако состояние боевой готовности имеет и свои «изъяны». Выявлено, что в этом состоянии наряду с усилением процесса возбуждения может наблюдаться снижение произвольного контроля над действиями и увеличение инертности возбуждательного процесса, что можно связать с возникновением у спортсмена сильной рабочей доминанты. В некоторых видах спорта эти сдвиги нежелательны, например для стрелков оптимально отсутствие предстартового возбуждения, по крайней мере его явных признаков [5].

Предстартовое состояние лихорадки мешает спортсмену максимально мобилизоваться и не позволяет ему реализовать все свои возможности в условиях соревнований. Это состояние появляется при большом желании достичь успеха, сопровождаемом сильным эмоциональным возбуждением, в эмоциональной сфере наблюдается неустойчивость переживаний (одни переживания быстро сменяются другими, противоположными по характеру), что в поведении приводит к капризности, упрямству и грубости в отношениях с товарищами и с тренерами, к снижению самокритичности. Страдает память, внимание рассеяно (спортсмен не может сосредоточиться, отвлекается на ненужные детали), восприятие и представления отрывочны, понижается гибкость и логичность мышления, сон нарушен (медленное засыпание, сон с мучительными сновидениями). Среди внешних признаков можно наблюдать следующие: дрожь и холодность рук и ног, черты лица заостряются, на щеках появляется лихорадочный пятнистый румянец. Спортсмен проявляет суетливость, торопливость, неадекватно реагирует на обычные раздражители. Ухудшается способность к расслаблению, нарушается координация движений [1].

Свои возможности спортсмены, находящиеся в состоянии предстартовой лихорадки, часто переоценивают, а возможности соперника недооценивают, то есть появляется самоуверенность. Бывают также случаи проявления страха [4].

Хотя в ряде видов спортивной деятельности, например, в спринтерском беге состояние стартовой лихорадки может даже способствовать успешным выступлениям в соревнованиях. Известная польская бегунья, экс-рекордсменка мира в беге на 100 и 200 м И. Киршенштейн говорила: «Предстартовая лихорадка непрерывно усиливается вплоть до того момента, когда я встаю на стартовые колодки, и исчезает лишь с выстрелом стартера». Стартовая лихорадка не мешала спортсменке показывать выдающиеся результаты, поскольку была для нее не случайным, а характерным состоянием. Для других же спортсменов предстартовая лихорадка негативно сказывается на выступлении на соревнованиях [4].

Часто длительное эмоциональное возбуждение спортсмена переходит в торможение (говорят: «спортсмен перегорел»), что характеризует предстартовое состояние апатии [2]. Стартовая апатия не позволяет спортсмену мобилизоваться, деятельность его осуществляется на пониженном функциональном уровне, спортсмен при стартовой апатии не в состоянии «выложиться» [6]. Однако апатия может появиться и при перетренированности спортсмена, а также, когда деятельность не представляет для него интереса. Состояние апатии сопровождается общей вялостью, сонливостью, снижением быстроты движений и ухудшением координации, ослаблением внимания и процессов восприятия, ослаблением волевых процессов; неуверенностью в своих силах, страхом перед соперником, малой помехоустойчивостью, ослаблением внимания, притуплением остроты восприятия, снижением памяти, ухудшением координации привычных действий, неспособностью «собраться» к моменту старта, урежением и неравномерностью пульса.

Однако, развивающееся во время апатии торможение касается не всей нервной системы. Сначала тормозятся наименее устойчивые нервно-психические функции, прежде всего мотивационный уровень, в то время как другие (например, двигательный) еще остаются возбужденными или даже усиливают свое возбуждение [5].

Выводы. Состояния, возникающие в процессе подготовки спортсмена к соревнованиям и непосредственно к старту, не всегда способствуют эффективности его деятельности. Очевидно, что наиболее благоприятным для достижения успеха в соревновательной деятельности является предстартовое состояние оптимальной боевой готовности. При этом при многодневных соревнованиях предстартовое состояние может зависеть от успешности предыдущего выступления. После неудачного выступления наблюдается либо перевозбуждение, либо апатия. После успешного выступления отмечается чаще всего состояние боевой готовности.

Литература:

1. Геселевич В.А. Предстартовое состояние спортсмена / В.А.Геселевич. – М.: Физкультура и спорт, 1969. – 85 с.
2. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
3. Киселев Ю.Я. Психическая готовность спортсмена: пути и средства достижения / Ю.Я. Киселев. – М.: Советский спорт, 2009. – 276 с.
4. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера Текст. / Н.Г. Озолин. – М.: Астрель, 2004. – 863 с.
5. Серова Л.К. Психология личности спортсмена: учеб. Пособие / Л.К.Серова. – М.: Советский спорт, 2007. – 116 с.
6. Сопов В.Ф. Психические состояния в напряженной профессиональной деятельности: учеб. пособие / В.Ф. Сопов. – М.: Трикта, 2005. – 128 с.

Научный руководитель:

преподаватель кафедры психологии и педагогики НУФВСУ Красницкая О. В.

Алимардон Захритдинов, Д.И. Раимов
(Гулистан, Узбекистан)

ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ФИЗИОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Харакат сифатлари яъни, тезлик, чаққонлик куч, чидамлилик ва эгилувчанлик спортчининг иш қобилиятини белгилашда унинг юқори натижага эришишида муҳим кўрсаткич бўлиб, улар ҳаракат малакасининг шаклланишида, такомиллашишида биргаликда ривожланади. Ҳаракат малакалари ва жисмоний сифатларнинг такомиллашиши ягона жараёндир. Ҳаракат сифатлари-куч тезлик ва чидамлилик ҳаракат апаратининг бошқарилиши ва координасия механизмларини такомиллашиши туфайли ривожланади. Шу билан бирга, жисмоний сифатларнинг такомиллашиши функционал ва морфологик силжишларга боғлиқ бўлади. Масалан, скелет мускуллари ва юрак мускулини гипертрофияланиши, ҳаракат координациясининг такомиллашиши, ҳаракат апаратидаги ўзгаришларга олиб келади.

Мускул кучи мускулнинг таранглиниш даражасига боғлиқ бўлиб, у асосан мускул структурасига, мускул қисқаришида бўладиган биокимёвий жараёнларга ва физиологик омилларга боғлиқ бўлади. Мускул кучи унинг максимал таранглинишида юзага келган куч бўйича белгиланади. У мускулнинг изометрик режимида, ёки энг кўп юк кўтарганда кузатилади. Мускулнинг изометрик режим билан қисқаришида юзага келадиган максимал таранглик мускулнинг ҳамма толаларини ишга жалб этилиши натижасида содир бўлади. Бундай жараёнда кузатилган куч мускулнинг максимал кучи деб юритилади.

Киши охириги имконияти бўйича кўзгата оладиган юк оғирлиги унинг ихтиёрий максимал кучини ифодалайди. Бироқ ихтиёрий максимал кучнинг бундай шароитда юзага келишида мускул максимал даражада тарангланади. Ихтиёрий максимал куч билан мускулнинг абсалют кучи ўртасидаги фарқ куч етишмовчилиги деб юритилади. Куч етишмовчилиги спортчиларга, айниқса, юқори малакали спортчиларга нисбатан спорт билан шуғулланмайдиган кишиларда юқори бўлади. Спорт фаолиятида кучни ривожлантирадиган машқлар билан мунтазам шуғулланиш ихтиёрий максимал кучнинг ортишига олиб келади. Максимал ихтиёрий мускул кучини белгиладиган факторларни асосан иккита гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, яъни периферик факторлар ва иккинчиси, марказий факторлар.

Мускул кучини периферик факторларига мускул толаларининг турини нисбати, мускулнинг қисқаришидан олдинги узунлиги каби омиллар киради. Марказий факторларга мускуллар ишини бошқарадиган, уларнинг координациясини таъминлайдиган асаб механизмлари киради. Марказий асаб системасидан мускулларга юбориладиган импульслар сони, уларнинг хусусияти, кўзгалладиган ҳаракат бирликлари, уларнинг ўзаро координацияси, маълум гуруҳдаги мускул толалари, антогонист мускуллар ишини тормозлаш ва шунга ўхшаш ҳоллар мускул кучининг юзага чиқишида муҳим рол ўйнайди.

Жисмоний машқ билан мунтазам шуғулланиш натижасида мускулда кўндаланг кесимнинг ортиши ишчи гипертрофия деб юритилади. Мускуллари гипертрофияланган кишиларда мускул тўқимасининг массаси ортиб боради. Бундай спортчиларда гавда мускуллари гавда вазнининг 50% ни ташкил этиши мумкин. Ҳаракат тезлиги ривожланишининг физиологик механизми, жисмоний сифатлардан бири бўлган тезкорлик ҳаракатнинг бошқарилиш вақти билан ифодаланиб, у юқори тезликда бажариладиган жисмоний машқлар ижро этилганда ривожланади. Масалан, сиклик характерли динамик ишларни бажаришдаги қисқа масофалар: 200 м.га велосипед пойгаси, 100-200 м.га югуриш, 25-50 м.га сузиш, каби машқлар, тезлик ва куч билан бажариладиган улоқтириш, узунликка ва баландликка сакраш, бокс, қиличбозлик, спорт ўйинлари каби спорт турлари билан шуғулланиш тезкорлик сифатини ривожлантиради.

Ҳаракатнинг бажарилиш тезлиги физиологик нуқтаи назардан, асосан қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади. Биринчидан, ҳаракат апаратининг қўзғалувчанлиги, яъни латент (яширин реакция) даврига; иккинчидан, мускулларнинг қисқариш ва бўшашиш вақтига; учунчидан муайян ҳаракатда иштирок этадиган асаб мускул тўқимасининг лабиллигига. Ҳаракатнинг юқори тезлик билан бажарилишида асаб-мускул ҳаракат бирликларининг тури, ҳаракатнинг координасия қилиниши, мускулларда энергиянинг ҳосил бўлиш тезлиги каби омиллар ҳам муҳим рол ўйнайди.

Харакат бажарилишида тез қўзғалувчан ёки секин қўзғалувчан ҳаракат бирликларининг нисбати ҳаракат тезлигига маълум миқдорда таъсир кўрсатади. Агар бажариладиган ҳаракатда тез қўзғалувчан ҳаракат бирикмалари қанчалик кўп бўлса, ҳаракат тезлиги шунча юқори бўлади. Юқори тезликда бажариладиган машқлар билан шуғулланиш натижасида тез қўзғалувчан ва секин қўзғалувчан ҳаракат бирикмаларининг нисбати ўзгаради.

Харакат координациясининг ҳаракат тезлиги учун аҳамияти ҳақида шуни айтиш керакки, мускул толалари ва мускул ўртасидаги функционал боғланишлар, уларнинг келишиб ишлашининг юқори даражада такомиллашиши ҳаракат тезлигининг анча юқори бўлишини таъминлайди. Шундай қилиб, ҳаракат тезлиги, тезлик, куч билан бажариладиган жисмоний машқлар қуввати, ҳаракат аппаратининг функционал морфологик ва биокимёвий хусусиятлари билан белгиланади. Юқори қувватда бажариладиган жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланганда бу хусусиятлар такомиллашади ва ҳаракат тезлигининг ортишига сабаб бўлади.

Жисмоний машқларни бажаришда, чаққонлик ва уни белгилайдиган физиологик омиллар муҳим рол ўйнайди. Чаққонлик-бу юзага келган ҳаракат вазифасини тўғри, тез, мақсадга мувофиқ ҳолда ва топқирлик билан ҳал этиш қобилиятидир. Чаққонлик сифатининг ривожланиши куч ва тезлиكنинг ривожланиши билан яқин алоқада бўлади, чунки ҳар қандай ҳаракатни чаққонлик билан бажаришда спортчининг тезкорлиги, кучнинг даражаси муҳим рол ўйнайди. Чаққонлиكنинг ривожланишида кишининг туғма хусусиятлари билан бир вақтда индивидуал ҳаётда орттирган тажрибалари, ишни бажариш шароитлари ва юзага келадиган вазиятлар маълум аҳамиятга эга. Чаққонликини талаб этадиган жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланишда марказий асаб системаси, айниқса, унинг юқори бўлими, бош мия ярим шарлари пўстлоғидаги нейронларнинг қўзғалувчанлиги, улардаги асаб жараёнлари динамикасининг хусусиятлари, қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўрин алмашилиш тезлиги мускуллардаги энергия ҳосил бўлиш жараёнлари, ферментлар активлиги каби қатор физиологик ҳодисалар ўзгаришининг юзага келиши чаққонлиكنинг ривожланишида физиологик асос бўлади.

Чаққонлиكنинг юзага келишида топқирлик асосий омиллардан биридир. Бунинг учун, топқирлик омилнинг даражаси кўп жиҳатдан спортчининг тажрибасига боғлиқ бўлиши, яъни экстраполяция ҳодисаси туфайли тўсатдан юзага келган вазиятга жавоб бериш учун спортчининг бошдан кечирган тажрибалари зарур аҳамиятга эга. Шу билан бирга, юқорида кўрсатилганидек чаққонликини ривожланишида тўсатдан юзага келадиган вазият омиллари муҳим рол ўйнайди. Ҳаракат вазифасини ҳал этишда содир бўладиган бундай омиллар чаққонлиكنинг физиологик механизмларини такомиллаштиради. Бироқ шуни айтиш керакки, чаққонлик механизмининг такомиллашишида, чаққонлиكنинг ривожланиши бошқа жисмоний сифатлар ривожланишига нисбатан анча секин бўлади. Чунки чаққонлик организмнинг индивидуал ҳаётида орттирган малакаларига нисбатан ирсият омилларига кўпроқ боғлиқ бўлса керак. Шунинг учун спортга танлов ўтказилаётганда кўрсатилган фикрга амал қилинса фойдадан ҳоли бўлмайди.

Чаққонлик сифати ҳам бошқа бошқа жисмоний сифатлар сингари кишининг ёшига боғлиқ бўлади. Чаққонлиكنинг юзага чиқишида сенсор системалар функциясининг аҳамияти муҳимдир. Спорт фаолиятида, айниқса, вазиятга боғлиқ спорт турлари бўйича ўтказиладиган мусобақаларда спортчининг чаққон ҳаракат қилиши, кўп жиҳатдан сенсор системалар орқали ахборотни қандай тезликда таҳлил қилишига боғлиқ бўлади. Эгилувчанлик – таянч-ҳаракат аппаратининг морфологик ва функционал хусусияти бўлиб, ҳаракат амплитудасини белгилайди. Шунинг учун ҳам эгилувчанлик ҳаракат амплитудасининг ўлчови бўлади. Эгилувчанлик икки турга бўлинади: актив ва пасив.

Актив эгилувчанлик деганда, киши ташқи ёрдамсиз ўзи мустақил юзага чиқара оладиган ҳаракатнинг максимал амплитудаси тушунилади. Бундай эгилувчанлиكنинг юзага келишида буғинларнинг ҳаракатчанлиги муҳим аҳамиятга эга, яъни буғин қанчалик ҳаракатчан бўлса, эгилувчанлик юқори, ҳаракат амплитудаси шунчалик катта бўлади. Пасив эгилувчанлик – спорт ускунаси ёки спортчининг шериги, ёхуд устози ёрдамида эришиладиган буғинлардаги ҳаракатчанликдир. Пасив эгилувчанлик актив эгилувчанликка нисбатан юқори бўлади. Амалда, турли жисмоний машқларни бажаришда, актив эгилувчанлик сафарбар этилади, бу жиҳатдан пасив эгилувчанликка нисбатан актив эгилувчанлик юқори туради.

Эгилувчанлик кишининг ёшига, жинсига, буғинларининг ҳаракатчанлигига, ташқи муҳит омилларига, бажариладиган машқнинг турига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Масалан, 10-14 ёшли болаларда эгилувчанлик катталарниқига нисбатан юқори бўлади. Бундай ёшдаги болаларда эгилувчанликини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишлар, катта мактаб ёшидаги болалар билан ишлаш усулига нисбатан икки марта самарали бўлади. Эгилувчанлик разминка машқлари, массаж каби омиллар таъсирида ортади. Спортнинг ҳар хил турларида эгилувчанликка ҳар хил талаб қўйилади. Бу, энг аввало, спорт машқларининг биомеханик тузилиши билан боғлиқ.

Жисмоний машқларни бажаришда чидамлилик ва унинг турлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чидамлилик – организмда чарчашга қарши лаёқатнинг ортиши бўлиб, организм иш қобилиятининг пасайишига олиб борадиган жисмоний машқлар билан шуғулланишда ривожланади. Чидамлилик ортиши билан организмда юқори даражадаги иш қобилиятини сақлаш муддати узаяди. Чидамлилик бир қанча турларга ажратилади: умумий чидамлилик, махсус чидамлилик, динамик ишларни бажаришга чидамлилик, статик кучланишларга чидамлилик, анаэроб шароитдаги ишларни бажаришга чидамлилик, гипоксияга (қонда кислород миқдорининг камайишига) чидамлилик, иссиқ-совуққа чидамлилик ва ҳаказо.

Юқорида зикр этилган чидамлилик турларининг ривожланиши, ҳар бир ишга тегишли шароитларда мунтазам машқ қилиш ҳамда чарчашга олиб борадиган даражадаги ишлар билан шуғулланиш натижасида юзага келади. Чидамлиликнинг ривожланиши организм аъзолари ва тўқималарининг морфологик, биокимёвий ва функционал ўзгаришлари оқибатида содир бўлади. Масалан, ҳаддан ташқари узоқ масофага югуриш, велосипед пойгаси, сузиш каби циклик динамик ишлар билан мунтазам шуғулланишда ҳаракат аппарати фаолияти уйғунлигининг такомиллашиши ишлаётган тўқималарнинг энергия билан таъминлайдиган вегетатив органлар ишининг ўзаро мослашиши натижасида бу органларнинг узоқ муддат давомида юқори даражада ишлаши юзага келади.

Хулоса қиладиган бўлса, юқоридаги натижаларга эришиш учун организмни ёшлигидан бошлаб тизимли, мунтазам ва мос равишда жисмоний машқлар ва спорт турлари билан шуғуллантириб, организмни чиниқтириш ва уни чидамлиликни ортириш мумкин. Бу эса келажакда ҳам жисмонан ҳам маънан соғлом инсон тарбиялашга замин бўлиб хизмат қиладди.

Адабиётлар руйхати:

1. Азимов И.Ф. Собитов Ш.С. «Умумий ва спорт физиологиясидан машғулотлар учун қўлланма». Т. 1995 йил.

2. А.Н. Арипов ва бош. Таржимаси. «Физиологиядан амалий машғулотлар учун қўлланма». Тошкент, Ибн Сино нашриёти, 1996 йил.
3. Б.З. Зарипов «Ёшга оид физиология» Тошкент 1991 йил.
4. Азимов И.Ф. Собитов Ш.С. Физиология. Жисмоний тарбия институтлари учун ўқув қўлланма. Т. ЎзДЖТИ нашриёт бўлими 1996 й
5. Азимов И.Ф., Ҳамрақулов А.К., Собитов Ш.С. Умумий ва спорт физиологиясидан амалий машғулотлар. Т. Ўқитувчи, 1992 й.

К.Т. Конишов, Д.У. Мусурманкулов
(Ташкент, Ўзбекистон)

МИЛЛИЙ СПОРТ ЎЙИНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МУАММОСИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўзбек миллий маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган халқ жисмоний маданияти жисмонан бақувват янги авлодни шакллантириш, ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини яратишда алоҳида ижтимоий-психологик ўрин тутаяди.

Ўрганилган илмий-услубий ва махсус манбаларнинг тасдиқлашича, аждодларимизнинг маданий тараққиёти ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маиший ривожланиш билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган. Бу эса МСЎлар халқимизнинг этник маданий турмуш тарзи, жисмоний маданияти билан уйғунликда тараққий этиб келганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, аждодларимиз МСЎларининг тарихий тараққиётини, спорт ўйинларига нисбатан шакллانган миллий психологияни турли ижтимоий тузумлар давридаги маданият, миллий психология, маърифат, тарихий воқеалар ҳамда анъаналардан алоҳида ажратиб ўрганиб бўлмайди.

Ўзбек халқ ўйинларининг пайдо бўлиш тарихи ва тараққиётини тадқиқ қилишда шу кунгача сақланиб келган қадимий меъморчилик (юнон, рим, араб, форс муаллифларининг қўлёзмалари, туркий битиклар) обидалари ва амалга оширилган археологик қазилмалар, шунингдек, халқ оғзаки ижоди (эпос, дoston, ривоят, афсона, топишмоқ, ўйин, рақс, мусиқа ва бошқ.) намуналарининг натижаларини контент-таҳлилга жалб этиш ғоят муҳимдир.[1]

Психолог Д.Б.Эльконин ўз илмий-психологик асарларида болалар ўйинларининг келиб чиқишини психологик жиҳатдан ўрганиб, – "...ибтидоий кишилар ов, уруш воқеаларини ва бошқа жиддий фаолият турларини ўйинларда ифодалаганлар. Овдаги муваффақиятсизликини ўйнаш – улар йўл қўйган ҳолатларни ҳамда муваффақиятсизлиқнинг сабабларини аниқлашда ёрдам берган", – деб хулоса чиқаради.[2]

Элементар тарбиянинг бош масаласи болани жисмоний жиҳатдан тарбиялашдир. Швейцариялик машҳур педагог И.П.Песталоццининг айтишича: "Ҳаёт... етилган жисмоний ниҳолларнинг уйғонишидан бошқа нарса эмас, бу ниҳоллар энди ўзининг бутун кучи билан, ўзининг ҳамма новдалари билан ўсишга ва камолотга етишга интилади ҳамда инсонга айланиши лозим бўлган жониворнинг уйғонишидан бошқа нарса эмас. Шунинг учун боланинг кундалик жисмоний кучларини машқ қилдириш ва ривожлантириш муҳимдир".

Песталоцци жисмоний тарбия орқали боланинг жисмоний кучларини ривожлантириш учун уни турли ҳаракатларга йўналтиришга алоҳида эътибор берган. Жисмоний тарбияни ақлий, ахлоқий ва меҳнат тарбияси билан ҳамбарчас боғлаб олиб бориш зарурлигини ўқирган, ўзи эса жисмоний баркамолликнинг асоси меҳнат тарбияси, деб тушунган. Шунинг учун: "Тўғри ташкил қилинган жисмоний меҳнат болаларнинг ақлий ва ахлоқий кучларини ўстиради", – деб ёзган. [3]

Ўзбек халқ ўйинларининг пайдо бўлиши бизнинг эраимизгача бўлган даврга, аниқроғи, ибтидоий жамоа тузуми даврига тўғри келади. Буни тарихий, археологик, этнографик, фольклористик ва бошқа манбалар тўла-тўқис исботлайди. Қадимги рим ёзувчиси Элианнинг гувоҳлик беришича, аждодларимиз бўлган саклар қабиласида МСЎлари мусобақалари жуда кенг тарқалган ва улар халқнинг сеvimли машғулоти саналган. Унинг таъкидлашича, саклар қабиласининг йигитлари ана шу ўйинлар мусобақасида ўзлари енгган қизларга уйланиш ҳуқуқини олганлар.

Юнон тарихчилари қолдирган маълумотларга қараганда, бир вақтлар Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган қадимги қабилалар муштлашишни яхши биладиган моҳир жангчилар, яъни, ҳарбий салоҳиятга эга бўлган кишилар бўлгани қайд қилинади. Ўзбек халқ ўйинлари ижтимоий эҳтиёж туфайли қадимда вужудга келган. Ўзбек халқ ўйинлари мазмунан ғоятда бой, шаклан хилма-хил бўлиб, муайян ижтимоий – тарихий тавсифга эгадир.

Тадқиқотчи Р.Йўлдошева қайд қилганидек, – "Ўйинлар халқ тантаналари ва томошаларининг энг яхши анъаналарини ўзида жамлади, бетакрор ўзига хослиги ва психологик хусусиятлари билан миллий маданиятни ниҳоятда бойитди, авлодлар ворислигини, халқ анъаналарини ўзида мужассамлаштирди".

Ўйинларнинг ибтидоий жамоа даврида мавжудлиги тан олинган бўлсада, бироқ, халқ ўйинларининг пайдо бўлиши ва унинг тараққиёти масалалари ҳанузгача тўлақонли тадқиқ қилинмаган. Шунга қарамасдан, мавжуд манбаларга таянган ҳолда, халқ ўйинларининг илк пайдо бўлиши тарихи ҳақида мантиқий фикр юритиш ва улар тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Баъзи манбаларда археолог олимлар Ўрта Осиёда ибтидоий одамлар Африка қитъасидан Шарқий Осиё орқали келган, деган фикрни билдирган бўлсалар (Д.А.Ранов), бошқа бир гуруҳ олимлар Ўрта Осиёни инсоният бешиги деб ҳисоблайди. Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги одамлар манзилгоҳи Фарғона водийсидаги Селенғур ғор макони бўлиб, бу *илк палеолит* даврига мансубдир.

Ўрта тош асри – ибтидоий одамлар тасаввурлари ва эътиқодларида кескин ўзгариш юз берган давр бўлиб ҳисобланади. Бу жараёни Ўрта Осиёнинг энг қадимги рангтасвирларидан бўлмиш Кўхитангдаги Зараутсой суратларида кузатиш мумкин. Бу лавҳаларда ов манзараси, ҳайвонот олами ва ибтидоий давр одамлари тасвири ўз ифодасини топган. Баъзи бир олимларнинг (жумладан А.А.Формозов) таъкидлашича, бу лавҳаларда ов маросими акс эттирилган.

"Зараутсой – 98" халқаро симпозиуми қатнашчиларининг хулосасига кўра, Зарауткамар илк ибтидоий мактаблардан бири деб тан олинган. Чунки, аждодларимиз қолдирган қадимий суратлар ва ёзувлар бу ҳақда гувоҳлик беради. Тарихий маълумотларга қараганда, ибтидоий одамлар ҳаётида *овчилик ўйинлари* салмоқли ўрин тутган. Баъзи манбаларда ўйинлар овдан олдин ўтказилиши ёзилган бўлса, бошқаларида овдан сўнгги ўйинлар ҳақида фикрлар баён қилинган.

Агар, бу маълумотларни чуқурроқ психологик таҳлил қиладиган бўлсак, унда овчилик ўйинлари овдан олдин ҳам, овдан кейин ҳам ўтказилган, дейиш мумкин. Овдан олдинги ўйинлар ов олди машқлари (овга

тайёргарлики текшириш, овга психологик ва жисмоний шайланиш) вазифасини ўтаган ҳамда жиддий, ўзига хос кичик маросим шаклида уюштирилган. Бу ўйин жараёнида ибтидоий одамлар ўлжага яқинлашишни, сўнгра уни осонгина қўлга туширишни ўрганишган, бунинг учун ниқоб кийиб, ҳайвон қиёфасига киришган. Унинг юриш-туришлари, ҳатти-ҳаракатлари машқ қилинган, уларнинг товуш чиқаришлари ўрганилган.

Айнан ана шундай ўйинлар жараёнида ёшларни ҳам ов қилишга ўргатишган. Шу боис, у ўзига хос мактаб вазифасини ўтаб, овчилик маҳоратини ўстиришга ёрдам берган бўлса, иккинчи томондан уларда тақлид қилиш санъатини ва ушбу фаолиятга нисбатан барқарор мотивацияни шакллантирган ҳамда ривожлантирган. Овдан сўнгги ўйинлар – ов муваффақиятли тугагандан кейин уюштирилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, МСЎлари халқимиз маданияти ва этнопсихологиясини ёрқин намоеън этувчи миллий қадриятлар сифатида алоҳида, муҳим аҳамиятга эга. Ушбу миллий анъана ва қадриятлар намунасидан маҳаллаларда ёшлар билан миллий спорт ўйинларини ташкил этиш ва шу орқали уларни маънавийли, жисмонан бақувват ҳамда соғлом этиш тарбиялаш соҳа мутахассисларининг асосий мақсади бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. Т.: Ўқитувчи, 1995. – 56 б.
2. Ботиров Х.А. Ўзбекистонда жисмоний тарбия тарихи. –Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси. 1993. – 128 б.
3. Джемгарова Т. Т. Пуни А.Ц. Психология физического воспитания и спорта. – М.: Физкультура и спорт. 1979

Олександр Коцєєв
(Дніпропетровськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ ГНУЧКОСТІ У ЮНИХ ТХЕКВОНДИСТІВ 10-12 РОКІВ НА ЕТАПІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Актуальність. Тхеквондо – корейське бойове мистецтво, яке має 2000 історії. У вересні 1994 року тхеквондо ВТФ стало олімпійським видом спорту, і з 2000 включено в програму олімпійських ігор. Тхеквондо відноситься до ациклічних, складнокоординаційних видів спорту, специфіка якого обумовлена наявністю великої кількості широко амплітудних рухів [6, 7].

Зневага гнучкістю є непростачною помилкою, стримуючою процес вдосконалення не тільки технічної, але і тактичної майстерності спортсмена [3].

Гнучкість дозволяє скоювати рухи, з великою амплітудою розвиваючи при цьому максимальну швидкість і силу. Ці обставини вимагають від юних спортсменів високого рівня вияву фізичних якостей, а від тренувальних програм – раціональне планування тренувального процесу, метою яких є ефективна підготовка спортсменів до змагань [6, 7]. Цього можна досягти завдяки успішному рішення ланцюжка проблем, серед яких є розробка оптимальної системи засобів, методів розвитку гнучкості юних спортсменів 10-12 років [2, 5].

Мета дослідження. Розробити і експериментально обґрунтувати методику розвитку гнучкості у юних тхеквондистів 10-12 років на етапі спеціалізованої базової підготовки.

Задачі дослідження.

1. Проаналізувати і узагальнити літературні джерела, освітлюючи особливості розвитку гнучкості в односторонстві, а зокрема в тхеквондо.

2. Встановити рівень фізичного розвитку і гнучкості у юних спортсменів 10-12 років.

3. Розробити методику, направлену на підвищення рівня гнучкості у юних тхеквондистів 10-12 років, і визначити її ефективність.

Методи досліджень. Вибір методів дослідження визначався поставленими задачами і існуючими вимогами до проведення педагогічних досліджень. Були використані наступні методи:

- 1) аналіз літературних джерел;
- 2) анкетування тренерів і фахівців;
- 3) педагогічне спостереження;
- 4) медико-біологічні дослідження;
- 5) педагогічне тестування з використанням лінійних вимірювань;
- 6) педагогічний експеримент;
- 7) методи математичної статистики.

Організація досліджень.

Дослідження проводилися на базах СК «ОЛІМП ТКД» м. Дніпропетровська та Новомосковська.

Об'єктом досліджень були спортсмени 10-12 років, що займаються тхеквондо ВТФ і мають кваліфікацію 9-6 куп та 3-2 спортивний розряд. В експерименті брали участь 15 спортсменів експериментальної групи і 15 – контрольної групи. Відповідно до поставлених задач, дослідження велися поетапно.

Проаналізувавши літературні джерела, було виявлено, що в доступній нам літературі питання що вивчається мало освітлено, відсутні методичні вказівки і рекомендації, формулювання засобів і методів, направлених на підвищення рівня гнучкості тхеквондистів, що послужило основою нашого дослідження.

Педагогічне спостереження тренувального процесу і анкетування показали, що більшість тренерів недостатньо приділяють часу на розвиток гнучкості, внаслідок чого знижується якість технічної підготовленості спортсменів і ефективність тренувальних занять.

Джерелом відомостей про фізичний розвиток тхеквондистів 10-12 років з'явилися дані антропометричних вимірювань: маси тіла, довжини тіла, динамометрії кисті (ліва, права), спірометрії [1, 2].

Аналіз проведених досліджень дозволив зробити висновки, що по рівню фізичного розвитку спортсмени контрольної і експериментальної груп однорідні. Це дало нам можливість провести педагогічний експеримент, розробити і впровадити методику гнучкості в експериментальну групу.

На основі поставлених цілей і задач досліджень була розроблена методика по розвитку гнучкості в тхеквондо.

Особливістю методики є:

- основними особливостями вправ, спрямованих на розвиток гнучкості, є новизна і їх багатократне повторення;
- розроблена методика складається з серії спеціальних вправ, які несуть загальнорозвиваючий, спеціально-підготовчий і відновлюючий характер;
- запропоновані вправи для розвитку гнучкості необхідно застосовувати у всіх частинах тренувального заняття.

В підготовчій частині вправи виконуються для розминки окремих м'язових груп (спини і нижніх кінцівок), суглобів (хребетного стовпа, тазостегнового, колінного і гомілковостопного). Вправи виконуються з поступовим збільшенням амплітуди. Дані вправи несуть загальнорозвиваючий характер.

В основній частині вправи виконуються під час відпочинку або в поєднанні з іншими діями (ударами) використовується метод багатократного повторення (з поступовим збільшенням амплітуди). Вправи добираються відповідно із задачами тренувального заняття. Таким чином, навантаження на суглоби і небезпека травматизму значно знижуються.

В заключній частині вправи для розвитку гнучкості поєднуються з вправами на відновлення, виконуються вони за участю партнера.

На початку і в кінці етапу експерименту проводилося педагогічне тестування, з метою визначення величин показників, характеризуючих рівень гнучкості тхеквондистів 10-12 років. На етапах дослідження було використано 10 контрольних тестів.

В результаті упровадження методики розвитку гнучкості, виявлено наступне:

- достовірний приріст ($P < 0,05$) абсолютних величин спостерігається у спортсменів експериментальної групи в тестах, характеризуючих розгинання в тазостегновому суглобі. При виконанні даного тесту, показник в контрольній групі покращав на 35,2%;

- достовірно покращав ($P < 0,05$) показник, характеризуючий розгинання в тазостегновому суглобі. Результат покращав на 50%;

- показник обертання в тазостегновому суглобі покращав на 41,5%, достовірний приріст ($P < 0,05$) абсолютних величин;

- при оцінці згинання хребетного стовпа також спостерігаються достовірні поліпшення показника у тхеквондистів експериментальної групи ($P < 0,05$). Результат покращав на 53,3%;

- показник розгинання хребетного стовпа в експериментальній групі покращав на 47%. В даному тесті відзначений достовірний приріст ($P < 0,05$) абсолютних величин;

- достовірно покращав ($P < 0,05$) показник у відведенні. При виконанні даного тесту результат покращав на 60%.

В контрольній групі значного приросту гнучкості не було виявлено.

На підставі отриманих результатів експерименту можна вважати, що розроблена нами методика є ефективною і може бути використана тренерами в побудові учбово-тренувального процесу в тхеквондо на етапі спеціалізованої базової підготовки.

Література:

1. Волков Л.В. Физические способности детей и подростков. – К.: Здоров'я, 1981. – 116с.
2. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена. – М.: Физкультура и спорт, 1970.–200 с.
3. Келлер В.С. Некоторые психологические и тактические особенности соревновательной деятельности спортсмена. – Теория и практика ФК. –1983, 6. –с 47.
4. Новиков А.А. с соавт. Функциональные системы управления подготовкой спортсменов в различных видах единоборств. – Теория и практика ФК. – 1983, 11. –с 20.
5. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. – К.: «Олимпийская литература», 1997. – 583 с.
6. Christensen Loren W. Speed Training: How to Develop Your Maximum Speed for Martial Arts. – Paladin Press, 1996. – 256 p.
7. Perez Herb. The Complete Taekwondo for Kids. – Lowell House Publishing, 1998. – 88 p.

Світлана Матвійчук
(Мукачево, Україна)

АНАЛІЗ РИНКУ СПОРТИВНИХ ТОВАРІВ

Вступ

Професійний спорт потребує професійного підходу. В досягненні спортивних результатів не буває дрібниць, а спортивна екіпіровка є одним з резервів покращення результатів спортсменів. В статті до існуючої класифікації категорій брендів спортивних товарів запропонований розподіл за марками спортивних товарів та здійснено аналіз фірм – виробників спортивної форми для командних видів спорту з м'ячем.

Спортивний одяг, як частина екіпірування спортсмена, з'явився не так давно, але за період з XIX по сьогодні пережив блискавичний розквіт. Якщо для побутового одягу повинні були пройти століття, перш ніж чоловіки перестали носити сукні, а жінки одяглись в штани, то в секторі спортивного одягу винахідливість і оновлення форм і матеріалів протягом останніх 150 років були стрімкими.

Постановка проблеми

Якщо спочатку спорт розглядався як вид розваги, і спеціальний одяг для нього не передбачався (для занять використовували повсякденний одяг), то з розвитком індустрії моди та спорту як стилю життя, спортивний одяг став опорою світового маркетингу. Тепер спорт та його зірки формують стиль повсякденного одягу для молоді та пропагують активний та здоровий спосіб життя. В даний час заняття спортом перейшли на високий професіональний рівень, і у відповідності з цим, великого значення набула екіпіровка. До самої форми та матеріалів, з яких вона відшивається, вимоги стають більш жорсткими.

Важливими науковими підходами в розробці спортивного одягу є обґрунтування технічних, технологічних та економічних рішень, які приймаються при проектуванні. Велика різноманітність матеріалів, відмінних за своїми характеристиками, ускладнює прогнозування властивостей пакету матеріалів в умовах активного використання під час гри та здійснення комплексної оцінки якості виробів.

Рід науковців присвятили увагу проблемам проектування спортивного одягу. Так, Крединець Н.Д. [1] було здійснено комплексну оцінку якості нових трикотажних полотен спортивного призначення і розроблено рекомендації щодо його покращення. Кравцовою Л.В., Мельничук Л.П. та Свідерською А.В. [2] було досліджено механізм зношування матеріалу спортивного одягу та встановлено закономірності по підвищенню їх зносостійкості в процесі експлуатації. Ткаченко Л.В. та Гущенко П. присвятили увагу аналізу ринку спортивних товарів України та чинникам його подальшого розвитку [3].

Спортивний костюм – це регламентована правилами змагань форма одягу, яка прийнята для певного виду спорту. Крім спортивного костюма, до спортивного одягу може відноситися одяг, який використовується спортсменами на тренуваннях, а також вироби для масових занять фізичною культурою. Спортивний одяг включає в себе значну кількість виробів. До спортивного одягу відносять:

- білизняні вироби: майки, труси, плавки, купальники, трико;
- верхні вироби: куртки, штани, фужайки, сорочки, костюми, комбінезони, штормівки;
- утеплені верхні вироби – утеплені куртки, утеплені штани, утеплені костюми і так далі.

Кожен з вищезазначених видів виробів є характерним для конкретних видів спорту.

Номенклатура спортивних товарів нараховує декілька тисяч найменувань, а їх продажем у світі займається велика кількість фірм. Існують різні види класифікацій фірм, які призначені полегшити статистичну роботу щодо позиціонування фірми на ринку.

Не менш важливим елементом позиціонування ринку є визначення масштабів бренду. Такий підхід дозволяє розподілити існуючі марки спортивних товарів на чотири основні категорії.

Результати досліджень

Розроблена схема (рисунк 1) унаочнює категорії брендів з наведеними марками спортивних товарів, що спрощує визначення та пошук потенційних замовників та партнерів.

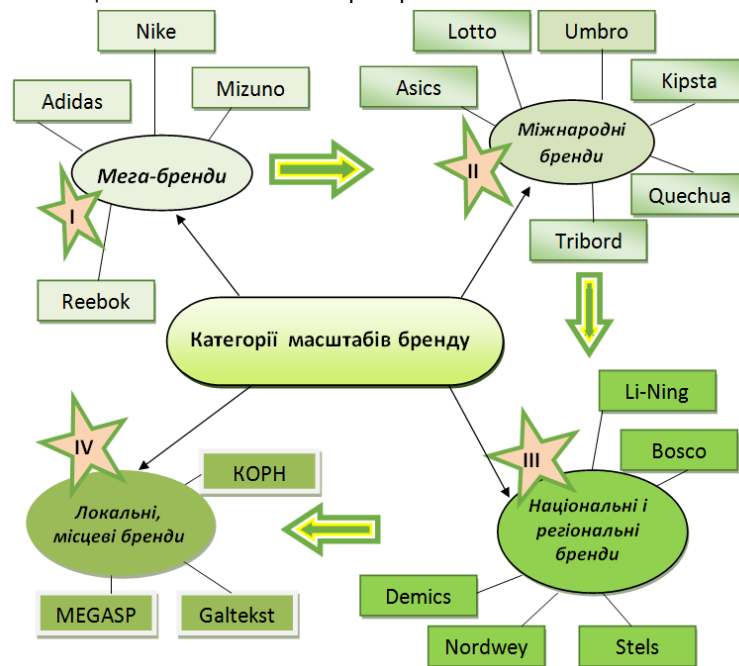

Рисунок 1 – Марки спортивних товарів у відповідності до категорії бренду

Перша (I) категорія брендів – рівень мегабрендів. До їх числа відносять ті бренди, які відповідають наступним вимогам: світова присутність, мультисегментність (наявність в асортименті одягу, взуття і інвентарю для декількох несхожих видів спорту), генерування інновацій, наявність професійних ліній, спонсорство (персональне і командне).

Друга (II) категорія об'єднує міжнародні бренди, які не мають мультисегментного позиціонування.

Третя (III) категорія – національні (країна) і регіональні (Центральна Європа, Середня Азія, Південна Америка, Урал і т.д.) бренди, які закріпилися на відповідних ринках.

Четверта (IV) категорія включає локальні, місцеві бренди. Для України це марки, які випускаються місцевими постачальниками.

Баскетбол, як вид спорту, є досить молодим. Від 1891 року завойовуючи все більше прихильників, він на сьогодні поступається за популярністю тільки футболу.

На сьогодні на ринку найвідоміші в світі бренди, які займаються розробкою та виготовленням баскетбольної форми це Nike, AND 1, UNK, Spalding, Champion, Macron.

Nike – американська компанія, всесвітньо відомий виробник спортивного одягу і взуття. Штаб-квартира – у місті Бівертон (штат Орегон). На думку аналітиків, на частку компанії Nike припадає майже 95% ринку баскетбольної атрибутики. У 2008 році в компанії було зайнято більше 30 000 чоловік по всьому світу. Бренд оцінюється в \$ 10,7 млрд і є найбільшою торговою маркою в спортивній індустрії [4].

Spalding – американська компанія, всесвітньо відомий виробник спортивних товарів заснована Альбертом Спалдінга в Чикаго, штат Іллінойс, в 1876 році і в даний час з штаб-квартирою в місті Спрінгфілд (Массачусетс). Компанія спеціалізується у виробництві м'ячів та інвентарю для багатьох видів спорту: баскетбол, бейсбол, футбол, софтбол, волейбол, американський футбол, лижі і гольф. Spalding – офіційний баскетбольний постачальник

Національної баскетбольної асоціації і жіночої національної баскетбольної асоціації (WNBA), офіційний постачальник баскетбольних щитів для НБА і Національної університетської атлетичної асоціації (NCAA), офіційний волейбольний постачальник туру KingoftheBeach, офіційний постачальник футбольного м'яча для ліги MISL і постачальник для Американської футбольної ліги (AFL) і PopWarner [5].

Champion – американський бренд, що спеціалізується на виробництві спортивного одягу. Є дочірньою маркою компанії HanesBrandsInc і одним з її найбільших брендів. Продажі товарів від Champion здійснюються в 60 країнах світу [6].

Macron – італійська компанія, утворена в 1971 році. З 1997 року під брендом Macron компанією виготовляється спортивний одяг для командних видів спорту: футболу, волейболу, баскетболу, бейсболу. З 2005 року Macron розширив свої кордони, крім Італії та Європи про бренд дізналися в США, Канаді. Спортивний одяг від Macron відрізняється сучасними технологіями: від поліморфного складу тканини до різнобічних дизайнерських рішень. Продукція Macron реалізує ту якість і комфортність спортивного одягу, яка знаходить своє визнання і в професійному, і в аматорському спорті [7].

MIZUNO – японська компанія, утворена в 1906 році. Компанія займається розробкою оптимальних технологій, стильного дизайну і дослідженнями останніх інновацій у світі спортивного одягу і взуття. На сьогоднішній день компанія є однією із самих великих виробників спортивного одягу і взуття в світі. Це 14 фабрик, 5 тисяч чоловік, більше 2 мільярдів доларів обороту і офіційні представники в Токіо, Мюнхені, Парижі, Атланті, Лондоні і Шанхаї. Корпоративна філософія компанії: «Вносити свій внесок в розвиток суспільства, пропагандуючи спорт і якісні спортивні товари».

ASICS – японська компанія заснована в 1949 році Кіхачиро Оніцука. Сьогодні штат компанії ASICS нараховує майже 5000 співробітників по всьому світі, в тому числі 500 працівників в Європі. Компанія займає п'яте місце в списку найбільших світових спортивних брендів. Бренд ASICS – номер 1 серед брендів професіонального бігового взуття в Європі, який відрізняється найбільш високою ступенем споживацької лояльності.

MIKASA – компанія зародилася в 1917 році, саме в цьому році в Японії з'явилася компанія, яка подарувала світові знамениті м'ячі MIKASA. Пройшовши шлях від невеликої компанії Masuda Rubber Industry до Mikasa Corporation, в склад якої входять чотири дочірні компанії в кожній із частин світу, дві власні фабрики, науково – дослідницький комплекс і дизайнерське бюро, Mikasa як і раніше слідує визначеній для себе місії «Високі технології на службі у спорті».

ООО «Сфера» – самарський виробник спортивної форми і супровідного одягу під ТМ «FORMA». Їх корпоративна філософія «Нові тенденції в виробництві спортивної форми, вдосконалення застосовуваних технологій і індивідуальний підхід до кожного спортсмена». При виготовленні спортивного одягу використовуються сучасне обладнання, тканини і фурнітура, які відповідають сучасним стандартам якості, що робить вироби технологічними, функціональними і дозволяє їх продукції залишатися доступною.

Висновки

Загострення конкуренції на ринку спортивних товарів стимулює фірми – виробники до активного наукового пошуку та впровадження новітніх технологій при розробці продукції. Здійснена структуризація інформації щодо фірм – виробників спортивного одягу, взуття та атрибутики оптимізує пошук товарів відповідного асортименту та якості.

Література:

1. http://librar.org.ua/sections_load.php?s=light_industry&id=179
2. http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Sport/1_106456.doc.htm
3. http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Economics/6_87474.doc.htm
4. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Nike>
5. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Spalding>
6. <http://wiki.wildberries.ru/brands/champion>
7. <http://www.macron-nsk.ru/>

Дилмурод Мусурманкулов
(Ташкент, Узбекистан)

МАҲАЛЛАДА МИЛЛИЙ СПОРТ ҲАМДА ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида, хусусан, спорт соҳасида ҳам кескин ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Айниқса, юртбошимиз томонидан спорт соҳасини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилди. Бу бежиз эмас, албатта.

Спорт – соғлом муҳитни яратишда, баркамол шахс, ёш авлодни ҳар томонлама жисмонан, руҳан ва маънан камол топтиришда ҳал қилувчи кучга эга. Сабаби, биз тараққиёт сари бораётган эканмиз, ҳали йўлимизда ечилиши керак бўлган турли психологик ва ижтимоий-психологик муаммолар талайгина. Масалан, шу кунларда ҳаёт талаби ва тарбия услублари ўртасида қандайдир заифлик, психологик бўшлиқ мавжуд. Бинобарин, мана шу бўшлиқни тўлдириш учун халқимизнинг бебаҳо аъёнлари, менталитети, этнопсихологияси, ноёб қадриятларидан ҳисобланмиш халқ ҳаракатли ўйинлари жисмоний тарбия машғулотида муҳим ўрин тутди.[1]

Ушбу халқ ўйинларининг ижобий тарбиявий имкониятларидан маҳаллаларда ёшлар билан амалга оширилаётган турли тадбирларда қай даражада фойдаланаямиз? Халқ ҳаракатли ўйинларининг асосий ривожлантирувчи мақсади нималардан иборат?

Бу зукко халқимизнинг асрлар мобайнида жамланган маънавий – руҳий жавоҳирлари мажмуасидир. Ҳар бир ўйин, аввало содда, психологик жиҳатдан қизиқарли тузилган бўлиб, унинг моҳияти, маъзига халқона оҳанг, миллийлик, меҳр-оқибат, жасурлик, мардлик, ватанпарварлик, толерантлик, фидойилик каби юксак инсоний туйғулар сингдирилган. Жисмоний ва интеллектуал тарбиянинг бундай уйғунлиги етук инсонни тарбиялаш учун албатта дастуриламал вазифасини ўтайди.[2]

Тарихга мурожаат қиладиган бўлсак, ибтидоий жамоа давридаёқ халқ ҳаракатли ўйинларининг дастлабки намуналари пайдо бўла бошлаган. Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхталамиз.

Фидойи халқимиз неча юз йиллар давомда ҳар бир ўйинни қалб кўри билан яратди, сайқаллади, мукамаллаштирди ва миллий психология хусусиятларини унда ифодалади. Сараланган ўйин турларини келгуси авлодлар учун кўз қорачигидай асраб-авайлаб келди.

Тараққиётнинг турли босқичларида катта авлод вакиллари ўз тўплаган билим ва тажрибаларини, сеvimли машғулотиға бўлган муносабатини ёшларга тинмай ўргатиб, тадрижий боғланишни вужудға келтирди. Натижада ёшларда жисмоний тарбияға бўлган мотивация, эҳтиёж, интилиш кучайиб, бу ҳол одатий бўлиб борган. Агар халқ ҳаракатли ўйинларини синчиклаб ўрганадиган ва уларнинг ҳар бирини кўриб, танишадиган бўлсак, ёш авлод вакиллари ҳар томонлама жисмонан ва руҳан бақувват, соғлом этиб тарбиялашда нақадар катта маънавий-психологик кучға эға эканлигини кузатамиз.

Демак, ёшларни жисмоний тарбиялаш жараёнида халқ ҳаракатли ўйинларининг кенг имкониятлари мавжуд бўлиб, улардан ўз ўрнида, самарали фойдаланилса, ўйинларнинг ижобий психологик таъсирчанлиги ҳам ошади. Шундай қилиб, халқ яратган ҳаракатли ўйинлар меҳнат, миллий психология, турмуш тарзи, атроф-муҳит табиати, экологияси, халқнинг маданий мероси, анъаналари, урф-одатлари, этнопсихологик хусусиятлари, умуминсоний қадриятлари билан бирикиб, ажойиб мутаносибликни ҳосил қилади.[3]

Ёшларни жисмоний тарбиялашда миллий, халқ ўйинлари, рақслари, жисмоний машқлари ва миллий спорт турларини саралаб олиш, уларнинг ҳажми, йўналиши ва таъсирчанлигини белгилаб олишда А.Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, “Фарҳод ва Ширин”, Умар Ҳайёмнинг “Наврўзнома”, Ибн Синонинг “Ал-Қонуни фит-тиб”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк” каби маърифий асарлари ажойиб манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек халқ ўйинларининг ижтимоий-психологик жиҳатларини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ёшларни тарбиялаш амалиётиға жорий қилиш ўз қадриятларимиз, маданиятимиз ва маънавий бойликларимизнинг юксакликка кўтарилишида асосий воситалардан бири ҳисобланади. Халқ яратган буюк хазинани эҳтиётлаб сақлашимиз, шу орқали миллийликни асрашимиз ҳамда уни келажак авлод учун бекаму-кўст етказишимиз зиммамиздаги асосий вазифадир.

Бугунги кунда миллий спорт ўйинлари амалиётида янги замонавий талқин усуллари пайдо бўлиши, техник жиҳозланиш (турли тренажёрлар) нинг янги сифат босқичиға кўтарилиши орқали ушбу фаолиятға нисбатан мотивация шаклланишининг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусият ва талаблари намоён бўлаётир.

2008 йил – мамлакатимизда “Ёшлар йили” деб эълон қилинганлиги ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний баркамоллиги, саломатлигини мустаҳкамлашда кенг имкониятлар очиб бермоқда. “Ёшлар йили” давлат дастури тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорида⁵ – “ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, ёшлар спортини оммавий ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш” – алоҳида ўқтирилган. Айниқса, маҳаллаларда ташкил этиладиган миллий спорт ўйинларининг таъсирчанлигини ошириш, ушбу фаолиятға кенг жамоатчилик эътиборини қаратиш, унинг сифатини яхшилаш орқали ёшларда юксак маънавиятни тарбиялаш ишиға салмоқли ҳисса қўшиш имконияти яратилмоқда.

Маҳаллаларда миллий спорт ўйинларини ривожлантиришнинг психологик жиҳатларини махсус тадқиқот предмети сифатида ўрганиш ҳозирги даврнинг долзарб муаммоларидан бири бўлганлиги боис, ушбу ижтимоий-психологик муаммо мазкур магистрлик диссертациясининг мавзуси сифатида танланди.

Республикаимизда таълим тизимини янги сифат даражасиға, ҳаҳон андозалари даражасиға олиб чиқиш, ўқитиш жараёниға илғор психологик-педагогик методикаларни татбиқ этиш, жисмоний тарбиянинг психологик ва ижтимоий-психологик хусусиятлари ҳамда имкониятлари, замонавий педагогик ва аҳборот технологияларидан изчил фойдаланган ҳолда ўқувчиларнинг жисмоний тарбияға, миллий спорт ўйинлариға бўлган қизиқишини ошириш муаммолари юзасидан Ш.Р.Баротов, Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, А.М.Жабборов, В.М.Каримова, М.М.Маматов, Н.А.Соғинов, Р.И.Суннатова, В.А.Токарева, Ғ.Б.Шоумаров, Б.Р.Қодиров, Э.Ғ.Ғозиев сингари психологлар маълум тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Айниқса, россиялик олимлар В.С.Агеев, Б.Г.Ананьев, Г.М.Андреева, А.Ж.Донцов, Т.М.Емельянова, И.Д.Артамонов, А.А.Бодалёв, Л.М.Веккер, А.Запорожец, В.П.Зинченко, И.А.Зимняя, А.Н.Леонтьев, Б.Ф.Ломов, А.Р.Лурия, Ш.А.Надирашвили, С.Л.Рубинштейн ва бошқалар ўз тадқиқотлари орқали жисмоний ҳаракатлар психологияси, спорт фаолияти психологияси, жисмоний фаолиятға психологик тайёргарлик, психомоторика, спорт мусобақаларида ҳаяжонни енгишға ўрганиш усуллари, стресслардан ҳимояланиш технологиялари, спорт психофизиологияси йўналишларида муҳим тадқиқотларни амалға оширдилар. Ҳаракат идроки ва табиати, унинг психологик фаоллашувига дахлдор бўлган анатомо-физиологик, биологик ва ижтимоий-психологик омиллар хусусиятларини ўргандилар.

Шунингдек, жисмоний тарбия ва жисмоний маданиятнинг улкан тарбиявий салоҳияти, миллий спорт ўйинлари орқали ёшларда шахс ахлоқий сифатларини, маънавият ва маданиятни тарбиялаш муаммоси ҳам кўпгина тадқиқотчиларнинг (М.Аллаярова, С.М.Йўлдошева, О.Мусурмонова, С.С.Отамуродов, Ш.А.Отажонова, К.Х.Раҳимова, Д.Н.Рўзметова, Ш.С.Шодмонова ва бошқ.) психологик, ижтимоий-психологик, фалсафий ва педагогик тадқиқотлари объектиға айланди.

Жисмоний маданият ва жисмоний тарбия бўйича соғломлаштириш ахлоқ, одоб, хулқ-атвор масалалариға миллий қадриятларимиз, анъаналаримиз, улуғ мутафаккир уломуларимизнинг маърифий педагогик қарашларини мавжуд манбалардан, ҳадислардан ўрганишимиз вақт тақозосидир.

Шуни эслаб ўтмишимиз жоизки, «Қадим Турон заминида аждодларимизнинг жисмоний тарбия ва ҳарбий санъатға бўлган муносабатлари ўта юксак даражада бўлган. Ёш ўғил-қизларнинг жисмонан бақувват чаққон, тетик бўлиб ўсишларида миллий ўйинлардан «Арғумчок», «Арқон тортиш», «Кубба», «Оқ суяк», «Елкада кураш», «Чўпон», «Қараб теп», «Оқсоқ қарға», «Олиб қочар» каби миллий ҳаракатли ўйинларнинг аҳамияти катта бўлган. Ҳозирда биз уларни ўз ҳолиға қайта тиклашимиз керак ва уларни кенг маънода ривожлантиришимиз лозим.[4]

Ҳозир Республикаимизнинг мустақиллиги шахдам қадам ташлаётган пайтда миллий халқ ўйинлари, миллий спорт турлари йилдан йилға ривожланиб катта анъаналарға айланиб бормоқда. Бунға далил исботларни зарурияти йўқ деса ҳам бўлади. Ҳар икки йилда Республика Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг ташаббуси ва режасиға асосан ушбу анжуман, фестиваллар ва спорт байрамларининг аҳамияти жуда кенгайиб бормоқда, албатта бу

⁵ “Халқ сўзи” газетаси, 29 февраль 2008 йил.

ёшларимизнинг ўз маънавияти ва маданиятини тушунишга, уни қадрлашга, юксакликка кўтаришга катта таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида аҳолини турмуш фаровонлигини ошириш, соғлигини мустаҳкамлаш, жисмоний тарбия ва спортни ёшлар ўртасида оммалаштириш, келажагимиз бўлими ёш авлодни ҳар томонлама етук ва жисмоний баркамол қилиб тарбиялаш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилмоқда.

Муҳтарам юртбошимиз И.А.Каримов «Баркамол авлод орзуси» рисолисида барча эзгу ишларни амалга оширишга қодир бўлган жисмонан соғлом ва маънавий баркамол шахсни вояга етказишга бағишланган. «Таълим тўғрисидаги» Қонун ҳамда «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури», Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонларни амалга ошириш масаласини қўйди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. (Маърузалар матни) Т., 2000.
2. Краткий психологический словарь (Сост. Л.А.Карпенко; Под. общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского) – М.: Политиздат., 1985. – 431 с.
3. Мельников В.М. Психология физического воспитания и спорта. – М.: Физкультура и спорт. 1987.
4. Ботиров Ҳ.А. Ўзбекистонда жисмоний тарбия тарихи. –Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси. 1993. – 128 б.

Шавкат Норкулов, Д.И. Раимов
(Гулистан, Ўзбекистон)

БОЛАЛАР СПОРТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ЭНГ МУҲИМ ВА САМАРАЛИ ОМИЛИДИР

Мамлакатимизда жисмонан ва маънан соғлом, ҳеч кимдан кам бўлмаган авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, юсак маънавиятли, ҳар томонлама баркамол авлодни вояга етказиш Ватанимиз келажагини таъминлаш ва барча эзгу мақсадларимизни амалга оширишнинг муҳим омилidir. Бу мақсад йўлида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, болалар спортини ривожлантириш, таълим тизимини такомиллаштириш каби йўналишлардаги олиб борилаётган ислохотлар ўзининг юсак самараларини бермоқда. Фарзандларимизни юсак билимли ва заковатли, жисмонан бақувват инсонлар этиб камолга етказишнинг бош омили – болалар спортини ривожлантириш масаласи давлатимиз ва жамиятимизнинг доимий диққат-эътиборида бўлиб келмоқда.

Бугунги кунда болалар спорти мамлакатимиз таълим-тарбия тизимининг узвий қисмига айланиб, ушбу соҳа мутаносиб равишда изчил ривожлантирилмоқда. Давлатимиз раҳбарининг 2002 йил 24 октябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида»ги ва 2004 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари бу борада муҳим дастуриламал бўлаётир. Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси томонидан ёшларимиз ўртасида спортни оммалаштириш, болалар спортини комплекс ривожлантириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган ишлар олиб борилмоқда.

Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг асосий вазифалари бу, болалар жисмоний тарбия ва спортини ривожлантириш борасида давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга, болалар спортини аниқ мақсад йўлида ва барқарор авж олдиришга кўмаклашиш, болаларда спортга меҳр уйғотиш, ўсиб келаётган ёш авлод онгида спорт билан шуғулланиш, соғлом турмуш тарзига амал қилиш, маънавий ва жисмоний камолга интилиш, уларни салбий таъсирдан ҳимоя қилиш ҳамда зарарли одатлардан халос этиш, болаларни барқарор феъл-атворли, ватанига меҳр-муҳаббат ва ўз мамлакати учун ғурур-ифтихор руҳида тарбиялаш борасидаги чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш, биринчи навбатда қишлоқ жойларда болалар жисмоний тарбия ва спортининг моддий базасини шакллантириш, аҳоли манзилгоҳларида замонавий болалар спорт комплекслари тармоғини барпо этиш, уларни замонавий спорт ускуналари ҳамда анжомлари билан жиҳозлаш, улардан самарали фойдаланишни таъминлашга кўмаклашиш бўйича зарур молиявий ва моддий маблағларни жамлаш, болаларнинг жисмоний ва руҳий жиҳатдан уйғун камол топишини таъминлашни назарда тутган ҳолда тиббиёт муассасалари ва ташкилотлари билан ўзаро яқин ҳамкорликни таъминлаш, ҳудуд аҳолисининг зичлигини, спорт машғулотида жалб этиладиган болалар сони, жинси ва ёшини эътиборга оладиган болалар спорт майдончалари ва комплексларининг илмий асосланган намунавий лойиҳаларини ишлаб чиқишга кўмаклашиш, болаларни жисмоний ва маънавий тарбиялашнинг замонавий шакл ва услубларини, жинси ва ёшига қараб болаларга спорт кўникмаларини сингдиришнинг, спорт соҳасида иқтидорли болаларни ихтисослаштирилган спорт мактаблари ва марказларидаги машғулотларга танлаб олишнинг илмий асосланган тизимларини ишлаб чиқишни ташкил этиш ҳамда уларни тадбиқ қилишга кўмаклашиш, болаларни жисмоний тарбиялашнинг илмий асосланган замонавий тизимлари, шакл ва услубларини жорий этиш, болалар спорти бўйича устозлар ва педагог кадрларни мамлакатнинг етакчи илмий ҳамда таълим марказларида ва чет элларда тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш борасида республика миллий олимпия кўмитаси, спорт федерациялари, клуб ва ташкилотлари билан ўзаро фаол ҳамкорлик қилиш, болалар оммавий спортини ривожлантириш, истиқомат жойларида техникавий жиҳозланган, замонавий болалар спорт комплексларини барпо этиш аҳамиятини кенг тарғиб қилишни ташкил этиш ва амалга ошириш, ушбу вазифаларни руёбга чиқаришга жамоатчиликни, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик вакиллари, корхона ва ташкилотларни, шу жумладан халқаро ташкилотларни фаол жалб этиш, мамлакатимиз ҳамда чет эл инвестицияларини, ҳомийлик маблағлари ва грантларни болалар-ўсмирлар жисмоний тарбия ва спорти соҳасига кенг кўламда жалб этиш борасидаги ишларни ташкил қилиш, муҳим аҳамият касб этади.

Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси маблағларининг асосий манбалари қўйидагилардан иборатдир: давлат бюджети маблағлари; Жамғарма муассисларининг пул бадаллари; Миллий олимпия кўмитаси, спорт федерациялари, ташкилот ва клубларининг пул маблағлари; хорижий мамлакатлар, халқаро ташкилотлар ҳамда молиявий институтларнинг грантлари ва улар томонидан бериладиган бегараз ёрдам; хўжалик юритувчи субъектлар, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлар, Ўзбекистон Республикасининг резидентлари ҳам, норезидентлари

хам бўлмиш юридик ва жисмоний шахсларнинг бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалари ва ҳомийлик маблағлари; Жамғарма фаолиятдан, шунингдек Жамғарма олдига қўйилган вазифаларни ҳал этиш мақсадида у таъсис қилган корхона ва ташкилотларнинг фаолиятдан олинадиган даромадлар; қонунчиликда тақиқланмаган бошқа тушуиларлардан иборатдир.

Давлатимиз раҳбари мазкур жамғарма фаолият кўрсатаётганига ўн икки йил тўлганини қайд этиб, ўтган даврда бу борада амалга оширилган кенг кўламли ишлар, уларнинг аҳамияти ва амалий натижалари хусусида атрофлича фикр юритдилар. Йиғилишда болалар спорти объектларини тасдиқланган нормативларга мувофиқ зарур спорт инвентарлари ва ускуналари билан жиҳозлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди.

Бу йўналишда амалга оширилаётган изчил чора-тадбирлар натижасида фойдаланишга топширилаётган болалар спорти объектлари, авваломбор, мамлакатимизда ишлаб чиқарилган спорт инвентарлари ва ускуналари билан жиҳозланди ва қайта жиҳозланмоқда. Бугунги кунда 120 турдаги спорт инвентарлари ва ускуналарининг 114 таси мамлакатимиз корхоналарида ишлаб чиқарилаётгани соҳадаги муҳим натижалардан бири сифатида эътироф этилди. Давлатимиз раҳбари мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган спорт анжомларининг турини янада кенгайтириш, уларнинг сифатини янада яхшилаш, шу соҳада фаолият олиб бораётган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масаласига доимий эътибор қаратиш зарурлигини алоҳида таъкидлади.

2014 йил мобайнида фақат Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг маблағлари ҳисобидан 18 та намунавий спорт объекти ва 73 та мактаб спорт зали барпо этилди, 24 та объектда қарийб 100 миллиард сўмлик реконструкция ва капитал таъмирлаш ишлари амалга оширилганини қайд этиш лозим. Бугунги кунда Ўзбекистонда 2 миллионга яқин фарзандларимиз, шу жумладан, 840 мингдан ортиқ қиз болалар спортнинг 30 дан зиёд тури билан мунтазам шуғулланмоқда.

Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан болалар спорти объектлари, сузиш ҳавзалари ҳамда болалар мусиқа ва санъат мактабларини қуриш, реконструкция қилиш ҳамда капитал таъмирлаш дастурини амалга ошириш, болалар спортини ривожлантириш жамғармаси маблағларидан мақсадли ва самарали фойдаланиш, малакали спорт мураббийлари, айниқса, аёл спорт устозларини тайёрлаш, қизларни спорт билан шуғулланишга кенг жалб қилиш, спорт иншоотларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва спорт билан оммавий шуғулланиш бўйича амалга оширилаётган ишлар ўз натижаларини бермоқда.

Хулоса қилиб шунини айтиш жойизки, мамлакатимизда амалга оширилаётган кадрлар тайёрлаш давлат дастурига мувофиқ, ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний ва маънавий саломатлигини шакллантириш, соғлом турмуш тарзига интилиш ва спортга меҳр-муҳаббатни сингдиришнинг ғоят муҳим шарти сифатида болалар оммавий спортини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистонда Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги 2003 йил 31 октябрдаги № 374-сонли қарори.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида» / Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони Тошкент. 2002 йил. 24 октябр.
3. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами 2004 йил, 1-2 сон.
4. Халқ сўзи 2013 йил 16 март № 52

Ш.Т. Сарибоев, Д.И. Раимов
(Гулистан, Ўзбекистон)

ЁШЛАРНИ МУНТАЗАМ СПОРТ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШИ ҚОН ТИЗИМИГА ТАЪСИРИ

Жисмониймашқважисмонийишқонтаркибинингмаълуммиқдордаўзгаришигаолибкелади. Бу ўзгаришлар чуқурлиги жисмоний фаолиятнинг давом этиш муддатига ва тезлигига боғлиқ. Қонда бўладиган бундай ўзгаришлар бевосита жисмоний машқ бажарилаётган пайтдан ташқари ундан олдин ва кейин ҳам кузатилади. Даставвал жисмоний фаолият қон шакли элементларнинг кўпайишига олиб келади. Бу хил лейкоцитларнинг кўпайиши миоген лейкоцитоз дейилиб у уч хил бўлади.

Биринчидан, лимфатситоз лейкоцитоз, бунда оқ қон таначалари сони 1мм^3 қонда 1000-12000-га етади, иккинчидан, бирламчи нейтрофил лейкоцитоз, бунда лейкоцитлар сони 1мм^3 қонда 16000-18000-гача кўпаяди, учунчидан, иккиламчи нейтрофил лейкоцитоз, оқ қон таначалари 1мм^3 қонда 30000-50000-гача кўпаяди. Бу ҳол жуда оғир ва давомли мускул фаолиятида кузатилади. Жисмоний машқ билан доимий шуғулланиш қонда гемоглобин, глюкоза, ёғлар, ферментларнинг кўпайишига олиб келади. Кучли жисмоний машқ қон таркибидаги айрим тўлиқ оксидланиб улгурмаган моддалар миқдорини кўпайтиради. Масалан 100 мл қонда сут кислотасининг миқдори 200-250 мг-га етиши мумкин. Бу меъёрга нисбатан 20-25 марта кўпдир.

Жисмоний машқ бажариш унинг миқдори, тезлиги ва спортчининг машқ қилганлик даражасига қараб систолик босимнинг кўтарилишига олиб келади. Диастилик ва ўртача босим эса кўп ўзгармайди, айрим пайтлари эса иш бажарувчи мускуллардаги қон томирларининг кенгайиши оқибатида одатдагидан пасайиб ҳам кетиши мумкин. Бевосита ишда қатнашадиган аъзоларда қон босими бошқа аъзоларга қараганда унчалик кўтарилмайди, чунки иш бажарувчи мускулларда машқ жараёнида қон томирлари бир мунча кенгайди.

Капилляр қон томирлари жуда ингичка бўлиб, уларнинг сони қайси аъзода моддалар алмашинуви жадал бўлса шунча кўп бўлади. Масалан юрак мускулларида 1мм^2 юзада уларнинг сони тана мускулларига нисбатан 2 баравар кўп. Капиллярларда қон босими 8-40 мм симоб устуни орасида бўлади, қоннинг оқиш тезлиги эса 0,3-0,5 мм/сек. Тинч турган мускулларда капиллярларнинг фақат озгина қисми очик бўлади, қолганлари эса ёпиқ ҳолда бўлади. Масалан тинчлик пайтида тана мускулларининг 1мм^2 35-65 та очик капилляр бўлса, у қисқара бошлаганидан очик капиллярлар сони 2500-3000 тага етади.

Жисмоний иш жараёнида очик капиллярлар соннинг кўпайиши артериолларда қон босимининг кўтарилиши билан тушунтирилади. Веноз капиллярларда босим 20-30 мм симоб устунига тенг бўлса, оёқ ва қўл вена томирларида 5-9 мм симоб устунига баравардир. Кавак веналардаги босим нафас олиш ҳаракатларига боғлиқ, нафас олишда у атмосфера босимидан паст бўлса нафас чиқаришда 2-5 мм сим. устунига тенглашади.

Вена қон томирларининг деворлари анча нафис бўлиб, уларнинг кенгайиши артерия қон томирларига нисбатан 100-200 марта ошиқ. Шунинг учун вена қон томирларида анча-мунча қон тўпланиб қолиш имкониятга эга. Веналарда қон тезлиги артерия қон томирларига қараганда бир мунча паст, чунки капиллярлардан ўтгунча у ўз тезлигини йўқотади. Аортада қон ковак веналарга қараганда 2 баравар тез оқади.

Пастки ковак вена ва оёқ веналарида қон ҳаракати оғирлик кучига қарама-қарши бўлганлиги учун қийин кечади. Лекин буни енгиллаштирадиган омиллар ҳам мавжуд. Биринчидан вена қон томирларида юқорига қараб очиладиган клапанлар мавжуд, иккинчидан тана мускуллари қисқариши ва учинчидан нафас олишда плевра пардалари орасидаги босимнинг камайиши. Бу омиллар пастки ковак вена ва оёқ веналарида қон оқишини осонлаштиради. Нафас олиш мускулларининг венада қон оқишига таъсирини нафас олиш насоси, мускуллар фаолиятининг иштирокини мускул насоси деб айтади. Статик машқларни бажариш веналарда босим оши – шига олиб келади ва бу ҳол кўрак ичи босимини кучайтириб ковак веналарда босимни оширади. Бу ҳол юракка кам қон қуйилишига олиб келади, натижада юракдан чиқадиган қон миқдори ҳам камайиб бош миянинг қон билан таъминланиши ёмонлашади. Куч ишлатиб бажариладиган айрим машқларнинг (штанга кўтариш) қийинлиги ҳам шунда.

Жисмоний юклама вақтида энергия алмашинуви бажариладигани шҳажмига қарабошиб боради. Эркаklar “нисбий тинч” ҳолда ишлаганларида, суткасида ўртача 2300 ккал энергия сарфлайди. Бу кўрсаткич ўтириб иш бажарадиган кўпгина одамларга хос бўлиб, ҳозирги пайтда аҳолининг анчагина қисмида учрайди. Аёллар тана массаси эркаklarга нисбатан бир мунча кам бўлганлиги учун уларда умумий алмашинув кўрсаткичи ҳам оз бўлади. Жисмоний юклама бажариш билан энергия алмашинувини киши ўз ҳоҳиши билан ўзгартириши мумкин, яъни камроқ юклама бажарса энергия кам сарфланади, кўп ишласа кўп сарфланади ва ҳоказо. Иш пайтида жисмоний юклама бажариш турли касб эгаларида ҳар хил бўлиб шунга кўра улар 5 гуруҳга бўлинади. Қуйида шулар ҳақида маълумот келтирамиз.

Биринчи гуруҳ, жуда кам жисмоний иш бажарадиган асосан ақлий меҳнат эгалари. Бу гуруҳга мансуб эркаklar қунида ўртача (ёшига қараб) 2550-2800 ккал, аёллар эса 2200-2400 ккал энергия сарфлашади. Иккинчи гуруҳ, енгил жисмоний иш билан шуғулланувчилар яъни, автоматлашган корхона ишчилари, трамвай ва троллейбус ҳайдовчилар, аграномлар, ҳамшира ва санитаркалар, тикувчилар, сотувчилар уларда энергия сарфи тегишли равишда 2750-3000 ва 2350-2550 ккал. Учунчи гуруҳ, ўртача оғирликдаги жисмоний меҳнат билан шуғулланувчилар слесерлар, жарроҳлар, тракторчилар, автобус ҳайдовчилар, темир йўлчилар ва бошқалар киради. Уларда энергия сарфи тегишли равишда 2950-3250 ва 2500-2700 ккал. Тўртинчи гуруҳ, оғир жисмоний меҳнат қиладиганлар курувчилар, пахтакорлар, қишлоқ хўжалик меҳнаткашлари, металлургллар, дурадгорлар киради. Уларда энергия сарфи тегишли равишда 3900-4150 ва 3450-3700 ккал. Бешинчи гуруҳ, энг оғир жисмоний иш бажарувчилар шахтёрлар, тоғ ишчилари, дарахт кесувчилар, ғишт терувчилар, бетончилар, ҳаммоллар киради. Бу гуруҳга фақат эркаklar мансуб бўлиб, уларда энергия сарфи 3900-4300 ккал-га тенг.

Ақлий меҳнат қилганда ҳам асосий алмашинув ошади, лекин бу кўпайиш мия ҳужайраларининг интенсив ишлаши билан эмас балки рефлектор мускул фаолиятининг ошиши билан тушунтирилади. Спорт билан шуғулланиш суткалик энергия сарфини сезиларли даражада кўпайтиради (5000 ккал ва ундан ҳам юқори). Шунинг учун спортчиларга мўлжалланган овқат тегишли энергия захирасига эга бўлишини инobatга олиш зарур.

Одамда барча ҳаётий жараёнлар кимёвий реакцияларга асосланган моддалар алмашинуви (метаболизм) туфайли юзага келади ва танада доимий ҳолда иссиқлик ҳосил бўлиб туради. Бу иссиқлик тана ҳароратини ҳосил қилади.

Одамда тана ҳарорати муҳит ҳарорати қандай бўлишидан қатъий назар бир хил сақланади ва бу хусусият танадаги барча ҳаё – тий функцияларнинг белгиланган меъёрида қатъий бўлишини таъминлайдиган физиологик ва биокимёвий жараёнлар учун муҳим. Шу бойисдан тана ҳароратининг ҳосил бўлиши, ўзгариши билан боғлиқ ҳолатларни кенг кўламда ўрганиш назарий ва амалий аҳамиятга эга. Тана ҳароратини белгиланган даражада ушлаб туриш учун бир қатор физиологик механизмлар мавжуд бўлиб, уларни умумий ном билан иссиқлик алмашинуви ёки терморегуляция деб аталади.

Тана ҳарорати ҳужайра ва тўқималарда бўладиган кимёвий ва физикавий жараёнларга фаол таъсир қилади. Барча метаболик жараёнлар ва кимёвий реакцияларда ферментлар иштирок қилади, ферментларнинг фаоллиги эса тана ҳароратига яқиндан боғлиқ. Улар – нинг фаоллиги ҳарорат 23°C дан 42°C кўтарилган сари ошиб боради. Тана ҳарорати 23 °C-дан пасайса ёки 42 °C – дан ошса ферментлар ўз фаоллигини йўқотади, оқибатда метаболик жараёнлар тўхтаб организм ҳалок бўлади.

Одам ҳарорати меъёрида 37 °C (аниқроғи 36,5-36,9 °C) бўлиб унинг 4 °C-га пасайиши ёки кўтарилишида жисмоний ва ақлий меҳнат қилиш қobiliроғи сақлаб қолинади, ундан паст ва юқори ҳароратда ҳаётий жараёнларнинг давом этиши хавф остида қолади.

Одатда тана ҳарорати қўлтиқ тагида ўлчанади, чунки тана – нинг қолган қисмларида у ҳар хил бўлади (масалан жигарда энг юқори 38-39, тўғри ичакда 37,2-37,5, тана терисида 33-34, товонда 24-25 °C). Бу тананинг турли қисмларида қон айланишининг жадаллиги билан тушунтирилади, чунки қон иссиқлик ҳосил бўладиган аъзолардан ҳароратни ташқи аъзоларга олиб чиқади.

Тана ҳарорати иссиқлик ҳосил қилиш ва уни муҳитга беришни бошқариш билан маълум ҳолатда ушлаб турилади. Қачонки иссиқлик ҳосил бўлиши уни муҳитга беришдан устун бўлса, масалан жисмоний машқ бажаришда, тана ҳарорати кўтарилади, бу ҳолатни *гипертермия* дейилади, бунинг тескарисини, яъни иссиқлик ҳосил бўлишдан унинг муҳитга берилиши кучайса (масалан совуқ ҳавода ёки сувда узоқ вақт туриш), тана совийди, уни *гипотермия* дейилади.

Иссиқлик ҳосил бўлиш танадаги метаболизм жараёнида қатнашадиган кимёвий реакциялар туфайли содир бўлади. Шунинг учун ҳам бу реакциялар қанчалик жадал кечса танада иссиқлик ҳосил бўлиши шунчалик юқори бўлади, улар секин ва кучсиз бўлса бунинг тескарисича иссиқлик ҳосил бўлиши паст бўлади. Иссиқлик ҳосил бўлишидаги бундай боғланишни кимёвий терморегуляция дейилади. Одам танасидаги метаболик жараёнлар кундуз кунига нисбатан тонг саҳарда соат 2-4-лар атрофида бироз кучсизланади шунга кўра иссиқлик ажратиладиган кимёвий жараёнлар ҳам пасаяди ва тана ҳарорати бу вақти бироз пасаяди ёз пайтлари тонг саҳарда совуқ қотишининг сабаби ҳам шу. Куннинг иккинчи ярмида соат 16-19-ларда ёки жисмоний машқ бажариш билан метаболик жараёнлар жадаллашади ва тегишли даражада иссиқлик кўп ажралиб тана исийди.

Танадаги барча тўқималарда тегишли миқдорда иссиқлик ҳосил бўлиб туради, чунки уларнинг барчасида ҳаётий жараёнлар билан боғлиқ кимёвий реакциялар доим давом этиб туради. Қайси бир тўқимада мана шу жараён

жадал бўлса, ўша ерда кўпроқ иссиқлик ҳосил бўлади. Тинчлик ҳолатида иссиқлик кўп ҳосил бўладиган аъзоларга жигар, юрак, бош мия ва эндокрин безлар киради. Мускул тўқимларида тинчлик ҳолатида жуда кам иссиқлик юзага келади, лекин улар тана массасининг 40 % (ўртача) ташкил қилганлиги боис умумий тана иссиқлигининг салмоқли қисмини ҳосил қилади. Тинчлик даврида умумий тана ҳарорати мускуллар ҳисобига 20 %, жигар тўқималарига ҳам 20 %, бош мияга 18 %, буйруқларга 7 % терига 5 %, қолган тўқималарига 19% тўғри келади.

Жисмоний фаолият даврида мускулларда метаболизмнинг кучайиши натижасида улар ҳисобидан иссиқлик ҳосил бўлиши энг юқори бўлади (умумий энергиянинг 70-80 %-и иссиқликка сарф бўлади). Жуда оғир жисмоний иш бажарилганида мускулларда иссиқлик ажралиши умумий иссиқликнинг 95% ташкил қилиш мумкин. Бундай пайтда ишловчи мускуллар ҳарорати 42 °С гача чиқади. Иссиқликнинг муҳитга тўғридан-тўғри берилишида асосий омил тана юзасининг ҳарорати билан муҳит ҳарорати орасидаги фарқдир. Бу фарқ қанчалик катта бўлса (тана юзасининг ҳарорати муҳитга нисбатан юқори бўлса) иссиқликнинг тўғридан – тўғри берилиши шунча яхши бўлади. Агар бу фарқ нолга тенглашса ушбу йўл билан ҳеч қандай иссиқлик муҳитга берилмайди.

Ушбу йўл билан иссиқлик берилишидаги иккинчи омил бу тана юзасининг кўлаמידир. Тана юзаси муҳитга қанчалик кенг кўламда тегиб турса иссиқлик берилиши ҳам шунчалик юқори бўлади. Масалан, одам тик турганда, кўлтиқ таги, чатанлар, болдирларнинг ички юзаси ва бошқа тана қисмлари муҳит ҳавосига тўғридан-тўғри тегиб турмайди бундай ҳолатда тана юзасининг 80 % бевосита муҳит ҳавосига тегиб туради. Мана шу вазиятда иссиқликнинг тўғридан-тўғри муҳитга берилиши одам ғужанак бўлиб ётгандагига қараганда анча кўп бўлади. Шунинг учун ҳам совуқ қотган одам ва ҳар қандай жонивор ҳам ғужанак тушган ҳолда ётиб олади.

Хулоса қилиб шуни айтиш жойизки, ёшларни мунтазам спорт билан шуғулланиши, жумладан, организмда моддалар алмашинуви жадаллашди, мускуллар чидамлилиги ва кучи ортди, нафас олиш тизимида ўпка яхши ривожланган бўлиб копиялар билан таъминланиши ортган ва натижада ҳаводаги кислородни кўпроқ миқдорда ўзлаштира олиш имконияти ортган, юрак-томир тизими ривожланиб ҳажми ортган, юрак чидамлилиги юқори натижаларга етган. Буларнинг барчаси аероб шароитда узоқ вақт давомида чарчамасдан жисмоний иш билан шуғулланиш имконини беради.

Адабиётлар руйхати:

1. Қурбонов Ш. Жисмоний машқларнинг физиологик асослари. Тошкент: 2003 йил.
2. Собитов Ш.С. Спорт физиологияси. Т. ЎзДЖТИ нашриёт бўлими, 1993 й.
3. Физиология человека. Учебное пособие для институтов физической культуры. Под ред. проф. Азимова И.Г., Т. Медисина, 1991 г
4. К.Т. Алматов, Ш. И. Алламуратов. Одам ва ҳайвонлар физиологияси. Тошкент, «Университет» 2004 йил.

Умиджон Холиқов, С.Т. Исмоилов
(Гулистан, Ўзбекистан)

ТУРКИСТОНДА ШАХМАТ МАДАНИЯТИ

Хинд халқининг буюк кашфийтларидан бири шахмат ўзининг беш минг йиллик тарихига эга. Бу ажойиб спорт ва санъат турининг мамлакатимиз тарихида ҳам минг йиллардан бери ўйналиб келаётганлигидан тарихий манбалар шохидик беради.

Мамлакатимиз илм-фанида аҳамиятли ўрин тутадиган бир қатор мўтабар манбалар: Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Лисон ут-тайр”, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” каби тарихий асарларда шахмат (шатранж) ўйинига оид қимматли маълумотлар бор.

Ўзбекистон заминида шахмат чуқур илдиэ отганини тасдиқловчи манбалар мавжуд. 1972 йилда Далварзентепада олиб борилган археологик қазилмалар вақтида Кушонлар даврига оид шахмат доналари, 1977 йилда Афросиёбда ўтказилган тадқиқотлар чоғида VII-VIII асрларга тааллуқли 7 та шахмат донаси топилган.

Шахмат, шохмот (форс, шохмот – шох ўлди, арабча шатранж) – спорт тури. Ўйиндан мақсад рақиб шохини мот қилиш. Икки хил: оқ ва қора рангдаги 64 та тенг катакли тахта-сатҳда икки хил рангдаги 16 тадан дона (биттадан шох ва фарзин, 2 тадан рух, фил ва от, 8 тадан пиёда)да ўйналади.

Шахматнинг келиб чиқиши чатуранга ўйини тарихига бориб тақалади. Араб халифалиги даврида бу ўйин “шатранж” номи билан оммавийлашди. Араблар шахмат ёзувини жорий этгани учун шахмат ўйинлари матнига оид қимматли маълумотлар сақланиб қолган.

Темурийлар даври маданиятида шахмат ўйинининг ўзига хос ўрин эгалаган.

Амир Темури даврида кучли шатранжчилар Самарқандда тўпланишган. Табризлик Али аш-Шатранжий (Оловиддин ат-Табризий) Самарқандда ўтказилган мусобақаларда ғолиб чиққан. Шатранж ҳақида китоб ёзиб, унга ўзининг ва XIV-асргача Туркистонда яшаган кўплаб ижодкорларнинг мансубаларини киритган. У соҳибқироннинг ўзи билан ҳам шатранж ўйнаб турган.

XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб Амир Темури Туркистон тахтини эгаллайди. Ёш бўлишига қарамай, ўткир зеҳнли, довурак, ватан, эл юрт учун жонини ҳам фидо этувчи мард, жасур, шижоатли шахс эди. У давлат бошқаришда ҳудди шахмат тахтасида ўз доналарини олдинга сураётган ва рақибига нисбатан ҳужум-юриш бошлаётган ўйинчини эслатар эди.

XIV-XVI асрларда Туркистонда маданият яна тараққий эта бошлайди. Қисқа вақт ичида Амир Темури даврида бир қатор таниқли ва истеъдодли шоирлар, ёзувчилар ва олимлар етишиб чиқади. Булар қатори шу даврда машҳур шатранж усталари ҳам пайдо бўла бошлагани диққатга сазовордир. XV асрнинг машҳур шатранж устаси Али Шатранжий бутун Амир Темури замонасида ном чиқарган. Тадиқотчи Меррейнинг кўрсатишича, XV асрда битилган машҳур шатранж рисоласи Али Шатранжий қаламига мансубдир.

Ниҳоятда ўткир хотирага эга бўлган Амир Темури ҳазратларининг ўзлари ҳам шахмат ўйинига ишқибоз бўлган. Тарихий манбалардан берилган маълумотларга қараганда, “бу ўйинда юксак санъатга эришган”. Амир Темури билимдонликда суҳбатдошларини ҳам таажубда қолдирган.

Абулфатҳ Аҳмад ибн Сижзий “Шатранж китоби”нинг топилиши, ундан олдин Туркистонда яшаб ижод этган бошқа муаллифларнинг таъсири остида ёзилган, деган хулоса чиқаришга олиб келади. Абулфатҳ Аҳмад ибн

Сижзий яъни Али Шатранжий рисоласидаги ривоятларнинг Гермес ҳақидагиси, яъни “Шатранжи кабир” (“Катта шахмат”) тафсилоти “Шатранж китоби” китобидаги баённинг худди ўзгинасидир. Али Шатранжий замониди “Шатранжи кабир”нинг худди шу варианты Амир Темурнинг севган ўйини бўлган.

Али Шатранжийда “Шатранж китоби” рисоласида бошқа ҳам кўпгина китоблар бўлганга. “Шатранж китоби”да худди Адлий китобидаги сингари, мансубаларнинг кўпи кимга тегишли эканлиги кўрсатилмаган. Али Шатранжий эса, аксинча, ҳамма муаллифларни бирма-бир айтиб ўтган. Бу борада у Абу Бакр ас-Сулий китобидан фойдаланган кўринади. Мансубаларнинг 60 тадан 19 таси Али Шатранжий ижоди, қолганлари эса туркистонлик шахматчилар: Раброб, Хоразмий, Абулфатх ижодига оиддир.

Алишер Навоийнинг замондоши, машхур тарихчи Хондамир ўзининг “Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афродил башар” асарида XIV асрнинг иккинчи ярмида Табризда, кейнчалик Эрон ва Озарбайжонда яшаган Ҳожа Али Табризийни ўша даврда шухрат топган шахматчи сифатида таърифлайди: “У шатранж илмидан шунчалик воқиф эдики, уни устод деб атардилар. Ҳатто ғойибона ҳам худди ҳозиронадек гўзал ўйнардир. У Амир Темур мажлисларида ҳаммаша ўйнардир”⁶.

Манбаларда маълум бўлишича, – дейди М.Муҳиддинов, Ҳожа Али бир вақтда тўрт киши билан тўрт тахтада ғойибона ўйнай олган. Ҳолбуки бу даврларда Европада бу усул билан иккита тахтада аранг ўйнаганлар. Ҳожа Али Табризийнинг Амир Темурни фармони билан уста шатранж сифатида Самарқандга олиб келингач, Али Шатранжий Самарқандий номи билан шухрат топган. Бу фикрни тасдиқловчи яна бир маълумот борки, уни бизгача араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг “Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур”-“Темур тарихида тақдир ажойиботлари” асарининг ўзбек тилига таржима қилиб, шарҳлаб берган тарих фанлари доктори, арабшунос-шарқшунос олим Убайдулло Уватов тақдим этган. Ибн Арабшоҳнинг 1436-1437 йилларда ёзган “Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) асарида XV аср Самарқанд шахматчилари ва умуман, шахмат ҳақида баъзи баҳслар ва ҳикоялар келтирилган. Жумладан амир Темурни шахмат ўйнаши ҳақида:

“Темур ҳар ҳандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоятда меҳр қўйган эди. У табиатан масҳарабоз ва шоирларни ёқтирмас, мунажжиму табибларни (ўзига) яқин тутиб, улар гапларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрини пешлаш мақсадида у муттасил шатранж ўйнардир. Унинг қиммати кичик шатранж (ўйнаш)дан олий бўлиб, у катта шатранж ўйнардир. Бу шатранж тахтасининг эни ўн бир (хона), бўйи ўн (хона)дан иборат эди. Унда ортиқча икки туя, икки жираф, икки талийъа (олдинги), икки зубаб (чивин), вазир ва булардан бошқа тошлар бўлиб, унинг (аниқ) сурати кейинроқ келади. Кичик шатранж катта шатранжга нисбатан арзимас нарсасидир”, деб ёзади.

Бундан ташқари 1401-1408 йилларда Самарқанда яшаган Ибн Арабшоҳ моҳир шахматчиларнинг баъзилари ҳақида маълумот беради. “Шатранжчилардан Муҳаммад ибн Ақил ал-Хайми ва Зайн ал-Яздий ва бошқалар. Шатранжчиларнинг алломаси фақиҳчи, ҳадисчи (олим) Алоуддин ат-Табризий эди. У Зайн ал-Яздийга ортиқча бир пиёда қўяр ва ундан ғолиб чиқар, Ибн Ақилга эса битта от қўйиб, унинг устига миниб оларди (енгарди). Темур шарқу ғарб иқлимларини алғов-далғовга солди. Унинг жангу жадалида ҳар бир султон ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, (шахмат) ўйинида ҳам ундан (енгилиб) мот бўлди, деб ёзади.

“Темур Алоуддинга “Гўё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан”. (Шунигдек яна у) бизлардан, яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан ҳар қайсимиз ўз санъатида кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз, – деяди. Шахмат ўйини мансубалари илмида унинг (ўзига) хос шарҳи бўлиб, у билан ўйинда чуқур ўйламасдан (унинг) фикри ҳаддига етишга ҳеч бирон кимса қодир эмасди. У шофиъ мазҳабидан, фикр илмини яхши билган ҳадис олими, хайр-саховатли (киши) бўлиб, чиройлик юзлю сўзли эди. Менга ҳикоя қилишича, у, оллоҳ юзини кароматли қилрур амирул муминийн Алини тушида кўрган, Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан ғолиб чиқмаган. Унинг ўйин пайтидаги сифатларидан бири шу эдики, ўйин вақтида у ҳеч тафаккур қилмас, фақат (унинг) рақиб узоқ ўйлаб фикрга чўмгандан кейин ўйнагач, у ҳеч бир тадбир кўрмасдан юриб қўярди. Бир вақтнинг ўзид у икки рақиб билан ғойибона ўйнардир ва ҳисоблаши натижасида ўз томонида қандай донолар ва рақиблари томонида қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир (Темур) катта шатранж ўйнардилар. Шунигдек, мен унда даврлик ва узунчоқ шахматни ҳам кўрган эдим. Катта шатранжда аввал зикри ўтганидек, ортиқча доналар бўлиб, мана бу унинг бир томонининг суратидир.

1) Рух пиёдаси. 2) От пиёдаси. 3) Даббаба пиёдаси. 4) Илғор пиёда. 5) Жирафа пиёдаси. 6). 7) Фил пиёдаси. 8) Туя пиёдаси. 9) Вазир пиёдаси. 10) Фарзин пиёдаси. 11) Пиёда пиёдаси. 12) Рух. 13) От. 14) Даббоба. 15) Илғор. 16) Жирафа. 17) Шоҳ пиёдаси. 18) Жирафа. 19) Илғор. 20) Даббоба. 21) От. 22) Рух. 23) Фил. 24) . 25) Туя. 26). 27) Вазир. 28) Шоҳ. 29) Фарзин. 30) . 31) Туя. 32). 33) Фил. Бу ўйинни ўрганиш йўли амалда осонроқ бўлиб, уни (қуруқ) сўзлар билан шарҳлаш фойдасиздир”⁷, деб тавсифлаб берган.

Демак, Ибн Арабшоҳнинг ёзишича Амир Темур Али Шайхий билан катта шахмат ўйини ўйнаган.

Қадимий шатранж-шахмат маданиятининг юксалишига Алишер Навоий маълум даражада ҳисса қўшганлигини ва бу соҳанинг илғор вакиллари ўз қаноти остига олиб, уларга раҳномолик қилганлигини бошқа тарихий манбалардан ташқари, мутафаккирнинг ўз асарларидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

“Мажолисун-нафоис” асарида Алишер Навоий ўша давр илғор кишилари қаторида шатраж устодларини ҳам бирин-кетин тилга олган. Алишер Навоий олтинчи шеърини дастони “Лисонут-тайр”ни умрининг сўнгги йилларида яратган, Бу фалсафий асарда у мажозий образлар ва уларнинг образли саргузаштлари орқали объектив борлиқни эътироф этган, инсонни кўкларга кўтарган. Бу асарда реалистик ҳикоялар ҳам бор. «Шатранжи кабир ҳикояти» шулар жумласидандир.

Навоийнинг ўзи шатранж ўйнаганлиги ҳақидаги бирон-бир ишончли яхлит манба ҳозирча учрамади. Лекин юқоридаги ҳикоянинг моҳирона ёзилганлигига ҳамда ўша даврнинг устоз шатранжчиларига берилган таърифларга қараб Алишер Навоий фақат кузатувчигина бўлмасдан, бу ўйинни ўзи ҳам севган ва яхши билган деб дадил айта оламиз. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» номли тазкирасида ўша замоннинг маданияти кенг акс эттирилган. Бу асарда ўша замоннинг энг кўзга кўринган шатранж усталарига берилган таъриф-тавсифлар, баҳолар Навоий замонида шатранж маданияти ва санъат аҳллари ўртасида қадрланганлигининг яққол далилидир.

Алишер Навоий ўша вақтларда икки хил шахмат: шатранжи кабир ва шатранжи сағир мавжуд эканлигини айтибгина қолмай, юқорида зикр этилганидек, «Шатранжи кабир ҳикояти»ни битган. Шатранжи кабирда (катта шахматда) сипоҳлар орасида айиқ (даббоба), зурофа куннофа(туя)лар ҳам бўлган. Амир Темур ана шундай 100-112

⁶ Абулфатх Аҳмад. Рисолаи шатранж (форсча), Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фонди, № 8141.

⁷ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал мақдур фи ахбори Таймур. (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 2-китоб. –Т.: Меҳнат, 1992. 86 бет.

хонали шатражда ўйнашни афзал кўрган. Шатражи сағир эса 64 хонадан иборат тахтада ўйиналадиган одатий шахматдир.

Алишер Навоий замонида шатранж ана шундай юсак даражага кўтарилган. Бунда маданият аҳлининг улкан ғамхўри, ҳомийси бўлган Навоийнинг хизматлари бениҳоят каттадир.

Шахмат тахтасининг ҳар бир катагида сирли олам яширинган. У кишини мушоҳадага, жўшқин ҳислар гирдобига, кураш майдонига етаклайди. Ҳа, шахмат ўт-олови йўқ улкан жанг майдонига, якуни йўқ китобга ўхшайдн. Минг йиллардан бери шу 64 катакда 32 дона билан жанг қилинади, шу 64 “саҳифа”да 32 та “ҳарф” билан “сўз” ясалади, лекин ҳали ҳеч ким унинг адоғига етган эмас! Унинг муаммолари шу қадар чексиз.

Ўрта осийлик машҳур олим ва замонасининг тенги йўқ шахматчиси Абубакр ас-Сулийнинг бир рисоласида шундай сатрларни ўқиймиз:...Ўйинлар ичида ва подшоҳларнинг энг сеvimли машғулотлари орасида шахматдан кўра яхшироқ нарса йўқ. Ажам (араблардан ташқари мамлакатлар) подшоҳлари ҳамма вақт болаларига ўзга илмлардан кўра шахматни кўпроқ ўргатганлар. Ажамларнинг фикрича, шахмат ўйнамайдиган бола ўйнайдиганига нисбатан отасининг назаридан четроқда қоларкан...”.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов томонидан янги кириб келган 2014 йилга – Соғлом бола йили мақоми берилди.

“Жорий йилга бундай ном берганимиз. Авваламбор. Болаларимизнинг соғлиги ҳақида, уларнинг келажаги ҳақида кўрсатилаётган эътибор ва ғамхўрликнинг яна бир амалий ифодасидир”.

“Фаҳр билан айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон болалари замонга мос, Ватанимизга, халқимизга муносиб равишда ўзгариб бормоқда. Бу бизнинг энг катта бахтимиздир”.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”. 2014 йил 18 январь. 3 бет.
2. Муҳиддинов М. Ўн тўққиз чемпион. –Т.: Юлдузча, 1998. 8-9 бетлар

**Наталя Чекмарьова, Олена Шатрова, Тетяна Зуєва
(Дніпропетровськ, Україна)**

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТИХ ЯКОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Фізична культура, як вид культури, являє собою широку область творчої діяльності як наукової, так і практичної, а також результати цієї діяльності по створенню фізичної підготовленості людей до життя. В особистому плані вона є мірою та способом всебічного розвитку людини. Сьогодні не можна знайти жодної сфери людської діяльності, яка не була би пов'язана із фізичною культурою, оскільки фізичне виховання і спорт – загальноновизнані матеріальні і духовні цінності суспільства як в цілому, так і кожної людини окремо. Не випадково в останні роки все частіше мова йде про фізичну культуру, як про самостійний соціальний феномен. Проте феномен фізичної культури особистості вивчений далеко не повністю, хоча проблеми культури духу і тіла ставилися ще в епоху стародавніх цивілізацій [3].

На теперішній час у сучасної молоді недостатньо фізкультурної та спортивної освіти і, як наслідок, байдужість до її цінностей. Одне із важливих завдань вищої освіти є формування культурного потенціалу суспільства, тому в нашій роботі ми розглянемо позитивний вплив фізичної культури на формування гармонійно розвинутої особистості сучасного суспільства.

Мета роботи. Формування особистих якостей сучасної молоді засобами фізичної культури та спорту.

Отримані результати дослідження. Фізична культура – це вид культури, який є специфічним процесом та результатом людської діяльності, засобом і способом фізичного вдосконалення людей для виконання ними своїх соціальних обов'язків. Фізична культура як складне багатофункціональне явище, має свою структуру, форми та зміст, а її компоненти повністю задовольняють всі потреби суспільства і особистості у фізичній підготовці людей до їх життєдіяльності.

Фізичне виховання – процес формування потреби в заняттях фізичними вправами на користь всебічного розвитку особи, формування позитивного ставлення до фізичної культури, вироблення ціннісних орієнтацій, переконань, смаків, звичок, схильностей. У сучасному суспільстві все частіше ставиться питання про необхідність розглядання ролі фізичного виховання та його впливу на формування особистих якостей людини, що є суттєвою передумовою для реалізації його потенціалу [2]. На теперішній час багато дослідників прийшли до думки, що фізичне виховання формує не тільки фізичну складову людини, а і його внутрішній світогляд – компоненту особистості людини [1,3].

Для формування цілісного комплексу соціально-ціннісних якостей, поглядів, переконань у сучасному суспільстві необхідно створити матеріальні, духовні, організаційні та ін. умови. Це основна мета виховання у формуванні особистих якостей сучасної молоді [6].

У віковому розвитку людини якісно нова стадія осмислення сутності фізичного виховання пов'язується з його впливом на духовну сферу, як дієвого засобу інтелектуального, морального, естетичного виховання. Фізична культура це не тільки фізичний розвиток, зміцнення здоров'я, досягнення високого рівня всіх фізичних якостей, а і розуміння значимості фізичного виховання, естетики фізичних вправ, спортивної етики, переконаності у важливості підтримки гарного фізичного стану кожної людини. Існує тісний взаємозв'язок між показниками розвитку фізичних якостей та особистих проявів. Ці зв'язки тільки опосередковані, але вони є і свідчать про те, що при виконанні фізичних вправ визначається достатньо виражена тенденція у розвитку тих або інших особистих якостей [7].

Роль фізичної культури у формуванні особистих якостей сучасної молоді посилюється у зв'язку із самою її соціальною сутністю, з її гуманістичними функціями, можливостями розвитку цілого ряду основ духовності людини. Високий емоційний фон виконання різних фізичних вправ сприяє розвитку схильності до співпереживання, взаємодопомоги при виконанні спільних колективних дій, взаємної відповідальності за досягнення загальної мети.

Регулярність занять фізичною культурою визначається добровільним бажанням молоді, особистим ставленням до них, які зміцнюються у свідомості і звичках, також стають особистісними рисами.

Таким чином, до позитивних результатів від занять фізичним вихованням можна віднести: отримані в процесі занять рухові вміння та навички; здатність швидко опановувати нові рухи; підвищення фізичної працездатності; моральні та естетичні якості; бажання і прагнення самореалізуватися у своєму житті; цілеспрямованість та ін. [5].

Заняття фізичною культурою позитивно впливають і на інтелектуальну сферу особистості. Рухова активність, яка лежить в їх основі, сприяє: формуванню у людини уявлень про рухові можливості свого тіла; розвитку спостережливості, оскільки спортивна діяльність вимагає зосередження уваги на умовах, які супроводжують рух; швидкого переключення уваги на різного роду подразники; розвитку швидкості орієнтування; здатності до адекватної зміни поведінки в залежності від умов, які виникли; розвитку мислення та ін. Разом із розвитком інтелектуальної сфери відбувається і духовне зростання людини, що займає сьогодні найбільш вагоме місце у досягненні загальної мети виховання. Духовні компоненти фізичної культури особистості, одним з яких є набір знань в області всебічного фізичного розвитку, уявлення про взаємодію соціального та біологічного, виступають як засіб реалізації соціальної програми багатогранного розвитку особистості, у тому числі його психологічні, фізичні та соціальні складові.

У зв'язку з цим, на думку приходить висловлення П'єра де Кубертена про те, що головна сила і досягнення спорту в тому, що він є школою морального благородства та чистоти, фізичної витривалості та енергії. В спорті особливо чітко виражаються всі людські якості: характер, ставлення до справи, воля, совість, чесність. Це саме той вид діяльності, де особливо чітко перевіряються морально-вольові якості людини [4].

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямку.

На підставі теоретичного аналізу у статті обґрунтований позитивний вплив занять фізичною культурою на формування особистих якостей сучасної молоді.

Показано, що фізична культура дозволяє будувати соціальні відносини у суспільстві, а також перетворювати внутрішній світ сучасної молоді відповідно до його матеріальних і духовних потреб, адаптуватися і бути більш стійким до постійно змінюваної навколишньої дійсності.

Фізична культура є втіленням у молоді результатів використання матеріальних і духовних цінностей, засвоєння ними знань, вмінь та навичок, досягнутих на основі використання засобів фізичного виховання, спортивного тренування та фізичної рекреації.

Перспективним для подальших розробок у даному напрямку, ми вважаємо, експериментальне обґрунтування програми занять зі студентами, направленої на розвиток особистих якостей кожного.

Література:

1. Артюшина Є. Ю. Особливості ціннісних орієнтацій спортивної субкультури // Перший міжнародний конгрес "Терміни та поняття у сфері фізичної культури". – СПб., 2006. – 20-22 грудня 2006. – С. 135.
2. Бахчанян Г. С. Мотивація інтересу до занять фізичною культурою та спортом // Педагогіка і психологія. – № 4. – 1997. – С.41.
3. Визитей М. М. Фізична культура особистості // Проблеми людської тілесності: методологічні, соціально-філософські педагогічні аспекти / Відп. ред. В. І. Столяров. – Кишинів: Штіінца, 1989. – С. 34-45.
4. Кузь В. І. Основи національного виховання. – К: ІВЦ "Київ", 1993.
5. Матвеев Л. П. Фізична культура особистості як проблема педагогіки // Фізична культура. – 1998. – № 2. – С. 20-27.
6. Холодов Ж. К. Теория и методика физического воспитания и спорта / Ж. К. Холодов, В. С. Кузнецов. – М.: Academia, 2000.
7. Шамардіна Г. М. Основи теорії і методики фізичного виховання / Г. М. Шамардіна. – Днепропетровск "Пороги", 2004. – 415 с.

Рустам Чориев
(Ташкент, Узбекистан)

ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАР ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Жисмоний машқлар жисмоний тарбиянинг асосий воситаси бўлиб, у тарихан гимнастика, ўйинлар, спорт ва туризм тарзида гуруҳларга ажратилиб, тарбия жараёнининг воситаси сифатида фойдаланиб келинди.

Жисмоний машқ деб, жисмоний тарбия қонуниятлари талабларига жавоб берувчи, онгли равишда бажариладиган ихтиёрий ҳаракат фаолиятларининг турли туркуми тушунилади. Бундай ҳаракат фаолиятлари гимнастика, ўйинлар, спорт, туризм машқлари сифатида тарихан тизимлаштирилди, усулрати тўпланди ва тўлдирилди.

Жисмоний машқни вужудга келиши тарихан қатор дарс-ликларда (А.Д. Новиков, Б.А. Ашмарин ва бошқалар, 1966, 1979) Ибтидоий жамоа тузуми даврига тўғри келади деб кўрсатилади. Жисмоний машқнинг вужудга келишида об'ектив сабаб қилиб ибтидоий одамнинг қорин тўйдириш мақсадида ов қилиши, суб'ектив сабаб сифатида онгинг шакилланиши деб қаралди.

Ибтидоий қуролларни ишлатишни билмаган ибтидоий одам ўз ўлжасини (овини) ҳолдан толдиргунча қувлаган. Бу билан овчи организми катта жисмоний тайёргарликка муҳтожлик сезган. Жисмоний тайёргарлиги етарли бўлмаган-ларининг ўзлари овига ем бўлган. Шунга кўра вақт ўтиши билан ибтидоий одамлар овга гала-гала бўлиб чиқадиган бўлдилар.

Ибтидоий қуроллар: тош, қиррали тош бойланган найза, хас-чўп билан номигагина беркитилиб қуйилган чоҳлардан ва бошқалардан овчилар фойдалана бошлашган, ижтимоий онг шакллана бошлаган. Овда иштирок этолмай қолган қабилани қариялари ёшларга тошни нишинга отиш, уни зарбини кучайтиришни машқ қилдира бошлаган ва бу билан тарбияга асос солинган *тарбия жараёнининг элементлари* шакиллана бошлаган. Кейинчалик улоқтириш, қувиб етиш ёки қочиш учун югуриш, сакрашлар машқ қилина бошланган. Бу эса жисмоний машқларниҳамда жисмоний тарбиянинг элементларини вужудга келиши ва шакилланиши даври деб қаралган. Шу кунга келиб бу машқларҳозирги замоннинг атлетика, гимнастика, спорт ўйинлари, якка курашлари, туризм ва

спортнинг бошқа турлари тарзида жисмоний тарбия жараёни учун асосий восита сифатида фойдаланилмоқда. Жисмоний машқлар хилларининг кўпайишига инсоннинг меҳнат фаолияти ҳам таъсир кўрсатди. Маълум-ки, меҳнат жисмоний куч, чидамлилиқ, тезкорлик, чақонлик-дек инсоннинг жисми (ҳаракат) сифатларининг маълум даражадаги тайёргарлиги, унинг ривожланганлигини талаб қилади.

Тарбия амалиётида, асосан, инсон меҳнат фаолиятида қўллайдиган ҳаракатларини кўпроқ машқ қилади. Жисмоний машқнинг ривожланишида диний маросимлар, байрамлардаги ўйинлар, рақслар, ҳарбий фаолиятдаги, саноатдаги онгли равишда бажариладиган ихтиёрий ҳаракатлар восита бўлиб хизмат қилади.

Жисмоний машқлар табиатини табиий қонунлар И.М. Сеченов ва И.П. Павловнинг илмий дунёқарашларида очиқ берилган. Ихтиёрий ҳаракат Сеченовнинг фикрича, онг ва ақл билан бошқариладиганда бирор мақсадга йўналтирилган бўлади. Павлов эса ҳаракатларни физиологик механизмини очиқ, ҳаракатлар бош мия пустлоқ қисмининг тўплаш хусусияти билан боғлиқлигини биринчи, иккинчи сигнал системаси, шартли ҳамда шартсиз рефлексларнинг актив иштирокида вужудга келишлигини илмий исботлади.

Жисмоний машқларнинг мазмуни ва шакли. Барча ходиса ва жараёнларга ўхшаш жисмоний машқлар ўзининг мазмуни ва шаклига эга. Жисмоний машқни бажаришда содир бўладиган механик, биологик, психологик жараёнларнинг тўплами жисмоний машқларнинг мазмунини вужудга келтиради, уларнинг таъсиридан ҳаракат фаолияти учун қобилият ривожланади. Шунингдек машқ мазмунига унинг бўлақларини тўплами, масалан, узунликка сакрашда танага тезлик бериш, депсиниш ҳавода учиб, ерга тушиб звенолари ҳамда машқни бажаришда ҳал қилинадиган вазифалар, шунингдек машқни бажаришдан организмда содир бўладиган функционал ўзгаришлар ҳақидаги назарий билим ва амалий ҳаракат малакалари киради. Бу элементларнинг барчаси жисмоний машқнинг умумий мазмунини вужудга келтиради. *Жисмоний машқнинг шакли уларнинг ички ва ташқи структурасини* мувофиқлигида кўринади. Машқнинг ички структурасига шу фаолиятни бажаришда иштирок этадиган скелет мускуллари, уларнинг қисқариши, чўзилиши, буралиши ваҳ.к., биомеханик, биохимик боғланишлари – энергия сарфланиши, юрак-томир, нафас олиш, нерв бошқаруви ва бошқа органлардаги жараёнлар, уларнинг ўзаро боғлиқлигининг, ўз ичига олади. Биологик, механик, психологик ва бошқа жараёнларнинг машқ бажаришда бирини бири билан алоқаси, ўзаро келиштирилганлиги югуриш машқларида бошқача бўлса, штанга кўтаришда бошқача, яъни *ички структура* турлича бўлади.

Машқнинг *ташқи шакли, ташқи структураси* эса ўша машқнинг ташқи кўриниши, ҳаракатни бажариш пайтига кетган вақт ёки куч сарфлаш меъёри ва ҳаракат интенсивлигини кўриниши билан характерланади.

Жисмоний машқлар шакли ва мазмуни ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирини таъазо этади. Мазмуннинг ўзгариши шаклни ўзгаришига олиб келади. Мазмун шаклга нисбатан асосий ролни ўйнайди. Масалан, ҳар-хил масофада тезлик сифатининг намоён бўлиши югуриш техникасининг ҳам турлича бўлишига сабабчи бўлади (қадамнинг катталиги, частотаси, тананинг ҳолати ваҳ.к.). Шакл мазмунга таъсир кўрсатади. Аниқ маълум бир ҳаракат учун намоён бўлаётган жисмоний сифатлар шу жисмоний машқни бажаришдаги малакага таъсир қилади. Шунинг учун сузувчи кучи билан гимнастикачи кучи, штангачи кучи бири-биридан фарқланади. Жисмоний машқни шакли ва мазмунининг рационал мувофиқлигига эришиш жисмоний тарбия назарияси ва амалиётининг асосий муаммоларидандир. Бу муаммо қисман ҳаракат малакаси ва кўникмасига, шунингдек жисмоний сифатларига ҳам таъсир қилади.

Жисмоний машқ техникаси ҳар қандай ҳаракат ати ҳаракат фаолияти таркибидан икки нарсани:

а) бажарилаётган ҳаракат, уни бажаришдан келиб чиқадиган мақсад;

б) ҳаракат вазифасини ҳал қилишнинг усулини фарқлаш керак бўлади.

Кўпинча бир хил ҳаракат турли усулларда бажарилади, масалан, баландликка сакрашда планкага тўғридан, чап, ўнг томонлардан югуриб келиб ва планкага яқин ёки ундан узоқдаги оёқ билан депсиниш мумкин. Аслида эса шу машқни юқорида қайд қилинганидан бошқачароқ, осон, оз энергия сарфлаб, белгиланган ҳаракатни (вазифани) самарали ҳал этиш усулияти мавжуд. *ҳаракат вазифасини осон самарали ҳал қилиш учун танланган ҳаракат ати (фаолият)ни – жисмоний машқ техникаси* деб аташ қабул қилинган.

Техника – грекча сўз бўлиб «бажара олиш саноати» деган маънони билдиради. Жисмоний машқ техникаси доим ўзгариб туради ва такомиллашади. Тактомиллашган ҳаракат техникаси юқори натижа кўрсатиш гарови бўлиб унга спортчиларнинг тинимсиз тер тўкиши орқали эришилади. Спортчининг жисмоний тайёргарлигини ортириш ёки унинг гавдаси тузилиши (анатомияси), бошқача айтганда жисмоний ривожланганликни кўрсатувчи кўрсаткичларнинг турли-туманлиги (сон сўягини калтали ёки узунлиги, елка сўяги ўлчамининг турли хиллиги ваҳ.к.) спорт тури – жисмоний машқлар бажариш техникасини асосини унинг звенолари ёки деталларини ўзгаришига, алма-шишига сабаб бўлиши мумкин.

Техника *унинг асоси, звенолари ва деталлари* деб қисмларга бўлинган.

Техниканинг асоси деганда ҳаракат орқали қўйилган вазифасини бажариш учун керак бўладиган ҳаракат фаолияти тизимининг ўзак қисми тушунилади. Қўлланган усуллар тананинг қисмларини ўзаро келишган ҳолда, ҳаракат актининг кетма-кетлиги тизимини бузмай, жисмоний сифатлари (куч, тезкорлик, чақонлик, мускуллар эгалувчанлиги ва бўғинлар ҳаракатчанлиги) нинг кераклича намоён қилинишини таъазо этади. Усул самарали бўлса, амалиётда унумли қўлланиши мумкин ва узоқ вақт ўзининг ҳаётий – амалийлигини сақлаб қолади. Масалан, баландликка сакрашнинг «Фосбери-флор» усули самарали бўлса ҳам, ҳозиргача кўпчилик спортчилар «перекидной» усулидан фойдаланадилар. Янги ўрганувчилар учун эса ҳозирги кунгача «қадамлаб сакраб ўтиш» усулидан фойдаланилиш сакраш техникасини ўзлаштиришда керакли самара беради.

Техникани звеноси дейилганда, бажарилаётган ҳаракатнинг асосий механизми – сакрашларда депсиниш, улоқтириш-ларда финал куч сарфлашни бажариш учун ёрдам берадиган ҳаракат фаолияти таркибидagi бўлақлар тушунилади. Педагогик жараёнда машқнинг асосий звеноси механизмини ўзлаштириш ўқитишнинг негизи деб қаралади. Техниканинг ўзлаштирилиши машқ техникасининг асосини ўрганиш демакдир.

Техниканинг детали бу ҳаракат таркибига кирган, лекин унинг асосига, звеноларига зиён етказмайдиган қўшимча ҳаракатлар ёки шу ҳаракат механизми таркибидagi энг майда бўлақлардир. Уни ҳаракат таркибила бажарса ҳам бажармаса ҳам бўлади. Масалан, узунликка сакрашда кимдир танага тезлик беришни кескин тезланиш билан, кимдир тезланишни аста-секинлик билан бошлайди; қисқа масофага югурувчи – ҳам тўсиқлар оша, ҳам тўсиқлар сиз югуриш йўлкасида тез ҳаракатлана олади. Старт учун старт колодкасини ўрнатиш эса иккала масофада турлича, улар қайсидир детали билан бири-биридан фарқ қилади, лекин бу детал машқ техникасини асос ёки звеносига зиён етказмайди.

Рационал спорт техникаси. Рационал спорт техникасининг асосий қонидаси шундан иборатки фаолиятни бажаришда актив ва пассивҳаракатлантирувчи кучлардан тўлақонли ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиб, шу вақтнинг ўзида уни тормозловчи (сусайтирувчи, самарадорлики пасайтирувчи) кучларни камайитириш тушунилади. Нютоннинг учта қонуни механикҳаракатларга бағишланган. Лекин инсонҳаракатлариҳақида гап кетганда жисмоний машқларнинг рационал техни-касиҳақида хулосага келиш учун механиканинг бу қоидаларига таяниб бўлмайди. Нимага? Масалан, физика қонунига кўра, имкони борича баландга сакраш учун назарий жиҳатдан, сакрашни оёқга роса чуқур ўтириш билан бажариш лозим. Аммо тажриба кўрсатмоқдаки, инсоннинг сакраш имконияти чегараси айтарли юқори, агар у иложи борича катта бўлмаган ярим ўтириш билан депсиниш (депсиниш оёгининг тизза бўғинидан қисқагина букиш) сакраш самарадорлигиғаҳам ижобий,ҳам салбий фойда бериши мумкин.

Хулоса қилсак рационал техникани эгаллашда фақат механика қонунларига таяниш билан чекланмай,ҳаракатни материянинг энг юқори шаклларига, улардан бири бўлмиш биологик қонуниятлариғаҳам таянишга тўғри келади.

Жисмоний машқлар билан шуғулланиш давомидаҳаракат *координацияси* деган тушунчага дуч келамиз. Бу сифатнинг шаклланиш меоёрининг бузи`лишиҳаракатлар тавсифини билмаслик оқибатидандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида” / Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони Тошкент. 2002 йил. 24 октябр.
2. Акрамов Р.А. Ёш футболчиларни танлаб олиш ва тайёрлаш. Т., изд. Медицина, 1989.
3. Алиев М.Б. Распределение нагрузок различной направленности в учебном-тренировочном процессе юных футболистов на основе комплексного контроле // Фан-спортга №4 – 2006
4. АкрамовЖ.А Обидов Ш.У. Ёш футболчиларнинг мусобақа фаолиятнинг хусусиятлари. // Фан-спортга №1 – 2007

Валерия Чухловина
(Днепропетровск, Украина)

КЛАССИФИКАЦИЯ БОЛЬШИХ МОТОРНЫХ ФУНКЦИЙ У ДЕТЕЙ С ДЕТСКИМ ЦЕРЕБРАЛЬНЫМ ПАРАЛИЧОМ

Постановка проблемы. ДЦП – группа клинических синдромов, общим для которых является нарушение двигательных функций и позы. Синдромы ДЦП вызваны изменениями развивающегося головного мозга. Вторично возникают изменения в нервных и мышечных волокнах, суставах, связках и хрящах [5]. Это приводит к нарушению опороспособности, равновесия, вертикальной позы, ориентировки в пространстве, координации микро – и макромоторики, мышечная гипотрофия, остеопороз, контрактуры, дисгармоничность физического развития [1].

Детские церебральные параличи отличаются большим разнообразием клинических проявлений, сопутствующих симптомов, тяжести двигательных и психических нарушений, степени компенсации, причин, вызвавших заболевание. Используемое название болезни не отражает многообразия и сущности неврологических нарушений. Однако термин «детский церебральный паралич» давно и широко используется во всех странах, и до настоящего времени другого названия этого заболевания не предложено. Эти же причины затрудняют и разработку единой классификации форм этой патологии.

Результаты и их обсуждение. Сегодня известно большое количество классификаций. Одна из первых попыток – классификация З. Фрейда (1893), после чего были предложены классификации G. Antona (1903), F. E. Battema (1905), O. Forstera (1910), W. Felbs (1940, 1950), F. Ford (1944), Клуба Литтля(1959), Ingram T.T.S. (1966), Шведская классификация (1972), К. Семенов (1973), М. Цукер (1978), В. Bobath (1980, 1991), Л. Бадаляна, Л. Журбы, О. Тимонина (1988), J. Aicardi, M. Bax (1992) [2].

Наиболее известная классификация К.А. Семёновой, в которую включены собственные данные автора и элементы классификации Д.С.Футера и М.В. Цукер. Выделяет пять основных форм детского церебрального паралича: спастическая диплегия; двойная гемиплегия; гемиплегия; гиперкинетическая форма; атонически-астатическая форма; [4]. Кроме этого, прилагаются основные синдромы: 1) симптоматическая эпилепсия, 2) гипертензивный синдром, 3) дисцефальный синдром, 4) синдром церебральной гипотрофии, 5) синдром нервно-рефлекторной возбуждемости, 6) синдром нарушения домового и речевого развития. А также выделяют стадии заболевания: ранняя стадия, хронически-резидуальная стадия и резидуальная стадия [3]

К сожалению, эта классификация не отражает общей тяжести заболевания и степени нарушения двигательных функций, что является чрезвычайно важным для клинической практики, научного и эпидемиологического анализа.

В связи с этим сотрудники Канадского университета МакМастер (McMaster University), такие как Палисано и Розенбаумом в 1997-м году разработали классификацию больших моторных функций для детей с ДЦП – GMFCS (Gross Motor Function Classification System). На сегодняшний день данная классификация является общепризнанным мировым стандартом и переведена на многие языки мира в том числе и на украинский язык [6].

По классификации GMFCS все пациенты с церебральными параличами разделяются по своим двигательным возможностям на пять уровней. Деление на уровни основывается на функциональных возможностях ребенка, потребности во вспомогательном оборудовании, включая оборудование для передвижения (ходунки, костыли, палочки, коляски) и в меньшей мере на качестве движений ребенка. По классификации GMFCS "Уровню I" соответствуют дети, которые могут ходить без ограничений, но не справляются с более сложными моторными заданиями. "Уровню V" соответствуют дети с очень ограниченными возможностями самостоятельного передвижения даже со вспомогательным оборудованием и слабым контролем положения туловища и головы. GMFCS разработана как описательная система классификации, которую можно быстро и легко применять. Она концентрирует внимание на определении уровня, который лучше всего соответствует возможностям и ограничениям моторных функций ребенка на момент обследования [6].

Описательная система GMFCS, которая учитывает степень развития моторики и ограничения движений в повседневной жизни была разработана для 5 возрастных групп пациентов с ДЦП: до 2 лет, от 2 до 4 лет, от 4 до 6

лет, от 6 до 12 лет, от 12 до 18 лет. Согласно GMFCS, выделяют 5 уровней развития больших моторных функций (рис.1):

Уровень I – ходьба без ограничений;
Уровень II – ходьба с ограничениями;
Уровень III – ходьба с использованием ручных приспособлений для передвижения;
Уровень IV – самостоятельное передвижение ограничено, могут использоваться моторизированные средства передвижения;
Уровень V – полная зависимость ребёнка от окружающих – перевозка в коляске/ инвалидном кресле.

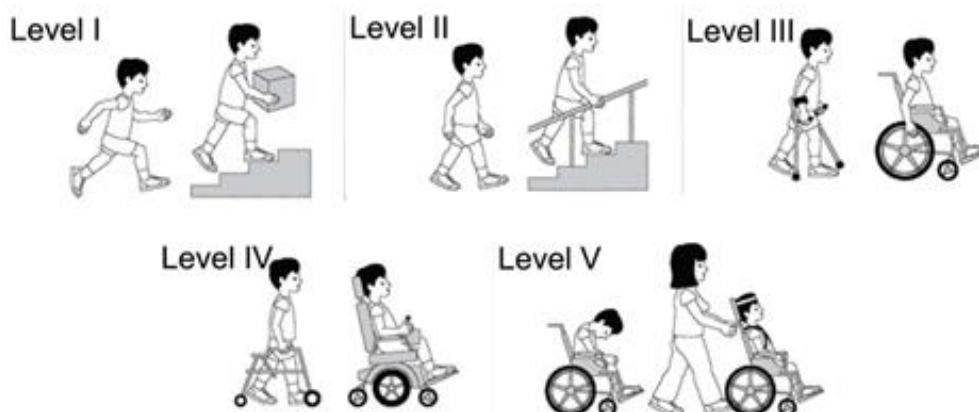

Рис.1. 5 уровней развития больших моторных функций

Расширенный вариант классификации включает также возрастную группу молодежи в возрасте от 12 до 18 лет и подчеркивает концепцию международной классификации функционирования, ограничения жизнедеятельности и здоровья Всемирной организации здравоохранения [7].

В центре внимания данной классификации находится определение того уровня, который лучше всего описывает возможности и ограничения ребенка и подростка в больших моторных функциях. Акцент делается на обычной деятельности дома, в школе, общественных местах (т.е. что они умеют делать), а не на том, что они могли бы делать с учетом своих возможностей. Поэтому важно правильно классифицировать текущую повседневную деятельность ребенка в больших моторных функциях, а не судить о качестве движений или прогнозе их улучшения. В основе каждого уровня метод мобильности, который наиболее полно характеризует деятельность в возрасте после 6 лет. Описания функциональных возможностей и ограничений для каждой возрастной группы являются обобщенными и не предназначены для описания всех аспектов функционирования отдельных детей/ подростков. Например, младенец с гемиплегией, который не может ползать на руках и коленях, но в остальном соответствует описанию 1 уровня (т.е. может подтянуться, чтобы встать и ходить), должен быть классифицирован по 1 уровню. Шкала порядковая, в ней не было намерения считать равными расстояния между уровнями или то, что дети или подростки с церебральным параличом одинаково распределены по пяти уровням. Краткая информация о различиях между каждой парой уровней представляет помощь в определении того уровня, который наиболее точно характеризует большие моторные функции ребенка или подростка [7].

Данная классификация подчеркивает возможности, а не ограничения. Таким образом, в качестве основного принципа в данной классификации лежит возможность выполнения функций, описанных на том или ином уровне. И соответственно те дети и подростки, которые не могут выполнять большие моторные функции определенного уровня, должны быть классифицированы более низким уровнем. [7].

Литература:

1. Добряков И.В. Детский церебральный паралич: лечение в школьном возрасте. Учебно-методическое пособие / Под ред. И.В. Добрякова, Т.Г. Щедринной. – 2008. – 440 с.
2. Круцевич Т.Ю. Теория и методика физического воспитания / Учебник под ред. Т.Ю. Круцевич. – Киев: „Олимпийская литература”, 2003. – Том 2. – 377 с
3. Семенова К.А. Восстановительное лечение детей с перинатальным поражением нервной системы и с детским церебральным параличом. – М.: Закон и порядок, 2007. – 616с
4. Семенова К.А., Мастюкова Е.М., Смуглин Клиника и реабилитационная терапия ДЦП – М.; Медицина, 1972
5. Шипицина Л.М. Детский церебральный паралич / Л.М.Шипицина, И.И.Мамайчук. – СПб.: Дидактика Плюс, 2001. – 272 с.
6. Gross Motor Function Classification System (GMFCS). MacMaster University. Электронный ресурс, доступный з <http://www.canchild.ca/Default.aspx?tabid=195> [цит.20 грудня 2007 г.
7. Gross Motor Function Classification System (GMFCS). MacMaster University. Электронный ресурс, доступный з <http://motorgrowth.canchild.ca/en/GMFCS/resources/GMFCS-ER-Russian.pdf> 2007 г

Акмал Шукуров, Д.И. Раимов
(Гулистан, Узбекистан)

СПОРТЧИ ИШ ҚОБИЛЯТИГА ТАШҚИ МУҲИТ ШАРОИТЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Спорт мусобақалари ва машқ қилиш жараёнлари ҳамма вақт ҳам организм ҳаёт фаолияти учун қулай шароитларда ўтказилавермайди. Организмнинг ҳаёт фаолияти учун ноқулай бўлган шароит физиологик жараёнларни ўзгартириш билан бирга физиологик функцияларни ҳам издан чиқаради. Атроф муҳитнинг ҳарорати, намлиги, газ таркиби ва бошқалар оптимал даражада бўлганида организм таркибидаги орган ва системалар функцияси ўз меъёрида бўлади, киши ўзини яхши ҳис қилади, иш қобилияти кутарилади, ишга тез киришади, унда чарчаш кеч ривожланади иш унуми ошади.

Жисмоний машқ қилиш ёки мусобақа шароитлари организмдаги ҳаётӣ жараёнларни издан чиқарадиган бўлса, яъни ички органлар ишининг кучайиши ёки сусайиши, тана ҳароратининг ортиб кетиши, организмнинг ички муҳити таркибида ўзгариш белгиланган чегарадан ортиқча бўлса, киши ўзини ёмон ҳис қилади, ишга тез кириша олмайди, иш қобилияти пасайиб, тез чарчайди, иш унуми паст бўлади.

Спортчининг иш қобилиятини пасайтирадиган бундай шароитларга ташқи муҳитнинг қатор омиллари киради. Масалан, ташқи муҳитнинг юқори ёки паст ҳарорати, яъни кучли иссиқ ва совуқ, атмосфера босимининг кучли ўзгариши-пасайиши ёки ортиши, шамолнинг тезлиги, ҳавонинг ортиқча намлиги, иш бажариладиган жойнинг релефи, кун чиқиш ва ботиш вақтларининг кескин ўзгариши (яъни бир минтакадан бошқасига ўтиш пайтларида). Бундай омиллар организмнинг ҳаётӣ жараёнлари тартибини ўзгартириш билан бирга организмнинг ҳолатига ва иш қобилиятига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади.

Юқори ҳароратли ташқи муҳитнинг организмга таъсири фақат ҳарорат оқибатида бўлмай, ҳарорат билан бир қаторда қуёш нури таъсирида юзага келадиган жараёнлардан ҳам иборат бўлади. Ҳозирги замон тасаввури бўйича қуёшга, ўз-ўзидан бошқариладиган термоядролӣ реактор деб қараш мумкин, унда ҳар сонияда 570 млн. тонна водород гелийга айланади. Бу жараён натижасида ниҳоятда кўп нурли энергия ҳосил бўлиб, унинг 0,5 миллиард қисми ерга етиб келади. Бу энергия ултрабинафша, кўринадиган ва инфрақизил нурлардан иборат бўлади. Юқори ҳарорат ва қуёш нури кучли бўлган шароитларда организм функцияларининг ўзгаришига олиб келади.

Ташқи муҳитнинг юқори ҳарорати ва қуёш нури таъсирида организмда юзага келадиган жараёнлар юрак-томир, нафас органлари, тер безлари ишининг кучайиши, моддалар ва энергия алмашинувининг ўзгариши, қон оқимининг қайта таксимланиши ва бошқалар биринчи навбатда бадан ҳароратини сақлашга, организм ички муҳити турғунлигини ушлаб туришга қаратилган бўлади. Ўзбекистон иқлими ўзининг кескин ўзгарувчанлиги ва айниқса, ёз фаслида қуёш нурининг кучлилиги билан ҳамда юқори ҳарорати билан киши организмда бораётган ҳаётӣ жараёнларга анча кучли таъсир кўрсатади. Бундай шароитда яшаш, айниқса, жисмоний иш билан шуғулланиш жараёнида организм системалари ишида қатор ўзгаришларнинг юзага келиши мазкур бўлимнинг муқаддимасида кўрсатиб ўтилди. Шу сабабли, бундай шароитда спорт соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш учун қуёш нури ва иссиқлик юқори даражада бўлган шароитда организмда юзага келадиган физиологик жараёнлар механизмини чуқур билиш лозимдир. Юқори ҳароратли шароитларда спортчиларнинг иш қобилиятини сақлаш учун, уларни сув ва тузга бўлган талабани қондириш зарурдир.

Юқори ҳароратли шароитда қуёш нури ва иссиқлик организмнинг ҳаёт фаолияти учун анча кейинчиликлар яратади. Спорт фаолиятидаспортчинингқобилияти тез пасаяди, чарчашҳолатиривожланади, ишунумипасаяди. Бундайсалбийоқибатларнингсодирбулишигаасосийсабабинсонбадананормалҳолдасакланаётганҳароратнинг баланд ҳарораттаъсиридабузилишибўлиб, бубузилишнатижасидаорганизмдафизиологикжараёнларнингўзгариши, баъзоҳолатдаэаиссиқуриши юз беради. Спортчилардаиссиқуришиоқибатида, баъзанҳаттоўлимҳолатлариниҳамкузатишмумкин. Иссиқургандамарказийасабсистемасинингфункциясибузилади, киши ҳушиниюкотатишуниндекбошқафизиологикўзгаришларҳамюзагакелади.

Маълумки, одам танасинингҳарорати 36-37°Сатрофидабўлганидафизиологикжараёнларнормалборади. Танаҳароратинингнормаданбирозортишиаъзоларвафизиологиксистемаларишинингкучайишига, ҳаракатактивлигинингтезлашишига, ишқобилиятинингортишигаолибкелади. Масалан, разминка машқларитаъсиридатанаҳароратининормадагиганисбатан, 1-1,5С га ортиши, юқоридакурсатилганидек, ижобийтаъсиркўрсатади. Танаҳароратинингачасезиларлиортишиэса, физиологикбузилишгаолибкелади. Шиддатли мускул ишиюқориҳароратлишароитлардабажарилганда, олийасабфаолиятибузилади, бўҳолатинсонхотирасиваиродасинингпасайишида, ланжликюзагакелишида, асабжараёнларимувозанатининг, ҳаракатреаксияларийингбузилишидавабошқаҳолатларданфмоёнбўлади.

Ташқимуҳитнингюқориҳароратлишароитдамускулнингшиддатлива узок муддатлифаолиятданкейинпўстлоқфункцияларинингтикланишдаврианчаузокдавомэтади. Қон айланиш системасида юрак уришининг тезлашиши ва максимал қон босимининг ҳаддан ташқари ортиши ёки ишгача бўлган даражадан пасайиши юзага келади. Шунингдек, юрак мускулнинг ўта кучланишини ва функционал имкониятнинг пасайишини кузатиш мумкин.

Мускулнинг юқори ҳароратли шароитлардаги фаолияти нафас системасида ҳам қатор функционал ўзгаришларни юзага келтиради. Нафас олиш тезлашади, ўпка вентиляцияси кучаяди, бу ҳол нафас мускулларининг ортиқча кислород ўзлаштириши билан кузатилади, бунинг ҳисобига ишлаётган мускулларнинг кислород билан таъминланиши камайди. Нафаснинг тезлашиши, нафас маркази, тонусининг ортиши натижасида юзага келади. Мускулларда сув микдорининг камайиши иш қобилиятининг кескин сусайишига олиб келади. Юқори ҳароратли шароитларда узок вақт жисмоний иш билан шуғулланиб, сув истеъмол қилиш қон плазмаси ҳажмини оширади, бу ҳол ишлаётган мускулларнинг озуқа моддалари билан таъминланишини, танадан иссиқлик чиқишини кучайтириш билан организмга ижобий таъсир кўрсатади. Жисмоний иш вақтида шарбатли ичимлик ичиш организмнинг карбон сувлар билан таъминланишини кучайтиради. Бу айниқса узок муддатли жисмоний ишларни бажаришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки узок муддатли жисмоний ишларни бажаришда организмнинг энергия манбалари бўлган жигар ва мускуллардаги гликоген тўпламларининг камайиши қон таркибида глюкоза микдорининг анча пасайишига олиб келади.

Мускулнинг юқори ҳароратли шароитларда иш бажаришида, истеъмом қилинадиган суюқликларнинг таркиби, миқдори, истеъмом қилиш вақти каби масалалар муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда турли хилдаги эритмалар ва махсус аралашмалар суюқликлар истеъмом қилиниши тавсия этилган. Юқори ҳароратли ташқи муҳит шароитида организмнинг жисмоний иш қобилиятини сақлаш учун, проф. А.С. Содиқов кўк чой ичишни тавсия этган. Кўк чой меъда шираси ажралишини кучайтиради, ширадаги кислота миқдорини нормал ҳолатда сақлайди, сийдик ажратилишини биров оширади, сув ичишни камайтиради билан ташналикни қондиради, киши ўзини яхши ҳис эта бошлайди, мускул кучи ошади ва чарчоқ сезгиси йўқолади. Юқори ҳароратли шароитда спортчиларнинг сув-туз таркибини текшириш билан шуғулланган кишилардан баъзилари турли қонцентрасияда минерал тузлар сақлаган эритмалар беришни тавсия этади. Юқори ҳароратли шароитда бир неча кун спорт машқлари билан мунтазам шуғулланиш организмда қатор физиологик ўзгаришларни юзага келтириш билан бирга организмни шу шароитга мослашишини ҳам таъминлайди. Юқори ҳарорат таъсирида юзага келадиган физиологик ўзгаришлар, кўпчилик ҳолатларда совуқ таъсирида юз берадиган жараёнларга қарама-қарши бўлади. Спортчи организмнинг юқори ҳароратли шароитга мослашишида бошланғич ва турғун босқичлар мавжуд. Бошланғич босқичда нафас олиш, юрак уриши тезлашади. Теридаги қон томирларида қон оқими кучаяди, ички органларга қон бориши камайди. Кучли тер ажралади, иссиқлик ишланиши сусая бошлайди. Адаптасиянинг турғун босқичида юқорида баён этилган реаксиялар улчамли ва уйғунлашган ҳолатга ўта бошлайди. Иссиқлик ишланишининг камайиши энг устун турувчи омилга айланади. Қон айланиши ва нафас олиш системалари унчалик зўриқмай ишлай бошлайди. Энергия ҳосил бўлишининг камайиши овқатни кўп миқдорда истеъмом қилиш заруратини пасайтиради.

Киши текисликдан баландликка, тоғлик жойларга кўтарила бошлаганида, унинг организмда қатор функционал ўзгаришлар: иш қобилиятининг пасайиб бориши ва баланд тоғлик шароитда ҳатто физиологик жараёнларнинг издан чиқиши, у ўзини ёмон ҳис қилиши, баъзи кишиларда ҳатто «тоғ касаллиги» деб юритилган ҳолатнинг юзага келиши ҳам кузатилади. Келтирилган фикрлардан тоғлик шароитда спорт машқлари билан шуғулланиш, спорт мусобақалари ўтказиш учун даставвал бундай шароитда спортчи организмда юзага келиши мумкин бўлган функционал ўзгаришларни чуқур билиш лозим бўлади. Ҳозирги вақтда тоғ шароитининг организмга таъсири ҳақида етарли маълумотлар тўпланган. Бу далиллардан бизга шу нарса маълумки, тоғ шароитининг киши иш қобилиятига салбий таъсири, асосан, атмосфера таркибида кислороднинг камайиши билан боғлиқ. Тўқималарнинг кислород билан етарлича таъминланмаслиги гипоксия атамаси билан юритилади. Киши денгиз сатҳидан қанчалик юқори кўтарилса атмосфера ва ундаги кислороднинг босими шунчалик камайиб боради.

Ўртача тоғлик шароитида спортчининг иш қобилияти маълум даражада бажариладиган ишнинг турига боғлиқ бўлади. Маълумки, кишининг ҳар қандай фаолияти малум миқдордаги энергия сарфи билан кузатилади. Сарфланадиган энергия баъзи спорт машқларини бажаришда кислородсиз йўл билан ҳосил бўлса, яъни иш кислородсиз шароитда бажарилса, бошқа спорт машқлари кислородли йўл билан ажралган энергия ҳисобига бажарилади. Ҳар хил баландликда ўтказилган текширишлар ва мусобақа натижалари факат баланд тоғлик шароитида эмас, балки ўртача тоғлик шароитида ҳам спортчининг иш қобилиятининг анча пасайишини кўрсатади 1000м. гача баландликка кўтарилганда, организмнинг тинч ҳолатида ҳам, жисмоний иш бажариш чоғида ҳам сезиларли ўзгаришлар юзага келмайди. Денгиз сатҳидан 2000 м. баландликда, айниқса, кўп миқдорда кислород талаб қилинадиган ишларни бажаришда спортчи иш қобилиятининг пасайиши яққол ифодаланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш жойизки, спортчи иш қобилиятига ташқи муҳит шароитларини таъсирини пасайтириш учун организмни ёшлигидан бошлаб тизимли, мунозам ва мос равишда жисмоний машқлар ва спорт трлари билан шуғуллантириб, организмни чиниқтириш ва уни чидамлилигини ортириш мумкин. Бу эса келажақда ҳам жисмонан ҳам маънан соғлом инсон тарбиялашга замин бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар руйхати:

1. Зарипов Б.З. «Ёшга оид физиология» Тошкент 1991 йил.
2. Азимов И.Ф. Собитов Ш.С. Физиология. Жисмоний тарбия институтлари учун ўқув қўлланма. Т. ЎзДЖТИ наشريёт бўлими 1996 й.
3. Азимов И.Ф., Ҳамрақулов А.К., Собитов Ш.С. Умумий ва спорт физиологияси даъимий машғулотлар. Т. Ўқитувчи, 1992 й.

Асилбек Эгамбердиев, Д.И. Раимов
(Гулистан, Ўзбекистан)

СПОРТ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШДА ОРГАНИЗМДА ЮЗАГА КЕЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР

Спортнинг ҳар хил турлари билан шуғулланишда спортчи организмда қатор ҳолатлар кузатилади. Уларни старт ҳолати, разминка машқлари таъсирида юзага келадиган ҳолат, ишга кириш ҳолати, турғун ҳолат, чарчаш ҳолати ва ниҳоят, спортчининг дамолиш даврида кечадиган тикланиш ҳолатига ажратилади. Бухолатларда организмда юзага келадиган физиологик реаксиялар ўзига хослиги билан фарқланади, чунки ҳар бир ҳолатда содир бўладиган физиологик жараёнлар организмга таъсир кўрсатадиган маълум омиларга боғлиқ бўлади.

1. Старт ҳолати, бухолат жисмоний машқ бошланмасидан, ҳали организм ишга киришмасидан олдин содир бўлиб, организмда қатор физиологик ўзгаришлар юзага келиши билан ифодаланади.

2. Ишга кириш, яъни организмни бажара бошлаганидан бир неча дақиқа ўтганча давом этадиган ҳолат бўлиб, органлар, системалари ширини бориши, ривожланиши билан ифодаланади.

3. Турғун ҳолат, бухолат функциялар ривожланганидан кейин, бир қанча вақт давомида уларнинг бир текисдасакланиши билан белгиланади.

4. Чарчаш, организмнинг ҳар қандай фаолияти, у жисмоний миёна қийин фаолиятми, маълум муддатдан кейин сусая бошлайди, яъни чарчаш ҳолати юзага келади. Бухолат организмнинг иш қобилиятини вақтинча пасайиши билан ифодаланади.

5. Тикланиш, бухгалтер организм ишбажаришиоқибатидачарчаганиданкейин дам олишвақтидаорганизмнингшқобилятинишданолдингидааражагақайтаришдир.

Спорт физиологиясида машқ, айниқса, спорт мусобақалари олдидан юзага келадиган икки ҳолат старт олди ва старт ҳолатлари кўзга ташланади. Спортчида мусобақа бошлангунча юзага келадиган физиологик ва психологик функцияларнинг ўзгариши старт олди ҳолати деб юритилади. Старт олди ҳолати фаолият бошланмасдан юзага келиб организмни бўладиган ишга тайёрлайди. Старт ҳолати спортчи иш бажариладиган жойда, масалан, сув ҳавзасининг курсида ёки югуриш йўлида турганда, юзага келадиган соматик ва вегетатив реакциялар даражасини ўзгартиришидир.

Старт олди ҳолати, организм ишга киришмасидан бир неча дақиқа, соат ҳатто бир неча кун илгари кузатилиши мумкин. Масалан, спортчида бир неча кун олдин унинг мусобақада иштирок этиши ҳақида айтилиши, у спортчида қатор физиологик ўзгаришларни юзага келтиради. Юрак уриши нафас олиши тезлашади, қонда қанд ва сут кислотаси кўпаяди ва ҳаказо. Бу ўзгаришлар старт олди реакциялари бўлиб, улар организмни бўлажак мусобақага тайёрлайди, яъни бажариладиган ишга мослашиш юзага келтиради. Старт олди реакциялари бевосита старт олдидан сезиларли бўлади.

Старт ҳолати физиологик нуқтаи назаридан шартли рефлекс даниборат. Мускул иши шартсиз таъсирловчи бўлиб, уни бажарилишидаги ҳамма шароитлар, факторлар шартли таъсирловчи бўлади. Мусобақа бошланиш олдидан спортчиларнинг тинч ҳолатидаги юрак уриш тезлашади, бир дақиқалик ҳажми 15-20 л.га, кислород ўзлаштириш 400-600 мл. га етади, яъни асосий алмашинув даражасига нисбатан 2-2,5 марта ортади. Спортчиларда старт олди ҳолатининг уч хил шаклида кўриниши аниқланган: булар жанговар тайёрлик, старт олди ҳолатини ва старт олди апатиясидир.

Жангавор тайёргарлик ҳолати, бу ҳолатдаги спортчи бўлажак ишни оптимал ҳолатда кутиб олади., яъни бундай ҳолатга эга бўлган спортчининг марказий асаб системасида асаб жараёнлари тенг, нисбатан оптимал ривожланган бўлиб, ҳаракат ва вегетатив функцияларни бажариладиган ишга мос ҳолда ўзгаришини таъминлайди. Старт олди титроғи – марказий асаб системасида кўзғалиш жараёнининг керагидан ортиқ кўпайиши, унинг тормозланишидан устун туриши ва организмга кенг ёйилиши оқибатида юзага келади. Бундай ҳолатдаги спортчидан дифференсировка бузилади, натижада спортчи мусобақаларида бошланаётгандаёқ қатор хатоларга йўл қўяди.

Старт олди апатияси бу ҳолатда спортчининг марказий асаб системасида тормозланиш жараёни кўзғалишидан устун туради. Натижада, спортчи ўз имкониятларини паст баҳолаб, мусобақага қатнашмасликка ҳаракат қилади. Старт олди апатияси жисмонан яхши чиниқмаган мусобақага етарли тайёргарлик кўрмаган спортчиларда, ҳамда мусобақа бошланишига кечиккан ҳолларда кўпроқ юзага келади.

Разминка махсус танланган жисмоний машқлар комплекси бўлиб, у ҳар қандай спорт машқи ва спорт мусобақаси олдидан ўтказилади. Разминка машқлари спортчи организмнинг функционал имкониятларини оширади, уни бўладиган ишга тайёрлайди, максимал иш қобилятининг юзага келиши учун шарт-шароит яратади. Органлар иши максимал даражага кўтарилиш учун маълум вақт яъни, 3-4 дақиқача талаб қилинади, шундан кейинги ишга тўлиқ киришиб кетилади. Разминка машқлари организмнинг системалари ишини кучайтириш, ривожлантириш билан бирга унинг ишга киришиб кетиш вақтини қисқартиради, яъни организм ишга тезроқ киришиб кетади.

Разминка иккитатурга ажратилади: умумий разминка ва махсус разминка. Умумий разминка ишқобилятини оширишга қаратилган бўлиб, асосан вегетатив функцияларни кучайтириш билан ифодаланади. Айниқса юқоритезлик билан бажариладиган ҳаракатлар учун юрак томир нафас органларининг функцияси ватана ҳароратининг биروز кўтарилиши муҳим аҳамиятга эга. Махсус разминка ҳар бир спорт тури учун хос бўлган машқлар комплекси даниборат бўлиб у айнан спорт тури билан шуғулланганда машқ ва мусобақа олдидан ўтказилади.

Разминка машқлар таъсирида физиологик функцияларнинг ривожланиши организмнинг иш қобилятини энг юқори даражага кўтарилиши учун етарли бўлмайди. Айтмоқчимизки, разминка физиологик системаларнинг сафарбар этилиши тўла таъминлай олмайди. Шунинг учун ҳам организм асосий ишни бажара бошлагандан кейин маълум вақтгача физиологик функцияларнинг ривожланиши юз беради. Улар бир текисда давом этиб, турғун ҳолатга ўтади. Ишга киришиб олиш мускул ишининг бошланиш даврида физиологик функцияларнинг берилган ишни муваффақиятли бажариш учун зарур бўлган янги функционал даражага аста-секин ўтишдир. Ишга киришиб олиш даврида спортчининг ҳаракат фаолияти кучланиш билан бажариладиган ишга ҳамон мослашади, моддалар алмашинуви ортади, организмнинг турли системалари фаолияти кучаяди. Системаларнинг ўзаро таъсири яхшиланади.

Ишга киришиш даврида физиологик системалар функциясининг бажариладиган ишга мослашишида асаб системаси билан бир қаторда гуморал механизмнинг ҳам айниқса ички секретсия безлари фаолиятининг кучайиши муҳим рол ўйнайди. масалан, ишга киришиш даврида қон таркибида адреналин, норадреналин ва гипофиз безининг гармонларининг миқдори ортади. Жисмонан яхши чиниққан спортчи яхши чиниқмаган спортчиға нисбатан тезроқ ишга киришади. Секин бажариладиган ишга нисбатан тез бажариладиган ишга киришиш муддати қисқароқ бўлади.

Катта тезлик билан ва узоқ муддатда бажариладиган яъни, уч дақиқадан ортиқ, мускул ишларида бир оз вақт ўтиши билан баъзи спортчиларда ишга лаёқатлилигининг вақтинча кескин камайишини кузатиш мумкин. Бухол «ўлик нуқта» номи билан талиб кўпинчата жрибасиз паст малакали спортчиларда юзага келади. «Ўлик нуқта» биринчи марта қайиқчиларда, кейин ўрта ва узоқ масофага югуришда, сузишда, эшак эшиш, велосипед пойгаси, кураш ва бошқа спорт турларида аниқланган.

«Ўлик нуқта» ҳолатида спортчининг иш қобиляти пасаяди вақт бирлигида энергия сарфи ортади, ҳаво етишмаслиги, нафасни юзаки тез-тез олиниши, томирир дақиқада 180-200 гача уради, артерия қон босими 200 мм, гача кўтарилиши, қоннинг актив реакцияси кислотали томонга сурилиш, алвеола ҳавосида карбонат ангидрид миқдори 1,0-1,5% гача ортиши, бош айланиш, рангни оқариши, тер босиши, ҳатти-ҳаракат уйғунлигининг бузилиши каби ўзгаришлар содир бўлади.

«Ўлик нуқта» енгилгандан кейин физиологик функциялар ривожланиши, иш қобилятининг тикланиши «иккинчи нафас» номи билан юритилади. «Иккинчи нафас» мускул иши билан вегетатив органлар функцияси ўртасида уйғунлиқнинг тикланиши деб қаралади, ҳаракат марказларида юзага келган ҳимоя тормозланишидан кейин индукцион кўзғалиш содир бўлади ва ҳаракат активлиги кучаяди. «Ўлик нуқта» нинг юзага келишига сабаб – юқори нафас йўллариининг кучли ҳаво оқишидан таъсирланишидир деб кейинги адабиётларда кўрсатилмоқда.

Юқорида келтирилган далиллардан маълумки, спортчи узоқ муддат давом этадиган шиддатли мускул ишларини тўсатдан юқори тезлик билан бошламай, ҳаракат тезлигини 2-3 дақиқа давомида максимал даражага олиб чиқмоғи керак. Бундай иш режими спортчида «Ўлик нуқта»нинг юзага келмаслигини ва иш қобилиятининг юқори даражада сақланишини таъминлайди. Ҳар қандай меҳнат фаолияти, у жисмоний меҳнатми, ёки ақлий меҳнатми, маълум вақт ўтиши билан чарчашни юзага келтиради. Чарчаш инсон функционал ҳолатининг алоҳида тури бўлиб, узоқ муддатли, ёки шиддатли мускул ишидан кейин юзага келадиган ва иш унумини пасайишига сабаб бўладиган вақтинчалик ҳолатдир. Чарчаш мускуллар кучининг ва чидамлилигини камайтиришида, ҳаракат уйғунлигининг ёмонлашишида, айна иш бажариш учун энергия сарфини ортиришида ва бошқа ўзгаришларда намоён бўлади.

Чарчаш ишни тўхтатишга олиб келадиган нормал физиологик жараёнлар, у организмнинг ҳаёт фаолиятини бутунлай ишдан чиқишини олдини оладиган ҳимоя реакциясидир. Чарчашнинг ривожланишида иккита фаза мавжуд: биринчи фаза енгиллатадиган ёки субектив фаза бўлиб, унда, ҳали ишга лаёқат олдинги даражада, ҳатто ундан ҳам юқори даражада сақланиши мумкин. Бу бош мия ярим шарлари пўстлоғида кўзғалиш жараёнининг кучайиши орқали юзага келади, шу билан бирга, бу фазада вегетатив функциялар уйғунлигининг бузилишини ва организм фаолиятида фойдали иш коеффициентининг пасайишини кўрсатиш керак.

Чарчаш юзага келадиган иккинчи фаза – енгил бўлмайдиган ёки «яққол» чарчаш фазаси бўлиб, бунда ишга лаёқат сезиларли даражада пасаяди ва марказий асаб – системаси ҳужайраларида ҳимоявий тормозланиш юзага келиши билан ишлаётган киши қанча уринмасин, ишни тўхтатишга мажбур бўлади. Чарчашнинг қуйидаги турлари мавжуд. Ўткир чарчаш ва сурункали чарчаш турларига ажратилади. Ўткир чарчаш бирдан кучли тарзда юзага келиб кўпинча жисмонан яхши чиниқмаган спортчиларда, ахён-ахёнда эса жисмонан чиниққан спортчиларда ҳам кузатилади. Бу ҳолатнинг юзага келиши ҳаддан ташқари ҳажмдаги жисмоний машқларни бажариш чоғида ёки мусобақа ишлари таъсирида ҳосил бўлади.

Сурункали чарчаш турли функционал системаларнинг ва бутун организмдаги ўзгаришларнинг кўп ойлар, ҳатто йиллар давомида тўлиқ тикланмаслик оқибатида тўпланиши билан боғлиқдир.

Органзмнинг ички муҳитини нормал ҳолатда ушлаб турилишини таъминлайдиган физиологик жараёнлар мажмуаси тикланиш деб юритилади. Чарчаш юзага келгандан кейин организмнинг дам олиш вақтида тикланиш жараёнлари ўтади, яъни мускул иш таъсирида физиологик функциялар яъни, томир уриши сони, қон босими, ўпка вентилизасияси, кислород ўзлаштириши, тана ҳарорати организмдаги турли системаларнинг қўзғалувчанлиги маълум вақт ўтгандан кейин ишдан олдинги ҳолатга қайтади. Бу ҳолат тикланиш деб юритилади. Тикланиш учун кетган вақт тикланиш даври деб аталади. Тикланиш жараёнларининг бориши бир текис эмас, балки тўлқинсимон бўлади, яъни дам секинлашади, дам тезлашади ва яна секинлашади, яна кўтарилиб, ниҳоят ишдан олдинги ҳолатга қайтади.

Турғун ҳолат-физиологик кўрсаткичларнинг ўзгармас даражаси билан ифодаланадиган ва жисмоний иш тезлигини организмнинг функционал имкониятига тўлиқ мос бўлишида иш бажарувчи организмда юзага келадиган ҳолатдир. Турғун ҳолатга ўтиш вақт бирлигида сарфланадиган кислород миқдорининг камайтириши, кислородга талабни пасайиши билан кузатилади. Натижада, айна ишни бажаришдаги мускул кучланиши пасаяди. 3-4 дақиқадан ортиқ вақт давомида бажариладиган мускул ишларида турғун ҳолат юзага келади, яъни организмдаги орган системаларининг иши, физиологик жараёнлар маълум даражада ривожлангандан кейин, юракнинг қисқариш сони қоннинг систолик ҳажми, бир дақиқалик ҳажми, нафас – тезлиги чуқурлиги ва шунга ўхшашлар сезиларли даражада ўзгармасдан турғун ҳолатда сақланади, бундай ҳолат турғун ҳолат деб юритилади. Турғун ҳолат иккига ажратилади: ҳақиқий турғун ҳолат ва ёлғон турғун ҳолат:

Ҳақиқий турғун ҳолат ўртача тезлигидаги циклик динамик ишларни бажаришда кузатилади. Бундай ишларда организмнинг бир дақиқадаги кислородга бўлган талаби 2-3 л. атрофида бўлиб, организм иш давомида талаб этилаётган кислород миқдорида тенг миқдорда кислород ўзлаштиради, яъни кислород қарзи юзага келмайди. Бундай ҳолат ҳақиқий турғун ҳолат деб юритилади. Ўртача тезлигидаги циклик динамик иш аероб шароитда бажарилади. Ёлғон турғун ҳолат катта тезлигидаги циклик динамик ишларни бажаришда юзага келади. Бундай ишларни бажаришда бир дақиқа учун талаб этиладиган кислород миқдори 6.5-3 л. атрофида бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мунтазам равишда турли хил спорт турлари билан шуғулланиш, инсоннинг нафақат жисмоний, балки маънавий камолотга эришишда ҳам муҳим омилдир. У ироданитоблайди, аниқмақсад сари интилиш, қийинчиликларни чидамвабардош билан енгишга ўргатади. Инсон қалбида ғалабага ишонч, ғурур ва ифтихор туйғуларини тарбиялайди. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек: «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли ва албатта бахтли бўлишлари шарт».

Адабиётлар рўйхати:

1. И.А. Каримов «Ёшларимиз-халқимизнинг ишончи ва таянчи» Тошкент «Манавият» 2006 й
2. И.А. Каримовнинг «Соғлом авлод – бизнинг келажакимиз» «Соғлом авлод дастури»нинг тасдиқлашга бағишланган мажлисида сўзлаган нутқи.
3. Солижонов Х. Жисмоний машқлар физиологияси асослари фанидан маърузалар матни. Фарғона: 2001 й.
4. Қурбонов Ш. Жисмоний машқларнинг физиологияси асослари. Тошкент: 2003 й.

Иброҳим Юсупов
(Ташкент, Ўзбекистон)

ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАРНИ ТАРИХИЙ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Тарихан жисмоний машқлар ўйинлар тарзидаги, гимнастика кўринишидаги, спорт ва туризм машқларига туркумланган эди.

Ўйинлар, гимнастика, спорт, туризм жисмоний тарбиятизм ининг асосий омиллари сифатида танолини бекелинган ва ҳозирги кунда ҳам машқлар классификацияси таркибида ўзаҳамиятини ўқотгани ўқ. Кўпчилик олимларнинг фикрига қарама-қарши улароқ, ҳар доим ўзгаришда. Тарихий қабул қилинган жисмоний машқлар туркумида вўрғиши билан ўз ўрнини ўзидан прогрессив бўлганларга бўшатиб бермоқда ёки ўшамашқлар ривожланмоқда, такомиллаштирилмоқда. Жисмоний тарбия жараёнида уларнинг асосий

омиллиги тарбия тизимларида илмий асосланган. Демак, ўйин, гимнастика, спорт, туризм таркибига кирган жисмоний машқлар туркуми дейиш бизда айримҳолларда нотўғри фикр туғдириши мумкин. Чунки, спорт туркумига кирган югуриш, юриш, сакрашлар жисмоний машқ сифатида ўйинларда, гимнастика таркибига, туризм машқ-лари тарзида ҳам учраши мумкин. Машқлар бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ ҳолда фойдаланилади.

Ўйин атамаси хилма-хил фаолиятни ифодалайди. Табиат ўйини, куч ўйини ва бошқалар. Маданият соҳаси бўйича эса, актёр ўйини, олимпиада ўйинлари ёки спорт ўйини, буларнинг ҳаммаси хилма-хил маоно беради. Ўйин тарихий тупланган ижтимоий ҳодиса сифатида фаолиятнинг айрим тури ҳисоб-ланади. Ўзининг ҳаётий аҳамияти орқалигина жамиятда ўзига қизиқиш уйғотади ва айрим одамларни ўзига тортади.

Ўйин фаолиятида одам ўзини ўраб олган муҳит билан ўзгача алоқада, бир мақсадга йўналтирилган фаолиятда бўлади ва ҳам жисмоний ҳам ақлий қобилиятини машқ (тренировка) қилдиради. Меҳнатдан фарқли ўлароқ, ўйин пайтида моддий неомат яратилмайди. Ўз ҳаёти учун табиат иноомларидан бевосита фойдаланмайди. Ўйин шароитида хилма-хил ҳаркатни танлаш имконияти бор. Бу эса ўйновчининг ўз ҳис-ҳаяжонини, ижодий қобилиятини, фаоллигини ҳамда ташаббусини ишга солишга мажбур қилади.

Ҳозирги кунда ўйинчилар сонига қараб яқкама-яқка жамоа бўлиб, кўпчилиқ (омма билан) ўйнайдиган ўйинлар мавжуд. Бу эса педагогика ва ҳаётда ҳаракатли ўйинлар ва спорт ўйинлари сифатида тарбиявий восита бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ҳаркатли ўйинлар жисмоний тарбия воситаси сифатида жамоали, жамоага уюшмай, ўзининг маълум спорт майдонига, стандарт қоида-қоида-қоида эга бўлмаган, қийин жисмоний машқларнинг айрим элементларини ўз ичига олган ҳаракатлар тарзида Улар аста-секинлик билан қийинлаштирилиб бир шаклга киргизилиб, спорт ўйинларига айланди. Демак, спорт ўйини ҳам ҳаракатли ўйиндир.

Спорт ўйинлари жисмоний тарбия воситаси сифатида ўзининг катойи ўйин қоидалари ва талабларига, спорт майдони жиҳозларига эга. Ўйин пайтида вазифаларни бир индивид ҳал қилмай, жамоа ҳал қилади. Бу ўйинлар бўйича мунтазам мусобақалар уюштирилади. Ўйинчиларга даража (разряд) ва унвонлар берилади. Спорт ўйинлари мунтазам ўсишда ва ривожланишда (техникаси ва тактикасини ривожланиши унинг самарадорлигини кучайтиради). Жамоа бўлиб ўйнайдиган ҳаракатли ўйинлар уч турга бўлинади: а) ўйинчиларни жамоа-ларга ажратмай ўйнайдиган ўйинлар; б) жамоали ўйинга айланиб кетадиган ўйинлар; в) жамоаларга бўлиб ўйналадиган ўйинлар (барча спорт ўйинлари қиради):

Кейинчалик эса ўйин ўйинчиларнинг ўзаро фаолияти шаклига кўра (командали ўйналадиган ўйинлар) қуйидагиларга бўлинади:

а) ўйин пайтида рақиб команда ўйинчилари танаси, унинг қисмлари бир-бирига тегмай ўйналадиган ўйинлар – волейбол, городки, бадминтон, стол тенниси, шахмат-шашка ва ҳ.к.

б) рақиб ўйинчилари бир-бирига тегиши билан ўйналадиган ўйинлар: футбол, баскетбол, регби, хоккей, майса устидаги рус лаптаси ва бошқалар.

Тарихан мавжуд жисмоний тарбия тизимлари ўйиннинг шу томонларни ҳисобга олиб, жамият аозолари ҳар томонлама жисмонан гармоник тарбиялашнинг асосий омилларидан бири деб тан олганлар ва тарбия жараёнида ундан фойдаланганлар.

Гимнастика – ўйинлар, спорт, туризм қатори у ҳам жисмоний тарбия воситасидир. Асосий вазифаси турли ҳаётий фаолият учун умумий жисмоний тайёргарликни йўлга қўйиш воситасидир. Бундан ташқари, ўзининг гавдасини тутта билиши ёки тананинг аозолари ҳаракатини бошқара олиши, танадаги жисмоний камчиликларни тўғрилашдек махсус вазифаларни ҳам ҳал қила олади. Ҳозирги кунда жаҳон халқлари гимнастикаси тизимини танқидий ўрганилиб, керак сизларини улоқтириб, фойдали томонини ўзида илмий мужассамлаштирилган ҳолда жисмоний тарбия шароитида ижобий фойдаланилмоқда.

Гимнастикада жисмоний машқларнинг барчаси қўлланилиши мумкин. Аслида эса қуйидаги машқлар кўринишида қўлланилади.

а) **сафланиш ва қайта сафланиш** машқлари. Бу машқлар сафланишнинг рационал йўллари, гавдани тўғри тутиш, қоман-даларга бўйсунуш, қадди-қоматни ростлаш ва бошқа вазифа-ларни ҳал қилади;

б) **асосий жисмоний машқлар**. Бу машқлар тананинг барча аозоларига умумий ёки айрим ажратиб олинган аозоларини ривожлантиришда фойдаланилади, ҳаракат малакаларининг тез шаклланиши учун қулайлик яратади;

в) **эркин машқлар**. Бу ном орқали мусиқа остида бажариладиган ҳаракатлар комбинацияси тарзида тузилган машқлар тушунилади. Эркин машқлар билан шуғулланувчи-ларнинг ҳаракатини кузатсак, биз ҳаракатларни мусиқа ритми, темпига тушаётганлигини ёки унинг нафосатли, гўзаллигини кўриб, инсон ҳаракатлари заҳирасининг жуда бетакор экан-лигини шохиди бўламиз;

г) **зарурий ҳаётий-амалий машқлар**: юриш, югуриш, сакраш, улоқтириш, тирмашиб чиқиш, юк кўтариш ва бошқа қатор машқлар. Булар жисмоний сифатларни ривожлантиришдаги асосий воситалар саналади;

д) **махсус гимнастика снарядларида бажариладиган машқ-лар**: перекладинада, брус-яда, кон-р, халқада, яккачўпда ва бошқаларда бажариладиган машқлар. Улар куч, чаққонлик, бўғинлар ҳаракатчанлиги, мускуллар эластикаси, руҳий ва бошқа сифатларни тарбиялайди;

е) **акробатика машқлари**: қўлда туриш, ёнбош томонга танани букмай айланиш, «рандат», «фляг» ва бошқа қатор якка жуфт, гуруҳ бўлиб бажариладиган машқлар қиради.

Улар асосий зарурий ҳаётий ҳаракат ва кўникмаларни тарбиялайди. Спорт маҳоратини оширишда ва умумжисмоний тайёргарлик учун етакчи воситадир;

ж) **бадий гимнастика**: рақс тарзидаги, жисмсиз, жисмлар билан бажариладиган машқлар бўлиб, ўз ичига юриш, сакраш, эгалувчанлик талаб қиладиган қатор машқларни олади ва уларни мусиқа билан қўшиб бажариш тушунилади ва у спортнинг алоҳида тури саналади.

Гимнастика машқлари тизими доимо ривожланиб ва таркиби бойиб бормоқда. Илмий тадқиқот ишлари ва куза-тишлар айрим машқларнинг қайтадан тузилаётганлиги, янгиланаётганлиги, айримлари мустақамланаётганлиги ва такомилла-шаётганлигини кўрсатмоқда.

1948 йили бўлиб ўтган собиқ Иттифок гимнастикачилари конференциясида гимнастиканинг ҳаётида амалий қўлланишига қараб қуйидаги турларга ажратдилар:

Асосий гимнастика – вазифаси умумжисмоний тайёргар-ликни йўлга қўйишдир. Асосий гимнастика машғулотлари ҳар томонлама жисмоний қобилиятларни ривожлантириб, спорт маҳоратини оширишга имконият яратади. Асосий гимнастикага сафланиш ва қайта сафланиш, умумжисмоний машқлар, ҳаётий машқлар, акробатика, бадий гимнастика ва бошқа машқлар ҳамда айрим гимнастик жиҳозларда бажариладиган машқлар қиради.

Гигиєнік гімнастика билан шуғулланиш организмнинг саломатлигини мустаҳкамлайди. У кишида бардамлик, иш қобилиятини юқори даражада бўлишини таоминлайди. Гигиєнік гимнастика эрталаб, кундуз кунни, оқшом ёки уйқудан сўнг ўтказилади. Ёши ўтганларда эрталабки гимнастика яккама-якка ёки гуруҳ бўлиб ўтказилиши аҳамиятли. Улар организмнинг ҳаракат апарати, юрак томирлари, нафас олиш системаси ва бошқа органларнинг ишини нормаллаштиради.

Спорт йўналишидаги гимнастика. Спорт гимнастикаси-нинг вазифаси юқори жисмоний тайёргарликка ва спорт маҳоратини ошириш мақсадида қийинҳаракатлар қилиш саноатини эгаллашдир. Спорт гимнастикасига эркин машқлар, перекладинадаги машқлар, брусрядаги, халқаларда, дастали кон (эркаклар учун) бревно ваҳар хил баландликдаги брусрядаги (қизлар учун) ва сакраш машқлари киради.

Бадий гимнастика – акробатика ва спорт гимнастикасидек спорт характериға эға. Вазифаси эса ўзининг махсус йўллари биланҳал этилади. Асосий машқлари мусиқа билан боғлиқдир. Уҳаракат координациясини, ҳаракат пластикасини ривожлан-тиради. Машқлар рақс характеридаги ҳаракатлар тарзида бажа-рилади. Машқ мазмунига барча машқлар киради.

Гимнастиканинг қўшимча турларига спорт гимнастикаси, ишлаб чиқариш гимнастикаси, даволаш гимнастикаси кири-тилган.

Спорт гимнастикаси шуғулланаётган спортчиға ўзи танлаган спорт турида ўз маҳоратини эгаллашға ёрдам беради. Спорт гимнастикаси машқлари умумий ва махсус тайёргарлик жараёнида қўлланилади. Ишлаб чиқариш гимнастикасининг асосий вазифаси ишчининг ишлаб чиқариш қобилиятини, меҳнат унумдорлигини оширишдир. Бу гимнастика ишчининг иш режимиға киритилади. У халқ хўжалиги корхоналарида, муассасаларида физкултура танаффуси ва ишдан аввал гимнас-тика паузаси тариқасида олиб борилади.

Даволаш гимнастикаси саломатлик ва меҳнат қобилиятини тиклаш вазифасиниҳал қилади. Асосан, тана тузилиши камчиликлари, ҳаракат апарати ишларини яхши йўлга қўйишда хизмат қилади. Дам олиш уйлари, санаториялар, касалхона-лардаги даволаш кабинетларида амалға оширилади.

Спорт сўзи аввалиға ўйин маоносида тушинилар эди, кейинчалик эса кўнгил очиш воситаси деб қарала бошланган. Чунки шуғулланувчилар фақат ўзаро куч синашиб мусобақа-лашар эдилар. Хатто XIX асрнинг охири XX асрнинг бошла-ригача тартада юқори натижаларға эришиш ёки мусобақада ғолиб чиқиш, кўнгил очиш, дам олиш воситаси деб қаралиб келинди. Узоқ вақтгача таолим тарбия ишларида аҳамиятға эға бўлмаганҳаёт учун кераксиз нарса деб баҳо берилди. (Лесгафт, 1909; Эббер, 1925; Гаулгоффер ва Штрейхер, 1930). Спорт кўп қиррали маоноға эға бўлиб, ижтимоийҳаётнинг махсулидир. Жамиятда спорт билан шуғулланиш аҳамияти унинг жисмоний тарбия жараёни деб қабул қилинади. Спорт жамият мадания-тининг асосий элементи сифатида спорт маҳоратини ошириш, ҳаракат саноатини эгаллаш, жисмоний сифатларини ривожлан-тириш орқали жисмоний тарбия жараёнида восита тарзида қўлланилмоқда. Жисмоний тарбиядаҳаракат қобилиятини ривожлантиришнинг имконияти чексиз эканлигиҳозирги кунда сир эмас. Бунға далил ўрнатилаётган рекордлар, спорт натижаларидир. Спорт натижаси яхшилаш учун олиб борилаётган изланишлар, янги усулиятлар, воситалар, спорт тайёргарлиги мазмунини бойитмоқда. Бу эса кўплаб спортчи ва тренерларнинг жисмоний тарбия назарияси ва услубиётини янги илмий-амалий қонуниятлар билан бойитаётганлигидан далолат бермоқда.

Ҳозирги кунда спортға қўшни қардош мамлакатлар билан ўзаро дўстлик ваҳамжиҳатлик ўрнатишдек, мусобақалар пайтида чин инсонийликхислатларини чуқурроқ намоён этишни юзаға чиқариш вазифаси юклатилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида” / Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони Тошкент. 2002 йил. 24 октябр.
2. Акрамов Р.А. Ёш футболчиларни танлаб олиш ва тайёрлаш. Т., изд. Медицина, 1989.
3. Алиев М.Б. Распределение нагрузок различной направленности в учебном-тренировочном процессе юных футболистов на основе комплексного контроле // Фан-спортга №4 – 2006

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Салтанат Альтаева
(Астана, Қазақстан)

ИСЛАМДАҒЫ АҚИҚАТ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҰҒЫМ РЕТІНДЕ

Еліміз егемендік алғаннан кейін ғана ұмытыла жаздаған дініміздің негіздері мен тарихын білуге жол ашылды. Өрине, осы дін саласы бойынша туып жатқан еңбектер тәуелсіздікке жол тартқан кезеннің жемісі.

Философия ілімін зерттеудің дін ілімімен тікелей байланыстығы негізінен адам баласы мәселесінен басталады: оның жаратылу рухани құндылықтары, сенім – наным.

Дін адамның өзінің жаратылысындағы құпияларын анықтайтын, ғарыш құбылыс қозғалыстардың астарын түсіну үшін, сұрақтарға жауап іздейтін тылсым сезімнен туындайды. Демек, бүгінгі таңда дін мәселесі ерекше жандануда. Сондықтан мақалада қозғайтын тақырыбым «Исламдағы ақиқат – философиялық ұғым ретінде» мол рухани мұра қалдырған қазақ философтарының ақиқат туралы ой – пікірлері.

Шынымен де, «Ақиқат» деген не? Ақиқат дегеніміз дүниедегі құбылыстар мен заттардың дұрыс, айқын бейнесі, адамның дүниені рухани тұрғыдан меңгеруіндегі мақсаты. Ақиқат дегеніміз бұл болмыс, бар болып тұрған нәрсе. Ақиқат адамзат танымына ашық тұрған нәрсе.

Ақиқат түсінігінде тарих философиясында да, қазіргі қазақ философиялық ағымда да әртүрлі пікірлер бар.

Мысалы, Абайдың дүниетанымындағы айналадағы қоршаған әлемнің объективті шындығы таным барысын құдайға сенумен және жанның өлмейтіндігімен ұштастыра қарастыратын көзқарасы қарама-қайшылықта және күрделі болып келеді. Солай бола тұрса да ақын құдайды табиғат-адамзаттың болмысының алғашқы себебі деп есептемейді, ол дүниені әлдеқандай күш жаратты дегенді теріске шығарады [1, 56 б].

Абайдың философиялық көзқарастарын оларды тек өзіне ғана тән ерекшеліктерімен, өзіндік белгілерімен және сопылығымен, басқаша айтқанда, белгілі бір дәуірмен байланысты және сол дәуірді танытатын нақты-тарихи ережелер жүйесін өз қалпында қабылдаған күнде ғана дұрыс түсінуге болады.

Абай дүниетанымы бұлжымайтын қағида мен нанымға негізделген тапжылмайтын дін сияқты емес, санаға сүйенеді. Абай сананы, «өз рухын» адам надандыққа қарсы күресте, қажырлы еңбек арқылы үнемі нығайтып отыруы керек деп есептейді. Бір жағынан «сана ерікпен бірігуі қажет», екінші жағынан – сана мен еңбек әрқашанда бір жерден көрінуі керек. Ары таза, еңбекқор, білімді адамдар үшін табиғат құпияларын танудың шегі жоқ.

Ақынның дүниетанымы шынайы заттарды тануға және адамдар бақытын о дүниеден емес, жарық дүниеден іздеуі керектігіне бағытталды. Ойшыл-ақын, әсіресе, ғылыми ақиқатты жоғары бағалады: «... әрбір хақиқатқа тырысып ижітінатынмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма!».

Оның ойынша қандай да болмасын білімнің, ақиқаттың қайнар көзі адам өзінің сезім мүшелері арқылы танитын объективті шындық. Ақын білімді адам құбылыстар мен заттардың өзінен бұрынғы беймәлім жаңа қырлары мен қасиеттерін тануға кең мүмкіндік алатынын атап көрсетеді. Ол ғылымды: «Адамның білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен болады», – деп қарады.

Кемеңгер ақын, көрнекті жазушы, философ, ұлы Абайдың «атадан алтау, анадан төртеу» дегендегі аталас ағасы Шәкәрім Құдайбердіұлы фәлсапалық лирикасына өте күрделі философиялық ойларды жеткізудегі ақындық шеберлігімен ерекшеленеді.

«Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты», «Үш анық» аталатын еңбектерін, поэзиясын гуманистік және адамгершілік мұраттарды, демократиялық ағартушылық идеяларды уағыздаған мұра деп бағалау керек. Шәкәрімнің философиялық ойларында өзі өмір сүрген дәуірдің қоғамдық көріністері, ақыл – ой ізденістері, талғамды тұжырымдары із қалдырды. Ол қазақ қоғамының рухани өсуіне көмектесуді, жастарды ғылым – білім, өнерге баулуды мұрат тұтты [2, 71 б].

Шәкәрім көбінесе рационализмге, деизмге бейім болды. Бұл философиялық бағыт бойынша дүниені жаратушы бір күш бар дегенді мойындау, оның дәлелі табиғаттың жарасымдылығы, қозғалысы, өмірде ақиқат, шындық, білім – ғылым, ақыл мен сезім дамуы арқылы іске асатынын, адамның болмысты танып білуі адам өзін – өзі жетілдіру арқылы жүзеге асатынын түсінуге болады.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы діни ағартушылық көзқарастарымен анағұрлым көзге түскен Шәкәрім Құдайбердіұлымен қатар, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Ғұмар Қараш шығармашылықтарында исламдық рухани негіздер басымдық танытады.

Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінде ислам дінінің шығуы, құдайға сену, тануы, ислам тарихына қатысты пайғамбарлар мен тарихи тұлғалар жайлы пікірлер ислам қайнар көздері Құран-кәрім, Хадис-шәріп, Шариаттан бастау алады. Оның діни философиясында Алла, Нәпсі, инсани-қамил, ақиқат, фана, фәни дүние, бақи дүние, жұмақ, тозақ, күнә, пенде, періште, ғашықтық, махаббат, әулие, шариғат, сопылық т. б. ұғымдар негізгі өзекті құрайды.

Жастайынан Ақиқаттың жолын іздеп, шындыққа, адалдыққа, іңкәрлікке бейім тұрып, жақын болған Мәшһүр-Жүсіп өзінің кейбір өлеңдерінде адамға шынайылықпен өмір сүрудің соқпақтарының оңай емес екенін суреттейді. Мәселен, өзінің «Ғибрат наме» атты өлеңінде қазақтың «басқа бөле тілден!» деген тәлімінің өзінің жеке тағдырында жиі көрініс бергенін бейнелейді [3, 51 б].

Бірақ ол қиындыққа мойып, ақиқаттың жолынан тайқуға, өмірде өзіне ыңғайлылықты іздеуге тырыспайды, керісінше, пендені бақытты болуға жеткізетін жол ауыр екенін және ол негізінен білімділік пен ізгіліктің синтезі болатынын ерте түсінеді.

Сонымен, ақиқат деген қатаң сыншы, ал Уақыт деген үлкен сарапшы өлшеуден өткізеді. Сонда ғана құндылықтардың шынайы бағасы, парқы белгілі болады. Оған дейінгі адами ізденістер сол ақиқаттың өлшеміне бір қадам болса да жақындай түсуге тырысу болып табылады [4, 12 б].

Бірақ, адамдар қаншалықты қаламаса да ақиқат келеді. Оларға қаншалықты жақпаса да ақиқат айтылады. Мүмкін, біреулер оны қатты, ал біреулер қызу деп қабылдайды. Бірақ, ақиқат қашанда ақиқат. Оны қалай қабылдау әр адамның өзіне байланысты.

Сондықтан, әрбір адам басқаларды ақиқат белгісімен бағалай алмайды, тек өзі ақиқатты білетін адам ғана бағалай алады!

Әдебиеттер:

1. Есімов Ғ.Хакім Абай: (Даналық дүниетанымы) – Алматы: Қазақстан, 1994. – 275 б.
2. Құдайбердиев Ш. Шығармалары, – Алматы, 2006 – 731 б.
3. КӨПЕЕВ Сүйіндік Шәрепиденұлы. Мәшһүр-Жүсіп өмірі: Аңыз бен ақиқат / Ред. н.Қ. Жүсіпов. – Павлодар: Павлодар мем.ун-ті, 2000. – 132 б
4. Сегізбаев О.А. История казахской философии, – Алматы, 2001. – 28 б.

В.А. Ведман, В.В. Игошин
(Ташкент, Узбекистан)

ТРАНСЦЕНДЕНТНОСТЬ СМЫСЛА БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА В МИРЕ

Наглядной демонстрацией процесса разрушения традиционных мировоззренческих установок и формирования новых, глобальных изменений, происходящих в сфере морали является понятие духовности личности. В общественном мнении звучит тревога по поводу состояния духовного мира человека как личности в сегодняшней социокультурной ситуации. Ещё в 60-е годы XX века западные социологи и философы, актуализируя проблемы гуманизма, отмечали, что XXI столетие должно стать веком гуманитарных наук. Это проблематичное высказывание выражает идею о том, что для выживания современной цивилизации очень важно обеспечить возрождение гуманистических ценностей во всех сферах жизни. Поэтому разработка концепции отношений между личностью и обществом становится центром обширного круга поисков социологов, философов, культурологов, психологов и т.д. Социально-исторические обстоятельства модернизации радикально проблематизировали бытие личности в культуре. Личность – это совокупность духовных качеств человека, которые возникают спонтанно, обретают свойства самоорганизации, самодвижения и способны к саморазвитию и самосовершенствованию. Личность возникает в человеке на уровне рефлексивного бытия, но своей завершенности и целостности достигает только на уровне духовного бытия. включаясь в общественную деятельность, каждый человек становится активным участником социальной жизни. Взаимосвязь личности с миром культуры, в условиях глобализации в которой не только исторически закрепляются традиционные ценности, становясь базой для последующего культурного развития, но и динамично развиваются образцы массовой культуры, носит субъектно-объектный характер. Личность, освоившая ценности традиционной и массовой культуры, и способная определять приоритеты в своем развитии, понимает как субъект культуры. Система средств массовой коммуникации создает основу для объективизации личности, её унификации, в результате чего массовая культура фрагментирует личность, лишая её целостности и сужает её ограниченным набором стереотипных проявлений. С появлением и развитием информационных технологий структура культуры претерпевает глубокие изменения. Современные средства массовой культуры характеризуются некоторыми отличительными признаками: доступность, многообразие каналов, использование разнообразных технических средств, своеобразие обратной связи, высокая степень частоты и передачи информации, универсальность, и выступают специфической средой формирования и выражения ценностных ориентаций личности. Основная задача современной массовой культуры – поставлять аудитории определенные стандарты поведения, духовные запросы, доказывать правомерность идентификации на примерах «из жизни», формировать имиджи и стереотипы сознания, а также реабилитировать экономическое превосходство определенного социального слоя внедрением мифов о равных возможностях всех перед всеми. Как показали исследования Ж. Лиотара, Ж. Делеза, Э. Тоффлера и других теоретиков постмодернизма, постиндустриализм не отменяет основных сущностных признаков общества, но он изменяет форму, в которой массовое общество существует сегодня: «управляемая масса» сменяется «контролируемой массой». С изменением окружающего мира меняется личность, трансформируются взгляды и идеи. Но индивидуальность не является всеобъемлющим, охватывающим всю сущность человеческого бытия, определением. По мнению В.С. Библера, «личность – это такая ипостась индивида, в горизонте которой он способен перерешить свою, уже предопределенную привычками, характером, психологией, средой судьбу»⁸. Личность как призма пропускает через себя и преломляет некую эманацию культуры. Индивид становится личностью в силу своей свободы и включения в мир культуры. Человек, будучи включенным в практическую деятельность, в обучение и воспитание, в различные сферы социальной практики, становится носителем общественной жизни, источником ее развития, представителем коллектива, социальной группы. Взаимоотношения между личностью и обществом достаточно сложны и многовариантны, но в основном они должны быть такими, чтобы общество способствовало развитию личности. В этом отношении справедливы слова А. Швейцера о том, что «... когда общество воздействует на индивида сильнее, чем индивид на общество, начинается деградация культуры»⁹. Личности присуще стремление к самостоятельному творчеству, которое дается априорно и воплощается во включении человека в мир культуры. Личность способна создавать целые новые миры в области философии, культуры, искусства. Культурное творчество, способность делать выбор, творить, действовать предполагают наличие внутренней и внешней свободы, которая является высшей ценностью, свойственной только личности. Указанным высоким критериям культуры личности отвечает далеко не каждый человек. В большинстве случаев человек прибегает к использованию хорошо отлаженных экономических и идеологических схем для удовлетворения своих потребностей. Таким образом, целостность личности находится под угрозой возникновения не только внутреннего экзистенциального конфликта. Сама цивилизация, созданная человеком интеллектуальным, творческим, деятельным начинает отчуждаться от него, жить по своим законам, давить на личность, зачастую деформируя ее. Свобода, выбор, деятельность подчиняются ритму, новым «правилам», которые устанавливаются извне. Личность становится лишь частью огромного, глобального техногенного процесса, лишь винтиком и передаточным звеном в гигантском механизме компьютерных сетей, ультрасовременных технологий; он уже не может остановить и повернуть вспять свое создание – индустриальное общество. Но в любой культуре в большей или меньшей степени обязательно сохраняются традиции и культурная память поколений, которые и являются базой, краеугольным камнем, на котором затем и «возводится», постепенно, шаг за шагом, целостное комплексное «здание личности». Причем личность, обладая традиционной культурой

⁸ Библер В.С. Культура. Диалог культур (опыт определения) // Вопросы философии. 1989. № 6. С. 12-21.

⁹ Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.

современного ему общества, уже достаточно осознано может определять приоритеты в своем развитии. Имея прочную культурную базу, человек становится не просто потребителем культуры, но уже в состоянии совершать осознанный выбор и обращаться к соответствующим ценностям и образцам культуры. Таким образом, личность выступает как объект и проекция, отражение мира культуры. Одновременно она – носитель и субъект культуры в широком смысле этого понятия

Сциентизм рассматривает истину как только неотъемлемый компонент научного сознания, в котором абсолютно преобладает культ разума. Но при этом элиминируются экзистенциальные проблемы сущности бытия человека в мире. Антисциентизм, стремясь преодолеть мировоззренческую ущербность сциентизма, призывает дополнить научную революцию моральной. Он рассматривает светское и религиозное сознание как две исторически равноправные формы культуры. Большое значение придается не только социально-культурной, но и онтологической природе религиозного сознания. Слово «религия» происходит от латинского re-lego «вновь собирать, повторно посещать, еще и еще вглядываться, снова обсуждать, тщательно обдумывать». Rtligio развертывает свое значение «совестливость, внимательность, добросовестность, благочестие, благоговение, богопочитание», дальше в «щепетильность, стеснительность, сознание греховности, вины, преступления». В основе всего ряда, пишет В.В.Бибихин, – «способность человека отойти от суетливой спешки, вернуться к пройденному, обратить внимание, совестливо и тщательно вдуматься в то, что по-настоящему серьезно».¹⁰

В религиозном сознании доминирует иррациональное, трансцендентное начало в определении смысла бытия человека в мире, в признании зависимости от него судеб людей и которое связано с неизбежным фактом смертности человека. Мысль и бытие «действуют» без того, чтобы их воспринимали. Тертуллиан считал, что вера есть свертывание разума в душе. В то же время мысли нужна вера. Той мысли, которая равносильна бытию, а не сознанию в смысле осознания. Абсолютное значение имеют понятия добра и зла, не зависящие от преходящих условий и обстоятельств.

Ф. М. Достоевский писал, что, без веры в Бога, в бессмертие будет позволено все, даже злодейство. По Канту личность имеет отношение не только к феноменальному, но и ноуменальному миру. Истины религии имеют высшую духовную ценность. «Поиски вечного в преходящем, абсолютного – в относительном, бесконечного – в конечном, общечеловеческого – в индивидуальном, – таково предназначение культуры, которое по-разному реализуется в ее отдельных формах, в различных видах сознания».¹¹

Вслед за Кантом, Мамардашвили придавал большое значение божественной среде человеческого усилия, только соотносительно с которой человек исполняется в качестве человека. «Никогда человек не назвал бы ничего Богом, писал он, если бы в нем уже не действовала сила, которую он вне себя назвал «Богом».¹² Необходимым атрибутом свободной личности он называл потребность в свободном символе, который способствует максимальной концентрации ее духовных сил и выработке идеала, неподвластного перипетиям жизни. По его мнению, важен исходный мотив, внутреннее моральное сознание в объяснении поступков человека.

Большое значение сегодня имеет гуманистическое понимание религии как особого способа организации нашего сознания и поведения. Так, американский философ Джон Дьюи развивает натуралистический подход к религии как «общей веры» человечества в действительность нравственных идеалов. Человек не может оставаться в одном только мире. Только в результате проявления суверенной совести смягчается конфронтация сущего и должного. Гусейнов подчеркивает такую фундаментальную черту культуры, как двойная мотивация человеческого поведения. При этом «божественный уровень мотивации в связи с изменением языка культуры трансформировался в моральный».¹³ Демократическая культура современного общества, таким образом, опирается на выработанные мировыми религиями общечеловеческие ценности и экзистенциальные (смысложизненные) проблемы выражают вечные истины бытия человека в мире. Параллельно с производством материальных благ и услуг идет производство социальных смыслов.

В этих смыслах выражается общественное значение человеческой деятельности, фиксируются этапы общественного прогресса, аккумулируется новое знание.

В социальном процессе люди не просто взаимодействуют с предметными условиями и средствами, но создают эту предметность как предметность социальную своими усилиями. В процессе деятельности человек наделяет предметный мир особым смыслом, который выражает собственно человеческое, сознательное отношение к окружающей реальности. Потребность индивида быть личностью становится условием формирования у других людей способности видеть в нем личность, которая жизненно необходима для поддержания социального единства, преемственности способов и результатов деятельности и, что особенно важно, установления доверия друг к другу, без которого трудно надеяться на общественный прогресс. Социальная природа личности проявляется в деятельности как специфически человеческом способе существования. Именно деятельность составляет структуру и механизм социальных отношений, носителями которых выступают социальные общности: семья, малая группа, "общественный индивид", общество. Только осмысливая совместную деятельность, индивид поднимается над своими формальными определениями, наполняет реальным содержанием форму общественных связей и движется к пониманию родовой сущности человека.

Среди функциональных назначений культуры, в том числе массовой, существует одна важная функция, которая связана с обеспечением согласованных форм жизнедеятельности разных ее носителей. Это означает, что культура позволяет оптимально адаптироваться конкретной личности к меняющимся внешним и внутренним условиям существования, развивать социальный опыт и продвигать его на более высокую ступень. Культура является основным средством самореализации личности, включает в себя накопленные человечеством знания, нормы, ценности, образцы и отражает духовный мир отдельных индивидов, социальных общностей, всего социума. Поэтому одним из основных вопросов нашего исследования был вопрос о формировании ценностных ориентаций современного человека. Ответы на данный вопрос позволяют утверждать, что система ценностных ориентаций у старшей возрастной группы является более устойчивой и поэтому их жизненные ценности подвержены наименьшему влиянию. Важный аспект социокультурной адаптации личности связан с идентификацией,

¹⁰ Бибихин В.В. Философия и религия. //Вопросы философии, 1992, №7.С.37.

¹¹ Митрохин Л.Н. Философия религии: новые перспективы //Вопросы философии, 2003, №8. С.26.

¹² Там же. С. 30.

¹³ Гусейнов А.А. К новому определению морали. Ростов-на-Дону, 2011. С.6-7.

выражающейся в отношении к своей стране, и касается чувства патриотизма, приверженности национальным ценностям.

В переходные и сложные периоды развития, которые в частности переживает современное общество, особую важность приобретают индивидуально-личностные адаптационные механизмы. В таких условиях у личности возникают затруднения при выборе необходимой информации, которая находится в общем потоке сообщений.

**Собиржон Исмоилов, Жобир Саидмуродов
(Гулистан, Узбекистан)**

БАДИЯТ УЛУҒ БИР ДАРГОҲ

Дунёдаги жамики тараққий этган, ривожланган мамлакатлар тарихи, жумладан Ўзбекистонимиз тарихий тараққиёти ҳам шуни кўрсатмоқдаки муайян ва аниқ мақсадни кўзлаган ғоя билан қуролланган халқ ва жамият жаҳон сиёсий майдонида қаддини ростлаб, ниятига, кўзлаган мақсадига ета олади. Ўзини буюк халқ сифатида намоён қила олади. Ҳар бир одамни муайян инсоннинг куч-қудрати, салоҳияти унинг билими, ақл-заковати, тафаккур даражаси билан белгилангани каби, ҳар бир халқнинг куч-қудрати ҳам унинг маънавий салоҳияти, миллий мафқураси ва олға етаклайдиган ғоялар тизимида намоён бўлади, бугунги кунда Ватанимиз маънавий ҳаётида миллий мафкура жуда катта рол ўйнамоқда.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўзларининг ҳали мустақилликни илк йилларидаги ва кейинги нутқ ва маърузаларида миллий мафкура ва унинг жамиятдаги ўрни масаласига катта эътибор бериш лозимлигини таъкидлаган эдилар. Жумладан, “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавоб бера туриб Президентимиз: “... мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, ҳар қандай жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган” – деб таъкидлайдилар. “[1-5]

Бугунги кун ўзбек ёшлари бу теран маъноли сўзларнинг моҳиятини чуқур англаб олишлари керак назаримизда, чунки ҳозирда жуда кўплаб давлатлар билан дипломатик алоқа ўрнатганмиз. Улардан ҳар хил ахборот оқимлари турли йўллар билан мамлакатимизга кириб келмоқда, ҳатто, диний кўринишдаги ёт унсирлар юртимизда ўз таъсир доирасини ўрнатмоқчилиги ҳам сир эмас бизга. Мустақиллигимизни кўролмаётган ғанимлар аввало ёшларимизни йўлдан уриш пайида, ўта таъсирчанг қалб ва шурур эгалари онгини эгаллашга зимдан ҳаракат қилаёпти. Шу ўринда улуғ ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий яратган буюк ва ўлмас асарлар, хусусан “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларини миллий мафкура ва миллий истиқлол ғояларини яратишимиздаги аҳамияти жуда катта ва салмоқлидир. “Ўтган кунлар” романидаги бош қаҳрамонлар Юсуфбек хожи ва Отабек образларидан замондош ўзбек ёшлари буюк миллатпарварлик, ватанпарварлик, она юртга садоқат ва бошқа бир қатор ижобий фазилатларни ўрганса, ўз ҳаётига тадбиқ этса мақсадга мувофиқ келган булур эди. Асар бошида Отабек Зиё шохичиқида меҳмонда бўлар экан, даврада ўтирган меҳмонларга қарата шундай дейди: – “Шамайда бўлар эканман, қанотим бўлса, Ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсамда, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон арзимни тингласада, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг идора тартибини дастурамал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Менимча, ўриснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, – деди Отабек, – аммо бизнинг кундан кунга орқага кетишимизга ўзаро низомиз сабаб бўлмоқда, деб уйлайман... Ораимизда бу кўрқинч ҳолатка баҳаққи тушунардигон яхши одамлар йўқ, билъақс бузғучи ва низочи унсурлар томир ёйиб, ҳарзамон содда халқни ҳалокат чуқуруга қараб тортадилар...”.

Отабек XIX асрнинг иккинчи ярмидаги халқнинг ҳар соҳадаги фаолиятини ўзаро иттифоқсизликдан кўради ва бу сўзлари билан бугунги ёшларга иттифоқ бўлинг, қўлни-қўлга бериб, қийинчиликларни бартараф этиб, гўзал Ватан келажаги учун ҳаракат қилинг, меҳнат қилинг, курашинг деётгандек гуё назаримизда. Ёки қипчоқлар қирғин қилинган, Юсуфбек хожи дейди: “Биродарлар ўрис ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасотни кутиб, дарвозамиз тегида қур тўкиб, ётибдир. Шундай шашхар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалонсан, деб киришсак ҳолимиз нима бўладир...” Бу ерда ҳам Юсуфбек хожи халқ оммасини иттифоқликка чақиради.

Асардаги Отабекни Зайнабга “уйланиш” вазиятига назар ташлаб кўрайлик. Романдаги воқеа баёнида Юсуфбек ҳожидай оқсоқол Отабекни кучли мантикий мулоҳазаси олдида довдираб қолади: “Ўзбекойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек хожи бир неча вақт уйлаб қолади.

– Ўғлим, хали сен, эшитдингми, йўқми, хайтовур, биз сенинг устингдан бир иш қилиб қўйдик... Отабек, маълумки уларни қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини албатта тасаввур қила олар эди, лекин ўзини билмаганга соларди:

– Ақллик кишиларни ўғиллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас, – деб жавоб беради. Хожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди”. Ота уйлай-уйлай охири шундай бир асосни, ўз фарзандига рўқча қиладики, бу ваз масалани узил-кесил хал қилади.

“Жуда тўғри айтасан, ўғлим: бироқ онангни бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим... Биз ҳозир андишани бандаси, мен эмас онанг бировни ишонтириб қўйган: бизни оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир. Отабек ота-она орзусига, ўз таъбирига, жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди”.

Отабекдек ақл-фаросатли йигит ҳам ота-она орзусига қарши боролмай ўзи норози бўлган ишга розилик беради. Отабекининг бу иши ҳозирги жуда кўплаб ота-оналарни ўзи емай-ичмай кийдириб-едириб, фарзандидан жуда кўплаб орзу-умидларни кутиб турган бир пайтда, унинг жигаргўшаси турли ёт оқимларга кириб кетиб, кекса ота-оналарни кўз ёшларини оқиздириб, маҳалла-қуй, эл-юрт олдида бош кўтариб юраолмай қолдирганлар учун жуда бир ибратли дарс, сабоқдир.

Абдулла Қодирий том маънода миллатимизнинг буюк ёзувчиси эди.

Адиб ўзининг асарларида ўзбек ёш ўғил-қизларига том маънодаги инсон қандай бўлишлиги кераклигини, жамиятга, халққа, ватанга қандай хизмат қилиш кераклиги, одамийлик, инсонийлик, ватанпарварлик фазилатлари қандай бўлишлигини жуда ёрқин бадиий буёқларда, далилларда кўрсатиб бера олганки, бу андоза бугунги кун ёшларимиз учун маёқ, йўлчи юлдуз вазифасини бажаради. Бунинг учун XXI асрда келажаги буюк Ўзбекистон

давлатида яшашни орзу қилаётган ёшларимиз бу қомусий ва забардаст, миллат рамзига айланган асарларни қайта-қайта ўқимоғи, ўқмоғи, идрок этмоғи, англамоғи зарур. Зеро, адибнинг асарлари бизнинг миллий мафкурамиз, миллий истиқлол ғоямиз қандай бўлишлигини кўрсатувчи андозалардан биридир. Эҳтимолки шунинг учун ҳам Абдулла Қодирий Ўзбекистонда биринчи бўлиб, “Мустақиллик” орденига сазовар бўлгандир. 2000 йил Би-би-си радиокомпанияси ўтказган “XX асрнинг буюк ўзбек кишилари” умумий сўровномаси натижасига кўра беш машхур ўзбеклар ичида Президентимиз И.А.Каримовдан кейин иккинчи фахрий ўринни Абдулла Қодирий ҳазратлари олдилар.

Ушбу ўринда файласуф шоиримиз Эркин Воҳидовнинг ҳазрат Навоийга нисбатан айтган: “Навоийни англамоқ, ўзбек миллатини, халқини англамоқдир” – деган муқоясини Абдулла Қодирийга нисбатан ҳам қўлласса бўлади деган ниятдамиз. Шаққоқлик бўлмаса, Абдулла Қодирийни XX аср Навоийси дейиш мумкин. Бу эса кўп нарсани англайди.

Биз аксарият холларда, бирор нарсага зарурат сезганимизда мозийга мурожат қиламиз. Холбуки миллий мафкура борасида Қодирий бобомизни мероси биз учун асқотади деган эзгу ниятдамиз.

Зеро, Қодирий бобомиз бежиз “Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлидир” – деб ёзмаган эди.

Миллий мафкурамизнинг маъно-мазмунини белгилайдиган асослардан бири бу халқимизнинг қадимий ва бой тарихидир. Чунки тарих буюк устоздир. У инсонга ибратли хулосалар берибгина қолмасдан, баъзан аччиқ сабоқларни ҳам тан олишга ундайди.

Она заминимизда бундан неча асрлар аввал яратилиб то ҳанузгача юртимизга кўрк бағишлаб турган қадимий обидаларимиз, асори-антиқаларимиз халқимизнинг юксак салоҳияти, куч-қудрати, бунёдкорлик анъаналари ҳақида, ватанимизнинг шонли тарихи тўғрисида тасаввур ва тушунчалар беради. Шу муқаддас диёрда яшайдиган ҳар бир инсон қалбида ғурур-ифтихор туйғуларини уйғотади. Миллий мафкуранинг асосий вазифаларидан бири ватандошларимизнинг тафаккурида ўзликни англаш, тарихий хотирага садоқат, муқаддас қадриятларимизни асраб-авайлаш, ватанпарварлик туйғусини камол топтиришдан иборат экан, тарихни турли даврларида миллий мустақиллигимиз учун курашган миллий қаҳрамонлар: Тўмарис, Широқ, Спитамен, Темур Малик, Жалолоддин Мангуберди, Амир Темур кабилар қаторида Абдулла Қодирий бобомиз ҳаёти, бадий мероси ва ғоялари ёшларимизда юртга нисбатан ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг муҳим омилларидан бири эканлигига шак-шубҳа йўқ. Миллий бадий адабий мерос миллий мафкурамизнинг бадий асослари ҳамда ғоявий тарбиянинг воситаларидан биридир.

Зеро, Президент Ислам Каримов ёзганларидек: “... халқимиз адабиётни муқаддас ва улғу бир даргоҳ деб билади. Ана шундай баҳонинг ўзи эл-юртимиз ҳаётида бу соҳа намоёндаларига, уларнинг ҳаққоний сўзи, чуқур маъноли асарларига ишонч, ҳурмат-эътибор ва эҳтиром азалдан юксак даражага кўтарилганини яққол кўрсатиб турибди” [2-7]

ёки “... заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини ғурур билан таъкидлаш лозим” [3-41].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.

Н. Камбаров
(Ўзбекистон)

ШАРҚ ЯККА КУРАШЛАРИ ФАЛСАФАСИ

Ҳар бир одам соғлом бўлишга ва соғлом турмуш тарзини шакллантиришга ҳаракат қилмоғи лозим. Соғлом бўлиш учун эса тоза ҳаво, витаминларга бой озуқа, яхши психологик муҳит бўлиши, жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланиб бориш керак. Касал бўлмаслик учун эса унинг олдини олиш зарур.

Инсон саломатлигида бадан тарбиянинг ўрни жуда муҳим бўлиб, бизга жисмоний ва руҳий қувват олишга кўмаклашади. Буюк ўзбек табиби Абу Али Ибн Сино ҳам инсон саломатлигида бадан тарбияни олдинги ўринда туришини таъкидлаб келган.

Жисмоний тарбия, яъни спорт билан шуғулланиш инсонда фаол ҳаракат, қон айланишининг фаоллашуви, кучли иммунитет, бўғимларнинг ҳаракатлари, пай ва мускулларнинг яхши ривожланишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Инсонлар қадимдан жанг санъатлари билан шуғулланиб келганлар. Бу жанг санъатлари аста-секин ривожланиб, сайқалланиб якка курашлар санъати даражасига кўтарилди ва шарқ мамлакатларида, айниқса, ривожланди ҳамда шарқ якка курашлари ва жанг санъатлари деб аталди. Энг аввало, соғлом бўлиш, тана ва руҳни чиниқтиришга инсонлар ҳаракат қилганлар. Инсонни қиндаги қиличга ўхшатилади. “Тана бу қиндир, жон эса қилич” – деган эди Абу Райҳон Беруний. Бу орқали жисмоний ва руҳий имкониятларга эришилади. Турли жисмоний машқлар орқали инсон танаси соғ ва кўркем бўлади. Шу билан бирга, жисмоний машқлар орқали руҳий тетикликка, яъни ўз кучига ишониш, яхши кайфият, қониқиш, идрок, тафаккур, диққат, сезги, ҳис қилишга эришилади.

Инсон учун энг муҳим руҳий имкониятлардан бири бу олтинчи ҳис туйғудир. Бу эса инсон руҳий камолотининг юксак чўққисидир. Япон жанг санъати устаси Ясинару Китаура шундай дейди: “Осмон билан ерни боғлаб турувчи нарс менинг руҳимдир”. Диний таълимотларда ҳам тана ерни, руҳ осмонни дейилади.

Шарқ якка кураши усталари жисмоний имкониятлар маълум даражада чекланган, руҳий имкониятлар эса чексиз деб ҳисоблайдилар ва бу эса исботланган омилдир. Жангчи шамолдек тез, тоғдек виқорли, оловдек ёндирувчи, ўрмондек сокин бўлиши лозим каби фалсафий мушоҳадага эгадир. Шу боисдан ҳам якка кураш билан шуғулланиш орқали ўз оиласини ва юртини душманлардан сақлашга ҳаракат қилганлар. Бу эса ҳаётий мажбурият эди.

Барча шарқ якка курашларининг ўз тарихи, асосчиси, услуги ва фалсафаси мавжуд. Шу билан бирга, ҳар бир миллатнинг ўз жанг санъатлари

мавжуд. Масалан, японияда каратэ, айкидо, кендо, дзюдо, ияйдо, тангсудо, джи-джитцу, кемполардир. Хитойда эса кунгфу ва унинг турли услублари

(илон, бешик тебратор, йўлбарс, бургут, маймун, лайлак, шарабхўр уста ва

бошқ). Кореяда корейс кураши, таэквондо, хапкидо, хедонг комдолар бўлса, Тайландда муайтай,

Ҳиндистонда колирапаяту, Францияда сават, Бразилияда копиера. Россияда самбо, Индонезияда пенчак силат, Европада бокс, кикбоксинг, Ўзбекистонда кураш, Амир Темур жанг санъати, турон кураши ва ўзбек жанг санъатлари мавжуд. Шарқ якка курашларининг асосий фалсафаси энг аввало, инсон ўз устидан ғалаба қилишдир. Ўрни ўзидаги эринчоқлик, дангасалик, сусткашлик каби иллатлардан фориғ бўлишдир. Шарқ якка кураши билан шуғулланувчи шахс нафақат жисмоний, руҳий, шу билан бирга, эстетик ва ахлоқий тарбия воситаси ҳамдир. Ҳар бир шарқ якка курашчиси халол, меҳнатсевар, интизомли, иродали, ватанпарвар, яхши дўст, яхши шогирд, яхши устоз бўлиши лозим.

Жанг санъати билан шуғулланувчи ўзгаларга озор бермаслиги, аксинча, кучсизларга ёрдам бериши керак. Жанг усулларидан эса фақат ҳимояланиш учунгина фойдаланилади ва бу жанг санъатининг энг муҳим тарбиявий жиҳатидир.

Устоз ва шогирдлар ўртасида ҳам тарбиявий жиҳатлар бўлиши даркор. Шогирдларнинг устозга бўлган чуқур ҳурмати ва содиқлиги, устозни отадек кўриши, унинг кўрсатмалари, ўғитларига амал қилиши, унингдек бўлишга ҳаракат қиладилар. Устоз –шогирд аъналарини давом эттирилиши, ўз жанг санъатини пухта ўрганиш, унинг ривожига хисса қўиши ва келажак авлодга етказишдек муҳим вазифалар амалга оширилади.

Шарқ якка курашчиси кучсизларга ёрдам бериш билан бирга ватан ҳимоячиси ҳамдир. Яхши шуғулланган жангчи ўз ватани, оиласини, кучсизларни ҳимоя қила олади ва бунга қодир бўлади.

Якка курашлар билан шуғулланаётган ҳар бир ўғил-қиз мусобақаларда ўз юрти шаънини ҳимоя қилади ва кўкларга кўтарди. Ватанини дуёга танитишда ўз кучини аямайди. Спортчи маънавияти бу бир-бирига ҳурматдир. Яна шуғулланиш жараёнида шеригини рақиб сифатида кўрмаслиги, бирга ишлаётганда шеригини авайлаши лозим. Шарқ якка курашларининг яна бир муҳим мақсадларидан бири “ Рақибингни ҳам инсонлигини унутма”, “Рақибни жароҳатлаб енгиш эмас, балки уни ёмон феълдан қайтар” қабилардир.

Шарқ якка кураши кўполлик, жароҳатлаш, дилозорлик қуроли эмас, санъат, балки ўзаро ёрдам, тинчлик воситасидир.

Япониялик айкидо жанг санъати асосчиси Морихей Уешиба шундай деган эди: – “Айкидо рақиб устидан ғалаба қилиш воситаси эмас, айкидо инсонлар ўртасида тинчлик ва дўстона муҳаббат воситасидир”.

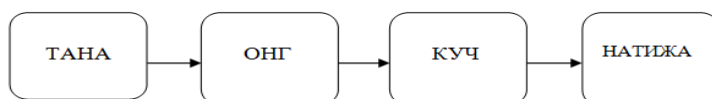
Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, шарқ якка курашлари жисмоний, руҳий эстетик ва маъновий тарбия мезонидир.

Шарқ якка кураши билан шуғулланиш жараёнида доимий машқлар инсон соғлигига катта ижобий таъсир этади. Ўрни югуриш, сакраш, думалаш, айланиш, ўтириб туриш, тўғри нафас олиш, фикрни бир жойга жамлаш, охишта ва тез ҳаракатлар танада қон айланишининг фаоллашуви, кучли

иммунитет ҳосил қилишда муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, асаб касалликлари, қон босимининг бир меёрда бўлишида, қандли диабетни даволашда, бўғимларда туз тўпланиши каби касалликларни даволашда муҳим аҳамият касб этади.

Шарқ якка кураши билан шуғулланиш жараёнида ички хотиржамлик, ички қувватга эришилади. Бунда жисмоний тайёргарлик билан бирга руҳий тайёргарлик ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ички қувватни Японияда “КИ”, “ХАРА”, “ТАНДЕН”, Хитойда эса “ЦИ” деб аталади. Шарқ якка курашлари-да жисмоний имкониятлардан руҳий имкониятларга эришишга катта эътибор берилади. Руҳий тайёргарлик орқали гравитация, телепатия, телепортация, тезлик, кучли зарба ва шу каби имкониятларга эришилади. Бундай натижа-

ларга инсон жисмоний, руҳий тайёргарлик ўз онги ва шуури орқали эришади. Руҳий кучга эришиш учун катта ишонч ва кучли идрок зарур. Ишонч орқали зарбалар кучининг ортиши, ҳаракатларнинг аниқлиги ва мақсадлигига эришилади. Шунинг учун жанг пайтида гавданинг катта-кичиклиги, ёш, жинс муҳим роль ўйнамайди ва бу ўз исботни топган.

Шарқ якка кураши билан шуғулланиш жараёнида физиологик ва анатомик билимлар ҳам бериб борилади. Санитария–гигиена талаблари амалга ошириб борилади. Унда тоза шуғулланиш жойи, тоза кийим, тоза ҳаво, витаминларга бой озуқа, ўз вақтида шуғулланиш ва дам олиш қабиларга амал қилишдир. Мураббийлар машғулотлар давомида шуғулланувчиларни синчковлик билан доимий кузатиб борадилар. Улардаги ижобий, салбий ҳолатларни кўра биладилар. Янги келганларга ва олдиндан шуғулланаётган-

ларга қай даражада вазифалар қўйиш кераклигини биладилар. Физиологик ва анатомик билимлар мураббийга шуғулланувчиларни психологик ва физиологик имкониятларини англашда ёрдам беради. Бу орқали шогирдларда зўриқиш, ҳолсизланиш, бош айланиши, жароҳат олмасликларига эришади. Жароҳат олган тақдирда эса биринчи тиббий ёрдам бера олиши зарур.

Шарқ якка курашларида тартиб ва темир интизом муҳим ўрин тутди.

Интизом узтоз ва шогирдларга ҳам бирдек. Ҳар бир шуғулланувчи машғулотларга ўз вақтида келиши, ички интизомга қатъий амал қилиши, машғулотларга доимий қатнашишлари талаб этилади.

Шарқ якка курашлари билан инсон, кичик ёшиданок шуғилланиб бориши мақсадга мувофиқдир. Болаларни спорт тўғрақларига қатнашишларини ташкил этиш, ҳар бир ота-она ва ўқитувчиларнинг вазифасидир. Соғ танда албатта, соғлом ақл бўлиши табиийдир. Бу ўринда, шарқ якка курашларининг ўрни беқиёсдир. Шарқ якка курашлари болага жисмоний куч, руҳий тетиклик, тиришқоқлик, мақсадга интилиш, ғалабага

бўлган ишонч, мардлик, қувонч бахш этади. Турли мусобақаларда иштирок этиб, ўз устозига, юртига ғалаба олиб келади. Бу орқали уларда ватанга бўлган муҳаббат, байналминал тарбия, меҳнатсеварлик каби фазилатлар шакллантириб борилади. Шарқ якка курашлари ёшларни бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш, соғлом турмуш тарзини шакллантиришда, турли ёт ғоялардан сақлашда муҳим аҳамият касб этади. Уларни спиртли ичимликлар истемол қилмаслик, тамаки чекмасликка ўргатади. Турли халқаро мусобақаларда спортчилар дўстлар

орттирадилар, тажрибалар алмашадилар, ўз якка курашларини дунёга танитадилар ва бу орқали ўз халқи, маданиятини, тарихини бошқа халқларга танитадилар.

Шарқ якка курашлари билан нафақат ёшлар, балки ёши катталар ва кексалар ҳам шуғулланишлари мумкин. Доимий шуғулланиш ёши катталарни соғлом бўлишларида муҳим ўрин тутати. Уларда тетиклик ва навқиронлики таъминлайди. Кўплаб мамлакатларда эрта тонгдан спорт заллари, хийбонларда шарқ якка курашлари билан шуғилланаётган ёшу-қари, эркак ва аёлларни кўришимиз мумкин. Улар шарқ якка курашларидан ушу(хитой), таэквондо (Корея), каратэ (Япония), айкидо (Япония), муайтай (Тайланд), кендо (Япония), джи-джицу (Япония), кюдо (Япония), иййдо (Япония), хедонгкомдо (Корея), сават (Франция), колирапаяту (Хиндистон), самбо (Россия), кураш (Ўзбекистон), ўзбек жанг санъати (Ўзбекистон), кикбоксинг (Европа), пенчак силат (Индонезия), кемпо (Япония), сумо (Япония), тангсудо (Япония), хварангдо (Япония), юнон рум кураши (Греция), дзюдо (Япония), турон кураши(Ўзбекистон), қўл жанги (Европа), копиералардир (Бразилия). Шарқ якка курашлари тўғри нафас олишни яхшилади, фикрни бир жойга жамлашни (медитация) ўргатади. Бунда танада фаол ҳаракатни яхшилаш билан бирга, руҳий чарчоқни чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Жисмоний ва руҳий чарчоқ алмашувини таъминлайди. Ўзбек халқи табири билан айтганда, тўрт мучанинг(тана, руҳ, иймон, қалб) соғлиғига эришилади.

Хулоса қилиб айтганда, шарқ якка курашларининг фалсафаси, кучли, иродали, жисмонан ва руҳан тетик, қалбан гўзал, ватанпарвар, меҳнатсевар, ҳалол, маънан етук, тиришқоқ, кучсизларга доимо ёрдамни аямайдиган баркамол инсон бўлишган қаратилгандир. Инсонни фалсафий мушоҳада қилишга ўргатади. Шарқ якка курашчиси тоғдек мустаҳкам, виқорли, оловдек ёндирувчи, шамолдек тез, ўрмондек сокин, осмондек мусаффо бўлиши лозим.

Моҳира Муйдинова
(Наманган, Ўзбекистон)

ТАДБИРКОР АЁЛЛАР МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади инсон ва унинг манфаатлари, унинг ҳаёти учун етарли шарт-шароитларни таъминлашдан иборат. Шу мақсадни амалга ошириш борасида олиб борилаётган таркибий ўзгаришлар ва иқтисодиётни модернизациялаш жараёнлари бугунги кунда бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожига алоҳида эътибор билан ёндашувни талаб этмоқда. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ёрдамида миллий иқтисодиётдаги энг асосий масалалардан бири бўлган ишсизлик муаммосини бартараф этиш имкониятлари ўта юқори баҳоланади.

Айниқса, меҳнат ресурсларининг салмоқли қисми аёллардан иборат бўлган республикаимизда бу масалага жиддий эътибор билан қаралиши талаб этилади. Республикаимизда олиб борилаётган гендер тадқиқотлари натижаларига кўра кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида фаолият юритувчи аёлларнинг улуши ҳам ортиб бормоқда. Лекин шу билан бирга мамлакатимизда маиший хизмат, умумий овқатланиш, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳаларида айнан аёллар тадбиркорлигини янада ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳар бир аёлга ўз ишини ташкил қилишда ўзини синаб кўришга, истеъдодини ва бор имкониятларини намоён қилишга имкон яратиб берувчи ғоят муҳим воситадир. Унинг шарофати билан катта сармоя сарф қилмасдан ҳам жуда кўп миқдорда иш ўринларини вужудга келтириш шаҳар ва қишлоқ жойларида аҳолининг иш билан бандлиги, айниқса аёллар бандлиги муаммоларини ҳал қилиш мумкин. Шу боис тадбиркор аёллар меҳнат фаолиятининг шаклланиши ва янгиланиши хусусиятлари республикаимизнинг етакчи олимлари томонидан тадқиқ этиб келинмоқда. Аёллар тадбиркорлик ҳаракатининг шаклланиш ва ривожланиш тармоқларини таснифлаш билан боғлиқ илмий-назарий масалалар, аёллар тадбиркорлик фаолиятини қишлоқ ҳаётидаги туб сифат ўзгаришлари асосида таҳлил қилиш ва муаммоларни аниқлаш ҳамда ҳал этиш йўллари ўрганилмоқда.

Мамлакатимизда яратилаётган қулай имкониятлар ва кенг имкониятлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини оширишда муҳим омил бўляпти. Президентимиз И.А.Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устивор йўналишларига бағишланган маърузасида таъкидланганидек, ўтган йили 500 дан зиёд янги корхона, шу жумладан, кичик бизнес субъектлари экспорт фаолиятига жалб этилди. Шуни таъкидлаш лозимки, бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари нафақат мамлакат тарққиятини белгилловчи, балки уни дунё бозорида танитувчи муҳим восита сифатида намоён бўлмоқда. Шу боис юртимизда ушбу соҳа ривожига катта эътибор қаратилмоқда. Маълумки, мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида тадбиркорларимиз томонидан, асосий хом ашё ёки ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарила, у ҳам бўлса яқин қўшни давлатларгагина сотилар эди. Бугунги кунда тадбиркорлар томонидан тайёрланаётган маҳсулотлардеярли барча минтақаларга етказиб берилмоқда.

Мустақиллик шарофати туфайли иқтисодиётимизни ривожлантиришга кенг йўл очиб берилди. Хусусий тадбиркорлик фаолияти жадал суратлар билан ривожланмоқда. Бу соҳада аёлларнинг фаолият кўрсатиб миллий иқтисодиётимизни ривожлантиришда юқори кўрсаткичларга эришаётганликлари бизнинг ютуғимиздир. Эркин бозор муносабатлари шаклланаётган ҳозирги шароитда аёлларга ўзларининг истеъдоди билан бирга иқтисодий билим ва ҳаётий тажрибани ақл-идроқи билан бирга янги касб-ҳунарини, малакаси ва маҳоратини, кўникмаси етарли бўлишини жамиятда қабул қилинган қонунларни, ўз ҳуқуқларини, ўз олдидаги мажбуриятларини ва маъсулиятларини яхши ва чуқур билган шахс сифатида ишбилармон, ташаббускор, тадбиркор бўлиши, фермерлик билан шуғулланиши, ўзининг хусусий мулкига эга бўлган мулкдор сифатида ўз ишини ҳалол, пок, маънавий бой даражада оқилона ташкил этишга имконият яратиб берилган.

Президентимиз томонидан қабул қилинган қарор, фармон, фармойишлар тадбиркорлик фаолиятини, Ўзбекистонни гуллаб яшнаши учун хизмат қилмоқда. Ҳозирги кунда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш иқтисодиётни ҳар тарафлама эркинлаштириш амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: "...ислохот-ислохот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак".

Хукуматимиз томонидан тадбиркорлар учун яратилган шарт шароитлар ва имкониятлар тадбиркорларимиз томонидан кичик бизнесни ривожлантирилиши янги корхоналарнинг ишга туширилиши натижасида қишлоқларда аҳолини иш билан таъминлаш имкони яратилмоқда. Мамлакатимиз меҳнат бозорида олиб борилаётган фаол

сиёсат натижасида аҳолининг бандлик даражаси ўсиб бораётир. 2014 йилда юртимизда 750 мингдан зиёд янги иш ўрини ташкил этилди. Жойларда ишбилармонлик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хизматлар ва сервис, қасаначилик каби соҳаларни ривожлантириш эвазига очилган ана шу иш ўринларини катта қисмини ёшларимиз банд этяпти.

Ўзбекистонда тадбиркорликнинг келажаги аёлларни қанчалик кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка жалб этилишига боғлиқдир. Зеро президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: "...бизнинг ихтиёримиздаги мулк ўзининг ҳақиқий хўжайинига эга бўлиши керак. Мулкни ҳақиқий хўжайинлари қўлига топшириш, тадбиркорлик фаолияти олиб боришлари учун уларга имкониятлар бериш ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мазмуни ана шундан иборат."

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки бугунги кунда мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари Ўзбекистонни келажакда ривожланган давлатлар қаторидан жой олиши учун замин яратмоқда. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, айниқса аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш орқали шаҳар ҳамда қишлоқ жойларда яна ҳам кўпроқ янги ишчи ўринларини ташкил қилиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А.. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т. "Маънавият", 2008 йил.
2. Каримов И.А.. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. – Т.1995 й.
3. Халқ сўзи. 2015 йил 6 феврал.

Абдурауф Рахмонов
(Ташкент, Ўзбекистон)

ДИН – ИНСОН МАЪНАВИЯТИНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ

Ислом дини кўп халқлар орасида кенг тарқалган динлардан биридир. Бу динга эътиқод этувчилар мусулмонлар жаҳонда 1 млрд. 700 миллион кишини ташкил этади.

Ислом дини Арабистон ярим оролида VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида келиб чиққан. Унинг асосчиси пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом (570-632) Маккада Қурайш қабиласига мансуб Ҳошимийлар хонадонига туғилган. У 609-610 йилларида Маккада якка ҳудода эътиқод қилиш тўғрисида тарғибот бошлаган. Аммо задогонларнинг қаршилигига учрагач, 622 йилда ўз тарафдорлари билан Мадинага кўчади. Шу йилдан мусулмонларнинг ҳижрий йил ҳисоби бошланади.

630 йилга келиб, Макка ҳам мусулмонлар қўлига ўтади ва мусулмон давлати шаклланади. Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан кейин, бу давлатни унинг ўринбосарлари, яъни ноиблари (халифалар) бошқарадилар. Шу муносабат билан мусулмонлар давлати тарихда «Араб халифалиги» деб ном олган. Дастлаб араб халифалиги катта ҳудудларни эгаллаган эди. Ўрта Осиё ерлари – Мовароуннахр VII аср бошларидан VIII аср ўрталаригача араблар томонидан истило қилиниб, улар билан бирга Ислом дини кириб келди. Ана шу даврдан бошлаб Марказий Осиёда Ислом минтақа маданияти, маънавияти ва маърифати ўзига хос равишда шаклланди ва тараққиёт босқичини бошидан кечирди.

Ислом диний таълимотининг асослари – Қуръони Карим ва Ҳадис тўпламларида, шунингдек, VIII-XII асарлар давомида вужудга келган илоҳиёт адабиётларида ўз ифодасини топган.

Қуръони Карим илоҳий китоб бўлиб, у фаришта Жаброил алайҳиссалом томонидан Муҳаммад алайҳиссаломга нозил этилган. Бу муқаддас китоб ер юзи мусулмонларининг дастуруламали, диний аҳқомлар манбаидир. Қуръони Карим саҳифаларини бир китобга жамлаш халифа Абу Бакр даврида бошланиб, халифа ҳазрати Усмон даврида якунланган ва кейинчалик беш нусхада кўчирилган. Ана шу кўчирилган дастлабки нусхаси Мовароуннахр мусулмонлари диний идорасида сақланмоқда. Бундай муқаддас китобнинг юритимизда бўлиши Оллоҳнинг бизнинг юртимизга бўлган инояти деб билмоқ лозим.

Илоҳиётда Ислом дини уч элементдан – иймон, Ислом, эҳсондан иборат деб эътироф этилади. Иймон талаблари 7 та ақидани – Оллоҳга, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охират кунига, тақдирнинг Оллоҳдан эканлигига ва ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш талабларини ўз ичига олади.

Ислом талабларига, яъни дин асослари аркон аддин деб ном олган 5 та амалий маросимчилик талаблари киради. Булар – ақидала келтириш, номоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва имонияти топилса ҳаж қилиш талаблари. Эҳсон ақидаларига сидқидилдан ишониш ва маросимларни адо этишдир.

Ҳадислар Ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба. Ҳадислар тўплами суннат деб аталади. Ҳадиси шарифларда Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари баён этирилган.

Ҳадиси шарафларни йиғиб, китоб шаклига келтириш, асосан пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг вафотидан кейин амалга оширилган.

Бу шарафли иш ҳижратнинг III асрига келиб кенг қулоч ёзди ва у ҳадисшуносликнинг олтин даври деб аталади. Ислом оламининг ўша давридаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис илми билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтига бўлиб буларни имом Бухорий, имом Абу Муслим, имом Абу Давуд, имом Ат-Термизий, имом Ан-Насавий ва имом ибн Можжолар тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари туронизаминлик бўлгани бизнинг фахримиздир.

Мустақил Ўзбекистонда шу муносабат билан халқаро анжуман ўтказилди. Муқаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат иш бўлганки, у муҳаддисдан ақлзаковатни, кучқувват, фидоийлик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «Саҳиҳ» ва 200 минг «Ғайри саҳиҳ» ҳадисларни ёд билганликлари айтилади.

Исломда ахлоқий – ҳуқуқий қонун-қоидалар – Мажмуи шариат XI-XII асрларда тўла шаклланган. Шариат қонун-қоидалари Қуръон ва суннат асосида ишлаб чиқилган. Унда мусулмонларнинг ижтимоийиқтисодий, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий ҳаётини тартибга солувчи қонун-қоидалар белгилаб берилган. Бундай тартиб-қоидалар «Ҳидоя», «Викоя», «Мухтасари ҳидоя», «Мухтасари виқоя» номли китобларда жамланган. Шариатда қонунлар муқаддас ҳисобланиб, унга ҳар бир мўмин-мусулмон ижтимоий ҳолатидан қатъий назар Оллоҳнинг бандаси сифатида бирдай

амал қилиши талаб этилади.

Юқорида ислом, унинг муқаддас илоҳий китоби Қуръони Карим, ҳадислар ва шариат ҳақида баъзи маълумотларни келтирдик. Энди умуман Ислом динида, хусусан Қуръони Карим, ҳадислар ва шариатда инсон маънавияти, ахлоқодоб, маърифати ҳақидаги қарашларнинг баъзи жиҳатлари тўғрисида фикр юритамиз.

Буюк аждодларимиз илмий фаолият билан машғул бўлар эканлар, илмга асосланмаган амал Аллоҳ ҳузурида маъқул эмас деган удумга риоя қилганлар. Шу тамойилга виждонан ва ҳалоллик билан риоя қилиб, жаҳон мутафаккирлари қаторидан муносиб ўрин олишди. Улар учун Қуръони Каримнинг: «Биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўла оладими»? Бу билан Аллоҳ таоло биладиганларнинг мартабаси баландроқ эканини таъкидлайди. Тангри таоло Тоҳо сурасининг 114-оятда Пайғамбаримизга: «Эй раббим, менга илмни зиёда қилгин!», деб сўрайди. Дунёда илмдан бошқа зиёда нарса бўлганида, Аллоҳ таоло Пайғамбаримизга, илмимни зиёда қил» деб сўрашни буюрмасди. Илм эгаллаган киши икки дунё саодатида эришди. Расулulloҳ с.а.в. ўз ҳадисларидан бирида шундай деганлар: «Аллоҳ таоло кимгаки яхшиликни раво кўрса, уни дин илмини тушунадиган қилади».

Ҳақиқий илм шундай илмки, у кишида Аллоҳдан қўриқш ҳиссини вужудга келтиради. Жоҳил киши эса гўзал ахлоқлардан бебаҳра бўлиб, ҳалол ва ҳаромнинг фарқида бормайди. Жоҳил одамлардан ҳар қандай ёмонлик кутиш мумкин бўлганидек, улар жиноятнинг ҳам манбаи, сабабчиси бўладилар. Аксинча, Аллоҳдан қўрқувчи кишилар эса чинакам уламолардир. Фотир сурасининг (28-оят) бунга далилдир: «Аллоҳдан бандалари орасидаги олим – билимдонларига қўқур». Бу аҳли илм эгалари ва аҳлларига берилган юксак баҳодир. Расулulloҳ с.а.в. ўз ҳадисларидан бирида бундай деганлар: «Олимнинг обиддан афзаллиги тўлин ойнинг юлдузлардан ортиқлигига ўхшайди». Демак олим кишилар обидларга нур, зиё берувчилардир.

Дарҳақиқат, олимлар инсон руҳини ва эътиқодини тарбия этувчи кишилардир. Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига насиҳат қилиб: «Эй ўғлим, суҳбат қурмоқчи бўлсанг, уламолар билан қургин, уларнинг суҳбатидан қолма. Зеро, Аллоҳ таоло ерни ёмғир сув билан тирилтирганидек, инсонларнинг қалбларини ҳикмат нури билан тирилтиради» деганлар. Илмнинг қадри Аллоҳ ва унинг Расули олдида улуг бўлганлиги учун Пайғамбаримиз умматларининг барчасини олим бўлишга даъват этганлар: «Илм талаб қилмоқ ҳар бир эркак ва аёл мусулмонлар учун фарздор». Бошқа бир ҳадиси шарифда эса илм исташининг чегараланмаганлигини қайд этиб, бундай деганлар: «Эй мўминлар, бешиқдан то қабргача илм талаб қилинлар». Илмга жиддуҷаҳд қилган инсонлар қанча кўп ўқиса, у ўзидаги билим денгиздан томчи эканлигини ҳис қила боради. Аксинча, оз илмдан хабардор бўлиб, унинг билан чегараланиб қолган одамларда ўзини билимдон қилиб кўрсатиш, гердайиш каби салбий иллатлар мавжуд бўлади, улар ўзларини бошқалардан доно ҳис қиладилар.

Исломда ҳар бир ҳаракат одоб ва ахлоқ нормаларига бўйсундирилган. У изчил тарғибот ва ташвиқот асосига қурилган. Натижада ҳар бир мусулмон эътиқодда мустаҳкам иродали инсон сифатида собит бўлиб етишган. Бунда Аллоҳнинг розилигини топадиган, мўмин-мусулмон эканлигига иқрор бўладиган, Аллоҳнинг уйи – муқаддас жой – масжидларнинг ўрни тарбиявий аҳамияти катта бўлган.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов 1998 йил 16-февраль куни Олий Мажлис биносида Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқида: «Масжид имом учун эмас, сўфи учун эмас, халқ учун керак, мўмин-мусулмонлар учун керак», деганида халқимизнинг маънавий ҳаётидаги тутган ўрнини назарда тутганлиги бежиз эмас. Масжидлар билим, тарбия, иймонэътиқодни шакллантирувчи маърифат ўчоғи бўлиб келган. Шунга кўра унинг олдида ўтиш, кириш ва ундан чиқилишнинг ўз қоидалари бўлган. Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. бу даргоҳни «жаннат богчалари» деб атагани шундандир. У ерда ўқиладиган намозлар ҳудода Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.дан миннатдорлик, билиббилмай қилинган гуноҳларни мағфират этиш, ҳар бир мусулмон ўзига сиҳатлик, халқига омонлик, фаровон ҳаёт тилашдан иборат. Энг муҳим туйғулар, эзгу мақсадлар ва уларнинг амалга оширилиши илтижо қилинувчи маънавият маскани, қалбни, виждонни тозалаш ўчоғи бу масжиддир.

Исломиий маънавият инсоннинг комил даражага етишишини таъминлайдиган мукаммал ахлоқий тамойилларнинг тизимини яратдики, булар ҳаётда, кундалик турмушда ғоят зарур маданийруҳий эҳтиёжларни қондира олиш хусусиятига эга. Чунончи инсонлараро муносабатларнинг муқаддимаси саломда бошланиши ҳақида Қуръони Каримда «Ҳйп» сурасининг 61-оятда баён қилинган. Саломлашишнинг одобахлоқ муносабатларида жуда муҳим ўрин тутиши боис, ўша пайтдаги ҳолатлар ҳам аниқ белгилаб берилган. Яъни одоб бўйича улов минган киши пиёдага, пиёда киши ўтирган кишига, озчилик кўпчиликка, кичик каттага, юқоридаги киши пастдаги кишига салом беришлари лозим. Саломлашишда манманлик, мансаб, ёки молмулкни пеш қилиш, кибрланиш ёмон хулқ аломати ҳисобланади. Агар икки киши бир-бирига дуч келган ҳолатда қайси бири аввалроқ салом берса, Аллоҳ олдида шуниси улўғроқ ҳисобланади. Ушбу масалада Пайғамбаримиз барчага ибрат бўлиб, ҳатто ёш болаларга ҳам биринчи бўлиб салом берганлар. Имом Муслим Пайғамбаримиздан шундай ривоят қиладилар: «Иймонга келмагунча жаннатга кирмайсизлар. Сизларга бир нарсани айтимайми? Шу нарсани қилсаларинг бирбирларингизни яхши кўрасизлар, саломни ораларингизда ошкор қилинлар». Исломда муомала одобига жуда катта эътибор берилган. Негаки тинчлик, осойишталик ҳукм суриши ва таъминланишида муомалани тўғри олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ўзаро муомалани тўғри йўлга қўймасдан энг кичик бир ишни амалга ошириб бўлмаслиги аёндыр. Бинобарин муомала маданиятининг оилада, аҳли жамоада, жамиятда тўғри юритилиши ютуқлар гарови, тараққиёт манбаидир. Исломнинг ўзаро муносабатлардаги талабларидан бири бу хушхулқли бўлишдир. Бу тўғрида Пайғамбаримиз шундай деганлар: «Кимгаки юмшоқлик насибаси берилган бўлса, у кишига дунё ва охират яхшилигидан иборат насиба берилгандир». Дарҳақиқат ширинсўз, ахлоқодоби гўзал инсонга ҳамма талпинади, аксинча дағал, қўпол хатти-ҳаракатли одамдан ҳамма узоклашади. Шу боис Пайғамбаримиз с.а.в. ўз умматларини кўркем хулқли бўлишга қақариб, шундай деганлар: «Қиёмат кунда мўмин банданинг барча амаллари тарозига қўйилганда энг тош босадиган амали яхши хулқидир. Аллоҳ таоло шармсиз, беҳаё сўз қилувчиларни ўзига дўст тутмас».

Пайғамбаримиз с.а.в.нинг ўзлари ҳадисларидан бирида шундай дейди: «Яхши хулқларни мукаммал қилиш учун халққа Пайғамбар қилиб юборилдим». Яхши хулқ инсонларга зийнат берадиган либос бўлса, ҳаё унинг беағидир. Имом Термизий саҳоба Абу Ҳурайрадан ривоят қилган бир ҳадисда шундай дейишади: «Ҳаё иймондандир, иймон, яъни иймон аҳли жаннатдадур. Беҳаёлик жафодандур, аҳдига вафо қилмайдиган аҳди жафо дўзахдандур».

Ҳозирги кунда инсонлар, шунингдек, ёшларда арзимаган сабабга кўра баджаҳллик, кўрсалқ, асабийлик сезиларли даражада ошганлиги сир эмас. Бу салбий ҳолат иш жойларида, оилада кўнгилсизликлар юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бу эса жамиятнинг маънавийиқтисодий ҳаётига салбий таъсирини кўрсатади.

Инсон ҳаётининг негизи ва манбаи тинчликка асосланган. Агар инсоният ҳаётдан тинчлик юз ўгириб, хавфхатар, уруш, талаш майдонига тортилса, ўша ҳудудда осойишталик бузилиб, ривожланиш ва тараққиёт сўна боради. Шунинг учун Аллоҳ таоло «Хужурот» сурасининг 9-10-оятларида мусулмонлар бирбирлари билан биродар

эканлиги, бирбирлари билан учрашиб, тескари бўлишлари мумкин эмаслигини таъкидланади.

Ислом динида умумбашарий манфаатларни ҳимоя қилиш фақат мусулмонлар иноқлиги эмас, балки бошқа динлар, ғайридинлар аҳлини ҳам иноқлик, ҳамжиҳатликка чорлайдиган ояти карималар ҳам мавжуд. Ислом таълимоти бағри кенглик, осойишта бўлиб яшашни тарғиб қилишда ҳам эзгу ғояларни ўзида мужассам қила олгандир. Бу Ислом динининг тинчлик ва чинакам биродарлик дини эканлигидан далолат беради. Унда миллатчилик, миллий айирмачилик хусусияти йўқ ва ундан тамомила йироқдир.

Жахонгир Усмонов
(Гулистан, Ўзбекистан)

ИЖТИМОЙ БИЛШНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Ҳозирги давр ижтимоий тараққиёт жараёнида жамиятни илмий билиш ва бошқариш унда содир бўлаётган жараёнлар тараққиётнинг оқибатларини олдиндан кўра билиш ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Маълумки ҳар бир бир фан инсон билимлари системасида бошқа фанлар эгаллай олмайдиган, бошқа фанлардан кам бўлмаган маълум ўринни эгаллайди.

Илмий билимлар, фаннинг қонун ва категориялари ўз – ўзидан, гумон ва фразаларнинг мажмуаси сифатида эмас, балки инсоннинг амалий эҳтиёжи, ишлаб чиқариш ва ижтимоий практиканинг талаблари асосида юзага келади ва такомиллашиб боради.

Ҳар қандай илмий билим, назарий қоидалар инсон амалиётининг натижаларини умумлаштириш ва акс эттириш сифатида шаклланиб боради. Амалиёт инсон назарий билимининг асоси ва ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади.

Табиий ва ижтимоий ҳодисаларни ўрганадиган йўналишлар қанчалик кўп ва хилма хил бўлмасин, улар ҳеч қачон бирининг ўринини иккинчиси эгаллай олмайди, бошқача қилиб айтганда ҳар бир фан ўз ўрнида керак ва зарур, чунки бир фан томонидан ҳал этилиши лозим бўлган масалани бошқача уддалай олмайди.

Фалсафанинг асосий масалаларидан ва вазифаларидан бири инсоният жамияти ривожланишининг умумий қонуниятларини очиб беришдан, жамият тараққиёти реал омилларга боғлиқлиги яъни моддий ишлаб чиқариш охир оқибатда жамият тараққиётининг асоси эканлигини кўрсатиб беришдир.

Фалсафа инсоният жамияти ҳақидаги конкрет фанлар берган билимларни назарий асосда умумлаштиради ва тизимлаштириб боради. Инсон дунёқарашининг такомиллашини фан кашфиётлари асосида фалсафий умумлаштириш йўлидан боради.

Кишилиқ жамиятни, ижтимоий ишлаб чиқаришни, моддий ҳаёт ривожланишини ўрганувчи ижтимоий фанлар юқорида таъкидлаганимиздек хилма хилдир. Бунга иқтисодиёт, тарих, педагогика, ҳуқуқшунослик, ахлоқ, эстетика, диншунослик ва бошқа фанларни кўрсатишимиз мумкин. Бу фанлардан ҳар бири ижтимоий ҳаётнинг бирор бир конкрет томонини ўрганади ва шу асосида жамият ва унинг тараққиёти тўғрисида умумназарий ва конкрет билимлар ҳосил қилади.

Жамият ва унинг тарққиётини тўғри фалсафий таҳлил қилиш, билиш учун, энг аввало жамиятнинг ўзи нима деган саволга жавоб бериш лозим.

Маълумки ҳар қандай фалсафий мулоҳазага кўра, воқеалиқдаги барча нарсга йўқ жойдан заминсиз пайдо бўлмайди. Илмий фалсафага кўра кишилиқ жамияти ва инсон табиат эволюциясининг қонуний тарққиёти натижаси эканлигини илм аҳли ичида аксирият томонидан мақулланган. Бу деган сўз аввало табиат ва жамият ўзаро диалектик боғлиқликда ва бир бирини тақозо қилиб туради демакдир. Бошқача қилиб айтганда табиий ҳодисалар ва жараёнларда бўлганидек ижтимоий муносабатларда, кишилиқ жамиятида содир бўладиган ўзгариш ва ривожланишлар ўзининг мазмуни моҳияти ва табиатиға кўра, қонуний жараёнлардан иборатдир.

Бизнинг назаримизда ижтимоий билишда айнан мана шу қонуний жараёнларнинг моҳиятиға асосий урғу берилиши лозим. Чунки табит қонунлари билан жамият қонунлари ўртасидаги умумий ўхшаш томонлардан бири шундаки, уларни билиш, ўрганиш ва ўзлаштириш мумкин яъни табиат ва жамиятда инсон томонидан ҳали аниқланмаган қонунлар, номалум ҳодиса ва жараёнлар хилма хил ва чексиз бўлсада, бироқ бу фан ва амалиётнинг ёрдами билан доимий равишда қадамба қадам очилиб боради, чунки мантиқий нуқтаи назардан қараганда, аниқлаш мумкин бўлмаган қонунлар йўқ.

Табиат ва ижтимоий қонунлардан умумий томонлар бўлиши билан бир қаторда уларнинг ҳар бирининг ўзига ҳос муҳим специфик хусусиятлари билан мустақкам боғаланишда бўлган томонлари ҳам бор. Бу томонлар орасида мавжуд бўлган халқларни ҳисобга олиб иш тутиш назарий ва амалий аҳамиятға эға бўлган масаладир.

Кишилиқ жамияти моддий оламнинг табиатдан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган маҳсус ўзига ҳос йўналишидир. Жамият тараққиётнинг энг муҳим хусусиятларидан бир кишилар томонидан амалға ошириладиган вазифаларинг маълум режа, онгли мақсад, анланган ҳаракат асосида олиб борилиши биринчи назарда турилмоғи лозим. Акс ҳолда ижтимоий билишда аниқ фикрга, натижаға эға бўлиш мумкин эмас.

Ҳозирги замон ижтимоий билиш муаммоларидан бири назаримизда ижтимоий билишнинг категориал аппаратиға уни ҳозирги давр тараққиёти асосида таҳлил қилинишининг суствлиғи яққол намоён бўлмоқда. Тўғри бу масала назарий жиҳатдан мураккаб масала лекин ҳозирги замон ижтимоий тараққиётини таҳлил қилишда бу ниҳоятда муҳимдир.

Яна бир мулоҳаза бугунги ўзбек файласуфлари тадқиқотларида назаримда жиддиу кординацияларнинг етишмаётганилиғидадир. Яқинда университетимизда ўтказилган илмий анжуманимиз иштирокчилари билан мулоқотда шу тўғрисида фикрлашдик ва улар бу фикрни мақуллашди. Чунки ўтган асрнинг 70-80 йилларида ўзбек файласуфлари ўртасида фалсафий муаммоларнинг тадқиқоти аниқ йўналишлар асосида, масалан фалсафа ва ҳуқуқ институида фалсафа тарихи, ахлоқ масалалари, миллий университетда ижтимоий фалсафа, Низомий номидаги педагогика университетида диалектика назарияси ва ҳокозолар тадқиқ қилиниб файласуфларимиз катта натижаларға эришишганди. Бугунги кунда шундай ёндашув етишмаяпти. Бу жараёнға урға бериш ўзбек фалсафасининг келажағини белғилайди деб уйлайман.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муминов. И. Танланган асарлар. 1 том. Т. 1969 й.

2. Философия (И.Соифназаров и др.). Т: Шарк, 2002.
3. Туленов. Ж. Кадриятлар фалсафаси.Т. 1998 й.

Хулкар Усманов, Зухриддин Самадов
(Гулистан, Узбекистан)

БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Инсонинг камолоти эзгу мақсадга йўналтирилган тарбияга боғлиқлигига ишонган Авлоний ҳақли равишда: “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур”, деган хулосага келади” [1]. Дарҳақиқат, фарзандларимизнинг биз орзу қилгандек билимли, ҳунарли, эл-юртга фойдаси тегадиган, оқил инсонлар бўлиб етишиши аввало ўзимизга боғлиқ. Фарзанд Аллоҳ таолонинг инсонга берган олий неъматларидан бири бўлиб, ота-она ҳаётининг давомчилари ҳисобланади. Ҳар неъматнинг ўз шукри бор, фарзанд неъматининг шукри унга чиройли тарбия беришдир. Бу ҳақда Пайғамбаримиз (с.а.в.): “Ота-она ўз фарзандига чиройли хулқдан кўра афзалроқ нарсани беролмайди”, – дейдилар.

Тарбия сўзини тор доирада тасаввур қилмаслик лозим. Дарҳақиқат, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам: “Ҳар бир туғиладиган фарзанд фитрат устида туғилади. Ота-онаси уни ё яҳудий, ё насроний, ё мажусий қилади,” – дейдилар. Ушбу ҳадисдан фарзанд қайси йўлга бошқарилса, ўша йўлга кетишлиги бизга маълум бўлади. Демак, ота-она зиммасидаги бурч фарзандга фақат чиройли одоб-ахлоқ ўргатишдан иборат эмас, балки уни турли хил мафкура ва ғайри инсоний ёт ғоялардан сақлаш ҳам ота-онанинг бурчларидан бири ҳисобланади. Чунки эътиқоди соғлом, мафкураси тўғри бўлган фарзанд ота-онага меҳрибон, эл-юртига садоқатли фидойи инсон бўлиб вояга етади. Фарзандини жисмонан соғлом, бақувват қилиб вояга етказмоғи ҳам ота-она зиммасидаги бурчлардан биридир.

Жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.): “Ўғилларингизга сувда сузишни, камонда отишни, қизларингизга эса тикишни ўргатинглар[2]”, – деб фарзандларни чақон, соғлом, бақувват, зийрак ва ҳунарли қилиб тарбиялашга тарғиб қилганлар. Чунки соғлом ва кучли инсон ҳар доим ўз элига, ватанига наф келтиради.

Фарзанд тарбияси билан унинг гўдаклик давриданок, ҳатто дунё юзини кўрмасидан аввал шуғулланиш лозим. Халқимиз қадимдан тарбияни кўпнинг иши деб билганлар. Халқимизнинг “Бир болага етти маҳалла ота”, деган ҳикматли сўзининг замирида олам-олам маъно бор. Эзгулик, яхшилиқ, одоб-ахлоқни муқаддаслаштириб, ҳар бир йигит-қизга ёшлиқдан шу қоидаларга амал қилишни ўргатиб назорат этиб турганлар.

Тарбиянинг энг муҳим талабларидан бири-шахсий намуна, оила ибратидир. Ота-она, катталар, қариялар, ака-укалар, қариндош уруғларнинг оиладаги мавқеи муҳим аҳамиятга эга. Яхши фарзандларни, аввало, яхши оила, яхши ота-оналар тарбиялайди.

Ижодкор халқимиз яратган ўзбекона қадриятлар, ранг – баранг ва бекиёс бўлиб, ўзбекона миллий қадриятларимизнинг ҳар бири яхлит бир асардир. Бугунги кун юртимизда баркамол авлодни миллий қадриятлар асосида тарбиялаш энг муҳим вазифа ҳисобланади. Миллий қадриятларимиз асосини маънавият ташкил этади, маънавият эса тарбия демакдир. Маънавиятда инсоннинг иймони, эътиқоди, ахлоқи ва ички дунёси шаклланиб сайқал топади. Инсонни ватан, халқ, ота-она, қавм-қариндошлар олдидаги бурчларини англаши унинг юксак маънавият соҳиби эканлигига далолат қилади.

Миллий қадриятларимиз билан чамбарчас боғланиб кетган муқаддас динимизда ҳам фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор кўрсатилган. Салаф уламоларимиз фарзанд тарбиясини тўрт қисмдан иборат эканлигини баён қилишганлар:

1.Эътиқод тарбияси. Фарзанд туғилиб, унинг ақли шакллана бошлаган вақтдан бошлаб, то вояга етиб мустақил ҳаётга қадам қўйгунча унга имон-эътиқод масалалари, ота-онага ҳурмат, ватанга садоқат туйғулари ёшига мос равишда ўргатиб борилади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам бу тўғрида шундай дейдилар: “Ҳар бир чақалоқ Ислом фитратида туғилади, токи тили гапирадиган бўлгунча (шу ҳолда бўлади). Кейин эса ота-онаси уни ё яҳудийлаштиради, ёки насронийлаштиради, ёки мажусий қилиб қўяди” [3] (Олти саҳиҳ муаллифлари ривоят қилишган).

Мазкур ҳадисдан ҳам маълум бўладики, ҳар бир фарзанд яхшиликларни қабул қилувчи, оппоқ қоғоз каби соф қалб билан дунёга келар экан. Фарзанд қалбидида ана шу софликни сақлаб, уни шакллантириш ва турли хил ғайри инсоний хулқлардан ҳамда динимизга, эътиқодимизга ёт-бегона бўлган турли ғоялардан асраш ота-оналарнинг энг муҳим вазифасидир.

2. Жисм тарбияси. Ота-она фарзандини жисмоний соғлом бўлиб вояга етишига ҳам масъул бўлиб, бунда болани етарли миқдорда тўғри овқатланишига, кийинишига, ётиб-туришига ва уни жисмонан бақувват ҳолда вояга етиши учун имконият яратиб беришга эътибор қаратиш лозим. “Бадан тарбиянинг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур, – дейди Абдулла Авлоний “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарида, жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устини қўйиб, астарини ювиб овора бўлмоқ кабидирки, ҳар вақт устига кир чиқаду” [4].

Фарзанднинг руҳан ва жисмонан соғлом бўлиб вояга етиши нафақат унинг келажаги, балки бизнинг келажагимизни таъминлаш эканлигини асло ёддан чиқармаслик лозим. “Соғлом авлодни тарбиялаш – буюк давлат пойдеворини, фаровон ҳаёт асосини қуриш деганидир”[5]. Фарзандларимизга чиройли тарбия бериб, ҳунар ўргатиб руҳан кучли ва эътиқоди соғлом ҳолда вояга етказиш билан бирга уларни жисмонан бақувват қилиб вояга етказиш ҳам ота-онанинг бурчларидандир.

3. Фикр (ақл) тарбияси – тарбиянинг энг масъулиятли қисмларидан бири ҳисобланади. Фарзанднинг яхши, комил инсон бўлиб, жамиятда ўз ўрнини топишида тарбия билан биргаликда илмнинг хизмати бекиёсдир. Зеро, чиройли тарбия билан зийнатланган илмли инсон юртимиз равнақи ва келажаги ҳисобланади. Инсонни ўсиб, камолга етишида илмнинг зарурлигини қисқа сатрларда таърифлаб бериш қийин, албатта.

Аллоҳ таоло илмли бандаларини даражасини баланд қилиб, олимларнинг фазилати ҳақида: “....Айтинг: “биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўлурми?!...”, – дейди[6]. Илмнинг инсон ҳаётида нечоғлик катта ўрин тутиши мазкур оятдан ҳам маълум бўлади, чунки ҳар бир миллатнинг салоҳияти, куч-қудрати ва келажаги унинг олимлари билан белгиланади, жумладан, Пайғамбаримиз (с.а.в.) бу ҳақда: “Бешиқдан қабргача илм изланг”, “Илм олиш ҳар бир мўмин-мусулмонга фарздир” [7], деб бизларни илм сари интилишимизга буюрадилар. Тарбиянинг бу тури фақат ота-онага боғлиқ бўлмасдан, балки унинг самарадорлиги таълим-тарбия иши билан шуғулланувчи

кишиларга ҳам бевосита боғлиқдир. Ота-она эса бунда таянч нуқтаси бўлиб, фарзанднинг ақлли, тафаккури кенг, жамият учун фойдали илмга эга инсон ҳамда холис ниятли бўлиб вояга етишида кўмакчи бўлишлари лозим. Зеро, ҳар бир жамиятнинг келажаги унинг илмли ёшларига боғлиқ. Жамиятимиз равнақи учун зарур бўлган илмларни олиш ҳар бир ёш йигит-қизнинг зиммасидаги бурчларидан бири бўлиб, унда ниятнинг холислиги энг муҳим нарса ҳисобланади. Чунки, ҳар томонлама етук билимли, холис ниятли ёшларгина ўзларининг соф имон-этиқоди билан ўз билимини самарасини тўғри, фойдали нарсаларга йўналтириб, ўзига ва атрофидагиларга, шу жумладан жамиятга фойда келтиради. Ахлоқий бўшлиқнинг олдини олиб, жамиятнинг порлоқ келажаги учун замин таёрлайди.

4. Ахлоқ тарбияси. Ёшларнинг барча соҳада етакчи бўлишлари учун энг аввало, одоб-ахлоқли бўлишлари лозим. Чунки одоб дунё ва охират неъматларига етакувчи асосий воситалардан бири ҳисобланади. Бу барча динларда тасдиғини топган. Қуръони каримда ҳам, Расулulloҳ (с.а.в) ҳадисларида ҳам одоб-ахлоқ масаласига алоҳида эътибор берилган. Расулulloҳ (с.а.в)нинг бир ҳадисларида: “Фарзандларингизни ҳурмат қилинглари ва одобларини чиройли қилинглари” [8], – деб марҳамат қилганлар.

Ҳар бир инсон ўғил-қизини кичик ёшидан тарбиялаб, одоб бермоғи керак, чунки одоб ва чиройли хулқ фарзандларимизнинг комиллик сари қўйилган илк қадами ҳисобланади. Доно халқимизнинг ажойиб бир ҳикматли сўзи бор: “Фарзанд азиз, тарбияси эса унданда азиз”. Дарҳақиқат, фарзанд одоб-ахлоқи билан азиздир. Халқимизда одоб-ахлоқ ва тарбияга бу қадар эътибор берилиши бежиз эмас, чунки инсон илми билан ета олмаган чўққиларни чиройли одоб-ахлоқи билан забт этади. Ислом динида ибодат даражасига чикарилиб, ҳатто унинг арконлари билан тенглаштирилган амаллардан бири ҳам чиройли хулқ ва ҳаёдир. Бу икки амал бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларни бир-бирисиз, динни эса уларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Бу икки амал ҳам диннинг бир бўлаги ҳисобланиб, улар инсоннинг энг олий, баҳоси йўқ зийнатларидир. Башарият учун бу йўлда юксак намунани тақдим этган зот Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам бўлиб, Аллоҳ таоло муборак каломи шарифида “Албатта сиз улуғ хулқ устидадирсиз”, – деб (Қалам сураси, 4-оят) Пайғамбаримизнинг юксак хулқ соҳиби эканлигини таъриф этади. Чиройли хулқ ҳақида Пайғамбаримиз с.а.в.: “Қиёмат кунда мўминнинг тарозисида чиройли хулқданда оғирроқ нарса бўлмайди” [9], – деб марҳамат қиладилар. Одоб-ахлоққа доир бу каби ҳадисларни жуда кўплаб келтириш мумкин.

Ислом динида ота-она юксак мақомли даражага кўтарилган. Фарзанд зиммасида ота-онанинг бир неча ҳақлари мавжуд бўлиб, уларни бажармаслик билан фарзанднинг икки дунёси заволят топишига ҳеч шубҳа йўқ. Аммо фарзанд зиммасида ота-онанинг ҳақлари бўлганидек, уларнинг зиммасидаги фарзанд ҳақлари ҳам мавжуддирки, улар оят ва ҳадисларда батафсил келтирилган. Фарзанд дунёга келганидан кейин онаси уни эмизмоқлик, янги туғилган боланинг қулоғига азон ва такбир айтиш, туғилган чақалоққа чиройли ва маъноли исм қўйиш, фарзанд учун ақиқа қилиш, фарзанди мустақил ҳаётга қадам қўйгунча уни нафақаси, фарзандлари ўртасида адолатли бўлиш, фарзандини уйлантириб, уни мустақил ҳаётга тайёрлаш шулар жумласидандир.

Яхши тарбия – саодатли келажақдир, ёмон тарбия эса истиқболсиз келажақдир. Биз фарзандимизга яхши тарбия бериш орқали келажагимизда ҳосил берадиган меванинг уруғини ерга қадаётгандек бўламиз. Мамлакатимизда ўсиб келаётган ёш авлодни замон талабига мос равишда тарбиялаш учун мустақилликдан кейин улкан, таҳсинга сазовор ишлар, тадбирлар амалга оширилди. Таълим тизимининг қайта ислоҳ қилиниши ва ёш авлодни баркамол вояга етиши учун муҳтарам Президентимиз раҳнамолигида ўтган йилларнинг “Оналар ва болалар йили”, “Соғлом авлод йили”, “Ёшлар йили”, “Соғлом бола йили” деб номланиши, “Соғлом авлод учун” орденининг таъсис этилиши, рағбатлантирувчи махсус стипендиялар, турли дастур ва тадбирларнинг амалга оширилиши юртимизда ёшларга эътибор жуда катта эканлигини билдиради. Бу тадбирлар барчаси ёш авлодни фаровон, бахтли ҳаёт кечиришлари учундир. Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: “Фарзандларимиз биздан кўра билимли, кучли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт” [10].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Имом Байҳақий ривояти. “Шуъбул-имон”
2. Ал-Кутубу-с-ситта, “Саҳиҳи Муслим”. “Дорус-салом” нашриёти, Риёз 2000. Б 1141.
3. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б.15.
4. Каримов И. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 209.
5. Зумар сураси. 9 – оят.
6. Ал-Кутубу-с-ситта, “Сунану Ибн Можа”. “Дорус-салом” нашриёти, Риёз 2000. Б 2491.
7. Ал-Кутубу-с-ситта, “Сунану Ибн Можа”. “Дорус-салом” нашриёти, Риёз 2000. Б 2696.
8. Ал-Кутубу-с-ситта, “Сунану Ибн Можа”. “Дорус-салом” нашриёти, Риёз 2000. Б 2696.
9. Ал-Кутубу-с-ситта, “Сунану Термизий”. “Дорус-салом” нашриёти, Риёз 2000. Б 1852.
10. Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. “Ўзбекистон” нашриёти. Т-1999. Б 290.

Гавхар Хайдарова
(Дехканобод, Ўзбекистон)

ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТДА МЕЪМОРЧИЛИК САНЪАТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Бугунги кунда мустақиллигимиз туфайли миллий, маънавий, диний меъморчилик иншоотларимизга, умуман тарихимизга холис илмий ёндашиш имкониятлари очилди. Тарихни билиш, ундан тўғри ва холис хулосалар чиқара олиш инсон маънавий камолоти учун ниҳоятда муҳим...Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилиқ тарихида кўп бора ўз исботини топган.

Меъморчилик халқ архитектурасида бино ва иншоотларнинг қурилиш санъатини ифодаловчи атамадир. Меъморчилик бино ва иншоотлар қуришнинг ўзига хос техникасини, санъатини, халқ тарихини, унинг ижтимоий-сиёсий қудратини, диний ва дунёвий қарашларини, маданий-маиший ҳаётини маълум шаклда мужассам этади. Меъмор-бинокор уста: бино ва иншоотларнинг лойиҳасини яратувчи ва уларнинг қурилишини назорат қилиб боровчи бош мутахассисдир.”[1]

Меъморчилик инсон яшаш муҳитини уюштиришда, унинг ҳаёт фаолиятида улкан аҳамият касб этади. Унда санъат ва бошқа фаолият соҳалари ўртасидаги чекланганлик йўқ. У икки томонлама бўлиб, ҳам моддий, ҳам маънавий маданиятга тааллуқлидир.

Санъат турлари орасида меъморчилик алоҳида ўрин тутиб, меъморчиликнинг бадий томони унинг амалий томонига бўйсиндирилган бўлади. Меъморчиликда бадий, қиёфали ифода, аввало бинолар ёки улар мажмуининг ижтимоий аҳамиятида кўринади. Бу ҳол унинг бадий имкониятларини янада оширадиган меъморчилик хусусиятларини белгилаб беради.”[2]

Бошқа санъат турларида бўлганидек, меъморчиликда ҳам билиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Алоҳида иншоот ёки улар мажмуи тарзидаги меъморчилик асарлари тарихий давр яхлит қиёфасини вужудга келтиради. У ўз даврининг энг умумий ва ўзига хос фикр ва туйғуларини умумлашган ва мужассамлашган тарзда ифодалайди. Меъморчилик асарлари воқеликни бевосита тасвир этмайди, балки муайян тарихий даврга хос умумий ва ижтимоий аҳамиятга молик инсон кечинмаларини акс эттиради. Донишмандлар меъморчиликни “қотишма” мусиқа ёки “тошдаги дoston” деб таърифлашганлар. Булар меъморчилик тўла тавсифини англатмаса-да, унинг табиатини белгилаб беради. Меъморчилик мусиқага ўхшаб давр қиёфасини ижтимоий ифодали кўринишда яратади. Агар мусиқада қиёфа эшитиш орқали идрок этишга мўлжалланган бўлса, меъморчилик кўришга мўлжаллангандир. Меъморчилик асарларини идрок этиш орқали одамлар турмуш тарзини, маиший ҳаёти ва ҳаёт фаолиятини, хусусиятларини ижтимоий тузум табиатини, эстетик орзуни, у ёки бу давр ижтимоий руҳиятини ва мафкурасини инъикос этамиз. Меъморчилик ҳосил қиладиган билимлар мажмуининг аҳамияти шундаки, одамларда у яратилган маданий муҳит, ҳаёт тарзи, фикр ва туйғуларни тўғрисида тасаввур пайдо қилади.”[3]

Меъморчилик бинолари ва иншоотларини кўрар эканмиз, гўё тарихнинг тош варақларини кўздан кечиргандай бўламиз, бошқа оламга кириб, уни ўз яхлитлигича англаймиз. Энг муҳими, улар инсон билан мутаносибликда ифодаланганини кўрамиз. Меъморчилик ўзининг ҳажмлари ва чизиқлари тили билан давр ва инсон ҳақида бошқа санъат турларидан кўра кўпроқ ҳикоя қилгандай бўлади. Масалан, Миср сағаналари иншоот кўлами ва инсон номуаносиблиги, геометрик шаклларнинг дағал ва ўта содда яхлитлиги орқали Фиръавн яқка ҳокимлигини илоҳийлаштириш билан битта одамнинг арзимас ночорлигини қарор топтириш тўғрисидаги ҳаёт тарзини ва мустабдлик дунёқарашини улкан ифода кучи воситасида намойиш қилади. Худди шунга ўхшаш Афинадаги Акрополда, айниқса унинг ғоявий-эстетик маркази бўлган Парфенонда ҳам қулдорчилик демократиясининг раванг топган палласини бадий тугал ва эстетик мукамал акс эттирилганлигини кўришимиз мумкин. Бино ўлчамларининг инсон танаси билан қатъий мутаносиблигида, равшан ва мақсадга мувофиқ қисмлар ҳамоҳанглигида, яхлит ва ҳар бир қисм мантиқийлиги ва тугаллигида қадимги юнонларнинг ҳамоҳанглик орзулари намоён бўлади.

Самарқанд, Шахрисабз, Бухоро, Хива, Қўқон шаҳарларида бунёд этилган меъморчилик обидалари ҳам ўзининг мазмундорлиги жиҳатидан жаҳоннинг бошқа шаҳарлари меъморчилик обидалари мўжизаларидан қолишмайдилар. Ўй-хаёл ва соғлом фикр, оддийлик ва мураккаблик, аниқ тузилиш ва ёрқин зийнат сифатларининг ажойиб қоришмасида Ўрта Осиё халқлари ҳаётидаги бетакрор ва беқиёс давр хусусиятлари яққол ифода топган десак асло муболага бўлмайди.

Ўрта аср одами учун Самарқанддаги Регистон ва Бибихоним, Шоҳи Зинда ва Гўри Амир меъморчилик ёдгорликлари, биринчи навбатда, тенги йўқ илоҳий қудрат намойиш қилиб турган, албатта. Бугунги кунда ҳам мазкур меъморчилик обидалари, аввало, ўзининг ажойиб ҳамоҳанглиги билан кишини ҳайратга солади. Анъанавий миноралар тикка чизиқлари, мақбараларнинг ҳаворанг гумбазлари билан масжид, мадрасалар ички муқарнаслари билан қўшилиб, баркамол тугаллик, умумий яхлитлик, мақсадга мувофиқлик, уйғунлик, ҳамоҳанглик ҳосил қиладилар.

Шундай қилиб, меъморчилик ҳам бошқа санъат турлари каби воқеъликни юсак бадий даражада акс эттиради, у ўз мажмуи билан ўз даврининг умумлашган, кенг қамровли ва яхлит қиёфасини намоён қилади.

Меъморчилик ўзининг кўп минг йиллик тарихида бадий қиёфали тилини ишлаб чиққан бўлиб, фазовийлик унинг асосини ташкил этади. фазони уюштириш меъморчилик ифода воситаларининг таркибий қисмидир. Фазони уюштиришдан амалий ва бадий мақсадларда фойдаланиш меъморчиликнинг мусаввирлик ва ҳайкалтарошлиқдан туб фарқини кўрсатади.

Меъморчилик тили миқдор моддаси, ҳажм, устки қисм ва рангдан ташкил топган бўлади. Улар фазони уюштириш уни ғоявий-туйғули мазмун билан тўлдириш каби ёрдамчи бурч вазифаларни ҳам адо этади, фазони уюштириш эса қисмлар мутаносиблигидан ажралмаган ҳолда намоён бўлади. Меъморчилик амалий-фойдали томонлар билан бирга бадийликни ҳам бирлаштиради. Бадийлик ва амалийлик бирлиги меъморчиликнинг энг муҳим белгиси бўлиб, уни амалий санъатга яқинлаштиради.

Меъморчилик бадий тили тарихи ўзгарувчан бўлиб, у тарихий давр, янги қурилиш ашёлари, қурилиш техникасининг ривожланиши ва такомиллашиб бориши натижасида янгиланиб туради. Ҳозирги мустақил Ўзбекистон меъморчилиги олдида ўзининг бой миллий меросига суянган ҳолда янги техника ва технологияни эстетик ўзлаштириш, нодир меъморчилик бадий қиёфасини яратиш йўлида замонавий услублардан имкони ботинча фойдаланиш, фуқаролар моддий ва маънавий эҳтиёжларини ҳар томонлама қондириш ва ривожлантиришга онгли мўлжал олиш каби самарали мойилликларни намоён қилиш вазифаси турибди.”[4]

Ўзбекистон мустақиллик шарофати билан ўз тараққиётининг янги даврига кирди. Халқимиз ўзининг бой тарихий, маданий ва маънавий меросига эга бўлди. Минг-минг йиллик меъморчилик ва шаҳарсозлик тарихимизни, ҳаттоки бориб кўриш таъқиқланган архитектуравий ёдгорликларни нафақат зиёрат қилишга, балки уларни ўрганишга ва реставрация қилишга ҳам кенг имкониятлар яратилди. Ватанимизда қадим замонлардан бошлаб яратилган нодир меъморий обидаларни, шаҳарсозликнинг яратилиш тарихини, қурилиш усуллари ва қоидаларини халқимизга ҳолисона ўргатиш замони келди.”[5]

Ҳозирги меъморчилик асарлари айрим бинолар ва ҳатто улар мажмуини яратишга эмас, балки меъморчилик ижодининг олий кўриниши бўлган шаҳар бунёд этишга мўлжалланган. Тошкент, Нукус, Самарқанд, Қўқол, Андижон, Навоий, Гулистон, Наманган, Қарши, Жиззах, Фарғона шаҳарларидаги меъморчиликнинг энг яхши намуналари эркин режалаштиришга, яратилган табиий муҳитни ўзлаштиришга қаратилган бўлиб, енгил, эркин тарздаги ҳаёт шароитларининг хилма-хил ва доимий ўзгарувчанлигига узвий мослаша бориши билан изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вахитов М.М, Мирзаев Ш.Р. Меъморчилик. 1-қисм. – Т.: Тафаккур, 2010. – 6-бет.
2. Умаров Э. Эстетика. – Т.: Ўзбекистон. 1995. – 207-бет.
3. Умаров Э. Эстетика. Т.: “Ўзбекистон”. 1995 йил 208-бет.
4. Умаров Э. Эстетика. Т.: “Ўзбекистон”. 1995 йил 209-бет.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

Abduvohidova Xushnoza – student of Namangan State University.

Alimova Mamura Teacher of – Namangan State University.

Asrarova Madina Baxtiyarovna – the student of Tashkent Financial institute. Tashkent, Uzbekistan.

Mallabayev Botirjon Baxtiyorovich – Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi. O'zbekiston, Namangan.

Mizikaci Fatma – Associate Professor Dept. of Curriculum and Instruction, Faculty of Educational Sciences, Ankara University, Ankara, Turkey.

Tojjahmedova Muyassar – Haydarovna Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi, O'zbekiston, Namangan.

Usmanov Temurbek Eldarovich – SattorovJonibek Farxodo'g'li-the students of Tashkent Financial institute. Tashkent, Uzbekistan.

Yuldasheva Mastona Muxibullayevna – Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi, O'zbekiston, Namangan.

Абдиева Флора Ботировна – студентка Ташкентского государственного экономического университета.

Абдуллаева Хулкар Джахангировна – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Абдумаликова Гузаль Хамзаевна – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Абдурасулова Гулжахон – студент Наманганского государственного Университета. Узбекистон.

Абилхамиткызы Рысгуль – кандидат филологических наук, доцент АО «Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина».

Ағымбай А.О. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Азимова Умирхон Одиловна – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Айткалиева Гулжанат Саматкызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет.

Алдибаева Лаззат Тургынбаевна – кандидат физико-математических наук, заведующий кафедрой «Естественные дисциплины и информационные технологии» Казахского национального аграрного университета.

Алексеева Ганна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач факультету комп'ютерних та енергозберігаючих технологій Бердянського державного педагогічного університету.

Аллаярова Мастура Кудратуллаевна – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Аллаярова Ф.О. – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Алтеев Жұман Оқытушы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

Альтаева Салтанат Жадыгеровна – магистрант кафедры философии Евразийского Национального Университета имени Л.Н. Гумилева.

Антипенко Олександр Іванович – студент ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Астанова Санобар Жўраевна – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Ахмедов Азамат Камилович – старший научный сотрудник – исследователь Ташкентского института ирригации и мелиорации.

Ахмедов Асет – Магистрант Казахского национального аграрного университета.

Ашурова Зебинисо Рахимовна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.

Баймирзаев Дилмурод Неъматович – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон, Наманган.

Балабеков Қайыржан Нұрахметович – физика–математика ғылымының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

Барановская Галина Григориевна – кандидат физико-математических наук, доцент. НТУУ «КПИ».

Барановская Леся Валериевна – кандидат физико-математических наук, доцент. НТУУ «КПИ».

Батирова Феруза Кадамовна – Ташкентский институт ирригации и мелиорации.

Бейшов Рустем Салтанович – магистрант Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова. г. Костанай. Казахстан.

Берикбоев Алишер – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Бєлік Тетяна Михайлівна – студентка ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Бимуханбетова Бахытгүл Ерсәлімқызы – завуч школы учительница СШ имени Сагакурес. Алматинская область, Аксуский район, с.Сагакурес, Республика Казахстан.

Бобровник Юлія Олександрівна – магістрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.

Бобровнік Юрій Вікторович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Бойко Максим Володимирович – студент Київського національного торгівельно-економічного університету.

Бондарчук Василь Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій імені професора Є. Храпливого Львівського національного аграрного університету.

- Борисенко Катерина Анатоліївна** – студентка Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».
- Ботирбекова Гулчехра Абдумуталовна** – преподаватель кафедры Узбекской и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Ботиров Музаффар Шодмонович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Брус Маргарита Владимировна** – старший преподаватель кафедры прикладной математики Донбасской государственной машиностроительной академии.
- Бузрукон Ботирхон Алишеревич** – Гулистанский государственный университет.
- Бульвінська Оксана Іванівна** – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інститут вищої освіти НАПН України.
- Бусел Юлия Алексеевна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины». Учитель начальных классов ГУО «Детский сад – начальная школа №20 г. Жлобина. Республика Беларусь, Гомельская обл.
- Вакуленко Євгенія Володимирівна** – здобувач наукового ступеню кандидат економічних наук Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.
- Вакуленко Олена Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Василина Оріся Романівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Львівського національного аграрного університету.
- Веретенко І.М.** – аспірантка КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Веретенко Т.Г.** – кандидат педагогічних наук, професор, викладач кафедри Креативної педагогіки та інтелектуальної власності Української інженерно-педагогічної академії.
- Волошин Артем Юрійович** – кафедра автоматизації управління технологічними процесами інституту енергозбереження та енергоменеджменту Київського національного університету України «КПІ».
- Галичанська Альона Вікторівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Герасименко Світлана Юрійівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Гизатулина Ольга Івановна** – преподаватель Колледжа КиИТ, Узбекистан, г.Гулистан.
- Глухова Наталія Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри МІВТ ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Гляковская Екатерина Ивановна** – магистрантка Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, г. Гродно. Беларусь.
- Гошовська Христина Василівна** – студентка 5 курсу Івано-Франківського Національного Технічного університету нафти і газу/
- Гребенкіна Анна Олександрівна** – Педагогічний інститут. Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Григор'єва Вікторія Олександрівна** – старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Гулько Анастасія Юрійівна** – студентка Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Давидюк Алла Романівна** – старший викладач кафедри іноземних мов ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».
- Данилюк Олена Іванівна** кандидат економічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Даутова Анара Жаналыевна** – магистрант АО «Финансовая академия», г. Астана. Казахстан.
- Дем'янчук Олена Григорівна** – асистент кафедри спортивно-масової та туристичної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дєміна Марина Валерієвна** – Гулистанский государственный университет.
- Джангирова Гулвира Тахировна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Джуманиязов Уббинияз Исмайл улы** – студент Ташкентского института ирригации и мелиорации(ТИИМ).
- Джуманиязова Наргиза Шухратовна** – Ургенческого Государственного университета имени Ал-Хоразмий. Г. Ургенч, Узбекистан.
- Джура Оксана Федорівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гри на музичних інструментах Рівненського державного гуманітарного університету.
- Добровольська Світлана Романівна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Довбня Петро Іванович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики, інформатики та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Долинний Юрий Алексеевич** – кандидат педагогических наук, доцент. Донецкий национальный медицинский университет им. М. Горького

- Дратвина Людмила Александровна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины», воспитатель ГУО «Ясли-сад № 118 г. Гомеля». Беларусь.
- Дрожжин Василь Юрійович** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Дундюк Віра Олександрівна** – аспірантка Хмельницького національного університету.
- Егiazарова Надежда Анатольевна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины». Заведующий ГУО «Ясли-сад № 101 г. Гомеля». Республика Беларусь.
- Есенбаева Дана Исаханкызы** – АО «Финансовая академия» при Министерстве Финансов Республики Казахстан.
- Єфіменко Анна Миколаївна** – студентка географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Жабборов Абдугаффор** – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.
- Жангабылова Зауре Калимжановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Жарікова Людмила** – викладач кафедри методики мов та літератури Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Жиембаев Жомарт Тұмарбекұлы** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.
- Жураев Шерали Пулатович** – Наманганский государственный университет. Узбекистан.
- Жураева Умидахон Юнусалиевна** – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.
- Закіров Марат Борисович** – кандидат історичних наук доцент кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
- Захридинов Алимардон Тождидинович** – Гулистанский государственный университет.
- Зусва Тетяна Василівна** – старший викладач кафедра фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Зупарова Гулнора Эркиновна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Имомов Рустам Нарзуллаевич** – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Инагамова Гузаль Тохировна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Исахова Жансая Илесбаевна** – магистрант Евразического Национального Университета имени Л.Н.Гумилева.
- Исломова Хафиза Файзуллаевна** – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Исмоилов Собиржон Турабекивич** – доцент. Гулистанский государственный университет,
- Исмоилова Нигора Усмонжановна** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон. Наманган.
- Ільчанінова Наталія Іванівна** – здобувач Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Кадлуб Марія Володимирівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Кадралиева Нургуль Амангельдиевна** – студент Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Казбекова Аяна Ерлановна** – магистрант АО «Финансовая академия», Казахстан, г.Астана.
- Калдыбекова Мадина Габдыжалиловна** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Калітінська Юлія Олександрівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кантуреев М.Т.** – э.ғ.д І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Карп'юк Мар'яна Василівна** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ, викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Касым Нурбала Маратқызы** – магистрантка Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
- Кемелбек Толганай Конысбековна** – студентка Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати. Казахстан.
- Кенжаев Шовкат Хусанович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Кенжебеков Бораш Тлеубердиевич** – п.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Кенжегазы Жазира** – магистрант Казахского национального университета имени Аль-Фараби.

Ким Елена Ованесовна – учитель информатики НИШ ФМФ г.Талдыкорган, Казахстан.

Кирик Олег Михайлович – ассистент кафедры «Машиновикористання та технологій в сільському господарстві», заступник декана агроінженерного факультету Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів та природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».

Князева Марина Владиславовна – доктор биологических наук, профессор кафедры биохимии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Коваленко Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри професійної освіти Бердянського державного педагогічного університету.

Колач Світлана Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Львівського національного аграрного університету.

Колеснікова Аліна Олександрівна – Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка.

Комісарук Тарас Юрійович – студент інституту енергозбереження та енергоменеджменту Київського національного університету України «КПІ».

Конишов К.Т. – преподаватель Узбекистанского государственного института физкультуры.

Коробейникова Ярослава Степанівна – кандидат геологічних наук, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Кощев Александр Сергійович – старший викладач кафедри «Олімпійського та професійного спорту» Дніпропетровського державного інституту фізичної культури та спорту.

Круглєва Светлана Петровна – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины», педагог-психолог ГУО «Тихиничская средняя школа имени А.А. Осипова». Беларусь.

Крыкбаева Марьям Сергазиновна – магистрант Томского государственного университета. Россия.

Курманжанов Аскар Толеутайович – старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Кухар Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Латыпова Эльвира Азатовна – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.

Лебский Сергей Олегович – учитель ГБОУ СОШ №588, г.Санкт-Петербург. Россия.

Лелюк Юлія Володимирівна – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Лукашук Ілля Миколайович – аспірант кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету. Викладач хімії Рівненського державного базового медичного коледжу.

Лутфетдинова Рано Хуснетдиновна – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Лях Владислав Михайлович – студент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лях Тетяна Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Малахова Жанна Владимировна – кандидат физического воспитания та спорту, зав.циклом Донецкий национальный медицинский университет имени М. Горького.

Марцінішин Юрій Данилович – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Матвійчук Світлана Салманівна – кандидат технічних наук, факультет економіки, управління та інженерії. Мукачівський державний університет.

Маударбекова Баян Канатбековна – магистр педагогических наук, ассистент кафедры «Педагогика и психология» Жетысусского государственного университета имени И. Жансугурова.

Маҳкамов Қодиржон Одилжонович – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон.

Мелентьева Татьяна Николаевна – кандидат философских наук, доцент, кафедры философии и социологии Национального фармацевтического университета.

Мерезенова Жадра Койшибаевна – магистрантка Жетысусского государственного университета.

Мисрбекова Махлиё Мисрбек кизи – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Міхєєва Оксана Юріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Можей Наталья Павловна – кандидат физико–математических наук, доцент. Институт непрерывного образования Белорусского государственного университета.

Муйдинова Моҳира Мукумжоновна – Наманган Давлат Университети ўқитувчи. Узбекистон.

Мустафаева Сарвиноз Суюновна – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Мусурманкулов Дилмурод Уралович – студент Узбекистанского государственного института физкультуры.

Мухин Иван Ефимович – доктор технических наук, профессор кафедры защиты информации и систем связи Юго-Западного государственного университета. г. Курск, Россия.

- Надеина Ирина Сергеевна** – студент Юго-Западного государственного университета. г. Курск, Россия.
- Нарымбаева Жанерке Нурланқызы** – магистрант «Қаржы академия» АҚ.
- Новак Олена Мусіївна** – кандидат педагогічних наук, викладач. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія.
- Норбоева Фируза Рахматуллаевна** – доцент кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Норкузиев Дадахон Наманган** – Давлат Университети ўқитувчиси Шарофиддинов Маҳмуджон – НамДУ талабаси. Узбекистон, Наманган.
- Норкулов Шавкат Турғунбоевич** – Гулистанский государственный университет.
- Нормуротов Абдулла Саппарович** – старший преподаватель кафедры Биохимия и гигиены Узбекского государственного института физической культуры.
- Нуркасымова Сауле Нуркасымовна** – педагогика ғылымының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Нушаров Бобур Болибекович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Олейник Олег Николаевич** – старший преподаватель Донецкого национального медицинского университета имени М. Горького.
- Омонов Гофир Одилович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Ораз Гульзат Тахировна** – магистр технических наук Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Оралова С.Ш.** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Орынбаева У.К.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Отаргалиева Н.Е.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Охрименко Борис Олександрович** – студент економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Пасічник Наталія Сергіївна** – магістрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Пасічник Наталя Олексіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Пашкова Людмила Андреевна** – старший преподаватель кафедры архитектурных конструкций Белгородского государственного технологического университета имени В.Г. Шухова, г. Белгород. Россия.
- Петрова Ольга Борисівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Харківського національного медичного університету.
- Петрочко Жанна Васильевна** – доктор педагогических наук, доцент, профессор кафедры социальной педагогики и социальной работы Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко.
- Підберезних Інна Євгеніївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморський державний університет імені Петра Могили.
- Підлеснюк Іванна Василівна** – студентка факультету технічного перекладу та документознавства Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Поливач Марія Анатоліївна** – аспірантка кафедри «Історії та політології» Національного університету біоресурсів та природокористування України.
- Попова Наталія Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3 НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».
- Пронина Виктория Александровна** – практикующий психолог, магистр психологии, г. Винница.
- Пустовських Єлизавета Сергіївна** – студентка Національного університету державної податкової служби України.
- Раимов Д.И.** – студент Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Рахимова Шохиста** – Намду талабаси Узбекистан.
- Рева Євгенія Рустаміна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Рибчак Христина Василівна** – студентка Національного університету «Львівська політехніка».
- Ріжняк Ренат Ярославович** – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Романенко Юлія Анатоліївна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри природничо-математичних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
- Романів Оксана Ігорівна** – спеціаліст Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Рыжая Александра Васильевна** – кандидат биологических наук, доцент, Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, г. Гродно, Беларусь.
- Сагиндикова Акбота Алимовна** – Тарих факультетінің 2 курс магистранты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Садвакасова К.Ж.** – «Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы магистр, АҚ «Қаржы Академиясы», Қазақстан Республикасы, Астана.

- Садуакасова Кунсулу Жилкайдаровна** – кандидат экономических наук, доцент, АО «Финансовая академия». Казахстан.
- Саидмуродов Жобир Боймурод ўгли** – студент социально-экономического факультета Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Самадов Зухриддин Хусниддин ўгли** – студент социально-экономического факультета Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Сарибоев Ш.Т.** – доцент. Гулистанский государственный университет.
- Сатыбаева А.А.** – магистранты «Қаржы Академиясы» АҚ.
- Сирождидинов Камолитдин** – преподаватель Наманганского государственного университета.
- Смагулова Наталія Олексіївна** – аспірант. Бердянський державний педагогічний університет.
- Сорока Олена Михайлівна** – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.
- Сорокин Юрий Сергеевич** – старший преподаватель Донецкого национального медицинского университета имени М. Горького.
- Спіріна Тетяна Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент. Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Степанец Лариса Викторовна** – учитель истории сшг№1 имени Абая г.Талдыкорган. Казахстан. ,
- Танасюк Михайло Васильович** – кандидат географічних наук, асистент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Таубалдиева Жуматай** – кандидат педагогических наук, профессор кафедры музыкального образования Жетысусского государственного университета имени И. Жансугурова.
- Тимошенко Екатерина Юрьевна** – студентка Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко.
- Ткаченко Надія Анатоліївна** – магістрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Тошбоев Хусан Бахтиярович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Трішкіна Ніна Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент. Хмельницький торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету.
- Тулешова Г.Б.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Туралина Майра Туралиевна** – PhD доктор кафедры «Стандартизация ресторанное дело и гостиничный бизнес» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати. Казахстан.
- Турсунов Ф.** – студент механико-математического факультета Самаркандського государственного университета имени Алишера Навои.
- Тўхтабаев Аъзамжон Шарипхўжаевич** – Наманган давлат университети ўқитувчиси. Узбекистон.
- Умаралиев О.Р.** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Умбетова Алмагул Когабаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Умрзоқов Ўқтам Пардаевич** – Тошкент ирригация ва мелиорация институти иқтисод фанлар доктори, профессор.
- Усманова Хулкар Маматовна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Усмонов Жахонгир Бозорович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Успанова Венера Жумабаевна** – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Устинова Людмила Валерьевна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, Карагадинского государственного университета имени Е.А. Букетова.
- Фазылова Лейла Сабитовна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, Карагадинского государственного университета имени Е.А. Букетова.
- Файчук Олена Леонідівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Хайдарова Гавхар Буриевна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Хайдарова Сайёра Чиналиевна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Халмуратов Бахтиёр Режабалиевич** – Наманган давлат университети катта ўқитувчиси, Узбекистон, Наманган.
- Хасанова Н.Х.** – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Хасанова Шохида Рахмановна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Хмілярчук Наталія Семенівна** – кандидат педагогічних наук, в.о. доцента, завідувач кафедри іноземних мов Львівського інституту економіки і туризму.
- Ходжаева Фарида Ходжановна** – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Холиқов Умиджон Қўчқорович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

- Холмирзаева Зохида** – Наманган вхтхқтмои табиий ва аниқ фанлар кафедраси катта ўқитувчиси.
- Хоменко Віталій Григорович** – кандидат технічних наук, професор, декан факультету комп'ютерних та енергозберігаючих технологій Бердянського державного педагогічного університету.
- Ҳамидова Муҳайёхон Обидовна** – Наманган Давлат университети. Ўзбекистон.
- Цапок Ірина Леонідівна** – зберігач фондів геолого-географічного відділу, природничого музею Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Цікавий Сергій Анатолійович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури і фольклористики Донецького національного університету (м. Вінниця).
- Чеберяко Оксана Вікторівна** – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Чекмарьова Наталя Григорівна** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Чернецька Лідія Валеріївна** – магістрантка Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Чобанюк Олеся Володимирівна** – магістрант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Чориев Рустам Хушбақович** – студент Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Чухловина Валерия Валериевна** – преподаватель Днепропетровского государственного института физической культуры и спорта.
- Шаймерденова Ж.А.** – магістрант І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің.
- Шарофиддинов Маҳмуджон** – НамДУ талабаси. Наманган Давлат Университети ўқитувчиси.
- Шатрова Олена Володимирівна** – викладач кафедра фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Шауенова М.А.** – Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
- Шахаєва Оксана Валеріївна** – студентка географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Шпиталенко Галина Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирського державного технологічного університету.
- Шукуров Акмал Худойкулович** – Гулистанский государственный университет.
- Шукуров Шухрат Тошпулотович** – Тошкент ирригация ва мелиорация институти, “Сув ҳўжалигини бошқариш ва уни иқтисодиёти” факултети, 3 – босқич талабаси.Тошкент, Ўзбекистон.
- Шукурова Сайёра Саъдуллаевна** – доцент кафедры Биохимия и гигиены Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Шукурова Ўғилой Умаровна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Шынбай Гульбану** – магістрант АО «Финансовая академия». Казахстан.
- Эгамбердиев Асилбек К.** – Гулистанский государственный университет. Ўзбекистан.
- Эшбоева Дурдона Алишер кизи** – студентка Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Юлчиева Мавлуда Тургунбоевна** – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.
- Юсупов Иброхим Абдумутал Ўғли** – студент Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Юсупова Ш.А.** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Юсуфалиев Орзумурод Одилович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Ярошенко Сергій Володимирович** – молодший спеціаліст ПАТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК». Київ.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

"Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 29-30 апреля 2015 г. проводится XIII Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференції планує розміщати доклади на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджикистанський, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання статей – 28 квітня 2015 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Оргвзнос - 10 USDСШАили 10 ЕВРО (перевод в рублях – 500 рублей);(в оргвзнос входит оплата за размещение на сайте, верстка макета, редактирование текстов).

Объем статьи – не более 7 страниц. Скачать збірник можна буде **через тиждень** після проведення конференції на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Переводи по системі «Юністрим» для Бобровника Юрія Вікторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний **код переводу** і Ф.І.О. того, хто переводив гроші, країна).

(комісія 0,15 USDСША)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк России»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати оргвноса в рублях РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк России»(для того, щоб оргвзнос дійшов, в розділі **НАЗНАЧЕНИЕ ПЛАТЕЖА**, потрібно вказувати «**ПЕРЕВОД ЛИЧНЫХ СРЕДСТВ**», - тільки ці три слова).

56A: Банк-Посредник:	ОАО «Сбербанк России», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 30101810400000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефициара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Киев, Украина
59D: Бенефициар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Или почтовым переводом на Ф.И.О.: Бобровник Юрий Викторович, 08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА: Western Union на Бобровник Юрий Викторович (укажите код переводу Ф.И.О того, кто переводит оргвзнос).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

Название статьи (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи
(ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Евремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Начный руководитель: кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: **neasmo@gmail.com** (тема сообщения: **29-30 апреля 2015 г.**) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает ошибка не отправления отправляйте на адрес **neasmo@ukr.net**) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.**

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, +38 (093) 335 78 86.

E-mail: **neasmo@gmail.com**

ВНИМАНИЕ! Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате **JPEG** отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ! После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу **<http://conferences.neasmo.org.ua/>**

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ**Шановні викладачі, аспіранти, студенти!**

**Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
студентське наукове товариство історичного факультету
«Комітет дослідження історії та сучасності»**

Інформують Вас, що з **29-30 квітня 2015 р.** проводиться **XIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»**

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на Web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

Робочі мови конференції – українська, російська, англійська, французький, білоруська, грузинська, армянська, азербайджанська, казахська, узбекська, таджикська, киргизська, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – **28 квітня 2015 р. (включно)**.

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. За результатами конференції буде сформовано електронний збірник матеріалів, який можна буде скачати в PDF-форматі на головній сторінці конференції за адресою - <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на посилання.

Кошти перераховуються на:

картку Приват банку 5168 7420 6537 9988 (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS-підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
за зразком: **Іван Петренко**
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком: **(ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (**у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)**) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, Е-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com, тема повідомлення: 29-30 квітня 2015 р.** (у разі виникнення помилки при відправленні, повторно відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS-підтвердження**).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається достатньо відправити SMS з прізвищем автора публікації.

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Урпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: «Вашу статтю отримано та зараховано». Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

E-mail: neasmo@gmail.com

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення подібних конференцій можна ознайомитися за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Muzaffara Normurodova, Shahnoza Bozorova (SamDU O'zbekiston) ODAM ORGANIZMINING O'SISHI VA RIVOJLANISHIDA TEMIR ELEMENTINING AHAMIYATI	6
Екатерина Гляковская, Александра Рыжая (Гродно, Беларусь) ЭКОЛОГО-ФАУНИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАСЕЛЕНИЯ ГЕРПЕТОБИОНТНЫХ ЖЕСТКОКРЫЛЫХ БИОЦЕНОЗОВ РАЗНОГО ТИПА СВИСЛОЧСКОГО РАЙОНА (ГРОДНЕСКАЯ ОБЛАСТЬ, БЕЛАРУСЬ)	6
Абдугаффор Жабборов, Мавлюда Юлчиева, Эльвира Латыпова (Ташкен, Узбекистан) БЎРИГУЛ – VINCA L. ТУРКУМИГА ОИД ЎСИМЛИК	8
ТУРЛАРИНИ ФОЙДАЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТОШКЕНТ ШАРОИТИДА ЎСТИРИШ	8
Хабиба Каримова (Қарши, Ўзбекистон) ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ҚУРУҚЛИК	9
МОЛЛЮСКАЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ВА АҲАМИЯТИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР	9
Марина Князева (Харьков, Украина) ОСОБЕННОСТИ МИНЕРАЛЬНОГО ОБМЕНА	10
В ТКАНЯХ КОСТНО-СУСТАВНОЙ И СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ СИСТЕМ ПРИ СТРЕССЕ	10
Абдулла Нормуротов (Ташкент, Узбекистан) МУҚОБИЛ ЭНЕРГЕТИК МАНБАЛАР СИФАТИДА	12
ҲАЙВОНЛАР ОРГАНИК ЧИҚИНДИЛАРИ БИОМАССАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНияТЛАРИ	12
Ёрқин Раҳматуллаев, Хабиба Каримова, Карим Дўстов, Гулноза Бўронова ((Қарши, Ўзбекистон) МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ РАЦИОНАЛ ОВҚАТЛАНИШИДА МИКРОНУТРИЕНТЛАРНИНГ ЎРНИ	13
Хамдам Турсунбоев, Бахытлы Қалилаева, Шохида Аметова (Нукус, Каракалпакстан) MEVA DARAXTLARIGA SHAKL BIRISH VA QIRQISH	14
Зоҳида Холмирзаева, Шохиста Рахимова (Наманган, Узбекистан) КИМЁ ДАРСЛАРИНИ ЎҚИТИЛИШИДА «КИМЁ АКЦИЯ»	15
УСУЛИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИ МУСТАҚИЛ БИЛИМ ОЛИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ	15
Сайёра Шукурова (Ташкент, Узбекистан) ЗАВИСИМОСТЬ КАЧЕСТВА БИОГАЗА, ВЫДЕЛЕННОГО ИЗ РАСТИТЕЛЬНЫХ ОТХОДОВ ОТ ВИДА СЫРЬЯ	16

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

Рустем Бейшов (Костанай, Казахстан) ОЧИСТКА НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ ТЕРРИТОРИЙ	18
С ПРИМЕНЕНИЕМ УГЛЕВОДОРОДОКИСЛЯЮЩИХ МИКРООРГАНИЗМОВ	18
Анна Єфіменко, Оксана Шахаєва (Київ, Україна) ГЕОЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ МІСТ	20
Нурбала Касым (Астана, Казахстан) ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ	21
ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТРАНЗИТТІКДӘЛІЗДЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ	21
Ярослава Коробейникова (Івано-Франківськ, Україна) ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ В КОНТЕКСТІ ЇХ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ	23
Михайло Танасюк, Ірина Цапок (Чернівці, Україна) ЛАНДШАФТНІ КОМПЛЕКСИ БАГНИНСЬКОЇ ДОЛИНИ	24
(БУКОВИНСЬКЕ ПЕРЕДКАРПАТТЯ, ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ)	24

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Наталія Ільчанінова (Миколаїв, Україна) ПІДГОТОВКА ТА РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	27
---	----

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Mehribon Rahimova, N. Xabibullayeva (Namangan, Uzbekistan) EKOLOGIK MADANIYAT – TABIAT HIMOYASI UCHUN POYDEVOR	29
Камила Алданазарова (Жезказган, Казахстан) ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ БЕРУДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	30
Світлана Матвійчук, Катерина Данканич (Мукачево, Україна) АНАЛІЗ РІВНЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ГОТЕЛЬНИХ ГОСПОДАРСТВ	32
Світлана Матвійчук, Віра Семак (Мукачево, Україна) ПРОЕКТУВАННЯ ЗАХИСНОГО ОДЯГУ ДЛЯ ПРАЦІВНИКІВ ТЕПЛИЦЬ	33
Айнур Сыздыкова, Эльмира МаксUTOва (Жезқазған, Қазақстан) ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ	35

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Muyassar Tojiahmedova (Namangan, O'zbekiston) O'ZBEK XALQI MANAVIY-RUHIY QIYOFASINING O'ZIGA XOS JIHATLARI VA UNING TARIXIY ILDIZLARI	37
Mastona Yuldasheva (Namangan, O'zbekiston) AYOL MA'NAVIYATI	38
Юрій Бобровнік (Переяслав-Хмельницький, Україна) ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СТРУКТУРИ	39
РАДИ НАЦІОНАЛЬНО БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ (1991-2010 РР.)	39
Андрей Гавриков (Гомель, Беларусь) ПРАВОМОНАРХИЧЕСКИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ	41
ИЗДАНИЯ И ПРЕССА В ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАЧАЛА XX В	41

З.О. Ибадуллаева, Акбота Сагиндикова (Астана, Қазақстан)	
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМЫ МЕН КӨП ӘЙЕЛ АЛУ	43
Нигора Исмоилова (Наманган, Ўзбекистон)	
ТАРИХШУНОСЛИҚДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИ	45
Мадина Қалдыбекова (Астана, Қазақстан)	
ҚАЗАҚ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	48
Леонід Кравчук (Тернопіль, Україна)	
МАТЕРІАЛЬНЕ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ОСВІТИ ВХОДІ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У 1939-1940 Р.Р.	50
Botirjon Mallabayev (Namangan, O'zbekiston)	
MUSTAQILLIK DAVRIDA O'ZBEK XALQINING MA'NAVİY	
QIYOFASIDAGI O'ZGARISHLAR VA ULARNING DEMOKRATİK JAMIYAT QURISHDAGI AHAMIYATI	52
Юрій Марцинішин (Черкаси, Україна)	
ТОТОЖНІСТЬ ПОГЛЯДІВ С. ПОДОЛИНСЬКОГО ТА К. ТІМІРЯЗЄВА	54
Mastona Yuldasheva (Namangan, O'zbekiston)	
INTELLEKTUAL BARKAMOL AVLOD ASRI	55
Қодиржон Маҳкамов (Наманган, Ўзбекистон)	
ЁШЛАР ВА ТАРИХИЙ ОНГ	56
Махлиё Мисирбекова (Гулистан, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА РАМЗИЙ БЕЛГИЛАРНИНГ АҲАМЯТИ	57
Махлиё Мисирбекова (Гулистан, Ўзбекистон)	
ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА РАМЗИЙ БЕЛГИЛАРНИНГ АҲАМЯТИ	57
Дадахон Норқўзиев, Маҳмуджон Шарофиддинов (Наманган, Ўзбекистон)	
БЕРУНИЙНИНГ “ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРДАН ҚОЛГАН ЁДГОРЛИКЛАР” АСАРИ – ТАРИХИЙ МАНБА	58
Надія Островська (Бережани, Україна)	
ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ	
В ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В ПЕРІОД 1939-1941 Р.Р.	60
Наталія Пасічник, Ренат Ріжняк (Кіровоград, Україна)	
ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ	
ТА МЕТОДІВ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ	62
Інна Підберезних (Миколаїв, Україна)	
В'ЄТНАМ, СІНГАПҮР І ТАЙЛАНД: ШЛЯХИ ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ З США	63
Марія Поливач (Київ, Україна)	
ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА НАУКОВИЙ ТАЛАНТ ПШЕНИЧНОГО ПАВЛА ДМИТРОВИЧА В СПОГАДАХ ЙОГО УЧНІВ	65
Ж.С. Таджибаева, К.Р. Ушакбаева (Тараз қ., Қазақстан Республикасы)	
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	67
Жамшид Туляганов (Ташкент, Ўзбекистон)	
ИБН СИНО (980-1097) – ЖАҲОН ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИГА УЛКАН ҲИССА ҚЎШГАН БҮЮК ҚОМУСИЙ ОЛИМ	68
Аъзамжон Тўхтабаев (Наманган, Ўзбекистон)	
ЁШЛАР ДЕМОКРАТИК ТАФАККУРИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШНИ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ	70
Бахтиёр Халмуратов (Наманган, Ўзбекистон)	
ШОМОНЛИК ЭВОЛЮЦІЯСИ ВА УНИ ТАДҚІҚ ҚИЛИШ МЕТОДОЛОГИЯСИНІНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИГА ДОИР	71

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Закиржан Ахмедов, Нодиржон Толипов (Фергана, Ўзбекистон)	
ОБ ОДНОЙ НЕКОРЕКТНОЙ ЗАДАЧЕ ДЛЯ БИГАРМОНИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ВНЕ КРУГА	73
Зебинисо Ашурова, Умидахон Жураева, Ф.Турсунов (Самарканд, Ўзбекистон)	
ISCHKI URINUVCHSI AYLANALARDAGI BA'ZI METRIK MUNOSABATLAR	74
Зебинисо Ашурова, Ф.Турсунов (Ўзбекистон, Самарканд), Нодири Жураева (Ташкент, Ўзбекистон)	
ОБ ОДНОЙ СВОЙСТВЕ ПОЛИГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ	75
Леся Барановская, Галина Барановская (Киев, Украина)	
МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ С ЗАПАЗДЫВАНИЕМ	77
Наталья Можей (Минск, Беларусь)	
ТЕНЗОРЫ РИЧЧИ ОДНОРОДНЫХ РИМАНОВЫХ МНОГООБРАЗИЙ	78
Исломжон Неъматов (Фергана, Ўзбекистон)	
БИР ГЛОБАЛ ЛИМИТ ТЕОРЕМА ҲАҚИДА	81
Айнагуль Онгарбаева, Людмила Устинова, Лейла Фазылова (Караганда, Казахстан)	
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОРПОРАТИВНОГО ПОРТАЛА СРЕДСТВАМИ «1С-Битрикс»	82
А.Т. Тошхонов (Наманган Давлат университети)	
ИРРАЦИОНАЛ СОНЛАР ҲАҚИДА	83

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

Хусан Тошбоев, Берикбоев Алишер (Гулистан, Ўзбекистон)	
АНЪАНАВИЙ МИНИАТЮРА САНЪАТИДА ЗАМОНАВИЙЛИК МУАММОЛАРИ ЁШЛАР НИГОҲИДА	85
Олеся Чобанюк (Івано-Франківськ, Україна)	
ПАМ'ЯТНИКИ В ДИЗАЙНІ СЕРЕДОВИША ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА	86

СЕКЦІЯ: ПОЛІТОЛОГІЯ

Марат Закіров (Луганськ, Україна)	
НАЦІЯ, ІДЕНТИЧНІСТЬ І МЕСІАНСТВО: ЗА МОТИВАМИ МІРКУВАНЬ МИСЛИТЕЛІВ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ	89
Владислав Лях (Ніжин, Україна)	
ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ПСИХОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ	90

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Гулим Жакупова (Талдықорған, Қазақстан) ЗАҢДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ПРИНЦИПТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕ БІР ӨЗГЕШЕЛІГІ	93
Нургуль Кадралиева, Дамира Құрманбаева, Гульзат Ораз (Қазақстан, Тараз) АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАРДАҒЫ МЕНШІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	95
Нургуль Кадралиева, Дамира Құрманбаева, Гульзат Ораз (Қазақстан, Тараз) АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	97
Мар'яна Карп'юк (Львів, Україна) РОЗБІЙ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА	98
Зарина Тлеккабылова (Қостанай, Қазақстан) ҚОҒАМДЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ТАРТУ ТҮРІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА	100

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Dilmurod Nosirov (Ozbekiston, Qo`qon DPI) SHARQ MUTAFAKKIRLARINING MEHNAT TARBIYASI HAQIDAGI QARASHLARI	102
Xursanqul Tursunmurodov, Nasiba Xusanova (Samarqand, O'zbekiston) TORTINCHOQLIK KASALLIKMI, YOKI RUHIY SIQILISHMI?	103
Xursanqul Tursunmurodov, Ilxom Madatov (Samarqand, O'zbekiston) HOZIRGI ZAMON O`SMIRLARIDA SHAKLLANAYOTGAN SALBIY XUSUSIYATLAR	104
Юлия Бусел (Жлобин, Беларусь) ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	105
Альона Галичанська (Чернівці, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖПОКОЛІННОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ	107
Надежда Егиазарова (Гомель, Беларусь) УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ВОСПРИЯТИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ	108
Наргиса Икрамова (Фергана, Узбекистан) ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ АГРЕССИИ	110
Г.Г. Камалова (Жезказган, Казахстан) СВЯЗЬ АКЦЕНТУАЦИИ ЛИЧНОСТИ С ВЫБОРОМ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИИ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ	113
Светлана Круглёва (аг.Тихиничи, Беларусь) РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ	115
Христина Павлова (Чернівці, Україна) ГЛИБИНА ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ОСОБАМИ	117
Виктория Пронина (Винница, Украина) ПОХИЛОГО ВІКУ В КОНТИНУУМІ ЇХ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	117
Зоя Романець (Львів, Україна) ФЕНОМЕН СОЗНАНИЯ В РАМКАХ ПСИХОФИЗИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ	118
Олена Сорока (Ізмаїл, Україна) ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ ДІТЕЙ У ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМ'ЯХ	120
Олена Сорока (Ізмаїл, Україна) ПСИХОФІЗИЧНІ АСПЕКТИ «ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРУ» ПРИ ВИКОНАННІ ЗАДАЧ ДОВГОСТРОКОВОГО РЕЙСУ	123

СЕКЦІЯ: СОЦІОЛОГІЯ

Қодиржон Маҳкамов (Наманган, Узбекистон) ЁШЛАР ВА ТАРИХИЙ ОНГ	125
---	-----

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

А. Абдулхалилов (ТГЭУ, Узбекистан) ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И БИЗНЕС	126
Ганна Алексєєва (Бердянськ, Україна) СТВОРЕННЯ ДОДАТКУ ДЛЯ ОС ANDROID НА ПРИКЛАДІ ЛОКАЛЬНОЇ ПОШУКОВОЇ СИСТЕМИ	127
У. Асраев (Ўзбекистон) СУФУРТА БИЗНЕСИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ	129
Маргарита Брус (Краматорск, Украина) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАДСТРОЕК EXCEL ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ	131
Ольга Гизатулина (Гулистан, Узбекистан) WEB –КВЕСТ КАК ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ	134
Наталія Глухова, Олександр Антипенко, Тетяна Белік (Дніпропетровськ, Україна) НА УРОКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ И СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ	134
МЕТРОЛОГІЧНЕ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИ ОБРОБЦІ ЗОБРАЖЕНЬ ГАЗОРОЗРЯДНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ВОДИ	136
Жомарт Жиємбаев, Жадра Мерезенова (Талдықорған, Казахстан) FLASH-ТЕ ИНТЕРАКТИВТІ ФИЛЬМ ҚҰРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТЫ	138
Жансая Кажетова (Талдықорған, Қазақстан) WEB-ПРОГРАММАЛАУ ТІЛДЕРІНЕ АРНАЛҒАН	140
Костянтин Ткачук, Віталій Калінчик (Київ, Україна) ВІРТУАЛДЫ ОҚУ ҚҰРАЛЫН ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ ӨДІСТЕМЕСІ	140
КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОБУДОВИ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧОГО СЕРЕДОВИЩА	143
Василь Калінчик, Лариса Несен, Тимофій Боровик (Київ, Україна) ДИНАМІЧНА ЗМІНА ШКАЛИ ПРІОРИТЕТІВ СПОЖИВАЧІВ-РЕГУЛЯТОРІВ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯ	145

Василь Калінчик, Лариса Несен, Тимофій Боровик (Київ, Україна) ПОХИБКИ КАНАЛІВ ВИМІРЮВАННЯ ТА ОБЛІКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ В СИСТЕМАХ УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРОСПОЖИВАННЯМ	147
Р.Р. Матниязов (Ташкент, Узбекистан) РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ	149
Лобар Мирзаева (Ташкент, Узбекистан) ТАЪЛИМДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	150
Иван Мухин, Ирина Надеина (Курск, Россия) ПРИМЕНЕНИЕ СВЕРХШИРОКОПОЛОСНЫХ СИГНАЛОВ В СИСТЕМАХ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ	152
Х. Насреддинов (Ташкент, Узбекистан) РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ	153
А.О. Рўзиев (Узбекистон) СУҒУРТА МУНОСАБАТЛАРИДА АХБОРОТЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	154
Gulniza Safarova, Umid Inoyatov (Samarqand, Uzbekiston) TARTIBLASH ALGORITMLARINING DASTURIY MODULLARI VA QIYOSIY TANHILI	156
Динара Тумабаева (Талдықорған қаласы, Қазақстан) БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	157

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Артем Волошин, Тарас Комісарук (Київ, Україна) ЗМЕНШЕННЯ ВЕЛИЧИНИ ЛЮФТУ СТАНКІВ З ЧПУ ВИКОРИСТАННЯМ ДВОНАПРЯМЛЕНОЇ СХЕМИ МЕХАНІЗМУ	159
Гүлзат Ораз, Майра Туралина, Нургуль Кадралиева, Акбота Муратбеқызы, Назгуль Сатыбалдиева (Казахстан, Тараз) МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕПЛО И МАССООБМЕНА ПРИ ТЕРМИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКЕ МЕХОВОГО СЫРЬЯ	161
Гүлзат Ораз, Майра Туралина, Нургуль Кадралиева, Назгуль Сатыбалдиева (Казахстан, Тараз) РАЗРАБОТКА ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОЙ ТЕХНОЛОГИИ КОНСЕРВИРОВАНИЯ КОЗЛИНЫ	163
Майра Туралина, Гульзат Ораз, Толганай Кемелбек (Тараз, Казахстан) ТЕХНИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЫБРОСОВ ВРЕДНЫХ ВЕЩЕСТВ ТЕКСТИЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА	165

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

R.A. Qosimova (Samarqand, O'zbekiston) BOSHLANG'ICH SINFLARDA DARS DAN TASHQARI SOG'LOMLASHTIRISH JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARINI TASHKIL ETISH YO'LLAR	167
Ботирхон Бузруков, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНГА ФУТБОЛ ЎЙИНИНИ КИРИБ КЕЛИШИ ВА ДАСТЛАБКИ ЎЙИНЛАР	168
Світлана Герасименко, Оксана Романів (Дрогобич, Україна) ОЦІНКА РІВНЯ СОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я УЧНІВ 9-Х КЛАСІВ	170
Олена Дем'янчук (Луцьк, Україна) ТЕХНІЧНА ТА ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА У СПОРТИВНОМУ ТУРИЗМІ	172
Марина Дёмина, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан) СПОРТ СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИГА ЭРИШИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛИ	174
Юрий Долинный, Жанна Малахова, Олег Олейник, Юрий Сорокин (Краматорск, Украина) СПОРТИВНО ОРИЕНТИРОВАННАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ	175
Василь Дрожжин, Вікторія Григор'єва (Сєвєродонецьк, Україна) РОЗВИТОК ШВИДКОСТІ У ГРАВЦІВ В СОФТБОЛ	177
Наталья Забышная (Киев, Украина) ОПТИМАЛЬНОЕ ПРЕДСТАРТОВОЕ СОСТОЯНИЕ КАК ЗАЛОГ УСПЕХА В СОРЕВНОВАНИЯХ	178
Алимардон Захритдинов, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан) ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ФИЗИОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ	180
К.Т. Конишов, Д.У. Мусурманкулов (Ташкент, Узбекистан) МИЛЛИЙ СПОРТ ЎЙИНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МУАММОСИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ	182
Олександр Коцєєв (Дніпропетровськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ ГНУЧКОСТІ У ЮНИХ ТХЕКВОНДИСТІВ 10-12 РОКІВ НА ЕТАПІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ	183
Світлана Матвійчук (Мукачево, Україна) АНАЛІЗ РИНКУ СПОРТИВНИХ ТОВАРІВ	184
Дилмурод Мусурманкулов (Ташкент, Узбекистан) МАҲАЛЛАДА МИЛЛИЙ СПОРТ ЎЙИНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	186
Шавкат Норкулов, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан) БОЛАЛАР СПОРТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ЭНГ МУҲИМ ВА САМАРАЛИ ОМИЛИДИР	188
Ш.Т. Сарибоев, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан) ЁШЛАРНИ МУНТАЗАМ СПОРТ БИЛАН ШУҒУЛЛАНИШИ ҚОН ТИЗИМИГА ТАЪСИРИ	189
Умиджон Холиқов, С.Т. Исмоилов (Гулистан, Узбекистан) ТУРКИСТОНДА ШАХМАТ МАДАНИЯТИ	191
Наталія Чекмарьова, Олена Шатрова, Тетяна Зуєва (Дніпропетровськ, Україна) ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТИХ ЯКОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	193
Рустам Чориев (Ташкент, Узбекистан) ЖИСМОНИЙ МАШҚЛАР ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАСИ СИФАТИДА	194

Валерия Чухловина (Днепропетровск, Украина)	
КЛАССИФИКАЦИЯ БОЛЬШИХ МОТОРНЫХ ФУНКЦИЙ У ДЕТЕЙ С ДЕТСКИМ ЦЕРЕБРАЛЬНЫМ ПАРАЛИЧОМ	196
Акмал Шукуров, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан)	
СПОРТЧИ ИШ ҚОБИЛЯТИГА ТАШҚИ МУҲИТ ШАРОИТЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ	198
Асилбек Эгамбердиев, Д.И. Раимов (Гулистан, Узбекистан)	
СПОРТБИЛАНШУҒУЛЛАНИШДА ОРГАНИЗИМДА ЮЗАГА КЕЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР	199
Иброхим Юсупов (Ташкент, Узбекистан)	
ЖИСМОНИЙМАШҚЛАРНИТАРИХИЙКЛАССИФИКАЦИЯСИ	201

СЕКЦИЯ: ФИЛОСОФИЯ

Салтанат Альтаева (Астана, Қазақстан)	
ИСЛАМДАҒЫ АҚИҚАТ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҰҒЫМ РЕТІНДЕ	204
В.А. Ведман, В.В. Игошин (Ташкент, Узбекистан)	
ТРАНСЦЕНДЕНТНОСТЬ СМЫСЛА БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА В МИРЕ	205
Собиржон Исмоилов, Жобир Саидмуродов (Гулистан, Узбекистан)	
БАДИЯТ УЛУҒ БИР ДАРҒОҲ	207
Н. Камбаров (Узбекистон)	
ШАРҚ ЯККА КУРАШЛАРИ ФАЛСАФАСИ	208
Моҳира Муйдинова (Наманган, Узбекистон)	
ТАДБИРКОР АЁЛЛАР МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	210
Абдурауф Рахмонов (Ташкент, Узбекистан)	
ДИН – ИНСОН МАЪНАВИЯТИНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ	211
Жахонгир Усмонов (Гулистан, Узбекистан)	
ИЖТИМОИЙ БИЛШНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ	213
Хулкар Усманов, Зухриддин Самадов (Гулистан, Узбекистан)	
БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ	214
Гавхар Хайдарова (Дехканобод, Узбекистан)	
ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТДА МЕЪМОРЧИЛИК САНЪАТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ	215

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ /ВЕДОМОСТИ ОБ УЧАСНИКАХ	217
--	-----

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Информация для участников из стран СНГ	224
Інформація для учасників з України	227

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 236 с.

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 236 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»
та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці
молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді»
за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

ДЛЯ НОТАТОК

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

